

Abid Tahirli

Mətbuat: millətin dili, gücü və güzgüsü

(2011-2017-ci illərdə dövrü mətbuatda dərc olunmuş məqalələr toplusu)

Bakı- “Elm və Təhsil”-2017

Kitab Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsi elmi Şurasının 4 may 2017-ci il tarixli (protokol №6) qərarı ilə çap olunub.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Cahangir Məmmədli

Redaktor: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şahbaz Şamioğlu

Abid Tahirli. Mətbuat: millətin dili, gücü və güzgülü (2011-2017-ci illərdə dövrü mətbuatda dərc olunmuş məqalələr toplusu). Bakı, "Elm və Təhsil", 2017, 696 səh.

*Filologiya elmləri doktoru, görkəmli tədqiqatçı-publisist Abid Tahirinin toplamışdır. Əvvəlki əsərlərində - "Azərbaycan mühacirəti" (Bakı, «Tural-Ə» nəşriyyatı, 2001, 344 səh.), "Sözlə yarananlar, sözü yaşadanlar" (Bakı, «Əbilov Zeynalov və qardaşları» nəşriyyatı, 2001, 308 səh.), "Azərbaycan mühacirət mətbuatı", I hissə (Bakı, «QAPP Poliqraf» nəşriyyatı, 2002, 158 səh.), "Deyilən söz yadigardır" (Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2003, 78 səh.), "Azərbaycan mühacirət mətbuatı", II hissə (Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2003, 258 səh.), "İlyas Əfəndiyevin publisistikası" (Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2005, 68 səh.), «Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)" (Bakı, «CBS» nəşriyyatı, 2005, 528 səh.), " Fırtınalar qoynunda" (Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2006, 156 səh.), "Azərbaycan mühacirət mətbuatı (1921-1991)" (məlumat-soraq kitabı. «Çinar-çap» nəşriyyatı, 2007, 181 səh.), "İdrak işığında" (Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 2010, 375 səh.), " Bütün türklərin tərcümanı" (Bakı, "Ozan" nəşriyyatı, 2011, 240 səh), "Bütün türklərin tərcümanı" (təkrar və təkmilləşdirilmiş nəşr. Bakı, "Ozan" nəşriyyatı, 2012, 312 səh),"Məktəb: tariximiz, taleyimiz" (Bakı, "Nağıl evi". 2013, 451 səh.), " İsmail Gaspıralı Dünyası, İsmail Gaspıralı Dehası."(İstanbul, İleri yayın evi, 2014, 224 səh.)
Abid Tahirli bu yazılarında da dövrümüzün, ədəbiyyatşünaslığımızın ən aktual problemlərindən peşəkar tədqiqatçı və mahir publisist kimi bəhs edir.*

47002030000

T-----qrifli nəşr

№98-2017

(C) "Abid Tahirli", 2017

Kitabın içindəkilər

1. Müqəddəs missiya- Vətəndə də, qürbətdə də millət davası

Əhməd bəy Ağaoğlu

Əhməd bəy Ağaoğlunun irsi Vətəndə ----- 7

Əhməd bəy Ağaoğlunun bir xitabı -----10

Türkiyə tarixində iz qoyan bacılar-----12

Nadir sənəd-----19

Ağaoğluların arzusu. -----24

Əhməd Ağaoğlu: Azərbaycanı ziyarət etmək çoxdankı arzumdur-----26

Malta məktubları-----27

Yusif Vəzir Cəmənəminli niyə Əhməd bəy Ağaoğluna müraciət etmişdi-- 42

Əli bəy Hüseynzadənin Əhməd bəy Ağaoğluna sevgi, səmimiyyət və sirlərlə dolu məktubu-46

Mətbuatın mümtaz siması, istiqlal mücahidi -----

“Kaspi” dalğası və C. Hacıbəyli -----52

Əbdül Kərimin növbəti cəhdi, yaxud baş tutmayan ziyarət-----

119-

Bir sinopsisin taleyi-----125

Bir istisna və bir istək haqqında----- 131

“Xəyal və həqiqətlərin bədii-publisistik təcəssümü. (Ceyhun Hacıbəylinin
" Bir il xəyallarda və bütöv bir ömür" memuarı ətrafında düşüncələr -----
-----142

“Neidanovun işi “ rejimin üz qarası, Nejdənovun işi- insanlığın faciəsi---167

«Səssiz-küysüz məhkəmələr»dən bir səhnə-----	174
Müəzzinin lənəti-----	183
Ceyhun Hacıbəyli irsindən bir inci: “Leyli və Məcnun” operası necə yarandı. ----	194
Ceyhun Hacıbəyli irsində folklor motivləri-----	204
Ceyhun Hacıbəylinin araşdırmaları. Ermənilərin “milliyyət və diniyyət məsələləri”, yaxud Ceyhun Hacıbəylinin həyəcan təbili-----	236
Mopassandan nadir tərcümə-----	242
“Bəyani –məslək” və “mədəniyyətin meyvəsi”, yaxud Ceyhun Hacıbəylinin “Avropa məktubları”-----	249
Oğru varlı evə göz dikər, yaxud Hacıbəyli qardaşlarının nigarançılığı---	255
Abay Dağlı və onun «Okullular» pyesinə qloballaşma kontekstində bir nəzər-----	259
Türkiyəni dünyaya tanıdan xanımın xatirəsinintəsiri və təəssüratı ilə (Nazan Ölçər haqqında)-----	277
İstiqlal şairindən xilaskar paşaya hədiyyə (Əhməd Cavad və Nuru paşa)-----	285
Səlim Rəfiq və ailəsi haqqında salnamə-----	290
Yüz yaşlı hekayə-----	299
Əmin Abid: Türkün bu kiçik torpağında daima yaşayan bir fəaliyyət, daima qaynayan bir elm və sənət həyatı var -----	312
1000 ilin bənzərsiz yadigarı,60 ilin cavabsız sualı-	317
“Türk yurdu” Azərbaycan siyasi mühacirəti haqqında-----	321

II. Mətbuat nicat yolu

38 illik tərcümeyi-halımız və tərcümanımız. -----322

Ziya təşnəsi, yaxud 2013-dən 1879-a bir nəzər-----335

“Azərbaycan”ın fəal və fədakar mühərriri (Fərhad Ağazadə haqqında)--352

III. Sönməz məşəl, həmişəyaşar ideya

Milli mətbuatımızın böyük dostu (İsmayıl Qaspiralı haqqında)---360

“Özünü türk və müsəlman sayan kəs...”, yaxud

«səndə millət hissi oyanıbsa...»-----370

Mühacirət mətbuatı İ. Qaspiralı haqqında-----380

«Tərcüman» qəzeti- türk dünyasının mətbuat və ictimai fikir tarixində yeni mərhələ-385

Can alıb, can verəcək məsələ- ortaq dil problemi-----410

IV. Qəlbin hökmü, qələmin gücü

Tanıdığımız, tanımadığımız Elçin-----424

Sirli, sehirli sətirlər-----

Birincilərdən biri, yaxud Muxtar Abdüvəliyev yolu-----444

Müqtədir mətbuat xadimi (Nəsir İmanquliyev haqqında)-----452

Müqəddəs və məsul missiya: «İstənilən halda yazmaq» (Vilayət Quliyev haqqında)-----461

Könüllərə köz salan şair (Dilsuz haqqında) -----471

Yada atılası daşınam sənin (Fikrət Mursaqulov haqqında) -----482

İliq bir təbəssüm sorağında (Asif Rüstəmlinin 60 yaşına)-----488

Polemika ustası. Alxan Bayramoğlunun 60 yaşına.	
Repressiya qurbanları, yaxud..., “əfv olmaz, gülləllənsin” -----	506
Bir daha repressiya qurbanları haqqında-----	519
<i>Həqiqətin böyüyü</i> -----	521
Sözün, qələmin- dostu, qələbin- qənimi (Qardaşxan haqqında)-----	526
Qəlblərin fatehi. Qəlblərin fatehi. (prof. Cahangir Məmmədlinin 75 yaşına). modern.az, 24 aprel 2017.= 8.	
Sazın, sözün sevdalısı (Həzi Həsənlinin 60 yaşına)	
Özünüifadənin təsdiqi, yaxud imzanın izi (Məzahir Süleymanzadə haqqında) ----	547
İki fotonun tarixçəsi-----	551

V. Əsərlər , rəylər...

Əbədi məşəlin ədəbi təcəssümü (Sona Vəliyeva haqqında) -----	554
Rənglərin dili, sehri və sirri (Məryəm Ələkbərova haqqında) -----	565
İstedad və zəhmətin bəhrəsi (Əkrəm Qaflanoğlunun əsəri haqqında)----	572
<i>Müstəqillik şərəfinə ucaldılan ədəbi abidə</i> -----	577
<i>“...yeni səsli, yeni imzalı ədəbi qüvvələrin” sorağında</i> -	586
“Füyuzat” haqqında orijinal tədqiqat-----	597
Elmi-tədqiqat işlərinə rəylər-----	607

VI. Haşiyə

Əqidə və əməlin vəhdəti, bəhrəsi-----	674
---------------------------------------	-----

Rza Diqqəti, Ara Gülər və qafar Çaxmaqlı-----679

Jirinovskidən etiraf-----681

Solovyov və ansamblı bayquş rolunda-----683

Katalin Tira və biz-----684

Mirzə Fətəli axundovun dəfni ilə bağlı Gürcüstanda arxivdən fotolar tapılıb--
-----686

VII. Avropa Oyunları silsiləsindən

Çempion Ayxan, könüllü Həmid Xan, yaxud himn oxumaq dərsi--690

Qoca Avropaya gənclik töhfəsi-----692

Avropa oyunları və avropalılardan oyunları -----694

- 1. Müqəddəs missiya- Vətəndə də, qütbətdə də millət davası**
Əhməd bəy Ağaoğlunun irsi Vətəndə

Baş nazirin müavini , Xalq yazıçısı Elçin Əfəndiyevin təşəbbüsü ilə Əhməd Ağaoğlunun irsi, həyat və fəaliyyətindən bəhs edən tarixi sənədlər İstanbuldan Bakıya gətirilmişdir.

İzmir Universitetinin professoru prof.dr. Yavuz Akpınar Azərbaycan və Türkiyə tarixində parlaq iz qoymuş görkəmli ictimai- siyasi xadim, partiya qurucusu, istiqlal mücahidi, yazıçı- publisist, naşir, redaktor Əhməd bəy Ağaoğluna aid sənədlərin nəvəsi Təkdaş Ağaoğlunda olduğunu, həmin sənədlərin nəvəsi tərəfindən bağışlanacağı təqdirdə Türkiyədən gətirilməsini, Milli Arxiv idarəsinə verilməsini məqsədəuyğun hesab etməsi ilə bağlı 2014-cü ilin noyabr ayının 10-da Elçin müəllimə müraciət etmişdir.

Elçin müəllim Təkdaş Ağaoğluna ünvanladığı 13 noyabr 2014-cü il tarixli məktubunda həmin sənədlərin təqdim ediləcəyi təqdirdə onların dövlətin himayəsində daha etibarlı mühafizəsini təmin etmək, eyni zamanda sənədləri daha sistemli və səmərəli araşdırmaq məqsədi ilə Milli Arxiv İdarəsində Əhməd bəy Ağaoğlu fondu yaradılmasının mümkünlüyünü və məqsədəuyğunluğunu bildirmişdir. T. Ağaoğlu 2 dekabr 2014-cü il tarixli məktubunda sənədləri Milli Arxiv İdarəsinə məmnunluqla vermək istədiyini , lakin onları qaydaya salmaq üçün bir müddət vaxta ehtiyacı olduğunu bildirmişdir. Həmin vaxtdan 5 ay sonra – mart ayının 2-də Təkdaş Ağaoğlu səhhətində ciddi problem yarandığını, eyni zamanda sənədləri verə biləcəyini bildirmişdir. Beləliklə, mən və Dövlət Tarix Arxivinin əməkdaşı Anar Mirəliyev İstanbula ezam olunduq, Təkdaş bəyin mənzilində onunla, xanımı tanınmış rəlyef və seramik heykəl sənətçisi Qədiriyyə Əzəl Ağaoğlu ilə görüşdük. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Çarlz Dikkensin , Mixail Şoloxovun, Yevgeni Yevtuşenkonun, Fyodor Dostoyevskinin bir sıra əsərlərini orjinaldan türk dilinə tərcümə etmiş Oksford Universitetinin məzunu Təkdaş bəy kimi Əzəl xanımın əsərlərindən ibarət sərgilər dəfələrlə Türkiyədə, dünyanın müxtəlif ölkələrində uğurla nümayiş etdirilmiş və bu qəbildən bir sərginin də Bakıda keçirilməsini ürəkdən arzu etdiklərini söylədilər. Təkdaş bəyin

yeganə övladı Əhməd Ağaoğlu isə tanınmış fotoqrafçıdır, ötən il onun fotolarından ibarət 320 səhifəlik nəfis tərtibatlı , irihəcmli albomu işıq üzü görmüşdür və Əhməd bəylə söhbətimizdə, o da ulu babasının Vətəninə olmaq, Azərbaycan kulinarları ilə də əməkdaşlıq etmək arzusunda olduğunu dilə gətirdi.

Təkdaş bəy atasının, babasının, özünün də çox acı-ağır, məşəqqəli, məhrumiyyətlərlə dolu, eyni zamanda şərəfli, mənalı həyat yolu keçdikərini söylədi, qürurla bildirdi ki, sürgünlərə, həbslərə, təqiblərə baxmayaraq əqidəmizə dönük çıxmamış, şərəfli ömür yaşamışıq. Heç şübhəsiz ki, Ağaoğluların düçar olduqları həyat tərzini onlara məxsus sənədlərin də pərən-pərən olmasına, əldən -ələ keçməsinə, bəzən itməsinə səbəb olmuşdur. Təkdaş bəy bacardıqca ata- baba yadigarlarını toplamağa, qorumağa səy etmişdir. Bizə təmənnəsiz olaraq verdiyi sənədlərin arasında nəşriyyat məhsulları- ərəb, latın əlifbası ilə buraxılmış qəzet, jurnal, kitablar, eyni zamanda əlyazmalar var . Hazırda Milli Arxiv İdarəsinin əməkdaşları həmin sənədləri ekspertizadan keçirir, mövzu və xronoloji baxımdan təsnifatını aparırlar. Sonra həmin sənədlər tədqiqatçıların ixtiyarına veriləcəkdir.

Biz İstanbulda 95 milyon sənədin mühafizə edildiyi möhtəşəm Osmanlı arxivində, 2 milyonadək sənədin mühafizə edildiyi Bəyazıt Dövlət kitabxanasında da olduq. Fərsətdən istifadə edib bizi yüksək səviyyədə qarşıladıqlarına , işləməyimizə yardımçı olduqlarına görə T. C. Baş Arxiv İdarəsi müdrinin müavinləri doç.dr. Mustafa Budağa, Durali Gürəğaça , Bəyazıt Dövlət kitabxanasının müdiri Lütfi Uğuzə minnətdarlığımı bildirirəm. Elə buradaca qeyd etmək istərdim ki, arxivdən Azərbaycan tarixi, erməni məsələsi və erməni vandalizmi ilə bağlı 1000 yaxın sənədin, kitabxanadan isə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı 100-dən çox kartotekanın fotosurətini çıxartmışışıq ki, bu da heç şübhəsiz ki, müvafiq sahə əməkdaşlarının diqqətini çəkəcəkdir.

Sonda İstanbulda olduğumuz günlərdə bizə köstərdikləri qonaqpərvərliyə görə Mərmərə Universitetinin doç.dr. Mehdi Gəncəliyə və tələbələr Cavad və Azadə Xəlilzadələrə minnətdarlığımı bildirirəm.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 16 may 2015

Əhməd bəy Ağaoğlunun bir xitabı*

Azərbaycanın və Türkiyənin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında parlaq iz qoymuş Əhməd bəy Ağaoğlunun nəvəsi, tanınmış tərcüməçi, istedadlı rəssam və heykəltəraş Təktaş Ağaoğlunun İstanbuldakı mənzilində babasının həyat və fəaliyyəti ilə bağlı sənədləri -qəzet, jurnalları, əlyazmaları, dəftər və kitabları saf-çürük edərəkən bir qəzet kəsiyi diqqətimizi çəkdi. Təəssüf ki, Ağaoğlunun ictimaiyyətə müraciəti dərc olunan həmin qəzet kəsiyində nə nəşrin adı, nə də tarixi göstərilmişdir. Lakin mətnin ağaoğluşünaslıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, onu olduğu kimi oxucuların nəzərinə çatdırırıq:

Türkiyə, İstanbul, 9 may 2015

“Ədəbiyyat qəzeti”, 16 may 2015

Ahmed Bey’in Telqrafı

Ağaoğlu Ahmed Bey

Ankara, 8 Temmuz

Hiçbir zaman hiçbir Ermeni firarisiyle alâka ve münâsebette bulunmadım.

---

* Bu işarə olan məqalələr Mehdi Gəncəli ilə birlikdə çapa hazırlanmışdır.

Bütün cihana qarşı alnım açıqdır. Mufassal mektubum postadadır. Bu gibi neşriyat ilə efkâr-ı umumiyyəyi taglit etmək isteyenlərin mâhiyyətləri ötedən beri ma’lumdur. Benim gibi dörd kere Ermenilər tərəfindən idâma mahkûm edilmiş və Ermenilər yüzünden Malta zindanlarında senelerce inlemiş olan erbâb-ı nâmûsa çatmanın pek pahalıya mâl olacağı görülecekdir. Nâmûsa hürmet, yalnız erbab-ı nâmûsa mahsus bir sifattır.

Kars Meb'ûsu Ađaođlu Ahmed

احمد بک تلغرافی

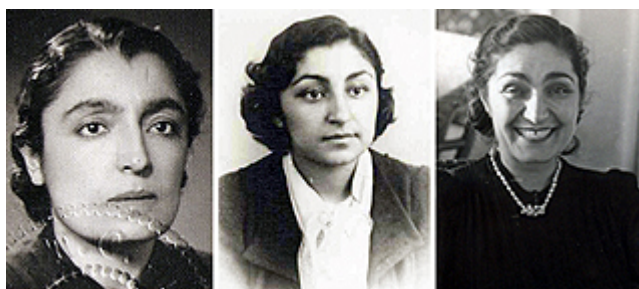
آغا ارغلی احمد بک

آنقره ۸ تموز — هیچ بر زمان هیچ بر
 ارمنی فراریسیله علاقه و مناسبتده بولونمادم .
 بتون جهانه قارشی آلم آچیق در . مفصل
 مکتوبم پوسته ده در . بوکبی نشریات ایله افکار
 عمومی نی تغلیط ایتمک ایسته یئرک ماهیتلری
 اوتنه دن بری معلومدر . نیم کبی درت کره ارمنیلر
 طرفدن اعدامه محکوم ایلمش وارمنی لر یوزندن
 مالطه زندانلارینده ...

“Ədəbiyyat qəzeti”, 23 yanvar 2015.

Türkiyə tarixində iz qoyan bacılar

**Tezer Taşkıran Gültəkin Ağaoğlu Süreyya
Ağaoğlu**

İstanbul Böyük Şəhər Bələdiyyəsinin rəsmi internet səhifəsində vaxtı ilə rast gəldiyim bir xəbər diqqətimi dərhal çəkmiş və onun izinə düşmüşdüm. «Tarihde iz burakan üç kızkardeş» adlı həmin yazıda (01.11.2007) bildirilirdi ki, 2007-ci il noyabr ayının 3- də İstanbuldakı Qadın Əsərləri Kitabxanası və Bilgi Mərkəzi Vəqfi Türkiyənin ictimai həyatında iz buraxan Cümhuriyyətin öncü, lider qadınlarından vəkil Sürəyya Ağaoğlu, maarif xadimi Tezər Taşkıran- Ağaoğlu və doktor Gültəkin Ağaoğlu bacılarının şərəfinə bir tədbir keçiriləcəkdir. Adlı-sanlı bacıların həyat hekayələrinə həsr olunmuş təqdimatla bağlı xəbərdə həmçinin məlumat verilirdi ki, artıq xeyli müddətdir Ağaoğlu varisləri tərəfindən 2002-ci

ildə Vəqfə bağışlanan 5 minə yaxın şəxsi mənşəli sənədin kataloqunun hazırlanması üzərində işlər davam etdirilir. Yazıda tədbirin təşkilatçıları göstərilir, proqramı açıqlanır, çıxışçılar haqqında məlumatlar verilir.

2015-ci ilin may ayında Əhməd bəy Ağaoğluna məxsus sənədləri nəvəsi Tekdaş Ağaoğlundan (Səməd Ağaoğlunun oğlu) əldə etmək məqsədi ilə İstanbulda gəldiyim zaman bacıların Qadın Əsərləri Kitabxanasına hədiyyə etdiyi sənədlərlə də tanış olmaq istədim. Cəhdlərim nəticə vermədi. Kitabxana təmirə bağlanmışdı. Sonra kitabxanaya yazılı müraciət etdim, məktub göndərdim. Yenə uğursuz oldu. İstanbuldakı qohumlarım və dostlarıma istəyimi bildirdim. Nəhayət, Türkiyədə təhsilini davam etdirən Reyhanə Səlimova arzumu həyata keçirdi. Kataloqu ünvanıma göndərdi. Fərsətdən istifadə edib Reyhanə xanıma minnətdarlığımı bildirirəm.

«Avukat Sürəyya Ağaoğlu. Bir ömür böyle geçti». Arşiv kataloqu. 1898-1992” adlanan və nadir sənədlərin toplandığı dəyərli kitab-kataloqda (Qadın Əsərləri Kitabxanası və Bilgi Mərkəzi Vəqfi. İstanbul Barosu yayınları, 2010. 520 səh.) yalnız Sürəyya xanıma aid sənədlər əksini tapmışdır. Tezər və Gültəkin xanıma məxsus şəxsi sənədlərlə bağlı məlumatlar kataloqa daxil edilməmişdir. Peşəkarlıqla tərtib olunmuş kataloqda Sürəyya xanıma aid 5 minə yaxın şəxsi mənşəli sənəd haqqında məlumat mövzuya uyğun təsnif edilərək nəşr olunmuşdur.

Kataloqdakı əksini tapan ailə şəkilləri, məktublar, iş sənədləri, vizitkalar, pasportlar, gündəliklər, qəzet kəsikləri, broşür və digər rəsmi sənədlər bu gün mühüm tarixi və ictimai əhəmiyyət kəsb edir. Kataloqa «Ön söz» yazan prof.dr.Bəkir Kamal Ataman bu barədə bəhs edərkən fikrini belə ifadə etmişdir: «Ailənin şəcərəsi Osmanlı imperatorluğundan bugünədək Türkiyənin ictimai həyatına çox önəmli töhfə vermiş bir ailə ilə tanışlığa vəsilə oldu». «Ön söz» müəllifi bənzərsiz kataloqun ərsəyə gəlməsində fədakarlıq göstərənləri, hər cür maddi-mənəvi dayaq duranları, xüsusi ilə «balalarının izi ilə gedən öncü bir qadın və bu qadının ortaya qoyduqlarının yox olmasına izn verməyərək vəqfə bağışlayan ailə üzvlərinə” dərin minnətdarlığını bildirir: «Bu dəyərli töhfəyə görə ailə

üzvlərinə nə qədər təşəkkür etsək, yenə azdır. Yalnız bağışlamaqla qalmayıb bu çətin işin öhdəsindən gəlməyimiz üçün günlərini, həftələrini ayıraraq bizə yardıma gələn, foto və sənədlərin təsnifatına aylarla vaxt sərf edib “iynə ilə quyu qazar” kimi çalışan hörmətli Mete Taşkırana (Əhməd Ağaoğlunun nəvəsi, Tezər Taşkıranın oğlu – T.A.) xüsusi olaraq təşəkkür etmək istəyirəm».

Professor daha sonra sənədlərin sistemli işlənməsində, pasportlaşdırılmasında, ekspertizasında, kompüterə köçürülməsində, digər proseslərdə iştirak edən kitabxana rəhbərliyi və əməkdaşlarının, könüllülərin gecə-gündüz demədən gərgin əməyindən bəhs edir və yazır: «Türk ictimai həyatında gerçəkdən öncü bir rol oynamış bir ailənin yeni bir öncü təşəbbüsü irəli sürdükləri üçün Ağaoğlu ailəsinin bütün mənsublarına məsləhim adından şükranlarımı çatdırıram:

- onların ilk addımı sayəsində bu çox ictimai, tarixi əhəmiyyət kəsb edən dəyərli sənədlər yox olmaqdan xilas oldu;

- vaxt ayıraraq sənədlərin təsnifatına və tanımlanmasında bizə inanılmaz dərəcədə yardımçı oldular;

- həm də maddi dəstəklər ilə Türkiyədə bir ilkə imza atdılar. Onlar babalarının öncü rollarına yaraşır, övladlar olduqlarını dəfələrlə isbatladılar. Bu səbəblə onları faydalı övlad kimi yetişdirən, ailəliklə Türk sosial həyatında öncü olmalarına vəsilə olan, əbədiyyətə qovuşmuş bütün ailə böyüklərinin hüzzurunuzda sayğı ilə xatırlayıram».

«Ön söz»ün sonunda prof.dr.Bəşir Kamal Ataman yazır ki, 8 illik gərgin, lakin şərəfli əməyin sayəsində Sürəyya Ağaoğlu kimi görkəmli xadimin kataloqu ərsəyə gəlmişdir. İndi vəzifəmiz digər bacıların – Tezər Ağaoğlu Taşkıran ilə Gültəkin Ağaoğluna aid sənədlərdən ibarət növbəti kataloqu hazırlamaqdır. Xatırladıriq ki, həmin sənədlər də hazırda Qadın Əsərləri kitabxanası və Bilgi Mərkəzi Vəqfində saxlanılır.

Kataloqda adı keçən tarixi sənədlər həm türk – islam aləminin parlaq simalarından Əhməd bəy Ağaoğlunun, həm onun Türkiyənin ictimai-siyasi, sosial-

mədəni həyatında iz qoymuş övladlarının, nəvələrinin tərcüme-yi-halı, fəaliyyəti ilə daha yaxından və hərtərəfli tanış olmaq imkanı yaradır.

Sürəyya Ağaoğlu (1903, Şuşa-29 dekabr 1989, İstanbul) Şərqi, Türk – İslam dünyasının ilk qadın vəkili, hüquqşünası olmuşdur. Hələ tələbə ikən (yeri gəlmişkən, o, İstanbul Universiteti hüquq fakültəsinin ilk qız tələbəsi olmuşdur) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sabiq Daxili İşlər naziri Behbud xan Cavanşiri İstanbulda güllələyən (1921) qatil Torlakyanı «mühakimə edən» ingilis tribunalında “Azərbaycan” qəzetinin redaktoru Şəfi bəy Rüstəmbəyli və bir neçə azərbaycanlı tələbə ilə birlikdə iştirak etmiş və zərərçəkəni müdafiə etmişdir. Bir neçə dili, o cümlədən ingilis və fransız dillərini mükəmməl bilən Sürəyya xanım dəfələrlə Beynəlxalq tədbirlərdə Türkiyəni təmsil etmişdir. Beynəlxalq Hüquqçular Birliyinin üzvü (1952), sonralar Hüquqçu Qadınlar Federasiyasının ikinci katibi olmuşdur. 1960-cı ildə Qadın Hüquqçular Birliyinin BMT Cenevrə Təşkilatı təmsilçisi seçilmişdir.

1960-cı il dövlət çevrilişi zamanı həbs edilən və istintaqa cəlb olunan qardaşı, Türkiyə baş nazirinin müavini Səməd Ağaoğlunun (1909, Bakı - 6 avqust 1982, İstanbul) məhkəməsində onun vəkili olmuşdur. Sürəyya Ağaoğlu Türkiyənin siyasi həyatında fəal iştirak etmiş, Yeni Türkiyə Partiyasının qurucularından olmuş, partiyanın İstanbul təşkilatına rəhbərlik etmişdir. O, Türkiyənin sosial-ictimai həyatında bir çox illərə imza atmışdır: Türkiyə Hüquqçu Qadınlar Dərnəyinin, Universitetli Qadınlar Dərnəyinin, Azad Fikirləri Yayma Dərnəyinin, Soroptimistlər İstanbul Klubunun, Türk-Amerikan Universitetlər Dərnəyinin, Uşaq Dostları Dərnəyinin qurucularından olmuş, həmin dərnəklərin bir çoxuna rəhbərlik etmişdir. Sürəyya Ağaoğlu hüquqa aid fundamental məqalələrin, eləcə də «Londonda gördüklərim» və «Bir ömür böyle geçti» memuarlarının müəllifidir.

Tezər Taşqıran Ağaoğlu - (1907, Şuşa-4 may, 1979, İstanbul) Əhməd bəyin ikinci qız övladıdır. Türkiyədə maarif xadimi, siyasətçi və yazıçı kimi tanınır. Türkiyə Böyük Millət Məclisinə (TBMM) 3 dəfə VII (1941), VIII (1946), IX (1950) çağırış millət vəkili seçilmişdir. Yeri gəlmişkən o, Qarşı TBMM-də təmsil

edən ilk qadın millət vəkili olmuşdur. İstanbul Universitetini uğurla bitirdikdən sonra pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan Tezər xanım, Ankarada və İstanbulda qız məktəblərinə müdirlik etmiş, bir müddət Universitetli Qadınlar Dərnəyinin rəhbəri olmuşdur. O, Türkiyə təhsil tarixinə oğlan məktəbinin ilk qadın müəllimi kimi də düşmüşdür. Yüzlərlə məqalənin, 12 kitabın müəllifidir. Əsərlərindən «Türk ahlakının ilkeleri» (1934), «Vatandaşın el kitabı» (1971), «Cümhuriyyətin 50 yılında Türk qadınının hakları» (1973) xüsusi ilə dəyərlidir. Tezər Ağaoğlunun Türkiyədə xatirəsi əbədləşdirilmiş və vaxtı ilə dərs dediyi məktəblərdən birinə onun adı verilmişdir.

Gültəkin Ağaoğlu Türkiyənin tanınmış pediatorlarından olmuş, ömrünün sonunadək uşaqların sağlamlığı keşiyində durmuşdur.

Əhməd bəy Ağaoğlunun 6 övladından biri Bəşir körpə ikən vəfat etmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlunun böyük oğlu Abdurrahman iti zəkali, fiziki baxımdan da çox qüvvətli olmuşdur, Fransada ali mühəndis təhsilinə yiyələnmiş, iş adamı kimi bir sıra uğurlara imza atmışdır. Abdurrahman 46 yaşında ikən qəflətən həyatını dəyişmişdir. Türkiyənin ictimai-siyasi, ədəbi həyatında parlaq iz qoymuş Səməd Ağaoğlu Əhməd bəyin dördüncü övladıdır. O, 3 dəfə TBMM-yə millət vəkili seçilmişdir. Səməd Ağaoğlu bir sıra bədii, publisistik, elmi əsərlərin müəllifidir. Onun “Strassburg Hatıraları”, “Zürriyet”, “Öğretmen Gafur”, “Büyük Aile”, “Hücredeki Adam”, “Katırın Ölümü”, “Babamdan Hatıralar”, “Babamın Arkadaşları”, “Aşına Yüzler”, “Arkadaşım Menderes”, “Marmara'da Bir Ada”, “Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yıkılış Sebepleri-Bir Soru” kimi əsərləri geniş oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmışdır.

Haqqında bəhs etdiyimiz kataloqda adı keçən sənədlər Azərbaycanın və Türkiyənin tarixində iz buraxmış Ağaoğluların, o cümlədən nadir tarixi şəxsiyyətlərimizdən Əhməd bəy Ağaoğlunun də həyat və fəaliyyətinin daha dərinə, hərtərəfli araşdırılmasına imkan verəcəkdir. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, kataloqda Əhməd bəy Ağaoğluna aid 137 sənədin adı qeyd olunmuşdur. Onların arasında Atatürkə, Yusif Akçuraya, Ziya Göyölpə, Əlibəy Hüseynzadəyə,

Fuad Köprülüyə, Yusif Vəzir Çəmənəminliyə , Yaqub Qədri Qaraosmanoğluna, generallara, tanınmış dövlət xadimlərinə , Türkiyənin xarici ölkələrdəki səfirlərinə yazdığı, yaxud onlardan aldığı müxtəlif məzmunlu məktublar, bir sıra əsərlərinin əlyazmaları, qəzet- jurnal məqalələri , müxtəlif simpozium, konfranslarla bağlı dəvətnamələr, fərdi, ailə üzvləri , Türkiyənin dövlət xadimləri ilə birlikdə çəkdiyi fotoları, həmçinin Azərbaycanla, Qarabağla bağlı materiallar, Əhməd bəyin Şuşadakı evinin şəkili, Bakıdan, Romadan, Parisdən, Sank-Peterburqdan... ona ünvanlanan teleqramlar böyük maraq doğurur. Sürəyya Ağaoğlunun atasına, bacıları Tezərə, Gültəkinə, qardaşları Abdurrahmana, Səmədə, bibisi Humaya yazdığı, eləcə də onlardan aldığı, ailənin digər üzvlərinin bir-birinə ünvanladığı məktublar bu ünlü ailənin keçdiyi yolu, onların arzu, istəklərini, üzləşdikləri problemləri, həmçinin yaşadıkları mühitin mənzərəsini, ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatı öyrənmək və dəyərləndirmək nöqteyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kataloqu nəşrə hazırlayanların Ağaoğluların XIX əsrdən günümüzədək olan dövrü əhatə edən şəcərəsinin tərtib etməsi təqdiəlayiqdir və Türkiyədə geniş yayılmış bu soyadla bağlı bir çox suallar da cavabını tapacaqdır.

Kataloqda Sürəyya Ağaoğlunun həyat yoluna işıq salan yüzlərlə foto-sənəd haqqında məlumatlar verilir, onun ailə həyatı, ictimai fəaliyyəti, hobbiləri, maraq dairəsi, səyahətləri və əsərləri ilə bağlı mənbələr göstərilir. İndi söz yeni nəsil tədqiqatçılarınındır. İstanbuldakı Qadın Əsərləri Kitabxanasında Ağaoğlulara aid minlərlə yeni sənəd onları gözləyir.

"Ədəbiyyat qəzeti", 23 yanvar 2016;

Modern.az, 24 yanvar 2016.

Osmançıqdan Əhməd bəy Ağaoğluna məktub*

Nadir sənəd

Birinci Dünya Müharibəsində məğlub olan Osmanlı Türkiyəsi ilə Böyük Britaniya arasında 1918-ci il oktyabrın 30-da bağlanmış Mudros müqaviləsinə görə Türkiyə Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycandan hərbi hissələrini çıxarmalı idi. Cənubi Qafqaz Böyük Britaniyanın nüfuz dairəsi elan olunur və noyabrın 17-də Bakıya ingilis qoşunları yeridilir. N.Usubbəyov, Ə.Ağayev və M.Rəfiyevdən ibarət Azərbaycan nümayəndə heyətinin İrəndəki ingilis qoşunlarının komandanı general Tomsonla Ənzəlidə apardığı danışıqlar səmərəsiz olur. General Tomson Ənzəlidən Bakıya yola düşməzdən əvvəl bir neçə bənddən ibarət bəyənnamə ilə çıxış edir və bildirir ki, noyabrın 17-si saat 10-na kimi Bakı həm türk, həm də Azərbaycan qoşunlarından təmizlənməlidir.

Bu xəbər Bakını erməni quldurlarından azad etmiş şanlı Qafqaz İslam Ordusunun əsgərlərini də məyus edir, onlar hər an canlarını fəda etməyə hazır olduqları Azərbaycandan- qardaş ölkədən ayrılmaq istəmirlər. Bir osmancığın Türkiyə və Azərbaycan tarixində misilsiz xidmətləri olan Əhməd bəy Ağaoğluna ünvanlandığı məktub bu duyğuların tərcümanıdır.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı
Özel Arşivler Katalog Dizisi

AVUKAT
SÜREYYA AĞAOĞLU
"BİR ÖMÜR BÖYLE GEÇTİ"

Arşiv Kataloğu
1898 – 1992

Kadın Eserleri
Kütüphanesi ve
Bilgi Merkezi
Vakfı

İstanbul Barosu
Yayınları

Süreyya Ağaoğlu
Babası Ahmet Ağaoğlu'na Ait
Şahsi Belgeler

A.20.1

No	Tarih	İçerik	Adres
49	19 09 1917	L. Con(m)per'in Stockholm'den yazdığı ve bir takım zorluklardan dolayı Stockholm'deki konferansın iptal edildiğini bildirdiği, oraya gönderilen 4 Türk temsilciden Mithat Şükrü [Bleda] Bey'den, S.S.C.B. devrimi, merkez komitesi, sosyalistler, Orta Avrupa ve Balkanlar'daki siyasi durumdan bahsettiği, Stockholm'de yapacak işi kalmadığı için İstanbul'a döneceğini ancak hiç parası kalmadığını bildirdiği, kendisine yol parası gönderilmesini istediği, bundan sonra yapılacaklar hakkında oraya gelince konuşacaklarını söylediği 12 sayfalık Fransızca mektup.	29 1
50	19 03 1918	Ahmet Ağaoğlu'na (Kars Mebusu) Hüseyinzade Ali Bey'in gönderdiği, <u>H. Ali'nin "Servet-i Halel"</u> isimli kitabının tercümesi ile Fransızca bir nüshasını da Ankara'ya gönderdiğini bildirdiği eskiyazı kartpostal.	9 14
51	10 11 1918	İmzası okunamayan bir şahsın Ahmet Ağaoğlu'na yazdığı ve Türk ordusunun Bakü'yü boşaltması üzerine Gence'ye geçtiklerinden, kendisinin Kafkasya'da çalışmak istediğinden ancak Osman Bey'in İstanbul'u ve ailesini çok özlediğinden bahseden, kendilerinden talimat beklediklerini bildiren eskiyazı mektup.	19 21
52	27 07 1920	Maliye Vekaleti Muhasebat Umum Müdürlüğü'nden Maliye Vekili Ali Rıza Bey tarafından Kars Mebusu Ahmet Ağaoğlu'na, kendisine verilen avansın iadesi gereken tutarının, makbuz bilgilerinin gönderilmesi ricası için daktilo ile yazılmış resmi yazı.	28 7

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu məktubun izinə 2015-ci ildə Türkiyəyə səfər zamanı əldə olunan «Avukat Süreyya Ağaoğlu. Bir ömür böyle geçti». Arşiv kataloqu. 1898-1992” adlanan və nadir sənədlərin toplandığı dəyərli kitab-kataloqu (Qadın Əsərləri Kitabxanası və Bilgi Mərkəzi Vəqfi. İstanbul Barosu yayınları, 2010. 520 səh.) əldə etdikdən sonra düşmüşdük. Kataloqa Əhməd bəy Ağaoğlunun qızlarından yalnız Şərqin, Türk – İslam dünyasının ilk qadın vəkili, hüquqşünası Sürəyya Ağaoğluna (1903, Şuşa-29 dekabr 1989, İstanbul) aid sənədlər əksini tapmışdır. Tezər və Gültəkin xanıma məxsus şəxsi sənədlərlə bağlı məlumatlar kataloqa daxil edilməmişdir. Peşəkarlıqla tərtib olunmuş kataloqda Sürəyya xanıma aid 5 minə yaxın şəxsi mənşəli sənəd haqqında məlumat mövzuya uyğun təsnif edilərək nəşr olunmuşdur (ətraflı bax: *Abid Tahirli. Türkiyə tarixində iz qoyan bacılar. "Ədəbiyyat qəzeti", 23 yanvar 2016; modern.az, 24 yanvar 2016.*) Kataloqda əksini tapan ailə şəkilləri, məktublar, iş sənədləri, vizitkalar, pasportlar, gündəliklər, qəzet kəsikləri, broşür və digər rəsmi sənədlər bu gün mühüm tarixi və ictimai əhəmiyyət kəsb edir. Kataloqa «Ön söz» yazan prof.dr.Bəkir Kamal Ataman bu barədə bəhs edərkən fikrini belə ifadə etmişdir: «Ailənin şəcərəsi Osmanlı imperatorluğundan bugünədək Türkiyənin ictimai həyatına çox önəmli töhfə vermiş bir ailə ilə tanışlığa vəsilə oldu».

15 Teşrin-i sâni [noyabr] 1918

Muhterem Ahmed Beyefendi

Bütün Türk ordusunun Bakü'yü aləlacele [təcili olaraq] tahliyə etməsi [tərk etməsi], zabitan [zabitlər] misafirhanesinin akşam boşaltılması, Osman'la beni hayli düşündürdü və biraderiniz Hüseyin beyle ba'de'l-müzakere [müzakirədən sonra] muvakkaten [müvəqqəti olaraq] Gence'ye gitməyə karar verdik. Ol tarafa pek az para ilə hareket edirik. Avdetiniz akabinde [siz döndükdən sonra] bize sürətlə talimat-ı lâzıma [lazımı təlimatı] vereceğinizi ümit edirik. Adresimiz Gence'de Samed Bey Yusufbeyof vasitəsilədir. Bendeniz gerçə müsait şərait təhsisində Kafkasya'da çalışmaq tərəftarı olsam da, Osman Cevri, ailesini düşünməkdən adeta daüssilaya

[vətən həsrətinə] uğradı. Gece gündüz İstanbul'u, çoluk çocuğunu düşünüyor ve Ahmed bey müsaade etse de İstanbul'a gidebilsem diyor.

Ellerinizi öperiz muhterem Ahmed Beyefendi

Tevfik (soyadı oxunmur)

Təbii sual çıxır: Osmancıq niyə məhz Əhməd Ağaoğluna müraciət edir, ondan təlimat gözləyir, icazə istəyir? Bu məktub- tarixi sənəd bir daha Qafqaz İslam Ordusunun müşaviri, bütün türk-islam dünyasının ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi fikir tarixində diqqətəlayiq yer tutan Əhməd bəy Ağaoğlunun nüfuzundan, onun Qafqazda cərəyan edən hadisələrə təsir gücündən xəbər verir. Bu sənəd, həm də onu deməyə əsas verir ki, Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycanda bütün fəaliyyəti Əhməd bəyin tam nəzarəti altında həyata keçirilmişdir.

Ağaoğluların arzusu

Qədriyə Əzəl Ağaoğlu: Əsərlərim sevgiyə çağırışdır

Böyük tarixi şəxsiyyət Əhməd bəy Ağaoğlunun nəvəsi Təkdaş Ağaoğlunun ikinci həyat yoldaşı Qədriyə Əzəl Ağaoğlu Türkiyə və Avropanın digər ölkələrində istedadlı relyef-qabartma keramika ustası, heykəltəraş , rəssam və sahəsi üzrə mahir pedaqoq kimi tanınır. İlk və orta təhsilini dünyaya göz açdığı İstanbulda alan Qədriyə Əzəl Ağaoğlu İstanbul Tətbiqi Gözəl Sənətlər Akademiyasında ali təhsilə yiyələndikdən sonra (1973), şəxsi emalatxanasında fəal yaradıcılığa başlamışdır. İlk uğurlarına qısa zamanda imza atan gənc sənətkar tezliklə

beynəlxalq sərgilərdə öz əsərlərini nümayiş etdirməyə, fərdi sərgilərini açmağa da müvəffəq olmuşdur.

Siyasi görüşləri və fəaliyyəti ilə əlaqədar ölkəni tərk edən və xeyli müddət (1980-1989) İsveçrədə yaşamaq məcburiyyətində qalan Tekdaş bəy və xanımı Qədriyə Əzəl Sürüxdə də öz sənətləri ilə məşğul olur. İxtisasca tərcüməçi olan T. Ağaoğlu bu müddət ərzində Çarlz Dikkensdən, Mixail Şoloxovdan tərcümələr etməklə yanaşı xanımından keramika sənətinin incəliklərini də öyrənir. 1989 – cu ildən- Vətənə qayıtdıqdan sonra Qədriyə Əzəl Ağaoğlu daha böyük yaradıcılıq nailiyyətləri qazanır. Ümumiyyətlə isə, onun 1984- cü ildən etibarən Türkiyə, İsveçrə və Almaniyanın müxtəlif şəhərlərində onlarca fərdi sərgisi təşkil olunmuş və Qədriyə Əzəl xanım əsərlərini dəfələrlə beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirmişdir.

Tanınmış sənətkarın yaradıcılığı haqqında Türkiyənin və bir sıra xarici ölkələrin dövrü nəşrləri məqalələr dərc etmişdir. Qədriyə Əzəl xanımın əsərlərinin katoloqu nəfis tərtibatla nəşr olunmuşdur. .

Qədriyə Əzəl Ağaoğlu modern üsluba üstünlük verir, onun demək olar ki, bütün əsərlərinin baş qəhrəmanı insan kütləsidir. Onlar daim hərəkətdədirlər, qışqırır, bağırır, atılır, düşür. Qəribədir ki, tamaşaçı öz əhvalına, psixoloji vəziyyətinə görə onun qəhrəmanlarının halını dəyərləndirir: sanki sən xoş əhval ruhiyyədəsənsə, qəhrəman da sənə o nəzərlə baxır, sən kədərlisənsə, onun da çöhrəsinə elə bil qəm-qüssə çökür...O, qəzetlərin birinə verdiyi müsahibəsində öz yaradıcılığı haqqında danışarkən demişdir ki, mən insanın daxili aləmini, ruh halını anlatmaq istəyirəm. Mənim panolarıma baxdığınızda hamısında bir çatışma, bir gerilim vardır. Amma eyni zamanda bir sevinc və coşqu da var. Bu panoların hamısına bir ad vermişəm: həyat ağacı. İnsanların mürəkkəb hisslərini onlarda əks etdirmək istəmişəm. Acı da var, nifrət də, ümitsizlik də var, onlarda. Lakin ,əlbəttə, əsərlərimə sevincin, sevginin hakim olmasına çalışıram. Yəni bu tablolar bir sevgiyə çağırışdır.

Qədriyə Əzəl Ağaoğlu Azərbaycanda keramika, oyma, heykəltəraşlıq və rəssam sənəti ilə maraqlananda biz ona bu sahələrlə bağlı müəyyən məlumatlar verdikcə o, “ Allah, Allah”- deyə təəccübünü gizlətmir və bizdən daha çox informasiya almaq istəyirdi. Söhbətimizin sonunda Qədriyə Əzəl Ağaoğlu Mədəniyyət və Turizm Nazirliyindən təklif alarsa, böyük məmuniyyətlə Bakıda fərdi sərgisini açmaq istədiyini bildirdi.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 23 may 2015.

Əhməd Ağaoğlu: Azərbaycanı ziyarət etmək çoxdankı arzumdur

Əhməd Ağaoğlu tərcüməçi, keramika ustası, rəssam Təkdaş Ağaoğlunun oğlu, Türkiyənin tanınmış partiya və dövlət xadimi Səməd Ağaoğlunun nəvəsi , Azərbaycanın və Türkiyənin ictimai-siyasi , ədəbi- mədəni tarixində parlaq iz qoymuş Əhməd bəy Ağaoğlunun nəticəsidir. İxtisasca fotoqrafdır və daha çox kulinariya ilə maraqlanır. 2014- cü ildə “Yapı Kredi Yayınları” tərəfindən nəşr olunan Cemrə Narin və Begüm Atakanın müəllifi olduqları kulinariyaya dair “ Tərif və fikir” adlı irihəcmli, illüstrasiyalı kitabın fotolarını həmkarı Yıldırım Canla birlikdə çəkmişlər.

Əhməd bəy onun üçün müqəddəs olan ulu babasının, əcdadlarının Vətənini ziyarət etmək, eyni zamanda Azərbaycanlı həmkarları, xüsusi ilə kulinariya sahəsində çalışan fotoqraflarla əlaqə saxlamaq, əməkdaşlıq etmək arzusunu bizə bildirdi.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 23 may 2015.

Malta məktubları, yaxud Allah memleket ve milletimizin âkıbetini iyi etsin. Bu acılar unutulur*

Azərbaycanın və Türkiyənin ictimai-siyasi , ədəbi- mədəni həyatında tarixi xidmətlər göstərmiş görkəmli dövlət xadimi, tanınmış partiya qurucusu, istedadlı yazıçı- publisist, mümtaz mühərrir, naşir , redaktor Əhməd bəy Ağaoğlunun həyat və fəaliyyətinin dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi istiqamətində son illər təqdirəlayiq işlər görülür: irsindən nümunələr nəşr edilir, haqqında dissertasiyalar yazılır, kitablar buraxılır, kütləvi informasiya vasitələrində elmi- publisistik məqalələr dərc olunur. Bununla belə , biz hələ nə Əhməd bəy Ağaoğlunun, nə də onun övladlarının, xüsusən Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk qadın vəkili , məşhur hüquqşünas, publisist Sürəyya Ağaoğlunun, Türkiyə təhsil tarixinə əsərləri ilə və oğlanlar məktəbinin ilk qadın müəllimi kimi öz möhürünü vurmuş Tezər Taşkıranın, görkəmli partiya və dövlət xadimi , istedadlı yazıçı –publisist Səməd Ağaoğlunun , tanınmış həkim və ictimai xadim Gültəkin Ağaoğlunun həyat və fəaliyyətinin istər Türkiyədə, istər Azərbaycanda tam araşdırıldığını iddia edə bilmərik və bu mülahizə üçün ciddi əsaslarımız var. Bircə faktı deməklə kifayətlənəcəyik. Sürəyya, Tezər və Gültəkin bacılarına aid 5 mindən çox arxiv sənədi ailə üzvləri tərəfindən 3 noyabr 2007- ci ildə İstanbul Böyük Şəhər Bələdiyyəsi yanındakı Qadın Əsərləri kitabxanasına bağışlanmışdır. Həmin sənədlər hələ də öz tədqiqatçıların yolunu gözləyir.

Sizə təqdim edilən bu məktubu Əhməd bəy Ağaoğlu Malta sürgünündən ailəsinə göndərmişdir. Əhməd bəyin bundan başqa Sitarə xanıma ünvanladığı daha 22 məktubu dəyərli oxucuların diqqətinə çatdırmaq niyyətindəyik. Fikrimizcə bu tarixi məktublar hazırda ailədaxili münasibətlərdən daha çox ictimai mahiyyət kəsb edir və Əhməd bəyin bir ideoloq, yazıçı- publisist , millət, vətən aşiqi, istiqlal mücahidi kimi portretini gözlərimiz önündə canlandırmağa xidmət edir.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 6 iyun 2015

I mæktub

Malta, Polverista, 23 Şubat 1920.

Azizim Sitare ve Humay!

7 Şubat tarihli mektuplarınızı aldım. Aralarında Abdurrahman’la Abdüssamed’in mektupları olduğundan endişelerim zâil oldu ve rahat ettim. Hele Abdurrahman’ın mektubu hakikaten “dehşetti”¹. Bütün arkadaşlar birer birer okudular, hepsi alkışladılar, hepsi ayrı ayrı ona ve kardeşlerine bol bol selamlar ediyorlar. Çocuğun yazısı da kendisi gibidir. Arkadaşlar beğendikçe bittabi ben müftehir oluyordum, yalnız teessüf ediyordum. Gerek kızların son senelerinde ve gerek Abdurrahman ve Abdüssamed’in tam bir rehberine muhtaç oldukları bir zamanda onlardan ayrı düştüm. Artık Tanrımdan bu ayrılığa bir nihayet vermesini niyaz ederim! Dün gece Sitare’yi rüyamda gördüm. O ne tatlı bir rüya idi! Uykumun pek uzun sürmesini arzu ederdim. Ben orada idim, çocuklar etrafımda ve ben de Sitare ile bilmem neden dolayı evvela kavga, sonra da muhabbet ediyorduk. Ben Sitare’nin gönlünü almak istiyordum. O ise itiyadı vechle naz ediyor. Hülâsa eski hayatımızdan bir levha! Fakat maatteessüf ayılıp rüya olduğunu gördüğüm zaman pek meyas oldum! Lakin artık bizimle sulh müzakeratı başladı. İnşallah bu gibi rüyaların mübeddel-i hakikat olacağı zaman yaklaştı! Elhamdulillah sıhhat ve afiyetçe pekiyiyim ve oraya geleceğim zaman göreceksiniz ki zayıf değil pekiyi olmuşumdur. Göndermiş olduğunuz paraların cümlesini çoktan aldım ve çoktan size yazdım. Şimdiye kadar o mektuplarımı almış olacaksınız. Beni hiç düşünmeyiniz. Filhakika hayatımız pek yeknesaktır fakat katiyen melâl-âver değildir. Allah memleket ve milletimizin âkıbetini iyi etsin. Bu acılar unutulur. İnşallah işlerin de yoluna girdiği hiss olunuyor. Artık hakkın tecellisi yüzü

---

görünməyə başladı. Biraz daha sabır... Benden bütün dost ve arkadaşlara, amca-zâdelere salam... Cümlenizin gözlerindən öperim. Ahmed.

Malta məktubları, yaxud “Kafkasya’dan haber alıyor musunuz? Oranın hâli nasıldır?”

Azərbaycan və Türkiyədə dövlət və partiya quruculuğu sahəsində də misilsiz xidmətlər göstərmiş Əhməd bəy Ağaoğlunun Malta sürgünündən ailəsinə göndərdiyi məktublar sürgün həyatının ağırlığını, sıxıntılarını bütün çılpalıqlığı ilə ortaya qoymaqla yanaşı, Əhməd bəyin nə qədər dözümlü, iradəli və nikbin bir xadim olduğuna da dəlalət edir.

Məktublardan aydın görünür ki, ən çətin anlarda belə o, doğma Vətəninin, Vətəni qədər sevdiyi Türkiyənin mövcud durumu üçün narahatdır, iki qardaş ölkənin gələcək taleyini daim düşünür. Fikrimizcə, Ə. Ağaoğlunun sürgündən yazdığı məktular nəinki, tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar üçün əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda həmin sənədlər gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynaya bilər.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 13 iyun 2015

II məktub

Malta, Polvista, 10 Mart 1920

Azizim Sitare ve Hümay!

Elhamdülillah sıhhat ve selâmetim berkemaldır. İstanbul’un geçirmekte olduğu buhranları, tecrübeleri gazetelerde okuyoruz. Tabii biz de sizin kadar

müteessir oluyoruz fakat sabır ve tahammül etmelidir. İnşallah hak ve adalet yerini bulur. Bu kadar sıkıntılardan sonra elbette ki Cenab-ı Hak bizim de yüzümüzü güldürür. Sulh hemen yaklaşmaktadır. Bizim de tâlihimiz bittabi o zaman taayyün eder. Behemehâl tecrübe devrinin çoğu gitti, azı kaldı. Mamafih yine sizi sıkmak mecburiyetindeyim. Bilseniz bu miyanda sizden para istemek, benim için ne kadar ağır ve müziç bir iştir. İstanbul'un bu hâli ile ayda yüz lira ile orada geçinmenin ne kadar güç olduğunu takdir ediyorum. Binaenaleyh o zaten kifayet etmeyen meblağdan bir kısmını da kendim için istemek elbette ki zordur fakat ne yapayım ki başka çarem yoktur. Param heman tamamen bitmek üzeredir. Burada ise parasız kalmak pek müşkül bir iştir. Her şey paraya mâl oluyor. Binaenaleyh sizden acele ile bana para göndermenizi rica ederim. Şimdilik yirmi lira kifayet. Beni iki ay daha görür fakat rica ederim bilâ-tehir heman mektubumu alır almaz gönderiniz. Bittabi bu kere de sefaret vâsıtası ile göndermeyiniz. Bakış veyahut Hüseyin geldi mi? Kafkasya'dan haber alıyor musunuz? Oranın hâli nasıldır? Çocuklara ikinci keredir ki mektup yazmıyorum. Çünkü kendilerinin yazmış oldukları taahhütlü mektupları bekliyorum. O mektupların yarın verileceğini bize malûm ettiler. Ben de iki gün sonra onlara cevap yazacağım. Bârî bütün dost ve aşinalara selamlar, amca-zadelere dualar, cümleminizin yüzlerinizden, gözlerinizden öperim. Ahmed.

Malta məktubları, yaxud “... emin olunuz ki, bana bu satırları yazdıran ne teessürdür və ne de keder...”

İstanbulun işğalından (1918) az sonra əslində Anadoluda başlayan Milli Qurtuluş Hərəkatını zəiflətmək və beşiyində boğmaq məqsədi ilə ingilislər sözdə erməni soyqırımını təşkilatçılarını cəzalandırmaq adı altında tanınmış partiya və dövlət xadimlərinin, yüksək rütbəli zabitlərin, yazıçı- publisistlərin, naşir və qəzetçilərin “ovuna” başladı: edamlar, təqiblər, cismani və mənəvi təzyiqlər xalqın mübarzə ruhunu, müqavimət əzmini qırmağa yönəlmişdi. Əhməd bəy Ağaoğlunun da daxil olduğu generallardan, millət vəkillərindən, nüfuzlu ziyalılardan ibarət 145

nəfərin 1919- cu ilin martından başlayan , 1920- ci ilin oktyabrınadək davam edən həbsi və Maltaya sürgünü də bu məqsədi daşıyırdı.

Hətta sülh sazişindən sonra da türkləri sürgündə saxlayan düşmənin niyyətini Əhməd bəy anlayırdı və Malta məktularında da bunu açıqca bəyan edirdi. O, kinayə ilə yazırdı ki, sanki bütün cahanın bütün müharibələrinə səbəb buradakı türklər imiş. Ə.Ağaolu mücadiləsinin müqəddəsliyinə dərinləndən inanırdı. Ailəsinə yazdığı məktubunda da göstərirdi ki, düşmənin zülm və cəfası nə qədər çox olsa, mən bir o qədər xoşbəxt olur və öz gözümdə ucalıram.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 26 iyun 2015

III məktub

Malta, Polverista, 18 Mart 1920

Azizim Sitare ve Humay! Sıhhat ve afiyetim berkemal olduğunu yeniden tekrar etmeden gayri burada bir haber yoktur ki size yazayım. Yalnız on aydan beri ilk kere olmak üzere bizi Malta vâli-i umumîsi General Palmer'in ziyaret etmiş olduğunu söyleyeyim. İhtiyar ve gayet nazik bir adamdır. Hakkımızda şimdiye kadar görmediğimiz bir eser-i hürmet göstererek bizi selamladı ve hâlimizi sordu. Görüyor musunuz ne kadar az bir şeyle memnun olmak hâlinde bulunuyoruz? Hakikaten karşımızda yabancı olarak sert olmayan bir sima görmek bir nimetti. Mudros'tan çıktığımız günden beri böyle bir nimetten tamamen mahrum idik ve âdeta zannediyorduk ki dünyada insanlar arasında hürmet, hoş sima kalmamıştır. Meğer ki varmış! Biz yine eskisi gibi okuyor, yazıyor, konuşuyor; bahçede geziniyor ve yatıyoruz. Hep aynı adamlar, aynı simalar, aynı sohbetler... Yalnız gazeteler ve ajanslar geldiği günler ve bir de posta ziyaretleri her şeyi değiştiriyor. Bir hareket, faaliyet, git geliş hâsıl oluyor. Aldığımız haberleri

yekdiğərimize verir, onlar hakkında mübadele-i efkâr ederiz. Bazen pek memnun bazen de pek mağmum ve mükedder oluyoruz. Ve böylece günler, haftalar, aylar gelip geçiyor. Harp bitti. Bütün muharipler, bütün askerler, bütün kumandanlar, bütün hükûmet adamları yerlerine avdet ettiler. Yalnız biz buradaki elli altmış Türklər -ki Mütareke'den birkaç ay sonra evlerinden alınmışlardır- hâlâ da burada oturuyorlar. Sanki bütün cihanın bütün muharebelerine sebep bunlar imiş! İnsan işin bu tarafını düşünürken talihe küseceği geliyor. Fakat emin olunuz ki, bana bu satırları yazdıran ne teessürdür ve ne de keder...

Zulüm ve cefa ne kadar ziyade olursa o kadar mütelezziz oluyorum . Çünkü o nispette kendi nazarımda yükseliyorum. Siz de bunu böyle bilerek tahammül ve sabrediniz. Hesap günleri geldiği zaman kızaracak yüz olmayacağız. Geçmiş mektuplarımda da yazmıştım. Bana tezliklə para göndəriniz. Bâki cümləninə gözlerinizden öperim.

Ahmed

Malta məktubları, yaxud ...əgər məqsət bizi manən yıprandırmak isə bittabi bu məqsədə nail olunamaz

“O, heysiyyətli və möhtəşəm bir mütifəkkirdir, mərd və cəsur mücadilə adamı, professor və maarifçi , usta qəzetçi- yazar, dürüst siyasətçidir. Hürriyyət və demokratiya aşiqi bir insan, milliyyətçi və inqilabçı ziyalı, inanılmış və vəfalı dost, yaxşı ailə başçısı, şəfqətli atadır.Deyə bilərik ki, o, insanlığın bütün üstün cəhətlərini və məziyyətlərini öz simasında toplamış böyük insan, heykəlləmiş şəxsiyyətdir”.Tanınmış türk qəzetçisi, publisist Fəxrəddin Gülsevənin Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında yazdığı bu sətirləri təsadüfən xatırlamadıq. Mübaliğəsiz deyirik ki, yalnız Əhməd bəyin Malta sürgünündən ailəsinə göndərdiyi məktublar onu bu sözlərlə xarakterizə etməyə kifayət edərdi. Məktubun hər cümləsindən

ədalətsizliyə qarşı od püskürür, hər sətirdə nikbinlik duyulur, Vətənə məhəbbət hiss olunur, ailəyə sədaqət sezilir, çətinliklərə dözmək, sinə gərmək əzmi , iradəsi ifadə olunur.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 4 iyul 2015

IV məktub

Malta, Polverista, 17 Mayıs 1920

Azizim Sitare ve Humay! Yine iki haftadır ki sizden mektup alamadım. Hiç şüphe etmiyorum ki bizim mektuplar ile de ara sıra size karşı aynı muameleyi reva görüyorlar. Bundan maksat acaba nedir? Acaba ruhen ve manen bizi iz'âc etmek midir? Haksız yere bir buçuk seneden beri ailemden, vatanımdan, hürriyetimden mahrum edilerek hatta askerî mahkemede bile muhakeme edilmemi sekiz kere en yüksek yerlere yazarak talep ettiğim ve hiçbir cevaba nail olmadığım hâlde bu gibi nâ-reva muamelelere -ki hiçbir kavaid-i insaniye ile kabil-i telif addolunamaz- maruz kalmamız neden? Eğer maksat bizi manen yıprandırmak ise bittabi bu maksada nail olunamaz. Zira bizim de güvendiğimiz, sığındığımız bir hak, bir adalet-i âliye vardır. İnşallah o adalet, o hak bir gün yerini bulur. Ona kadar siz ve ben sabır ve tahammül etmekle mükellefiz. İstanbul'dan aldığım haberler, sizin ne kadar müşkülât ve sıkıntılar içinde çırpındıklarınızı tasavvur etmeme kâfidir. Ben vaziyetin bu kısmını düşündükçe çıldıracağım geliyor. Nasıl geçiniyorsunuz, ne yapıyorsunuz? Hüseyin'den, Bakış'tan birisi imdadınıza koşamadılar mı? Kafkasya'dan vârid olan haberler artık bundan sonra onların da gelmeyi ümidini

tamamen kat' ediyor. Eđer Őimdiye kadar gelmedilse bundan sonra artık gelemezler. O hâlde ne yapacaksınız? İşte bu sual, beni bütün bütün eziyor. Abdülali Bey'le görüşüyor musunuz? Hülâsa Allah hatırına vaziyetiniz, geçinmeniz hakkında bana mufassal haber veriniz. Çocuklar bana ayrı ayrı mektuplar yazsınlar. Abdurrahman'dan ve Süreyya'dan pek çoktan beri mektup almadım. Benden tamamen emin olunuz. Sıhhat ve selâmetim elhamdülillah berkemaldir. Bârî bütün dost ve aşinalara, amca-zadelere selamlar. Yüzlerinizden, gözlerinizden öperim.

Ahmed.

Malta məktubları, yaxud “Yalnız unutmayınız ki, bizim vazifemiz bütün bunlara metanet ve sebatla tahammül etməkdir “

Türkiyənin “Haber Likya” qəzetinin 16 sentyabr 2009-cu il tarixli nömrəsində Yusuf Yavuzun “Aperlaidə könüüllü bir sürgün:Sitarə Ağaoğlu” adlı yazısı bu sətirlərlə başlayır :” Türk siyasətinə üç nəsildən bəri damgasını vurmuş bir ailə: Ağaoğulları... Əhmət Ağaoğlu, Atatürkə en yaxın isimlərdən biri. Yusuf Akçura, M. Emin Yurdaql və Ziya Göyalpla birlikdə Türkçülük fikirlərinin öncülləri arasında sayılır. Cümhuriyyətin ideoloqlarından. CHP və SCF- da uzun illər təlatümlü bir siyasi həyat sürmüş. Sürgünlük durumu, bəzən zorunlu bəzən də könüllü, Ağaoğlu ailəsinin qədərinin payına düşən ortaqların yazısı. Əhmət Ağaoğlu, 1919- cu ildə Bəkirəğa Bölüyündə tutuqlu ikən, adı Malta sürgünleri içində yer alır. Orta nəsillə Səməd Ağaoğlu da (Səməd Ağaoğlu (1909-1982) — yazıçı, publisist və Türkiyənin dövlət və siyasi xadimi. Üç dəfə Böyük Millət Məclisinə deputat seçilmiş, baş nazirin müavini, dövlət naziri olmuşdur. 1960-cı il, 27 may dövlət çevrilişi ilə əlaqədar ömürlük həbs cəzasına məhkum olunmuş, 1964-cü ildə bəraət almışdır- red.) , atasından qırx il sonra eyni taleyi

paylaşacaq, Yassıada və Kayseridə “siyasətən” sürgün olacaqdı. Yetmişlərin sonlarına doğru isə üçüncü nəslin gönüllü Avropa sürgünü başlayacaqdı.

Bu dəfə də , üçüncü nəsildən Təkdaş Ağaoğlunun (Əhməd bəy Ağaoğlunun nəvəsi, Səməd Ağaoğlunun oğlu- Oksford Universitetinin məzunu, tanınmış tərcüməçi, naşir, rəssam, heykəltəraş, hazırda İstanbulda yaşayır. Siyasi görüşlərinə və fəaliyyətinə görə uzun illər İsveçrədə sürgün həyatı keçirmişdir-red) red.) yolu “könüllü sürgünlük”lə kəşifir. Ağaoğlu ailəsinin bir başqa üçüncü nəsil üzvü Sitarə Ağaoğlu (Səməd Ağaoğlunun qızı, tanınmış rəssam - red.) da könüllü sürgün tanımına uyğun bir yaşam seçir. İngiltərədə rəssamlıq təhsili. 80 – ci illərin əvvəllərində Parisdə Türk Səfirliyində çalışarkən yolu Qaleköyə düşür. Bununla da ,üç nəslin uzun və yorucu siyasi təlatümlərlə dolu yaşamından sonra keçmişin kölgəsində uzun bir inziva (daxili dünyasına qapanıb, cəmiyyətdən qaçıb tənha yaşamaq- red) dönəmi başlayır..”

Ağaoğlular nəslinin Əhməd bəydən sonrakı davamçılarının ömür yolu ilə tanışlıqdan sonra adama elə gəlir ki, o, bu məktubdakı tövsiyəsini həm də, onlara ünvanlamışdır: unutmayın ki, bizim vəzifəmiz bütün bunlara mətanət və səbrlə dözməkdir.

V məktub

Malta, Polverista, 28 Mayıs 1920

Azizim Sitare ve Humay! Yine 4 Mayıs mektubunuzdan sonra sizden hiçbir haber alamadım. Bugün bir posta geldi. Herkes koştu fakat heyhat ki, meyus olanlar arasında ben de bulundum. Arkadaşların bir kısmı mektup aldıkları hâlde diğer kısmı almadı. Hiç şüphe etmiyorum ki, siz bana her posta ile mektuplar yazıyorsunuz. Fakat ne yapalım, mektubu bile bize çok görüyorlar. Hiç şüphe yoktur ki, aynı muameleyi sizin gibi kadın ve çoluk çocuklara da reva görüyorlar. Fakat buna da sabredeceğiz. Tevekkül ve metanetle tecelliyat-ı ilahiyeye muntazır

olacađız [ilahî tecelliye bekleyeceđiz]. Siz ve ben hakkımıza istinaden hiřbir zaman bu hakkın tecelliyatından meyvus olmayacađız. Bırak kâse dolsun, hakaretin ve zulmün derecesi gayret-i ilahiye dokunsun. Yalnız unutmayınız ki, bizim vazifemiz bütün bunlara metanet ve sebatla tahammül etmektir. Benim burada sıhhat ve selâmetim elhamdülillah berkemaldir. Bütün düşüncelerim size aittir. Kafkasya'dan gelen haberler artık Hüseyin'in de gelebilmekliđine hiřbir ümit bırakmıyor. Şimdi siz yalnız Allah'a sığınacaksınız! Sizin bu hâliniz bittabi beni ziyadesiyle mükedder ve müteellim [elemli] ediyor. Lakin sabır ve tahammülden ayrılmayacađız. Ümit ederek müteselli oluyorum. Çocuklar imtihanları bitirdiler mi? Siz ve onlar nasılsınız? Ramazan'ı nasıl geçiriyorsunuz? İnşallah bu Ramazan hakkı ile mübarek olur ve bütün bizim gibi sitem edenlere teselli feyizleri getirir. Hüseyin'den para almadınızsa ,rica ederim elde neniz varsa, satmakta tereddüt etmeyiniz. Ahvaliniz hakkında bana mufassal haber veriniz. Neden bana hususî yani posta ile mektup yazmayı kestiniz? Başkaları alıyorlar. Sizin ve çocukların gözlerinden öperim. İmtihanlarını bitirmişseler çocuklar bana ayrı- ayrı mektup yazsınlar. Bâki öpüşler, selamlar... Ahmed

Malta sürgünü, yaxud “İnşallah hak yerini bulacak ve bu hicran artık pek çok uzamaz”.

Malta məktubları , həm də bir çox tarixi hadisə və şəxsiyyətlər haqqında məlumat əldə etmək üçün mötəbər mənbədir. Bu baxımdan təqdim edilən VI məktub da istisna deyil. Məktubda adı çəkilən Bolu məbusu (millət vəkili) Mehmet Həbib bəy heç demə, Avropa Birliyi və Avropa Parlamenti yaratmaq

ideyası ilə hələ az qala 110 il əvvəl- Osmanlı Məclisi- Mebusun 18 iyul 1908-ci il tarixində keçirilən iclasında çıxışı zamanı irəli sürübmiş (ətraflı bax: Türkiyə, Okan Konuralp. Bolulu Habib Beyle AB sahasında. “Hürriyyət” qəzeti , 22 avqust 2011).

Əhməd bəyin məktubunda adı çəkilən Əsəd paşanın şəxsiyyəti və fəaliyyəti də maraq doğurur. Onu da ingilislər , “İttihad ve Tərəqqi” Cəmiyyəti ilə əlaqələrdə və əməkdaşlıqda günahlandıraraq Maltaya sürgün etmişlər. Əsəd paşa sürgündə xəstələri müayinə və müalicə etmiş, hətta “Göz xəstəlikləri” adlı bir kitab da yazmışdır ki, Ə. Ağaoğlu məktubunda buna işarə vurur. Sürgün həyatından sonra bir sıra məsul vəzifələrdə çalışmış , özəl göz poliklinikası açmış, İstanbulun nüfuzlu həkimi kimi ad-san qazanmışdır.

Həç şübhəsiz ki, Ə. Ağaoğlu məktubundakı əsirlikdən azad olunanlardan bəhs edərkən “Bu kere gidenler arasında zavallı bizim Karşlılar da vardır. Bilseniz ,onların kurtulmalarına ne kadar memnun oldum. Zavallılar burada büyük bir usret [sıkıntı] ve ihtiyaç içinde kıvranıyorlardı.” cümlələri də diqqəti çəkir və maraq doğurur.

VI məktub

Malta, Polverista, 10 Haziran 1920

Azizim Sitare ve Humay! Evvelki gün 23 ve 30 Mayıs tarihli mektuplarınızı aldım ve gayet mesrur ve memnun oldum. Bilhassa ki bu kere gerek Sitare kendisi ve gerek çocukların kâffesi [hepsi] hatta sevgili Gültekin bile ayrı ayrı yazmışlardı. Bu tarzda yazış bilseniz beni ne kadar memnun ediyor. İnşallah bundan sonra hep o yolda devam edersiniz. Yalnız Sitare'nin mektubunda çizgiler arasında bir şive-i elem ve keder okudum ki , beni de ta kalbimin umkuna [derinliğine] kadar müteessir etti. Biraz sabır ve tahammül! İnşallah hak yerini bulacak ve bu hicran artık pek çok uzamaz. Bu mektubu yazdığım gün bizimle İstanbul'dan gelmiş olan yirmi arkadaşına İngiliz hükûmeti serbest oldukları ve artık memleketlerine ilk

vapurla izam olunacakları tebliğ olundu. İnşallah bu ilk kafile de onun arkasınca diğər kafilelər de giderlər. Ta ki sıra bize de gelir. Zira artık hak tecelli etməyə başladı ve masumiyetlər taayyün ettikçə [belli oldukça] masumlar da tahliyə olunmaya başladılar. Binaenaleyh artık emin olabiliriz. Bu kere gidenlər arasında zavallı bizim Karslılar da vardır. Bilseniz, onların kurtulmalarına ne kadar memnun oldum. Zavallılar burada büyük bir usret [sıkıntı] ve ihtiyaç içinde kıvranıyorlardı. Giden vükelâ [vekiler] arasında Bolu mebus-ı sâbıkı Habib Bey de vardır. Onun hanımı gelip sizinle görüşəcəkdir. O pek iyi bir adammış. Burada pek iyi ahbap olduk. Siz de orada onun hanımı ilə ahbap olunuz. Benim son iki mektubumu almamışsınız. Hâlâ da (mı) bu gibi şeylərə alışmadınız mı? Benden vekâlet-name istiyorsunuz. İnşallah bugünlerde yaptırır ve gönderirim. Esad Paşa sizin cümlenize selam eder, çocukların yüzlerinden öper. Hanımına arz-ı ihtirâmât ederim. Emin olsunlar ki paşa bey iyidir, kitap yazıyor, şair olmuş! Bakımına gelince... Eyvah ki o bana benden ziyadə bakıyor. Cümlenizin yüzlerinizden öperim. Ahmed.

Malta məktubları və yaxud ,“Unutmayınız ki, bir milletin ruh ve kalbi bilhassa bu gibi imtahanlarla güç kazanır!”

Ağaoğlularla bağlı araşdırmalar apararkən İstanbul Böyükşəhər Bələdiyyəsinin w.w.w. ibb.gov.tr saytında maraqlı bir xəbərlə rastlaşdım. “Tarixdə iz buraxan üç bacı paneli” adlı xəbərdə deyilirdi ki, 2007 –ci il noyabr ayının 3-də tariximizdə iz buraxan Cümhuriyyətin önçü qadınlarından üç bacı- vəkil Sürəyya Ağaoğlu, millət vəkili, maarifçi Tezər Taşqıran və dr. Gültəkin adından onların Qadın Əsərləri Kitabxanası və Bilgi Mərkəzi Vəqfində 2002- ci ildə hədiyyə etdiyi 5000 ədəd ailə sənədləri- məktublar, gündəliklər, pasportlar, qəzet kəsikləri... əsasında hazırlanmış kataloqun təqdimat mərasimi keçiriləcəkdir. Həmin kataloqu əldə etməyə çalışdığım bir vaxtda dəyərli dostumuz, Mərmərə Universitetinin dos. dr. Mehdi Gəncəlidən bir məktub aldım. O, yazırdı ki, Sizin Tektaş bəydən aldığınız məktub sayısı 23 idi. Bu məktublardan yeddisi də Qadın

Əsərləri Kitabxanasının arxivindən çıxdı. Onları da aldım. Beləliklə, məktub sayısı 30 oldu”. Dos. dr. M. Gəncəli məktubda daha sonra Ağaoğlulara aid digər dəyərli sənədlərlə də tanış olduğunu qeyd edirdi.

Dəyərli oxucuların diqqətinə böyük tarixi, ictimai və elmi əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq Əhməd Ağaoğlunun Malta məktublarından ikisini də təqdim edirik.

Malta, Polverista, 16 Haziran 1920

Azizim Sitare ve Humay! Bu mektubu size acı bir duygunun tesiri ile yazıyorum. İngilizler yeniden kendilerine has olan adaletten bir numunesini daha gösterdiler. Bugün burada bir liste tebliğ olundu. Listeye dâhil olanlara şehirde serbest gezmek müsaadesi veriliyor. Bütün heyet-i vükelâya, merkez-i umumî a'zalarına bu serbestî verildiği hâlde ne benim ve ne de Ziya Bey'in nâmımız listeye idhâl edilmemiştir [alınmamıştır]. Anlarsınız ya! Bütün fenalıkları biz yapmış imişiz! Bu adamlar bu gibi zulüm ve cefalarla bizim güya kuvve-i maneviyemizi kesr edeceklermiş! [manevi gücümüzü kıracaklarmış] Bilmiyorlar ki biz Afrikalı Berber akvamına [kavimlerine] mensup değiliz. Bizim gibiler üzerine zulüm ve cefa tamamen aksi tesirler icra eder. Siz de orada bittabi bu gibi şeylerden müteessir olmazsınız.] Hakkıma masumiyetime istinaden sekiz kere İngiltere'nin en yüksek makamlarına müracaat ettim, günahımı sordum, muhakeme edilmemi istedim fakat hak karşısında utananlar cevap bile veremediler. Kendi vicdanları bile isyan etti. Bu kere de bu gibi küçük şeylerle beni iz'âc etmeye [bunaltmaya] kalkışıyorlar. Azap değil, vecd ve lezzet duyuyorum. Zira mazlum olmaktan tatlı ve lezzetli dünyada şey olmaz. Sıhhat ve afiyetim ber-kemaldır. Beni hiç düşünmeyiniz. Elhamdülillah hâl ü evkatim pek iyidir. İnşallah çocuklar imtihanlarını bitirdiler ve artık şimdi evde istirahat ediyorlar. Gültekin nasıldır? Hiç biraderden ve o taraflardan haber alabildiniz mi? Sabır ve tahammül ediniz.

İnşallah bütün bu acılar geçer. Benden bütün dostlara selam... Cümleminizin yüzünüzden ve gözlerinizden öperim. Bârî Ahmed

Malta, Polverista, 27 İyul [Temmuz] 1920

Azizim Sitare ve Humay! Hâlâ sizden bir mektup alamadım ki cevap yazayım. Burada bu mektup meselesi hakkında biz teşebbüste bulunduk. Sizden birkaç aile birleşip orada İngiliz komiserliği nezdinde teşebbüste bulunsanız fena olmaz. Ailelerimizin mektuplarını tehire uğratarak bizi burada iz'âc eylemek, en ârî ve mütemeddin bir hükûmete yakışmaz bir işkencedir. Ben eminim ki İngiliz yüksek memurlar bu gibi manasız ve adi bir muameleye razı olmazlar. Binaenaleyh orada icra olunacak bir teşebbüsün faydasız kalmayacağı muhakkaktır. Hiç olmazsa haftada bir kere mektup alarak müteselli olalım. Son göndermiş olduğunuz on liranın da vârid olduğu haberini tebliğ ettiler. Pek minnettar ve müteşekkirim. Bilseniz bu para meselesi ile sizi iz'âc etmekten ne kadar müteessirim. Bu kadar ihtiyaç ve müşkülât içinde bir de beni burada beslemeyi düşünmek ne kadar elim bir vaziyet! Lakin ne yapayım Sitare'ciğim? Siz de ben de sabır ve tahammül etmeliyiz. İnşallah er geç hakikat tezahür eder ve bu yaman günler, haksız işkenceler geçer! Burada yine bizi mesrur ve sizi memnun eyleyecek şâyialar devran etmeye başladı. İnşallah etse de doğru olsa! 19 aylık mehcuriyet ve müfârekattan [uzaklık ve ayrılıktan] sonra yekdiğerimize kavuşalım. Sıhhat ve afiyetim elhamdülillah berkemaldır. Burada artık sonbahar geldi, fakat hâlâ da pencereler, kapılar açık yatıyoruz. Havalar pek güzeldir. Ev ve mektep meselelerini nasıl hallettiniz? Pek çok merak ediyorum. Ev sahibinin sizi çıkarmak veyahut ücreti artırmak hakkı yoktur. Zaten geçen sene de fuzuli artırmıştır. Binaenaleyh bu sene de bu gibi bir teşebbüse kalkışırsa Ahmed Rıfat Bey'i davet

ediniz ve meseleyi ona havale ediniz. O sizi müdafaə eder. Bütün dostlara ve bilhassa Kerim ve Emir Beylere selamlar ediniz. Çocukların gözlerinden öperim. Yarın şəhre çıkıp Gültekin için yeni kartpostallar alacağım. Bârî mütehassiriniz Ahmed.

Yusif Vəzir Çəmənzəminli Əhməd bəy Ağaoğluna

niyə müraciət etmişdi*

Adı türkçülük, Azərbaycan istiqlalı və Türkiyə dövlət quruculuğu tarixinə əbədi həkk olunmuş ictimai-siyasi xadim, partiya qurucusu, yazıçı- publisist, naşir, redaktor Əhməd Ağaoğlunun (1869, Şuşa- 1939, İstanbul) həyatında Malta sürgünündən sonra yeni mərhələ başlayır. Bir neçə il Türkiyənin mətbuat naziri olur, beynəlxalq Anadolu Agentliyinin yaradıcısı və ilk baş direktoru, bir sıra nüfuzlu qəzetin baş redaktoru kimi də çağdaş Türkiyə KİV-nin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Əhməd bəy XX əsrin 20- illərinin ikinci yarısında Böyük Millət Məclisinə iki dəfə seçilir. Türkiyə Respublikasının dövlət quruculuğunda yaxından iştirak etməklə yanaşı, ciddi pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olur, Ankara Universitetində, daha sonra İstanbul Universitetində mühazirələr oxuyur. Digər tərəfdənsə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Türkiyədə məskunlaşmağa və bolşevik rejiminə, kommunist ideologiyasına qarşı mücadilə məqsədi ilə təşkilatlanmağa başlayan, eyni zamanda aralarında müəyyən fikir anlaşmamazlıqları və çəkişmələr olan Azərbaycan mühacirləri arasında da Əhməd bəyin böyük nüfuzu var idi. Məhz belə bir şəraitdə o zaman Türkiyədə yaşayan və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Osmanlıdakı ilk səfiri (1919), yazıçı Yusif Vəzir Çəmənzəminli (1887, Şuşa- 1943, Nijni- Novqorod) dərindən narahat edən, ciddi düşündürən problemlə bağlı Ə. Ağaoğluna məktubla müraciət etməsi

təbii idi və Əhməd bəyin Türkiyə və Azərbaycan mühacirləri arasında söz sahibi olmasına dəlalət edir.

Yusif Vəzir Çəmənizəminlinin 1925- ci ildə Əhməd bəy Ağaoğluna ünvanladığı məktub fikrimizcə, XX əsrin 20-ci illəri ilə bağlı mühacirət problemlərinin araşdırılması, mühacirətsünaşlığın həmin dövrlə əlaqədar səhifələrinin daha səhih işlənməsi, həm də iki böyük tarixi şəxsiyyətin həyatının tədqiq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəs Əhməd bəy Ağaoğlu Yusif bəyin bu məktubuna cavab verdimi, yaxud necə cavab yazdı, bu müraciətin Yusif bəyin sonrakı taleyində rolu oldumu? Bu suallar isə hələlik açıqdır...

İstanbul- Bakı

17 noyabr 2016.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 19 noyabr 2016;

modern. az, 21 noyabr. 2016.

23 Şubat 1925

Azizim Ahmet Bey

Bir defa da zatiâlinize mektup göndərmişdim. Cəvab yazmamanızı, meşğalenizin kesretinə atfettim. Bu defaki mektubum ister şahsî, ister umumî Türklük nokta-ı nazarından o kadar mühimdir ki cəvab vermeniz və mesele ilə sıkı

alakadar olmanız icap eder. Mesele budur: Müsavatçılar Türkiye'ye yerleştikten sonra kendilerini temize çıkarmak için benim aleyhime hep iyice propaganda yaydıklarını işitiyorum. Kim bilir bana neler isnat veriyorlar. Hâlbuki ben bir cumhuriyeti temsil etmiş ve vaktiyle memleketin en kuvvetli fırkası Müsavat'a mensup idim. Demeli benim etrafımda olunan dedikodular, muayyen fırkaya ve hükûmete aittir. Yok eğer kabahatler ayrı ayrı şahısların üzerine yüklenmek istenilirse bu doğru değil. Bu hakikatin meydana çıkması için zatîâlinizden âcizane bir ricam var. Siz benim tarafımdan hakem olunuz. Birkaç erbâb-ı namus zat davet ediniz. Benim hakkımda ne gibi kabahat biliyorlarsa söylesinler de bana atfen haber veriniz. Ben onlara birer birer cevap vereyim ki bu mesele muayyen bir şekil alsın.

Ben bir buçuk senedir ki fabrikada amelelik ediyorum. Biraderim maddi sıkıntıdan verem oldu ve hayatının son anlarını vahim bir yoksullukta geçiriyor. Alışmadığım amele hayatı eğer devam ederse benim de kabih bir akıbeta uğrayacağım belli. Onun için imkân varken çok sevdiğim Türkiye ile benim aramda olan gölgeli noktaların tenvirini arzu ederim. Bu benim için bir namus meselesidir. Namus ve vicdanlara müracaat ederek hakem olmanızı temenni ediyorum. Hürmetlerimi kabul buyurunuz efendim.

Yusuf Vezirof

تالیفی ۲۳ شبالی ۴۰.۶۶

۱۹۲۵

عزیزم احمد بگه

بر دفعه ده ذات عالمگیره مکتوبه کوندر مندم جواب
 یاز ما مکتوبه منقله کزک کثرتنه عطفه بقدم. بو
 دفعه که مکتوبه منقله شخصی السته عمومی تو
 مکتوبه نقطه نظرندن او قدر مهم درکه جواب ویر
 مه کز و منقله ایله صقیبه علاقه دار او لما نمیکه ایجا
 ایدر.

منقله بود: ما و اتیبار تورکیه به بیرلشدن
 صورترا کتبه بیله تمیزه صیقله ماقی ایچین
 بنیم علیه صیه ایسیله بیرو یا غانده یا بدتلا
 رینی السته بیورم. کیم بیلیله بانانه کراسناد
 ویر بیورم. مالهو که بن بر جمهور رینی تمشیل ایتم
 دو قتیله مملکتک اک قوتلی فرقو سی و مساوات
 مشوره ایتم. دیمه کی بنیم اطرافنده اولونان
 دیدی خودیلا معینه فرقو یه و مکتوبه مائدر
 یوقی اکثر قیامتلا آیری آیری شمسک
 کوزه رینه بو مکتوبه السته نیلیله بود و غرودکل
 بو معنیله میدانه صیقله سی ایچون ذات عا
 لیکدن عاجزانه بر رجام وار: سیز بنیم طرفندن
 حکم اولو کز به قاجار باب ناموسی ذات کون
 ایدر یاز بنیم معنده نه کتبی قیامت بیورم

سویله سوئاده بانا لطفاً خبر ویر کر بن اولاره
بر بر جوابه ویزه بیم که بو مشله معین بر
شکل آسون .

بن بر بو چوق سنه در که فایر بقاده عماله لک
اید یورم . بر ادرم مادی صیفیتی دن ورم
اولدی و میا تنک صوت آیلار نیر و فیم بر
بو قو لقلده تعبیر بیور . آلتما و لغم عماله
میا تو اکر دوام ایدر سه بنده فیم بر عاقبت
اونرا با جانم بللی . اونکه ایچون امکان
وار ایکنه چوق سوزد یکنم کور که ایله بنم آرام
اولان کور که لری نقله ترک تنویر بنی آرزو
اید یورم . بو بنم ایچون بر ناموس مشله سی
در . ناموس و و حد اندازه بر اجته ایدر
حاکم اولما غیازی تمینی اید یورم .

میتا می قبول بو یورکر اضم
یوسف وزیر

56 B. National. Clichy (Seine)
Réimpression

Əli bəy Hüseynzadənin Əhməd bəy Ağaoğluna sevgi, səmimiyyət...və sirlərlə dolu bir məktubu*

Türk dünyasının ictimai fikir tarixində parlaq iz buraxmış iki nəhəng simasını- Əli bəy Hüseynzadəni (24 fevral 1864, Salyan —17 mart 1940, İstanbul) və Əhməd bəy Ağaoğlunu (1869, Şuşa, 19 may 1939, İstanbul) nəsillərə örnək olacaq əqidə, amal, ailə dostluğu birləşdirirdi. İki böyük xadimin bu sarsılmaz münasibətini görkəmli alim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət dövrünün, istiqlal məfkurəsinin və mücahidlərinin həyat və fəaliyyətlərinin fədakar və yorulmaz tədqiqatçısı prof. Vilayət Quliyev sərrast və obrazlı ifadə etmişdir: Hər şeyin fəvqündə dayanan dostluq haqqında hərarətli himn!

İki dühanın məktubları- yazışmaları onların arasındakı dostluq münasibətlərin parlaq göstəricisidir. Prof. Vilayət Quliyev “Yaşam boyu sürən dostluq (Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu” adlı tədqiqatında (“525-ci qəzet”,18 mart 2014) məktubları “səmimiyyətə və əməl birliyinə, anlaşmaya, uyuma verilən böyük dəyər” adlandırır və təəssüflə, yanğı ilə bildirir ki, bu birgəliyə şahidlik edən sənədlərin –məktublarnın əksəriyyəti isə, təəssüf ki, ədəbiyyat və mədəniyyət tariximiz üçün həmişəlik itirilmişdir.

Xoşbəxtlikdən həmin məktublarnın biri yazıldığı tarixdən az qala bir əsr sonra da olsa, tapılmışdır. 2015- ci ilin aprel ayının söhbətidir. Azərbaycanın və Türkiyənin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında parlaq iz qoymuş Əhməd bəy Ağaoğlunun nəvəsi, tanınmış tərcüməçi, istedadlı rəssam və heykəltəraş Təktaş Ağaoğlunun İstanbuldakı mənzilində babasının həyat və fəaliyyəti ilə bağlı sənədləri -qəzet, jurnalları, əlyazmaları, dəftər və kitabları saf-çürük edərək çox qiymətli sənədlərlə, o cümlədən məktublarla rastlaşmışdıq. Əhməd Ağaoğlunun Malta sürgünündən ailəsinə ünvanladığı 20-dən çox məktub böyük təəssürat oyatmışdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bizim Əhməd Ağaoğlunun arxiv sənədlərini Bakıya gətirmək məqsədi ilə İstanbula səfəriimiz prof.dr. Əli Yavuz

Akpinarın və Azərbaycan mədəniyyətinin yaxın dostu, tədqiqatçı Ömər Özcanın məsləhəti, tövsiyəsi ilə, Xalq yazıçısı, Baş nazirin müavini Elçin Əfəndiyevin bilavastə səyi sayəsində gerçəkləşmişdi. Təktaş Ağaoğlunun təmənnasız olaraq verdiyi sənədləri biz Türkiyədən gətirərək Milli Arxiv İdarəsinə təhvil verdik.

Təktaş Ağaoğlu bir müddət sonra daha bir neçə sənədi, o cümlədən haqqında bəhs edəcəyimiz məktubu da verməyi qərara almışdır. Həmin məktubu Əli bəy Hüseynzadə 1926-cı ilin aprel ayında İstanbuldan o vaxtlar Ankarada yaşayan əməl, əqidə və ailə dostu Əhməd bəy Ağaoğluna yazmışdır. Vaxtında hər sətirdən sevgi və səmmimiyyət yağan şəxsi məktub bu gün ictimai, tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Tariximizin iki böyük şəxsiyyətinin münasibətlərinə şahidlik edən həmin məktub Bakı sakinlərinin həyat və düşüncə tərzi, şəhərin ictimai-mədəni həyatı haqqında da müəyyən təəssürat yaratmaqla yanaşı maraqlı, sirri açılmamış çoxsaylı suallar da doğurur:

-Məktubda Əli bəyin tez-tez adını çəkdiyi Əhməd bəy Ağaoğlunun qardaşı Hüseyn bəyin sonrakı həyatı necə olmuşdur? Bəlkə sahibkarkarlığına görə həbs olunmuş, sürgün edilmiş, bəlkə..

-Əli bəy Hüseynzadənin böyük məhəbbətlə “Çocuq şeir oxuyor, şərqi söylüyor, piano çalıyor, dans ediyor, tiyatro səhnəsində rol oynaya biliyor. Hətta bəzən Bakü xalqına konser veriyor! Bənim üçün pianoda kəmalı-sühulət və məharətlə *Cavanlar İttifaqını*, *Pedaqoqu* çaldı. Hətta yenə piyanoda bir də bir *Segâh* dinlətdi. Sonra da *Mustafa Kamal Marşını* çalaraq eyni anda güftəsini [sözlərini] tərənnüm etdi! Bu qız oxuyub yazıyor da. Bənim xatirə dəftərimə Gültəkin üçün bir şeylər yazdı”- deyə vəsf etdiyi, Ə. Ağaoğlunun Gültəkinlə yaşıl ola biləcəyini güman etdiyimiz Hüseyn bəyin qızı Saranın sonrakı taleyi necə olmuşdur? Heç ola bilməz ki, bu nadir talantlı qız izsiz-tozsuz yoxa çıxsın!

-Məktubda adı çəkilən və Kiyevdə təhsil alan Baxış sonradan Bakıya qayıtmışdırmı? Doktor Bəhram bəy, öz əli ilə Qarabağ yeməkləri bişirən Yaqub bəy, onun qardaşı kimlərdir?

Oxucular və elmi ictimaiyyət üçün maraqlı olacağı düşüncəsi ilə sirlərlə dolu məktubu olduğu kimi təqdim edirik. Bəzi sözlərin mötərizələrdə verilmiş izahları müəlliflərinindir.

“Azərbaycan” qəzeti,

22 fevral 2017.

Pərşəmbə (cümə axşamı), 1 nisan [aprel] 1926, İstanbul

Əzizim Əhməd Bey!

Baküdə bir ay qədər qaldıqdan, gunagun [müxtəlif] müşahidat və intibaat [müşahidələr və təəssüratlar] ilə dolu canlı bir həyat keçirdikdən sonra martın 27-inci cümə ertəsi günü Odessa təriqiylə [yolu ilə] İstanbula avdət etdim [qayıtdım]. Yazıq ki, səni burada bulamadım. Bir- iki gün bənim avdətimdən əvvəl sən Ankaraya dönmüş oldun. Yoxsa, sənə söyləyəcək pek çox həvadisim var idi. Fəqət məalməmnuniyyə [məmnuniyyətlə] qəribən [yaxında] təkrar İstanbula gələcəyini xəbər aldım. O zaman ariz və amiq [ətraflı olaraq] qonuşuruz... Baküdə bir kaç dəfələr biradərin Hüseyn bəylə bürosunda görüşməyə, bir dəfə də xanəsində çoluq çocuğuyla bərabər paxlavalı, şəkərburalı çay masası ətrafında həsbihala müvəffəq oldum. Aman, Allah bağışlasın, bilsən, nə qədər sevimli çocuqlar! Xeyir, çocuq deyil, cümləsi, kiçik Saradan başqa, yetişmiş, adam olmuş övlad! Yalnız Baxış bəy aralarında yoxdu. Çünki tibb təhsilini ikmal üçün təkrar Kiev darülfünununa avdət

etmiş. Hüseyin bəyin xanəsində keçirdiyim axşam, adətə gözəl bir müsəmərəi-ədəbiyyə və musiqiyyə [ədəbiyyat və musiqi gecəsi] idi. Bu müsəmərənin birinci qəhrəmanı da Hüseyin bəyin 7-8 yaşındakı kiçik qızı Sara idi. Əhməd bəy, məktubumun bu qismini Gültəkin xanım iyi dinləsin. Hüseyin bəy amcasının bu qızı mükəmməl bir artistdir. (это чудо-ребенок / jest un enfant merveille) Çocuq şeir oxuyor, şərqi söylüyor, piano çalıyor, dans ediyor, tiyatro səhnəsində rol oynaya biliyor. Hətta bəzən Bakü xalqına konser veriyor! Bənim üçün pianoda kəməli-sühulət və məharətlə *Cavanlar İttifaqını*, *Pedaqoqu* çaldı. Hətta yenə piyanoda bir də bir *Segâh* dinlətdi. Sonra da *Mustafa Kamal Marşını* çalaraq eyni anda güftəsini [sözlerini] tərənnüm etdi! Bu qız oxuyub yazıyor da. Bənim xatirə dəftərimə Gültəkin üçün bir şeylər yazdı. Bunu qoparıb ayrıca yazdığı məktubla bərabər ləffən [mektupla] sənə göndəriyorum. Hüseyin bəyin kəndisi və digər çocuqları da birər məktub yazdılar. Həpsi bu zərfin içindədir. Qəmər xanım Tezərə, Sürəyya xanım da tamamilə ismi gibi Sürəyya xanıma bənziyor.

Baküdə otellərin əksərişi “sosyalizma”dır, yəni Sovet idarəsindədir. Fəqət Hüseyin bəyin əskidən bəri tutduğu xanı kəndisinə buraxmışlar. Hüseyin bəy də bunu təmir edib işlətiyor. Təmirat, kəndisinə bir xeyli məsrəfə mal olmuş [başə gəlmiş]. Bundan sonra bir kərə də təmin edəcəyini məmul ediyor [fikirləşir]. Ancaq şimdiki halda parasızlıqdan sıxılıyor. Ümidi sənədir. İki bin lirəlik bir sərmayəyə ehtiyacı vardır. Bəndən vəsatət [vasitəçilik] edib söyləmək, səndən də müqtədir olduğun təqdirdə bunun bir çarəsinə baxmaq!

Hüseyin bəy ailəsi əfradıyla [fərdləriylə] bərabər bir də fotograf çıxarıb sənə göndərəcəkdə, fəqət fotoğrafçı yetiştirəmədi. Bəlkə sonradan gəlir. Baki ərzi-əhtiram və səlam! Sitarə xanımın əllərindən öpərim. Yaqub bəyin annəsi olan ablasından kəndisinə və cümlənizə salam var. Səhhət və afiyətdədir. Bir gün Yaqub bəy vasitəsiylə bəni öylə yeməyine dəvət etmişdi. Kəndi əliylə pek nəfis Qarabağ yeməkləri pişirmişdi. Yaqub bəyin və biradərinin də halı iyidir. Hərkəs kəndisindən məmnundur. Doktor Bəhram bəy də salam ediyor. O da bir gün bizə

bir ziyafət verdi. Hüseyn bəy də bulundu. Bu ziyafətdə bir çox “Bolşevik-Kommunist” Azərbaycanlılarla bərabər sən də şərəfinə badənuş olduq. “Tamada” sən mədhü sitayişində bulunduqdan sonra “alaverdi Hüseyn bəyə”- deyərək idarəyi-akdah etdi [şərəfinə qədəh qaldırdı].

Ədhiyə ilə Afəs, cümlənizə ərzi-hörmət və salam edirlər və Gültəkinin, Səmədin, Tezərin, Sürəyyanın gözlərindən öpürlər. Əbdürrəhmana məktub yazarkən bizlərdən də salam yazmağı unutmamalarını rica edərlər, əfəndim.

Muhibbin Hüseynzadə Əli

Baküdən bir kartpostal [açıqça] göndərdimdi, bilməm aldınızmı?

Feyzavər, Məhməd və Səidə cümlənizin əllərindən və gözlərindən öpərək ərzi-salam və ehtiram edirlər.

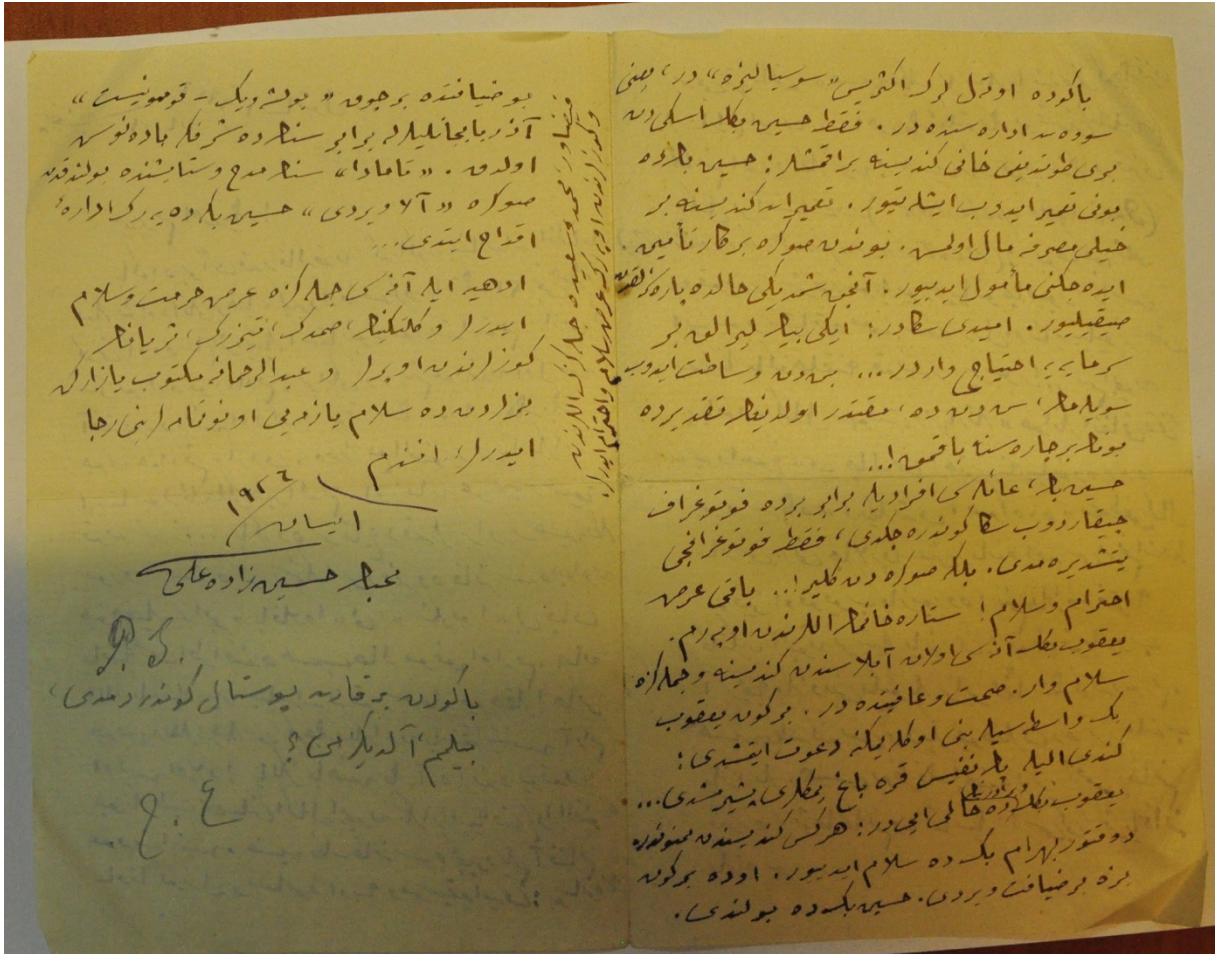
مخینه اسامه ۱۹۴۶ استانبول

828

عزیزم احمد بابا!

بالوده برای قدر فاله قدس که نالوده شاهانه و انطباعه
 ایام طولو جانلی رهسانه کچر و کوره صوره مارنگ ۷۷ نجی هیلدیرلی
 کوفی (اوده سا) طریفیه استانبول عورت ایتم. یازمده
 سنی بورده بولا مادیم؛ برایلی کوره نیم عودنده اول سر
 آنقره دولته اولدک! یوقسه سوبیه هیلدیر
 هیوه هیوادیم واردی. قسط مع المنونه قرینا نکلا
 استانبول کله هالی خیر آلام. اوزمانه عرضیه و خسیه
 قونوشور... بالکوره بر قنای دغدر برادرک هیلدیر
 "بورو" سنده کوروشک بر دغدره فانه سنده هیولوه
 هیوه هییه برابره "باقلوا" لی "شکر بورا" لی جای
 ماصه کی اطرافنده هب حاله موصیه اولدم. امام
 الله باغلا سیه بیلرک نه قدر سوبیلی هیوه هیلدیر! خایره
 هیوه هیوه دنگله هیلدی کوهل سارا دونه باشقیشنه آلام
 اولسه اولورا بالک باهنه مار آره (نده یوقسوی)
 چونکه طب تحصیلن کمال ایچوره نکلا راییه فن (دارالفننه
 عودت ایتمه هیلدیر فانه سنده کچیر دیکم آقام
 عادتا کوزل بر مسامره ادبیه و موسیقیه اییدی: یوسانه

برنجی قرمانی ده هیلدیرک ۷-۸ یا سنده کی کوهل قیزی
 (سارا) ایدی... احمد بابا، مکتوبه یوقسوی کله
 خانم ایچی دیکل سیه: هیلدیرک عمو بیه بو قیزی
 ماکل بر آیتت در (Dino rydo-pedenax)
 او قویور، شوقی سوبیه بور، بیانو هالیور، دانسی
 ایدی یور، قیارترو صحنه سنده رول اوشایه بیلور، هتی
 بعضیا بالکوهل قننه قونشور و بر سوبیه... نیم ایچوره
 بیانوده کمال سهولت و مهارته «هیوانلر انقانی» ن
 «پرواغوغ» ی جالری، هتی نه بیانوده برده
 بر «سب» دیکلیدی، صوره ده «مصطفی کمال
 مارشی» نی جالاره عینی زمانه کفته سنی قرتم اییدی!
 یوقسوی او قویوب یازمده: نیم خانمه دغدره
 کله هیوه ایچوره بر شیل یازدی؛ یوقسوی قویوب
 آریجه یازدین مکتوبه برابره لقا سا کوشه دیورم.
 هیلدیرک کنه سینی و دیلر هیوه هیلدی ده بر مکتوب
 یازدیله، هیس یوقسوی ایچنده در. (قصه) خانم
 تیزه، تریا خانم ده تامیه، اسمی کی تریا خانم
 یازمده یور...

Mətbuatın mümtaz siması, istiqlal mücahidi

Azərbaycanın ədəbi-mədəni, mətbu, ictimai-siyasi həyatında parlaq iz qoymuş, lakin sovet rejim və bolşevik ideologiyasının mövcud olduğu illərdə irsi, şəxsiyyəti unudurulmağa çalışılan yazıçı-publisist, tərcüməçi, nəşir, redaktor, folklorşünas, sovetoloq, diplomat, ictimai xadim, Azərbaycanın istiqlal mücahidi, mühacirətin fəal üzvlərindən və təşkilatçılarından biri Ceyhun Hacıbəyli xalqımızın tarixində və taleyində intibah dövrü kimi dəyərləndirilən XX əsrin

əvvəllərində yetişən görkəmli xalq xadimləri ilə bir sırada durur. SSRİ-də «aşkarlıq və yenidənqurma» adı ilə məşhur olan siyasi kursa start verildikdən bir müddət sonra – XX əsrin 80-ci illərinin II yarısından Mərkəzlə – Moskva ilə müqayisədə ləng və qeyri-qənaətbəxş proses olsa da, Azərbaycanda da milli-mənəvi, tarixi dəyərlərə yeni münasibətə meyl, maraq var idi. Ölkəmizdə milli azadlıq – Meydan hərəkatı başlandıqdan sonra bu proses yeni mərhələyə qədəm qoydu. Kütləvi informasiya mənbələrində, xüsusi ilə dövrün qabaqcıl mətbu orqanlarında – «Odlar yurdu», «Elm», «Səhər», «Gənclik», «Azadlıq» kimi nəşrlərdə Sovet hakimiyyəti illərində ört-basdır edilmiş bir çox həqiqətlər, hadisələr şəxsiyyətlər barəsində maraqlı materiallar verilməyə başladı. Diqqətçəkən mövzulardan biri də Azərbaycanın böyük övladı Üzeyir Hacıbəylinin kiçik qardaşı Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığı idi.

Azərbaycan istiqlal mücadiləsi və mətbuatı tarixində mühüm xidmətləri olan Ceyhun Hacıbəyli haqqında daha dolğun təəssürat yaratmaq üçün onun həyatı, fəaliyyəti və yaradıcılıq yolunu xronoloji ardıcılıqla izləyək.

Şuşadan başlanan yol

Ceyhun bəyin təvəllüd tarixi ilə bağlı müxtəlif mənbələrdə fərqli tarixlərə təsadüf edilir. Onun vəfatı ilə əlaqədar Münhendə nəşr olunan «Naşe obşeye delo» adlı mühacir qəzetinin 1962-ci il 21 oktyabr tarixli 157-ci nömrəsində oxuyuruq: «C.Hacıbəyli 1891-ci il fevralın 3-də Şuşada (Azərbaycan) anadan olmuşdur. Orta təhsilini Şuşa və Bakının realni məktəblərində almış, sonra Peterburq Universitetinə daxil olaraq hüquq fakültəsini bitirmişdir. Daha sonra o, Parisin Sorbonna Universitetində Ali Texniki məktəbdə təhsil almışdır». Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində C.Hacıbəylinin fondunu işləyən arxeoqraf A.Aslanov sənədin müqəddimə hissəsində yazır ki, C.Hacıbəyli 1891-ci ildə fevral ayının 2-də məşhur Hacıbəyli qardaşları – Üzeyir, Zülfüqarın ailəsində anadan olmuşdur. Müəllif «fevral 2»-si

tarixini hansı məxəzdən aldığı göstərməsə də, fakt özlüyündə maraq doğurur. Bundan xeyli əvvəl – 1987-ci ildə arxivşünas Mövsüm Əliyev «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində dərc etdirdiyi (№ 41 (2280) «Ceyhun Hacıbəyli» adlı məqaləsində də Ceyhun bəyin 1891-ci il fevralın 2-də anadan olduğunu yazmışdı. Jozef Kastani adlı müəllif Parisin aylıq illüstrasiyalı «Frans-islam» adlı jurnalın 29-cu nömrəsində (1925-ci il) dərc etdirdiyi «Azərbaycanın teatrı Parisdə» adlı məqaləsində C.Hacıbəylinin 1891-ci ildə anadan olduğunu yazır. Ay və gün göstərilmir. Məsələ burasındadır ki, doğum günü barədə dolaşığı Ceyhun bəyin elə özü yaratmışdır. Parisdə öz xətti ilə doldurduğu anketlərdən birində təvəllüd tarixini «1891-ci il 3 fevral» göstərmişdir (ARMDƏİA, fond 649, iş № 225). 60-cı illərin əvvəllərində – ömrünün sonuna yaxın qələmə aldığı «İlk Azərbaycan operası necə yaranmışdır» əsərini C.Hacıbəyli belə başlayır: «Musiqi lap kiçik yaşlarımızdan qardaşım Üzeyirlə (o məndən üç yaş böyük idi) məni cəlb etmişdir. Əgər Ü.Hacıbəyovun doğum tarixini 1885-ci il götürsək, onda belə çıxır ki, Ceyhun bəy 1888-ci ildə anadan olmuşdur. Yox, əgər C.Hacıbəylinin öz əli ilə doldurduğu anketə əsaslansaq və Ü.Hacıbəylinin doğum tarixini 1885-ci il kimi götürsək, onda onların arasındakı yaş fərqlinin 6 il olduğu üzə çıxar və bu inandırıcı deyil. Üzeyir bəyin təvəllüdü ilə bağlı Üzeyirşünaslar arasında ciddi fikir ayrılığı olmasa da, burada da diqqətçəkən məqamlar var. Məs.: jurnalist- salnaməçi Qulam Məmmədli «Üzeyir Hacıbəyov (1885-1948)» adlı əsərində yazır: «..., Ü.Hacıbəyovun şəhadətnaməsi 1886-cı ildə yazılmışdır. Şəhadətnamənin Azərbaycan mətnində il – 1886-cı il, rus mətnində – 1887-ci il göstərilmişdir. Maraqlıdır ki, Ceyhun Hacıbəyli təvəllüdlə bağlı rəqəmlərin nə vaxtsa, söz-söhbətə səbəb ola biləcəyini də duyubmuş kimi, özü də bu mövzuya biganə qalmamışdır. Ötən əsrin 50-ci illərində qələmə aldığı «Bir il xəyallarda... və bütöv bir ömür» adlı memuarında Ceyhun bəy yazır ki, qardaşlarımın doğum haqqındakı şəhadətnamələrində qeyri-dəqiqlik ucbatından ilk təhsil üçün onların məktəbə qoyulmasında problem yaranmışdı.

Beləliklə, aydın olur ki, təvəllüdlə bağlı sonrakı bütün dolaşılıqlar məhz doğum şəhadətnamələrindəki qeyri-dəqiqlikdən qaynaqlanmışdır. Bununla belə, məsələ maraqlı olsa da, onu şişirtməyə ehtiyac görmürük. Oğlu Timuçin Hacıbəyli, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nazirlərindən Mustafa Vəkiloğlu (Parisdə daha bir məzar. «Mücahid» jurnalı, № 53-54, 1962), eləcə də silahdaşları Mehmet Altunbay, Məcid Musazadə, Əbdürrəhman Fətəlibəyli Düdənginski, həmçinin tədqiqatçıların əksəriyyəti Ceyhun Hacıbəylinin 1891-ci il 3 fevralda anadan olduğunu yazmışlar. Elə hesab edirik ki, bu fakta diqqəti çəkməklə, həm məsələyə bir aydınlıq gətirildi, yanlış rəqəmlərin dövriyyədən çıxarılması üçün əsas oldu, həm də C.Hacıbəyli şəxsiyyətinə maraq dairəsinin nə qədər geniş olduğuna diqqəti çəkdik.

Ceyhun Hacıbəyli Şuşada realni məktəbdə - Haşım bəy Vəzirovun müdir olduğu ikisinfli rus-müsəlman məktəbində, Bakıda ilk, Peterburq və Parisdə ali təhsilə yiyələndikdən sonra hələ 15-16 yaşlarından başladığı mətbu fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. «İttihad» (1917), eləcə də «Kaspi»nin əlavəsi kimi çıxan «İzvestiya» qəzetlərinə redaktorluq edən C.Hacıbəyli «İrşad», «Proqres», «Tərəqqi», «Kaspi», «Baku» kimi qəzetlərə məqalə, felyeton və hekayələr yazırdı. C.Hacıbəyli 1907-ci ilin sonlarında «İslamiyyə» mehmanxanasında «Leyli və Məcnun» operasının tamaşasına səylə hazırlaşır, bu işdə qardaşı Üzeyir bəyə yaxından köməklik göstərir, 1908-ci il yanvar ayının 12-də, o, Tağıyev teatrında operanın ilk tamaşasında İbn-Səlam rolunu ifa edir. Bu vaxt o, Əlibəy Hüseynzadənin müdir olduğu «Səadət» məktəbində qardaşı Üzeyir bəylə birlikdə müəllim kimi fəaliyyət göstərirdi. Elə həmin il – 1908-ci ildə ali təhsil üçün Peterburq Universitetinə, bir il sonra – 1909-cu ildə Sorbonna Universitetinə daxil olur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ceyhun bəy Parisdən Bakı qəzetləri üçün məqalələr göndərirdi. Ceyhun Hacıbəylinin XX əsrin ikinci on illiyindəki Bakı fəaliyyəti daha çox mühərrirlik, maarifçilik və müəllimliklə bağlıdır. Bakıda müəllimlərin birinci qurultayının keçirilməsi və tədbirin proqramının hazırlanması məqsədi ilə yaradılan komissiyada o, fəal iş aparmışdır («Sədayi-Qafqaz», № 147,

25 noyabr 1918). C.Hacıbəyli I Dünya Müharibəsi nəticəsində Bakıya pənah gətirən Qars qaçqınlarına yardım etmək məqsədi ilə keçirilən xeyriyyəçilik tədbirlərində də fəal iştirak etmişdir. 1918-ci ilin avqustunda Ceyhun Hacıbəyli Gəncəyə gəlir və yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilə sıx təmas qurur. Hökumətin başçısı Nəsim bəy Yusifbəyli ona və Şəfi bəy Rüstəmbəyliyə rəsmi «Azərbaycan» qəzetini nəşrə başlamağı təklif edir. C.Hacıbəyli bu işə böyük məmnunluqla razılıq verir və az vaxtdan sonra – sentyabrın 15-də onun redaktorluğu ilə «Azərbaycan»ın ilk nömrəsi işıq üzünə görünür və C.Hacıbəyli qəzetin 88 nömrəsinə redaktorluq edir. 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət hökumətinin Versal (Paris) Sülh Konfransında iştirak etmək üçün Fransaya göndərdiyi nümayəndə heyəti tərkibində C.Hacıbəyli də var idi.

Nümayəndə heyətinin məsul katibi təyin olunan C.Hacıbəyli redaktoru olduğu qəzetin 1919-cu il 9 yanvar tarixli 83-cü nömrəsində «Möhtərəm oxucularımıza» adlı müraciətində yazırdı: «Vətən və millət yolunda əlimdən gələn xidməti və öhdəmə düşən vəzifəmi qəzetimizin müdiri sifəti ilə ifaya məşğul ikən, Vətən övladlarının xahiş və əmrinə müti olaraq Cahan Sülh Konfransına göndərilməklə üzərimə daha ağır və məsuliyyətli, lakin müqəddəs bir vəzifə düşdü. Bu böyük xidməti möhtərəm yoldaşlarım ilə bərabər ifa üçün Avropaya getmək lazım olduğuna görə, qəzet idarəsi işindən müvəqqəti olaraq ayrılıb əziz vətənimizin istiqlalı məsələsinin istədiyimiz yoldakı həlli-hüsn ifasından asılı olan məsul vəzifəmizin haqqında var qüvvəmizlə çalışacağımızı əlavə etməyi və möhtərəm oxucularımıza kamali-sidq və səmimiyyət ilə xudahafiz deməyi özümə fərz bildim».

Bu məsul və şərəfli vəzifə ona 1920 –ci ildə süquta uğrayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin son tapşırığı idi. Ceyhun bəy bir daha Vətənə qayıda bilməsə də, doğma Azərbaycana vəfat edənədək xidmət etdi: son nəfəsinədək Azərbaycanla yaşadı, onun istiqlalı uğrunda ideoloji mücadilə apardı,

ölkəmizin mədəniyyətini xaricdə təbliğ etdi, onun qeyri-rəsmi, lakin mötəbər, xoşməramlı və fədakar təmsilçisi oldu.

Böyük xalq xadimi, Azərbaycan Parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun (1862-1934) rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinə Məmməd həsən Hacinski (1875-1931), Əkbərağa Şeyxülislamov, Mir Yaqub Mirmehdiyev (1891-1952), Məmməd Məhərrəmov (1909-1982), Əhməd bəy Ağaoğlu (1868-1939) ilə yanaşı C.Hacıbəyli də daxil idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün əsl fədakarlıq nümunəsi göstərən nümayəndə heyəti 1920-ci ilin mayınadək «Azərbaycan» adlı bülleten (cəmi 12 nömrə), fransız dilində Azərbaycanın rəngli coğrafi xəritəsini, üç kitab («Qafqaz Azərbaycan Respublikası», «Azərbaycanın iqtisadi və maliyyə vəziyyəti», «Azərbaycan Respublikası əhalisinin antropoloji və etnik tərkibi») kitablar nəşr etmişlər. C.Hacıbəylinin 1919-cu ilin sonunda «Revyu dö mond musulman» jurnalında irihəcmli «İlk müsəlman respublikası» adlı əsəri, «Le temps» qəzetinə mü sahibəsi (20 noyabr 1920) böyük maraq doğurur. 1925-ci ildə C.Hacıbəylinin təşəbbüsü və tərcüməsi ilə «Arşın mal alan» operettası səhnədə oynanılmışdır. Bir il sonra «Revyu dö mond müzulman» jurnalının 3-cü nömrəsində dərc etdirdiyi «Azərbaycan teatri» adlı məqaləsində Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlı yaradıcılığından bəhs edilmişdir. Yeri gəlmişkən, bu jurnalla sıx əməkdaşlıq edən C.Hacıbəyli həmin nəşrdə 1918-ci ildə ermənilərin Bakıda, Şamaxıda, Kürdəmirdə, Xaçmazda törətdikləri vəhşiliklər barədə irihəcmli məqalə də dərc etdirmişdir. 1926-cı ildə Ceyhun bəyin redaktorluğu ilə mühacirətdə fransız dilində «Azərbaycan» jurnalı nəşrə başlamışdır.

1925-ci ildə «Societe Asiatique» cəmiyyətinin «Journal Asiatque» məcmuəsində C.Hacıbəylinin «XVIII əsrin əvvəllərinin Azərbaycan tarixçisi Abbas Qulu Ağa Bakıxanov», 1933-cü ildə həmin nəşrdə «Qarabağ dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı) (əsr 1934-cü ildə Parisdə kitab halında da nəşr edilmişdir), 1930-cu ildə Londonda «Asiatic Revue» məcmuəsində «Azərbaycan mətbuat tarixi» məqalələri dərc edilmişdir. C.Hacıbəylinin mühacirət dövrünün

araşdırıcısı Mirzəbala Əmrahovun fikrincə, C.Hacıbəyli «Kavkaz» jurnalının fransız nəşrinə redaktorluq etmiş, mühacir Qafqaz mətbuatı ilə fəal əməkdaşlıq etmiş, «La Revue dö monde musulman», «Le bülletin dölomote France-Orient», «La Revue Contemporaine», «La Revue Politique et Parlementarie», «La Revue des Jeunes», «Le Fiqaro» və bu kimi mətbu orqanlarla birgə işləmiş, bir neçə il məşhur «La Revue de deux Mondes» fransız jurnalının əməkdaşı olmuşdur. Həmin jurnalın 1934-cü ilin ilk nömrəsində (yanvar) Ceyhun bəyin çox maraqlı «SSRİ-də ziyalılar» məqaləsi dərc edilmişdir.

İkinci Dünya Müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar mühacirlərin fəaliyyətinə bir durğunluq hakim kəsilir. Müharibə bitdikdən bir müddət sonra mühacirlərin fəaliyyəti yenidən canlanır – dərnəklər fəaliyyətə başlayır, jurnallar nəşr edilir. Ankaradakı Azərbaycan Kültür və Dayanışma Dərnəyi, onun orqanı, «Azərbaycan» jurnalı və Münhendəki Azərbaycan Milli Birlik Məclisi, onun iki dildə (Azərbaycan, rus) nəşr olunan «Azərbaycan» jurnalı xüsusi fəallıq göstərirdi. Bu dərnəklər, ümumiyyətlə mühacirətin Türkiyə və Avropa qanadları arasında bir sıra ciddi ixtilaflar olsa da (admiral Kerkin rəhbərlik etdiyi «Amerika Komitəsi» və rus mühacirləri ilə əməkdaşlıq məsələləri və s. kimi problemlərə görə), onların əsas ideyası, məqsədi Azərbaycanın istiqlalı məsələsi olmuşdur və hər iki düşərgə bu müqəddəs amal uğrunda mücadilə etmişdir.

Ceyhun Hacıbəyli «Azərbaycan Milli Birlik Məclisi» idarə heyətinin üzvü və məclisin orqanı olan «Azərbaycan» jurnalının (1952-1954) redaktoru olmuşdur. Azərbaycan legionerlərinin lideri Əbdürrəhman bəy Fətəlibəyli Düdənginskinin sədrlik etdiyi «Azərbaycan Milli Birlik Məclisi» mühacirət tarixində qısa, lakin silinməz iz buraxmışdır. C.Hacıbəyli «Azadlıq» radiosunun yaradıcılarından, Münhendə fəaliyyət göstərən SSRİ-ni öyrənən institutun fəal üzvü olmuşdur. O, həmin institutun Parisdə fransızca nəşr etdiyi «Qafqaz» jurnalının Azərbaycan bölməsində gedən yazıları redaktə etmişdir. 1959-cu ildə institutun xətti ilə Ceyhun Hacıbəylinin məşhur «Azərbaycanda islam əleyhinə təbliğat və onun metodları» əsəri çap olunmuşdur.

Bəzən qələm sahibləri bir nəfərin öz əqidəsinə və məsləyinə sədaqətini izhar etmək üçün «son nəfəsinədək» ifadəsindən istifadə edirlər. Bu sözlər Ceyhun Hacıbəylinin ünvanına çox yaraşır. O, həqiqətən mənalı həyatını bütünlüklə Azərbaycana, onun istiqlalı uğrunda mücadiləyə həsr etmişdir. Vəfatından üç gün əvvəl 1962-ci ilin 19 oktyabrında yazdığı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sonuncu daxili işlər naziri Mustafa Vəkiloğluna ünvanladığı məktub fikrimizi bir daha təsdiqləyir. Bu gün də aktual səslənən həmin sənədlə bağlı H.Xəzərin «Mücahid» jurnalında «Ceyhun bəyin vəziyyəti» adlı məqaləsi dərc olunmuşdur (№ 53-54, fevral 1963). Müəllif Ceyhun Hacıbəylinin Azərbaycanın istiqlalı üçün mühacirlərin tək bayraq altında birləşmələrini və mübarizə aparmalarını arzuladığını, hər cür qruplaşmaya qarşı olduğunu bildirdiyini qeyd edir və göstərir ki, onun M.Vəkiloğluna yazdığı «mühacirəti bir yerə toplamağa səy ediniz, bu çox mühümdür» vəsiyyəti də bu istəkdən irəli gəlirdi. Ceyhun bəy bu arzu, ideal və məramla yaşadı, bu istəklə də həyatdan köçdü (1962-ci il). Qəbri qürbətdə - Parisin Sen-klu qəbiristanlığında olan istiqlal aşiqinin ruhu istiqlalını qazanmış ulu Azərbaycandadır, erməni tapdağı altında inləyən doğma Şuşaya həsrətlə, ümidlə baxır.

İmzaları

Ədəbi-mədəni-mənəvi irsimizə sinfi və partiyalı münasibət bəsləyən sovet rejimi və kommunist ideologiyası milli maraqlara xidmət edən sərəvətə daim qərəzli və saxtakar münasibət göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, mətbuat tariximizin nəhəng simalarından olan Ceyhun Hacıbəylinin adına, təxəllüsünə, imzalarına sovet dönəmində nə elmi-tədqiqat əsərlərdə, nə müvafiq dərsliklərdə, nə də hansısa nəşrdə rast gəlinmişdir.

Ötən əsrin 80-ci illərinin ortalarında “ Vətən” Cəmiyyətinin ünvanına Parisdən C.Hacıbəylinin oğlu Timuçin Hacıbəylidən daxil olan məktubda deyilirdi ki, onun atası inqilabdan əvvəl Azərbaycan mətbuatında «Dj.Dağıstani» imzası ilə

çox sayda məqalə dərc etdirmişdir. Məhz bu informasiyadan sonra biz uzun müddət arxivdə qəzet səhifələrini, xüsusi ilə «Kaspi»ni vərəqləməyə başladıq...

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan müstəqilliyini yenidən bərpa etdiyi illər ərəfəsində ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi fikir tariximizdə müstəsna rol oynamış C.Hacıbəylinin (1891-ci il Şuşa – 1962-ci il Paris) həyat və fəaliyyətinə dair bir neçə sanballı məqalə yazılmışdır. Bu mənada professor Şamil Qurbanovun «Üzeyir bəyin qardaşı» («Bakinskiy raboçi» qəzeti, 1988, 12 mart) və «Ceyhun bəy Hacıbəyov (1891-1962)» («Lit.Azerbaydjan», 1990, № 6), prof. Vilayət Quliyevin «Dünyanı dolaşan dünya ömürlü «Azərbaycan» («Azərbaycan» qəzeti, 1991, 19 aprel), Mövlud Yarəhmədovun «C.Hacıbəyli həm də şair idi» («Ədəbiyyat qəzeti», 1992, 7 avqust), Nailə Muradəliyevanın «Naməlum tərcümə» («Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1989, 14 iyul) məqalələri qeyd olunmalıdır.

Heç şübhəsiz, C.Hacıbəylinin mənən Vətənə qayıtmasında, xaricdəki ədəbi-mədəni irsimizin toplanmasında Ramiz Abutalıbovun misilsiz xidmətləri olmuşdur. Təmənnasız, şəxsi təşəbbüsü hesabına mühacirətdəki mədəni-mənəvi sərvətlərimizi toplayan R.Abutalıbov C.Hacıbəyliyə məxsus yüzlərlə sənədi Parisdən gətirməklə böyük qələm sahibinin, alovlu vətənpərvərin həyat və fəaliyyətini dərinlən öyrənməyə imkan yaratmış oldu. «Ceyhun Hacıbəyli» (tərtibçilər: M.Teymurov, A.Aslanov) adı ilə buraxılmış kitab bu mənada çox faydalıdır. Topluya C.Hacıbəylinin mühacirətdə yazdığı əsərlərin bir qismi daxil edilmişdir. Bu barədə aşağıda bəhs ediləcəkdir. Ceyhun bəyin mühacirətəqədərki fəaliyyəti də son dərəcə zəngin və maraqlı olmuşdur.

C.Hacıbəylinin 1919-cu ilədək yaradıcılığını araşdırmaq, bu barədə qəti söz demək üçün hər şeydən əvvəl müəllifin həmin dövrdəki imzalarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Məhz bundan sonra C.Hacıbəylinin Parisə getməsinədək olan dövrdə mətbuat və ədəbiyyatımızdakı yeri və rolu barədə danışmaq olar. Məsələ burasındadır ki, illər uzununu mətbuat tariximiz birtərəfli, bəzən qərəzli araşdırıldığından C.Hacıbəyli yaradıcılığından bəhs edilməmişdir.

Ən böyük «günahı» isə «bolşevik mətbuatı» ilə əməkdaşlıq etməməsində olmuşdur. C.Hacıbəyli irsinə bu cür münasibət bəzi dolaşılıqlara gətirib çıxarmışdır. Yaradıcılığı öyrənilməyibsə, təbii ki, imzalarının araşdırılmasından da söhbət gedə bilməz.

«Ədəbiyyat qəzeti» 1993-cü il 5 mart tarixli 9-cu nömrəsində C.Hacıbəylinin Əhməd Cavadla bağlı «Azərbaycan» (Münhen, 1952, № 4) jurnalında dərc edilmiş iki məqaləsini vermişdir. Məqalələrin təqdim olunması münasibəti ilə yazılmış ön sözdə oxuyuruq: «Ceyhun Hacıbəyli yeddiyə qədər imza ilə məqalələr yazıb. «C.H.»-da həmin imzaların biridir. Yazılanlar böyük maraq doğursa da, C.Hacıbəylinin imzaları barədə ətraflı təsəvvür yaratmır.

Professor Ş.Qurbanov Ceyhun bəyin imzası haqqında aşağıdakıları deməklə kifayətlənmişdir: «Ceyhun Hacıbəyov bütün məqalələrini «Dağıstani» ləqəbi ilə imzalamışdır. Bu da təsadüfi deyildir: o, əslən Dərbənddən idi» (Ş.Qurbanov. «C.Hacıbəyov (1891-1962)». «Lit.Azerbaydjan», 1990, № 6, səh.44-45).

Əlbəttə, deyilənlərlə razılaşmamaq mümkün deyil. Lakin fikrimizcə, C.Hacıbəylinin imzası haqqındakı bu qeydləri qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Yeri gəlmişkən onu da əlavə edək ki, Ceyhun bəy yalnız yaradıcılığının ilk «dövründə yazılarına «Dağıstani» imzasını qoyardı (Bax: «Progress», 1907, № 5).

Tanınmış jurnalist-tədqiqatçı Qulam Məmmədli 1977-ci ildə «İmzalar» adı ilə nəşr etdirdiyi kitabda yazırdı: «...göstərilən çətinliklər üzündən bunların (imzalar nəzərdə tutulur – T.A.) bəziləri tam dəqiqləşdirilməmiş, bir çox gizli imzalar kitaba daxil edilməmişdir» (səh.17). Adı çəkilən kitabda göstərilir: «Dağıstani» - Cəmaləddin Məmmədzadə, «Kaspi», «Səda» (səh.32). «Dj.Dağıstani» - Cəmaləddin Məmmədzadə, «Kaspi», 1910-1911 (səh.37). «C.Dağıstani» - Cəmaləddin Məmmədov, jurnalist» (səh.105).

Bir çox tutarlı, təkzibolunmaz faktlar imkan verir ki, göstərildiyi kimi «Kaspi» qəzetində «Dağıstani», «Dj.Dağıstani», «C.Dağıstani» imzalarının Cəmaləddin Məmmədzadəyə aid olmadığını söyləyək. Bunun üçün C.Məmmədzadə barədə qısaca da olsa, bəhs etmək lazımdır. C.Məmmədzadə

1864-cü ildə Dərbənddə anadan olmuş, ilk təhsilini aldıqdan sonra İstanbula getmiş, bir müddət orada qalıb, sonra Tiflisə dönmüş, Şahtaxtinskiyin buraxdığı «Şərqi-Rus» (1904) qəzetində çalışmışdır. Bolşevik ideyalarının alovlu təbliğatçısı kimi çıxış edən C.Məmməd zadə az sonra Bakıya gəlir. Bu vaxt Bakı bolşevikləri ilk leqal proletar qəzeti «Qoç-Dəvət»in nəşrinə nail olurlar (1906). «Qəzetin işinə demokratik ziyalıların nümayəndəsi kimi professional jurnalist Cəmaləddin əl-Dağıstani də cəlb edilmişdir». «O, «Qoç-Dəvət»in Azərbaycan mətnlərinin redaktəsində iştirak edirdi» (N.Y.Mageyev. İz istorii psevdonimov i anonimov, Bakı, 1977, «Elm» nəşriyyatı, səh.32). «Yeni İrşad» qəzeti C.Məmməd zadənin ölümü münasibəti ilə 1911-ci il 23 oktyabr tarixli 45-ci nömrəsində onu «mətbuatımızın xəstə və ac fəhləsi» adlandırır, C.Məmməd zadənin ölümünü «mətbuata və millətə ağır zərbə» kimi qiymətləndirir. C.Məmməd zadə «Səda» ilə də əməkdaşlıq etmiş, ən çətin, ağır yükü öz çiyinə götürmüşdür. O, ömrünün sonunadək bolşevik ideyalarına sadıq olmuş, bu əqidə uğrunda hər cür məhrumiyyətlərə, əzablara dözərək gecə-gündüz çalışmışdır. Təsadüfi deyil ki, mollalar onu «bidin» adlandırırdılar («Yeni İrşad», 1911, № 45).

«Yeni İrşad»ın xatırladığımız nömrəsindən məlum olur ki, C.Məmməd zadənin gizli imzası «Dani» olmuşdur. Beləliklə, C.Məmməd zadə bolşevik əqidəli jurnalist olmuş, əsasən «Şərqi-Rus», «Qoç-Dəvət», «Səda» qəzetlərində çalışmış, məqalələrini daha çox «Dani» gizli imzası ilə dərc etdirmişdir. Bütün bunlardan fərqli olaraq, C.Hacıbəyli əsasən, adları çəkilən qəzetlərdən məramına, məqsədinə, məzmununa görə tamamilə seçilən «Kaspi» qəzeti ilə əməkdaşlıq etmişdir. C.Hacıbəylinin dəsti-xətti, toxunduğu mövzular, məsələlərə münasibəti də özünəməxsusluğu ilə seçilir. C.Hacıbəyli «Kaspi»də demək olar ki, bütün yazılarını «Müsəlmanın qeydləri» rubrikası ilə çap etdirmişdir. Bu rubrika isə qəzetin səhifəsindən 1917-ci ilədək (C.Məmməd zadə 1911-ci ildə vəfat etmişdir) düşməmişdir. C.Hacıbəyli bu müddət ərzində «Kaspi»də D., Dj., D. D.-ni, D.Dağıstani, Ceyhun Dağıstani imzaları ilə yazılar vermişdir.

Dil, üslub, mövzu, xüsusilə başqa digər təkzibolunmaz faktlar da sübut edir ki, həmin imzalar məhz C.Hacıbəyliyə məxsusdur. Başqa fakt da dediklərimizi bir daha təsdiq edir. «Kaspi» qəzetinin 1915-ci ilin 13 fevral tarixli 34-cü sayındakı «Biz nə etməliyik» adlı məqaləsinin sonunda «D.Dağıstani» imzası yazılmışdır. Məqalənin «P.S.»-i isə «D.D.»-ni ilə imzalanmışdır. Deməli, bütün əvvəlki və sonrakı «D.D.»-nilər də D.Dağıstaniyə, yəni C.Hacıbəyliyə mənsubdur.

Qəzetin 201-ci nömrəsində (1917-ci il 8 sentyabr) Ceyhun bəyin «Kaspi»nin redaktoruna məktubu dərc edilmişdir. Orada Ceyhun bəy qəzet vasitəsi ilə oxucularına Bakı müsəlman cəmiyyətləri komitəsinin «Xəbərləri»ndə fəaliyyətini dayandırdığını çatdırır və bu barədə Komitə rəhbərlərinə də məlumat verdiyini bildirir. Məktub belə imzalanır: Ceyhun Hacıbəyov (D.Dağıstani). Gətirdiyimiz sonuncu fakt da sübut edir ki, yuxarıda sadalanan imzalar məhz C.Hacıbəyliyə məxsusdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ceyhun bəy 50-ci illərdə qələmə aldığı «İlk Azərbaycan operası necə yarandı» adlı xatirəsində «Kaspi» qəzetində ilk məqalələrni «Cey Dağıstani» imzası ilə yazdığını göstərmişdir (Azərbaycan Respublikası S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Mərkəzi Dövlət Arxivini, 643 №-li fondu).

C.Hacıbəylinin imzası haqqında bir qədər ətraflı bəhs etməyimiz bu mövzuda geniş diskussiya açmaq niyyətindən yox, yüzlərlə məqaləsi, onlarca bədii əsəri, xeyli tərcüməsi olan böyük qələm sahibinin mətbuat və ədəbiyyat tariximizdə layiq olduğu qiyməti vermək istəyindən irəli gəlir.

Yaradıcılığı

Ceyhun Hacıbəylinin zəngin bədii və publisistik yaradıcılığından bəhs edərkən bu irsin məzmununu, məziyyətlərini, məram və məqsədini daha qabarıq şəkildə diqqətə çatdırılması, dəyərləndirilməsi üçün onun ədəbiyyat və jurnalistika sahəsindəki fəaliyyətinə iki dövrün kontekstində nəzər salmaq vacibdir: mühacirətəqədərki və mühacirətdənsənsonrakı dövrlər.

Birinci dövr fəaliyyəti daha çox maarifçi xarakter daşıyarsa, ikinci dövrdə ideoloji-təbliğati səciyyə üstünlük təşkil edir. Bu fikri C.Hacıbəylinin həm bədii əsərlərinə, həm də publisistikasına şamil etmək olar. Beləliklə, mühacirətəqədərki dövrlə bağlı qısaca aşağıdakıları söyləməklə kifayətlənirik. Ceyhun bəyin mühacirətəqədərki dövr yaradıcılığında bədii əsərlərindən «Hacı Kərim», yaxud «Zaqafqaziya müsəlmanlarının həyatından etüdlər» povesti, «Doğru cavab», «Tamamilə qənaətbəxşdir», «Pristav ağa», «Bu, elə özüdür», «Zaqafqaziya kəndlisinin həyatından», «Barışmaz ata», «Nümunəvi ata» kimi hekayə və felyetonları diqqəti çəkir. «Hacı Kərim» povestini müəllif 1909-1910-cu illərdə qələmə almış, əvvəlcə hissə-hissə «Kaspi»də dərc etdirmiş, 1911-ci ildə rus, 1917-ci ildə 6 hekayədən ibarət kitab şəklində Azərbaycan dilində nəşr etdirmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, C.Hacıbəyli sonralar da bu mövzuya qayıtmış, həmin silsilədən olan daha bir neçə hekayə yazmışdır. «Əziz müəllimim Həsən bəy Məlikovun həyat yoldaşı Hənifə xanımın xatirəsinə» cümləsi ilə başlayan kitabın yalnız fotoplyonka variantı M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada saxlanılmışdır. Bu sətirlərin müəllifi 1995-ci ildə kitabı təkrar nəşr etdirmişdir. Əsər kompozisiya baxımından maraqlıdır. Hər biri 6 hekayədən ibarət povest eyni zamanda vahid süjet xəttinə, ideya və məzmununa malikdir. «Hacı Kərimin səhəri», «Zəruri şəər», «Hacı Kərim işdə», «Hacı Kərim qonaqlıqda», «Hacı Kərimin romanı», «Hacı Kərimin səfərə hazırlığı» adlı hekayələrdən ibarət əsərin ideyası cəhalətin, qadın hüquqsuzluğunun, təhsilə laqeyd münasibətin, yalançı möminliyin, xəsisliyin... amansız tənqidi, eyni zamanda maarifə, mədəniyyətə yiyələnməyin vacibliyinin təbliğidir. Əsərin baş qəhrəmanı Hacı Kərim xəsislikdə M.F.Axundovun Hacı Qarasından, nadanlıqda C.Məmmədquluzadənin Novruzəlisindən, qadına münasibətində Xudayar bəydən heç də geri qalmır. Doğrudur, C.Hacıbəylinin bu əsərində tənqid realistlərə xas olan ifşaedici, sarkastik satira aparıcı deyil: müəllifin tənqidi gülüşü xəfif bir təbəssümü xatırladır, o, öz qəhrəmanını, onun eyiblərini, mənfi xüsusiyyətlərini, geriliyini ələ salmır, onu rüsvay etmir, qəhrəmanı sosial bir tip kimi inkar etmir, sadəcə olduğu kimi göstərməyə çalışır və onu yetirən mühiti

qınayır... Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sonralar da C.Hacıbəyli bu mövzuya qayıtmış, «Hacı Kərim toyda» və «Hacı Kərim hamamda» adlı daha iki hekayə yazmış və kitabı fransız dilinə tərcümə etmişdir.

C.Hacıbəylinin digər əsərlərinin – hekayə və felyetonlarının da başlıca mövzusu müsəlman məişətindən götürülmüş və mövcud cəmiyyət həyatının naqis cəhətlərinin tənqid edilməsinə xidmət etmişdir. Maarifçi-yazıçının əsas ideyası təhsilə, elmə yiyələnməklə cəhalətdən, nadanlıqdan, mövhumatdan xilas olmaqdır. Bu əsərlərin bir yerə toplanılması, nəşri C.Hacıbəyli irsinin tədqiqinə yeni təkan verərdi.

Ceyhun Hacıbəylinin mühacirətəqədərki yaradıcılığında publisistika mühüm yer tutur. Bəri başdan deyək ki, C.Hacıbəyli dövrünün bir çox qələm sahiblərindən fərqli olaraq, hər ilin sonunda Azərbaycanın ədəbi, mədəni, mətbu, ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklərlə bağlı «Kaspi» qəzetində seriya məqalələr dərc etdirirdi ki, həmin mənbələrə istinad edərək, XX əsrin əvvəllərinin tarixini qələmə almaq mümkündür. Sənaməçi-publisistin xüsusi ilə mədəni həyatla bağlı sanballı məqalələri böyük diqqət çəkir.

Mövzu baxımından C.Hacıbəylinin publisistik məqalələrini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- məktəb, təhsil problemləri;
- dini dəyərlərin təbliği, cəhalət və fanatizmin tənqidi;
- xeyriyyəçilik, onun cəmiyyət həyatı üçün faydası, formaları, xeyriyyə təşkilatları;
- Qars qaçqınları, onların problemləri, qaçqınlara yardımın təşkili məsələləri;
- nadanlığın, laqeydliyin, çürük adət-ənənələrin tənqidi;
- mətbuat, nəşriyyat məsələləri;
- ədəbi-mədəni mühit, onun problemləri;
- tarixi şəxsiyyətlər, onların xidmətlərinin dəyərləndirilməsi, xatirələrinin əbədiləşdirilməsi;

- ilin ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi hadisələrinə həsr olunmuş hesabatlar və qarşıda duran vəzifələr ;

- I Dünya Müharibəsi cəbhələrində döyüşən müsəlman- azərbaycan zabitləri;
- erməni məkrini, hiyləsini və vəhşiliyini ifşa edən məqalələr.

Tərəfimizdən C.Hacıbəylinin bu mövzularda yazılmış və yalnız «Kaspi»də dərc olunmuş 237 (!!!) məqaləsinin bibliografik göstəricisi tərtib edilmişdir.

Dini görüşləri ilə bağlı «Quranın tərcüməsinə dair», «Müsəlman ruhanilərinin səlahiyyəti haqqında», «Avropalılar islam haqqında», «Aşura haqqında», «Ramazan başladı», «Bir daha ruhani seminariyası barədə», «Ruhani idarəsində islahatlar haqqında», «İslamın biliciləri», «Müfti barədə məsələ haqqında», «Qurban bayramı» və s., ailə-məişət, maarif, teatr, mədəniyyət, təhsil problemlərinə həsr olunmuş «Etinasızlığımız», «Ev tərbiyəsi haqqında bəzi qeydlər», «Zülmət və işıq», «Müəllimlərin təqdimatı», «Qan düşmənçiliyi», «Aktyora kömək edin», «Cəmiyyətin artistə ehtiramı», «Müsəlman teatr mövsümü», «Kömək lazımdır», «Bizdə cəmiyyət varmı?», «Şəhər ibtidai məktəbinin müəllimləri haqqında», «Nuxada gimnaziya», «Qadın təhsilinin ehtiyacları» və s., Qars qaçqınları və xeyriyyəçiliklə bağlı «Qadın qaçqınların məsələsi haqqında», «Böyük ehtiyac», «Unutmayın», «Qardaş köməyi», «Yetimləri daha salın», «Nəhayət, nə vaxt?», «Dəri məsələsi» və sair kimi onlarca məqalədə qaldırılan məsələlər bir çox cəhətdən bu gün də aktualdır, əhəmiyyətlidir. Ceyhun Hacıbəylinin H.Zərdabi, İ.Qaspiralı, Azərbaycanın qadın aşiq şairləri, Hüseyn Ərəblinski, Haşım bəy Vəzirov, Hüseyn əfəndi Qayıbov barədə yazdıqları, eləcə də Azərbaycan mətbuat tarixi ilə araşdırmaları da olduqca maraqlı və faydalıdır.

Onu da qeyd edək ki, Ceyhun Hacıbəylinin mühacirətəqədərki həyat və yaradıcılığı 90-cı illərdə ilk dəfə elmi-tədqiqat mövzusu kimi tərəfimizdən işlənilmiş və 1996-cı ildə bu mövzuda namizədlik dissertasiyası müdafiə edilmişdir.

Ceyhun Hacıbəylinin mühacirətdən sonrakı həyatı, fəaliyyəti də maraqlı, zəngin və şərəfli olmuşdur. Onun həyatının bu hissəsini bir cümlə ilə ifadə etmək, belə söyləmək mümkündür: Azərbaycanın istiqlalı uğrunda ideoloji mücadilə. Bu mübarizə 1919-cu ildən başlamış 1962-ci ilədək – vəfatına qədər fasiləsiz davam etmişdir.

Qeyd etmişdik ki, Ceyhun bəyin seçilmiş əsərlərindən ilk kitabı M.Teymurov və A.Aslanov tərtib etmiş və bura C.Hacıbəylinin mühacirətdəki irsinin bir qismi, o cümlədən «Bərpa quruculuq işinin ümumi probleminə Azərbaycanda iqtisadi vəziyyət», «İslam əleyhinə təbliğat və onun Azərbaycanda yeni metodları», «Rus demokratları bolşeviklərlə harada birləşir», «Söz və əməl», «İlk Azərbaycan operası necə yarandı» kimi məşhur 6 əsəri daxil edilmişdir ki, həmin əsərlərdə sovet rejimi, kommunist ideologiyası, kolxoz-sovxoz həyatı, ateist tərbiyəsi, din siyasəti və s. konkret, tutarlı faktlarla kəskin, eyni zamanda yüksək sənətkarlıqla tənqid edilir. Kitab 1993-cü ildə «Azərbaycan» nəşriyyatı tərəfindən buraxılmışdır.

C.Hacıbəyli irsinin mühacirət dövrü yaradıcılığının tədqiqatçılarından Mirzəbala Əmrahov «Ceyhun Hacıbəylinin mühacirət dövrü yaradıcılığı» adlı elmi iş üzərində işləyərkən Ceyhun Hacıbəylinin seçilmiş əsərlərini toplayıb nəşr etmişdir. M.Əmrahovun tərcüməsi, ön sözü və tərtibi ilə buraxılan kitabda isə «Müəzzinin lənəti», «Baş tutmayan ziyarət», «Stalinin öpüşü və ya staxanovçu Fatimə», «Nejdanovun işi», «XIX əsrin azərbaycanlı tarixçisi Abbasqulu Ağa Bakıxanov» və «SSRİ-də ziyalılar» adlı hekayə və məqalələri daxil edilmişdir. M.Əmrahov kitaba yazdığı «Ön söz»də müəllifin hekayələrinin, publisistik əsərlərinin geniş, dərin təhlilini verməyə səy göstərmiş və bu işə uğurla nail olmuşdur. O, yazır: «Yazıçının hekayələri içərisində sosializmin saxta mahiyyətini geniş təsvir edən iki hekayə də diqqəti cəlb edir. «Nejdanovun işi» və «Staxanovçu Fatimə» hekayələrində ötən əsrin otuzuncu illərində, eləcə də İkinci dünya Müharibəsindən sonra Stalin repressiya rejimindən heç kimin sığorta olunmamasından, «casusların və xalq düşmənlərinin» ən ucqar əyalət məktəbləri,

kolxoz və sovxozlarda göstərdiyi «təxribat işlərindən», «vətənpərvər və sayıq» sovet vətəndaşlarının onları «ifşa etməsindən» bəhs olunur». C.Hacıbəylinin mühacirətdə yazdığı digər bədii əsərlərdə – hekayələrdə də sovet cəmiyyətindəki həyat tərzini, rejimin eybəcərlikləri tənqid hədəfidir.

İstedadlı qələm sahibinin diqqətçəkən publisistika nümunələrindən biri irihəcmli memuarı «Bir il xəyallarda və ... bütöv bir ömür» adlanır. Fransız dilində qələmə alınmış memuar mövzusunun genişliyi, aktuallığı, toxunulan problemlərin taleyüklüüyü, tarixi və ədəbi dəyəri baxımından Azərbaycan bədii publisistikasının, mühacirət ədəbiyyatının ən parlaq və nadir nümunələrindəndir.

Memuar

- Vətən həsrəti ilə yaşayan və onun istiqlalı uğrunda mücadilə aparan istiqlal aşiqinin ürək çırıntıları, qəlbinin səsidir;

- çar və sovet imperiyasının milli siyasətinin əsl mahiyyətini, eybəcərliklərini göstərən və ifşa edən sənəddir;

- 1905-ci və 1918-ci illərdə ermənilərin Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda törətdikləri vəhşiliklərə, qırğınlara şahidlik edən məxəzdir;

- milli adət-ənənələri, xalqımıza mənsub ailə-məişət münasibətlərini, dini mərasimləri, şifahi ədəbi nümunələri əks etdirən mənbədir;

- inqilabdan əvvəlki Bakı həyatı, xüsusi ilə qoçuların şəhərdəki fəaliyyəti, əhali arasındakı nüfuzu barədə müəllifin özünəməxsus görüşləridir;

- Qarabağın, xüsusən Şuşanın Azərbaycan tarixində və mədəni həyatındakı yerinə, roluna işıq salan əsərdir;

- bir mühacirin qürbət – Paris macəralarıdır;

- nəhayət, böyük Hacıbəylilər nəslinin həyat hekayəsidir.

Bu məziyyətlərinə görə memuarın tərcüməsi və nəşri aktual və təqdirəlayiqdir. Təsadüfi deyil ki “ Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası”nın yaradılması haqqında AMEA Rəyasət Heyətinin iclasının qərarından dərhal sonra həmin qərarla müəyyənləşdirilmiş tədbirlərin icrasının həyata keçirilməsi - seriya ilə kitabların buraxılması , o cümlədən adı çəkilən

memuar da daxil olmaqla Ceyhun Hacıbəylinin bədii irsinin nəşrə hazırlanması istiqamətində AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsində müvafiq işlər görülür. Artıq təcrübəli və peşəkar mütəxəssis Şamil Zaman əsəri tərcümə etmiş və memuarın tərcümə variantı bu sətirlərin müəllifi tərəfindən redaktə edilmişdir.

Məsləkdaşları, qəhrəmanları

Ceyhun Hacıbəyli elə böyük sənətkarlardandır ki, onun əsərlərini müəllifin tərcümanı hesab etmək olar. Bu əsərlər Ceyhun bəyin keçdiyi şərəfli həyat yoluna işıq salır, onun Vətənə, millətə, dinə sədaqətini, azadlıq, istiqlal ehtirasını parlaq təzahür etdirir. C.Hacıbəylinin ictimai fəaliyyəti də onun ünvanına ən dəyərli fikirlərin söylənilməsinə əsas verir. Digər tərəfdən isə Ceyhun bəyin təmasda olduğu, birgə çalışdığı, əməkdaşlıq etdiyi insanlar C.Hacıbəylinin əqidəsi, mənəviyyəti, şəxsiyyəti barədə fikrin formalaşmasına kifayət edir. Qardaşları Üzeyir və Zülfüqar Ceyhun bəyin, həm də ən yaxın mənəvi dostu olmuşdur. O, «Azərbaycan mədəniyyətinin pioneri» adlandırdığı Həsən bəy Zərdabinin vurğunu idi. Məqalələrində, xüsusən böyük maarif xadiminin vəfatının ildönümünə həsr etdiyi yazılarında, o Həsən bəyin xidmətlərini yüksək qiymətləndirir və cəmiyyətdən inadla, ısrarla xalq xadiminin xatirəsinin əbədləşdirilməsini tələb edir. İllər ötür, nəticə isə yoxdur. Ceyhun bəy isə yenə qələmi yerə qoymur. Həsən bəyin vəfatının 7-ci ildönümü münasibəti ilə yazdığı məqalədə isə deyəsən, Ceyhun bəyin səbri tükənmişdir. Bu dəfə qəzəblə ittiham edir: Bu gün müsəlmanların (azərbaycanlıların – T.A.) mədəni-maarifçilik sahəsində pioneri sayılan Həsən bəy Məlikovun vəfatının 7 ili tamam olur.

Bakılıların pafoslu nitqləri və təntənəli mərasimlə öz xadimlərini dəfn etdikləri həmin gündən vur-tut 7 il keçir.

Hələ tam soyumamış meyit üzərində səslənən o çıxışlar mənim indi də qulaqlarımdadır. Aman Allah, həmin nitqlərdən necə od-alov püskürürdü, çıxışlar

ürəklərdə necə bir ümid çırağı yandırır, mərhumun xatirəsi minnətdarlıq hissi ilə necə yad edilirdi. Həmin gündən cəmi yeddi il ötmüşdür.

Nə olsun? O təmtəraqlı, ibarəli nitqlərdən nə qaldı? Deyəsən, külək elə həmin gün o çıxışları sovurub apardı.

Həsən bəy təntənəli şəkildə dəfn olundu, onun haqqında 2-3 gün də orda-burda danışdılar, qəzet və jurnallar onun bioqrafiyasını dərc etdilər, portretini verdilər – vəssalam.

Müsəlman cəmiyyəti ona müxtəlif sahələrdə ilk addımı atmağı öyrədən, ona zəngin miras, irs qoyan, onu mədəni həyata alışdıran xadimi ilə beləcə üzülüşdü.

Deyəsən, hər şey bitdi...” C. Hacıbəyli Həsən bəyin tamamilə yaddan çıxarıldığını acı təəssüflə qeyd edərək yazır: ”Digər xalqlar ona xidmət göstərən övladlarının xatirəsini əziz tutur, ona abidə qoyur, adını əbədiləşdirir, ailəsinə qayğı göstərir və s. Bizdə isə tamamilə əksinədir.

Biz nəinki Həsən bəyə abidə ucaltmadıq, heç adi qəbirüstü daş qoymaq üçün onun həyat yoldaşına kömək etməyə gəlmədik, biz nəinki Həsən bəyin adını və xatirəsini əbədiləşdirmədik, hətta onun tamamilə unudulması üçün çalışdıq, nəinki onun ailəsinə qayğı göstərmədik, əksinə elə bil ona əlavə dərd, kədər gətirmək prinsipi ilə bəhsə girdik.” Müəllifi cəmiyyətin biganəliyi heyrətə gətirir, bu bəlanın səbəbini izah etməkdə çətinlik çəkdiyini, eyni zamanda onun öyrənilməsinin , aradan qaldırılmasının zəruriliyini vurğulayır, xəbərdarlıq edir: “Yoxsa, öz canyandıranımızın, himayədarımızın xatirəsinə bu cür münasibət az-çox mədəni cəmiyyətdə hələ təsadüf olunmayan xüsusiyyətlərimizi üzə çıxara bilər. Hətta vəhşilər belə öz başçılarının məzarlarını bəzəyirlər.”

Ceyhun Hacıbəyli məqalələrində Hüseyn Ərəblinskinin, Haşım bəy Vəzirovun xalq işi uğrunda fədakarlığını yüksək dəyərləndirir. Müəllifin 1911-ci ildə dərc etdirdiyi, Ağabəyim ağa, Aşıq Pəri, Gövhər ağa, Fatma xanım Kəminə, Xurşid banu Natəvan, Fatma Bikə, Qubalı Bikə kimi yeddi Azərbaycan şairəsinin həyat və yaradıcılıq yolundan bəhs edən iri həcmli «Azərbaycanın gülləri» adlı məqaləsi ədəbiyyatşünaslığımızın ilk nümunələri kimi də mühüm əhəmiyyət kəsb

edir. 1950- ci illərdə Ceyhun bəy həmin yazını tərcümə etməklə fransız oxucularını da qadın şairlərimiz haqqında məlumatlandırmışdır. XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəlləri Rusiya müsəlmanlarının şəriksiz lideri, məşhur «Sözdə, fikirdə, işdə birlik» ideyasının sahibi, «Tərcüman»ın redaktoru, nəşiri İsmayıl Qaspiralını Ceyhun bəy şəxsən tanıyır və onun sözünü, əməllərini yüksək qiymətləndirirdi. «Millətin atasının» - İsmayıl Qaspiralını dövrün xadimləri onu belə adlandırır – vəfatı ilə əlaqədar. «Kaspi»də (1914, № 204) dərc etdirdiyi «İsmayıl bəy Qaspiralının xatirəsinə» adlı yazısında C.Hacıbəyli sonsuz kədər və eyni zamanda qədirbilənləklə yazırdı ki, 32 il ərzində Rusiyanın türk müsəlmanlarını birliyə çağıran İ.Qaspiralı ölümü ilə də onları birləşdirdi, onun vəfatı ümumxalq kədərinə çevrildi. Əgər desəm ki, dövründə yalnız İ.Qaspiralıya yüksək münasibətə görə Ceyhun Hacıbəyli ən ali sözlərə layiqdir, fikrimdə mübaliğə axtarmayın...

Yubiley yaxınlaşır..

Ceyhun Hacıbəyli xalq xadimlərinin xatirələrinə həsr etdiyi məqalələrində onların xatirəsinin əbədiləşdirilməsinin vacibliyini, xalqın hafizəsində daim yaşamaq haqqını qazandıqları üçün həmişə xatırlanmalarını ürəkdən arzu edirdi. Eyni haqqı mərhum Ceyhun Hacıbəylinin də qazandığını tam məsuliyyətlə söyləmək olar.

2016- cı ildə mətbuatımızın mümtaz siması, istiqlal mücahidi Ceyhun Hacıbəylinin anadan olmasının 125 ili tamam olur. Kim bilir, bəlkə Azərbaycan mətbuatının 140 illiyi münasibəti ilə qələmə alınmış bu yazı Ceyhun Hacıbəylinin yubileyinin təntənəli qeyd olunması üçün bir vəsilə olacaqdır!?

“Azərbaycan” qəzeti, 11, 12 iyul 2015.

«Kaspi» dalğası və Ceyhun Hacıbəyli

Birbaşa mətləbə keçmək – istedadlı yazıçı, publisist, naşir, redaktor, tədqiqatçı, tərcüməçi, folklorşünas, sovetoloq, istiqlal mücahidi, mühacirətin fəal üzvlərindən və onların təşkilatlanmasında müstəsna, misilsiz xidmətləri olan Ceyhun Hacıbəylinin gənc yaşlarında «Kaspi» qəzeti ilə əməkdaşlığından, onun mahir publisist kimi yetişməsində bu qəzetin xüsusi rolundan bəhs etmək cəhdim növbəti dəfə baş tutmayanda, yazını çoxdan məni tərk etməyən, Azərbaycan tarixinin, ədəbiyyatının, mətbuatının çox ciddi, aktual və əhəmiyyətli problemləri ilə bağlı mülahizələri bölüşməklə başlamaq qərarına gəldim: - «Kaspi» qəzeti də daxil olmaqla XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Bakı, Şuşa, Gəncədə rus, gürcü, erməni, polyak, alman dillərində bir çox qəzet, jurnal nəşr olunurdu. Proqramına, məqsədinə, mövqeyinə, təmayülünə, dilinə baxmayaraq, bu mətbu orqanlar Azərbaycan mətbuat tarixinin müəyyən mərhələsinin məhsuludur. Böyük dövlət və siyasi xadim, istedadlı yazıçı Nəriman Nərimanov «Kaspi» qəzetinin 1896-cı il tarixli 25-ci nömrəsində kədərlə yazırdı: «Əgər Zaqafqaziyada Azərbaycan dilində qəzet çıxsa, onda cəmiyyət də ana dilində qəzet oxuyaraq özünün nə etməli olduğunu, nədə geri qaldığını başa düşərdi». Həsən bəy Zərdabinin «Kəşkül»ün bağlanmasıdan (1883) «Şərqi»Rus»un açılmasınadək olan dövrü «cəmiyyətin qaranlıq dövrü» adlandırır. Bax, belə bir dövrdə az-çox «Kaspi» tələbatı ödəyirdi. Təsadüfi deyil ki, qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları Qafqazın digər rusdilli qəzetləri ilə yanaşı «Kaspi»də də çıxış edirdilər. Təəssüf ki, «Kaspi»də daxil olmaqla, onların fundamental araşdırılması, təhlil edilməsi və dəyərləndirilməsi sovet dövründə olduğu kimi bu gün də diqqətdən kənar saxlanılır, yaxud problemə səhlənkər yanaşılır. Halbuki, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Bakıda kapitalist münasibətlərinin bərqərar olması, sənayenin, xüsusi ilə neft istehsalı ilə bağlı sahələrin inkişafı, bu proseslərlə paralel cəmiyyət həyatının digər sahələrində – elm, mədəniyyət, təhsildə baş verən canlanmalar

həmin mətbu orqanlarda öz əksini tapmışdır. Bu gün həmin nəşrlər Azərbaycan tarixinin həmin mərhələsini obyektiv işıqlandırmaq, yazmaq üçün ən etibarlı mənbə, məxəzdir. Bir-iki misal çəkmək istərdim. Professor Minirə Dilbazinin ensiklopedik nəşr olan «XIX əsr Bakının musiqi həyatı (XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri)» adlı kitabı (Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 2007) demək olar ki, dövrün rusdilli mətbu orqanlarında, xüsusi ilə «Kaspi»də dərc edilən materiallar – məqalələr, afişalar, proqramlar, elanlar, müxtəlif foto-sənədlər və sair əsasında qələmə alınmışdır. Elə bu cür tutarlı, təkzibolunmaz mənbələrə istinad etməyin nəticəsidir ki, XIX əsrin ikinci yarısı Bakının mədəni həyatının ümumi mənzərəsini, şəhərə gələn çoxsaylı musiqi qrupları, simfonik və opera mövsümləri, ilk musiqi məktəbləri, Azərbaycan musiqiçiləri, musiqiçilərin maarifçilik hərəkatında iştirakı, ilk simfonik orkestrin, ilk musiqi mağazalarının fəaliyyəti, dünya şöhrətli operaların Bakı qastrolları və s. kimi tarixi, əlamətdar hadisələrlə bağlı fundamental tədqiqat əsəri ərsəyə gəlmişdir.

Azərbaycan generallarının həyat və fəaliyyətinin fədakar tədqiqatçısı Şəmistan Nəzirliyə dövrün rusdilli mətbu orqanlarda (məs., konkret olaraq «Kaspi»də: Ceyhun Hacıbəyli. Müsəlman zabitlər. № 37, 45, 46, 51, 53, 60, 72, 74, 86, 89, 95, 96, 106, 133; 16, 26, 27 fevral, 4, 6, 15, 30 mart, 1, 19, 22, 29, 30 aprel, 18 may, 16 iyun 1916) müsəlman zabitlərinə aid maraqlı materialların olduğunu, Cənubi Azərbaycan mətbuatının istedadlı araşdırıcısı Pərvanə Məmmədliyə isə yenə həmin mənbələrdə İran mətbuatına dair məqalələrə (məs., Ceyhun Hacıbəyli. İranda mətbuat. № 103, 9 may 1913) təsadüf etdiyimi dedikdən bir müddət sonra müəlliflər məxəzlərdən istifadə etdiklərini məmnunluqla bildirdilər.

Təəssüf ki, dövrün rusdilli, ümumiyyətlə, başqa dillərdə nəşr olunan mətbuatına münasibət, ən yumşaq ifadə ilə desək, ögeydir. «Azərbaycan tarixi» (ən qədim zamanlardan XX əsrədək) kitabının (Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1884), «XIX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti» adlı fəslin «Maarif, səhiyyə, mətbuat, elm» məqaləsində rusdilli mətbuatla bağlı ikicə cümlə

işlədilmişdir: «80-90-cı illərdə Bakıda «Kaspi», «Bakinskiye izvestiya», «Baku» və başqa rusdilli qəzetlər çıxmağa başladı. Bu qəzetlərin burjua ideya istiqamətli (? – sual müəllifindir) olmasına baxmayaraq, onlarda Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatının bəzi məsələlərinə qabaqcıl nöqtəyi-nəzərlə yanaşan məqalələr də nəşr olunurdu» (səh.618). Yeri gəlmişkən və ən əvvəl qeyd edək ki, «Baku» qəzetinin nəşri tarixi deyildiyi kimi 80-90-cı illərdən yox, 1902-ci ildən başlayır. Digər tərəfdən isə, fikrimizcə, «Kaspi»nin proqramı, toxunduğu mövzular (sənayenin, o cümlədən xüsusilə neft sahəsinin inkişafı, dəmir yolu, ticarət, mədəniyyət, yerli xalqın məişəti, həyat tərz, ədəbi-bədii əsərlər, xarici xəbərlər və s.), qəzetin redaktorları, əməkdaşları, o cümlədən azərbaycanlı publisistlər Əli Mərdan bəy Topçubaşov, Həsən bəy Zərdabi, Nəriman Nərimanov, Sultan Məcid Qənizadə, Məhəmməd Ağa Şahtaxlı, Eynəlibəy Sultanov, Rəhimbəy Məlikov, Məmmədtağı Sidqi, Cəlil Məmmədquluzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlibəy Hüseynzadə, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Firudin bəy Köçərli, Teymur bəy Bayraməlibəyov kimi görkəmli xalq xadimləri haqqında, qəzetin tirajı, dövriliyi, yayıldığı coğrafi ərazi, nəşiri, dövrün mətbu həyatında yeri, rolu barədə geniş bəhs edilməsi məqsədemüvafiq olardı. Sonralar nəşr olunan – 2000-ci ildə buraxılan «Azərbaycan tarixi» kitabının (Yeddi cildə, IV cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı) «Mətbuat» bölməsində də rusdilli nəşrlər haqqında dolaşq, qarışıq, izahı müşkül məlumat verilmişdir. «XIX əsrin sonunda Azərbaycanda mətbuat ilk addımlarını atmasına baxmayaraq, 25 il ərzində sürətlə (??? – suallar müəllifindir) inkişaf etmişdir. Bu illərdə 10 yaxşı (??? – suallar müəllifindir) azərbaycandilli, həm rusdilli mətbu orqanları işıq üzə görmüş, Azərbaycan publisistikasında isə parlaq bir nəsəl yaradıcı fəaliyyətini başlamışdı» (səh.339). Məqsədimizin cümlələrin nə dilini, nə quruluşunu, nə də üslubunu dəyərləndirmək olmadığından bu məsələlərin üstündən sükutla keçir, tapmaca təsiri bağışlayan fikirləri də ciddi hesab etmirik. «Kaspi» ilə isə bağlı cəmi bir cümlə verilmişdi. «80-90-cı illərdə Bakıda rus mətbuat orqanları əvvəlcə «Kaspi» qəzeti (1881-ci ilin yanvarından), sonra isə «Birjevie vedomosti» və başqa qəzetlər çıxmağa başlamışdı» (yenə orada,

səh.339). Yaxşı ki, yeddi cildliyin sonrakı – beşinci cildində «Kaspi» haqqında mübahisə doğuran məqamlar olsa da, bir qədər geniş məlumat verilmişdir (bax, səh.231). Halbuki, Nəriman Zeynalovun «Azərbaycan mətbuat tarixi» (ADU-nun nəşriyyatı, Bakı, 1973, birinci hissə, səh.52-55) kitabında rejim və ideologiyanın tələblərindən irəli gələn müddəaları çıxarmaqla daha ciddi, sanballı mənbə kimi istifadə edilə bilinərdi. Eyni fikri XIX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı nəşr edilən əsərlərə, o cümlədən dərsliklərə, dərs vəsaitlərinə də şamil etmək olar. Yeri gəlmişkən həya etmədən, utanıb-qızarmadan Nəriman Zeynalovun adını belə çəkmədən, onun tədqiqatlarını az qala öz malı kimi mətbuata sırıyan üzdənirəq «qələm sahiblərinə»də ciddi etirazımı və iradəmi bildirirəm.

«Azərbaycan dövrü mətbuatı. 1875-1990» adlı biblioqrafik kitabda (Bakı, Azər nəşr, 1993. Tərtib edən: Solmaz Rüstəmovə-Tohidi) nəşri Şimali və Cənubi Azərbaycanda ərəb əlifbası ilə buraxılmış və nüsxələri Bakının kitabxana və arxivlərində mühafizə edilən mətbu orqanların geniş təsviri, qəzet və jurnalların xronoloji, coğrafi, şəxsi adlar, mənsubiyyət göstəriciləri, eləcə də nüsxələri əldə olmayan mətbu orqanların siyahısı verilmişdir. Bu, böyük, gərgin işin nəticəsidir, alqışa, təqdirəlayiqdir. Lakin fikrimizcə, rusdilli mətbu orqanların bütün göstəricilərini – nəşr tarixi, naşiri, redaktoru, dövriliyi, tirajı, proqramı, yayıldığı coğrafi ərazi və s. özündə əks etdirən eyni məzmunlu kataloqunda nəşri aktualdır və təxirəsalınmadan həyata keçirilməlidir. Heç şübhəsiz ki, bu zaman Nazim Axundovun «Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920)» kitabı (Bakı, 1965, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı) örnək və əsas kimi götürülməlidir. «Söz Azadlığını Müdafiə Fondu»nun təşəbbüsü ilə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən media qurumları barədə «Azərbaycan media kataloqu»nun (Bakı, 2010, «Apastrof» çap evi) nəşri də diqqətçəkəndir. Məqsəd yalnız fəaliyyətdə olan media qurumları barədə informasiya mənbəyi hazırlamaq olsa belə, yaxşı olardı ki, «ölkəmizin bütün media qurumları barədə ensiklopedik məlumatları əhatə edən» kitab kimi təqdim olunan

kataloqda mətbuat tarixində adı çəkilən bütün qəzet və jurnallar əksini tapaydı. Bu, həqiqətən mükəmməl və ensiklopedik mənbə olardı.

Təəssüf doğuran başqa bir cəhət isə dövrün rusdilli qəzetlərinin təhlili, dəyərləndirilməsi zamanı indiki tələblər baxımından deyil, ənənəvi sovet metodundan, köhnə yanaşma tərzini üçün xarakterik üsuldən istifadə edilir. Nəşrin, yaxud mühərririn ünvanına «burjua», yaxud «mürtəce» söylənilir, lakin mahiyyət açılmaz, müəllifin bununla nə demək istədiyi qaranlıq, müəmmalı qalır...

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri rusdilli Azərbaycan qəzetlərinin, hətta, o cümlədən ermənipərəst, erməni təmayüllü «Baku» kimi qəzeti təhlil etməyin, dəyərləndirməyin vaxtı çoxdan çatmışdır. Faktın inadkarlığı barədə deyilən fikirlə razılaşmamaq mümkünsüzdür, eyni zamanda düşməni məhv etməyin ilk mühüm şərti də onun dilinin öyrənilməsinin vacibliyi inkaredilməzdir. Bu problemlə – haqqında söhbət etdiyimiz dövrün rusdilli mətbu orqanlarının tədqiqatı ilə bağlı fikir və mülahizələrimizi yekunlaşdırarkən xüsusi ilə vurğulamaq istədim ki, o zamankı «Kaspi»nin fəaliyyəti ilə bağlı bugünkü «Kaspi»nin təşəbbüsü yüksək diqqətə və təqdirəlayiqdir. Ümid etmək istədik ki, Azərbaycan mətbuat tarixində on illər boyu dondurulmuş mövzu üzərində iş canlanacaq, arxivlərdə saxlanan sənədlər nəhayət ki, tədqiqat müstəvisinə cəlb olunacaqdır.

Bir çox cəhətlərinə görə (fasiləsiz və uzun müddət – 38 il nəşr edilmişdir; tirajı 400-dən 3 min ədədə qədər yüksəlmişdir; əvvəllər ayda 4 dəfə, sonradan gündəlik çıxmışdır; nəşr olunduğu müddətdə qəzetin 10 min 65 nömrəsi çapdan çıxmışdır; qəzetlə XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış əksər böyük xalq xadimləri əməkdaşlıq etmişdir və s.) Azərbaycan mətbuat tarixində silinməz iz buraxmış gündəlik ictimai-ədəbi və siyasi qəzet olan «Kaspi» ilə 10 ilə yaxın bir müddətdə əməkdaşlıq etmiş Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılığında həmin dövrü bir mərhələ adlandırsaq, yanılmarıq. Təkcə 1912-1917 illər ərzində C.Hacıbəylinin «Kaspi»də dərc olunmuş 230 (!) müxtəlif problemlərə həsr edilmiş məqalənin, hekayə və novellaların siyahısı tərəfimizdən tərtib edilmişdir.

Ceyhun Hacıbəylinin «Kaspi» qəzetindəki imzaları, bu barədə dövrü nəşrlərdə gedən yanlışlıqlar haqqında geniş bəhs etməyəcəyik. Həmin problemlərə bu sətirlərin müəllifi tərəfindən mətbuatdakı yazılarla kifayət qədər aydınlıq gətirilmişdir. Onu deməklə kifayətlənəcəyik ki, Ceyhun Hacıbəyli «Kaspi»də «D», «Dj», «Dj.D», «D.-ni», «Dj.Dağıstani», «C.Dağıstani», «Cey Dağıstani» imzaları ilə çıxış etmişdir. Ceyhun Hacıbəyli qəzetin 1917-ci il 8 sentyabr tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi və «Kaspi»nin redaktoruna ünvanlanan məktub belə imzalanmışdır: «Ceyhun Hacıbəyli (D.Dağıstani)». Həmin məktubda Ceyhun bəy «Kaspi» vasitəsi ilə oxucularına Bakı Müsəlman Cəmiyyətləri Komitəsinin «Xəbərlər»ində fəaliyyətini dayandırdığını və bu barədə Komitə rəhbərliyinə də müvafiq məlumat verdiyini bəyan edir. C.Hacıbəyli çox sonralar 1950-ci illərdə qələmə aldığı «İlk Azərbaycan operası necə yarandı» adlı xatirəsində vaxtı ilə «Kaspi» qəzetində «Dağıstani» imzası ilə məqalələr yazdığını xüsusi vurğulayır (ətraflı bax: S.Mümtaz adına ARƏİMDA, 643 nömrəli fond). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, C.Hacıbəyli həmin imzalarla o dövrün «Baku», «Proqress», «İttihad» və başqa qəzetlərində də məqalələrlə çıxış etmişdir.

Ceyhun Hacıbəylinin «Kaspi»də dərc etdirdiyi və əksəriyyətinin bu gün də aktuallığını itirməyən məqalələrinin mövzusu geniş, rəngarəng, maraqlıdır. Hər halda «Kaspi» vasitəsi ilə Azərbaycan ziyalıları cəmiyyətin problemlərini kəskin şəkildə ortaya qoyur, onun həlli uğrunda mücadilə aparırdılar. Bir misal çəkəcəyəm. «Mətbuatımızın piri» H.Zərdabi «Kaspi»nin 1883-cü il tarixli 42-ci nömrəsində dərc etdirdiyi «Zərdabda məktəb olacaqdır?» adlı məqaləsində az qala fəryad qoparırdı: «Məni məzəmmət edib deyə bilərlər ki, kənd icması məktəb açılması əleyhinə çıxdığı halda, mən nə üçün bu qədər əlləşirəm. Güman edirəm ki, heç bir ağıllı ana uşağını çimizdirərkən onun qışqırtısına məhəl qoymaz. Uşaq ağlayıb dəcəllik edir və çimizdirilməyin faydasını başa düşmür, lakin bu heç də o demək deyildir ki, onu çirkab içərisində saxlamalı və üzərində heç bir zorakılıq edilməməlidir. Bizim yerli camaatımız da bu cür uşaqlıq vəziyyətindədir, maarifin faydasını onun özünün başa düşüb qiymətləndirə biləcəyini güman etmək çox

dardüşüncəlilik olardı». Yaxud, H.Zərdabinin «Kaspi»yə redaktorluq etdiyi dövrdə «Kaspi» «Daşnaksutyun» partiyasının əsl simasını açmış, onun platforma və proqramını ifşa etmişdir. Biz belə qəzeti burjua mənafeyini qoruyan mürtəcə fikirli nəşr adlandırmaqdan çəkinməmişik?!

Mövzusunə görə Ceyhun Hacıbəylinin «Kaspi»də dərc olunan publisistik nümunələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- məktəb, təhsil problemləri (Müəllimlərin təqdimatı. № 109, 1912; Yaralı yerimiz haqqında. № 240, 24 oktyabr 1912; Vacib məsələ. № 249, 3 noyabr 1912; Şəhər ibtidai müəllimləri haqqında. № 290, 23 dekabr 1912; Tələbələrımız barədə. № 89, 23 aprel 1913; Bir etirazla bağlı. № 101, 7 may 1913; Qafqaz müsəlmanlarının maarifi. № 89, 22 aprel 1914; Müəllim seminariyası haqqında. № 73, 4 aprel 1915; Sabunçu seminariyası haqqında. № 238, 25 oktyabr 1915; Dil və məktəb. № 11, 1917 və s.);

- dini dəyərlərin təbliği, cəhalət və fanatizmin tənqidi («Quran»ın tərcüməsinə dair. № 82, 12 aprel 1912; Şeyxülislam haqqında. № 46, 27 fevral 1913; Müsəlman ruhanilərinin səlahiyyəti haqqında. № 117, 26 may 1913; Avropalılar islam haqqında. № 29, 12 iyun 1913; Ramazan başladı. № 165, 24 iyul 1913; Ruhani seminariyası haqqında. № 189, 23 avqust 1913; Bir daha ruhani seminariyası haqqında. № 193, 28 avqust 1913; Ruhani idarəsində islahatlar haqqında. № 258, 15 noyabr 1913; Ruhani idarəsinin islahatı. № 32, 8 fevral 1914; İslamın biliciləri. № 48, 28 fevral, № 49, 1 mart 1914; Müfti haqqında məsələ ətrafında. № 96, 17 may 1914; Qurban bayramı. № 231, 16 oktyabr 1914; Qarşıdakı bayram haqqında. № 50, 4 mart 1915; Bayram haqqında. № 54, 8 mart 1915; Bir bayramın fitrəsi. № 170, 31 iyul 1915; Məhərrəmlik yaxınlaşır. № 223, 20 oktyabr 1915; Aşura. № 247, 5 noyabr 1915; İslam və xristianlıq. № 248, 6 noyabr 1915; Məhərrəmlik günlərində. № 252, 12 noyabr 1915; Ruhanilərin ehtiyacı haqqında. № 267, 270, 274, 29 noyabr, 3, 8 dekabr 1915; Bayram naminə. № 54, 8 mart 1916 və s.);

- xeyriyyəçilik, onun cəmiyyət həyatı üçün faydası, formaları, xeyriyyə təşkilatları (Aktyora kömək edin. № 246, 31 oktyabr 1912; Cəmiyyətin artistə ehtiramı. № 258, 14 noyabr 1912; «Nəşri-maarif»in nəşrləri. № 159, 17 iyul 1913; Kömək lazımdır. № 190, 24 avqust 1913; «Nicat» cəmiyyətinin yeni heyəti. № 291, 29 dekabr 1913; «Nəşri-maarif»in məktəbləri. № 114, 26 may, № 120, 2 iyun 1915; Bir bayramın fitrəsi. № 170, 31 iyul 1915; Dəri məsələsi. № 220, 4 oktyabr 1915; Yetimləri yada salın. № 222, 5 oktyabr 1915; Uşaq evləri haqqında. № 223, 8 oktyabr 1915; Xeyriyyəçiliyimizin 10 illiyi. № 256, 15 noyabr 1915); Bayram naminə. № 54, 8 mart 1916 və s.);

- Qars qaçqınları, onların problemləri (Yaralılara kömək edin. № 210, 20 sentyabr 1914; İnanmaq olmur. № 213, 21 sentyabr 1914; Mühəribə və qadınlar. № 221, 4 oktyabr 1914; Qadın qaçqınların məsələsi haqqında. № 85, 18 aprel 1915; Qardaş köməyi. № 99, 102, 6, 9 may 1915 və s.);

-nadanlığın, laqeydliyin, çürük adət-ənənələrin tənqidi (Bizim sentimentalizmimiz. № 78, 7 aprel 1912; Bizim degeneratlarımız. № 79, 8 aprel 1912; Etinasızlığımız. № 96, 28 aprel 1912; Qan düşmənçiliyi haqqında. № 240, 24 oktyabr 1912; Oxu dairəmiz. № 264, 21 noyabr 1912; Sərlövhəsiz. № 271, 30 noyabr 1912; Paxıllıq. № 62, 17 mart 1913; Bizdə cəmiyyət varmı. № 202, 8 oktyabr 1913; İctimai biganəliyin qurbanı. № 108, 17 may 1914; Kimdir günahkar. № 187, 22 avqust 1915; ...Pis üzrxahlıq. № 241, 29 oktyabr 1915 və s.);

- mətbuat, nəşriyyat məsələləri (Qəzet işi haqqında. № 226, 7 oktyabr 1912; İranda mətbuat. № 103, 9 may 1913; Yeni kitablar. № 203, 10 sentyabr 1913; İmperator kütləvi kitabxanasında müsəlman əlyazmaları. № 247, 2 noyabr 1913; Kitab sərgisində. № 52, 5 mart 1914; Mətbəə işinin təkmilləşdirilməsi. № 66, 21 mart 1914; Mətbuat haqqında Qanun layihəsi və müsəlman redaktorlar haqqında. № 77, 4 aprel 1914; Müsəlman həyatı və mətbuatından. № 7, 10 yanvar 1917; Cənab Vermişevə sual. № 213, 6 iyun 1917 və s.);

- ədəbi-mədəni mühit, onun problemləri (Müsəlman teatr mövsümü. № 2, 3; 3, 4 yanvar 1913; Səhnəmiz haqqında. № 181, 183, 13, 15 avqust 1913);

- tarixi şəxsiyyətlər, onların xidmətlərinin dəyərləndirilməsi, xatirələrinin əbədiləşdirilməsi (Həsən bəy Məlikovun xatirəsinə. № 269, 28 noyabr 1912; Kədərli beşinci ildönümü. № 151, 11 iyul 1913; Xalq xadiminin xatirəsi. № 34, 11 fevral 1914; İsmayıl bəy Qasprinski. № 204, 14 sentyabr 1914; Səttarxan. № 252, 9 noyabr 1914; Yeddi il. № 267, 28 noyabr 1914; Akakinin qəbri üstündə. № 30, 8 fevral 1915; Xalq xadiminin xatirəsi. № 30, 7 fevral 1916; Hüseyn Əfəndi Qayıbov. № 42, 22 fevral 1917 və s.);

- ilin ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi hadisələrinə həsr olunmuş hesabatlar və qarşıda duran vəzifələr (1912-ci il müsəlman həyatı. № 2, 3; 3, 4 yanvar 1913; Yeni ildə vəzifələrimiz. № 6, 9; 8, 11 yanvar 1913; 1914-cü il müsəlman həyatı. № 1, 2, 3, 4, 7, 10; 1, 3, 4, 5, 10, 14 yanvar 1914; 1914-cü il müsəlman həyatı. №№ 1, 2, 4, 6; 1, 3, 6, 9 yanvar 1914; 1915-ci ildə müsəlman həyatı. № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 11; 1, 3, 5, 6, 8, 9, 18, 15 yanvar 1915; Müsəlman həyatı və mətbuatından. № 7, 10 yanvar 1917; 1916-cı il müsəlman həyatı. № 18, 24, 28; 22, 29 yanvar, 24 fevral 1917 və s.).

Ceyhun Hacıbəyli publisistikasının məğzi, mahiyyəti, ideyası, amalı maarifçilik missiyasına xidmət etməsidir ki, onun da qida mənbəyi müəllifin təhsilə, məktəbə tükənməz sevgisidir. Maarifçiliyin bütün nümayəndələri üçün maarifpərvərlik düşüncəsi, duyğusu hakimdir, C.Hacıbəylidə, onun publisistikasında bu keyfiyyət daha qabarıq təzahür edir. Fikrimcə, «Kaspi» qəzetinin Azərbaycanda təhsilin inkişafına xidməti barədə danışanda C.Hacıbəylinin bu problemlə bağlı qəzet səhifələrində dərc etdirdiyi çoxsaylı, ciddi, prinsipial yazılarına istinad etsək kifayətdir. Bu istiqamətdə «Kaspi»nin fəaliyyətini «İrşad», «Dirilik», «Rəhbər», «Məktəb», «İqbal» kimi nəşrlərlə də müqayisə etmək olar.

Məktəbi, təhsili tərəqqinin əsası, açarı hesab edən C.Hacıbəyli bu sahədəki ciddi nöqsanları cəsarətlə tənqid edir, təhsildə islahatların aparılmasının zəruriliyinə dönə-dönə diqqət çəkirdi. O yazırdı: «Təhsil müəssisələrinin artırılmasına səy göstərilməsi ilə yanaşı müsəlman şagirdlərin öz dillərini

öyrənməsinə diqqəti artırmalıyıq... Ana dilinin tədrisi sistemini təkmilləşdirməliyik» (Yeni ildə vəzifələrimiz. № 9, 11 yanvar 1913).

Təhsil sahəsində irəli atılan hər bir addımı alqışlayan publisist mesenat H.Z.Tağıyev tərəfindən Aleksandrinsk Qadın Gimnaziyasının açılışını sevinclə təhsil tariximizdə «yeni dövr» kimi dəyərləndirmişdir (Yeni dövr. № 47, 28 fevral 1913). Başqa bir yazısında isə Aleksandrinsk Qadın Gimnaziyasının açılışından qısa müddət sonra daha 4 rus-tatar qadın məktəbinin açıldığını yazan müəllif (Qadın təhsilinin ehtiyacları. № 123, 5 iyun 1913) eyni zamanda mövcud problemləri, onların aradan qaldırılması yollarını da göstərir.

C.Hacıbəyli publisistikasının səciyyəvi və üstün keyfiyyətlərindən biri də odur ki, qələm sahibi faktlardan, statistik məlumatlardan gen-bol, eyni zamanda yerli-yerində istifadə edir, rəqəmlər çox olsa da, oxucunu yormur, müəllifin mülahizələri, fikirləri, müddəaları içərisində «əriyib» gedir. «Qafqaz müsəlmanlarının təhsili» məqaləsində (№ 89, 22 aprel 1914) göstərilir ki, 1908-1912-ci illər ərzində 3 milyonluq Qafqaz müsəlman əhalisindən vur-tut 17.725 nəfəri ümumi təhsil almışdır. Bu o deməkdir ki, hər 100 nəfər müsəlman uşağından yalnız 7 nəfəri ümumi təhsilə yiyələnmişdir. Halbuki, hər 100 rus uşağından 58-i təhsillidir. Digər millətlərlə də müqayisədə təhsilimiz acınacaqlı vəziyyətdədir. Təhsili «yaralı yerimiz» adlandıran C.Hacıbəyli yazırdı: «Böyüməkdə olan nəslə daha çox məktəb, daha çox maarif lazımdır» (Yaralı yerimiz haqqında. № 240, 24 oktyabr 1912).

Yeni məktəblərin açılması, daha çox uşağın təhsilə cəlb edilməsinin vacibliyini göstərən C.Hacıbəyli eyni zamanda pedaqoji kadrların hazırlanmasının da zəruriliyini vurğulayırdı. O, Qori və Yerevan seminariyalarının artan tələbatı ödəmədiyini, Bakıda seminariya açmağın vaxtı çatdığını «Kaspi»nin səhifəsində ciddi problem kimi ortaya qoymuşdur (Müəllim seminariyası haqqında. № 73, 4 aprel 1915).

«Maariflənmək ehtirası! – indi müsəlmanların böyük əksəriyyətini əhatə edən əhval-ruhiyyəni dəqiq ifadə etmək üçün bundan uğurlu ifadə seçmək

çətindir... Avropa təhsilinə qarşı çıxmaq dövrü keçmişdir» - deyə yazan C.Hacıbəyli böyük coşqu ilə davam edirdi: «Təhsilə qarşı çıxan cənablar anlamırlar ki, saman çöpü ilə güclü selin qarşısını kəsmək mümkün olmadığı kimi, həyatın tələbindən irəli gələn bu təbii prosesin önünə də sədd çəkmək mümkün deyil!» (Sabunçu seminariyası haqqında. № 238, 25 oktyabr 1915).

«Kaspi»nin səhifələrində, xüsusi ilə Ceyhun Hacıbəyli publisistikasında dini dəyərlərin təbliği, cəhalətin, fanatizmin tənqidi, eyni zamanda qondarma «islam həmrəyliyi»ni islam dininə qarşı silah kimi istifadə edənlərin ifşası aparıcı mövzulardandır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu mövzuya Ceyhun Hacıbəyli bütün yaradıcılığı boyu sadıq qalmış, mühacirət dövründə də dinlə bağlı, xüsusi ilə sovet hakimiyyətinin din siyasəti haqqında fundamental əsərlər qələmə almışdır. Onun 1959-cu ildə Münhendə nəşr olunmuş «İslam əleyhinə təbliğat və onun Azərbaycandakı metodları» adlı 12 hissədən ibarət əsəri xüsusi maraq doğurur. Qeyd etdiyimiz kimi, «Kaspi»də Ceyhun Hacıbəylinin din mövzusunda publisistikası mövzu baxımından çoxşaxəlidir. Bu məqalələrdə C.Hacıbəyli həm sahənin dərin bilicisi, həm islamın təəssübkeşi, həm də güclü qələm sahibi kimi özünü bir daha təsdiq etmişdir.

«Quranın tərcüməsinə dair» adlı məqaləsində («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 12 aprel, № 82) C.Hacıbəyli çox mühüm bir məsələyə toxunur. Müəllifin qəti qənaətinə görə, «nöqsanlarımızın bir səbəbi Quranı hərənin bir cür şərh etməsi, onun tərcüməsinin olmamasıdır». C.Hacıbəyli haqlı olaraq sual verir ki, əgər Quranın tərcüməsi yoxdursa, müsəlman öz müqəddəs kitabının məzmununu necə öyrənməlidir? Müəllif kinayə ilə cavab verir ki, bəlkə ərəb dilini bilməyən «qara mollalardan?!» Quranın uzun müddət doğma dilə tərcümə edilməməsi cəmiyyətdə bir sıra bəlalar yaratmışdır ki, xalq uzun illər ondan əzab çəkmişdir.

Quranın tərcümə edilməməsi, doğru-düzgün şərh olunmaması bəzən bilməyərəkdən İslamın özünün əleyhinə çevrilən fikirlər doğurur, digər tərəfdən nadanlıq, cəhalət, fırıldaqçılıq üçün münbit zəmin yaradırdı. C.Hacıbəyli yazırdı: «Xalqa öz dilində təqdim olunan Quran, şübhəsiz, tədriclə onun dünyagörüşündə

dəyişiklik edəcək». Çox təəssüflər ki, İslamın böyük təəssübkeşi C.Hacıbəylinin bu istəyi, arzusu illər uzunluğunda həyata keçirilməmişdir. Xalq, millət, elə İslamın özü də bundan ziyan çəkmiş, zərbələr almışdır.

İslama edilən yersiz hücumlar, bəsit şərh və təfsirlər də C.Hacıbəyli narahat edirdi. Gənc publisistə görə, dini hay-küylə müdafiə etmək mənasızdır və əks təsir verə bilər. Dinə, onun tarixinə, İslamın qayda-qanunlarına dərinləndirən bələd olmaq, sonra opponentlə hər cür mübahisəyə girişmək olar. Məhz buna görə C.Hacıbəyli tez-tez dini mərasimlər, onların qeyd olunması haqqında maraqlı məqalələr yazırdı.

Ceyhun bəy cəmiyyətdə hökm sürən cəhalət və cahilliyin, mövhumatın bir səbəbini də dini savadsızlıqda görür və İslam ümmətini maarifləndirmək niyyəti ilə də çoxsaylı məqalələr çap etdirirdi. «Mövlud» («Kaspi» qəzeti, 6 noyabr, 1915-ci il, № 248), «Ruhanilərin ehtiyacı» («Kaspi» qəzeti, 29 noyabr, № 267, 3 dekabr № 270, 8 dekabr № 274, 1915-ci il) adlı məqalələrini, habelə Ramazan, Qurban bayramları haqqında məqalələrini bu məqsədlə yazmışdır.

C.Hacıbəyli məhərrəmlik və aşura mövzusunda da dəfələrlə müraciət etmişdir. Dövrün nüfuzlu qəzetlərindən sayılan «Kaspi»də dərc olunan «Məhərrəmlik yaxınlaşır» (20 oktyabr, № 223, 1915), «Aşura» (5 noyabr, № 247, 1915), «Məhərrəmlik günlərində» (12 noyabr, № 252, 1915) məqalələri bu gün də aktuallığını itirməmişdir. Mədrəsə və mollaların kifayət qədər olduğu Azərbaycanda məhərrəmlik və aşura barədə dalbadal məqalə yazmağa Ceyhun bəyi nə vadar edirdi? Ən əvvəl qeyd olunmalıdır ki, mövhumat və cəhalət tərəfdarları bəzən İslamı əldə bayraq edir, ondan özlərinə sərfəli şəkildə yararlanmağa çalışırdılar. Digər tərəfdən, bu mövzudan «ilhamlanan» qələm sahibləri, o cümlədən «Molla Nəsrəddin» mollalara «hücumu» genişləndirirdi. Avropadan gələn səyyahlar, tacirlər, jurnalistlər isə İslama bu ikili münasibətə «mat» qalır, öz məqsəd və düşüncə ölçüləri ilə İslama qiymət verirdilər. Məhz belə bir dövrdə C.Hacıbəylinin məhərrəmlikdən bəhs edən yazılarıyla mətbuatda çıxış etməsi çox əhəmiyyətli idi. «Məhərrəmlik yaxınlaşır» məqaləsində müəllif onun

tarixini oxuculara təqdim edir, azadlıq və qəhrəmanlıq simvolu olan imam Hüseynin və onun 72 qohum və silahdaşlarının xatirəsinin anılmasını təqdir edir. Lakin Ceyhun bəy bu zaman ifrata varılmasının, özünə işgəncə verərək Qurana zidd hərəkətlərin edilməsinin qatı əleyhdarı kimi çıxış edir. O, yazır ki, dindarlarımız və ziyalılar bu cür adətlərə qarşı amansız, barışmaz mövqe tutmağı, özünə işgəncə verənlərə və onları şirnikləşdirənlərə bu zərərli, ziyanlı ənənəyə son qoymağın vaxtı çatdığını başa salmalıdırlar.

C.Hacıbəyli qeyd edir ki, ictimaiyyət mərsiyəxanlara, onların bəzən əks-təsirə, əks-təbliğata çevrilən mərsiyələrinin məzmununa da fikir verməlidir. Qoy mərsiyəxanlar əsl həqiqətdən, Kərbəla hadisəsinin mahiyyət və məzmunundan bəhs etsinlər. Bu faciənin qəsdən şişirdilməsinə ehtiyac yoxdur, faktların sadalanması kifayətdir. Əgər mərsiyəxan «gün 74 saat davam etdi», «Fərat öz başlanğıcını göylərdən götürdü», yaxud «70.000 qanadı, başı olan əlli mələk» deyirsə, bütün bunlar inandırıcı deyil və kiminsə qəlbinə şübhə toxumu səpir. Məqalə müəllifinin fikrincə, mərsiyəxan çox böyük məsuliyyət götürüb, «günahkar adam belə imamın xatirəsinə gözündən bir gilə yaş tökərsə, onun bütün pis əməlləri bağışlanar» deyirsə, bunun nəticəsi çox zərərli ola bilər.

«Məhərrəmlik günlərində» məqaləsində müəllif aşuradan sonra davam edən mərasim və adətlər haqqında bəhs edir. Göstərir ki, həmin günlər toy, sünnət və digər təntənəli mərasimlərin keçirilməsinə qəti yol verilmir. Məqalədə müəllifin maraqlı, təklifləri, fikirləri də var. O, qeyd edir ki, indiki vəziyyətdə uzun müddətə mədəni həyatın dondurulması məqsədəuyğun deyil və yaxşı olar ki, ikiaylıq məhərrəmlik mərasimi xeyli azaldılsın, daha münasib müddətdə tələblərə riayət olunsun. C.Hacıbəyli məqalədə əvvəlki illərə nisbətən mərsiyəxanların reallıqlarla nisbətən barışdıqları, öz mərsiyələrində fantastik, tamamilə yersiz və artıq, əsassız hay-küyə az yer verdiklərini qeyd edir və yazır ki, hər il 70 min qanadlı mələkdən, div və cindən bəhs edən mərsiyəxanlar bu il maarifdən, peyğəmbərimizin təhsillə bağlı dediklərindən, bəzi müftəxor, tüfeyli dərviş və seyidlərin ikrah doğuran

hərəkətlərindən danışırlar. «Əsl Peyğəmbər övladı heç vaxt əlini açıb dilənməz» - yazan C.Hacıbəyli mərsiyəxanların bu mövqeyini də təqdir edir.

Publisist yazır ki, bu il məhərrəmlik daha bir hadisə ilə əlamətdar olmuşdur. Mərsiyə gecələrində müharibədən zərərçəkənlər üçün xeyli yardım toplanmışdır. Beləliklə, müəllif göstərir ki, builki mərasimdən iki nəticə alınmışdır: birincisi odur ki, mərsiyəxanlar yalançı, fantastik hay-küydən qismən əl çəkmiş, imamı və onun silahdaşlarını ləyaqətlə yad etmişlər, ikincisi isə zərərçəkənlər üçün xeyli pul toplanmışdır. C.Hacıbəyli məqalənin sonunda yazır: «Ümid edirik ki, gələcəkdə bizdə imamın təziyyəsinə ləyaqətlə saxlamağa nail olmaq üçün bu işlə məşğul olanlar böyük həvəs və enerji ilə məhərrəmliyə aid problemi nizama salacaqlar».

C.Hacıbəylinin «Aşura» adlı məqaləsi bu mərasimin mahiyyət, məna və həmçinin tarixini öyrənmək baxımından gözəl mənbə olmaqla yanaşı, həm də aşuraya «yamaq vuranlara», əndazəni aşanlara, eyni zamanda aşura mərasimlərini mətbuatda ifşa edənlərə tutarlı, dolğun cavabdır. «Aşura» məqaləsi geniş oxucu kütləsi – ictimaiyyət üçün nəzərdə tutulub və təbliğat xarakterlidir. Ceyhun bəy bu səpkili məqalələri yazmaqla mövhumat və cəhalət «xəstələrini» məlumatlandırır, dindarlar arasında əsl həqiqətin ortaya çıxmasına çalışırdı. Məqalədə müəllif yazır: «Min iki yüz yetmiş bir dəfədir ki, müsəlmanlar insanın azadlığı və hüquqları uğrunda əzabla qətlə yetirilmiş imamın xatirəsini ehtiramla yad edirlər». C.Hacıbəyli bu tarixin uzun müddət olmasına baxmayaraq, adamların bu yası əvvəlki kimi zəifləməyən, azalmayan tərzdə saxlanılmasını xüsusi qeyd edir və dərhal da yazır: «Əlbəttə, mən «yas» sözünü əsl mənada qəbul edirəm; qəlbin yası, bədənin yox, daxili yas, nümayişkarənə yox!» C.Hacıbəyli göstərir ki, imamın və onun 72 yaxınının əzabla ölümünə uzun müddət (2 ay) yas saxlanılmasının səbəblərini araşdırmaq lazımdır. Axı imamların əksəriyyəti, elə İmam Hüseyin atası İmam Əli də qətlə yetirilmişdir. Onlara bir-iki gün yas saxlanılır, həm də bu zaman ümumxalq kədəri hiss olunmur. Deməli, imam Hüseyin qətli ilə bağlı xalqın hafizəsinə və qəlbinə əbədi hakim kəsilmiş daha təsirli hisslər hopmuşdur. Müəllif sual verir: «Bu hansı hisslərdir?» Sonra yazır: «Bu bütün insanlar üçün

həyatın o müqəddəs nemətidir ki, indi də milyonlarla insan öz həyatlarını onun yolunda qurban verirlər. Bu, insanın azadlığı, ləyaqət və hüququdur ki, bunların naminə imam Hüseyn könüllü olaraq öz həyatını, uşaqlarının, qardaşının, qohum və yaxınlarının həyatını qurban vermişdir».

Hakimiyyət hərisləri və qəsbkarlarının iradəsi və zorakılığı ilə yaşamaqdansa, həlak olmağı üstün tutan imam bilirdi ki, onun hərəkəti despotizmə bir zərbə olacaqdır. Beləliklə, imam Hüseyn özünün və yaxınlarının qanı ilə insanın azadlığı və hüquqlarını əldə etdi. C.Hacıbəyli yazır: «Bax, Kərbəla faciəsinin əsl əhəmiyyəti bundadır. Bu bizlərdən çoxunamı məlumdur?» Müəllifin təəssüflə verdiyi və məqaləni bitirdiyi bu sual oxucunu uzun müddət düşündürür və məhərrəmlik mərasiminin, o cümlədən aşuranın məqsəd və əhəmiyyətini dərinlən dərk etməyə vadar edir. Tarixi hadisələrdən ibrət dərsi alan, azadlıq, müstəqillik və insan hüquqlarını dəyərləndirmək əvəzinə özünə işgəncə, əzab vermək yolverilməzdir.

Məhərrəmliklə bağlı C.Hacıbəylinin müraciət etdiyimiz yazıları Azərbaycan publisistikasının gözəl nümunələri olmaqla yanaşı, yazıldığı dövrdə də, bu gün də, güman etmək olar ki, sabah da aktuallığını, əhəmiyyətini itirməyən əsərlərdir. Onları toplayıb, tərcümə edib, çap etmək bir çox cəhətdən faydalı olardı. Ən əvvəl, burada məhərrəmliyin mahiyyət və tarixi mükəmməl araşdırılmışdır. İkincisi, dini ədəbiyyat adı ilə adamlara sıranan zərərli, ziyanlı bəzi nümunələr öz-özünə aradan çıxar. Üçüncüsü, Məhərrəmlik və aşura zamanı əks-təbliğata rəvac verəcək hərəkətlərə yol verilməz.

«Mövlud» («Kaspi», № 11, 15 yanvar 1915-ci il) adlı məqalə ilə C.Hacıbəyli, bir tərəfdən Məhəmməd Peyğəmbərin mübarək ad gününü qeyd edir, digər tərəfdən bu əziz gündə o, dindar qardaşlarını müharibədən əziyyət çəkən, köməksiz adamlara, xüsusilə Qars qaçqınlarına yardım etməyə çağırır. Yazır ki, bizlərdən kimsə bu günü bayram kimi qeyd etmək istəsə, o zaman bizə pənah gətirən qaçqınlara kömək etsin.

Ceyhun Hacıbəyli qələmi ilə həmişə millətin, dinin təəssübkeşi, müdafiəçisi rolunda çıxış etmişdir. Bu mənada onun «Sərhəddə» adlı məqaləsi çox ibrətamizdir. Məqalədən aydın olur ki, bir sıra Qafqaz qəzetləri İranla sərhəddə yerləşən xristian əhalisinin silahlandırılmasını, yerli müdafiənin təşkilini canfəşanlıqla təbliğ və müdafiə edirlər. «Həm rus dilində, həm də başqa xalqların (ermənilər nəzərdə tutulur – T.A.) dilində çıxan bir sıra qəzetlər ali hakimiyyət orqanlarını bu məsələnin müsbət həllinə çağırır, bu zaman onu əsas tuturlar ki, İranın vəhşi tayfaları bizə hücum edən təqdirdə, sərhəd vilayətlərdəki xristian əhali basqınçıların zərbəsinə məruz qalacaqlar». C.Hacıbəyli təəccübləndirən, təəssüfləndirən həm də odur ki, Arazın o tayından gözlənilən təhlükəyə daha çox məruz qala biləcək əhalinin həyəcanı «bu çalınan səslər arasında» eşidilmir. Müəllif yazır ki, qəzetlərin xristian pərdəsi ilə təqdim etdiyi əhali əsasən ermənilərdən ibarətdir. Onların yerləşdiyi yaşayış məntəqələri üçün heç yerdə real təhlükə yoxdur. Bu kəndlərin əksəriyyəti dağlarda yerləşir və ora getmək üçün hökmən müsəlman kəndlərindən keçmək lazımdır. «Bax, bütün bunlar silahlanmağa, xristian əhalisini özünümüdafiəyə hay-küylə çağıran qəzetlərin diqqətindən niyə yayınmışdır? Yoxsa, yenə «müsəlman həmrəyliyi» ifadəsi rəhbər tutulur? Doğrudanmı, belə fikirləşirlər ki, münasib məqamda sərhədi keçən şahsevənlər öz müsəlman qardaşlarının başlarını sıgallayacaqlar?» C.Hacıbəyli çox böyük məharətlə opponentlərinin mənfur niyyətlərini faş edir. Bu zaman o, hay-küydən, pafoslu ifadələrdən yox, ağılın, məntiqin, faktların gücündən istifadə edir: «Hər hansı Qafqaz qəzetini götürün və sərhəd komissarlığının məlumatlarını izləyin: şahsevənlərin hücumuna məruz qalan müsəlman kəndidir, öldürülən müsəlmandır, əmlakı talan edilən müsəlmandır, mal-qarası sürülüb aparılan müsəlmandır. Ən əvvəl, yaxşı coğrafi mövqedə yerləşdiklərinə görə, ikincisi isə xeyli yaxşı müdafiə işi görüldüyünə görə, bu günə kimi erməni kəndlərinə heç bir ziyan dəyməmişdir».

Müəllifin fikrincə, quldur üçün heç bir din, dil fərqi yoxdur. O, yolunun üstündəki kəndin xristian, ya müsəlman əhalisinin olduğunun fərqi varmayacaq.

Onun bir şüarı var: «Talan etmək». Quldurda başqa stimül, ideya axtarmaq ən azı sadələvhlükdür. Quldurların basqınında müsəlman «həmrəyliyi», «dözümsüzlüyü» axtarmaq ən azı gülüncdür. C.Hacıbəyli böyük kədərlə yazırdı: «Erməni-tatar qırğını zamanı qarışıqlıqdan istifadə edən şahsevənlər Arazdan bu tərəfə keçmiş və Arazboyu kəndləri talamışlar, hətta onların silahlarını da almışlar. Budurmu, müsəlman həmrəyliyi?» Müəllifin qənaətinə görə, bütün deyilənlər onu göstərir ki, bəzi Qafqaz qəzetlərinin söylədikləri təhlükə daha çox sərhəddəki müsəlman əhalisi üçün realdır və ən əvvəl zərər çəkən onlar olacaqlar. Xristianları əslində təhlükə gözləmir. C.Hacıbəyli məqaləni belə yekunlaşdırır: «Əgər ali hakimiyyət orqanları sərhəddəki xristian əhalinin silahlanmasına razılıq versə, həmin tədbir müsəlmanlara da şamil edilməlidir. Yalnız bu şərtlə sərhəd əhalisinin silahlandırması deyilən ideya doğru məqsədə xidmət etmiş olardı».

Bu məqalə ilə Ceyhun bəy İslam «fanatizmi», «həmrəyliyi», «dözülməzliyi» ibarələri ilə hay-həşir salan, mətləbə dəxli oldu-olmadı İslama hücum edənlərə layiqli cavab vermişdi. Maraqlı və təqdirəlayiqdir ki, C.Hacıbəyli öz fikrində, mövqeyində möhkəm, əməlinə ardıcıldır. Toxunduğu mövzunu «taleyin ixtiyarına» buraxmır. Mətbuatda və ictimaiyyətdə onun əks-sədasını izləyir, lazım gələndə mövzuya yenidən müraciət edir.

«Kaspi» qəzetinin 1915-ci il 6 mart tarixli 52-ci nömrəsindəki «Ordanburdan» adlı məqaləsində oxuyuruq: «Əgər oxucu xatırlayırsa, sərhəd əhalisinin bir qismini silahlandırmağa həsr olunmuş məqalədə demişdik ki, şahsevənlərin «panislamist» ideyasından qorxub əhalinin bir hissəsini silahlandırmaq, digər hissəsini taleyin ixtiyarına buraxmaq sadələvhlük olardı. Sanki mənim o vaxt dediklərimi sübut etmək üçün qəzet səhifələri şahsevənlərin quldurluğundan bəhs edən materiallarla doldurulmuşdur». C.Hacıbəyli «müsəlman həmrəyliyi» deyə hay-küy qaldıranlara qəzəbli suallarla müraciət edir: «Quldurlar öz qurbanlarını seçmişlərimi? Müsəlman həmrəyliyi onlarda öz dindəşlərinin həyatına və əmlakına qarşı az da olsa, mərhəmət hissi oyatmışdırımı?» Daha sonra müəllif öz fikrini faktlarla möhkəmləndirir. Aydın olur ki, bir gün ərzində quldurların basqını

zamanı müsəlmanlar 21 at, 1 samovar, 1 xalça, 1 yəhər, 4 qatır, 1 xurcun, 12 inək, 17 öküz, 4 çuxa, 4 arxalıq, 1436 rubl, 10 döyüş patronu, 6 dəvə, 1220 baş qoyun, 1 buzov, 60 pud un, 1400 rublluq zinət əşyaları, 6 keçi, 20 rublluq mal-qara, 1818 rublluq digər əşya itirmişlər. Bir nəfər öldürülmüş, iki nəfər yaralanmışdır. Bir mülk dağıdılmış, 10 desyatin meşə qırılmışdır. Məqalədə müəllif zərərçəkən müsəlman kəndlərinin adını sadalayır. Aydın olur ki, zərərçəkən yaşayış məntəqələri arasında erməni kəndi yoxdur. «İndi baxaq ki, xristian əhalisi nə qədər zərər çəkib? Şahsevənlərin basqın etdiyi bütün müddət ərzində yoldan keçən bir erməninin 60 rublluq malı qarət edilmişdir». C.Hacıbəyli bütün faktları sadaladıqdan sonra nəticə çıxarmağı oxucunun ixtiyarına buraxır: «İndi ədalət naminə oxucu hökm çıxarsın: sərhəd quldurlarından daha çox kimin müdafiyyə ehtiyacı var?»

«Kaspi» qəzetində C.Hacıbəyli təkcə İslamın cari problemləri ilə yox, həm də bu dinin tarixi, digər dinlərlə münasibəti, dünya mədəniyyətindəki yeri və rolu barədə sanballı məqalələr yazmışdır. Bu yazılarında müəllif təkcə öz mühakimələri ilə kifayətlənmir, yeri gəldikcə Şərqi və Qərbi tanınmış din tədqiqatçılarında müraciət edir. İslamın qüdrətli təəssübkeşi C.Hacıbəyli müsəlman qaydalarını əxlaq və hüquq normalarını təftiş edən, yaxud qərəzli təhrif edənlərə qarşı amansız mövqe tutur, özünün kəsərli dəlilləri ilə həqiqətin meydana çıxmasına çalışırdı.

«Avropalılar İslam haqqında» məqaləsində («Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 12 iyun, № 129) C.Hacıbəyli J.Filipatin «La Revue bleue» jurnalında «Nə üçün fransızlar İslamı öyrənməlidir» adlı yazısına münasibətini bildirir. Müəllif məqalədəki «Avropalılar İslamı kifayət qədər bilmir» - fikrini təsdiqləyir və İslama münasibətdə bir sıra yanlışlıqların da yaranmasının səbəbini bunda görür. Qraf de-Bulanvilin «Məhəmmədin həyatı» əsəri İslamı dərinlən öyrənmək baxımından yaxşı mənbədir. C.Hacıbəyli oxucularını inandırır ki, yalnız İslamı mənimsəməklə həqiqəti ortaya çıxarmaq olar.

«Ərəblərin fəthi və hökmranlığı dövründə İslam» («Kaspi» qəzeti, 6 noyabr 1915-ci il, № 248) adlı məqaləsi Ceyhun bəyin islamı dərinədən mənimsədiyinə dəlalət edir. Məqalədə qraf Anri de Kastrinin 1907-ci ildə çap olunmuş (dördüncü nəşr) «İslam» adlı tanınmış əsərinin ikinci hissəsinin Qirey Metsxal tərəfindən fransız dilindən ixtisarla tərcüməsindən danışılır. Bəri başdan deyək ki, müəllif Q.Metsxalın bu təşəbbüsünü alqışlayır və başqalarını da belə təcrübələrdən bəhrələnməyə dəvət edir. Q.Metsxal tərcüməyə yazdığı ön sözdə qeyd edir ki, fransız müəllifinin toxunduğu bütün problemlər rus oxucusu, rus müsəlmanları üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki İslamın cəmiyyətdə yeri və rolu barədə xoşagəlməz fikirlər hakimdir, həm də onun digər dinlərlə, o cümlədən xristian dini ilə münasibətləri haqda bəzən qeyri-obyektiv mülahizələr yürüdülər.

İslam yaranandan Avropada belə bir ədalətsiz fikir formalaşmışdı ki, guya bu dinin yayılması üçün hakimiyyətdən və qılıncdan istifadə olunur. C.Hacıbəyli təəssüflə qeyd edir ki, müsəlman «dözülməzliyi» və «müsəlman fanatizmi» ifadələri bu gün də bəzi publisistlərin səxavətlə işlətdikləri sözlərdir. Bunu onların öz vicdanlarının mühakiməsinə buraxaq. C.Hacıbəyliyə görə, çox hallarda «islam fanatizmi», «həmrəyliyi» barədə rəy qəsdən, qərəzli yaradılır; sadəcə olaraq İslam barədə məlumatın azlığı buna şərait yaradır. Odur ki, vacib məsələyə – islam-xristian münasibətlərinə həsr olunmuş təşəbbüslər təqdir olunmalıdır. Müəllif əmin olduğunu bildirir ki, bu mövzuda əsaslandırılmış, qərəzsiz yazılar İslam barədə cəmiyyətdə cərəyan edən pis fikirləri alt-üst edəcək. Ceyhun bəy hesab edir ki, hər bir müsəlman ziyalı da bu sahədə bacardığını etməlidir, hər kəs öz ətrafındakı rus vətəndaşını xalqının həyatı, adət-ənənəsi, inancı, mənəviyyəti, tarixi ilə tanış etməyə səy göstərməlidir. Əgər bunu öz qüvvəmizlə edə bilmiriksə, bacarmırıqsa, o zaman əcnəbi müəlliflərin bizim üçün daha əhəmiyyətli əsərlərini yaymağa çalışmalıyıq.

«İslam»ın Q.Metsxalın tərcüməsində təqdim olunan hissəsində əsas ideya ondan ibarətdir ki, İslamı və onun nümayəndələrini fanatizmdə, dözülməzlikdə günahlandırmaq üçün heç bir əsas yoxdur. İslam barədə bu iradların müqabilində

müəllif islamçıların qeyri-müsəlmanlara qarşı xeyirxah, insani münasibətindən misallar göstərir. İslamın yayılması tarixi belə nümunələrlə zəngindir. İslamın qısa zamanda belə sürətlə yayılmasının başqa bir səbəbi İslam rəhbərlərinin böyük zəkası və bacarığıdır. Məhz bunun sayəsində İslam az müddətdə Şimali Afrikaya, Qərbi Avropaya ayaq açmışdır. 632-ci ildə Məhəmməd Peyğəmbər vəfat edəndə İslam Ərəbistanın az hissəsində yayılmışdı. «Lakin ilk İslam rəhbərləri arasında nadir zəkaya və fitri istedada malik olanlar çox idi» - bu fransız alimi Abbat de Broinin qəti qənaətidir. O, yazırdı: «Məhəmmədə iman gətirənlər səmimi, cəsarətli, ağıllı və hissiyyatlı adamlar idi. Bunlar Abu Bəkir və Ömər idi. Bu dözümlü, ədalətli, bacarıqlı, enerjili iki ərəb nəhəng imperiyanı idarə etməyə qadir idi və onlarla mübarizə aparan xristian imperatorlarından, xristian hökmdarlarından yüksəkdə dayanırdılar». Başqa bir Avropa alimi Robertson özünün «V Karlın tarixi» əsərində yazırdı ki, Məhəmmədə iman gətirənlər böyük ruh yüksəkliyi və ardıcılıqla, dözümlülük ruhu ilə prozelitizmin vəhdətini yaratmışlar. Ərəblərin Suriya və Şimali Afrikaya yürüşləri Roma və Vizantiya imperiyasının basqını ilə müqayisədə sülhməramlı olmuşdur. Bu zaman əslində zorakılıq və qəddarlığa yol verilməyib.

C.Hacıbəyli əsərin daha aktual səslənən, dövr üçün zəruri hesab etdiyi hissələrinin şərhinə daha geniş yer verir və İslamın bəşəri, humanist dəyərlərini qabarıq göstərməklə, «müsəlman fanatizmi»nin, «dözülməzliyi»nin ideoloq və təbliğatçılarına öldürücü zərbə vururdu. Müəllif məqalədə əsərin belə bir hissəsinə oxucunun diqqətini yönəldir. Müsəlmanlar yürüş zamanı yollarına çıxan xalqlara təkliflərlə müraciət edirdilər:

- ya Qurani qəbul etməli;
- ya öz din və adətlərini saxlamaqla vergi verməli;
- ya da silahının gücünə arxalanmalı.

Nəzərə alsaq ki, imperiyalar tarixində amansız müharibələr, qırğınlar, qəddarlıqlar, dağıntı və min bir cür digər fəlakətlər bir norma olmuşdur, o zaman ərəblərin bu cür hərəkəti çox humanist görünür. Quranda İslamın dəyərləri, aliliyi,

humanizmi, bəşəriyyəti daha parlaq şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu müqəddəs kitabın başlıq və surələrindən bəzi nümunələri misal göstərməklə deyilənləri təsdiqləmiş olardıq. II surə, 256-cı ayədən: Dində zorakılıq yoxdur. Doğruluq azğınlıqdan aydın fərqlənir. Hər kəs şeytani və bütleri inkar edib Allaha iman gətirərsə, o, artıq ən möhkəm bir dəstəkdən yapışmış olur. VI surə, 108-ci ayədən: Allahdan başqalarına tapınanları söyməyin. Yoxsa, onlar da bilmədikləri üzündən Allahı düşmənçəsinə söyərlər. XXV surə, 63-cü ayədən: Rəhmanın bəndələri o kəslərdir ki, onlar yer üzündə təmkinlə, təvazökarlıqla gəzər, cahillər onlara söz atdıqları zaman onlarla gözəl, yumşaq danışarlar. Əgər bir tərəfdən Şərqi xalqları üçün ərəblərin yürüşü Vizantiya tərəfindən onlara verilən fiziki, maddi və mənəvi məhrumiyyətlərdən azad edilməsə, digər tərəfdən İslamın sürətlə yayılmasını şərtləndirən amillərdəndir. Roma imperiyasının despotizmini əvəz edən İslam liberalizmi insanların qəlbində əbədi yuva salırdı.

Məşhur fransız alimi Dozi yazırdı ki, ərəblərin hökmranlığının dinc dövrü digər dinlərə ibadət edənlərə münasibətdə daha humanist xarakter daşmışdır. Qeyri-müsəlmanlar zorakılıqla yox, məhz inama görə İslamı qəbul etmişlər. Bu münasibətlə II Ömər yerli nümayəndəsi Xəyyamın ona yazdığı məktub çox ibrətamizdir: «Əgər Misirdə işlər bu cür davam etsə, heç şübhəsiz, bütün xristianlar bir nəfər kimi İslamı qəbul edəcək, bununla da dövlət onlardan xəzinəyə daxil olan gəlirdən məhrum olacaq». II Ömər cavabı daha maraqlıdır: «Allah Məhəmməd Peyğəmbəri öz elçisi kimi göndərmiş, dilənçi payı yığan kimi yox».

İslamdan sonra İspaniyada xristianlar xüsusilə azad yaşamağa başladılar. Avropada izlənen, təqiblərə məruz qalan yəhudilər xilafətdə təhlükəsiz sığınacaq tapırdılar. Tarixdə belə təkzibolunmaz faktlar çoxdur.

C.Hacıbəyli İslamı təhrif edənlərə, onu ədalətsiz hücumlarla gözdən salmağa çalışanlara cavab olaraq məqaləsini belə bitirir: «Müsəlman fəthlərinin inama dözümlülüyü müqabilində «xaç yürüşlərinin» qəddarlıq nümunələrindən misal gətirsək, müsəlmanların zorakılıq və fanatizm daşıyıcıları kimi təqdim olunması ən böyük və ciddi səhv olardı». C.Hacıbəyli İslamın tarixinə və müqəddəs kitab

Qurana əsaslanaraq, təkcə müsəlmançılığı müdafiə etmir, həm də dində baş verən dəyişiklikləri, ruhanilərin problemlərini cəsarətlə «Kaspi»nin səhifəsinə çıxarır, geniş ictimaiyyətlə öz fikir və mülahizələrini bölüşdürürdü. Bu mənada «Kaspi» qəzetinin üç nömrəsində (29 noyabr, № 267; 3 dekabr, № 270; 8 dekabr, № 274) dərc olunmuş «Ruhanilərin ehtiyacı» adlı irihəcmli məqalə diqqəti xüsusilə cəlb edir. Məqalə belə başlayır: «Bəzi istisnaları nəzərə almasaq, bizim jurnalistlər müsəlman ruhaniləri haqqında çox amansız, sərt mövqe tuturlar. Onlar «cəhalət, qaranlıq elçilərini», «zərərli elementləri», xalqın ziyanlı instinktlərini qızıqdırırları, elm və maarifin yayılmasına qarşı duranları «yerlə yeksan edir», «biçirlər». Bir sözlə, bizdə ruhaniləri söymək dəbdədir. Mollalar barədə hər hansı bir müsəlmanla söhbət et, o, mollaları bütün bələlərin mənbəyi, qatı düşməni adlandıracaq». Məsələ burasındadır ki, mollalar haqqında C.Hacıbəylinin qeyd etdiyi bu ictimai rəy birdən-birə, əsassız yaranmamışdır. Bir tərəfdən cəmiyyətdə Qərbin uydurduğu «müsəlman fanatizmi», «dözülməzliyi» pərdəsi ilə İslamla mübarizəsi, digər tərəfdən xalqını bütün varlığı ilə sevən qələm sahiblərinin – M.Ə.Sabirin, C.Məmmədquluzadənin öldürücü satirası, felyetonları adamlar arasında mollalar barədə mənfi fikrin formalaşmasına xidmət etmişdir.

C.Hacıbəylinin fikrincə, ruhanilər haqqında xoşagəlməz rəyin əmələ gəlməsinin bir səbəbi də onların süstlüyü, soyuqluğu, fəaliyyətsizliyidir. Bunun özünün də səbəbləri var. Başlıcası isə ruhani təhsili verən mütəşəkkil, ali müəssisələrin olmamasıdır. C.Hacıbəyli bu barədə – Bakıda ruhani seminariyasının açılmasının vacibliyi haqqında hələ 1913-cü ildə «Kaspi»də yazmışdı. O vaxt da müəllif qeyd etmişdi ki, ruhani seminariyasının olmaması xalqın tərəqqisi və maariflənməsi yolunda ciddi maneədir. Bu zaman C.Hacıbəyli həm də, ona əsaslanırdı ki, bizdə seminariyanın olmadığından adamlar ruhani təhsili almaq üçün İran və Türkiyənin müxtəlif şəhərlərinə gedirlər. Başqa həyat tərzini, yad mühit onları öz xalqından uzaq salır. Belə tərbiyə və təhsillə geri dönmən «mənəviyyat ataları» xalqa necə fayda verə bilərlər? Amma xalqın öz içərisində yetişən ruhani xalqın ideya və mənəvi ehtiyaclarını daha yaxşı bilən, xalqdan uzaq düşməzlər.

Məsələ burasındadır ki, Qafqazın ali ruhani nümayəndələri də seminariyanın açılmasına ehtiyac olduğunu etiraf etməyə başlamışlar. Belə təhsil müəssisəsinin vacibliyini Zaqafqaziya şeyxülislamı Abdusalam Axundzadə qeyd etmiş, ilk addım kimi ali hakimiyyət orqanları qarşısında məsələ qaldırmışdı. Onlar razılıq versə də, şeyxin vəfatı bu işin davam etdirilməsinə mane olmuşdu. Sonralar bu məsələ ilə şeyxülislam Axund Pişnamazzadə məşğul olsa da, vəsait çatışmazlığı ucbatından seminariyanın açılmasına nail ola bilməmişdir. C.Hacıbəyliyə görə, vəsait tapmaq, vəqfin və məscidlərin yardımı ilə, şübhəsiz, seminariya açmaq olardı. Müəllif göstərir ki, ruhanilərimizin kədərli, ağır vəziyyətə düşməsinə seminariyanın olmamasından başqa digər səbəblər də var.

Qəzetin növbəti nömrələrindən birində verilmiş məqalədə bu səbəblərdən bəhs etməzdən əvvəl, C.Hacıbəyli oxucunun diqqətini «Kaspi»nin 264-cü nömrəsində Tiflisdən verilmiş bir xəbərə cəlb edir. Xəbərdə bir seminariyanın açılması ilə bağlı görülən tədbirlərdən bəhs olunur. Göstərilir ki, ruhani və dünyəvi şəxslərdən ibarət Komissiya Tiflis seminariyasının proqramını, Nizamnamə və ştat cədvəlini hazırlamaqla məşğuldur. Komissiyanın qənaətinə görə, seminariya iki yolla yarana bilər: ya müstəqil, ya da hansısa dini məktəbin yenidən qurulması ilə. Komissiya ikinci yolu seçmişdir. C.Hacıbəyli əmindir ki, Komissiyanın işinə Tiflisdən başqa Qafqazın digər şəhərlərindən də ziyalı müsəlmanlar cəlb edilməlidir. Yalnız Tiflisin Komissiya üzvlərinin iştirakı ilə indiki tələblərə cavab verə bilən dini mərkəzin açılması müşkül məsələdir.

Xalqını, onun mənəvi, maddi dəyərlərini yüksək qiymətləndirən, tərəqqi və maarif naminə yorulmadan çalışan C.Hacıbəyli ayrı-seçkiliyin, müxtəlif təriqətlərin qərəzli mübarizəsinin qatı əleyhdarı olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, seminariyanın açılması ilə bağlı məsələlərdən bəhs olunarkən tez-tez «şii» sözünün işlədilməsi Ceyhun bəyi narahat edir. Böyük qələm sahibi yazırdı ki, seminariyaya bütün müsəlmanların – həm şiələrin, həm də sünnilərin ehtiyacı var. Seminariyanın açılmasına münasibət bu cür olsa, ruhanilərin tərbiyəsindəki nöqsanları aradan qaldırmaq, Avropada İslam barəsində yayılan qərəzli söz-

söhbətlərin qarşısını almaq olar. Məqalənin sonuncu hissəsində (8 dekabr, № 274) müəllif ruhanilərin vəziyyətinin qeyri-qənaətbəxş olması səbəblərini izah etmək üçün onların gəlir mənbəyinin açıqlanması vacibliyini göstərir. O, yazır: «Ruhanilərin müəyyən gəlir mənbəyi yoxdur. Onlar təsadüflərin hesabına yaşayırlar». C.Hacıbəyli təsadüflərin nədən ibarət olduğunu da qeyd edir ki, oxucuda mollanın həyat tərzi, gəlir mənbəyi barədə tam təsəvvür yaratsın. Molla gözləməlidir ki, xeyir və ya şər məclisində kimsə ona müraciət edəcək, yaxud yoldan ötən bir kəs uzun Ramazan gecəsində atasının ruhunu şad etmək xəyalına düşəcək, ya da ki, məhərrəmliyin sonunda mərsiyəxandan sonra növbə mollaya çatacaq. Bunlardan başqa, həm də pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan mollalar da var ki, onun gəlirinə qəpik-quruş əlavə etmək olar. C.Hacıbəyli göstərir ki, tək mollanın yox, ruhanilərin bütün təbəqəsinin, hətta şeyxülislamın belə gəliri azdır.

İqtisadi çətinliklər istər-istəməz mollada da «yaşamaq uğrunda mübarizə» şüarı ilə çalışmaq keyfiyyəti aşılayır. Təbii ki, belə vəziyyətdə ümumxalq mənafeyin şəxsi mənafeyə qurban verilməsi şansı çoxalır. Molla təbii olaraq məktəb açan, elmə səsləyən dünyəvi ziyalıların timsalında öz rəqibini görür. Ziyalıların əsl niyyətlərindən xəbərsiz mollalar mədəni-maarifçilik işini onlara qarşı çevrilmiş akt kimi qəbul edirlər. Mollanın yaşadığı, işlədiyi ərazidə məktəbin açılması mədrəsədən axına səbəb olur ki, bu da onun cibinə zərbə vurur. Şübhəsiz, belə vəziyyət mollaı haldan çıxarır. Əgər mola iqtisadi cəhətdən tam təmin olunsaydı, heç şübhəsiz, minlərcə məktəbin açılması onu qıcıqlandırmaz və «rus işqolu»nun ünvanına söyməzdi. C.Hacıbəylinin fikrincə, vəziyyət bu cür davam etsə, kütləvi, mənəvi, fiziki şikəstliklər baş verə bilər. Bu gün ruhanilərin iqtisadi təminatı birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Bu, 1914-cü ildə keçirilmiş müsəlmanların qurultayında da qeyd olunmuşdur.

Böyük publisist ruhanilərin ehtiyacından bəhs edərkən çox vacib bir məsələni də vurğulamışdır. Onun qənaətinə görə şəxsi və əmlak münasibətlərində müsəlman ruhanilər də xristian ruhanilərə aid hüquq və imtiyazlardan istifadə etməlidirlər. C.Hacıbəyli məqalənin sonunda ruhani dünyasında ediləcək

dəyişikliklərin rəhnini iki məsələnin təxirəsalınmadan həll olunmasında görür: təlim-tərbiyə və təminat. Cəmiyyətdə bəziləri də mollaların iqtisadi mübarizəsini dinlə elmin, köhnəliklə yeniliyin, cəhalətlə işığın mübarizəsi kimi qiymətləndirir. Göründüyü kimi, İslamın mahir bilicisi və istedadlı qələm sahibi C.Hacıbəyli ruhaniliyin mövcud problemlərini çox obyektiv şəkildə araşdırmış, çıxış yolunu göstərmiş, bununla da həm, yalnız «ifşa etməklə» məşğul olan qafqazlı həmkarlarını qınamış, həm də Avropada «fanatizm», «dözülməzlik» kimi ibarələrlə aləmə car çəkən ideoloqlara tutarlı cavab vermişdir. C.Hacıbəylinin gənc yaşlarında «Kaspi»də dərc etdirdiyi İslamdan bəhs edən yazılarını onun sonrakı illərdə – xüsusilə mühacirət dövründəki çox dəyərli tədqiqatlarının bünövrəsi hesab etmək olar.

Xeyriyyəçilik ötən əsrin əvvəllərində digər ictimai işlərdən heç də az əhəmiyyət daşımayan, əksinə xalqın taleyi və mədəni-mənəvi inkişafı baxımından mühüm hərəkət idi. Təsadüfi deyil ki, həmin dövrdə elm, mədəniyyət, təhsil kimi sahələrin tərəqqisində, ümumiyyətlə xalqın maariflənməsində bu hərəkətin müstəsna xidmətləri olmuşdur. «Kaspi» qəzeti Bakıda xeyriyyəçiliyin yayılması, təşkilatlanması sahəsində çox ciddi işlər görmüşdür. Qəzetin səhifələrində «Cəmiyyəti-xeyriyyə», «Səadət», «Nicat», «Nəşri-maarif» cəmiyyətlərinin, ayrı-ayrı xeyriyyəçilərin fəaliyyəti müntəzəm işıqlandırılır, onların qiraətxana, kitabxana, məktəblər açması, kitablar nəşr etməsi, imkansız, lakin istedadlı şagird, tələbələrə, ehtiyacı olanlara yardım göstərməsi, təcrübəli müəllimlərin qayğı ilə əhatə olunması istiqamətindəki fəaliyyətləri yüksək dəyərləndirilirdi. «Kaspi»də xeyriyyəçilik problemləri mövzusunda yazan müəlliflər arasında Ceyhun Hacıbəyli xüsusi fəallıq göstərir, xeyriyyəçilik, onun problemləri ilə bağlı çox ciddi məqalələr qələmə alırdı. Maraqlıdır ki, Ceyhun bəy bu qəbildən olan yazıları hazırlayarkən yalnız faktları toplamır, müqayisə etmir, müşahidə aparmır, araşdırmır, eyni zamanda xeyriyyəçilik işində, xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyətində, tədbirlərində yaxından iştirak edir. Mövzuya doğma münasibəti və

dərin nüfuz etməsinin nəticəsidir ki, C.Hacıbəyli geniş oxucu kütləsinin diqqətini bu sahəyə məharətlə yönəldə bilmişdir.

I Dünya müharibəsinin acı, ağır nəticələri Bakıda da kədərli mənzərə yaratmışdı. On minlərlə Qars qaçqını Bakıya pənah gətirmişdi. Onların vəziyyəti xeyriyyəçilik hərəkətini zəruri etmişdi. Məhz belə bir şəraitdə C.Hacıbəyli xeyriyyəçiliyin yayılması üçün fədakarlıqla çalışır, xeyriyyəçiliyin inkişafına təkan verir, imkanlıların bu işə səfərbər olunmasına səy göstərirdi. C.Hacıbəyli «1912-ci il müsəlman həyatı» adlı məqaləsində göstərirdi ki, yenicə yaranmış «Nicat» və «Səfa» cəmiyyətləri fəaliyyətlərini genişləndirmiş, məktəblər açmış, səhnəyə yeni tamaşalar qoymuşlar» («Kaspi» qəzeti, 1913, 1 yanvar, № 1, 3 yanvar, № 2, 4 yanvar № 3). «Nəşri-maarifin məktəbləri» adlı məqalədə C.Hacıbəyli yazırdı ki, hazırda bu cəmiyyətin məktəblərində 600 nəfər uşaq təhsil alır («Kaspi» qəzeti, 1913, 17 iyul, № 153). Fərəhləndiricidir ki, son vaxtlar qızların təhsilə yiyələnmələri geniş yayılır. «Nəşri-maarif»in məktəblərində 30 nəfər qız təhsil alır. Müəllif mövcud vəziyyəti işıqlandırmaqla kifayətlənmir, cəmiyyətin vəzifələri haqqında bəhs edirdi.

C.Hacıbəyli cəmiyyətdəki tərəqqipərvər qüvvələrin birləşməsi, onlar arasındakı fikir ayrılığının ümumi işə ziyan verməməsi naminə var qüvvəsi ilə çalışmışdır. Müəllif həmişə xeyriyyə cəmiyyətlərini əməkdaşlıq etməyə, birləşməyə səsləmişdir («Kaspi» qəzeti, 1912, 21 noyabr, № 264). Onun «Aydın deyil» adlı məqaləsi də bu təmiz niyyətə xidmət edir. Müəllif xeyriyyəçilik, xüsusilə maarifçilik sahəsində «Səfa» və «Nicat» cəmiyyətlərinin xidmətini təqdir edir. Sonra qeyd edir ki, hər iki cəmiyyət eyni məqsədə qulluq edir, eyni vəzifələri həyata keçirir. Onların birləşməsinə nə mane olur? Axı, bu iki qüvvə birləşərsə, birgə hərəkət edərsə, daha böyük uğurlar qazanılar.

Salnaməçi-jurnalist öz ənənəsinə sadıq qalaraq 1914-cü ildə qələmə aldığı «1913-cü ildə müsəlman həyatı» adlı məqaləsində ədəbiyyat, teatr, incəsənət, mədəniyyət və s. sahələrlə yanaşı maarif sahəsindəki nailiyyətlərindən, o cümlədən «Nəşri-maarif» Cəmiyyətinin fəaliyyətindən ətraflı bəhs etmişdir. «İşığın şüası»

adlı məqaləsində müəllif mövzu dairəsini bir qədər də genişləndirmiş, «Cəmiyyəti-xeyriyyə», «Səfa», «Nicat», «Nəşri-maarif» cəmiyyətləri haqqında sanballı məqalə yazmışdır («Kaspi» qəzeti, 1914-cü il, 18 noyabr, № 259). Müəllif maarifçiliyi yaymaq, məktəblər açmaq sahəsində bu cəmiyyətlərin rolunu yüksək qiymətləndirməklə, təqdir etməklə yanaşı, daha böyük nəticələrə nail olmaq yollarından söhbət açmışdır.

«1914-cü ildə müsəlman həyatı» adı ilə dərc olunmuş yazısında Ceyhun bəy yazırdı ki, xalq arasında maarifi və mədəniyyəti yayan maarif cəmiyyət və təşkilatlarının sayı artmışdır («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 1 yanvar, № 1, 6 yanvar, № 4, 9 yanvar, № 6). «Səadət», «Səfa», «Nicat» cəmiyyətləri xeyli iş görmüşdür. İlk qadın xeyriyyə cəmiyyəti yaradılmışdır.

C.Hacıbəyli «Nəşri-maarifin məktəbləri» adlı məqaləsində cəmiyyətlə Bakı quberniyası və Dağıstan vilayəti xalq məktəblərinin direktorluğu arasındakı mübahisə doğuran məsələlərdən bəhs etmişdir («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 26 may, № 114, 2 iyun, № 120). Müəllif «Nəşri-maarif»in Bakı və ümumiyyətlə Qafqazın həyatında oynadığı müsbət rolu yüksək qiymətləndirir, göstərir ki, özünün 8 illik fəaliyyəti dövründə cəmiyyət müsəlman kütlələrinin savadlanmasında misilsiz rol oynamışdır. Müəllif 5-6 il əvvəlin mənzərəsini təsvir edir, xatırladır ki, həmin vaxt məktəb adı çəkiləndə onun əleyhdarları necə qıcıqlanırdılar. Məktəbə, maarifə az qala «şeytan əməli» kimi baxırdılar. «Nəşri-maarif» Cəmiyyəti məhz belə bir şəraitdə fəaliyyətə başlamışdı. Böyük səy, işə alovlu məhəbbət maarifçilər qarşısına çəkilmiş, süni, təbii maneələri məhv etdi. Onlar ötən illər ərzində parlaq nəticələr qazandılar. Fəaliyyətinin ilk dövründə «Nəşri-maarif» təkcə Bakıda iş görürdüsə, sonradan o, kəndlərdə də maarifi yaymağa başladı. «Rus-tatar məktəblərindən başqa şəhərdə elə bir məktəb yox idi ki, az, ya çox dərəcədə müsəlman uşaqları, sözün müasir mənasında təhsilə yiyələnsinlər». Cəmiyyətin rəhbərləri gözəl bilirdi ki, təhsil işinin düzgün həyata keçirilməsi üçün təkcə məktəbin olması kifayət deyil, həm də hazırlıqlı müəllimlərin olması zəruridir. Seminariya və institut təhsilli müəllimlər azlıq edir, onlar da xidmət şərtləri daha

sərfəli olan dövlət müəssisələrində işləməyi üstün tuturdular. Odur ki, «Nəşri-maarif» müəllim hazırlığı üçün əməli tədbir görürdü. «Darülmüəllim» 3 illik fəaliyyəti dövründə 28 nəfər müəllim buraxmışdı. Həmin müəllimlər «Nəşri-maarif»in, «Səadət» və başqa cəmiyyətlərin məktəblərində dərs deyirdilər.

Kənddə fəaliyyətini genişləndirən «Nəşri-maarif» ilk vaxtlar ciddi müqavimətə rast gəldisə də, işin düzgün təşkili, adamlarla yaxın münasibət tezliklə öz faydasını verdi. Qısa müddətdə 14 kənddə 16 ibtidai məktəb açıldı ki, bu maarif müəssisələrində 1200 nəfər kəndli uşağı təhsil alırdı. Əlamətdar faktdır ki, təhsil alanlar arasında qızlar da (130 nəfər) vardı. Elə təkcə bu faktın özü Cəmiyyətin kənddə etibarına, nüfuzuna dəlalət edir. «Nəşri-maarif»in müəllimləri əvvəlcədən xəbərdar edilirdilər ki, onlar təhsil məsələlərində yalnız direktorluğa, bütün digər məsələlərdə, o cümlədən maliyyə-təsərrüfat işində Cəmiyyətə tabedirlər. C.Hacıbəyli direktorluq və Cəmiyyət arasındakı ixtilafa işarə vuraraq göstərirdi ki, məktəblərin açılması, fəaliyyəti ilə bağlı bütün təşəbbüs və məsuliyyət Cəmiyyətin üzərinə düşür. Direktorluğun fəaliyyəti onunla məhdudlaşır ki, qanunlar çərçivəsində məktəblərə cüzi maddi yardım göstərir. Həmin vəsait Cəmiyyətin büdcəsinə daxil edilir və ehtiyaca uyğun sərf olunur. Beləliklə, C.Hacıbəyli özünün güclü məntiqi, ağıllı dəlillərilə direktorluqla Cəmiyyət arasındakı münaqişənin mənasız olduğunu, Cəmiyyətin fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa yönəldilən cəhdlərin işə ziyan gətirdiyini üzə çıxarırdı.

Qafqazın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında misilsiz xidmətləri olan xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyəti C.Hacıbəyli publisistikasının aparıcı mövzularındandır. Bu baxımdan onun «Xeyriyyəçiliyimizin 10 illiyi» adlı məqaləsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalə, bir tərəfdən 10 illik tarixə malik xeyriyyəçilik hərəkatına baxışdırsa, digər tərəfdən xeyriyyə cəmiyyətləri qarşısında duran vəzifələri göstərən dəyərli mənbədir («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 15 noyabr, № 256). «Bu gün ehtiyacı olan qardaşlarına təşkilatlanmış qaydada yardım etmək istəyən Bakı müsəlmanlarının arzusunun həyata keçməsinin 10 ili tamam olur». Ceyhun bəy göstərir ki, müsəlmanlar xeyriyyə cəmiyyətləri yaratmağa dəfələrlə

cəhd göstərmişlər. Amma buna nail olmamışlar. Erməni, yəhudi, gürcü xeyriyyə cəmiyyətlərinin tarixi isə on illərlə ölçülür. İlk dəfə «Cəmiyyəti-xeyriyyə» fəaliyyətə başlamışdı. Onun qarşısında kasıb müsəlmanlara yardım etmək, həmçinin müsəlman şagirdlərin orta və ali təhsil almasına kömək etmək vəzifələri dururdu.

Təsisçilərinin varlı və ziyalıların olduğu «Cəmiyyəti-xeyriyyə»nin 10 illik fəaliyyəti haqqında danışanda, heç şübhəsiz, onu digər xalqların bu cür təşkilatları ilə maliyyə və təsir imkanları baxımından eyniləşdirmək olmaz. Bununla belə, «Cəmiyyəti-xeyriyyə» də xalqın həyatında müəyyən iz qoymuşdur. 1914-cü ildən – müharibə başlayandan sonra Cəmiyyətin fəaliyyət dairəsi xeyli genişlənmişdir. «1915-ci il müsəlman həyatı» adlı məqaləsində C.Hacıbəyli həyatın digər sahələri kimi maarifçilikdə, xüsusilə qızların təhsilində görülən işləri qiymətləndirir, qeyd edir ki, bu sahədə fəaliyyət gücləndirilməlidir («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 1 yanvar, № 1; 3 yanvar, № 2; 8 yanvar, № 5; 9 yanvar, № 6, 13 yanvar, № 9; 15 yanvar, № 11).

Ceyhun Hacıbəyli xeyriyyə cəmiyyətlərinin mədəni-maarif sahəsindəki fəaliyyətləri ilə yanaşı, digər tədbirlərindən də müntəzəm yazmışdır. Təəssüflər ki, ayrı-ayrı xeyriyyəçilərin və xeyriyyə cəmiyyətlərinin işi heç də həmişə təqdirəlayiq olmamışdır. Ceyhun bəy belə hallara göz yummamış, həyəcan təbili vurmuş, cəmiyyətin diqqətini müşahidə etdiyi nöqsana tərəf yönəltməyə çalışmışdır. «Aktyora kömək edin» adlı məqalədə şöhrətli komik aktyor Mirzə Ağa Əliyevin böyük maddi köməyə ehtiyacı olduğunu yazır və xeyriyyəçiləri yardıma çağırır («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 31 oktyabr, № 246). «Cəmiyyətin artistə ehtiramı»nda müəllif yenidən bu mövzuya qayıdır («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il, 14 noyabr, № 258). Kədərlə qeyd edir ki, çağırışlarımıza baxmayaraq, istedadlı artistə indiki vəziyyətində əl tutan yoxdur. Müəllif qəzəblə yazır ki, M.Əliyevə yardım niyyəti ilə səhnəyə qoyulan «Nadir şah» tamaşasına da dəvət edilənlərdən savayı heç kim gəlməmişdir. C.Hacıbəyli məqaləsini belə bitirir: «Buna nə ad vermək olar: diqqətsizlik, yoxsa bundan daha pis?»

Bir müddət sonra C.Hacıbəyli taleyin hökmü ilə yenə bu mövzuya toxunmalı olur. Bu dəfə o, vərəm xəstəliyinə tutulan şöhrətli səhnə ustası Hüseyn Ərəblinskinin təcili köməyə ehtiyacı olduğunu yazır. Üzünü xeyriyyə cəmiyyətlərinə, varlılara, gənclərə tutur, onlara müraciət edir ki, ilk artistimizə yardım etsinlər. Sonra gec olar («Kömək lazımdır». «Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 24 avqust, № 190). Amma bu dəfə də publisistin harayına cavab verən tapılmır. «Müsəlman səhnəsinin ilk istedadlı artisti ağır xəstələnib yardım üçün əlini cəmiyyətə uzatmışdı. O cəmiyyətə ki, ona çox əl çalmışdı». Bəs cəmiyyət artistin müraciətinə necə cavab verdi? Biganəliklə, laqeydliklə. Cəmiyyət susdu. Tək-tək adamlar kömək əli uzatdı. C.Hacıbəyli üzünü oxuculara tutub təəssüflə soruşur: «Belə vəziyyətdə yaşadığımız mühiti «cəmiyyət» adlandırmaq olarmı?» («Kaspi» qəzeti, «Bizdə cəmiyyət varmı?» məqaləsi, 1913-cü il, 8 sentyabr).

Cəmiyyətdə bir qisim adamlar var ki, onlar hay-küysüz, səssiz-səmirsiz iş görməklə, xalqa fayda verməklə məşğuldurlar. Onlar şan-şöhrət naminə yox, xalqın tərəqqisi, maariflənməsi üçün ömür-günlərini şama döndərirlər. C.Hacıbəylinin fikrincə, bu cür şəxsiyyətlərdən biri, «xalqın xilaskarı», «xalq ziyalısı» İmran Qasımovdur («Xalq xadiminin xatirəsi» məqaləsi, «Kaspi» qəzeti, 1914-cü il, 11 fevral, № 34). C.Hacıbəylinin qəti qənaətinə görə «...İmran Qasımovun sayəsində ilk müsəlman operası işıq üzü görmüşdür. İndi çox populyar olan ziyalılardan biri ilk opera haqqında söhbət düşəndə demişdi: - Cənablar, bir baxın, heç ermənilərin öz operası yoxdur, biz onu necə səhnəyə qoya bilərik?» İ.Qasımov çoxları kimi «bundan heç nə olmaz» - deməmişdi. Əksinə, o, həvəsləndirir, «hər cür süni və təbii maneələrə sinə gərirdi». Operanın ilk məşqi də mərhumun mənzilində keçmişdi. Məqalənin sonunda C.Hacıbəyli xalq qarşısında böyük xidməti olan belə bir şəxsiyyətin adının əbədiləşdirilməsinin zəruri olduğunu söyləyirdi.

Mətbuat və mədəniyyət tariximizdə silinməz iz buraxmış «Əkinçi» qəzetinin redaktoru Həsən bəy Məlikovun vəfatının beş illiyi münasibətilə C.Hacıbəyli yazırdı ki, hər bir jurnalistin borcudur ki, bu əlamətdar tarixi günü qeyd etsin. «Bu

ictimai və mənəvi şüura təsir edir, onu dirçəldir» («Həsən bəy Məlikovun xatirəsinə» məqaləsi, «Kaspi» qəzeti, 1914-cü il, 28 noyabr, № 267). C.Hacıbəyli H.Məlikovu «nəhəng» adlandırır və yazırdı: «O, bizim cəmiyyəti belə xarakterizə edirdi: Çağırıram-gəlmir, göstərirəm-görmür, deyirəm-eşitmir». C.Hacıbəyli öz ustadının dedikləri ilə razılaşırdı və bu qənaətə gəlirdi ki, istəyə nail olunanadək çalışmaq lazımdır. Verdiyi sözə sadıq olan Ceyhun bəy böyük alim və maarifçi mühərrir Həsən bəy Zərdabinin vəfatının 7 illiyi münasibəti ilə yazırdı: «Bu gün müsəlman-maarif işinin pioneri sayılan H.Məlikovun ölümündən 7 il keçir. Gurultulu nitq və təntənəli mərasimlə dəfn olunan Məlikovun vəfatından 7 il keçir» («Kaspi» qəzeti, 1914-cü il, 29 yanvar, № 10). Məqalə müəllifi mərasimdən sonra H.Məlikova münasibətlə bağlı hansı işlər görüldüyünü araşdırmaq istəyir. Bu qənaətə gəlir ki, «deyərsən, o çıxışları elə həmin gün külək aparmışdı...».

«Böyük xalq xadimi təntənə ilə dəfn olundu, qəzetlər iki-üç gün yazdı, şəkil və tərcümeyi-halı dərc edildi. Vəssalam. Müsəlman cəmiyyəti bu nəhəng şəxsiyyəti unutdu. Həsən bəyə abidə qoymadı. Mərhumu baş daşı qoymaq üçün onun xanımına yardım belə etmədi». C.Hacıbəyli bu münasibətin təsirindən hiddətlə yazırdı ki, vəhşilər belə öz liderlərinin qəbrini abadlaşdırır, bəzəyirlər. Görünür, C.Hacıbəyli bir qədər əvvəl «Müsəlmanın qeydləri»ndə cəmiyyətin diqqətini bu məsələyə yönəldəndə ümid edirdi ki, xeyriyyə cəmiyyətləri onun dediklərindən nəticə çıxaracaq («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 29 yanvar, № 29). Bütün həyatını xalqa həsr etmiş, xalq naminə şəxsi səadətdən imtina etmiş, bir çox sahələrdə pioner olan bu şəxsə müsəlman cəmiyyətində adi baş daşı qoymağa pul tapılmadı.

Ceyhun bəy böyük satira ustası Mirzə Ələkbər Sabir və xalqın tərəqqisi, maariflənməsi yolunda ömrünü şama döndərən Haşım bəy Vəzirovun da irsinin toplanması, gələcək nəslə çatdırılması, adlarının əbədləşdirilməsini çox zəruri vəzifə kimi irəli sürürdü («Bir ölüm ətrafında», «Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 20 aprel, № 87, «Kədərli ildönümü», «Kaspi» qəzeti, 1917-ci il, 5 fevral, № 29).

«Bir ölüm ətrafında adlı məqaləsində Volqaboyu müsəlmanlarının adlı-sanlı söz ustası Abdulla Tukayevin vəfatı adamları nə qədər sarsıtdığından bəhs edən C.Hacıbəyli göstərirdi ki, biz istedadlı şair Sabiri ləyaqətlə dəfn edə bilmədik. Onun əsərlərinin çapı üçün isə qəpik-qəpik vəsait toplamaq məcburiyyətində qaldıq. H.Vəzirovun fəaliyyətini ehtiramla yad edən C.Hacıbəyli təlaşla soruşurdu: «Haşım bəyin adı Qafqaz müsəlmanlarının ictimai-milli dirçəliş tarixinə düşəcəkmi?» Cəmiyyətdə hökm sürən etinasızlıq müəllifi kədərləndirirdi. Müəllif H.Vəzirovun əsərlərinin çapını, tərcümeyi-halının tərtib edilməsini, xidmətlərinin qələmə alınmasını günün təxirəsalınmaz vəzifəsi hesab edirdi.

Ceyhun Hacıbəyli xeyriyyə cəmiyyətlərinin təkcə maarifi yaymağa, məktəblər açmağa, ziyalılara yardım etməyə yox, həm də kasıblara, müharibə nəticəsində Bakıya pənah gətirmiş on minlərlə qaçqına kömək etməyə səsləyirdi. «1914-cü ildə müsəlman həyatı»nda Ceyhun bəy göstərirdi ki, xeyriyyəçilər əvvəlki illərə baxanda nisbətən fəallaşmış, müharibədən qaçqın düşən müsəlmanlara yardımını artırmışlar. Bununla belə, müəllif qeyd edirdi ki, yerlərdə qaçqınlarla məşğul olacaq bir təşkilatın yoxluğu ucbatından bu iş yarıtılmaz həyata keçirilir. Qaçqınların sayı, onların ehtiyacının dərəcəsi məlum deyil. Harada nə qədər qaçqın yerləşdirildiyi də bilinmir. Heç kim onları qeydiyyat almır, heç kim onlara qayğı göstərmir, heç kim onlara heç adi məsləhət belə vermir. Bütün bunları işıqlandırmamaqda Ceyhun bəy mətbuatı da qınayır. Müəllif müşahidə etdiyi bir hadisəni təsvir edir. Qars vilayətindən Bakıya pənah gətirmiş bir neçə yüz ailə şəhər rəhbərliyinə müraciət etmişlər. Onlar yardım üçün vəd versələr də, hələlik qaçqınlara heç bir yardım göstərilməmişdir. Müəllif bu qənaətə gəlir ki, qaçqınlara «geniş ictimai kömək lazımdır». C.Hacıbəyli yazır ki, Bakıda öz millətinə yardım məqsədilə ermənilərin, gürcü və polyakların «Qaçqınlara Yardım Komitəsi» yaradılmışdır. Müəllif haqlı olaraq «bəs biz müsəlmanlar nə üçün belə komitə yaratmamalıyıq?» - sualını verir və ictimaiyyəti tezliklə belə bir təşkilat yaratmağa çağırır.

«Bacarıqsızlıq, yoxsa cinayət» («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 25 yanvar, № 20) məqaləsində qaçqınlar probleminə çox kəskin toxunur. Müəllif göstərir ki, 10 aydan çoxdur ki, Qars qaçqınları bizə pənah gətirmişdir. Ceyhun bəy öz doğma yurd-yuvasından, isti ocağından didərgin düşən müsəlmanların son dərəcə ağır vəziyyətini təsvir edib yazır: «Soruşulur: Biz öz can verən qardaş, bacı, ana və arvadlarımızın vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün nə etmişik? Bu müddət ərzində onların heç olmazsa, acından ölməməsi üçün nə etmişik?» Müəllif sonra soruşur: «Hanı bizim xeyriyyəçilər? Hanı bizim ziyalılar? Ötən müddətdə biz ətrafda baş verən fəlakəti müşahidə etmişik, fikirləşməmişik ki, ağır xəstənin təcili yardıma ehtiyacı olduğu kimi, indiki vəziyyətdə zərərçəkənlərə də dərhal kömək göstərilməlidir. Xilas olmaq ümidi ilə öz Vətəninə tərək edən neçə-neçə bədbəxt burada acından həlak olmuşdur». Ceyhun bəyin fikrincə, bütün bunlarda biz günahkarıq. Müəllif biganəliyi, laqeydliyi, etinasızlığı, şəxsi mənfəəti hər şeydən üstün tutmağı tənqid edir və sonda bu sualı verir: «Bu nədir, bacarıqsızlıq, yoxsa sadəcə olaraq, cinayət?»

Ceyhun Hacıbəyli publisistikasının səciyyəvi cəhətlərindən biri də budur ki, müəllif gördüyü, müşahidə etdiyi hadisəni, problemi qələmə almaqla kifayətlənmir, cəmiyyət üçün ləkə sayılan nöqsanların aradan qaldırılması yollarını araşdırır. «Biz nə etməliyik» adlı məqalə də bu baxımdan xarakterikdir («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 7 fevral, № 29). Məqalədə göstərilir ki, Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyətləri Qars zərərçəkənlərinə ianə toplamaq üçün icazə almışlar. İndi iş görmək vaxtı çatmışdır. C.Hacıbəyli ianə toplayan komitənin tərkibinin genişləndirilməsini, buraya bütün sinif və təbəqələrin nümayəndələrinin cəlb olunmasının vacibliyini qeyd edirdi. Yalnız belə bir tərkiblə faydalı iş görmək, adamlarla ümumi dil tapmaq olar. Bu, həm də ona görə zəruridir ki, əhalinin 80-90 faizi qəzet oxumur, 60-70 faiz isə ətrafda baş verən hadisələrdən, onun mahiyyətindən xəbərsizdir. Odur ki, ianə toplayan komitənin əməkdaşları yerlərdə güclü təbliğat işi görməli, adamlarla işləməlidirlər. C.Hacıbəyli bu işdə ziyalıların da üzərinə böyük vəzifə düşdüyünü qeyd edir və təəssüflənir ki, ziyalıların böyük

əksəriyyəti hadisələrə passiv müşahidəçi mövqeyindən yanaşır, bu məsul, milli işdə iştirak etməirlər. Sınıfı birlik, barışıq naminə qarşılıqlı güzəşt vacibdir. Ambisiyalı ziyalılar unutmamalıdır ki, məsul ictimai-milli məsələlərdə «şəxsi münasibətlər» arxa plana çəkilməlidir. «Biz nə etməliyik» adlı məqalənin 2-ci hissəsində müəllif göstərir ki, artıq müsəlman qaçqınlara yardım komitəsi yaradılmışdır («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 13 fevral, № 34). Bundan əlavə, qadın xeyriyyə cəmiyyətləri də Qars zərərçəkənlərinə yardım etmək üçün ianə toplamağa icazə almışlar. C.Hacıbəyli bununla kifayətlənmək, arxayınlaşmaq «olmaz» - deyir. «İanə verən əvvəlcədən bu işə hazırlanmalıdır, o, bilməlidir ki, onun pulu hansı məqsədlə toplanır, hara xərclənəcək? Qoy hər kəs bu işi şüurlu görsün».

C.Hacıbəyli qadın xeyriyyə cəmiyyətlərinin də bu işə – zərərçəkənlərə yardım kompaniyasına qoşulmalarını alqışlayır, lakin onun da qaçqınlara yardım komitəsi ilə birgə, əməkdaşlıq şəraitində çalışmasının vacibliyini qeyd edir. «Bu işdə məqsəd vacibdir, ona nail olmaq vasitəsi yox». Qadınların müstəqil fəaliyyəti, ictimai hərəkətdə iştirakı təqdirəlayiq olsa da, ümummilli mənafe birgə fəaliyyəti tələb edir. «Bizim üçün kimin işləməsi yox, necə işləməsi vacibdir». Bunun üçünsə, qüvvələrin birləşdirilməsi, hərəkətin əlaqələndirilməsi, razılaşdırılması zəruridir.

Problemlərə müxtəlif rakurslardan yanaşan C.Hacıbəyli zərərçəkənlərə yardımla bağlı daha bir vacib məsələyə toxunur. O, qeyd edir ki, qaçqınlara yardım yalnız Bakı, Nuxa, Yelizovetpolda toplanır. Qafqazın digər iri şəhərlərində hələlik hərəkət yoxdur. Müəllifin fikrincə, eyni məqsədə yönələn qüvvələri bölməmək üçün müxtəlif şəhərlərdəki komitələr birləşməlidir. Qafqazın digər şəhərlərində də belə komitələr yaradılmasına nail olmaq lazımdır. «Beləliklə, ona çalışmaq lazımdır ki, zərərçəkən qardaşlarımıza yardım bütün Qafqazı əhatə etsin. Bu yardım planlı, intizamlı olsun, hisslərdən yox, şüurdan yaranan olsun» («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 7 fevral, № 29). Bax, bu cəhətlərinə, məziyyətlərinə görə, biz bu fikirdəyik ki, C.Hacıbəylinin publisistik irsi həm də ona görə böyük maraq doğurur və əhəmiyyətlidir ki, o, toxunduğu problemlərə kompleks yanaşmağı, bütün

tərəflərdən ona nəzər salmağı bacarır. Yazılarında mənəviyyat, tərbiyə məsələlərinə həmişə geniş yer verən C.Hacıbəyli bu işdə də maddi yardımla kifayətlənməməyi tövsiyə edir. Müəllifin qənaətinə görə zərərçəkənlərə mənəvi cəhətdən mütləq yardım göstərməlidir. Bundan başqa, Ceyhun bəy Qars qaçqınları ilə işin çox mühüm bir hissəsi kimi statistika ilə məşğul olmağın vacibliyini qeyd edir. İllər keçəcək, yaralar sağalacaq, lakin tarixin unudulmaması, hadisələrinin izinin silinməməsi üçün statistik müşahidələr aparmaq zəruridir.

Görkəmli publisist adamlara təsir etmək, onların hisslərinə toxunmaq, onları hərəkətə gətirmək üçün sözün qüvvəsindən çox məharətlə istifadə edirdi: «Bizim üçün adət və ənənələrimiz nə qədər əziz olsa da, real həyatda baş verən təzahürlərə göz yuma bilmərik və göz yummamalıyıq». Bu sitat Novruz bayramı ərəfəsində Ceyhun bəyin qələmə aldığı «Qarşıdan gələn bayram haqqında» adlı məqaləsindən götürülmüşdür («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 4 mart, № 50). Məqalənin müəllifi yazır ki, «öz uşaqlarımıza və qonaqlara müxtəlif şirniyyat, bayram hədiyyələri üçün xeyli pul xərcləyəndə digər övladlarımızı şirniyyat üçün yox, bir tikə çörək üçün göz yaşı axıdan balalarımızı unuda bilərikmi? Öz ailə üzvlərimizə təzə, təmiz, isti paltar geyindirəndə, qar və şaxtada çılpaq bədənlərini cındırla belə örtmək iqtidarında olmayan arvadları, körpələri unuda bilərikmi? Biz qonaqlarımızı zəngin bayram süfrəsi arxasında əyləndirərək, rütubətli torpaqda, mağarlarda acından ölən, zarıyan, inləyən qardaşlarımızı unuda bilərikmi? Çoxsaylı qadın və uşaq harayına, ah-naləsinə biganə qalıb şən musiqiyə qulaq asa bilərikmi? On minlərlə qaçqına yeni ilə çıxmaq nəsb olmayacağı təqdirdə biz qapı-qapı gəzib dost-taşılarımızı yeni il münasibəti ilə təbrik etməliyikmi?»

Yeri gəldikcə Ceyhun bəy ritorik suallarla oxuculara müraciət edir və onları Qars qaçqınlarına ianə toplanması məqsədilə martın 8-də görülcək tədbirə çağırır. «Aldanılmış gözləmə» məqaləsində yenidən bu mövzuya qayıdan müəllif Qars qaçqınlarına yardım niyyəti ilə nəzərdə tutulan tədbirə işarə vuraraq təəssüflə yazırdı: «Bizim tədbir baş tutmadı. Bu acı həqiqəti etiraf etməliyik» («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 13 mart, № 58). 80 minlik müsəlman əhalisi olan şəhərdə cəmi 5

min rubl toplanmışdı. Buraya digər xalqların nümayəndələrinin verdiyi vəsait də daxildir. Müəllif yazır ki, istər-istəməz düşünməli olursan: ah-zar edən, əzab-əziyyət çəkən, fəryad qoparan, acından ölən bizim qardaşlarımız deyilmi? Fayton və avtomobillərin səsi, şənlik edən adamların qəhqəhəsi, xoş musiqi sədaları... bir sözlə, adi Novruz bayramlarından biri. C.Hacıbəyli bütün bunlardan belə nəticə çıxarır: «Bu, ümumi iş naminə bizim hazırlıqsızlığımızı, təşkilatlanmağı bacarmamağımızı bir daha üzə çıxardı». Tədbirdən sonra bir çoxu özünə bəraət qazandırmaq istəyir. Bizim xəbərimiz olmayıb. Belə söyləyənlərin dediklərində də bir həqiqət var, axı qəzetlər yazmamış, adamlar tədbirə əvvəlcədən hazırlanmamışlar.

Zəngin qələm və həyat təcrübəsinə sahib C.Hacıbəylinin toxunduğu mövzuları, onun publisistikasını maraqlı edən cəhətlərdən biri də faktları, hadisələri müqayisələrlə təqdim etməsidir. Bu, bir tərəfdən yazını oxunaqlı edir, digər tərəfdən oxucunu inandırır. «Biz nə etməliyik» adlı məqaləsinin dördüncü hissəsində Ceyhun Hacıbəyli hiddətlə yazır ki, Qarsın 200 minlik müsəlman əhalisinə baş verən faciə rus mətbuatında özünə yer tapmadı, halbuki onlar ermənilərin, polyakların, yunanların, asurların əzablarına böyük canfəşanlıqla öz səhifələrində tez-tez yer ayırırlar («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 28 mart, № 67). «Digər xalqlar həyatın bütün elementlərini ölçüb-biçir, müəyyən proqramlar əsasında hərəkət edir, bizsə özümüzü həyatın axarına tabe etdiririk. Ətrafda möhkəm, dözümlü dayaq tapmadan gözümüzü yumub güclü axına atılıırıq. Təşkilatlanmaq mədəniyyətimiz aşağıdır». Ceyhun bəyin 80 il bundan əvvəl təsvir etdiyi mənzərə bu gün nə qədər tanışdır və problem bu gün nə qədər aktual səslənir! Böyük publisist yazılarında Petroqraddakı və Rusiyanın digər şəhərlərindəki müsəlman ziyalılarını, Rusiya Dumasındakı müsəlman fraksiyasının üzvlərini də fəal olmağa səsləyirdi.

Novatorluğu və zənginliyi ilə fərqlənən C.Hacıbəylinin publisistikasını cəsarətlə ideyalar publisistikası da adlandırmaq olar. Onun qələmə aldığı elə bir mövzu, toxunduğu elə bir problem yoxdur ki, müəllif təklifsiz keçinsin. Elə «Biz

nə etməliyə» məqaləsinin beşinci hissəsində C.Hacıbəyli Petroqradda müsəlmanların mənafeyini müdafiə edən qəzetin nəşrə başlamasının əhəmiyyətini dənə-dənə təkrarlayır və yazırdı: «Təkrar edirəm, əgər nə vaxtsa belə bir qəzetin nəşri yalnız arzu olunurdusa, bu gün bu, zəruridir». «Qadın qaçqınların məsələsi haqqında» məqaləsi («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 18 aprel, № 85) müəllifin bu mövzunu nə qədər dərinlən mənimsədiyinə, qaçqınların problemlərinə nə qədər məsuliyyətlə yanaşdığına parlaq misaldır. C.Hacıbəyli qadın qaçqınlara xüsusi diqqətlə yanaşmağın, onların yerləşdirilməsində ehtiyatlı tərpnəməyin vacibliyini qeyd edir.

«Nəhayət, nə vaxt?» adlı məqalə isə tənqidi ruhda qələmə alınmışdır. Bakı xeyriyyə cəmiyyətlərinin Qars zərərçəkənlərinə yardım etmək üçün rəsmi icazə aldığı vaxtdan 2 ay keçir («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 9 may, № 102). C.Hacıbəyli həmin müddət ərzində görülən işlərə nəzər salır və bu yardımın son dərəcə cüzi olduğuna işarə vuraraq yazır: «Təkcə moskvalı ermənilər öz qaçqınları üçün 120.000 rubl toplamışlar. Başqa sözlə, bütün Rusiya müsəlmanlarının öz zərərçəkənlərinə topladıqlarından 2 dəfə çox!» Müəllif qeyd edir ki, 15 nəfər petroqraddlı yəhudi öz qaçqınları üçün nə az, nə çox 265.000 rubl toplamışlar. Ceyhun bəy bizdəki acınacaqlı vəziyyəti məyus halda bildirir və nə üçün belə olduğunu araşdırmağa çalışır. Göstərir ki, bizimkilər - «Biz də toplayırıq, 60 min rubl toplamışıq» - deyər hay-küy qaldırırlar. Digər millətin nümayəndələri pul haqqında yox, düçar olduqları fəlakətdən, bəladan elə kədərlə danışırlar ki, bizim heç mərsiyəxanlarımız belə bacarmazlar. C.Hacıbəyli məqalənin sonunda qeyd edir ki, iki aydan çoxdur ki, zərərçəkənlərə yardım üçün hesab açılmışdır. Yardıma ehtiyacı olanların gözü hələ yoldadır. Pessimistlər yardımdan əl üzmüşlər, optimistlər isə varlıların, xeyriyyəçilərin böhran anında hərəkətə gələcəkləri ümidi ilə yaşayırlar. Amma nə vaxtadək?

Maraqlı və təqdirəlayiqdir ki, C.Hacıbəyli eyni mövzuya nə qədər müraciət edir etsin, oxucunu yormur. Təsvir, ifadə, ona yanaşma tərzi rəngarəng, müxtəlif olduğundan, məqalə oxucunu cəlb edir. Bu mənada qaçqınlara yardım mövzusunda

həsr olunmuş «Bu bayramın fitrəsi» məqaləsi istisna deyil («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 31 iyul, № 170). Məlum olur ki, Zaqafqaziya müftisi və şeyxülislamı bu ilki bayram fitrəsini qarşılıq qaçqınlara verməyi məsləhət bilmişlər. Müəllif bu təşəbbüsü alqışlayır və arzu edir ki, təkcə Qafqaz yox, bütün Rusiya müsəlmanları gərək bu nəcib işə qoşulaydı. Məqalə belə qurtarır: «Qoy oruc bayramı günü hər bir müsəlman yalnız bir sözü yada salsın: «Qars!» Sonra vicdanı necə məsləhət bilərsə, o cür hərəkət etsin».

Dəmir məntiqə, dərin müşahidə qabiliyyətinə malik C.Hacıbəylinin publisistikasında ilk baxışda çox adi görünən, diqqətdən kənar qalan mövzu elə təqdim edilir ki, heyrətamiz mənzərə yaranır. «Dəri məsələsi» belə məqalələrdəndir («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 5 oktyabr, № 220). Qurban bayramında qoyun kəsilir, dərisi soyulur. Dərinin qiyməti 50-60 qəpikdir. Bu dəri insan taleyini həll edə bilərmə, onu ölümdən qurtara bilərmə? C.Hacıbəyliyə görə, bu suala məsələnin mahiyyətinə varmadan - «yox» demək olar. Lakin... Əgər qurban kəsən hər kəs desə ki, 50 qəpik dəyəri olan dəri ehtiyacı olan bədbəxtə, qaçqına nə verəcək? Yaxud, hər kəs düşünsə də, qaçqınlara yardım məqsədilə minlərlə dəri toplanacaqsa, mənim verəcəyim bir dəriyə ehtiyac qalır mı? Lakin fikirləşmək lazımdır ki, həmin minlər sizin verəcəyiniz birlərdən əmələ gəlir. Əgər hamı yuxarıdakı kimi fikirləşsə, onda nəinki min, yüz, heç on da düzəlməz.

Humanizmə yüksək dəyər verən C.Hacıbəyli qurbanlıq qoyunların dərisi ilə Qars zərərçəkənlərinə böyük miqdarda yardım etməyin mümkün olduğunu statistika vasitəsi ilə sübuta yetirir: «Rusiyada 20-25 milyon nəfər müsəlman yaşayır. Hər ailədə orta hesabla 5 nəfər olduğunu nəzərə alsaq, bu 4-5 milyon ailə edir. Tutaq ki, 1 milyon ailənin qurban kəsmək imkanı yoxdur. Hər ailədə kəsilən qoyunları hesablasaq, bu ən azı 3-4 milyon dəri edər. Elə imkanlı bəy, xan var ki, bir yox, bir neçə qoyun kəsir. Kəsilmiş qoyunların dərisini pula çevirəndə bu 1,5 milyon – 2 milyon rubl edər. Müharibədən zərərçəkənlərə həmin vəsaitin bir hissəsi uzun müddət kifayət edər». C.Hacıbəyli bütün bunlardan sonra oxucusuna müraciət edir ki, Qurban bayramı günü qoyun kəsəndə bunu unutmasın.

«Yetimləri unutmayın» məqaləsini də böyük publisistin harayı adlandırmaq olar («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 5 oktyabr, № 22). «Siz bu gün (Qurban bayramı nəzərdə tutulur – T.A.) şəriətin buyurduğu kimi, 10-20 rubl xərcləyir, qurbanlıq qoyun alırsınız. O zaman yetimləri yedirməyə 50-60 qəpik xərcləməyə də təəssüflənməyin. Axı, belələrinə əl tutmağı da şəriətimiz bizə buyurur. C.Hacıbəyli publisistikasında inandırmaq məharəti, güclü məntiq çox böyük gücə malikdir.

«Müvəqqəti Müsəlman Komitəsində» («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 19 sentyabr, № 208), «Cəmiyyətimizin borcu» («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 20 noyabr, № 260), «Kəndə kömək» («Kaspi» qəzeti, 1917-ci il, 5 mart, № 51) və başqa məqalələrində də C.Hacıbəyli ehtiyacı olanlara, xüsusilə müsəlman qaçqınlara yardım göstərilməsi sahəsindəki nöqsanlardan bəhs edir, xeyriyyəçiləri fəallığa çağırır.

İstedadlı publisist C.Hacıbəylinin yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutan xeyriyyəçilik mövzusu bu gün də çox aktualdır. Onun bu mövzudakı əsərləri:

- ənənələrimizi, xeyriyyəçilik tarixini öyrənmək, tədqiq etmək baxımından zəngin, maraqlı mənbədir;
- tariximizin müəyyən bir dövrünün mənzərəsini əks etdirən faktlar toplusudur;
- xeyriyyəçilik mövzusunda yazan jurnalist-publisistlər üçün məktəbdir;
- indiki dövrdə xeyriyyəçilik hərəkatının güclənməsinə, ona təkan verilməsinə təsir edən amil kimi dəyərlidir;
- iş adamlarını, biznesmenləri müəyyən bir məsələ ətrafında səfərbər edə biləcək qüvvədir;
- böyüməkdə olan nəslin mənəvi tərbiyəsində güclü vasitədir;
- nəhayət, həyatın ibrət dərslidir.

Mahir publisist Ceyhun Hacıbəylinin «Kaspi» qəzetindəki fəaliyyəti ilə bağlı fikirlərimizi yekunlaşdırsa, aşağıdakı qənaətə gəlmək olar: «Kaspi» qəzeti XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan cəmiyyəti üçün xarakterik olan dirçəliş prosesinin, milli şüurun oyanışı hərəkatının liderlərinin, tərəqqipərvər, maarifçi ziyalıların ciddi və

yüksək tribunası idi. Başqa sözlə və mübaliğəsiz desək, «Kaspi» Azərbaycan xalqının iradəsinin, istəyinin ifadəçisi, eyni zamanda istedadının parlaq nümunəsi, nümayişi və təzahürü idi.

**Üç əsrin qəzeti. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2011, 528 səh.
«Dövlət və din» toplusu, № 1, yanvar-fevral 2012.**

Əbdul Kərimin ilk cəhdi, yaxud «Baş tutmayan ziyarət»

İlk qələm sınaqlarına kiçik həcmli novella, hekayə və felyetonlarla başlayan Ceyhun Hacıbəyli qısa zamanda çox qüdrətli qələm sahibi kimi tanınmağa başlamışdı. Onun bədii əsərləri yerli və xarici mətbu orqanlarda dərc edilirdi. Doğrudur, Ceyhun bəyin bədii irsi kəmiyyət baxımından o qədər də çox deyil, lakin onun əsərlərinin mövzu, məzmun, ideya, sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən çox sanballı, diqqətə və təqdirəlayiq, olduğu, ən əsası isə bu gün də aktuallığını və əhəmiyyətini itirmədiyi şübhəsizdir. Nasirin bədii obraz kimi baş və sevimli qəhrəmanı Hacı Kərimdir. Onun Hacı Kərimlə bağlı 8 hekayəsi – «Hacı Kərimin səhəri», «Zəruri şəər», «Hacı Kərim iş başında», «Hacı Kərim qonaqlıqda», «Hacı Kərimin məhəbbəti», «Hacı Kərimin səfərə hazırlığı», «Hacı Kərim toyda», «Hacı Kərim hamamda» adlı əsərləri mühacirətə qədərki dövr yaradıcılığının məhsuludur. Biz həmin hekayələrdə Hacı Kərimi hiyləgər, yalançı, ikiüzlü tacir, son dərəcə xəsis, qəddar ailə başçısı, savadsız, cahil, simasız, saxta, əməldə yox, sözdə mömin, şorgöz, ailəsinə xəyanət edən, yeri gələndə artistlərin də həsəd apara biləcəyi dərəcədə özünü abırlı, həyalı, sakit, dinməz-söyləməz, dürüst, düzgün göstərə bilən obraz kimi tanıyıırıq. Hacı Kərim real tipdirmi? Bəli, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Hacı Kərimlərə tək cə Ceyhun Hacıbəylinin qəhrəmanının yaşadığı «Ş» şəhərində yox, Azərbaycanın bütün bölgələrində bu qəbildən olan insanlara rast gəlmək olardı. Təsadüfi deyil ki, M.F.Axundovdan üzü bu yana yazıçıların əsərlərində Hacı Kərimin bu və ya digər keyfiyyətlərini özündə birləşdirən çox sayda qəhrəmanlar var.

Məsələ burasındadır ki, C.Hacıbəyli mühacirətdə də sevimli qəhrəmanını - Hacı Kərimi unutmamış, həmin hekayələrin bir neçəsini fransız dilinə tərcümə etmiş və «Baş tutmayan ziyarət» adlı daha bir irihəcmli hekayəni fransız dilində qələmə almışdır (ARDƏİA, fond № 649, siyahı №1, saxlama vahidi 3).

Hacı Kərim burada tamamilə başqa görkəmdə qarşımıza çıxır. Bundan xeyli əvvəl – hələ yazıçı Vətəndə ikən qələmə aldığı hekayələrdən fərqli olaraq burada o, Əbdül Kərimdir, hələ «Hacı» titulunu qazanmamışdır və bu adı almaq üçün ilk cəhdini edəcəkdir... Arşın mal taciri 50 yaşa yenicə qədəm qoymuşdu. Və bu zaman Əbdül Kərim müsəlmanlığın 5-ci, ən çətin dəyərli şərtini – Məkkə ziyarətini həyata keçirməyi qərara alır. Yazıçı Əbdül Kərimin dini və mənəvi tələbatın şübhə altına almadan bu ziyarətin zəruriliyini ortaya çıxara biləcək digər ehtimallarla da oxucunu tanış edir: «Hacı» titulunun sayəsində hər hansı bir tacir öz mövqeyini rahatca möhkəmləndirər, ən ciddi rəqiblərə, o cümlədən hazırda cüzi səylə əldə etdikləri «məşədi», «kərbəlayi» titulları ilə bütün müştəriləri ələ alan tacirlərə sinə gələ bilər» ( ). Əbdül Kərim hazırda «Bəlkə, sən qiymətdə aldadırsan» - sualı ilə müraciət edən müştəriyə əzəmətli səslə «Müqəddəs Kəbə belimi qırsın, əgər mən sizə insafsız qiymət deyirəmsə», yaxud «Əgər yalan deyirəmsə, ziyarət etdiyim müqəddəs Məkkə məni yerimdəcə ildirəmlə vursun» - deyə bilmirdi ( ). İndi Əbdül Kərim ən yaxşı halda yazıq görkəmlə hər kəsin işlətdiyi bayağı, duzsuz, təsirsiz andlardan istifadə edirdi: «Yalan deyirəmsə, uşaqlarım ölsün», «Meyidini görüm, səni qəbrə qoyum, əgər...». Bəzən belə ikibaşlı və çox mənalı ifadələr nəinki müştərinini ürəyincə olmur, onu cəlb etmir. əksinə Əbdül Kərimi çıxılmaz vəziyyətə salır: «Elə öz meyidini gör. Özünü qəbirə qoy» - deyə uzaqlaşan alıcı yaxınlıqdakı Məşədi Qasım və ya Kərbəlayi Əhmədin dükanına tərəf gedirlər» ( ). Ceyhun Hacıbəyli Əbdül Kərimin Məkkə ziyarətinin bu amillərdən də də ilhamlana biləcəyi ehtimalını düşünməyi sanki oxucunun yadına salır.

İslam dinini, onun mərasimlərini, rituallarını dərinləndirən bilən Ceyhun Hacıbəyli qəhrəmanın istəklərini, hərəkətlərini də peşəkarlıqla qələmə alır. O, yazır ki, əsl

müsəlman kimi Əbdül Kərim də nə qədər cəsarətli, qətiyyətli olsa da, Məkkə səfərinə hazırlıq zamanı səbirlə, təmkinlə hərəkət etməyə üstünlük verir. Uzaq, isti bir ölkəyə səfərə çıxan Əbdül Kərim «şər deməsən, xeyir gəlməz»- məşhur zərb məsəlinə riayət edərək ilk növbədə vəsiyyətini hazırlayır. Daha sonra duaların ərəbcə kamilləşdirilməsinə səy edir: « Məsələ vacib olduğundan, Əbdül Kərim xərclərin qarşısından geri çəkilmədi və ərəbcə duaların elmi tələffüzü sahəsində məşhur sənətkar, bəzi ərəb hərflərini qırtlağında **köz üstündə şabalıd kimi partladan** böyük ustad Axund Molla Feyzullanın şəxsində birbaşa mənbənin özünə müraciət etdi. Başlanğıc çox çətin oldu və bizim geri qalmış şagird tələffüzdə öz ustadını təqlid etmək səyində az qalmışdı çənəsini çıxarsın. Bununla belə, bir neçə həftənin tamamında axund ona diplom verdi və əmin etdi ki, bu vaxtdan etibarən o, hər hansı əsl Məkkəli ilə ərəbcə duaların tələffüzü sənətində çəkişmək gücündədir. Bu əminlik mükafata layiq idi və tacir, adətən, üç düyün vurulmuş kisəsini geniş açdı. ».

Hazırlığın son mərhələsi – dost-tanışdan, qohum-əqrəbadan, günahlarının bağışlanması istəyi Əbdül Kərim üçün o qədər də çətin olmur: «Əbdül Kərim üzünə ən müti bir görkəm verərək onlara təxminən bu dildə müraciət edirdi:

- Əgər, nəzərimdən qaçan bir təsadüfdən, sizə hər hansı bir ziyan vurmuşamsa, və ya ehtiyatsız bir sözlə xətrinizə dəymişəmsə, məni bağışlayın...

Bunun müqabilində, vəziyyətə uyğun görkəm alan həmsöhbətləri iltifat və hərarətlə əlini sıxaraq onu arxayın edirdilər:

- Allah bağışlasın, Hacı, insan kimi aciz bir bəndə özü ilə bərabər olanları mühakimə edə bilməz.

Bəzən bu həyəcanlı səhnələr bu və ya digər tərəfin müxtəlif səbəblərdən axan bir neçə damla göz yaşını ilə müşaniət olunurdu ».

Nəhayət, bütün hazırlıqlar başa çatır və Əbdül Kərim hazırlıq dövründə, «tamamilə sınıxmış arvadı» Şərəbanı, doğmaları, qonşuları ilə vidalaşaraq zəvvarlar dəstəsinə qoşularaq faytonlarla ən yaxın dəmiryol stansiyasına tərəf hərəkətə başlayır: «Çavuşun kur səsi bu sonu görünməyən ürək boşaltma mərasiminə son qoydu. O,

yola düşmə signalı verdi və izdiham əks-sədası uzaq dərələrdən gələn son salavat verdi. Furqonlar və süvarilər izdihamdan aralandılar və dördayaq çaparaq 120 kilometrlikdə yerləşən ən yaxın dəmir yol stansiyasına aparan yola düşdülər. İzdiham hələ uzun müddət yerində qalmaqda idi, adamlar hərəkət edir, min bir işarə və jestlərlə səyahətçilərlə ünsiyyətə girirdilər. Nəhayət, kortec döngələrin birində gözdən itdi və izdiham sakit və fikirli bir vəziyyətdə şəhərə dönən yola düşdü ».

Həmişə obrazlarda gərginliyi, drammatizmi, həyəcanı daha da qabartmağı və bu duyğuları oxuculara da siyarət etdirməyi sevən C.Hacıbəyli yenə ənənəsinə sadıqdır. Oxucu intizarla hadisələrin sonrakı inkişafını gözləyir. Zəvvarlar səfərə başladı. Yolda hansı hadisə ola bilər ki, ziyarət baş tutmasın ? Axı, hekayənin adı bu səfərin axıra çatmayacağından xəbər verir ! Oxucu bu suallar ətrafında düşünməyə macal tapmır, Ceyhun bəy buna imkan vermir: «Uzaq məsafələrə səyahətdə səriştəsiz olan və ömründə qatar görməyən Əbdül Kərim fit verən, finxıran, tüstü və qığılıcı püskürən iri bir maşınla dartılıb hərəkət edən bu qərribə zənciri evlərə heyrətlə baxırdı. Baxışı yol yoldaşı Allahyarla toqquşanda özünü saxlaya bilmədi:

- Evin yıxılsın, ay firəng, icad etmədiyim bir şey qaldımı!

Qəssab Allahyarı söhbətə qoşuldu:

- Bir gün də görəcəyik ki, quş kimi göydə uçurlar, - deyə, eyni təəssürat altında olan qəssab cavab verdi.

Başqaları da söhbətə qoşuldular. Özünün hazırkı, kifayət qədər hörmətli titulundan, gördüyünüz kimi, təmin olunmayan, «hacı» titulu da öz adına əlavə etmək istəyən iddialı baqqal Kərbəlayi Səməd isə nəsihətli bir tonla qeyd etdi:

1. Onlar deyilmi gəmiləri ilə suyun altına baş vuranlar?

Və Əbdül Kərimə xitabən soruşdu:

2. Sən Allah, bir mənə de görüm ikicə dəqiqədən artıq suyun altında qala bilərsən?

-O dəqiqə boğularam -, deyə Əbdül Kərim qəti cavab verdi ».

Az sonra vaqona minən Əbdül Kərim qəribsəyir, doğma ev-eşiyi gözünün qabağına gəlir, ürəyi sancır, bu basabasda necə namaz qılacağına düşünür, qəm dəryasına batır: «Elə bu vaxt onun gözünə bədən qalaqlarının üstündən adlayıb koridordan keçən mundir geymiş, əli fənərli «urus» dəydi. Onun timsalında bu «cəhənnəm maşınının adamını» görən Əbdül Kərim onu çağırırdı:

- Ay «urus», zəhmət olmasa, de görüm, maşınıni bir az saxlaya bilərsənmi, düşüm namazımı qılım?

«Cəhənnəm maşınınının adamı» «tatarın» xahişini sözdə başa düşməsə də, fikrini anladı. O, qəhqəhə ilə güldü və dodağının altında nə isə pıçıldadı ».

Çox çəkmir ki, lokomotivin güclü fiti eşidilir və qatar sürətini azaldaraq dayanır. Əbdül Kərim «Məni bir az gözlə, çox çəkməyəcək» - deyə vaqondan özünü bayıra atır: « Fontana çatıb qollarını çirmaladı, ayaqqabılarını soyundu və dəstamaz almağa başladı; əllərini, qollarını dirsəkdən aşağı və üzünü yuyaraq, yaş əlləri ilə başını və ayaqlarını sürtdü. Bunu edib cibindən bir dəsmal-canamaz, dairəvi və yastı bişmiş torpaq parçası–möhr və təsbeh çıxartdı. Yeri səliqəli təmizləyəndən və tozu üfürəndən sonra dəsmalı bütün içindəkilərlə yerə sərdi və qarşısında farağat vəziyyətində durdu, namaza başladı. Gözəgörünməz və hər yerdə olan Allahın qarşısında diz çöküb səylə ərəbcə duaları oxumaqda ikən, bir zəng səsi, arxasınca vağzal rəisinin fitini eşitdi. Qatar yavaş-yavaş tərpendi və yola düşdü, öz Tanrısı ilə səmimi ünsiyyətdə olan kişinin bunlardan xəbəri olmadı ».

Yazıçı Əbdül Kərim və vur-tut iki-üç epizodik obrazla çox möhtəşəm və bənzərsiz bir hekayə yazmağa müvəffəq olmuşdur. Dini dəyərləri yüksək qiymətləndirən, həmişə islamın böyük təəssübkeşi kimi çıxış edən Ceyhun Hacıbəyli hekayənin əvvəlində görünür, Əbdül Kərimin müqəddəs ziyarətə getmək istəyinin əsl mahiyyətini, «Hacı» titulundan sonrakı arzu və niyyətlərinin məğzini oxucu ilə bölüşdüyündən bu səfərin başa çatmasına qəsdən əngəl törədir: Həcc ziyarətinə pak niyyətlə, təmiz dualarla, halal pulla getmək lazımdır. «Hacı» titulundan sui-istifadə edərək varlanmaq, təkəbbürlü davranmaq günah və yolverilməzdir. Əsərin başlıca ideyası budur və günümüzdə də çox aktualdır.

“525-ci qəzet”, 30 yanvar 2016;

Modern.az, 31 yanvar, 2016.

Bir sinopsisin taleyi

Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalının ilk illərindən mühacirətdə ömrünün sonunadək sovet rejimi və kommunist ideologiyasına qarşı mücadilə aparan, eyni zamanda milli, mədəni irsimizin xarici ölkələrdə layiqincə təbliğinə, tanıtılmasına çalışan Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılıq imkanlarından, istedadından gen-bol bəhrələnmiş, istifadə etmişdir: Azərbaycan, fransız, rus dillərində publisistik və bədii əsərlər yazmış, tərcüməçiliklə məşğul olmuş, qəzet, jurnal redaktoru kimi antisovet təbliğatında mühüm rol oynamışdır.

Yanılmıramsa, Azərbaycan mühacirət irsində ilk və yeganə, həm də sənədli sinopsisin müəllifi də Ceyhun Hacıbəylidir. Sinopsis yunan sözüdür, «bir baxışla oxuna bilən» mənasını verir, Avropada, o cümlədən Fransada filmin ssenarisinin ilkin mərhələsi, yaxud xülasəsi anlamında işlədilir. Sinopsis oxucuda gələcək film haqqında, onun mövzusu, məzmunu, ideyası barədə müəyyən təəssürat yaradır, ssenarist üçüncü sinopsis, müasir dillə desək, bir növ «yol xəritəsi»dir, filmin süjet xəttini cızan, göstərən məndir, onun əsasında filmin ssenarisi ərsəyə gəlir. Burada bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, dialoqlardan, monoloqlardan istifadə edilmir, qısa ssenarinin, belə demək mümkünsə, eskizidir, «quru» məndir.

Ceyhun Hacıbəylinin sinopsisi «Stalinin öpüşü və ya staxanovçu Fatimə» adlanır. 1950-ci illərdə qələmə alındığını ehtimal etdiyimiz əsər fransız dilindədir (ARDƏİA, fond-649, siyahı 1, saxlama vahidi 10). Onu fransız dili üzrə tanınmış mütəxəssis Mirzəbala Əmrahov dilimizə tərcümə etmiş və Ceyhun Hacıbəylinin

bir neçə əsərinin toplandığı kitaba daxil etmişdir (Ceyhun Hacıbəylinin seçilmiş əsərləri. Bakı, «Elm», 2006, tərtibçi və «Ön söz»ün müəllifi Mirzəbala Əmrahovdur).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yazı sırf texniki mətn olsa da, burada heç bir bədii ifadə və təsvir vasitələrindən istifadə edilməsə də, onun qısa məzmunu, gələcək filmin xülasəsində bir-birini sürətlə əvəz edən hadisələrin drammatizmi, insanlararası münasibətlərin gərginliyi, rejimin nöqərləri və eyni zamanda qurbanlarının acı, ağır taleyi, sadə, zəhmətkeş insanların kölə həyatı, ülvi, təmiz məhəbbətin ayaqlar altına atılması və s. oxucu qəlbini rıqqətə gətirir, onu sarsıdır, düşündürür..

Sinopsisin əvvəlində təqdim edilən personajların siyahısından bəlli olur ki, gələcək filmin obrazlar qalereyası rəngarəngdir və demək olar ki, cəmiyyətin bütün təbəqələri burada təmsil olunmuşdur: kolxoz sədrindən, respublika partiya təşkilatının Birinci katibindən tutmuş Stalinədək inzibati-idarəetmə aparatının bütün strukturlarının rəhbərləri, sırayı kolxozçular, pambıqçılar, eşq-məhəbbət odu-alovu ilə yanan gənclər gələcək əsərin-kinonun qəhrəmanlarıdır.

Ceyhun Hacıbəylinin qeydindən məlum olur ki, hadisələr 1934-1938-ci illərdə Özbəkistanda baş verir. Bəri başdan qeyd etmək yerinə düşər ki, təsvir olunan hadisələr yazıçı təxəyyülünün, fantaziyasının məhsulu deyil və müəllif əsərin faktlar əsasında qələmə alındığına özü də dəfələrlə işarə vurur. Təbii sual yaranır: Parisdə, yaxud Münhendə yaşayan mühacir yazıçı «dəmir pərdə»nin içərisində cərəyan edən hadisələri, rejimin milli, dini, iqtisadi siyasətini, onun antibəşəri mahiyyətini, fəsad və faciələrini necə görə bilərdi? Mühacirlər öz xatirə və qeydlərində göstərir ki, sovet rejiminin çürüklüyünü, antihumanist simasını tənqid edərkən tutarlı və təkzibolunmaz faktlara, müxtəlif yollarla Sovet İttifaqından əldə etdikləri qəzet, jurnal materiallarına, sənədlərə istinad edir, əsaslanırlar. Sovet mətbuatının yazdıqlarından məhkəmə materiallarından, «əksinqilabçıları ifşa edən» məqalələrdən, «sosializm yarışını», «staxanovçuluq hərəkatını» mədh edən reportajlardan mühacirlər güclü əks-təbliğat vasitəsi kimi

istifadə edir, rejimin və kommunist ideologiyasının perspektivsizliyini açıb göstərirdilər.

Sinopsislə tanışlıqdan hiss olunur ki, Ceyhun Hacıbəyli mövzunu dərinləndirən mənimsəmiş, «sosializm yarışını», «staxanovçuluq hərəkatını», rejimin əksinqilabçılarla mübarizə metodlarını diqqətlə və dərinləndirən öyrənmişdir. Ceyhun Hacıbəyli gələcək kinonun qısa məzmununu elə inandırıcı, əminliklə qələmə almışdır ki, o sanki Parisdə, Münhendə yox, elə Daşkənddə yaşayır, hadisələri öz gözü ilə görür, onlara şahidlik edir.

Əsərin əsas obrazlarından biri Zahid basmaçıların Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizəsi zamanı öz komandiri İbrahim bəyə xəyanət edir və onu bolşeviklərə təslim edir. Əvəzində bolşeviklər onu mükafatlandırır, partiya sıralarına qəbul edir və o, «Lenin yolu» kolxozuna sədr təyin olunur. «Pambıq uğrunda mübarizə SSRİ-nin imperialistlərə qarşı mübarizəsinin tərkib hissəsidir» şüarı altında Özbəkistanda pambıqçılığın sürətlə inkişafına çalışan rejimin nöqədləri heç nəyi nəzərə almadan, hətta cücərməmiş taxıl sahələrini şumlayaraq pambıq toxumlarını əkdirir, etiraz edən kəndliləri traktorların tırtılları altında əzdirir, yaxud «QPU»-ya təslim edirlər. Bu işdə xüsusi canfəşanlıq edən kolxoz sədri Zahidə qarşı kəndlilər sui-qəsd hazırlayıblar, son anda Zahidin qızını saf məhəbbətlə sevən Şarip onu ölümün pəncəsindən xilas edir.

Özbəkistanda pambıqçılığın inkişafına əngəl törədən üsyançıları zərərsizləşdirmək üçün SSRİ Ali Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri, Dövlət Plan Komitəsinin və Nəzarət Komitəsinin sədri, Siyasi Büronun üzvü Kuybişev bu respublikaya ezam olunur. Görülən tədbirlər nəticəsiz qalır: pambıq istehsalı artmır. Mərkəz başqa vasitəyə əl atır. Kremlə Stalinin yanında «zərbəçilərin», «staxanovçuların», «sosializm yarışının qaliblərinin» toplantısı keçirilir. Zərbəçilərin sırasında Zahidin qızı Məsləhət də var. Atasını öz mövqeyindən istifadə edib, Məsləhəti də «staxanovçu»lar siyahısına salmışdır. Toplantıda Stalin Məsləhəti öpür və ona qızıl qolbaqlı saat hədiyyə edir. Rəhbərin bu iltifatı Zahid

yoldaşın ailəsinin başını tamamilə gicəlləndirir, onlar xudpəsəndlik və özündən müstəbehlik xəstəliyinə düşər olurlar.

Zahidi yuxarı çəkir, ona yeni vəzifə verirlər, o, Rayon İcraiyyə Komitəsinin sədri olur. Artıq hamı Zahidlə qohum olmağa can atır. Zahidin həyat yoldaşı Əminə də ərinin bu «uğurlarından» başını itirmişdir. İş o həddə çatır ki, qızı Məsləhəti dul qadın Səltənətin oğlu Şaripə verməyəcəyini, eyni zamanda oğlu Yusupa da Səltənətin qızı Fatiməni almayacağını həyasızcasına bəyan edir, halbuki uşaqlar hələ körpə ikən valideynlər bu izdivacı üçün xeyir-dua vermişlər. Məsləhətdən fərqli olaraq Fatimə çox məyusdu. O, bütün varlığı ilə Yusupu sevir. Yusup qəlbinin dərinliklərində Fatiməni sevsə də, ata-anası kimi o da yolunu azmış, harınlamışdır. İçkiyə meylini salan Yusup bir dəfə sərxoş vəziyyətdə Fatiməni zorlayır.

Hadisələrin axarı tədriclə dəyişir. Stalin rejimində «əksinqilabçı», «sabotajçı», «qiyamçı», «xalq düşməni» ovu başlayır. Zahid heç demə, basmaçılarla xarici dövlətlərlə əlbir olub Özbəkistanın SSRİ tərkibindən çıxmasına çalışır. Tələm-tələsik yaradılan xüsusi məhkəmə Zahidi mühakimə edir, o, ölüm cəzasına məhkum olunur və Zahid dərhal da güllələnir. Heç kim Zahidi və «xalq düşməninin» ailəsini müdafiə etmir, hamı onlardan qaçır. Fatimə ümitsizliyə qapılır. Bu arada ölkəni növbəti «sosializm yarışını» dalğası bürüyür. Fatimə də bu yarışa qoşulmağı, bununla da Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adını qazanıb, hansısa məmurun, yaxud partiya rəhbərinin əlində oyuncaq olmaqdan sığortalanmağı, eyni zamanda imtiyazlı şəxs kimi köhnə sevgilisi Yusupun əfv edilməsinə nail olmağı qərara alır. Rəfiqələrinin, anasının dediklərinə baxmayaraq, ac-susuz, gecə-gündüz tarladan çıxmır, pambıq toplayır. Qəzetlər yarışın gedişini gen-bol işıqlandırır, qabaqcılların ünvanına təriflər yağdırılır. Fatimə daha da həvəslə çalışır. Günlər keçdikcə bir tərəfdən gərgin iş rejimi, digər tərəfdən hamiləlik Fatiməni taqətdən salır, o pambıq cərgələri arasında həbsxanadan qaçmış Yusupun qolları arasında canını tapşırır. Əsərdə sadə və zəhmətkeş xalq kütləsinin başına oyun açılmasında rejimin alətləri və nöqərləri – erməni Apresyan Özbəkistan Daxili İşlər və Dövlət

Təhlükəsizliyi komissarı, onun müavini Leonov, Özbəkistan Kommunist Partiyasının Birinci katibi Akmal İkrarov, Xalq Komissarları Sovetinin sədri Fayzulla Hocayev və s. kimi personajların da canlandırılması nəzərdə tutulur.

Sinopsisdə gələcək kinodakı səhnələr də qeyd olunmuşdur: Kremlə Stalinin iştirakı ilə kolxozçuların mükafatlandırılması, Kuybişevin Özbəkistandan qayıdandan sonra müəmmalı ölümü, sosializm yarışında geri qalan kolxozçulara qarşı amansız tədbirlər, pambıq yığımı mövsümündə zorakılıqla əhalinin səfərbərliyə alınması, südəmər körpəli anaların, uşaqların, yaşlıların məcburən pambıq yığımına cəlb olunması, basmaçıların reydləri, döyüşlər və s.

Sinopsisdəki maraqlı məqamlardan biri Fatimənin sosializm yarışı zamanı digər rəqiblərinin nəticələri ilə maraqlanmasıdır. O, nəinki öz ölkəsində, eləcə də Azərbaycanda pambıq yığımının gedişi, oradakı rekordla maraqlanır. O, nəyin bahasına olursa olsun, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı Bəsti Bağirovanın göstəricisini yeniləməlidir. Ceyhun Hacıbəyli bununla rejimin «sosializm rejimi yarışı» adı altında yalnız Özbəkistanda deyil, ölkə miqyasında tüğyan edən özbaşınalıqlara, antibəşəri siyasətə işarə vurur və onu ifşa edirdi.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, C.Hacıbəyli müxtəlif janrlarda bu problemə toxunmuş və sovet rejiminin bütün eybəcərliklərini açmağa çalışmışdır. Onun «Nejdanovun işi» hekayəsi, «Şamaxı məhkəməsi, yaxud «bir xainin aqibəti» sənədli oçerki, çoxsaylı publisistik yazıları bu qəbildəndir və 30-cu illərdə nəinki Azərbaycanda, eləcə də bütünlüklə SSRİ-də cərəyan edən təlatümlü prosesləri öyrənmək və dəyərləndirmək baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

...Haqqında bəhs etdiyimiz sinopsisi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Ceyhun Hacıbəyli 50-ci illərin ikinci yarısında- ömrünün son illərində qələmə almışdır. Onun əsasında ssenari yazmaq və əsəri kinoda canlandırmaq Ceyhun bəyə nəsisb olmamışdır. İndi söz onun sələflərinindir. Mücahidin yarımçıq işini başa çatdırmaqla onun əziz xatirəsini bir daha yad etmiş olardıq.

"Ədəbiyyat qəzeti", 21 noyabr 2015.

Bir istisna və bir istək haqqında

Gələn il, lap dəqiqləşdirsək, 2016- cı il fevral ayının 3-də XX əsr Azərbaycan ədəbi- mədəni , ictimai- siyasi həyatında parlaq iz qoymuş yazıçı- publisist, naşir- redaktor, tərcüməçi, dövlət xadimi , diplomat, Azərbaycanın istiqlalı uğrunda ideoloji mücadilə aparmış Ceyhun Hacıbəylinin (1891 ,Şuşa- 1962, Paris) anadan olmasının 125 ili tamam olur. 28 yaşında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin məsul tapşırığı ilə Parisə ezam olunan Ceyhun Hacıbəyli ömrünün sonunadək- 1962- ci ilədək Fransada cismən yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. ”Cismən” kəlməsini bilərəkdən istifadə etdim, ruhən bir an da olsun, Ceyhun bəy Vətənindən ayrılmamışdır. Ceyhun bəyin mühacirət dövrü zəngin və çoxşaxəli ədəbi- publisistik irsi və fədakar fəaliyyəti dediklərimizi təsdiq edir. Baxın , vəfatından üç gün əvvəl 1962-ci ilin 19 oktyabrında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sonuncu daxili işlər naziri Mustafa Vəkilogluna məktub ünvanlayır. Həmin məktubda o, Azərbaycanın istiqlalı üçün mühacirlərin tək bayraq altında birləşmələrini və mübarizə aparmalarını arzulayır, hər cür qruplaşmaya qarşı olduğunu bildirir və dostuna yazır, vəsiyyət edir ki, mühacirəti bir yerə toplamağa səy ediniz, bu çox mühümdür. Bu barədə «Mücahid» jurnalının (1955- 1962- ci illərdə Çingiz Göygölün redaktorluğu ilə Ankarada nəşr edilmişdir) 1963 –ci il nömrəsində «Ceyhun bəyin vəsiyyəti» adlı irihəcmli məqalə dərc olunmuşdur.

Belə bir təfəkkür tərzinə sahib xadimin irsi və şəxsiyyətinin sovet rejimi və kommunist ideologiyasının hökmranlığı illərində xalqdan gizlədilməsi təbii idi və təsadüfi deyil ki, sovet hakimiyyəti illərində heç bir mənbədə, heç bir məxəzədə Ceyhun Hacıbəylinin adına rast gəlinmir. Yalnız bir istisna var. 90-cı illərin əvvəllərində Ceyhun Hacıbəylinin dini görüşləri ilə bağlı bir avtoreferat yazdım , rəy üçün onu Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutuna təqdim etdim . Bir neçə gün sonra nəticəni öyrənmək üçün müraciət edəndə məni İnstitutun fəlsəfə

kafedrasının müdiri prof. Məqsəd Səttarovun qəbuluna dəvət etdilər. Get-gəli xoşlamadığımdan bir qədər əsəbi və gərgin şəkildə Məqsəd müəllimə özümü təqdim etdim. Gözlədiyimin tam əksi oldu. O, məni gülürüzlə qarşıladı. Lakin mətləbə keçəndə bir an içərisində görkəmi dəyişdi, siması indi də təsvir edə, yaza, yoza bilməyəcəyim bir hal aldı. Dedi:

- Mən tarixin çox sürprizlərini görmüşəm, amma beləsi heç qarşıma çıxmamışdı.

İlk dəfə gördüyüm bu adam çaşqın və təəccüb dolu nəzərlə ona baxdığımı görüb davam etdi :

- İndiki kimi yadımdadır. 1959 –cu il idi. Məni bir qrup alimlə gecə təcili Mərkəzi Komitənin Təbliğat şöbəsinə dəvət etdilər. İlk sözləri bu oldu ki, buradakı söhbət kənara çıxmamalıdır. Sonra bizə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi komitəsindən daxil olan bir məktubu və ona əlavə olunmuş «İslam əleyhinə təbliğat və onun Azərbaycanda yeni metodları» adlı məqaləni verdilər. Dedilər ki, bu, Ceyhun Hacıbəyov adlı .... birisinin məqaləsidir. Bizi xaricdə biabır edir, ona tutarlı cavab yazmaq lazımdır. Biz razılıq verib durmaq istəyəndə dedilər ki, yeməyiniz, içməyiniz, yatmağınız burada olacaq, cavab yazanadək evə getmək yoxdur. Biz bir neçə alim həmin gecə o məqaləyə cavab yazdıq. O vaxtdan bu sirri , sualı ürəyimdə saxlamışam ki, bu Ceyhun Hacıbəyov kimdir? Nə yaxşı ki, bu mövzunu işləmişəm. Təklif edirəm ki, mövzunun adını dəyiş “ Ceyhun Hacıbəylinin dini-fəlsəfi görüşləri” qoy, bir az əlavə etsən, hazır işdir. Elmi rəhbərin mən olaram. Qısa zamanda müdafiə edərsən .Mən də o vaxt könülsüz imzaladığım rəyin əzabından qurtararam.

Mən Məqsəd müəllimə o rəyin sizlərin yox, zamanın imzaladığını dedim və bildirdim ki, mövzuya bu qədər diqqət və həssaslıqla yanaşmağınız Sizin haqqınızda ən xoş təəssürat yaratmağa kifayətdir. 50 –ci illərin sonunda baş vermiş bu hadisədən başqa sovet hakimiyyəti illərində ölkəmizdə Ceyhun Hacıbəylinin hər hansı bir münasibətlə adı çəkilən bir mənbəyə, məxəzə rast

gəlməmişəm. Halbuki o, qeyd etdiyimiz kimi , Azərbaycan tarixində parlaq və silinməz iz qoymuşdur.

Ceyhun bəyin mətbuat sahəsindəki xidmətləri isə xüsusi qeyd olunmalıdır: mühacirətdən əvvəl (1919-cu ilədək) "Kaspi", "İrşad", "Tərəqqi", "Proqres", "Baku", "Azərbaycan"..., eləcə də fransız mətbuatı ilə əlaqə saxlamış , əməkdaşlıq etmiş, "Известия" ("Kaspi"nin əlavəsi), "İttihat" və "Azərbaycan" qəzetlərinin redaktoru olmuşdur; mühacirət illərində C.Hacıbəyli 1926 –cı ildə Parisdə fransız dilində buraxılan "Azərbaycan" jurnalına , «Kavkaz» jurnalının fransız nəşrinə , 1952-1953- cü illərdə Münhendə Azərbaycan və rus dilində nəşr olunan "Azərbaycan" jurnalına redaktorluq etmiş, mühacir Qafqaz mətbuatı ilə, eyni zamanda Fransanın «La Revue dö monde musulman», «Le bülletin dölomote France-Orient», «La Revue Contemporaine», «Journal Asiatque» , «La Revue Politique et Parlementarie», «La Revue des Jeunes», «Le Fiqaro» və bu kimi mətbu orqanları ilə əməkdaşlıq etmiş, bir neçə il məşhur «La Revue de deux Mondes» fransız jurnalında çalışmışdır; Azərbaycan mətbuat tarixinə dair ilk dəfə tədqiqat əsərini qələmə almış, mətbuat- nəşriyyat , redaktor , əlifba islahatı problemlərinə dair xeyli məqalə dərc etdirmiş, İran mətbuat tarixinə dair məqalə yazmış; "Azadlıq" radiostansiyasının yaradılmasında mühüm rol oynamışdır. Mətbuatın cəmiyyət həyatındakı yeri və rolunu yüksək dəyərləndirən Ceyhun Hacıbəyli ilk dəfə mətbuat tarixi haqqında tədqiqat işi (Onun 1909- cu ildə mətbuat tarixi ilə bağlı araşdırmasını (MDƏİA, fond 649, iş 104) ilk dəfə AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı, f. e. n. Mənzər İbrahimova üzə çıxarmış və " Molodyoj Azerbaydjana" qəzetinin iki nömrəsində " Əkinçi"dən "Həqiqət"ədək " adı ilə dərc etdirmişdir (№73, 74, 3, 6 iyul 1994) qələmə almaqla yanaşı , müxtəlif illərdə ayrı- ayrı mühərrirlər, redaktor və nəşirlər haqqında dəfələrlə məqalə yazmış, dərc etdirmişdir: İncəsənət və müsəlmanlar. "Baku", № 196, 2 sentyabr 1909 ; Qəzet işi haqqında. " Kaspi", № 226, 230, oktyabr 1912; Yeni kitablar. " Kaspi", № 203, 10 sentyabr 1913; İmperator kütləvi kitabxanasında

müsəlman əlyazmaları. “Kaspi”, № 247, 2 noyabr 1913; Nəşri- maarifin nəşrləri. “Kaspi” № 159, 17 iyul 1913; Kitab sərgisində. “Kaspi”, № 52, 5 mart 1914; “Kaspi” Mətbəə işinin təkmilləşdirilməsi. “Kaspi” № 66, 21 mart 1914; Mətbuat haqqında Qanun layihəsi və müsəlman redaktorlar haqqında. “Kaspi” № 77, 4 aprel 1914; Müsəlman həyatı və mətbuatından. “Kaspi” № 7, 10 yanvar 1917; Cənab Vermişevə sual. “Kaspi” № 213, 6 iyun 1917 və s. bu qəbildəndir.

C. Hacıbəyli sevə- sevə “mədəniyyətimizin pioneri” adlandırdığı milli mətbuatımızın yaradıcısı Həsən bəy Zərdabinin həyat , fəaliyyətinə də dəfələrlə məqalələr həsr etmişdir. Həmin yazılarında müəllif H. Zərdabinin tarixi xidmətlərini – milli mətbuatın, teatrın yaradılmasını, xeyriyyəçilik hərəkatının əsasının qoyulmasını böyük qədirbilənləklə, qürurla qeyd edir, eyni zamanda bir arzusunu – Həsən bəy Zərdabinin xatirəsinin əbədləşdirilməsi istəyini dilə gətirirdi, nəinki dilə gətirir, hətta cəmiyyətdən bunu inadla , israrla tələb edirdi.

Bu baxımdan Ceyhun Hacıbəylinin «Kaspi» qəzetində dərc olunan və «Həsən bəy Məlikovun xatirəsi» (1912-ci il, № 269) və «Müsəlmanın qeydləri» rubrikası ilə «Yeddi il» adlı məqalələri (1914-cü il, № 267) diqqəti xüsusi ilə cəlb edir. Məqaləsini həmkarlarına tövsiyə ilə başlayan publisist yazır: “Bu gün 28 noyabrdir. Düş beş ildir ki, Qafqaz müsəlmanları Həsən bəy Məlikovu itirmişlər. İctimai özünüdərk, ictimai ruhu oyatmaq üçün hər bir jurnalistin borcudur ki, hər il bu mühüm tarixi günü qeyd etsin. Bu itkidə, bu sirli, müəmmalı misteriyada insan psixikasının, tənəyyülünün çevik hərəkatı üçün müxtəlif mənbələr mövcuddur. Bəzən belə olur. Başçı həlak olduqda onun döyüşçülərinə yetimlik, kimsəsizlik, köməksizlik hissi hakim kəsilir, ruh düşkünlüyü, cəsarətsizlik sağlam düşüncəyə qalib gəlir və döyüşçülər qaçmağa başlayırlar. Belə də olur ki, başçının ölümü döyüşçülər arasında panika yaratmır, əksinə onları səfərbər edir, döyüşə səsləyir. Döyüşçülər başa düşürlər ki, başçı onlar üçün müqəddəs olan ideya uğrunda həlak olmuşdur. Odur ki, bu amil döyüşçülərin ruhunu dirildir və onlar nəyin bahasına olursa-olsun, başçının ideyasını həyata

keçirməyə çalışırlar. Biz (müsəlmanlar – azərbaycanlılar – T.A.) öz başçımızı itirəndə bu iki hissdən hansını yaşayırıq? Bu barədə danışmayacağam – özlüyümdə aydındır. 28 noyabr tarixi təkcə Həsən bəy Məlikovu itirdiyimiz matəm günü kimi yox, həm də mənəvi borcumuzu, əqli duyğularımızı oyadan, xatırladan gün kimi yaddaşlara həkk olunmalıdır”.

Ceyhun Hacıbəyli Həsən bəy Zərdabi ideya və əməllərinin daim aktual və əhəmiyyətli olduğunu diqqətə çatdırır və bu məsələnin həmişə gündəlikdə saxlanılmasında qələm əhlinin üzərinə böyük vəzifə düşdüyünü vurğulayır. Yazır ki, məhz buna görə də bir də təkrar edirəm ki, hər bir jurnalist hər il 28 noyabrı qeyd etməlidir. Və bu zaman Həsən bəyin özünəməxsus frazası rəhbər tutulmalıdır: «Bir damla su vaxt keçdikcə böyük qayanı deşir, söz də, həqiqi söz də tədricən insanın başını deşir, nəhayət, onun beyninə işləyir, ona təsir edir». Həsən bəyin bütün ömrü öz xalqının tərəqqisinə həsr olunmuşdur, ictimai hərəkətin, həyatın bir çox sahələri də onun xatirəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Mərhumu xatırlatmaq – onun adı ilə sıx bağlı olan bir sıra ictimai məsələlərə toxunmaqdır.

Daha sonra C. Hacıbəyli cəmiyyətin ictimai həyata və fəaliyyətə bigaləyindən, laqeydliyindən təəssüf və ürək ağrısı ilə bəhs edir. Yazır ki, indi biz – mədəniyyətsiz ataların mədəni övladları hər hansı xeyirxah ictimai məqsədlə keçirilən tədbir zamanı qarşıya çıxan azacıq maneəyə rast gələn kimi qaynar xörəkdən ağzı yanan adamın görkəmi ilə geri çəkilir və oradan uzaqlaşırıq. Bizdə başlanan işi başa çatdırmaq üçün mətinlilik, mənəvi qüvvə, qüdrət çatmır. Biz yalnız birinci səddə kimi gələ bilirik. Bundan əlavə, bizim ambisiyamız, «mən»imiz digər hisslərimizə üstün gəlir. «Mən»in uğrunda biz şücaət də göstərə bilərik, kollektiv fəaliyyətin məhsulunu alt-üst də edə bilərik. Bizim qurbanlar ictimai həyatın nəfinə bundan o yana keçmir. Ona görə də, hətta bir dəfə yaradılmış, mükəmməl bir işi inkişaf etdirə bilmirik. Hələ təşəbbüs tələb edən yeniliyin yaradılmasını demirəm. O zaman təsəvvür edin ki, mədəni səviyyəsi çox aşağı olan bir cəmiyyətdə, tərəqqiyə hazırlanmamış bir cəmiyyətdə insan nə qədər

nəhəng və azman, mətin olmalıdır ki, öz təşəbbüsünü həyata keçirə bilsin. Haqqında bəhs olunan cəmiyyəti bu titan özü belə xarakterizə edirdi: «çağırırım gəlmir, göstərirəm görmür, deyirəm eşitmir.

Məqalə müəllifi belə bir şəraitdə və mühitdə Həsən bəydə “elm və maarifçiliyə meyilli adamlara digər qonşu xalqlarda olduğu kimi ictimai kömək göstərmək fikri yarandığını yazır. Qeyd edir ki, bu məqsədlə o, Nizamnamə tərtib edir, onun təsdiqinə nail olur. Daha sonra əlində qəbz Şuşa bəy və xanlarının, Şamaxı mollalarının, Dərbənd tacirlərinin, Nuxa kəndlilərinin qapısını döyür, onları Qafqaz müsəlmanlarının ilk qəzetinə yardıma çağırır. Şübhəsiz, xeyirxah missioner onun müasiri olan cəmiyyəti yaxşı tanıyırdı. Odur ki, Həsən bəy təhqir, kinayə, istehzalardan küsmür, soyuq qəbullardan, saxta gülüşlərdən incimir, bütün bunları feodal quruluşunun eybəcərlikləri, belə adamları isə cəhalətin qurbanları kimi qəbul edirdi.

Mahir qələm sahibi C. Hacıbəyli məqalədə ətalət və cəhalət içində boğulan, eyni zamanda hər cür yeniliyə qarşı amansız müqavimət göstərən mövcud cəmiyyətlə H. Zərdabi ideyalarının mücadiləsini, çarpışmasını canlı və obrazlı təqdim edir:” Qaranlıqlar üzərinə əsl ziyalı kimi gedirdi. Onun məramı, məqsədi o qədər möhtəşəm, əzəmətli idi ki, hər cür şəxsi inciklik başlanan missiyanı yarımçıq qoya bilməzdi. Həsən bəy çörək qədər həyatı məsələlərdə belə öz şəxsi mənafeyini ictimai maraqlara qurban verməyə özündə güc, qüdrət tapdı. Qəzada ona qəti təklif edildi: ya xidməti Yekaterinoqradda – yəni Qafqazdan kənarda davam etdirməli, ya istefa verməli! Həsən bəy ikincini seçdi. Çünki mənsub olduğu xalqdan kənarda ona həyat yox idi. Həmin vaxtdan bizim müsəlmanların həyatında çox şey dəyişmişdir. Adamların ətrafda baş verənlərə baxışları daha real olmuşdur, fanatizm öz yerini bir qədər ağıla, səbrə vermişdir. Lakin bütün bu dəyişikliklərə baxmayaraq, cəmiyyətin baxışlarında və münasibətlərində Həsən bəyin min bir əzabla əsasını qoyduğu müqəddəs planlarını şərəflə yerinə yetirə bildikmi? Fikrimcə, yox!”

Ceyhun Hacıbəylinin düşündürən , narahat edən suallar çoxdur: nə üçün Həsən bəyin proqramlarının, islahatlarının, ideya və əməllərinin icraçıları, davamçıları yetişmir? 30-40 il bundan əvvəl xeyriyyəçilik, maarifçilik cəmiyyətlərinə, teatra, mətbuata tələbat olduğu bir halda, niyə indi yeni tələbatlar yaranmır? Görkəmli publisist adamlara təsir etmək, onların hisslərinə toxunmaq, onları hərəkətə gətirmək üçün sözün qüvvəsindən, qüdrətindən çox məharətlə istifadə edir: “ Mərhum Həsən bəyin şəxsiyyəti və tərcümeyi halına aid keyfiyyətlərdən danışmayacağam; bütün həyatını doğma Vətənə və ölkəyə həsr edən adamın hansı vəziyyətdə bizi tərk etdiyindən, dünyasını dəyişdiyindən danışmayacağam; müsəlman cəmiyyətinin bu insanın xatirəsinə və ondan sonra qalan ailəsinə təəccüb doğuran münasibətindən danışmayacağam. Həsən bəyin xatirəsinə heç olmasa, adi qəbir daşı ilə əbədləşdirmək fikrini dəfələrlə təkrarlayan ziyalıların nümayəndələrindən soruşmayacağam ki, bəs fikirlərinizə, ideyalarınıza nə oldu, niyə onlar söndü? Şəxsi məmnunluğun rəhnini ictimai səadətdə görə mərhumun baxışlarında qalmamaq arzusu ilə bütün bu suallardan mən sükutla yan keçirəm. Həsən bəyin unudulmuş xatirəsində mən əksinə ucalığı, yüksəkliyi, təmiz bibliya təzahürü görürəm ki, ondan bütün həyatını xalqına həsr edən, əvəzində nə sağlığında, nə də vəfatından sonra mükafat almayan insan haqqında gözəl əfsanə yaratmaq olar. Elə bil ki, Həsən bəyin həyatı da, ölümü də cəmiyyət üçün qurbanlıq idi. Bu vəziyyətdə hansısa bir sirr, müəmma var. Biz o xalqı ki, xan və müstəbidlərin zorakılığından bizi xilas edən cəngavər igidlərin şərəfinə şeir qoşur, onları minnətdarlıq hissi ilə yad edirik. Amma bu xalq həm də Həsən bəyin əhəmiyyətini, tarixi xidmətlərini dərk etmir, dəyərləndirmir.

Kütlə belə böyük xadiminin qiymətini verməyə hazırlanmamışdır. Şübhəsiz, kütlə mədəniləşdikcə, insanların mənəvi sahədə göstərdiyi şücaəti qiymətləndirməyi bacaracaqdır və o zaman böyük əməkçinin xatirəsinin əbədləşdirilməsinin təntənəsi baş verəcəkdir”

C.Hacıbəylinin publisistikasını cəsarətlə döyüşkən və ideyalar publisistikası adlandırmaq olar, o, oxucunu inandırmağın, onun qəlbinə və beyninə təsir etməyin, rəy formalaşdırmağın mahir ustasıdır, o, oxucunu səfərbər eməyi, istiqamətləndirməyi bacarır, xarakterik faktları seçmək, güclü müşahidə və hərtərəfli təhlil etmək qabiliyyəti, ən doğru qənaətləri, nəticələri çıxarmaq iqtidarındadır. O. yazır ki, mən 28 noyabrı xatırlamaqla cəmiyyətin diqqətini ona yönəltmək istərdim ki, mədəni həyatımızın pioneri sayılan Həsən bəyin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üçün onun əsasını qoyduğu və bütün ömrünü sərf etdiyi ideyaların həyata keçirilməsinə çalışaq. İndi bizə elə gəlir ki, bu məsələlərin, islahatların həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. Lakin bunlar tamamilə realdır. Teatr, mətbuat, ictimai xeyriyyəçilik Həsən bəyin dövründə hansı vəziyyətdə idisə, bu problemlər də indi o şəkildə qarşımızdadır. Həsən bəy o vaxt həmin məsələlərin öhdəsindən gəldi. Amma indi deyəsən, şəxsi həyatın inkişafı və tərəqqisi çoxdan ictimai həyatı üstələyib. Bu isə qeyri-normal təzahürdür. Çünki şəxsi həyat etibarsız əsaslara söykənir. Şübhəsiz, xalq cəmiyyət tərəqqi edir. Əgər 30-40 il əvvəl mədəni həyat Həsən bəyin dili ilə bizə ictimai xeyriyyəçiliyin, mətbuatın, teatrın yaradılmasının zəruriliyini diqtə edirdisə, indi cəmiyyət onların daha da təkmilləşdirilməsini və digər tələbləri irəli sürür. Bax, əhəmiyyətli 28 noyabr tarixi bizə bu yolu göstərir, bunu xatırladır.

Ceyhun Hacıbəylinin Həsən bəyin xatirəsinə həsr etdiyi “ Yeddi il “ adlı digər məqalə daha kəskin, daha sərt üslubdadır. Görünür ki, ötən müddət ərzində cəmiyyətin Həsən bəyə münasibəti Ceyhun bəyi qəzəbləndirmişdir: “Bu gün müsəlmanların (azərbaycanlıların – T.A.) mədəni-maarifçilik sahəsində pioneri sayılan Həsən bəy Məlikovun vəfatının 7 ili tamam olur. Bakılıların pafoslu nitqləri və təntənəli mərasimlə öz xadimlərini dəfn etdikləri həmin gündən vur-tut 7 il keçir. Hələ tam soyumamış meyit üzərində səslənən o çıxışlar mənim indi də qulaqlarımdadır. Aman Allah, həmin nitqlərdən necə od-alov püskürürdü, çıxışlar ürəklərdə necə bir ümid çırağı yandırır, mərhumun xatirəsi minnətdarlıq hissi ilə

necə yad edilirdi. Həmin gündən cəmi yeddi il ötmüşdür. Nə olsun? O təmtəraqlı, ibarəli nitqlərdən nə qaldı? Deyəsən, külək elə həmin gün o çıxışları sovurub apardı. Həsən bəy tənənəli şəkildə dəfn olundu, onun haqqında 2-3 gün də orda-burda danışdılar, qəzet və jurnallar onun bioqrafiyasını dərc etdilər, portretini verdilər – vəssalam”.

Ceyhun Hacıbəyli publisistikasının məğzi, mahiyyəti, ideyası, amalı maarifçilik missiyasına xidmət etməsidir ki, onun da qida mənbəyi müəllifin təhsilə, məktəbə tükənməz sevgisidir. O, mətbuatı cəmiyyətin dirçəlişi üçün mühüm vasitə, millətin nicat yolu hesab etdiyindən mətbuat xadimlərinin əməyini, fəaliyyətini yüksək dəyərləndirir, onların xatirəsinin ehtiramla yad edilməsinin zəruriliyini diqqətə çatdırırdı. Ceyhun bəy ona müxtəlif sahələrdə ilk addımı atmağı öyrədən, ona zəngin miras, irs qoyan, onu mədəni həyata alışdıran xadimi unutduğuna görə qınayır. Halbuki digər xalqlar ona xidmət göstərən övladlarının xatirəsinə əziz tutur, ona abidə qoyur, adını əbədləşdirir, ailəsinə qayğı göstərir. Bizdə isə tamamilə əksinədir.

Ceyhun Hacıbəylinin tənqid hədəfində cəmiyyətin bütün üzvləridir, dövlət qurumlarıdır, ictimai və xeyriyyə təşkilatlarıdır O, yazır ki, biz nəinki Həsən bəyə abidə ucaltmadıq, heç adi qəbirüstü daş qoymaq üçün onun həyat yoldaşına kömək etməyə gəlmədik, biz nəinki Həsən bəyin adını və xatirəsinə əbədləşdirmədik, hətta onun tamamilə unudulması üçün çalışdıq, nəinki onun ailəsinə qayğı göstərmədik, əksinə elə bil ona əlavə dərd, kədər gətirmək prinsipi ilə bəhsə girdik. Bu mənada Həsən bəyin neçə illər boyu üzvü olduğu müəssisənin münasibəti daha qəribə təsir bağışlayır. Mən bizim şəhər özünüidarəsini, onun Uçiliş Komissiyasını nəzərdə tuturam. Elə bil ki, Məlikovlar familiyasına etinasızlıq göstərmək bu idarənin iş sistemində daxil olmuşdur.

Böyük xalq xadiminə ögey, laqeyd, biganə münasibətdən hiddətlənən C. Hacıbəyli məqaləni daha sərt cümlələrlə bitirir:” Bütün hallarda, iş yerinə zəmanət verməkdə də, yerə təqdim etməkdə də, vəzifədə yüksəlməkdə də Məlikovlar

ailəsindən yan keçilir. Bunu izah etmək çox çətinidir. Hər halda xalq xadiminin ailəsinə nəinki yardım göstərilir, əksinə bu ailənin üzvləri sıxışdırılır, öz əməkləri hesabına yaşamağa maneəçilik törədilir, öz qabiliyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verilmir. Bunlar nəyə lazımdır? Nə məqsədlə edilir? Bəzilərinin bildiyi, lakin susduğu, bəzilərinin isə bilmədiyi bu vəziyyət xüsusi öyrənilməli, araşdırılmalıdır. Yoxsa, öz canyandıranımızın, himayədarımızın xatirəsinə bu cür münasibət az-çox mədəni cəmiyyətdə hələ təsadüf olunmayan xüsusiyyətlərimizi üzə çıxara bilər. Hətta vəhşilər belə öz başçılarının məzarlarını bəzəyirlər. Bizdə vəhşilik dövrü keçmişdirsə də, mədəni dövr hələ başlamamışdır...”

Ceyhun Hacıbəyli təxminən 100 il əvvəl Azərbaycan tarixində mühüm xidmətləri olan Həsən bəy Zərdabının xatirəsinin əbədləşdirilməsi üçün çox səy göstərmiş, çalışmışdır. İstiqlal mücahidinin arzusu Sovet hakimiyyəti illərində qismən, Azərbaycan öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra isə tamamilə həyata keçirilmişdir. Qarşıdan Ceyhun bəyin anadan olmasının 125 illik yubileyi gəlir. Fikrimizcə, C. Hacıbəyli də xatirəsinin əbədləşdirilməsi haqqını qazanmış görkəmli xadimdir.

07.07. 2015.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 11 iyul 2015,

“525-ci qəzet”, 22, 23 iyul 2015.

Xəyal və həqiqətin parlaq bədii-publisistik təcəssümü

(Ceyhun Hacıbəylinin “Bir il xəyallarda... və bütöv bir ömür” memuarı ətrafında düşüncələr)

Bir neçə söz

Ədəbi termin kimi istifadə etdiyimiz «memuar» sözü fransız dilindən alınmışdır, mənası «yaddaş» deməkdir. Bu janrda ilk nümunələr də XIII əsrdə Fransada qələmə alınmışdır. Yazəçının əsasən yaddaşına istinad edərək yazdığı memuar onun yaşadığı mühiti, tarixi hadisələri, insanlararası münasibətləri, cəmiyyətdə baş verən prosesləri işıqlandırır, keçmişi göz önündə canlandırır, olayların gerçək mənzərəsini əks etdirir və bu zaman oxucu hadisələrin iştirakçısına çevrilir, o da hiss-həyəcan keçirir, təsirlənir, duyğulanır. Bu janrın imkanları ilə yazıçı milyonların qəlbinə, beyninə yol tapır, onları fəth edir. Təsadüfi deyil ki, Qərb və rus ədəbiyyatının ən məşhur simalarının əksəriyyəti memuar janrına müraciət etmiş və əbədiyaşar əsərlər yaratmışlar.

Azərbaycan memuar ədəbiyyatının rüşeymlərinə, köklərinə Nəsirəddin Tusi, Əbül Üla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi kimi klassiklərin irsində, eləcə də digər müəlliflərin qələmə aldığı təzkirə, salnamə, kitab, xatirə və yol qeydlərində təsadüf edilsə də, sonrakı dövrlərdə, xüsusi ilə XIX əsrdə bu janrda ilk əsərlər – Abbasqulu ağa Bakıxanovun, İsmayıl bəy Qutqaşının, Mirzə Fətəli Axundovun... xatirə, səyahət oçerkləri, gündəlikləri, avtobioqrafik əsərləri ərsəyə gəlsə də, XX əsrdə Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Abdulla Şaiq, Yusif Vəzir Cəmənəmənli, bir qədər sonralar Əziz Şərif, Məmməd Cəfər Cəfərov, Abbas Zamanov, Mehdi Hüseyn, Elçin, Anar, Qasım Qasımzadə...gündəlik və səyahətnamələrin- memuar ədəbiyyatının kamil, parlaq və zəngin örnəklərini qələmə alsalar da, bu qəbildən olan əsərlərin elmi-nəzəri və təcrübi məsələlərinin ardıcıl, sistemli araşdırılması, dəyərləndirilməsi, memuar ədəbiyyatının yaranması, təşəkkülü və inkişaf mərhələlərinin tədqiqi çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızın payına düşmüşdür.

Uzun illər bizdə memuar ədəbiyyatı ayrıca tədqiqat obyektı kimi fundamental öyrənilməsə də, bir sıra araşdırmaçılar ara-sıra bu problemə toxunmuş, ayrı-ayrı yazıçıların memuarlarından az-çox bəhs etmişlər. Filologiya üzrə elmlər doktoru Nailə Səmədovanın sanballı araşdırmaları, xüsusilə «Azərbaycan memuar ədəbiyyatı tarixi» (Bakı, «Nurlan», 2006, 331 səh), «İnsan, zaman və həyat həqiqəti» (Bakı, «Nurlan», 2011, 262 səh) kitabları diqqəti çəkir, təqdirəlayiqdir və memuar ədəbiyyatının tədqiqi sahəsinə layiqli töhfədir. Müəllif həmin elmi-tədqiqat işlərində memuar janrı, onun yaranması, təşəkkülü, özünəxas məziyyətləri, digər janrlarla oxşar və fərqli cəhətləri ilə bağlı Qərb və rus ədəbiyyatşünaslarının elmi-nəzəri materiallarını gözdən keçirir, onları müqayisə və təhlil edir, müəyyən qənaətlərə gəlir, Azərbaycan memuar ədəbiyyatı tarixindən, nümayəndələrindən və nümunələrindən bəhs edir. Nailə Səmədova konkret əsərlərə istinad edərək memuar ədəbiyyatını mövzu, məram, ideya, aktualıq və əhəmiyyət baxımından dərin və dolğun təhlil edir, dəyərləndirir, mühüm elmi nəticələrə gəlir.

Mühacirət memuarları

Mühacirət ədəbi irsində memuarlar mühüm yer tutur ki, bu da təsadüfi deyil. İstiqlal mücahidlərinin keçdiyi mənalı, eyni zamanda məşəqqətlərlə dolu şəxsi və ictimai həyatı, fəaliyyəti maraqlı, unudulmaz, örnək fakt və hadisələrlə zəngindir. Ömrünü milli mücadiləyə həsr etmiş qələm sahibləri heç şübhəsiz ki, yaşadıklarını, gördüklərini, yaddaşlarına əbədi həkk olunanları bölüşmək, paylaşmaq istəyir. Nəticədə növbəti gündəlik, memuar ərsəyə gəlir. Elə bilirəm ki, istiqlal aşiqi Hüseyn Baykaranın (1904, Şuşa-1984, İstanbul) Sovet İmperiyasının dünyaya meydan oxuduğu bir dövrdə – 1975-ci ildə qələmə aldığı «Azərbaycan istiqlal mücadelesi tarixi» (İstanbul, Genclik basmevi, 1975, 341 səh.) kitabına yazdığı

«Ön söz»dəki aşağıdakı cümlələr fikrimizi təsdiq edir: «Azərbaycan xalqının keçmişini bilənləri, mücadiləsini həyata keçirənləri zaman əritməkdədir. O halda gələcək nəsil bu mübarizəni necə və haradan öyrənəcəkdir? Bax, bu kitabları mənə yazdıran bunlardır» (səh 11). H.Baykara daha sonra fikrini davam etdirərək yazır: «Öz nəslilə mücadilənin içində olan bir istiqlalçı üçün öz xalqının əsirlik tarixini yazmaq nə qədər acı isə, xalqının əsarətdən qurtarmaq üçün fəaliyyətini və qurtuluşa inanmasını görmək də o qədər qürurvericidir. Sağlıq durumunun, yaşımın və çevrəmin əlverişli olmadığı bir zamanda bu işi görmək dözümlü sinir gücü istəyirdi... (səh.13).

Əlbəttə, mühacirət memuar ədəbiyyatı bir tərəfdən mücahidlərin həyat və fəaliyyətlərinin, onların yaşam və düşüncə tərzinin, daha dəqiq, dürüst öyrənilməsində ilkin, maraqlı və mötəbər mənbədirsə, digər tərəfdən bütövlükdə sovet rejiminə və bolşevik ideologiyasına qarşı mübarizə yolu və vasitələrinin geniş öyrənilməsində mühüm məxəzdir.

Filologiya üzrə elmlər doktoru Almaz Həsəncızı «Mühacir yazıçı Məmməd Altunbayın yaradıcılığında soyqırım məsələsi» adlı məqaləsində 1918-ci il mart soyqırımından bəhs edərkən göstərir ki, həmin illərin hadisələri ilə bağlı ən doğru məlumat yalnız hər cür senzura basqısından uzaq ölkələrdə yaşayan ziyalıların siyasi və bədii əsərlərində əks olunmuşdur. Həmin əsərlər XX əsrin dəqiq mənzərəsini təsvir etməyə imkan verən qiymətli mənbələrdir. Müəllif yazır: «Mühacirətdə yaşamaq zorunda qalan ziyalılar son nəfəslərinə qədər Vətənin əsarəti ilə barışmadan mübarizə aparmış, xalqının çəkdiyi bütün acıları gələcək nəsillərə daha dolğun, doğru çatdırmaq üçün əllərindən gələni etmişlər. Onların həm tarixi-kulturoloji, həm siyasi-tədqiqatlarında, həm də xatirələrində o dövrün əsl mənzərəsi əks olunmuşdur».(AMEA Folklor İnstitutu. Bakı, Elm və Təhsil nəşriyyatı, 2015. («Soyqırımlar xalq yaddaşında Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, 2 mart, 2015-ci il, 296 səh).

Biz yuxarıda Azərbaycan memuar ədəbiyyatının tədqiqi vəziyyəti, tarixi ilə bağlı müəyyən fikirlər söyləmişdik. Mühacirət memuar ədəbiyyatına gəldikdə isə, ayrı-ayrı tədqiqatçıların ara-sıra bu qəbildən olan irsə müraciətinə baxmayaraq, küll halında mühacirət memuar ədəbiyyatının araşdırıldığını da iddia etmək olmaz.

Görkəmli tədqiqatçı Elçin Əfəndiyev, mühacirət irsinin tanınmış araşdırmaçıları Xaləddin İbrahimli, Vilayət Quliyev, Vaqif Sultanlı mühacirət mövzusunda yazarkən yeri gəldikdə, bəzi memuaristlərin yaradıcılığına da toxunmuş, əsərlərə peşəkar münasibət bildirmişlər. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nikpur Cabbarlı, «Azərbaycan mühacirət nəsr» kitabında (Bakı, «Elm və təhsil», 2011, 140 səh.) tədqiqat probleminə uyğun olaraq mövzuya daha dərinlən toxunmuş və Azərbaycan mühacirlərinin qələmə aldığı gündəliklərdən - memuar ədəbiyyatından ətraflı bəhs etmişdir. KİV və elmi nəşrlərdə bir sıra digər müəlliflərin də mühacirət memuar ədəbiyyatı nümunələri ilə bağlı maraqlı məqalələri dərc olunmuşdur.

Mühacir yazarlardan B.E.Ağaoğlunun «Solovkidə gördüklərim» («Bildiriş» qəzeti, İstanbul, 14 avqust-13 noyabr, 1931, №2-15; Bakı, Günəş, 2004, 80 səh.), Mehmet Altunbayın «Azadlığa uçan türk» (Ankara, Azərbaycan Kültür Dərnəyi Yayınları, 1989, 254 səh; Bakı, Maarif, 1994, 172 səh.), Nağı Şeyxzamanlının «Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri (1905-1920» (Ankara, İlke, 1998, 218 səh; Bakı, «Azərbaycan nəşriyyatı, 1997, 160 səh.), Əhməd Ağaoğlunun «Serbest Fırka hatıraları (2. baskı), İstanbul, Baha matbaası, 1969, 160 s); «Mütareke və sürgün hatıraları», İstanbul, Doğu kitabevi, 2010, 168 səh.), Abay Dağlının «Onlar türklərdir» (Ankara, Sebat matbaası, 1851, 151 səh), M.Ə.Rəsulzadənin «Bir türk milliyetçisinin Stalinlə ihtilal hatıraları (İstanbul, Turan Xasınçılık, 1997, 120 səh.), Abdul Vahab Yurdsevərin «Azərbaycan istiklal savaşından səhnələr» (Azərbaycan Türk Kültür Dergisi, Ankara, 1954-1967, №28-35-47; 49,55; 58-59; 76-83; 85-144; 157-162; 168; 178-180) adlı əsərləri mühacirət memuar ədəbiyyatının parlaq nümunələrindəndir.

Göründüyü kimi, bəzi nümunələr dilimizə tərcümə edilmiş və ölkəmizdə də nəşr olunmuşdur. Fikrimizcə, mühacirət memuar ədəbiyyatının bütün nümunələri toplanılmalı, tədqiq edilməli, dəyərləndirilməli, nəşr olunmalıdır. Sadalanan nümunələrin demək olar ki, hamısının əsas mövzusu istiqlal uğrunda mücadilədən götürülmüşdür. Haqqında bəhs edəcəyimiz Ceyhun Hacıbəylinin «Bir il xəyallarda... və bütöv bir ömür» əsəri də bir istiqlal aşiqinin gündəliyidir, həyat dastanıdır, memuarın ruhu, xəmiri, belə demək mümkünsə, istiqlal davasından yoğrulmuşdur. Bu, çoxşaxəli, çoxplanlı, ilk baxışda yüzlərlə temanın pərakəndə toplusu, lakin dərinləndirən nüfuz etdikcə vahid süjeti, ideya istiqaməti, məramı olan möhtəşəm əsərdir. Memuarı oxuduqca, sanki onun qəm, qüssəyə bürümüş sətirliəri arxasından istedadlı və müdrik, zəngin həyat və qələm təcrübəsinə malik, fəqət dalğın və kədərli Ceyhun Hacıbəyli boylanır...

“ Memuarı qurtarsam, möcüzə olar”

Əsərin qələmə alınma tarixi haqqında danışarkən qeyd olunmalıdır ki, memuarda bu barədə müəyyən işarələr var. Müəllif öz yaradıcılığı barədə bəhs edərkən yazır ki, bir yığın mövzulara toxunur, amma heç birinin üzərində dayanma, fikrimi də tamam qurtara bilmirəm. Kimsə mənə yeni bir mövzu danışır, mən onu təzəcə çəkib qurtardığım balaca bir rəsm əsərinin (Ceyhun Hacıbəylinin həvəskar rəssam olduğu bəllidir – T.A) üstündə bir vərəqə yazıram və bunu da əlavə edirəm. «Bu da belə, sən oldun on üçüncü».

Ceyhun Hacıbəyli memuarla eyni vaxtda 8 müxtəlif mövzu üzərində işlədiyini göstərir və yazır: «... memuarı qurtarsam, möcüzə olar. Fikrimi mövzuların müxtəlifliyi dağıdır, onu zəiflədir, müxtəlif tərəflərə dartır, ümumiləşdirməyə, bir yerdə qərar tutmağa qoymur. Bu dəqiqə gərək bir mövzu üzərində işləyəm, digərləri beynimin küncündə özlərinə arxayın bir yer taparlar”. Memuarist daha

sonra başqa bir mövzunun həsrəti ilə də yaşadığını yazır və bu qənaətə gəlir ki, ancaq nə etmək olar, insan həmişə istədiyinə nail ola bilmir...Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlinir ki, həm işinin çoxluğu, həm də kədərlə keçən həyatı memuarın da qısa müddətdə ərsəyə gəlməsinə əngəl olmuşdur.

Memuarın bir bölməsi bu cümlə ilə başlayır: «Bəli, etiraf etməliyəm: öz adamlarımdan ayrıldığı və indi də davam edən bu 40 il ərzində öz bacılarım üçün nadir hallarda xiffət etmişəm...» Bir qədər sonra isə C.Hacıbəyli özünə xitabən bildirir: «Sən indi onlardan ayrıldığı 41-ci ilin içindəsən... Sən onları bu müddət ərzində heç vaxt görməmişsən və onları heç vaxt, qətiyyən görməyəcəksən – kişilər və qadınlar – onlar bir-birinin ardınca gedirlər. Və sən «özün də... ». Bu kədərli sətirlərdən, eləcə də memuarın ayrı-ayrı hissələrindəki qeydlərdən bəlli olur ki, müəllif əsəri XX əsrin 40-cü illərinin sonundan qələmə almağa başlamış, 50-ci illərin sonunda bitirmişdir. Memuar fransız dilində qələmə alınmışdır. İndiyədək nəşr olunmamışdır. Makina ilə əlyazması S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində (ARDƏİA) saxlanılır (fond №649. siy.1, saxlama vahidi 11, vərəqlərin sayı 104).

Memuarı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, Millət vəkili, akademik İsa Həbibbəylinin şəxsi təşəbbüsü ilə səriştəli tərcüməçi Şamil Zaman 2015-ci ilin əvvəllərində dilimizə çevirmişdir. Yeri gəlmişkən, mərhum f.e.namizədi Bayram Ağayev də vaxtı ilə bu sətirlərin müəllifinə, digər həmkarlarına əsərin tərcüməsi ilə məşğul olduğunu bildirsə də, tərcümə ortaya çıxmamışdır. Ceyhun Hacıbəylinin bir neçə əsərini, o cümlədən qürbətdə fransız dilində qələmə aldığı 4 hekayəni dilimizə çevirən fransız dili mütəxəssisi Mirzəbala Əmrahov da memuarın bəzi parçalarını tərcümə etmişdir. Biz Şamil Zamanın tərcümə variantına əsasən memuarla bağlı fikir və mülahizələrimizi yürüdürük.

Ceyhun Hacıbəylinin «Bir il xəyallarda ... və bütöv bir ömür» memuarı mövzusunun genişliyi, aktuallığı, toxunulan problemlərin taleyüklülüyü, tarixi və

ədəbi dəyəri baxımından Azərbaycan bədii publisistikasının, mühacirət ədəbiyyatının ən parlaq və nadir nümunələrindəndir.

Memuar

- Vətən həsrəti ilə yaşayan və onun istiqlalı uğrunda mücadilə aparan istiqlal aşiqinin ürək çırpıntıları, qəlbinin səsidir;

- çar və sovet imperiyasının milli siyasətinin əsl mahiyyətini, eybəcərliklərini göstərən və ifşa edən sənəddir;

- 1905-ci və 1918-ci illərdə ermənilərin Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda törətdikləri vəhşiliklərə, qırğınlara şahidlik edən məxəzdir;

- milli adət-ənənələri, xalqımıza mənsub ailə-məişət münasibətlərini, dini mərasimləri, şifahi ədəbi nümunələri əks etdirən mənbədir;

- inqilabdan əvvəlki Bakı həyatı, xüsusi ilə qoçuların şəhərdəki fəaliyyəti, əhali arasındakı nüfuzu barədə müəllifin özünəməxsus görüşləridir;

- Qarabağın, xüsusən Şuşanın Azərbaycan tarixində və mədəni həyatındakı yerinə, roluna işıq salan əsərdir;

- bir mühacirin qürbət - Paris macəralarıdır;

- nəhayət, böyük Hacıbəylilər nəslinin zəngin və maraqlı həyat hekayəsindən bir parçadır. Bu məziyyətlərinə görə memuarın tərcüməsi və nəşri aktual və təqdirəlayiqdir.

Memuar müəllifin gördüyü yuxunun təsiri, təəssüratı ilə yazdığı bu cümlələrlə bitir: «Kabab qoxusu ilə hara gedirsən, get, amma buradakı (qərrib ölkə nəzərdə tutulur – T.A.) kababın dadı oradakı (Vətəndəki – T.A.) kababın dadından çox fərqlənir. Bəlkə bu, kabablıq üçün seçilmiş ətin növündən irəli gəlir... Orada – doğma Vətəndə ət daha ləzzətlidir, dadlıdır...» Əlbəttə, əsərin belə sonluğu

memuarın bitmədiyi, yarımçıq qaldığı fikrini də yarada bilər. Bu ehtimalı müəllifin axırıncı cümlədən sonra yazdığı «son» sözü inkar edir. Deməli, bu oxucunu düşündürmək, onu intizarda qoymaq niyyəti ilə seçilmiş bir üsuldur. Bəlkə də yuxuların, xəyalların sərhədlərinin olmadığına müəllifin bir işarəsidir. Bütün hallarda ayrı-ayrı epizodlardan, yuxulardan, hekayələrdən ibarət memuar bitkin bir əsər təəssüratı yaradır.

Bir sıra nəzəriyyəçilər memuarları, gündəlikləri hadisələri dəqiq, dürüst, obyektiv çatdırdığına görə onları bədii nümunələrlə fərqləndirir və elə buna görə də yuxuları, xəyalları, təxəyyül məhsullarını bu janrın tələblərinə uyğun görmürlər. Lakin «janr resepti» ilə əsərin ərsəyə gəlmədiyi də məlumdur, hansı ədəbi qaydalarla müəllifin əl-qolunu bağlamaq, onu çərçivəyə salmaq, müəllifin yaradıcılıq laboratoriyasına müdaxilə etmək, düzgün deyil və əgər müəllif hadisələri təhrif etmədən, saxtalaşdırmadan yuxularla, xəyallarla öz əsərinə, belə demək mümkünsə bəzək vurur, onu daha oxunaqlı, təsirli edərsə, fikrimizcə, bu qəbahət deyil, janrın tələblərinə də kölgə salmır.

Ceyhun Hacıbəyli bədii əsərlərində də tez-tez istifadə etdiyi özünəxas və doğma vasitədən – yuxulardan memuarında məharətlə istifadə etmişdir. Bu priyom müəllifin reallıqların, tarixi hadisələrin obyektiv təqdiminə nəinki mane olur, əksinə olayların daha koloritli, daha canlı və təsirli çatdırılmasına yardım edir. Başqa sözlə desək, bu memuar C.Hacıbəylinin yaddaşı ilə xəyallarının birgə məhsuludur, onlar bir-birini inkar etmir, bir-birini tamamlayır.

«Şən idim - birinci və axırıncı dəfə...»

Fikrimcə, Ceyhun Hacıbəylinin peşəkar mühərrir, mahir redaktor və nasir kimi təqdimata ehtiyacı yoxdur. Onun bu keyfiyyətləri haqqında artıq xeyli yazı qələmə

alınmışdır. Maarifçi-publisistin mühacirətəqədərki yaradıcılığında başlıca mövzular elm, təhsil, mədəniyyət, incəsənət, xeyriyyəçilik problemləri, dini dəyərlər, erməni məkri və hiyləsinin ifşası, mühacirətdən sonrakı yaradıcılığında bolşevizmə qarşı mücadilə, istiqlal uğrunda ideoloji mübarizə, milli mədəniyyətimizin xarici ölkələrdə təbliği olmuşdur. Elə haqqında söz açacağımız memuarda da müəllif çox məsələlərə, mətləblərə toxunsa da, əsərin mövzusu yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanla, onun istiqlalı ilə bağlıdır.

Memuarın qəm, qüسسə, kədər və göz yaşları ilə yazılmasının tək səbəbi qürbət həyatının əziyyətləri, məşəqqətləri və məhrumiyyətləri deyil. Bu əsər qələmə alınanda Ceyhun bəy demək olar ki, qürbət həyatına alışmış, uyğunlaşmışdı: dili mükəmməl bilirdi, işi-gücü, legioner və digər həmvətənlər arasında dostları var idi, kifayət qədər nüfuz sahibi idi. Memuarın göz yaşları ilə yazılmasının əsas səbəbi əsərin bu cümləsindən də bəlli olur: «Taleyin sarsıdıcı zərbəsi axırıncı Dünya Müharibəsi zamanı məni çaşdıraraq rəhmli sıxıntı keçirtməyə və daha rahat sığınacaq axtarıb tapmağa – məcbur etdi». Burada – C.Hacıbəyli «taleyin sarsıdıcı zərbəsi» deyəndə heç şübhəsiz ki, 23 yaşlı oğlu hərbi təyyarə pilotu Ceyhunun (Ceyçik) almanların Parisə hava hücumu zamanı tarana gedərək həlak olmasına işarədir. Əlbəttə, övlad itkisi C.Hacıbəylini sarsıtmış, belini bükmüşdü.

İstedadlı həmkarımız Bəxtiyar Qaraca «Azərbaycan» qəzetinin 29 sentyabr 2015-ci tarixli nömrəsində dərc etdirdiyi «Durun gedək evimizə» adlı məqaləsində yazır: «İkinci Dünya Müharibəsinin ağırları Ceyhun bəyin ailəsindən də yan keçmədi: Üzeyir bəyin hər bir məktubunda xatırlanan, əzizlənən, Bakıda dünyaya gələn, 1937-ci ildə Paris Hərbi Akademiyasını uğurla bitirəndən sonra alman faşizminə qarşı mübarizəyə təyyarəçi kimi qatılan oğul Ceyhun düşmənlə qeyri-bərabər döyüşdə qəhrəmanlıqla həlak olur. 23 yaşlı oğlunu itirən Ceyhun bəy sarsıntılar keçirir. Bir tərəfdən Vətən həsrəti, digər tərəfdən isə oğlunun faciəsi onu ömrünün sonuna kimi rahat buraxmır. Memuarın qələmlə yox, göz yaşları ilə

yazılmasının da əsas səbəbi bu idi. Ceyhun bəy əsərdə dəfələrlə bu itkiyə işarə vurur.

Bu baxımdan «Xalamgildə çörək yeyirəm» - cümləsi ilə nəql olunan yuxu daha təsirli, kədərli. Ceyhun bəy oğlunu axtarır, tapır, bir süfrə arxasında əyləşirlər. Süfrədə çörək, tort var. Lakin yağ çatışmır, qurtarıbdır. Biz yeyərkən bir it bizə yaxınlaşır və başını çörək yediyimiz stolun üstünə qoyur... Sonra səhnə dəyişilir. C.Hacıbəyli aprelin 9-da oğlunun hərbi xidmətə çağırıldığını, sonra ondan bir müddət xəbər gəlmədiyini, həyəcanla onu axtardığını, nəhayət, onu «üstləri tikanlı kol-kosla örtülmüş topların arxasında» tapdığını, oğlunu bu yerlərdə yeganə olan mehmanxanaya apardığını, orada yeyib-içib şənəndiklərini qeyd edir və yazır. «Kefim düzəlmişdi, yaxşı idi... Şən idim... birinci və axırıncı dəfə:

C.Hacıbəyli yuxularında oğlunu müxtəlif vəziyyətlərdə – qatarda bombalandığı, qorxunc buynuzlu öküzlə üz-üzə qaldığı, küçədə adamların içində güclə yeridiyi, dərd-qəm içində boğulduğu, qatardan düşən səyahətçilər arasında oğlunu tapmadığı hallarda görür və həmin yuxularla bağlı kədərli, bəzən də qarmaqarışq, anlaşılmaz çətin əhvalatlar danışır... Oğlunun nisgili ilə bağlı memuarda nəql olunan yuxular canlı, obrazlı nəql edilir, bədii təsvir üsulları, ricətlər müəllifin şəxsi duyğu və düşüncələrini oxucuya daha təsirli çatdırmağa xidmət edir.

«Xəyallara sitayiş»in səbəbi...

Memuar üslubuna, quruluşuna görə də xeyli fərqlidir. Bu əsər bir-biri ilə qətiyyənlə əlaqəsi olmayan yüzlərlə parçadan ibarətdir. Bir parçada nəql olunan hadisə bir andaca, xəyal, yuxu surəti ilə digəri ilə əvəz olunur, o da az sonra bir göz

qırpımında başqası ilə əvəzlənir. Üslub isə C.Hacıbəyli yaradıcılığına bələd olanlar üçün doğma və tanışdır. O, hələ ilk qələm təcrübələrində – kiçik həcmli felyeton və hekayələrində yuxudan bədii priyom kimi istifadə edir, bu vasitə ilə maraqlı əsərlər yazırdı. Adından da göründüyü kimi, bu memuar xəyalların, yuxuların məhsuludur.

Ceyhun bəy «xeyallara sitayişini» onların nəsillərində qədim zamanlardan qalma adətlə izah edir, yazır ki, həyatımızı az qala yuxularımıza uyğun qururuq. Səyahət, toy, nişan ərəfəsində, alqı-satqıda, yaxud işə götürmə, işdən azad etmə zamanı anamız yuxuları yozaraq atama, bizə yol göstərirdi. «Bizim ən qorxulu xəyallarımızın elementləri bunlar idi: od, alov, toy, dişin düşməsi və s. bununla yanaşı su, at, səfillik, gecə vaxtı təsis edilmiş nişanlar uğurlu işlərin əlaməti sayılırdı».

Ceyhun Hacıbəyli fikirlərini əsaslandırmaq üçün kiçik yaşlarında ikən gördüyü yuxunu, onun yozumunu və yuxulara inamının səbəbini belə nəql edir: «...təxminən 4 yaşım olardı. Günlərin bir günü gecə yuxuda gördüm ki, bizim bağla yaxınlıqdakı bağın başlanğıcını birləşdirən çəpərin üstündən qəfildən alov qalxdı. Ancaq, bunun sabahısı səhər, mənim yuxumda gördüyüm yerdən Mirzə Süleymanın başı göründü: bu, bizim ailənin dostu, dueldə öldürülən dayımızın faciəvi ölüm xəbərini ailəmizə çatdıran mömin bir adam idi... Ceyhun bəy “kədərli və xətərli” bir hadisədən xəbər verən yuxunun İkinci Dünya Müharibəsi zamanı gerçəyə çevrildiyinə inanır və üstüörtülü olsa da, həmin yuxunu oğlunun ölüm xəbəri ilə əlaqələndirir. Yeri gəlmişkən, memuar boyu yəqin ki, Ceyhun Hacıbəyli oğlunun həlak olması ilə bağlı yuxularını bir neçə dəfə yazır, yozur: «Enişli bir küçə ilə aşağı düşürəm, bu zaman balaca bir uşağın mənə çağırıldığını eşidirəm: «Ata!» Arxaya çevrilirəm və cavan bir qadının balaca oğlunu gəzdirdiyini görürəm. Bu uşaq qaçaraq mənə çatır. Mən onu əllərimlə tuub başımın üstünə, göyə qaldırıram, düzünü desək, o ağır idi. Sonra əl ağacımı ona verdim, o isə dərhal onu ayaqlarının arasına keçirib at kimi mindi: Mən qışqırdım: «He, dəh, dəh!» Balaca əylənir, ancaq tez də əməlindən çəkinir. Anası gəlib bizə qoşulur və

balasının əməlinə görə məndən üzr istəyir. O, küçəni burularaq, sağa tərəf hərəkət edir, bu zaman mən sol tərəfə dönməliydim. Mən anadan uşağını buradan sonar hara gəzməyə haraya aparacağını soruşdum. O, cavab verir: «Qəbiristanlığa». Öz-özümə deyirəm: «Uşağı gəzmək üçün qərribə bir yerə aparır». Uşaq məndən könülsüz ayrılır. Mən onun qışqıraraq «xudahafız, ata!» - dediyini eşidirəm. Təbii ki, müəllifin bu və buna bənzər yuxuları oxucuları da üzür, onlar da sarsılır və kədərlənirlər.

Memuar müəllifi yazır ki, bütün gecələr yuxu görür və onların arasından özümə qarmaqarışiq olanları yox, aydın olanları oxucularımla bölüşürəm: «Mən onları olduğu kimi, stenoqrafiya üsulu ilə, onlara toxunmadan, heç bir şey artırıb əksiltmədən qeyr edirəm». Əsərdə avtobioqrafik məlumatlar, Hacıbəyli ailəsi ilə əlaqəli çoxsaylı əhvalatlar da əksini tapmışdır. Ceyhun bəy atası, anası, qardaşları, ögey anası, dayısı, əmisi, onların xarakteri, ailə bağları, ilk məhəbbəti barədə də yeri gəldikcə bəhs edir, ətrafının ədəbiyyata, məktəbə, təhsilə, musiqiyə, adət-ənənələrə, dinə münasibətini əks etdirən olaylardan söz açır.

«Xaç anası» deyə xatırladığı qadının onun tərbiyəsində, dünyagörüşündə rolunu, əməyini yüksək dəyərləndirən C.Hacıbəyli onu aşağıdakı cümlələrlə xatırlayır: «Mənim iki anam vardı: birisi məni dünyaya gətirən, o birisi məni qəbul edən və mənə ilk uşaqılıq illərindən qayğı göstərən. Birinci mənim atamın qanuni arvadı idi və məni ona «yoldaş» olmaq zərurətindən doğmuşdu. Məhz o, ağır vəziyyətlərində atama təsərrüfat, heyvandarlıq və s. işlərdə kömək göstərmiş, onu idarə etmişdir, o zaman mənim əsl şəhərli anam belə şeylərlə məşğul olmurdu». C.Hacıbəyli «xaç anası»nın heç vaxt uşağı olmadığını, Ceyhun anadan olanda doğuş rəmzi kimi köynəyinin yuxarisından salıb-sürüşdürüb aşağısından çıxardığını yazır və qeyd edir ki, o məni sevir, çox ərköyün böyüdüdü. Memuarist yazır: «...mən onu anam kimi sevirdim. Mən bürkülü iki fəsil kənddə xaç anamın himayəsində qaldığımı yaxşı xatırlayıram. Bu vaxt anam, qardaşlarım, bacılarım dəniz səviyyəsindən 1880 m. yüksək olan kölgəli şəhərdə (Şuşa nəzərdə tutulur –

T.A) qalırdı». C.Hacıbəyli bəzən anasının bu münasibətindən əziyyət çəkir və yazır ki, mən qəm-qüssə içində idim, gecə-gündüz ağlayırdım və xaç anamın təsəlliverici incə nəvazişlərini rədd edir, özümdən uzaqlaşdırırdım.

Xaç anası Ceyhun bəyə hər fürsətdə nəvaziş göstərir, əməlləri ilə özünün böyük məhəbbətini təsdiqləyirdi. Onu başqa suallar narahat edirdi: nə üçün anam mənim oyuncaqlarımı öz qardaşı oğluna verir, xüsusi ilə gözəl, dəstəyi gümüş pulla zərb olunmuş, mənim istəyimlə, niyyətim və arzumla hazırlanmış qamçımı nə üçün, nəyə görə? Memuarist ailə ilə bağlı yazanda, düşünəndə daim həyəcanlanır, doğmalarla keçirdiyi günləri, ayrılıq anını göz önünə gətirir, duyğulanır və oxucunu da duyğulandırır: Pulla bağlı gördüyü bir yuxu növbəti dəfə Ceyhun bəyi uzaq illərə – uşaqlıq çağına aparır. Onun fikrincə, yuxuda pul görmək, zaman, vaxt əlamətidir və o, ötənləri xatırlayır: «Deyim ki, məktəb yaşına, yəni, şəhərdə yerləşdiyimiz vaxta kimi mənim pul ilə heç bir əlaqəm olmayıbdır, hər bir işim təbiət qoynunda keçmişdir. Mən hətta kəndimizdə kiminsə dükanı olub-olmadığını da deyə bilmərəm».

Başqa bir yuxusunda zirvədən Ceyhun bəy qardaşını vəhşi təbiəti, gözəl coğrafi mövqeyi, vadiləri, uçurumları, dağ çayları olan bir yerdə görür, sonra onu gözdən itirir. Müəllif bu yuxunu gördükdən sonra «mineral suyu, adamı valeh edən təbiəti, möcüzələrlə dolu olan Şuşanı xatırladır, dərhal da təəssüflə yazır ki, bu qədər zənginlikləri olan ərazidə kiminsə müalicə mərkəzi yaratmaq fikri yoxdur. Yalnız yay aylarında buralar canlanır, mədə, qaraciyər, ürək... xəstəlikləri olan insanlar burada qısa müddət düşərgədə qalır və şəfa tapırlar. Şuşada keçirdiyi günləri, həzin, unudulmaz xatirələri kövrək dillə yada salan, samovar çayı məclislərini, düşərgədə səhnələr göstərən qaraçıları, onların nümayiş etdirdikləri məzəli əhvalatları, macərələri həvəskarların musiqi və rəqslərini yada salan Ceyhun bəy yazır ki, gəzinti və musiqi arasındakı fasilələrdə isə hamı məzəli lətifələri bir-birinə danışır, kəsilmək bilməyən gülüşlər ətrafa yayılırdı... Lakin xatirələrin hamısı belə ürəkaçan deyil: qaçaqların düşərgələrə həmlələri sakinləri və qonaqları

əməlli-başlı qayğılandırır: «Gəncliyimdə və hətta uşaqlığımda təsadüf elə gətirmişdir ki, mən əlimdə silah avaralara və qaçaqlara görə çadırın altında «keşik çəkmişəm» – deyə C.Hacıbəyli təlaşla xatırlayır.

Yuxuda özünü ata-baba bağında görən Ceyhun Hacıbəyli çoxlu quru ağacların əhatəsindədir və onları kəsmək üçün mişarın olmadığına təəssüflənir. Bununla belə, bir budağı kəsir, onun üstündə uzanan anasını xəbərdar etmək isə artıq gecdir. Anası budaqdan sallanmış vəziyyətdə havada qalır. Bu yuxu Ceyhun Hacıbəyliyə 1939-cu ildə vəfat edən anası ilə bağlı həzin hekayəni nəql etdirir. “...övladlarını görmək ümidi onu yaşadırdı” - yazan Ceyhun bəy anasının ölüm xəbərini Polşada olarkən eşitmiş və sarsılmışdı. O, anasını açıq ürəkli, hər bir şeyi olduğu kimi danışan, gələcəkdən xəbər verən, şən bir insan, «eybsiz, ləkəsiz» qadın, «düzgünlük təmizlik» nümunəsi, “həddi-hüdüdü, nəzakətin, ədəbin yerini bilən xanım” adlandırır, onu da qeyd edir ki, atamızın yenidən evlənməsi onu sevindirəcək bir hərəkət, əməl olmadı. Ceyhun Hacıbəyli anasının əlliyə qədər sayı bilmədiyini, savadsız olduğunu yazır, eyni zamanda göstərir ki, o xəstəyə, uşaqlara qulluq etməyi bacarır, təsərrüfatı idarə etməkdə atama yaxından yardım edirdi. Memuarist anası ilə bir söhbətini belə xatırlayır: «Ondan nə vaxt uşaqlarından hansını daha çox sevdiyini soruşsaydım, - anam barmaqlarının beşini də mənə göstərir və cavab verirdi: «Bunlardan birini kəssələr, mən eyni ağrını çəkəcəyəm.

Ceyhun Hacıbəylinin yuxularını məzmun baxımından iki qrupa bölmək olar. Bir qisim yuxuda o Vətəndədir, yuxuda ata-anasını, bacı-qardaşını, Bakını, Şuşanı, oradakı insanları, doğma diyarın əsrarəngiz təbiətini görür, digər qisim «yuxu»lardakı hadisələr qürbətdə - daha çox Parisdə, onun küçə və xiyabanlarında bar və kafelərində cərəyan edir. Hər iki halda o gördüyü yuxuları şəxsi həyatı, fəaliyyəti, taleyi ilə məharətlə əlaqələndirir, yozur.

«Dayımgildəyəm». «Qardaşımla üz-üzə bir çəpərin qarşısında oturmuşuq», «Xalamgildə çörək yeyirəm», «Öz evimizdəyəm», «Evimizə qayıdıram», «Ata evindəyəm», «Bir təpənin üstündəyəm», «Məslək yoldaşlarımdan biriləyəm»,

«Oğlumun müşayiətilə küçədə gedirəm», «Dərd-qəm içində boğulan xalamın yanındayam», «Mən indi ata-baba bağındayam», «Baqqal dükanına daxil oluram», «Suyu bal olan şəhərdəyəm» (Şuşa nəzərdə tutulur – T.A), «Ata evimizdə bir gecə», yaxud «Paris qəsəbələrində bir küçə», «Parisdəki Molyer evinin, yəni «komedi Fransez»in pilləkəni ilə qalxıram; «Oğlumun və bir neçə adamın müşayiəti ilə vaqonda səyahətdəyəm», «Bir Lourdes kilsəsinə səyahət etmək əhvalındayıq», «Monte-Karloda bakkara oynayırım», «Bir nəfər qadın dostumun restoranındayam», «Rəqs salonundayam», «Overn kəndlərinin birində, hər bir tərəfdən meşə ilə əhatə olunmuş bir təpənin üstündəyəm», «Elə bir salondayam ki, orada bir xanım ətrafa şəfəq saçır» və s. və i. kimi sözlərlə başlayan onlarca yuxunu Ceyhun bəy oxuculara nəql edir, bəzilərini yozur, bəziləri barədə susur, şərh etmir, nəticə çıxarmağı oxucunun ixtiyarına buraxır.

Müəllif memuar boyu, tez-tez Bakını və Şuşanı «doğma şəhərim» -deyə, məhəbbətlə vəsf edir. Şuşanın insanlarından, füsunkar təbiətindən, tarixindən Şuşada dini mərasimlərin, xüsusən Aşuranın necə keçirildiyindən söz açır. Bakının məktəb, maarif, mədəniyyət, xeyriyyə sahəsindəki irəliləyişdən yazır, şəhərin özəl həyatını, onun özünəməxsus mənzərəsini təsvir edir. «Qoçu» mövzusunda toxunan C.Hacıbəyli onların daha çox 1905-ci ildən sonra daha böyük nüfuz qazandığını qeyd edir:«Əsl qoçular o adamlar idi ki, bütün şəhəri gərgin vəziyyətdə saxlayırdılar. Belələrinin möhkəm dayaqları və başçılarını öz həyatları bahasına müdafiə etməyə sadıq yoldaşları vardır».

C.Hacıbəyli qoçulardan Ağa Kərimi, Teymur bəyi, Kərbəlayi Abdullanı yaxşı xatırladığını yazır, qoçular arasındakı münasibətlərdən və onların əməllərindən geniş bəhs edir. Qoçuların nüfuzuna şəhər qubernatoru təyin olunan Martinov sarsıdıcı zərbə vurur: «Günlərin bir günü o, bir qoçu ilə rastlaşır, onunla söhbət edir, zarafatlaşır, daha sonra onun başındakı gözəl Həştərxan papağını əlindəki qılıncla iki yerə bölür və ona deyir: «Bu qədər uzunluqda olan papağı başa qoymaq lazım deyil, buna qənaət deməzlər, papağın yarısını qardaşına verə

bilərsən». Qubernatorun qoçuluq rəmzini bildirən Həştərxan papağına qarşı təhqiramiz hərəkətdən sonra qoçular öz nüfuzlarını itirməyə başlayır.

Folklor vurğunu, sənət aşiqi

Gənclik illərindən ədəbiyyata, folklorla, musiqiyə böyük maraq göstərən Ceyhun Hacıbəylinin bu mövzulara memuarda da toxunması təbiidir. Atası və əmisi haqqında xatirələrini yada salan Ceyhun Hacıbəyli yazır: «Mən və qardaşlarım heykəltəraşlıq sənətinin, rəssamlığın, mahnı və musiqini kimdən irsən aldığımızı bilmirəm». Əmisnin dostu, paltar mağazasının sahibi Mirzə Cəfəri isə belə xarakterizə edir: "...ancaq o şair və xüsusilə həcv yazan bir adam kimi tanınırdı. Onun qələminin kəskinliyi hamı tərəfdən etiraf olunardı. Memuarist yazır ki, Şuşanın təbiəti, iqlimi, gözəlliyi burada yaşayanların poetik, şairanə qəlbinə nüfuz etməyə çox imkan yaradırdı. Ceyhun Hacıbəyli mərasimlərdə qadınların bədahətən söylədikləri ağıları, bayatıları, laylaları heyranlıqla yada salır, onlardan yerli-yerində sitatlar gətirir. O, şahidi olduğu bir hadisəni söyləməklə də fikrini əsaslandırır və nəql edir ki, bir dəfə bir-biri ilə qonşu olan müsəlman və erməni qəbiristanlığında mənə sarsıdan bir hadisənin şahidi oldum. Bir neçə erməni qadını və qızı yeni basdırılmış adamlarının qəbri üstündə ağlaşırdılar. Yoldan keçən bir müsəlman qadını da matəm içində olan erməni ailəsinə yanaşır. Bircə an sonra bizi sarsıdan ağılardan birinin ətrafa hakim kəsildiyini eşitdik: bədi, gözəl ağılardan biri idi. Mərhumun hansı cinsdən olduğunu belə bilməyən müsəlman qadının oxşama sözləri, eləcə də qəddar taleyin ünvanına yağdırdığı lənət və qarğışları erməni qadınlarının ağlaşını ikiqat artırdı və onlar müsəlman qadınını bu mərasimə göndərdiyinə görə Allaha təşəkkür edirdilər...

Ceyhun Hacıbəyli doğma Vətəninə adamların tez-tez «yağlı» sözlərlə, işarələrlə, eyhamlarla, məcazlarla, qondarma ibarələrlə danışdığını və həmin ifadələrin yerində, səciyyəvi və gözəl olduğunu qeyd edir: «...bir təşəbbüs həyata keçməyəndə deyərlər: Dəvə oynayanda qar yağar;Razılıq əlaməti belə bildirilir: Kor nə istər, iki göz, biri əyri, biri düz; Uzaq qohumluq əlamətinə, yaxud, iki nəfər arasındakı yaxınlığa, məhrəmliyə etiraz etmək üçün göz atarlar: Arazı keçəndə bunlar arxalarını bir-birinə sürtüblər; Birinin arzusunun əlçatmazlığına «Ac toyuq yatıb yuxuda darı görər» - deyə kinayə edərlər; Məğrurluğu, yaxud lovğalığı ifadə etmək üçün belə deyərlər: Mən bəylərlə plov yemirəm ki, bıqlarım yağa batar; Vicdansız və qəddar adam üçün bu cümləni işlədərlər: «O, öz anasının döşünü kəsər»; Hiyləgər və bicin ünvanına «O, səni çaya susuz aparar, susuz da gətirər» – deyərlər; Lal-dinməzə, adama yovuşmayana: «Bunun buynuzu qarnındadı»; Ədəbsiz və utanmaza «Onun üzü sağrısından qırmızıdır»; zəif aciz adamı ifadə etmək üçün «O, təmizə çıxmaq üçün gözündən də xahiş edər»; qeyri-ciddi, əsassız danışan barədə «O, sözünü elə deyir ki, bişmiş toyuğun da gülməyi gəlir» - deyərlər».Bir tamaşa salonunda anlaşılmazlıqdan inciyib teatrı tərk edən hərbiçilərdən bəhs edərkən C.Hacıbəyli mövcud mənzərəni oxucuya çatdırmaq üçün yenə məsələrimizə üz tutur: «Bax, belə yerdə bizim xalq deyimimizi işlətmək yerinə düşər: «Ayı meşədən küsüb, meşəninə xəbəri yoxdur».

Bu sətirlərin müəllifi 1996-cı ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında C.Hacıbəylini folklor toplayıcısı və tədqiqatçısı kimi də təqdim etmiş və onun 1934 –cü ildə Parisdə fransız dilində nəşr olunan “Asiya” jurnalında dərc etdirdiyi «Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)» adlı əsərinə (f.e.n Bayram Ağayev əsəri tərcümə edərək 1999-cu ildə kitab şəklində “Ozan“ nəşriyyatında buraxdırmışdır) xeyli yer ayırmışdır. C.Hacıbəylinin şifahi nümunələrə, xalq yaradıcılığına müraciət etməsi onun milli irsə, adət-ənənələrə vurğunluğuna dəlalət edir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, C.Hacıbəyli əsərdə bədii, obrazlı, ifadə vasitələrindən gen-bol, yerli yerində və məharətlə istifadə edir: «Biz bir neçə

«palıd kimi» adam qızılgül kolluğuna düşürük»; «Bol arpa götürəcəyimizə inandığımız şırımlarda qəmgin, hüznü otlar ağalıq edir, hər yeri alağ otu basmışdır. Təbiətdən gələn bu təhlükə dalğası hər yeri basmış, süpürüb alt-üst etmişdi»; «Onun yorğun və həyəcanlı sifəti yaşlı bir adamın müsibətlərini xatırladır»; «Bu bəlanın, bu qədər dərd-qəmin hansı ifadələrlə yazılacağını özüm-özümdən soruşuram... gərək dəryalar mürəkkəb, qamışlar qələm olsun!»; «Gözlərim qanlı göz yaşları axıdır», «Bütün dünya mənim şikayətlərimdən xəbərdardır, bədbəxt taleyimsə heç vaxt ayılmayacaqdır» - kimi cümlələr bir tərəfdən müəllifin fikrini tam və düzgün çatdırmağa xidmət edirsə, digər tərəfdən də əsəri oxunaqlı, canlı edir.

C.Hacıbəyli «yanaqları çuxurlanmış, arıq bədənli», «həmişə xırıldayan» Xanlıq Kərimi də unutmadığını, onun qolunun, ya da çiyinin üstünə qoyduğu qızılquşla mütəmadi ova çıxdığını, quşu ovun üstünə buraxdığı zaman bacardığı qədər hayküyü ilə ona ürək-dirək verdiyini, ruhlandırtdığını da yaxşı xatırlayır: «Onun ovun dalınca göndərdiyi quşun arxasınca «atam», «anam», «qoçum», «mənim quzum» dediyini bəzən indi də eşidirəm, «Sənin gözlərinə dönüm», «Dədəm sənə qurban», «Sənin məmələrini yeyim» kimi məni valeh edən cümlələri indi də qulaqlarımdadır.

Erməni vəhşiliyinin ifşası

Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılığında diqqəti çəkən mövzulardan biri də erməni məsələsi, erməni vəhşiliyi, erməni xəyanəti, erməni faşihəliyi, erməni hiyləsi və məkridir. Onun 1918-ci il mart qırğını haqqında 28 noyabr 1920-ci ildə qələmə aldığı məqalə (Salman Mümtaz adına ARDƏİA, f.649, siyahı 3, saxlama vahidi №1) dövrün mənzərəsini işıqlandırmaq baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Haqqında bəhs etdiyimiz memuarda da C.Hacıbəyli nə az, nə çox 59 dəfə mürdar ermənilərin adlarını çəkərək onların insana yanaşmayan xislət və əməllərindən bəhs edir.

Uşaqılıq illərindən xatırladığı tanınmış həcv ustası, dükan sahibi Mirzə Cəfərin bir əsərinin məzmunundan bəhs edərkən, göstərir ki, müəllif burada siyasi hadisələrə toxunur, yunan-türk müharibəsi zamanı – ermənilərin osmanlılara hüddüyü dönəmin mənzərəsini verir.

Parisin hündür yerlərinin birində salınmış xiyabanda tamaşa göstərən, milli musiqini dinləyərək gəzişən, istirahət edən, oxuyan-yazan müsəlman gənclərinin hərəkəti paxıllıqdan qoca erməniləri haldan çıxarır: «Gənclərin inadkarlıqla işləməsi, erməni gənclərinin isə ləng tərپənməsi qoca erməniləri açıq-aşkar əsəbləşdirir və bəzən bu, onların öz arasında küsüşməsinə, dalaşmasına səbəb olurdu». Müəllif yazır ki, ermənilər zahirən özlərini Qərbçi kimi göstərir və arvadlarının sayəsində malik olduqları mülk, malikanə və torpaq sahələrini əllərində saxlayırdılar. Əmlak münaqişələrində ermənilər münsiflər məhkəməsi hakimlərini «irqi münaqişələr»ə cəlb edəndə hakimlər adətən, öz dindəşlarına susmağı, lazım gələrsə hətta g... verməyi tövsiyə edir, eyni zamanda dostyana məzəmmət etməyi də unuturlar. C.Hacıbəyli qeyd edir ki, hakimlər erməniləri iki yoldan birini seçməyi məsləhət bilirdilər: «...ya siz tamamilə avropalaşmalısınız, yəni yunan-avropa bazarına daxil olmalısınız və bu halda bəzi maymaqlar sizin arvadlarınıza baxırlarsa, siz əsəbləşməməlisiniz, ya da istəyirsinizsə... arvadlarınızı evdən bayıra çıxartmayın, onları örpəyə bürüyün». Memuaristin bir yuxusunda təsvir etdiyi hadisə ilginçdir. O, ermənilərlə bir yığıncaqdadır. İclası patriarx aparır. Ermənilər bizə xoş sözlər deyir, lakin səhər yeməyi təklif etmirlər. Xeyli sonra yeməyə Tunis balığından hazırlanmış konserv verirlər. Mən onu qonşu stolda əyləşənlərə təklif edirəm və yeməyimə heç nə qalmır. Bu zaman mənə sosiska verirlər. Müsəlman olduğum üçün mən onun heç dadına baxmıram. Bu yuxu ilə müəllif erməni patriarxının erməni cəmiyyətindəki rolunu göstərməklə yanaşı, onların xəbisliyinə, qonağa qarşı qeyri-etik münasibətlərinə işarə verir.

Ermənilərin qorxaqlığını göstərən səhnəni də müəllif məharətlə təsvir edir: «Erməni terrorçular bizə qarşı həmişəki kimi xəyanətkar hərəkət etmək istəyirdilər.

Onlardan biri bizim pəncərəyə yaxınlaşır. Az sonra mən böyük bir revolveri paltomun cibində gizlədərək bayıra çıxıram. Terrorçu qrupun üzvləri əllərində qılınc meydan sulayırlar. Revolverin olduğunu hiss etdirən kimi onlar çul kimi yerə sərilir, şalvarımın əvəzlərinə sarılırlar. Erməni terrorçuların öz məqsədlərinə çatmaq üçün hər cür şərəfsizliyə, alçaqlığa əl atdığını yazan C.Hacıbəyli göstərir ki, doğrudur, erməni burjuaziyası terrorçu təşkilatların tələblərini ödəyir, onları yedirir, onlara maliyyə dəstəyi göstərilir. Xidmətdən boyun qaçıran isə dərhal amansızcasına qətlə yetirilir: «Bu axırıncılar arasında bir nəfər adlı-sanlı bankir Dəmirovu yaxşı xatırlayıram. O, istənilən məbləği verməkdən boyun qaçırdığına görə həmin andaca qətlə yetirildi.

Rus-yapon müharibəsinin qızgın vaxtında fürsətdən istifadə edən erməni terrorçular xüsusi ilə fəallaşmışdılar. İş o həddə çatmışdı ki, onlar rusları da hədəfə alırdı. C.Hacıbəyli yazır ki, başlarını itirmiş nüfuzlu ruslar çıxış yolu axtarırdı. Beləliklə, onlar “dahi” ideyalarını «parçala və hökm sür» prinsipini işə saldılar və müsəlmanlarla erməniləri üz-üzə qoydular. Əsərdə, ümumiyyətlə Qafqazda rus siyasətini faş və ifşa edən məqamlar çoxdur. Bu barədə bir qədər sonra bəhs edəcəyik.

1905-ci ildə ermənilərin törətdiyi vəhşilikləri xatırlayan müəllif yazır ki, Bakının, digər şəhərlərin, kəndlərin yüzlərlə evləri ağına- bozuna baxmadan alt-üst olundu, külli miqdarda əhalisi yandırıldı, vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Ceyhun bəy qeyd edir ki, qırğın bir müddət sonra başa çatsa da, kiçik bir hadisədən hər an yenidən od tutub alışmağa hazır idi. Belə də oldu. 1918-ci ildə ermənilər Bakıda, Azərbaycanın digər bölgələrində xalqımıza qarşı tarixdə görünməmiş vəhşilik törətdilər. Bu qırğın Qafqazın yenidən bolşeviklər tərəfindən ələ keçirilməsinə yardım etdi. Hər iki cəbhənin şovinistləri etiraf edirdi ki, sovetləşmədən sonra bu regionda qırğının olmaması onu deməyə əsas verir ki, bu xalqların böyük kütləsi münafişlərdən kənardır və qırğın siyasət adamları tərəfindən törədilmişdir.

Ceyhun Hacıbəylinin təbirincə desək ,«türk-müsəlman insanlarına nifrət edən erməni fanatiklər yeri gəldikcə lazımı zərbələr almış, lakin tarixin dərslərindən ibrət götürməmişlər, hətta qadınlarımız erməni vəhşilərinin cavabını layiqincə vermişlər». Şuşa ətrafında çadırlarda istirahət etdiyi dövrü xatırlayarkən o «qonşu çadırda olan Həmidə xanımı yada salır və yazır ki, o ermənilərlə qanlı döyüşdə cəsarətlə ad çıxarmışdır.

1905-ci il «rus idarəçiliyi tərəfindən qızıdırılan» erməni-müsəlman davasından bəhs edərkən C.Hacıbəyli yazır ki, bu qanlı qarşıdurmaların məsuliyyəti şübhəsiz ki, erməni rəhbərlərinin üzərinə düşürdü. Ceyhun Hacıbəyli yazır ki, daha yaxşı silahlanmış, təşkil olunmuş, döyüşçülərinin əksəriyyəti peşəkar hərbiçilərdən olan ermənilər mənim doğma şəhərimin yüksəkliklərini işğal etmiş, ələ keçirmiş və əliyalın azərbaycanlıları cavan, yaşlı, qadın, uşaq demədən, aman vermədən kütləvi surətdə qırmağa başlamışlar. Memuarist 5 gün davam edən döyüşləri bütün təfəsilatı ilə qələmə alır. Şəhərin bir küçəsində azərbaycanlılar aman istəyən ermənilərə toxunmur, onlara sığınacaq verir, digər küçədə bundan istifadə edən erməni dəstəsi müsəlman bazarına soxulur, oranın qida ərzaq məmulatlarını talan edirdilər. Müəllif şahidi olduğu mənzərəni belə təsvir edir: ...hətta barışıq günü erməni məhəlləsindən qaçaraq keçmək istəyən 17 nəfər şikəst edilmiş adamın bədənələrini yerdə, yan-yana düzöldüyünü özüm öz gözlərimlə gördüm: bunlar yeni kollecın tikintisində işləyən, İran vətəndaşları – yazıq, bədbəxt həmsəri hamballar idi.

“Parçala, hökm sür”

Bu münaqişənin bütün tərəfləri və təfərrüatı ilə işıqlandıran müəllif özünə ünvanladığı «Bəlkə məndən soruşsanız ki, ruslar bu döyüşlər zamanı nə etdilər?» Ceyhun bəy dərhal da cavab verir: “Onları nə yaxında, nə uzaqda görəndə oldu, bu münaqişəni aradan qaldırmaq üçün onlar təklif verməklə məşğul idilər. Döyüş

getdiyi həftə ərzində 100 nəfərə yaxın kazak şəhərin 50 kilometrliyində mövqe tutmuşdu”.

Yuxarıda – 1915-ci il və 1918-ci illərdə ermənilər tərəfindən törədilən vəhşiliklərdən bəhs edərkən də qeyd etdiyimiz kimi memuarda Qafqazda rus siyasətinin bütün eybəcərlikləri təkzibolunmaz və tutarlı tarixi faktlarla açılır, ifşa olunur. «Parçala və hökm sür», ruslaşdırma siyasəti cəmiyyət həyatının bütün problemləri, rəngarəngliyi, özünəməxsusluqları nəzərə alınmaqla, ustalıqla, hiyləgərliklə həyata keçirilirdi. Ceyhun bəy yazırdı ki, hökumət qafqazlıların Rusiyaya, yaxud hər hansı bir xarici ölkəyə təhsil almağa getməsindən belə ehtiyat edirdi, Qafqaz Universitet, yaxud bir ali məktəb hədiyyə etmək daha əlverişlidir və rus dövləti yüksək siyasi hədəflərə görə bu yolu seçirdi. Döyüşkənliyi, igidliyi, cəsurluğu ilə fərqlənən müsəlmanlar hərbi xidmətə çağırılırdı, orduda olan tək-tək müsəlmanlar isə ən yüksək məqama çatırdılar. Müəllif çarın «sən»- deyə müraciət etdiyi general Şıxlınskinin, general Naxçıvanskinin hərbi şücaətindən qürurla bəhs edir. İstər «yeganə və ayrılmaz Rusiya», yaxud, «Vahid Rusiya» ideoloqlarının, onların tərəfdarlarının, istərsə də bolşevik rejiminin milli siyasəti, onun yerli xalqlara gətirdiyi bəlalar C.Hacıbəyli qələminin kəskin tənqidinə məruz qalmışdır.

Sovetlərin milli siyasətinin iç üzünü ifşa edən C.Hacıbəyli yazır ki, hətta müsəlmanların sıxışdırıldığı çar hökumətində generallarımızın olduğuna baxmayaraq, «bərabərhüquqlu», xalqların inkişafı üçün «əlverişli şəraitin» yaradıldığı Sovet ordusunda bir nəfər də generalımız yoxdur. Müəllif gürcülərin, ermənilərin, yəhudilərin və ukraynlıların mərkəzi hökumətdə yer aldıklarını, lakin bizim bir nəfər belə nümayəndəmizin mərkəzi idarəetmə aparatında olmadığını göstərir və yazır ki, axı, bu dövlətdə 25 milyon müsəlman da yaşayır. Bəs «azad xalqların» İttifaqı, «muxtar», «müttəfiq», «federal» dövlətlər vədi harada qaldı?!

***

Memuarla bağlı deyilənləri yekunlaşdısaq, bu qənatə gəlmək olar ki, istedadlı yazıçı, publisist, naşir, redaktor, tərcüməçi, diplomat, ictimai xadim Azərbaycanın istiqlallı uğrunda mücahid Ceyhun Hacıbəyli bu memuarında yaşadığı və mübarizə apardığı dövrün obyektiv mənzərəsini yaratdığından, geniş bir coğrafi məkanda cərəyan edən hadisələrin ictimai-siyasi mahiyyətini, insanlararası münasibətləri, mühacir həyatının yaşantılarını, Vətən, ata-ana, bacı-qardaş, qohum həsrətini, övlad niskilini, yad məmləkətdə və mühitdə milli kökə, adət-ənənələrə bağlılığı özünəməxsus ustalıqla qələmə aldığından, nəsillərə nümunə ola biləcək fədakar ömrünü təcəssüm etdirdiyindən əsər böyük elmi, bədii-publisistik və tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

"Ədəbiyyat qəzeti",

17, 24 oktyabr 2015.

«Nejdanovun işi» - dövrün aynası,

Nejdanovun işi rejimin üz qarası

Rus dissident ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Aleksandr Soljenitsinin bir kəlamı dilimizdə təxminən belə səslənir: «İnsanların əllərindən hər şeyi almadığınız müddətdə onlara təsir etmək imkanlarınız qalır. Elə ki, onların əlindən hər şeyi aldınız, o zaman o sizin təsir dairənizdən çıxır. O, artıq azad olmuşdur». Kimsə təhkimçiliyin ləğv olunduğu 1861-ci ilədək öz sahiblərinin əşyası olan rus mujikinin əlindən hər şeyin alındığını, lakin onun azad olmadığı iddiası ilə bu fikrə etiraz edə bilər. Şübhəsiz ki, A.Soljenitsin də bu fikri ifadə edərkən iki əsr bundan əvvəlki rus mujiklərini yox, öz dövrandaşlarını, silahdaşlarını, məsləkdaşlarını nəzərdə tuturdu...

Onlardan biri də Azərbaycan istiqlalı uğrunda ideoloji mücadilə aparan Ceyhun Hacıbəyli idi. Bəli, Sovet rejimi onun əlindən hər şeyi almışdı. Qurucularından biri olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini, doğma «Azərbaycan» qəzetini, Vətəni, əzizlərini, həmvətənlərini... Ceyhun bəy qürbətdə – Parisdə mühacir həyatı yaşayırdı, Sovet hökumətinin ondan alması heç nəyi qalmamışdı, canından başqa (Hərçənd ki, sovet kəşfiyyat orqanları səsini çıxaran mühacirlərinin canını da alır, qətlə yetirirdi). O, azad idi, ən azından azad ölkədə yaşayırdı.

İstiqlal mücahidi mühacirətdə bütün qəlbi və qələmi ilə Sovet-Şər imperiyasına qarşı döyüşürdü: qəzet, jurnal nəşr edir, Fransa mətbuatı ilə sıx əlaqə saxlayır, «Azadlıq» radiostansiyasının yaradılmasında və fəaliyyətində yardımçı olur, Münhendə SSRİ-ni öyrənən institutla, eləcə də Sovet İttifaqına qarşı soyuq müharibənin mühacirlər arasında təşkilatçısı olan Amerika Komitəsi ilə əməkdaşlıq edirdi.

Ceyhun Hacıbəyli eyni zamanda bədii əsərləri ilə də imperiyaya, onun ideologiyasına, Stalin rejiminə qarşı amansız mücadilə aparırdı. Yazıçının fransız dilində qələmə aldığı və sahənin tanınmış mütəxəssisi Mirzəbala Əmrahovun tərcümə etdiyi «Nejdanovun işi» adlı hekayəsi (Ceyhun Hacıbəylinin seçilmiş əsərləri, Bakı, «Elm», 2006, tərtibçi və «Ön söz»ün müəllifi Mirzəbala Əmrahovdur) bu qəbildəndir. Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılığının vurğunu şair-publisist Dilsuz bu əsəri yeni versiyada işləmiş və dərc etdirmişdir (21.10. 2014).

Bəri başdan deyək ki, əsər həm ideya, həm mövzu, həm də kompozisiya baxımından rus dissident ədəbiyyatı nümunələrindən heç də az təsir bağışlamır. Digər tərəfdən isə bu hekayənin təxminən ötən əsrin 50-ci illərinin ortalarında yazıldığını nəzərə alsaq, o zaman V.Aksyonov, A.Belinkov, L.Borodin, İ.Brodskiy, V.Voynoviç, A.Qalıç, A.Sinyavski... kimi məşhur rus dissident yazıçılarının yaratdığı ədəbi nümunələrin pioneri, qaranquşu da hesab etmək olar....

Mirzəbala Əmrahovun «Ön söz»də yazdığı kimi, «Nejdanovun işi» hekayəsi ötən əsrin otuzuncu illərində, eləcə də İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Stalinin repressiya rejimindən heç kimin sığorta olunmamasından, «casusların və xalq düşmənlərinin» ən ucqar əyalət məktəbləri, kolxoz və sovxozlarda göstərdiyi «təxribat işlərindən», «vətənpərvər və sayıq» sovet vətəndaşlarının onları «ifşa etməsindən»» bəhs olunur.

Hekayənin süjeti, kompozisiyası sadədir. Müəllim Nejdanov kənd məktəbində şagirdlərinə kolxoz haqqında inşa yazdırır. «Yemişbaş və dəcəl» Ublyudkovdan başqa hamı tapşırığı icra edir, o isə bu mövzuda inşa yazmayacağını qətiyyətlə və həyasızcasına bəyan edir, onu tənbeh edən müəllimin üzünə çıxmırmaqdan da çəkinmir: «Biz niyə kolxozumuzun bütün sirlərini casuslara, təxribatçılara, faşistlərə, kapitalistlərə, trotskiçilərə, qolçomaqlara verməliyik?! Məgər Stalin yoldaş deməyibmi ki, bolşevik sayıqlığını qorumaq lazımdır?!» Bu sözlərdən qəzəblənən Nejdanov Ublyudkova bir qapaz vurur. Məsələyə nəzarətçi müəllim, daha sonra ilk partiya təşkilatçısı, raykom qarışır, hər kəs «vətənpərvərlik» borcunu yerinə yetirir, şagird Ublyudovu haqlı çıxarır. İş Ali Məhkəmənin səyyar tribunalına verilir. Məhkəmə cinayət məəcəlləsinin bir neçə-terror aktı, dövlətin təhlükəsizliyinə qəsd, casusluq, təxribat maddəsi üzrə Nejdanovu ittiham edir və müəllimə...ölüm hökmü kəsir. Yuxuda qorxudan, həyəcədən tribunalın qərarından çarpayıdan yerə yıxılan Nejdanov var-gücü ilə bağırır: «Yaşasın Stalin!». O, dəhşətli yuxusunu arvadına danışmaq istərkən mənzilə iki nəfər milis daxil olur və bildirirlər ki, «vətəndaş müəllim» onlarla şöbəyə getməlidir. Bədbəxt Nejdanovun yuxusu çin olur. Amma bu da son deyil, bu barədə bir qədər sonra bəhs edəcəyik.

Hekayə sənətkarlıq baxımından mükəmməl işlənməsidir. Süjet, kompozisiya elə qurulmuşdur ki, oxucu nəfəsini dərmədən, gözlərini sətirlərdən çəkmədən olayların gedişatını izləyir, hadisələr sürətlə bir-birin əvəz edir, dialoqlar canlı, dinamikdir. Yuxu, belə demək mümkünsə, C. Hacıbəyli yaradıcılığının mühüm

elementlərindən biridir və yazıçı bütün yaradıcılığı boyu - XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən ilk qələm sınaqlarından- kiçik felyetonlarından tutmuş, ta həyatının sonlarına doğru yazdığı “ Bir il xəyallarda və bütöv bir ömür “ memuarınadək bu ədəbi priyomdan məharətlə istifadə etmişdir. Hekayə qəhrəmanlarının adları xarakterlərinə, xasiyyətlərinə uyğun seçilmişdir. Müəllim Nejdanovun başına gözlənilməz işlər gəlir, şagird Ublyudkov bicin-gicin birisidir, ilk partiya təşkilat katibi Rotozeyev, ağzıyarıq, lalay və boşboğazdır, vəkil Robkik qorxaq, qətiyyətsiz və iradəsizdir.

Nejdanovun məhkəməsi səhnəsi nə qədər dəhşətli, tükürpədicidirsə, o qədər də məzhəkədir, gülüncdür. Nəzarətçi müəllimin, ilk partiya təşkilatçısının iradlarındanmı, müstəntiqlərin, ittihamlarındanmı, sorğu-sualındanmı, ya da əzab-ışgəncələrindənmi bezmiş, yorulmuş Nejdanov bütün «cinayətləri» etiraf edir. Heç demə, o, «sakit pozuculuq fəaliyyəti ilə məşğul olmuş», xarici dövlətlərin agentlərinin missiyasını daşıyarmış, şagirdlərin yazdığı inşa yazılarında məlumatları xarici kəşfiyyat orqanlarına ötürürmüş, şübhə doğurmadan əhalinin mal-qarasının, toyuq-cücəsinin, dovşanlarının sayını öyrənir və bu zamandan da tapşırıqları Trotskidən almış. Nejdanovun partiya sıralarına soxulmasının məqsədi də məlumdur. «Prokurorun nə vaxt və harada kəşfiyyat xidmətinin agenti ilə rastlaşmışsınız?» - sualına cavab verməkdə Nejdanov çətinlik çəkir, susur. Prokuror «Deyəsən, yaddaşınız sizə xəyanət edir» - deyə ona öz xətti ilə yazdığı izahatı xatırladır, sonra isə oxuyur: «...Mən ərz edirəm ki, 1949-cu ilin mart ayında Moskva şəhərində xarici dövlətin agentləri ilə görüşmüşəm». Prokuror sonra təhdid edir: «Təsadüfən, yazdıqlarınızı inkar etmək fikriniz yoxdur?» Nejdanovun yadına düşür ki, “yalan ifadəyə görə” cəza daha da sərtləşdirilə bilər, odur ki, agentlə görüşdüyünü də boynuna alır, hətta agentin tapşırığına əsasən subotaya rəhbərlik etdiyini, «mal-qara arasında dabbaq, bruselyoz, qarayara, taun, ev quşları arasında ishal, psittaloz kimi epidemik xəstəlikləri yaydığını, kolxozçuları narazı salmaq məqsədilə silosa taxıl bitini, gənə, lolorada böcəyi qatdığını da etiraf edir.

Məqsəd isə aydındır, Sovet hakimiyyətini devirmək... Nejdanov obrazını məziyyətlərinə görə, «ziddiyyətli surət» kimi xarakterizə etmək olar: o, bir tərəfdən təmiz, vicdanlı kənd müəllimidir, digər tərəfdən iradəsiz, qorxaqdır, mübariz və prinsipial deyil, qarşısına çıxan maneələr onu müti qula çevirir. Əslində, obrazı bu cür yaratmaqda müəllifin məqsədi insanları bu hala salan rejimin, onun nöqətlərinin ifşasıdır. Stalin rejimi aşağıdan-yuxarıya hamını – şagirdi, müəllimi, partiya təşkilatçısını, prokuroru, vəkili...simasızlaşdırmış köləyə, robota çevirmişdir. Tribunalda Nejdanovun müdafiəçisi kimi çıxış etməli olan vəkil Pobkik bir neçə cümləlik nitqi və çıxışına uyğun hərəkətləri ilə sovet məhkəmə sisteminin bütün eybəcərliklərini üzə çıxarır. Ahəstə ayağa qalxan, hakimlərə və zaldakılara yoxlayıcı nəzər salan vəkil bir qədər tərəddüddən sonra nitqinə başlayır. Çıxışının əvvəlində sovet prokurorunun böyük ustalıqla Nejdanovun əməllərini ifşa etdiyini söyləyir, sonra belə davam edir: «Ölkəsinin vətənpərvər, şanlı partiyamızın sadıq üzvü olan vəkilin (o, özünü nəzərdə tutur – T.A) düşdüyü müstəsna ağır vəziyyəti gizlətməyəcəyəm... yoldaş prokurorun ittiham nitqində qüdrətlə ifadə etdiyi hiss eyni dərəcədə vəkilə də yad deyil».

Vəkil cinayət faktlarını təkzib etmək fikrindən çox uzaq olduğunu, prokurorun ölüm hökmü tələbinə qarşı çıxmadığını, bununla belə «şərəfli sovet gülləsinə belə layiq olmayan bir adamı» müdafiə etməyə məcbur olduğunu ehtiyatla, hiyləgərcəsinə dilə gətirir. «...Sovet qanunlarına əsasən, bizim hamımızı ona itaət etməyə borclu edən Stalin Konstitusiyasına - bu unikal tarixi sənədə, yaradıcılıq şedevrinə əsasən mən məcburam ki, bu rəzil fərdin müdafiəsini öz üzərimə götürmək kimi xoşagəlməz bir vəzifəni yerinə yetirim. Sizə bu işi sevinclə yerinə yetirmədiyimi demək əbəsdür, müttəhimə qarşı nifrətiminsə dərinliyinin və həcmnin ucu-bucağı yoxdur». Ceyhun Hacıbəyli bu hekayədə kiçik epizodik bir obrazın timsalında ucu-bucağı görünməyən Sovet imperiyasındakı rejimin karikaturaya çevirdiyi vəkil sürətini ustalıqla yaratmışdır. Bu vəkil mərkəzdə də,

əyalətlərdə də eyni funksiyanı yerinə yetirirdi: partiyanın göstərişlərini qeyd-şərtsiz icra etmək.

Oxucunu intizarda qoymamaq üçün qeyd edək ki, vəkil özündə güc, təpər tapıb Nejdanova kəsilən ölüm hökmünün yüngülləşdirilməsini – cinayətkarı əmək haqqı verməməklə Sibir və ya Solovkidəki tikintilərin birinə sürgün etməyi dilinə gətirir.

Biz yuxarıda Nejdanovun milis şöbəsinə aparılması ilə hekayənin bitmədiyini qeyd etmişdik. Doğrudan da, novella içərisində novella da adlandırma biləcəyimiz bu əsərin sonuna doğru oxucu nəql edilənlərin Nejdanovun yuxusu olduğu bilir, lakin həmin anda da məlum olur ki, müəllimin yuxusu çin olmuşdur, onu milis şöbəsinə aparırlar. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, bu da son deyil. Müəllif oxucunun «P.S»-lə sarsıntıdan, sıxıntılardan, pessimizmdən xilas etməyə çalışır, onu ümləndirir: “ P.S. Hiss edirəm ki, mən də hekayənin sonluğunu sabotaj edirəm. Nə istəyirsiniz, pis nümunə yoluxucudur. Digər tərəfdən, oxucularımın həssaslığını hifz etmək qayğısına qalırım. Həm də bu yazıq Nejdanova bu yolla kömək əli uzadıram, kim bilir, bəlkə canını qurtara biləcək”. Hekayədə peşəsinə vurğun, ailəsini, uşaqlarını, öz şagirdlərini sevən, eyni zamanda iradəsiz, cəsarətsiz və sadələvh bir müəllimin, hiyləgər, tənbel, dəcəl, yaxud yaltaq, qorxaq bir vəkilin yox, bütün cəmiyyətin faciəsi əksini tapmışdır. Əlbəttə, eyni zamanda Ceyhun Hacıbəyli Nejdanovun və digər qəhrəmanlarının timsalında bütün cəmiyyətin xilas olacağını, rejimdən canlarını qurtaracaqlarını nəzərdə tutur, digər mücahidlər kimi bolşeviklərin hakimiyyəti qəsb etdikləri ilk gündən o rejimin çökəcəyinə dərinləndən inanır və bu inamı da hər fürsətdə də - istər bədii, istərsə publisistik yazılarında dilə gətirir və bu sevdə ilə də mücadilə aparırdılar. . Bu yerdə türk dünyasının böyük ideoloqu Əli bəy Hüseynzadənin bənzərsiz, möhtəşəm misraları yada düşür:

Zülmətü şər bulsa da bir dәм zəfər,
Pərtövə hökm etsə də zülmət əgər,
Sönsə də ənvari-kəmalü hünər,

Qəm yemə, səbr et, bu da yahu keçər!
 Həqqü ədalətdən əsər yoxsa da,
 Harisi-qanun bir ər yoxsa da,
 Zülm edənə qarşı sipər yoxsa da,
 Qəm yemə, səbr et, bu da yahu keçər!
 Millətə, milliyyətə, hürriyyətə,
 Aşiq olan uğrasa da möhnətə,
 Yari-vətən düşsə də gər qürbətə,
 Qəm yemə, səbr et, bu da yahu keçər.
"Ədəbiyyat qəzeti", 6 noyabr 2015;
Modern.az, 11 dekabr 2015

«Səssiz-küysüz məhkəmələr»dən bir səhnə

Ceyhun Hacıbəylinin müxtəlif dillərdə (Azərbaycan, rus, fransız) yaratdığı obrazlar qalereyası müxtəlif dövrləri, ayrı-ayrı coğrafi məkanları, fərqli millət və sosial təbəqələri təmsil edirlər. Azərbaycanda dərəbəyilik edən, kəndlilərlə vəhşicəsinə davranan çar məmuru Pristav ağa («Pristav ağa» hekayəsi. «Proqres» qəzeti, № 6,7, 1907), xəsislikdə və əyalına münasibətdə Hacı Qaradan heç də geri qalmayan, möminliyi də şübhə doğuran Hacı Kərim («Hacı Kərim» povesti. Bakı, Azər nəşr, 1995, 36 səh., təkrar nəşr), eləcə də öz həmkəndlilərini döyüb-söyüb talayan qaçaq Zeynal («Zaqafqaziya kəndlisinin həyatından» hekayəsi. «Baku» qəzeti, 12 iyul, № 154) XIX əsrin II yarısı XX əsrin əvvəllərinin tipik qəhrəmanlarıdır. Amrul-As («Barışmaz ata» hekayəsi, «Kaspi» qəzeti, № 91, 22 aprel 1912), həmçinin Harun Əl-Rəşid («Nümunəvi sübut», «Müdrək hakim»

hekayələri. «Kaspi» qəzeti, № 100, 3 may 1912; № 105, 11 may 1912) Qədim Şərq həyatının qəhrəmanlarıdır. Müəllim Nejdənov («Nejdənovun işi» hekayəsi. Ceyhun Hacıbəylinin seçilmiş əsərləri. Tərtibçi, tərcüməçi, ön sözün müəllifi Mirzəbala Əmrahov, Bakı, «Elm», 2006) isə Sovet rejimi dövrünü təmsil edir. Göründüyü kimi Ceyhun bəyin qəhrəmanları eyni cəmiyyəti təmsil etmədikləri kimi, həyat və təfəkkür tərzlərinə görə də bir-birindən kəskin fərqlənirlər. Mövzu, obrazlar, mühit, eləcə də yazıçının dili, əsərlərin janrı dəyişsə də, yazıçının təlqin və təqdim etdiyi ideya isə qalır: fərdin, cəmiyyətin, millətin, dövlətin ən böyük sərvəti azadlıqdır, ədalətdir, insan haqlarıdır. Ceyhun bəy xırda ailə, məişət problemlərindən, qadın hüquqları və azadlıqlarından yazanda da, rejim və ideologiya mövzusunda bəhs edəndə də öz ideyasına sadıqdır.

Bu baxımdan C.Hacıbəylinin «Şamaxı məhkəməsi, yaxud bir xainin mükafatı» adlı irihəcmli hekayəsi də istisna təşkil etmir. Əsər Azərbaycan və rus dillərində Münhendə nəşr olunan «Azərbaycan» jurnalında dərc edilmişdir (№ 3, 4, 5, 1952; № 6-7, 9, 10, 14, 1953). Hekayənin ilk hissəsinin verildiyi 3-cü nömrədəki redaksiya yazısı diqqəti çəkir. Orada deyilir: «Ceyhun Hacıbəylinin bu yaxınlarda fransızca mühüm bir əsəri çıxacaqdır: «Proces dont on ne pas parle». Azərbaycan türkcəsində əsərin adı belə səslənir: «Səssiz-küysüz məhkəmələr». Doğrudan da, dünya ictimai fikrini cəlb etmiş «gurultulu» Moskva məhkəmələrinə nisbətən milli cümhuriyyətlərdə qurulan məhkəmələr «səssiz-küysüz» keçdi. Lakin burada da məqsəd eyni idi. Rusiya daxilində olduğu kimi, bu ölkələrdə də Stalin öz mütləqiyyətini möhkəmləndirmək üçün bir neçə nəfər istisna olmaqla, bütün köhnə kommunistləri öldürməli idi. NKVD-yə mənsub «klassik» bir metodla öldürdürməkdən əvvəl isə onları əhalinin nəzərində müttəhim etmək, ləkələmək, ictimai rəyi formalaşdırmaq lazım idi. Lakin «milli» kommunistlərin əksəri ruslar kimi «könüllü» və «topdan» etiraf sistemini çox da mənimsəmədiklərindən məhkəməsiz öldürüldü, öldürülənlərin xatirəsini ləkələmək rolu isə nadirən məhkəməyə saxlanmış «sadiq» və «fanatik» kommunistlərin öhdəsinə düşmüşdü

ki, bunlar da axıradək prokurorun sorğusuna «ləbbeylik» deyib, hər bir alçaqlığa gedəcəkdirlər. Azərbaycanda 30-35 nəfərə qədər Moskva lakeyləri vardı. Bunlardan yalnız Mir Cəfər Bağırov başda olmaqla üç-dörd nəfəri başlarını cəllad əlindən qurtara bildi» (№ 3, səh.11).

Jurnal bu təqdimatdan sonra «Səssiz-küysüz məhkəmələr» əsərindən «bir faciəni təfsilatı ilə dərc etməyə» başlayır. Bəri başdan qeyd etməyi lazım bilir ki, C.Hacıbəylinin sovet rejiminin, xüsusən məhkəmə sisteminin ifşasına həsr etdiyi bir sıra bədii, publisistik yazılar məlum olsa da, «Səssiz-küysüz məhkəmələr» adlı əsərin nə özü, nə də onun haqqında yuxarıda qeyd olunandan əlavə məlumat bizə təsadüf etməmişdir. Həmin əsərin tam mətninin tapılması, tərcüməsi, nəşri gənc tədqiqatçıların öhdəsinə düşür. «Azərbaycan» jurnalının «bir faciə» adı ilə təqdim və dərc etdiyi «Şamaxı məhkəməsi, yaxud bir xainin mükafatı» hekayəsi çoxşaxəli, çoxplanlıdır. Hekayədə müəllif Stalin siyasətinin, məhkəmə sisteminin, bütövlükdə sovet rejiminin antibəşəri mahiyyətini insanlara qarşı törədilən ağılasıgmaz cinayətlərin icraçılarının bir müddət sonra rejimin köləsinə çevrilmiş növbəti nəsil tərəfindən eyni münasibətə məruz qaldıqlarını, eyni taleyi yaşadıklarını göstərməklə ifşa edir. Tarixdən məlumdur ki, bolşevikləri gül-çiçəklə qarşılayan, onların hakimiyyətində təmsil olunan Həmid Sultanov, Əliheydər Qarayev, Dadaş Bünyatzadə kimi kommunistlər bir müddət sonra «əksinqilabçı», «trotskiçi», hətta «pantürkist», «millətçi», «müsavətçi» damğası ilə edam olunmuş, güllələnmiş, yaxud sürgün edilmişdir. Başqa sözlə desək, Gəncə üsyanını qanda boğan, Firudin bəy Köçərli kimi Azərbaycan xalqının böyük övladının qətlinə fərman verən cəlladı tarix özü cəzalandırmışdır. Vaxtı ilə Azərbaycan xalqının qanına susayan S.Şaumyanla Bakı Kommunasında əməkdaşlıq edən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu üçün dəridən qabıqdan çıxan, sonralar isə Azərbaycan SSR Daxili İşlər naziri olmuş Həmid Sultanova elə qurduğu sovet hökuməti qənim kəsilir: 18 il sonra – 1838-ci ildə məşhur «troyka»nın qərarı ilə güllələnir. Haqqında bəhs etdiyimiz hekayənin baş qəhrəmanı həmin Həmid Sultanov

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasında Moskvaya nökrçilik etmiş, sonralar da elə Moskvanın fitvası ilə qətlə yetirilmiş milli kommunistlərin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Elə «Şamaxı məhkəməsi» də ona dəlalət edir ki, bu qəbildən olan «məhkəmələr» Azərbaycanın istənilən bölgəsi üçün xarakterik idi.

Tarixi sənədlər, təkzibolunmaz məxəzlər dediklərimizə şahidlik edir. Bu baxımdan Elxan Süleymanov, Məhərrəm Zülfüqarlı və Dəyanət Musayevin müəllifliyi ilə Azərbaycan və ingilis dillərində nəşr olunan «Şamaxı qırmızı terrorun hədəfində (XX əsrin 30-40-cı illər repressiyaları)» kitabı da böyük maraq doğurur. Əsərdə 1930-40-cı illərdə sovet hökumətinin Şamaxıda həyata keçirdiyi repressiyalardan, xüsusilə Təklə faciəsi və Həmid Sultanovun da ittiham edildiyi «Şamaxı prosesi»ndən ətraflı bəhs olunur. Kitablə bağlı resenziya yazan dosent M. Əsədli göstərir ki, müəlliflər əsər üzərində işlərkən yazılı mənbələrlə yanaşı, Qərbdə geniş yayılmış şifahi tarixdən, hadisələrin canlı şahidi olmuş şamaxılıların da xatirələrindən istifadə etmişlər (Əsədli M. «Şamaxı qırmızı terrorun hədəfində (XX əsrin 30-40-cı illər repressiyaları)» kitabı haqqında», «Bakı xəbəri» qəzeti, 8 yanvar 2013). «Təklə faciəsi» kimi tarixə düşmüş hadisə zamanı 70 nəfər kəndlinin heç bir günahı olmadan cəzalandırılması repressiyanın miqyasını artırmaq və Moskvaya hesabat vermək məqsədi daşıyırdı. Kitabda tarixi sənədlərə istinadən belə hadisələrin Azərbaycanın digər bölgələrində də həyata keçirildiyi qeyd olunur. Bu məhkəmə prosesləri Stalin siyasətinin antihumanist mahiyyətinin göstəricisidir.

Şamaxıda keçirilən açıq məhkəmədə müttəhimlər kürsüsündə əyləşənlərdən biri Həmid Sultanovun uzun müddət o dövrün iqtidarına xidmət etməsinə baxmayaraq, ona olan münasibət, verilən işgəncələr kommunist rejiminin iç üzünü bir daha üzə çıxarır. Şamaxı prosesi məhz H.Sultanovu sıradan çıxarmaq üçün təşkil olunduğundan, digərlərinin onun güdazına getdiyi ehtimal olunur. M. Əsədli yazır ki, burada müəlliflər çox düzgün bir nəticəyə gəlir: «Bu dövrdə əgər Bakı - Şamaxı şose yolu deyil, digər rayon ərazisində yol tikintisi həyata keçirilsə idi,

onda Şamaxı prosesinin əvəzinə başqa proses, H.Sultanovdan başqa Şamaxıda ittiham olunanların əvəzinə isə başqa şəxslər müttəhim kürsüsündə əyləşərdilər».

H.Sultanov əsas hədəf olduğundan, prosesin harada cərəyan etməsindən asılı olmayaraq o, məhv edilməli idi. Mühakimə olunanların şəxsi ifadələrinin olduğu kimi verilməsi əsəri daha maraqlı, oxunaqlı edir. Bu hadisələrlə bağlı mətbuatda çıxan yazılar sübut edir ki, o dövrdə həm qorxu, həm də məddahlıqla yazılan məqalə və şeirlər çoxluq təşkil edib. Bu baxımdan Məmməd Rahimin H.Sultanova həsr etdiyi şeir o dövrün bir növ ədəbi simasını əks etdirir. Haqqında bəhs etdiyimiz kitaba qısaca da olsa həzər salmağımız təsadüfi deyil. Bu gün həmin əsərdə toxunulan problemi təxminən 65-70 il əvvəl Ceyhun Hacıbəyli adı çəkilən əsərində məharətlə işıqlandırmışdır.

Ceyhun Hacıbəyli də əsəri tarixi faktlara, sənədlərə istinad edərək qələmə almışdır. «Şamaxı məhkəməsi» daha çox tragikomediyani xatırladır. İttiham olunanlar – Sovet hökumətinin sadıq kölələri, kommunistlər, o cümlədən Həmid Sultanov bir andaca, özlərinin etiraf etdikləri kimi Azərbaycanı Sovet İttifaqından ayırmağa, Sovet İttifaqını dağıtmağa çalışan «əksinqilabçıya», «trotskiçiyə», «sabotajçıya» çevrilirlər. Həmid Sultanov etiraf edir ki, SSRİ-ni yıxmaq məqsədi ilə yaradılan mərkəzlə, xarici kəşfiyyatla əməkdaşlıq edir, həm də «mərkəzin» digər büro üzvlərinin də adını çəkir: Ruhulla Axundov, Sultan Məcid Əfəndiyev, Qəzənfər Musabəyov, Heydər Vəzirov, Dadaş Bünyatzadə, Həsən Səfərov, Əyyub Xanbudaqov. Ceyhun Hacıbəyli bu arada oxucusuna xatırlatmağı lazım bilir ki, «adları çəkilənlərin hamısı öz doğma yurdlarını bolşeviklərə təslim etmək üçün böyük «qeyrətlər» göstərmişlər.

Ceyhun Hacıbəylinin təsvirində Həmid Sultanov nəinki xain və satqındır, eyni zamanda qorxaq və böhtançıdır. O, məhkəməyə bəyan edir ki, bəli, biz sosialist Vətənimizi satmaq kimi pis yola qədəm qoymuşuq. Müttəhim Ruhulla Axundovun «Azərbaycanın ən böyük siması M.C.Bağirovu öldürmək» istədiyini, hətta bunun üçün qrup da təşkil etdiyini bildirir. Həmid Sultanov millətçilik təbliği

ilə məşğul olduqlarını, «əksinqilabçı mərkəzə» yeni üzvlər cəlb etdiklərini, Bakı-Şamaxı yolunun təmirinə ziyan vurduqlarını, iqtisadi sabotajları həyata keçirdiklərini, Sovet hökumətini devirmək üçün üsyançı qruplar hazırladıqlarını da boynuna alır. məhkəmə iclasında rahatlıqla ürəyini boşaldan baş müttəhim Həmid Sultanov Bakı-Şamaxı yolunun inşasında ciddi pozuntulara yol verdiyini, işçilər üçün heç bir şərait yaratmadığını, hətta onlara içməli su vermədiyini və bununla da onları hökumətə qarşı ayağa qaldırmaq istədiyini boynuna almışdı. Heç demə, Həmid Sultanov dünənə qədər hökumət başında mühüm vəzifələr ifa edən silahdaşları ilə birlikdə əksinqilabçı təşkilatda birgə fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycanın Sovet İttifaqından ayrılması üçün üsyanlar, sui-qəsdlər, terrorlar planlaşdırmışdır.

Ceyhun Hacıbəyli bu əsəri fransız oxucuları üçün qələmə aldığından ara-sıra hekayəyə müdaxilə edir və müəyyən , izahlar, şərhlər də verir. Xatırladır ki, Azərbaycanda – Şamaxıda qurulan məhkəmə ilə Gürcüstan, Acarıstan, Abxaziya və Türkünstandakı məhkəmələr də eyni ssenari, eyni müddəalarla həyata keçirilir. Müttəhimlər bir qayda olaraq sovet hökumətini devirmək planlarını etiraf edir, bunun üçün sabotajlar həyata keçirdiklərini, əhali arasında milliyyətçilik toxumlarını səpdiklərini, kolxoz təsərrüfatına ziyan vurduqlarını, bitki və heyvanlar arasında xəstəliklər yaydıqlarını və s. «könüllü» olaraq bəyan edirlər. Bu baxımdan baytar Kələndərovun məhkəmədəki ifadəsi diqqəti çəkir. O, hətta dəqiq tarix göstərməklə bildirir ki, Şamaxı əksinqilabçı təşkilatın əmrinə əsasən təsərrüfatda xəstəlikləri süni surətdə artırmaq üçün atların yalnız bir qismini müayinədən keçirmişdir. Eyni zamanda Mərzə kəndində kiçik və iri buynuzlu mallar arasında yolxucu xəstəliyini yaymış, nəticədə yüzlərlə baş heyvan tələf olmuşdur. Bundan əlavə, əksinqilabçı təşkilatın səyi ilə 21 baş xəstə atın sərbəst dolaşmasına şərait yaradılmış, nəticədə xəstəlik daha 14 baş ata sirayət etmişdir. Yüzlərlə ton ot, silos, saman çürüdülmüşdür. Kələndərovun dedikləri ağlasığmaz olsa da, müttəhim Tanrıverdiyev etirafları ilə onu kölgədə qoyur, Ceyhun

Hacıbəylinin təbirincə desək, bu gülünc komediyanı ən yüksək dərəcəyə çıxarır. Müəllimlərinə özünü yaxşı göstərmək istəyən məktəbli kimi uzun uzadı sabotaj və əksinqilabçı fəaliyyətindən danışır, dayanmaq bilmir... Müttəhimlərdən İbrahimov da boynuna almışdır ki, sabotaj məqsədi ilə buğda parazitləri ilə mübarizə aparılmamışdır. Müttəhimlər Əmirov, Məmmədov, Cəbiyev də sabotajla məşğul olduqlarını etiraf etmişlər. Müttəhim Bəkirov sorğu zamanı bildirmişdir ki, həqiqətən də 6 məktəb binasının divarlarını samanla tikdirmişdir.

Əsərdəki erməni Avalov obrazı digərlərindən xeyli fərqlidir. Onun ibtidai təhsili olsa da, ölkə Kommunist Partiyasının ikinci katibi vəzifəsindək yuxarı çəkilməmişdir. Hiyləgərdir, məhkəmədə özünü məharətlə müdafiə etməyə səy edir, «sədaqətli etiraflar» oyununa çox da girişmir. O, da əksinqilabçı təşkilatda iştirakına və sabotajlara görə ittiham olunur. Bolşevik mətbuatının yazdığına görə «hiyləgər, mahir və ikiüzlü düşmən istintaqda bütün cinayətlərini boynuna alsada da, məhkəmədə əməllərini inkar edir, yalnız bolşevik sayıqlığını itirdiyini etiraf edir». Məhkəmə və prokuror müttəhimin inadından dilxor olurlar, çünki Avalov ssenarini – «sədaqətli etiraf» dilini pozur. Odur ki, onlar bu «sürüdən azan qoyunu düz yola gətirmək» istəyirlər. Çətinə düşən prokuror digər müttəhimlərin köməyindən istifadə edir. Onlar isə «bülbül» kimi ötür, heyvanların zəhərlənməsini, epidemiyanın yayılmasını, malların bilərəkdən məhv edilməsini, üsyan hazırlanmasını nəfəs dərmədən boynuna alırlar: “ Nəhayət, sel kimi axan bu təfərrüatı, prokuror dayandırmaq məcburiyyətində qalır”. Məhkəmənin qərarı isə iclas başlamazdan əvvəl məlum idi: Sovet hökumətinin düşməni olan müttəhimlər güllələnməlidir.

Ceyhun Hacıbəyli Şamaxı məhkəməsinin gedişini işıqlandıran mətbuatın da rejimin alətinə çevrildiyini məharətlə təsvir edir. Mətbuat ölkənin hər tərəfindən avtomobillərlə, arabalarla, piyada, atlı... Şamaxıya axışan insanların üzündə və ürəyindəki hiddət və qəzəbdən yazır. Onlar ittiham olunan faşistlərin ən yüksək cəzaya məhkum edilməsini istəyirlər. Qəzet sərlövhələri məhkəmə rolunu oynayır:

«Səadətli yaşayışımıza ləkə vurmaq istəyənləri məhv edəcəyik», «Vətən xainlərinə ölüm», «Zəhərli ilanların başını əzək!», «Qudurmuş itlər üçün aman yoxdur». Dünənki «Moskva uşağı»nın- Həmid Sultanovun ünvanına isə bu gün daha sərt ifadələr işlədilir: «Alçaq faşist nökrəri!»

Ceyhun Hacıbəyli ittihamın, eləcə də etirafların nə qədər saxta, qondarma və gülünc olduğunu suallarla dilə gətirir: «Bu sui-qəsd və terrorun icrasına bir səbəb varmı? Kimi öldürmüşlər, kimə bomba atmışlar. Bu «əksinqilabçı təşkilat»ın fəaliyyəti nədən ibarətmiş?» Yazıçı suallara özü cavab verir: Heç kim sui-qəsd və terrora məruz qalmamışdır. İttiham olunanlar və NKVD tərəfindən məhv edilənlər Moskva uşaqlarıdır.

Əksinqilabçı sabotaj metodunun təfərrüatını dilə gətirən Həmid Sultanovu və digərlərini bu qədər günahları öhdəsinə almaqda, özünü tövbə edən kimi göstərməkdə, səmimi etiraflarda məqsədləri nədir? Heç demə, onlar məhkəmənin lütfünü qazanmaq istəyirmiş: «Qeyri-mümkündür» - yazan Ceyhun Hacıbəyli göstərir ki, bu üsul özünü doğrultmayacaq, artıq onların cəzası yetişmişdir.

Məhkəmədə Həmid Sultanova Nəriman Nərimanovla, onun burjua milliyyətçiliyi ilə bağlı verilən sual Ceyhun Hacıbəylini Nəriman Nərimanovun fəaliyyətindən, Moskvaya xidmətindən, ölümündən ətraflı söz açmağa sövq edir, sonra Nərimançılığın milliyyətçiliklə əlaqələndirilməsinə də təəccübünü gizlətmir: «Nə üçün belə təzadlı ölçü? Onu bir Tanrı, bir də Kreml bilər. Hər halda «nərimançılıq» bu gün «burjua milliyyətçiliyi» kimi təqdim edilir. Milliyyətçiliyə yazıq!» Məsələ burasındadır ki, məhkəmə-tamaşada hətta «Hümmət» partiyasına da millətçi təşkilat deyilir. Ceyhun Hacıbəyli vaxtı ilə «Hümmət»də fəaliyyət göstərən, sonralar Azərbaycan sovet hökumətində rəhbər vəzifə tutanların, o cümlədən Əliheydər Qarayevin də məhkəməsiz çekist gülləsinə hədəf olduğunu yazır. O, əsəri bu cümlə ilə bitirir: «Təbii ki, Həmid Sultanov da müstəsna edilmir, artıq öz millətinin qanını axıdan xain mükafatını alır».

«Şamaxı məhkəməsi, yaxud bir xainin mükafatı» əsəri sənətkarlıq problemləri baxımından mübahisə predmeti ola bilər. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin azlığı, məhkəmə iclaslarının və müttəhimlərin dindirilməsi səhnələrinin pərakəndəliyi mətni bir qədər ağırlaşdırır. Əslində bu məziyyətlərinə görə müəllifi qınamaq da olmur. Mövzu ağırdır, sovet məhkəmə sisteminin eybəcər, əcaib simasını canlandırmağa bəzən ürəyin və qələmin də gücü çatmır. Lakin fikrimizcə, Ceyhun Hacıbəyli oxuculara, əlaxüsus fransızlara sovet rejiminin, kommunist ideologiyasının onların həyat, təfəkkür tərzinə vurduğu zərbəni, «dəmir pərdə» arxasında baş verən dəhşətli və ağlagəlməz işgəncələri, edamları, sürgünləri, insanlıq dramını təqdim edə bilmişdir. Bu əsər Stalin vəhşətinin ağırlığını və miqyasını göstərmək baxımından çox ibrətamizdir.

"Ədəbiyyat qəzeti", 14 dekabr 2015;

modern.az, 15 dekabr 2015.

Müəzzinin lənəti

İslam dini, onun tarixi, dəyərləri, mərasimləri, sözdə "İslam həmrəyliyi", «İslam fanatizmi», Quranın tərcüməsi, din xadimlərinin təhsili, maddi təminatı, eləcə də sovet din siyasəti, onun mahiyyəti, məqsədi və tənqidi Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılığının aparıcı mövzularındandır. Təsadüfi deyil ki, ilk qələm sınaqlarından son dövr yaradıcılığınadək, bədii əsərlərində və publisistikasında, mühacirətə qədər və mühacirət dövrü irsində din problemi Ceyhun Hacıbəylinin mühüm yer tutur. İslamın böyük təşəbbüskeşi kimi mətbuatda bir-birinin ardınca aktual və maraqlı məqalələr dərc etdirən Ceyhun Hacıbəyli eyni zamanda mövhumatı, nadanlıq, cəhalət, din pərdəsi altında avam və sadələvh insanları kor-koranə, müxtəlif rituallara, caduya, zərərli, islamla heç bir əlaqəsi olmayan "ehkamlara" sürükləyən qara qüvvələri, elm, təhsil, tərəqqi düşmənlərini kəskin tənqid edən yazılar da qələmə alırdı.

Nasirin fransız dilində yazdığı «Müəzzinin lənəti» adlı irihəcimli hekayəsi Sovet rejiminin din siyasəti və onun kəskin tənqidi baxımdan diqqəti çəkir. Hekayənin makinada yazılmış əsli ARDƏİA-nin Ceyhun Hacıbəyliyə aid 649 nömrəli fondunda mühafizə edilir. Əsəri ilk dəfə Mirzəbala Əmrahov Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və «Ceyhun Hacıbəylinin seçilmiş əsərləri» kitabını daxil etmişdir. Hekayənin mövzusu Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının ilk dövrlərinə təsadüf etsə də, əsərin XX əsrin 50-ci illərində qələmə alındığı qənaətdəyik və bunun üçün bir sıra əsaslar var. 20-30-cu illər Ceyhun bəyin xaricdə yenidən məskunlaşaraq, bir tərəfdən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınması, Azərbaycan mədəniyyətinin xaricdə qızğın təbliğ edilməsi istiqamətində fəal fəaliyyət göstərdiyi, digər tərəfdən də ailə-məişət problemləri, maddi sıxıntılarla üz-üzə qaldığı dövrdür. Həmin dövr yaradıcılığında Ceyhun bəyin bu səpgili nə bədii, nə də publisistik yazılarına təsadüf edilmir. İkinci Dünya Müharibəsi dövrü Sovet, o cümlədən Azərbaycan mühacirlərinin durğunluq, fəaliyyətsizlik dövrü kimi xarakterizə edilir. Deyilənlər «Müəzzinin lənəti» əsərinin 50-ci illərin ortalarında – soyuq müharibənin alovlandığı illərdə qələmə alındığını deməyə ciddi əsas verir. Mübaligəsiz demək olar ki, həm mövzu, həm ideya, həm də sənətkarlıq baxımından bu hekayə nəinki Ceyhun Hacıbəyli yaradıcılığında, eləcə də ümumən Azərbaycan, o cümlədən mühacirət nəsrində bənzərsiz bir əsərdir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının ilk illərindən bəhs edən çox sayda müxtəlif janrlarda qələmə alınmış bədii nümunələr mövcuddur. Köhnəliklə yeniliyin, «ələmlə nəşənin» mübarizəsi, dindarlarla Allahsızların qarşıdurması, məscidlərin bağlanması, mollaların, din xalimlərinin əzablı günləri, gənclərin, komsomolçuların yeni şüar və çağırışlardan eyforiyaya qapılması, qadınların hüquq bərabərliyi uğrunda mücadiləsi sovet yazıçılarının qələmə aldığı əsərlərdə dövrün ruhuna və tələbinə uyğun bədii əksini tapmışdır. Həmin əsərlərdə bir qayda olaraq «yeni həyat» qurucuları, dövrün qəhrəmanlar tərənnüm olunur, «köhnələrin» süqutu təsvir edilirdi. «Müəzzinin lənəti» hekayəsi «qırmızı

kafirlər»in müəzzinlə mübarizəsindən bəhs edir. Əslində problem daha dərin, mürəkkəb və qəlizdir. Məsələ burasındadır ki, bolşevik hakimiyyəti, sovet ideologiyası ata müəzzinlə ateist övladı üz-üzə qoymuşdur. Məzmunu real həyatdan - Azərbaycanda sovet hakimiyyəti quruculuğunun ilk illərində bir kənddə baş verən hadisədən götürülmüşdür. Kərbəlayi Əhməd Molla Abdullaya oğlunun «Allahsızlar» Cəmiyyətinə üzv yazıldığını xəbər verir. Müəzzin eşitdiklərinə inanmasa da, bu dəhşətli xəbər onun “atalıq və dini hisslərinə amansız zərbə vurur”. Oğlunun son hərəkətlərini göz önünə gətirən müəzzin doğurdan da, «sakit, sözə baxan» uşağının axır vaxtlar «özündən razı», «təkəbbürlü və lovğa» birisinə çevrildiyi qənaətinə gəlir: “Qırmızı kafirlər məmləkətə mütləq sahib kəsiləndən, hər şey bir-birinə qarışmış, baş-ayaq olmuşdu: uşaqları valideynlərinə, arvadları ərlərinə, yaradılmışları Yaradana qarşı təlim edirdilər; qadınları ev-eşiklərini atıb zavoda işləməyə, zorla üzlərini açıdırıb, kafirlərlə birgə «klub» adlanan pozğun yerlərə getməyə təhrik edirdilər... Allah, Allah! Bu şəraitdə gəncləri keçmiş qayda və ənənələrdə necə saxlamaq olar? ». Müəzzinin dərdi bununla bitmir, indi onun tək-cə övladı yox, qızı, hətta arvadı da ailə başçısının mütləq hakimiyyətini inkar edir və «açıq-aşkar özlərinin azadlıq istəklərini bildirirdilər. Bolşeviklərin yağlı və yalançı vədlərindən vəcdə gələn, hay-küylü şüarlardan məst olan ailə üzvləri – oğlu, qızı, arvadı getdikcə müəzzinin səbr kasasını daşırır və «qəvazi-qədərindən törətdiklərindən çaş-baş olan» müəzzin üsyan edir: « - Nə üçün hər yerdə olan və hər şeyi bacaran Allah qoyur ki, bu əxlaqsızlıq və allahsızlıq bəlası bu qədər baş alıb getsin? Nə üçün bu allahsızlar ordusunu özünün səmavi qəzəbi ilə pərənpərənlər salmır? Nə üçün öz mömin sürülərini bu qaniçən qurdların ixtiyarına verir? ».

Getdikcə hadisələr daha da dramatikləşir, ateistlər din xadimlərini, mollaları, möminləri ələ salır, təhqir edir, konfranslarda, digər tədbirlərdə «Quranın mövhumatçı ruhunu», onun «antidemokratik», «antifeminist» konsepsiyalarını və hətta qana susamasını damğalayırdılar». İslam əleyhinə olan tədbirlərin birində müəzzinin oğlu özünü “keçmiş molla oğlu” kimi təqdim edərək , din pərdəsi

arxasında gizlənənlərin hiylələri, sadələvh və avam adamları aldatdıqları barədə hay-küylü çıxış edir və dini bəşəriyyətə qarşı ağılasıgmaz cinayətlərdə suçlayır. Artıq bu zaman ata-müəzzin dözmür: ” Qəfildən zaldan bir nərə səsi eşidildi və qulaqbatırıcı səslə söylənmiş ürəkdən gələn təsirli lənətlər oğlunun və bütün başqa ateistlərin başına yağmağa başladı.

1. Ay bala! – müəzzin püskürürdü, - səni görüm qisası yerdə qoymayan Allahın və cəmi müqəddəslərin qəzəbinə gələsən! Dilin qurusun! Səsin həmişəlik tutulsun! Cəhənnəm odu cəsədinizə yesin, ey insanlar, ey allahsızlar! Başınıza daş tökülsün! Evlərinizdə bayquşlar ulasın! Anan mələsin, ay bala! Görüm it kimi qudurub öz sümüklərinizi yeyəsiniz!..

Nəhayət, camaat özünə gəlməyə və reaksiya verməyə başladı. Lakin adamlar onun ağızını qapamağa macal tapmamış, gözləri hədəqədən çıxmış və ağızı köpüklənən molla Abdulla isteriyadan qıc olmuş halda qışqırdı:

2. Mən Allahın sizi vuran qəzəbini görürəm, hiss edirəm. Mən sizin evlərinizi boş qoyan qasırganı görürəm, başınıza yağan cəhənnəm odlarını görürəm, hər şeyi yerlə yeksan edən fəlakəti görürəm, yenidən dirilmə gününü görürəm, mən görürəm...”.

Bu hadisədən bir müddət sonra qəfil başlanan şiddətli yağış zaman çaxan ildırımındanmı, yoxsa ateistlərin təxribatındanmı, məscidin minarəsi çatlayır. Müəzzin xəlvətçə – sayıqlığını itirmiş kommunist qarovulçuya rüşvət verərək son dəfə zədələnmiş minarəyə – əzan verməyə qalxır. Bundan xəbər tutan NKVD agentləri hərəkətə keçir, ora-bura vurnuxur, bağırır, lakin çatlamış minarəyə qalxmağa ehtiyat edirlər: ikinci adamın minarəyə qalxması, buna cüzi cəhd – faciə ilə nəticələnəcəkdi. «Ailəni rüsvay edən», «qoca artist», «tərs qatır» söyüşləri ilə müəzzinin oğlu Fərhad həyəcanla minarəyə dırmaşmağa başlayır: «Qəflətən dəhşətli bir gurultu göyü titrətdi, gözəl minarə kökündən qopmuş ağac kimi yığılaraq aşağıda olan hər şeyi, istər tikinti, istərsə də insanları, altına salıb əzdi. Təsadüfün kaprizindən oğlunun başı atanın batmış sinəsinin üstünə düşmüşdü. Bu bir rəmzi əlamət idimi? Mövhumatçılar və sentimental adamlar belə

düşünürdülər... İzdihamın içindən bir pıçılıt eşidildi: Doğrudan da, müəzzin qabaqcadan hər şeyi düz görübmüş... ».

Əslində oxucu hekayənin əvvəlindən, hətta əsərin adından hadisələrin gözlənilməz, gərgin keçəcəyini gözləyirdi. Ata ilə oğulun timsalında dindarla ateistin münasibətlərinin faciə, fəlakət həddinə qalxması sarsıdıcıdır və sovet rejimin əsl mahiyyətindən, iç üzündən, antihumanist bir quruluş olduğundan xəbər verir. Müəzzin Abdulla (isti münasibətdən, iltifat hissindən ona çox vaxt «molla» deyə müraciət edirdilər) Ceyhun Hacıbəylinin, eləcə də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış digər görkəmli yazıçıların din qəhrəmanlarından kəskin fərqlənir. Xəsislikdə, əyalına münasibətdə Hacı Qaradan (M. F. Axundovun «Sərgüzəşti- mərdi- xəsis» pyesi) geri qalmayan, yalançı mömin sifətinə girən Hacı Kərim (C. Hacıbəylinin «Hacı Kərim» povesti) fırıldaqçılıqla, zina ilə məşğul olur, eyni zamanda ayıq-sayıqdır, zəmanənin nəbzini tutmağa çalışır, zirəkdir, ticarətini genişləndirmək üçün uşağını məktəbə qoyur.

Molla Abdulla əvvəllər müəzzinlik etməklə, dua yazmaqla ailəsini dolandırırıdysa, sovet hakimiyyəti gələndən sonra «pulsuzluğa və əbədi bir işsizliyə məhkum olmuşdu». Dindar olduğuna görə onu qapılardan qovur, eyni zamanda «avara», «tənbəl», «tüfeyli» kimi ifadələrlə zinhara gətirirdilər. O isə yazıq görkəm alıb «Qoysunlar işləyim də. Mən yazıq işdən başqa nə istəyirəm ki?» - deyə sakitcə etirazını bildirirdi. O, nankor və vəfasızları sevmir, «onun patriarx ləyaqətini və müqəddəs dindar hisslərini» təhqir edənlərlə barışmır. Keçmiş xatirələri ilə yaşayır, «şirin», «qüdrətli», «dəmir» səsi ilə dindarları günorta namazına dəvət etdiyi günlərin həsrətini, unudulmaz aşura mərasimlərinin xiffətini çəkirdi. Müəzzin eyni zamanda möhkəm əqidə sahibidir, öz istəyindən və iradəsindən dönməzdir.

Müəllif hekayədə müəzzinin oğlu Fərhad obrazının timsalında bolşevizmin gənc nəslə gətirdiyi faciə və fəlakətin miqyasını göstərməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. Rejim Fərhadı tez dəyişir, dövrənin gərdisləri onun əxlaqını korlayır, eybəcərləşdirir. Qısa vaxt ərzində Allahsızlar Cəmiyyətinin fəallarından birinə çevrilən Fərhad addımbaşı atasını təhqir edir, ələ salır. Müəzzinin oğlu Fərhadın

Allahsızlar Cəmiyyətinə üzv olduğunu eşitdiyi səhnə ata ilə oğul-dindarla ateist arasındakı uçurumun nə qədər dərin, münasibətlərin amansız və ziddiyyətli olduğuna dəlalət edir: “Cavab ver, ya hə, ya yox, Allahsızların üzvüsənmi?”

3. Tutaq ki, sonra?.. – deyə oğlu hər ehtimala qarşı təkrar etdi.

Qoca partladı:

4. Deməli, bu düzdür. Sən, mənim oğlum, molla Abdullanın oğlu, Allahın varlığını belə inkar edən allahsızlar bandasına qoşulmusan? Məgər bu mümkün olan şeydir?

5. Uşağı sakit burax, - ana müdaxilə etdi, - o elə bizim çörəyimizi qazanmaqdan ötrü onsuz da əldən düşüb.

Lakin qoca özündən çıxmışdı:

6. Demək, sən dindar üçün ən təhqirli bu adı daşıyırsan? İt balası, - deyə ağzından od püskürən kişi allahsızları vurmağa bir şey axtarırdı.

Ana dərhal onların arasına girdi, cavan oğlan da öz növbəsində dirçəldi və hədə dolu bir tərzdə qocanın başa düşmədiyi bol və tipik bir rus söyüşü yağdırdı. Daha sonra çığırdı:

7. Yavaş ha..., qanmaz qoca! Yoxsa sənə yenidən özün kimi ikiüzlü qocaların saxlandığı yeri tanıtmalı olacağıq. Bil ki, əgər səni həmişəlik ora salmayıblarsa, bu bir Allahsızın müdaxiləsi sayəsində olub.” Fərhad atasının müqəddəs hisslərinə toxunmaqdan, dini dəyərləri ələ salmaqdan yorulmur, müəzzini din mövzusunda keçiriləcək diskusiyaya dəvət edir: «Başın varsa, gələrsən, dinini müləfiə edərsən”. Ceyhun Hacıbəyli atasına, milli-mənəvi dəyərlərə, adət-ənənələrə arxa çevirmiş Fərhadın faciəsini gənc nəslin, cəmiyyətin, gələcəyin fəlakəti kimi təqdim edir.

Yazıçının epizodik obrazlar da daxil olmaqla hekayədə təqdim etdiyi bütün tiplər orijinaldır, maraq doğurur, təsirlidir, düşündürür. Müəzzinin arvadı Səkinəni oxucu vur-tut bir-iki dəfə «görür», lakin bu obraz böyük, acı təəssürat yaradır, unudulmur, oxucu yaddaşına həkk olunur. Təmtəraqlı şüarlar, hay-küylü, pafoslu çağırışlar, nitqlər, məruzələr Səkinənin də həyat və düşüncə tərzini dəyişmişdir. O, indi ərinin üstünə çımxırmağı, onu hətta təhqir etməyi özünə rəva görür, ərinə «ev

işləri ilə məşğul ol, xörək bişir, oranı-burani süpür, qab-qacağı yu»- deyə əmr edir. «Likbez»-ə (rusca savadsızlığın ləğv olunması) kursuna yazılan Səkinə müəzzin ərinin üstünə qışqırır: “İndiyə qədər siz kişilər bizə əmr verirdiniz, indi biz əmr verəcəyik. Mən məktəbə gedəcəyəm, sən isə mətbəxə. Kasıbların padşahı Lenin-Stalin deyib ki, «Qadın dövləti idarə etməlidir».

Yığcam və epizodik obraz olan Səkinə cəmiyyətdə gedən prosesləri və insanların şüurunda baş verən dəyişiklikləri, başgicəllənmələri əks etdirmək, işıqlandırmaq baxımından da diqqət çəkəndir. Səkinə kimi məscidin qarovulçusu Cəfər obrazı da epizodikdir, hekayə boyu oxucu onunla cəmi bir dəfə „rastlaşır“, lakin o, da hərəkətləri, danışığı ilə oxucuda acı təəssürat yaradır, onun qəlbinə, hisslərinə toxunur. Müəzzin son dəfə məscidə girmək, əzan çəkmək istəyir, bunun üçün Cəfərə ağız açır, xahiş edir, yalvarır, xeyiri olmur. Cəfərin əməlləri və sözləri utandırıcı, məyusedici olduğu qədər də, ibrətamizdir, düşündürücüdür. Cəfər məscidə girməkdə israrlı, inadlı olan müəzzinin qarşısını kəsir: ” - Nə qəribə adamsan ey! Min dəfə demişəm, sən daha ora girə bilməzsən. Bu qadağandır. Sən artıq orda heç nəsen. Sənin daha orda heç bir işin yoxdur.

8. Bilirəm, Cəfər, demisən... Ancaq qoy bu gün girim... Lap tez çıxıb gedəcəyəm. Heç kim bundan xəbər tutmayacaq.

9. Heç kim... Bəs mən? Məni saymırsan?... Zəmanə dəyişib, molla. Cəfər indi adi qapıcı deyil, o partiyanın üzvüdür. O, bolşevik sayıqlığını qorumalıdır. Lap belə yüz min manat da versən, yenə içəri buraxan deyiləm.

Bu sözləri deyib qapını örtmək istəyəndə müəzzin xüsusi bir işarə ilə onu saxladı, cibindən uzun bir toxunma kisə çıxartdı, ipini açdı və içindəkiləri çıxarmağa başladı. Bir anlığa peyda olan qızıl pul Cəfərin gözlərini qamaşdırdı. Mən bunu dəfnim üçün saxlayırdım, - dedi müəzzin, - saxlayırdım ki, it kimi basdırılmayım. Mən onu sənə verirəm, Cəfər, götür, amma qoy, bircə dəqiqəliyə içəri girim” .Qızıl pul Cəfərə hər şeyi- partiyaya sədaqəti də, visdanının səsinə də unutturur, məscidin qapısı açılır və müəzzin içəri keçir.

Eyni və daha dərin, üzücü dəyişiklik müəzzinin qızında baş verir. Bir dövrün qəhrəmanları olmasına baxmayaraq Cəfər Cabbarlının çadranı atan, təhsilə, tərəqqiyə meyilli, ailə dəyərlərinə ehtiramla yanaşan qadın obrazlarından kəskin fərqlənən, atasına münasibətdə qardaşından və anasından heç də geri qalmayan müəzzinin qızı tez-tez «partorq yoldaş Vaynşteyn»dən, «yoldaş Şutov»dan sitatlar gətirir, təhsili olmadığı halda musiqidən dərs demək iddiasına düşür: “QIZI lap həddini aşmışdı. O, klubdan, rəqsdən, idmandan, musiqidən, icaslardan danışıır, şaqqanaq çəkib gülür və atasının yanında aramsız siqaret çəkirdi. QIZ EVƏ bir sürü cavan kafir gətirir, onlar da ailənin olan-qalan yeməyini yeyirdilər, eyni zamanda pis iy verən, lakin onları daha da şənləndirən və səs-küylü edən ağır su kimi bir şey də içirdilər „. Ceyhun Hacıbəyli bu tiplərin - ana və övladlarının timsalında bütün quqrluun, rejimin tragik zəhərləndiyini, cəmiyyətin bataqlığa batdığını göstərir.

Ceyhun Hacıbəyli mühacirətdə yaşamasına baxmayaraq, sovet dövlətinin din siyasətinin, onun fəsadlarını dərindən, hərtərəfli öyrənmiş və əsərdə bu təəssüratı təfərrüatı ilə, mümkün qədər geniş, əhatəli və inandırıcı şəkildə əks etdirə bilmişdir. Ədib cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri, eləcə də bir ailənin üzvləri arasında formalaşmaqda olan mürəkkəb mükəddər münasibətləri, xüsusi ilə dini dəyərlərə baxışdakı ziddiyyətləri və faciəni müəzzinin ailəsinin timsalında məharətlə açır.

Xalq maarif komissarı Mustafa Quliyev obrazı ilə bağlı nəql edilənlər ilk baxışda ayrıca bir mövzu təsiri, təəssüratı oyatsa da o da hekayədə problemin daha dərindən, daha kəskin qabardılmasına xidmət edir. Digər tərəfdən Ceyhun Hacıbəyli hekayəyə Mustafa Quliyev obrazını daxil etməklə, müəzzinin ailəsində baş verənləri bir ailənin yox, bütün cəmiyyətin faciəsi kimi göstərməyə ustalıqla nail olmuşdur. Mustafa Quliyevin məruzə edəcəyi «Mədəni inqilab və islam» konfransına ciddi hazırlıq gedir. Guya demokratik şəraitdə keçəcəyi, hər kəsin azad şəkildə öz fikrini ifadə edəcəyi konfransda din xadimləri də dəvət olunmuşdur. Allahsızlar cəmiyyətinin təşkil etdiyi konfransda isə «aşağı rütbəli cəmi iki-üç molla» qatılır, digərləri təqib olunacaqlarından ehtiyatlanırlar. Zal partiya,

komsomol üzvləri və namizədləri, ateistlər, onlara qoşulmuş fəhlə və kolxozçularla doldurulmuşdu. Ceyhun Hacıbəyli qüdrətli gələn sahibidir, usta hekayəçidir. Kiçik bir ştrixlə böyük mətləbləri üzə çıxarır. Konfrans başlanmazdan öncə bir ateistlə molla arasındakı dialoqa fikir verin: “-Bəs bu konfransı aparan kim olacaq? – molla soruşdu.

10. Şəxsən Xalq Maarifi Komissarı, yoldaş Quliyev.

Qoca ruhani isehza ilə dedi:

11. O nə vaxtdan Allahsız olub?

12. İlk dəfə anasının südünü əmən vaxtdan, - deyə cavan oğlan dilləndi və ardınca da soruşdu:

13. Nəyə gülürsən?

14. Heç nəyə, - deyə molla yenidən istehza ilə güldü.

O öz «peşəkar sirrini» açmaq istəmirdi, cəmi üçcə gün bundan qabaq o, övladsızlıqdan əzab çəkən xanım Quliyevaya xüsusi dua yazmışdı”.

Konfrans isə əsl məzhəkəyə çevrilmişdi. Ateistlərin məntiqsiz, mənasız çıxışlarına etiraz etmək istəyən dindarlar fitə basılır, susdurulur. Əvvəlcədən hazırlanmış mətni belə düz-əməlli başlı üzündən oxuya bilməyənlər alqışlanır. Mustafa Quliyevin çıxışı aqressivliyi, islama qarşı amansız hücumu ilə fərqlənir. Onun sərsəm fikirləri zalda olan bir neçə dindarı tədriclə özündən çıxarırdı: “ Bu, artıq dözülməz idi. Etirazlar «baqqal-çaqqallar»ın (ateistlər mollaları belə adlandırırdılar- T.A.) cərgəsinə kimi gedib çatdı. Molla Abdullaya gəldikdə isə, o artıq özünü saxlaya bilmədi. Üzünü məruzəçiyə tutub hiddətli bir səslə dedi:

15. Allahın mövcudluğunu belə inkar edən bir adamın Onun göndərdiyi Kitab barədə müzakirə aparmağa haqqı yoxdur.

Müəzzinin cəsarəti burada olan digər dindarları və mollaları ruhlandırırdı; onlar da Xalq Maarifi Komissarının işlətdiyi küfr sözlərə qarşı etirazlarını bildirdilər. Flyügerlərin hay-küyünün gərginliyi ikiqat artsa da, sədr sakitliyi bərpa etdi:

16. Ya mollaların, onların ideologiyasının, geriliyin, mövhumatçılığın, irticaçı fikrin ardınca gedin, ya da bu vaxtacan görünməmiş dünyanın ən böyük peyğəmbərlər –

Karl Marks, Vladimir Lenin və İosif Stalinin açmış olduqları «mədəni inqilab» yolunu qəbul edin.”

Bu dialoq da partiya rəhbərlərinin nə qədər saxta, ikiüzlü, əqidəsiz olduğuna bir işarədir. Ceyhun Hacıbəyli Mustafa Quliyevin çıxışı ilə onun daxili-mənəvi kasadlığını, kölə və miskin mövqeyini təbii və inandırıcı şəkildə təqdim etmişdir. «Müəzzinin lənəti» hekayəsi ilə bağlı fikirlərimizi yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlirik: Hekayə:

- sovet hakimiyyətinin ilk illərinin Azərbaycan ailəsinə, cəmiyyətinə gətirdiyi milli-mənəvi naqisliklərin parlaq bədii təcəssümüdür;
- Allahsızların, ateistlərin, bütövlükdə sovet din siyasətinin iç üzünü açan, ifşa edən nadir sənət nümunələrindəndir;
- insanları bataqlığa, çirkəbə sürüyən, Moskva nöqərlərinin - yerli partiya rəhbərlərinin dar düşüncəli, saxta və yalançı, eyni zamanda iddialı və təkəbbürlü simasını üzə çıxaran qiymətli sənət əsəridir;
- övladları valideynlərə, dini, milli-əxlaqi dəyərlərə, adət-ənənələrə hörmət və məhəbbət ruhunda tərbiyəyə səsləyən, təşviq edən qiymətli irsdir;
- bu hekayə Ceyhun Hacıbəylinin Sovet imperiyasının tez-gec süqut edəcəyi ilə bağlı qəti qənaətinin, sarsılmaz əqidəsinin, inamının, iradəsinin bənzərsiz bədii ifadəsidir.

"Ədəbiyyat qəzeti", 14 dekabr 2015;

Modern.az, 15 dekabr 2015.

Ceyhun Hacıbəyli irsindən bir inci

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ötən ilin sonlarında ədəbiyyatımızın tanınmış nümayəndələrindən biri, yazıçı-publisist, tərcüməçi, naşir və ictimai xadim Ceyhun Hacıbəylinin anadan olmasının 125 illiyinin keçirilməsi

ilə bağlı imzaladığı Sərəncamın icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə yubileyə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlamışdır. Ötən müddət ərzində istiqlal mücahidinin ədəbi, publisistik, siyasi irsinin tədqiqi, tanıtılması və təbliği sahəsində mühüm işlər görülmüş, AMEA-nın Ədəbiyyat və Folklor İnstitutlarında elmi sessiyalar təşkil olunmuş, Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyində və Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində “Üzeyir bəyin qardaşı, sirdaşı və məsləkdaşı” adlı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Televiziyasının “Mədəniyyət” kanalında, ANS telekanalında Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığında bəhs edən maraqlı verilişlər hazırlanmış, KİV-də o, cümlədən elmi jurnallarda həmin mövzularda materiallar dərc olunmuşdur. Hazırda Ceyhun Hacıbəylinin “Seçilmiş əsərləri”nin toplanılması və nəşrə hazırlanması istiqamətində də tədbirlər görülür.

Hələlik heç bir dövlət kitabxanasında, şəxsi və dövlət arxivində bir nüsxəsi belə tapılmayan, 1911-ci ildə rus dilində, 1917 –ci ildə Azərbaycan dilində nəşr olunan Ceyhun Hacıbəylinin «Над Кəрим» kitabı M.F.Axundov adına kitabxanada mikrofilmdən köçürülərək 84 ildən sonra yeni tərtibdə, tədqiqatçının ön sözü ilə təkrar nəşr edilmişdir. (Гаджибеков Джейхун. Гаджи Керим (Этюды из жизни закавказских мусульман). Сост. А.Таирли. Баку, Азернешр» 1995, 36 səh.). *Filologiya elmləri namizədi Bayram Ağayev Ceyhun Hacıbəylinin hələ mühacirətdən xeyli əvvəl topladığı, yazmağa başladığı və 1934 –cü ildə Parisdə fransız dilində nəşr olunan “Asiya” jurnalında dərc etdirdiyi «Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)» adlı əsərini dilimizə çevirərək 1999-cu ildə kitab şəklində “Ozan” nəşriyyatında buraxdırmışdır.*

Ceyhun Hacıbəylinin “Seçilmiş əsərləri” adı ilə ilk kitabı isə M. Teymurov və A.Aslanov tərtib etmiş və bura C. Hacıbəylinin rus dilində qələmə aldığı mühacirət publisistikasının bəzi nümunələri, o cümlədən “İslam əleyhinə təbliğat

və onun Azərbaycanda yeni metodları», «Rus demokratları bolşeviklərlə harada birləşir», «Söz və əməl», «İlk Azərbaycan operası necə yarandı» kimi əsərlər daxil edilmişdir. Kitab 1993-cü ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı tərəfindən buraxılmışdır. Mirzəbala Əmrahovun tərcüməsi, ön sözü və tərtibi ilə buraxılan eyni adlı kitabda isə Ceyhun bəyin «Müəzzinin lənəti», «Baş tutmayan ziyarət», «Stalinin öpüşü və ya staxanovçu Fatimə», «Nejdanovun işi», «XIX əsrin azərbaycanlı tarixçisi Abbasqulu Ağa Bakıxanov» və «SSRİ-də ziyalılar» adlı hekayə və məqalələri verilmişdir. (Hacıbəyli Ceyhun. Seçilmiş əsərləri (mühacirət döri). Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2006.,98 səh.)

Bu günlərdə səriştəli tərcüməçi Oktaedr Qəbəlali Ceyhun Hacıbəylinin ötən əsrin 50-ci illərində qələmə aldığı "İLK AZƏRBAYCAN OPERASI NECƏ YARANDI" adlı xatirəsini rus dilindən dilimizə çevirmişdir. Əsərdə bir sıra mübahisəli məqamlar olsa da (nəzərə almaq lazımdır ki, xatirə məlum hadisədən 40-50 il sonra qürbətdə, heç bir mənbəyə , tarixi sənədə yox, yalnız yaddaşın gücünə istinad edilərək qələmə alınmışdır), bir sıra ədəbi, tarixi və mədəni hadisələrin tədqiqi və dəyərləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xatirəni oxucuların diqqətinə təqdim edirik.

Abid Tahirli,

filologiya elmləri doktoru

"Ədəbiyyat qəzeti", 21 may 2016;

modern.az, 23 may 2016.

Ceyhun Hacıbəyli

İLK AZƏRBAYCAN OPERASI

NECƏ YARANDI

Mən və qardaşım Üzeyir (o məndən üç yaş böyükdür) ilk gənclik illərimizdən musiqiyə meyl edirdik. Qarabağın təbiəti, xüsusilə onun mənzərəli paytaxtı Şuşa, lirika və poeziya sahəsində romantizm və yaradıcılıq ilhamı mənbəyi idi.

Ən istedadlı müğənnilər və sazandalar (çalğıçılar) qarabağlıdır. Qarabağlı müğənnilərdən Hacı Hüsü və Qaryağdı oğlunu, tarzən Sadıqcanı, hətta dahilər adlandırmaq olardı. Peşəkar olmayan çox müğənni və tarzənlər vardı ki, onlar da öz səslərinə və ifasına görə istənilən müğənnidən və ya musiqiçidən heç də geri qalmırdı.

Ana tərəfdən qohumlarımız (dayılarımız, onların oğulları və başqaları) arasında çox nüfuzlu şəxslərin xahişi ilə çıxış edən 4 müğənni və 3 tarzən var idi...

Mənim və qardaşım Üzeyirin məlahətli səsimiz vardı və tezliklə biz yalnız təcrübələr yolu ilə klassik musiqinin (muğamların və ya “dəstgahların”) bütün incəliklərini öyrəndik, “təsniflər” (ritmik oxuma) haqqında heç demirəm.

Qeyd etməliyəm ki, səsin qorunması üçün lazım olan vokal məşqləri bizə o qədər də asanlıqla başa gəlmirdi, çünki atamızın və xüsusilə dayımızın yanında oxumağa utanırdıq: əmim təbiətən zabitəli insan idi və üstəlik, ailə həyatı uğursuz olduğuna görə onun şənəlməsinə səbəb az idi...

Teatrla ilk dəfə məktəb illərində, o vaxt bizim təhsil almağa başladığımız Şuşa rus-tatar (rus-Azərbaycan) məktəbinin nəzarətçisi Hasım bəy Vəzirovun tükənməz enerjisi və təşəbbüskarlığı sayəsində Əbdürəhim bəy Haqverdiyevin məşhur “Dağılan tifaq” pyesinin həvəskar qüvvələr (əsasən müəllimlər) tərəfindən hazırlanmış ilk tamaşasında (vokal hissəsində) iştirak edərək tanış olduq. Bizim rolumuz o qədər də mürəkkəb deyildi: biz meşədə gəzə-gəzə bir mahnı oxumalı idik, həmin mahnının sözləri belə başlanırdı:

“Əsmə, badi-səba, əsmə,

Dəymə tellər o tellərə,

Şanə vurma o tellərə

Dad əlindən...”.

Biz bu mahnını səhnənin arxasında oxuyurduq, səhnəyə çıxanda isə “qəflətən” Nəcəf bəyin oğlunun meyitinə “ilişməli” və “Vay, burda bir ölü var!” deyə qışqırıb qaçmalı idik! Bütün bunlar o qədər də çətin deyildi və biz öz rolumuzu kifayət qədər müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdik (öz ünvanımıza çoxlu komplimentlər eşitdik), amma bu epizod bizi teatra yaxınlaşdırdı.

Elə həmin il yayda, müəllimlərin əksəriyyəti yay istirahətinə gələn dövrdə yorulmaz təşəbbüskar Haşım bəy Vəzirovun sayəsində həm məktəbin özünün binasında (Xan sarayı cinahında), həm də Xandəmirovun yeganə teatr zalında “Dağılan tifaq” pyesindən əlavə Mirzə Fətəli Axundzadənin, Tolstoyun, Madatovun və başqalarının əsərləri tamaşaya qoyulurdu. Bir dəfə melodik-vokal axşamların birində iki tələbə idillik melodik-vokal dialoqunda Məcnun və Leyli rollarında çıxış edirdilər. Füzulinin bu romantik poemasının süjeti bizə hələ məktəbəqədər yaşımızdan məlum idi. Ona görə də proqramın bu qısa nömrəsi bizə çox dərin təsir bağışladı.

Bu, bizim tamaşaçılar üçün çox münasib mövzu idi. Lakin həmin dövrdə biz beynimizdə dolaşmış şəkildə yaranmış ideyanı ifadə edə bilmədik. Biz Bakıya gələndən rus və italyan truppalarının opera tamaşaları ilə əyani tanış olandan sonra bu ideya daha real formada təsəvvürümüzdə canlandı. “Romeo və Cülyetta”, “Tristan və İzolda”, “Traviata”, “Toska” – Leyli və Məcnun mövzusunə oxşar olan bu mövzular bizə xüsusilə güclü təsir bağışladı.

Sentimentallıq romantik meyilli qarabağlılara təbiətən xas olan cəhətdir.

Deməliyəm ki, qardaşım Üzeyir skripka çalmağı və not sistemini hələ biz Şuşadan Bakıya köçəndən əvvəl, Qori Müəllimlər seminariyasında oxuyan vaxt öyrənmişdi. Tətil vaxtı, Üzeyir Şuşaya gələndə, ifasını təkmilləşdirmək üçün səylə məşq edir, bu isə mənə Avropa musiqisinin elementləri ilə tanış olmaq, operalardan ayrı-ayrı motivləri və ya romansları öyrənmək imkanı verirdi. Mən də öz tərəfimdən, ona bizim musiqimiz sahəsində yeni biliklərim barədə məlumat verir, yaxud muğamların bu və ya digər formalarını onun yaddaşında təzələyirdim. Bakıda opera tamaşaları ilə daha yaxından tanış olandan sonra bizim hələ Şuşada olarkən yaranmış dolaşmaq fikrimiz daha real formalar kəsb etməyə başladı. Həm Şuşada, həm də Bakıda bu təşəbbüs qardaşıma məxsus idi. O, öz ideyalarını mənə bölüşür, sonra isə yaradıcı işin əvvəlcə ümumi şəkildə, daha sonra təfəsilatı ilə rəsmiləşdirilməsi üçün mənim fikrimi soruşurdu.

Sözün qıssası, 1907-ci ilin baharında biz işə başladığımız Şərait münasib idi: Üzeyirlə mən “İslamiyyə” mehmanxanasında yaşayırdıq, ailəmiz isə əyalətdə, böyük qardaşım Zülfüqarın yanında idi. Biz mətn üzərində işləyir, lirik nömrələri əsasən Füzulidən götürür və onları özümüzün hazırladığımız tam mətnə “qoşurduq”. Ayrı-ayrı vokal nömrələr üçün biz muğam janrları (məsələn, Məcnunun atası üçün Rast və Çahargah, Məcnunun özü üçün Şikəsteyi-fars, Bayatı-Şiraz, Segah və s.) və təsniflər seçir, onları xalq musiqisindən və ya orijinal motivlərdən götürürdük. Qardaşım bu təsnifləri nota köçürürdü. Tədricən o, xorun çıxışları üçün polifonik tendensiyaları tətbiq edirdi.

Məlumdur ki, bizim musiqidə və ümumiyyətlə, bütün Şərq musiqisində polifoniyalar yox idi, yalnız unisonlar və oktava vardı. Polifoniyanın tətbiqi sonralar qardaşım tərəfindən təkmilləşdirilib. Beləliklə, bu mühüm islahatın pioneri mənim qardaşım olub.

Bizim bu təşəbbüsümüzdən xəbəri olan azsaylı dostlarımız arasında məşhur dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin iştirakı xüsusilə dəyərli idi. O özü Avropa musiqisi və not sistemi ilə tanış olduğu üçün bizə qiymətli məsləhətlər verirdi. Hətta sonralar bir dəfə püpitr arxasında Üzeyiri əvəz etmişdi.

İşimiz yavaş-yavaş irəliləyirdi, bir neçə aydan sonra partitura hazır idi. İndi tamaşa barədə fikirləşmək, orkestr seçmək, münasib artistlər tapmaq lazım idi. Üzeyir seminariya dövründən tanıdığı keçmiş həmkarlarından ibarət simli orkestr təşkil etdi. Bu həvəskar skripkaçılar gərgin məşqlər sayəsində öz alətlərindən əvvəlki “danqıltı”dan fərqlənən əsl səslər çıxarmağa nail oldular.

Şərq orkestri əvvəlcə bir tar (“uzun” Zeynal), bir kamança (Oqanezaşvili) və bir qavaldan ibarət idi. Sonradan Üzeyir not sistemi tətbiq edərək Şərq musiqi alətlərindən ibarət böyük simli orkestr təşkil etdi. Artistlər məsələsi isə çox mürəkkəb oldu.

Opera üçün yaxşı səsə malik olan artistlər axtarıb tapmaq lazım idi. Hələlik bizim belə artistimiz yox idi. Dram və komediya tamaşalarında çıxış edən artistlər vardı, amma onların ümumiyyətlə, səsi yox idi. Həqiqi müğənnilər axtarmaq da yaxşı düşmürdü, çünki heç bir xanəndə bizim səhnədə çıxış etməmişdi, Məcnun rolu isə sadə rol deyildi: burada həm səs, həm də kifayət qədər mürəkkəb artistlik bacarığı lazım idi.

Münasib Leyli tapmaq məsələsi də çətin idi – o dövrdə müsəlman qadınlar səhnədə çıxış etmirdilər. Nəhayət, uzun axtarışlardan və dostlarımızla məsləhətləşəndən sonra Məmməd Hüseyin Sarablının şəxsində Məcnun tapdıq. Şəhər upravasında xidmət edən bu şəxsin kifayət qədər yaxşı səsi vardı və həvəskar artist kimi bir neçə dəfə dram tamaşalarında çıxış etmişdi. Bir sözlə, səhnədə dayana bilirdi.

Leyli rolunu bizim əmioğlu Əhməd Bədəlbəyliyə tapşırırdıq. İncəbel və bəstəboy olması, üstəlik incə gur səsi müəyyən qədər onu qadına oxşada bilirdi

(əlbəttə, o, qadın paltarı geyinmişdi). Leylinin adaxlısı İbn-Salam rolunu Üzeyirin təkidlili xahişi ilə mən ifa etməli idim, hərçənd səhnədə oynamaq üçün əldən getmirdim. Məcnunun atası rolu üçün isə əksinə, çox “şairanə” şəxs tapdıq. Bu, əslən qarabağdan olan qocaman müəllimi Mirzə Muxtar idi. Muğamın bilicisi olan Mirzə Muxtarın cavanlıqda yaxşı səsi olmuşdu və bu səsdən müəyyən qədər qalmışdı.

Muğamlarla tanış olması onda özündənrazılıq kompleksi yaradırdı. Zavallı qoca əslində bu xüsusiyyəti ilə öz acizliyini ört-basdır etmək istəyirdi. O, bir qədər şıltaqlıq, vasvasılıq edirdi. Məşqlərdə öz nömrəsini ifa edərkən hərdən özündən çıxır, mübahisə etməyi çox xoşlayır, amma az sonra improvizasiyalara qoşulurdu. Tarzən “uzun Zeynal” da tündməcəz adam idi. Təsadüfi deyil ki, o Qarabağın ən sərrast atıcılarından biri hesab edilirdi. Mirzə Muxtar öz partiyasının ifasını başa çatdırmalı olanda təzədən bitib-tükənməz improvizələrə başlayırdı. Bu halda tarzən “uzun Zeynal” təzədən sim seçməli olur, bu isə onu əsəbiləşdirirdi. O, Mirzə Muxtara müraciətlə hirsli-hirsli deyirdi: “A Mirzə, qurtar daaa...!”. Mirzə Muxtar da acıqlı tərzdə etiraz edirdi: “Rəhmətliyin oğlu, qoymarsan musiqimi tamam eliyəm!”.

Ümumiyyətlə, Mirzə Muxtar çox baməzə adam idi. Onu görəndə hər kəsin üzündə təbəssüm yaranırdı. Amma belə xırda məqamlara baxmayaraq, deməliyəm ki, Mirzə Muxtar öz rolunun öhdəsindən gəlirdi, bu rol hətta sonralar da onun üçün qaldı. İbn-Salam ilə Leylinin toy mərasimində onun “özündən toqquşduraraq” bir klassik melodiyanı ərəb dilində oxuması tamaşaçılara çox güclü təsir bağışlamışdı.

Leylinin atası rolu o vaxt hələ həvəskar gənc olan İmran Qasımova tapşırıldı. Peşəsi podratçılıq olan bu adam bizim təşəbbüsümüzdə çox fəal iştirak edirdi. Onun çox cingiltili səsi vardı (elə buna görə bizim dövətimizi ürəkdən qəbul edirdi), lakin Şərq musiqisinin qanunlarına yaxşı bələd idi. Bəzən muğama aludə olur və yüksək notlarda detonasiya edirdi.

Xoreoqrafiya (balet) məsələsi mənim məktəb yoldaşlarımdan birinə - beş qardaşın ortancılı olan Bəhram Vəzirova tapşırıldı. Vəzirov qardaşları haqqında deyirdilər: “Əgər Vəzirov qardaşlarının başları da ayaqları kimi, yaxşı işləsəydi onlar Qarabağda birinci olardılar”.

Hər halda Bəhramın improvizasiyası çox uğurlu oldu. Və o vaxta qədər ərəb rəqslərini öz gözləri ilə görmək imkanı olmayan tamaşaçılar vəcdə gəlmişdi. Bunu deməyə ehtiyac varmı ki, baletmeyster özü də heç vaxt ərəb rəqsi görməmişdi.

Personajların sayı artdıqca məşqlər üçün münasib yer barədə fikirləşmək lazım idi, çünki mehmanxanada bizim qaldığımız otağa bu qədər adam yerləşmirdi. “Leylinin atası” İmran Qasimov böyük zalı olan öz evini təklif etdi və biz bəzi məşqləri orada təşkil etdik. Lakin İmranın böyük qardaşı, köhnə düşüncəli Hacı Qasimov bu məsələyə şübhə ilə yanaşırdı – bütün bunlar ona yabançı, qərribə görünürdü. O, başını yelləyərək deyirdi: “Bundan heç nə çıxmayacaq”! Ona (təkcə ona yox, çoxlarına) elə gəlirdi ki, biz əlçatmaz, fantastik, qeyri-təbii, üstəlik adi müsəlman gerçəkliyi ilə bir araya sığmayan, qəbahətli bir fenomen üçün çalışırıq.

Amma hər halda məşqlərimiz gah burada, gah başqa bir yerdə, harada imkan düşsə davam edirdi. Əvvəlcə, ifaçılar arasında böyük uyğunsuzluq vardı. Hər kəs səhnə intizamının və ifanın dəqiqliyinin ziyanına fərqlənməyə çalışırdı. Xüsusən Mirzə Muxtar özünü lap “Enfant terribl” (şıltaq uşaq) kimi aparırdı. O, partituraladakı tapşırıqlardan daha çox, özünün böyük sənət bilicisi kimi nüfuzunun qayğısına qalırdı. Leylinin atası rolunu ifa edən İmran Qasimova gəldikdə isə, o, Şərqi musiqisinin mürəkkəb fortituralarını yetərinə bilmirdi və bu boşluğu qeyri-məhdud səs diapazonu hesabına (o, üç oktava oxuya bilirdi) doldurmağa çalışırdı. Nəticədə o, çox tez-tez detonasiya edirdi. Üzeyir və mən onu belindəki adamın onu dəhmərləməsini gözləmədən yerindən ox kimi qopub, cilovu gəmirə-gəmirə irəli cuman və hər dəqiqə uçuruma yuvarlanmağa risk edən harın ata bənzədirdik. Onu öyrətmək üçün çox əziyyət çəkməli olduq.

Xorda oxuyanlara öz nömrələrini ifa edərkən qayda gözləməyi, döyüşçülərə isə (belələri də vardı) dava zamanı ifrata varmamağı və öz zərbələrini musiqi tempi ilə uyğunlaşdırmağı öyrətmək də çətin idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu gərgin işin çox böyük hissəsini qardaşım Üzeyir yerinə yetirirdi. Bəzən o, gecə saat ikiyə-üçə qədər masa arxasında əyləşir, heyrətamiz səbr və inadkarlıqla musiqili-vokal ifa üçün harmonik səhnə ansamblı yaratmağa çalışırdı. Mən də imkanım daxilində ona kömək edirdim.

Azərbaycan səhnəsinə ilk milli opera gətirmək barədə təşəbbüsümüz “Nicat” maarifçilik cəmiyyəti ətrafında birləşmiş bəzi mütərəqqi elementlərin maraq və rəğbətinə səbəb oldu (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev barədə danışmaq artıqdır). Bu cəmiyyətin bəzi üzvləri bizim niyyətimizin ciddi olmasını yəqin edəndən sonra ilk milli operanın taleyində daha yaxından iştirak etməyə başladılar.

Bu cəmiyyətin rəhbərlərindən İsabəy Aşurbəyov bizim təşəbbüsümüzə xüsusilə fəal iştirak edirdi. Nüfuzlu və varlı Aşurbəyovlar ailəsinin nümayəndələrindən biri olan İsabəy həm də mesenat idi, redaktoru məşhur Azərbaycan-türk publisisti və siyasi xadim Əhmədbəy Ağaoğlu olan “İrşad” qəzetini maliyyələşdirirdi.

İsabəylə “İrşad” qəzetindən dost idik. Mənim qardaşım Üzeyir həmin qəzetin əsas əməkdaşlarından biri (mən özüm də jurnalist fəaliyyətimə bu qəzətdə başlamışam), İsabəy isə naşir idi. Dostumuz İsabəy hər vasitə ilə bizə kömək etməyə çalışırdı.

Nəhayət, əlamətdar gün, daha doğrusu əlamətdar axşam gəlib yetişdi. Hamı, ən çox da müəlliflər həyəcanlanırdı. Bütün ağırlıq Üzeyirin üstünə düşmüşdü. O, yorulmaq bilmədən bütün məşqləri özü aparırdı.

Bu hadisənin hansı gündə və hətta hansı mövsümdə olması yadımda deyil, təkcə onu xatırlayıram ki, 1908-ci il idi... Üzeyir dirijor çubuğunu qaldırdı və Tağıyev teatrının tamaşaçılarla dolu zalı gərgin maraqla tamaşanı izləməyə başladı.

Adətən teatrda hay-küy salan tamaşaçılar bu dəfə bütün tamaşa boyu susmuşdular, onlar hətta aktyorları alqışlamağa da cəsarət etmirdilər. Yalnız xüsusilə sentimental tamaşaçıların gözlərindən axan yaş və Leylinin atası öz qızını Məcnuna verməkdən qəti imtina edərkən onların həyəcanlanması görünürdü. Alqış sədaları yalnız tamaşanın sonunda eşidildi və bütün bu müddətdə özünü təmkinli aparan tamaşaçılar nəhayət, indiyə qədər görünməmiş tamaşadan duyduqları məmnunluq və ləzzət hissini ifadə etdilər.

Müəyyən mənada həvəskarların hazırladığı ilk Azərbaycan operasının tamaşası belə başlandı və başa çatdı.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət

Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. Fond № 649

Ceyhun Hacıbəyli irsində folklor motivləri

“Ceyhun Hacıbəyli və folklor” mövzusunda bəhs edərkən , fikrimizcə, problemə bir neçə aspektdən (Ceyhun Hacıbəyli- folklor toplayıcısı, folklor tədqiqatçısı, folklor nümunələrindən yaradıcı şəkildə, yerli-yerində istifadə edən yazıçı kimi) yanaşmaqla daha sanballı , daha dolğun və doğru elmi-nəzəri nəticələr əldə etmək olar.

Folklor toplayıcısı və tədqiqatçısı kimi Ceyhun Hacıbəylinin fəaliyyəti ilə əlaqədar dərc olunmuş materiallar artıq sahə mütəxəssisləri arasında müəyyən fikir formalaşdırmışdır. Şübhəsiz ki, bu rəyin ərsəyə gəlməsində fəlsəfə doktoru Bayram Ağayevin böyük xidmətləri olmuşdur. Bildiyiniz kimi o, Ceyhun Hacıbəylinin hələ mühacirətdən xeyli əvvəl topladığı, yazmağa başladığı və 1934-cü ildə Parisdə fransız dilində nəşr olunan “Asiya” jurnalında dərc etdirdiyi «Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)» adlı əsərini dilimizə çevirərək 1999-cu ildə kitab şəklində “Ozan” nəşriyyatında buraxdırmışdır. Bu sətirlərin müəllifi Ceyhun bəyin folklorla bağlı araşdırmaları haqqında vaxtı ilə mətbuatda məqalələrlə çıxış etmişdir. (C. Hacıbəyli folklor tədqiqatçısı kimi. «525-ci qəzet», 3 fevral 1999; «Dədə Qorqud», elmi-ədəbi toplusu, № 4, 2004. AMEA Folklor İnstitutu).

Yuxarıda deyildiyi kimi, C. Hacıbəylinin «Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)» adlı əsəri haqqında müəyyən mülahizələr söylənilmişdir və inanırıq ki, bundan sonra da Ceyhun bəyin folklor toplayıcısı və tədqiqatçısı kimi fəaliyyəti barədə daha geniş bəhs ediləcəkdir. Biz bu dəfə Ceyhun Hacıbəylinin istər mühacirətəqədərki və istərsə də, mühacirət dövrü bədii və publisistik yaradıcılığında rast gəlinən folklor nümunələrindən və ümumiyyətlə, onun irsindəki folklor motivlərindən söz açmaq istərdik.

Azərbaycan, rus və fransız dillərində yazan Ceyhun Hacıbəyli hər üç dildə qələmə aldığı yazılarda Azərbaycan folklor xəzinəsindən gen-bol istifadə etmişdir. Əcnəbi dildəki əsərlərində müəllif folklor nümunələrindən ya hərfi, ya bədii tərcümə yolu, ya da olduğu kimi verməklə bəhrələnmişdir. Azərbaycan Maarifçilik hərəkatının, maarifçi-realist nəsrimizin tanınmış nümayəndəsi Ceyhun bəyin ilk yaradıcılıq sınaqlarından hekayə, felyeton və məqalələrində folklorlardan məharətlə istifadə etməsi təsadüfi deyil. O, ətalət, cəhalət, mövhumat içində çapalayan, boğulan cəmiyyəti maarifləndirmək, insanların həyat və təfəkkür tərzini dəyişmək, onları biganəliyə, laqeydliyə, mütüliyə, köləliyə, zülmə, ədalətsizliyə son qoymaq, elmə, maarifə, mədəni tərəqqiyə səsləmək üçün

əsərlərində xalqın özünün əsrlər boyu yaratdığı milli- mənəvi sərvətdən - şifahi ədəbi nümunələrdən istifadəyə üstünlük verirdi. Ceyhun bəy əmin idi ki, canlı, obrazlı, lakonik, didaktik, ibrətamiz deyimlər daha təsirli, həm də milli düşüncə tərzinə doğmadır.

Ceyhun Hacıbəyli Şərqi folklor nümunələrinin- əfsanə, rəvayət və nağıllarının mütərəqqi ideyasından yaradıcılıqla istifadə edərək yeni, yerli mühitə uyğun , aktual mövzularda hekayələr qələmə alırdı . Bu baxımdan onun «Barışmaz ata» («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il 22 aprel , № 91) , «Nümunəvi sübut» («Kaspi» qəzeti, 1912-ci il 11 may, № 105) , “Müdrək hakim “ («Kaspi» qəzeti. 1912. 3 may. № 100) və digər hekayə, felyetonları diqqəti çəkir. «Barışmaz ata» kəskin süjetlidir. Hekayə həyəcansız oxunmur. Hadisələr gah aramla, gah da ildırım sürətilə cərəyan edir. Əsərin əvvəlində C. Hacıbəyli göstərir ki, Amrul-As Abu Nisar tayfasının çox şöhrətli kişilərindəndir. Onun zəngin var-dövləti, saysız-hesabsız dövələri, gen-bol həyatı dillər əzbərdir. Amma çoxu bütün bunlara görə yox, onun xanım-xatın həyat yoldaşı Zeynəbə görə Amrul-Asa paxıllıq edir, ona həsəd aparırdı. Ərəb gecəsi Zeynəbin üzünün nuru ilə işıqlanırdı. Zeynəb bazara çıxanda adamlar onu günəş əvəzi qarşılayırdılar. Onun gözləri alışıb-yanırdı. O, güləndə adamlar özlərini itirirdi. Zeynəbin zümrüd dişləri, parlaq gözləri çoxunun qəlbini fəth etmişdi.

Bir gün Amrul-As Zeynəbin ona xəyanət etdiyini görür, dəhşətə gəlir. «Bundan sonra yaşamağa dəyməz»- deyib intihar etmək istəyir. Körpə qızı Fatimənin ona uzanan əlləri və göz yaşları özünəqəsdin qarşısını alır. Lakin Amrul-As sakitləşmir, rahatlıq tapmır. Elə həmin gecə namusunun, duyğularının təhqir edildiyi yerdən, öz tayfasından əbədi ayrılmaq qərarına gəlir. Qızı Fatimə ilə yola düşür. Dəvə karvanı bir çaya yaxınlaşır. Çayı keçmək və yolu davam etmək lazımdır. Bir köşək şıltaqlıq edir, sahibinin hədə və oxşamalarına baxmayaraq, çaya düşmürdü. «Vaxt keçir, ərəb həyəcanlanırdı». Bu zaman Fatimə atasını səsləyir və deyir: «- Ata, bax, o kənardakı dəvəni görürsən? Onu çaya sal, keçsə,

balaca da keçəcək». Təəccüblənmiş ərəb qızının dediyi kimi hərəkət edir. Onun arxasınca da köşək suya düşür və çayı keçir.

Ata üzünü qızına tutur:

«- Ağıllı qızım, bu sənin ağlına hardan gəldi?

Ata, bu dəvə onun anasıdır, axı» - deyə qızcığaz cavab verdi.

Ərəbin üzünü duman bürüdü, gözlərində şimşək çaxdı:

-Ana, ana... Elə isə sən də məhv ol ki, ananın yolu ilə getməyəsən.

Fatimənin al qanı gümüşü qumun üstünə töküldü».

Mövzusu qədim ərəb əfsanəsindən götürülən bu hekayədə Ceynun bəy övlad tərbiyəsində, ailənin möhkəmliyində qadının rolunu göstərməyə çalışmışdır. Elə bədii əsərlər var ki, müəllif bu və ya başqa obraza öz məhəbbətini gizlətmir. Elə əsərlər də var ki, müəllif qəhrəmanlara münasibətini açıq bildirməsə də, ayrı-ayrı epizod, dialoq, yaxud təsvirlərdən müəllifin obrazlara qarşı mövqeyini oxucu duyur. Bəzən də müəllif hadisə və obrazları yalnız oxucuya təqdim etməklə kifayətlənir. «Barışmaz ata» belə bədii nümunələrdəndir. Oxucunun bir tərəfdən kəskin süjetli hekayədəki hadisələr, digər tərəfdən müəllifin mövqeyi düşündürür: Görəsən, müəllif barışmaz atanın- Amrul- Asın hərəkətini təqdir, yaxud tənqid edir? Obrazların dialoq və hərəkətlərində «müəllifin görünməməsi» bir tərəfdən, oxucunu daha dərinə düşünməyə vadar edərsə, digər tərəfdən bu hekayənin bədii dəyərini azaltmır.

Başqa bir xalq yaradıcılığı nümunəsi əsasında yazılmış «Müdrək hakim» hekayəsi kompozisiya, mövzu və ideya baxımından çox maraqlıdır. Burada xeyrin şərlə, doğrunun böhtanla, həqiqətin yalanla mübarizəsi müxtəlif obrazlar vasitəsilə əks etdirilmişdir. Xəlifə Harun Əl-Rəşid tacir paltarında atı ilə Bağdada qayıdanda ona bir axsaq kişi rast düşür. Axsaq xəlifəyə yalvarır ki, şikəstəm, yazığın gəlsin, mənə də atın təkində şəhərə apar. Xəlifə etiraz etmir. Atlılar şəhərə çatanda Harun Əl-Rəşid axsağa müraciət edir ki, mənzilə yetişdik, düşə bilərsən. Axsaq xəlifəyə deyir ki, mən yox, sən düşməlisən. Axı, at mənimdir. Xəlifə təəccüblənir, axsaqın hay-küyü onu çaşdırır. Axsaq getdikcə toplaşan adamlara üz tutur: «Ay camaat,

mən şikəstəm, heç piyada gözə bilmirəm. Atımla Bağdaddan gəlirdim. Bu tacir mənə yalvardı ki, yorğunam, məni də şəhərə kimi götür. Mən də onu atın təkine aldım. İndi mənə deyir ki, atdan düş, at mənimdir». Vəziyyətin getdikcə gərginləşdiyini görən Harun Əl-Rəşid təklif edir ki, hakimə müraciət edək. Onlar hakimə üz tuturlar. Hakim xəlifə ilə axsağa qulaq asıb yem verməmək şərti ilə atı tövləyə bağlamağı, mübahisə edənləri isə sabah gəlməyi tapşırır.

Ertəsi gün hakim qərarını elan edir. Bəlli olur ki, at tacirindir. Heç demə, hakim gecə ikən özünü axsaqlığa vurub tövləyə girmiş, ac at bu gəlişə heç bir reaksiya verməmişdi. Hakim tacir libasında tövləyə daxil olanda isə at hərəkətə gəlmiş, kişnəmiş, yem istəmişdir. «Deməli, at tacirindir» -hakim bu qənaətə gəlmişdir. Harun Əl-Rəşid hakimin fərasətinə, müdrikliyinə, qabiliyyətinə, güclü məntiqinə, ədalətinə heyran qalır və onu şeyxülislam təyin edir.

Hekayənin süjeti sadə, həcmi kiçik olsa da, müəllif oxucunu zəngin və ibrətəməz hadisələrlə tanış etməyə müvəffəq olmuşdur. Xalq yaradıcılığından qaynaqlanan kəskin dialoqlar, kontrastlar, obrazların dinamizmi, güclü məntiq hekayənin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Hekayədə təqdim olunan axsağın C.Hacıbəyli əslində mənəvi şikəstliyini daha çox qabartmışdır. Onun yalançı hayküyü, böhtanı, həyasızlığı bu surətə qarşı bir nifrət hissi oyadır. Şərq, Azərbaycan şifahi ədəbi nümunələrində hakim-qazı obrazı adətən kütbeyin, ədalətsiz və rüşvətxor təsvir edilir. C.Hacıbəyli isə bu ənənə ilə getməmiş, müdrik hakim obrazını yaratmışdır. O, dərhal nəticə çıxarmır, məsələlərə ağılla, təmkinlə, ehtiyatla yanaşır, nəticədə güclü məntiqə söykənən müdrik qərar verir. Hekayənin əhəmiyyəti böyükdür... O, oxucuda ağılın, ədalətin, həqiqətin gec-tez təntənəsinə inam yaradır, adamları yalandan, fırıldaqdan uzaqlaşmağa səsləyir.

«Nümunəvi sübut» hekayəsinin mövzusu da populyar Şərq əfsanələrindən götürülmüşdür. Müəllif əsərin əvvəlində göstərir ki, bütün Bağdad əhlini bir dərviş ağılı ilə heyratə gətirmişdir, heyran etmişdir. Heç bir alim, molla onunla mübahisəyə tab gətirmir. Xəlifə Harun Əl-Rəşid yaxın məsləhətçisi Cəfərlə dərvişi sınamaq qərarına gəlir. Cəfər görüşə ciddi hazırlaşır. Xəlifə və məsləhətçisi

libaslarını dəyişib dərvişin görüşünə yola düşürlər. Cəfər əvvəlcədən hazırladığı üç sualla dərvişə müraciət edir: “Deyirlər, Allalın əli hər yerə çatır. Bu necə olur? Hər şey Allahdan asılıdırsa, onun iradəsi ilə baş verirsə, insan öz pis əməli üçün günahkardırımı? Şeytan oddan törənibsə, oddan niyə qorxur?” Cəfərin sualları bitər-bitməz dərviş yerdən bir ovuc torpaq götürüb onun başına çırpır. Ara qarışır, hay-küy düşür. Günahkarı tapmaq, cəzalandırmaq üçün hakimin yanına gedirlər.

Hakim şikayətçini dinləyəndən sonra üzünü dərvişə tutur. Dərviş halını pozmadan deyir ki, mən hərəkətimlə onun suallarına cavab vermişəm. O məndən Allahın hansı an, harada olduğunu soruşdu. Mən onun başına vurdum. Orada ağrı əmələ gəldi. Ayağına vursaydım, həmin an ağrı orada olacaqdı. O soruşur ki, hər şeyi Allah idarə etdiyi təqdirdə pis əməllərinə görə insan günahkardırımı? İndi o mənə desin görək, mən günahkarammı? O soruşur ki, şeytan oddan törənibsə, oddan niyə qorxur? Mən onu torpaqla, onun əmələ gəldiyi maddə ilə vurdum. İndi o desin görək, o qorxdı, yoxsa yox?

Xəlifə dərviş haqqında eşitdiklərini öz gözü ilə görür və onu mükafatlandırır. Göründüyü kimi, hekayədə toxunulan mövzu, təsvir edilən hadisələr sadə olsa da, dərin ideya-bədii dəyəri var: Ağlın təntənəsi! Dərviş obrazı folklordan süzülərək yazıçı təxəyyülünün sayəsində yeni keyfiyyətlər əxz edir, yaddaqalan, ibrətamiz yeni qəhrəmana çevrilir. Verilən sualların ağırlığı, çətinliyi dərvişi qorxutmur, o məntiqin gücünə söykənərək əsaslandırılmış cavab verir. Müəllif bu hekayə ilə ağlın qüdrətinə, qələbəsinə inandığını bədii yolla bir daha oxucusuna çatdırır, onu da inandırır.

«Doğru cavab» felyetonunda da («Proqress», № 5) Ceyhun bəy məharətlə mövcud hökumətin yararsızlığını, xalqı aldatdığını göstərir və bu zaman daha çox şifahi bədii nümunələr üçün xarakterik olan və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin üslubunu xatırladan piyomdan istifadə edir. Ac xalq hökumətdən çörək tələb edir. Hökumət isə xalqın tələbindən yayınmaq üçün şərt təklif edir: əgər xalq bilsə ki, xalqın bu tələbi üçün hansı cavab hazırlanır, o zaman çörək veriləcək, yox bilməsə, çörək olmayacaq! Xalq isə bu şertə belə cavab verir:

Hökumət belə cavab gözləyir ki, biz ondan heç nə istəməyək. Nağıllarımızı xatırladan «Tamamilə qənaətbəxşdir» («Proqress» № 5) felyetonunda hökumət nümayəndələrinin hiyləgərliyindən, xalqı aldatmaqla baş dolandırmalarından bəhs edilir. Müxtəlif fəlakətlərdən zərər çəkən xalq dövlət xəzinəsinə iki xahişlə müraciət edir: Müəyyən miqdarda kömək etmək və həmin məbləği ödəmək üçün bir il möhlət vermək. Xalqın bu tələbinə xəzinənin nümayəndəsi cavab verir ki, sizin birinci istəyinizə, ikinci xahişinizə əməl edirəm. Birinci xahişlə başqasına müraciət edin.

«Bu, elə özüdür» (Proqrees, № 5) felyetonunda müəllif mövqeyini bir qədər də sətrləşdirir, bu dəfə tənqid hədəfi daha yuxarı dairəyə - vəzirə tuşlanır. Xalq üsyanını yatırmaq üçün vəzir cürbəcür tədbirlərə əl atır, üsyançıları asır, sürgün edir. Lakin üsyan daha da alovlanır. Vəzir bir dəfə yuxuda uzun saqqallı bir şeytan görür, fikirləşir ki, xalqı yoldan çıxaran yəqin, elə budur. Şeytanın saqqalını əlinə keçirib qışqırır: «Ah, sən lənətə gəlmiş şeytan! Heç bu saqqalından utanırsan, bəlkə bu saqqal sənə Allah adamlarını yoldan çıxarmağa, suyu bulandıрмаğa lazımdır?». Vəzir qəfil yuxudan ayılır və öz saqqalından möhkəm yapışdığını görür. C. Hacıbəyli çox yığcam şəkildə, ustalıqla xalqın vəziyyətini, üsyanın səbəbini göstərir və ona bəis dövlət rəhbərlərini öz dili ilə ifşa edir. Bu hekayədə də müəllifin xalq arasında müxtəlif hadisələrlə bağlı gəzən lətifələrdən ustalıqla bəhrələndiyi açıq-aşkardır.

Yazıcının mühacirətdə qələmə aldığı bədii və publisistik əsərlərində - “Mindiyimiz səfinə”, “Toy”, “Baş tutmayan ziyarət”, “Səhər”, “Məmmədqulunun səyahəti”, “Müəzzinin lənəti”, «Stalinin öpüşü və ya staxanovçu Fatimə», “Nejdanovun işi”, “Bir il xəyallarda... və bütöv bir ömür”, “Batum təəssüratı”, “İlk Azərbaycan operası necə yarandı” v.s. kimi hekayə və xatirələrində Ceyhun Hacıbəyli şifahi bədii nümunələrdən – atalar sözü, məsəllər, alqış, qarğışlardan bacarıqla istifadə etmişdir. Nasirin bədii obraz kimi baş və sevimli qəhrəmanı Hacı Kərimdir. Onun Hacı Kərimlə bağlı 8 hekayəsi – «Hacı Kərimin səhəri», «Zəruri şəhər», «Hacı Kərim iş başında», «Hacı Kərim qonaqlıqda», «Hacı Kərimin

məhəbbəti», «Hacı Kərimin səfərə hazırlığı», «Hacı Kərim toyda», «Hacı Kərim hamamda» adlı əsərləri mühacirətə qədərki dövr yaradıcılığının məhsuludur. Mühacirətdən sonra da Ceyhun bəy bu mövzuya müraciət etmiş, yuxarıda adları çəkilən hekayələrdən bəzilərini fransız dilinə çevirmiş, “Baş tutmayan ziyarət” adlı daha bir hekayə də qələmə almışdır. İstisnasız olaraq bütün hekayələr folklor nümunələri, motivləri ilə zəngindir.

Alqış və qarğışlarla dolu səhnələrin olduğu “Hacı Kərim iş başında” hekayəsi qəhrəmanın hiyləgər, fırldaqçı, mənəviyyatca kasıb, eyni zamanda zirək, çevik, ayıq olduğunu göstərir. O, dükana parça almağa gələn müştəriləri əliboş yola salmamaq üçün dəridən-qabıqdan çıxır, hər cür dona girir, hər şərəfzizliyə əl atır: ən əvvəl kənddən gələn utancaq, çəkinçən müştərilərə onların imtina edəcəklərini bildiyi halda, təkidlə çay, sonra hətta kabab təklif edir; bu yolla “tələyə düşməyən ovuna”atam sizə qurban”, “anam sizə qurban “-deyə “şirin” dilini işə salır; parçanın baha satıldığını fikirləşməsinlər deyə, and-aman içməyə başlayır: “Sizdən ən yaxın adamlarım kimi bir qəpik də artıq almaram. Yalan deyirəmsə, müqəddəs məscid məni vursun! Yalan deyirəmsə, Yezidəm”. Bunlar da kara gəlməyəndə müştərini tərifləməyə başlayır, ona indiki təbirlə desək, komplimentlər yağdırır:” Maşallah, maşallah, necə yaraşıqlısan , bəd nəzərdən uzaq! Qızım olsaydı, sənə verməsəydim, it oğluyam!” Hacı Kərim yalan söyləmək ustasıdır. Övladları hələ uşaq olsa da, onları səriştəli tacir kimi öyməkdən utanmır, usanmır: “O, parçanı kəndlilərə göstərdi: -Möcüzə maldır, baxın, toxunun! Dünən oğlum Firənistandan gətirib. Hamısını satmışam, qalan elə budur. Dünyanın harasına getsəniz, belə mal tapmazsınız, tapsanız , atama lənət!”. Ceyhun Hacıbəylinin qəhrəmanı nəinki kəndliləri, az qalır oxucunu da dediklərinə inandırır .

Hacı Kərimin bazarda təsviri həm gülüş, həm nifrət, təəccüb, həm də acı təəssüf doğurur. O, öz həmkəndlilərinə parçanı sırmaq üçün and-aman edir, «atababasını qəbirdən çıxarır», özündən ixtiyarsız o qədər həvəslə, həyəcanla, ehtirasla müştərilərə dil-ağız edir ki, axırda tənqənəfəs olur, bununla belə istəyinə də çatır.

“Baş tutmayan ziyarət” hekayəsindəki Əbdül Kərim hələ “Hacı” titulu əldə etməyib və «Bəlkə, sən qiymətdə aldadırsan» - sualı ilə ona müraciət edən müştəriyə əzəmətli səslə «Müqəddəs Kəbə belimi qırsın, əgər mən sizə insafsız qiymət deyirəmsə», yaxud «Əgər yalan deyirəmsə, ziyarət etdiyim müqəddəs Məkkə məni yerimdəcə ildirəmlə vursun» - deyə bilmirdi . İndi Əbdül Kərim ən yaxşı halda yazıq görkəmlə hər kəsin işlətdiyi bayağı, duzsuz, təsirsiz andlardan istifadə edirdi: «Yalan deyirəmsə, uşaqlarım ölsün», «Meyidini görüm, səni qəbrə qoyum, əgər...». Bəzən belə ikibaşlı və çox mənalı ifadələr nəinki müştərinin ürəyincə olmur, onu cəlb etmir, əksinə Əbdül Kərimi çıxılmaz vəziyyətə salır: «Elə öz meyidini gör. Özünü qəbirə qoy» - deyə uzaqlaşan alıcı yaxınlıqdakı Məşədi Qasım və ya Kərbəlayi Əhmədin dükanına tərəf gedirlər» . Hacı Kərimin baş qəhrəman olduğu digər hekayələrdə də müəllif öz duyğu və düşüncələrini oxucuya daha canlı, obrazlı, təsirli çatdırmaq üçün folklor nümunələrindən yerli-yerində və bacarıqla istifadə etmişdir.

Gənclik illərindən ədəbiyyata, folklorla, musiqiyə böyük maraq göstərən Ceyhun Hacıbəylinin bu mövzulara fransız dilində qələmə aldığı “ Bir il xəyallarda... və bütöv bir ömür” adlı memuarında da toxunması təbiidir. Atası və əmisi haqqında xatirələrini yada salan Ceyhun Hacıbəyli yazır: «Mən və qardaşlarım heykəltəraşlıq sənətinin, rəssamlığın, mahnı və musiqini kimdən irsən aldığımızı bilmirəm». Əmisnin dostu, paltar mağazasının sahibi Mirzə Cəfəri isə belə xarakterizə edir: “...ancaq o şair və xüsusilə həcv yazan bir adam kimi tanınırdı. Onun qələminin kəskinliyi hamı tərəfdən etiraf olunardı”. Memuarist yazır ki, Şuşanın təbiəti, iqlimi, gözəlliyi burada yaşayanların poetik, şairanə qəlbinə nüfuz etməyə çox imkan yaradırdı. Ceyhun Hacıbəyli yas mərasimlərində qadınların bədahətən söylədikləri ağıları, bayatıları, laylaları heyranlıqla yada salır, onlardan yerli-yerində sitatlar gətirir. Ceyhun bəy bu qəbildən olan mərasimlərə hazırlığı, onun gedişini, ona verilən tələbləri məharətlə təsvir edir: “Hər bir mərhum üçün doxsan yaşlı ağıcı qadınlar müfəssəl, uyğun sözlər tapırlar. Eşitmişdim, o vaxtlar bu uğursuz ağıcı arvadlar, «işsizliyi» az və çox müddət

ərzində ixtisar etməyi bacarır, hər bir yeri bayraqlarla bəzəmək, yaxud şeytana papiş tikmək də, pişiklərə dəyişək (paltar) geyindirmək də əllərindən gəlir. Mərasim iştirakçılarda dərin, kədərli duyğular yaratmalıdır... Bax, məhz buna görədir ki, əgər hər hansı bir peşə, sənət həmişə fəaliyyətdədirsə və əgər belə nümunəvi mərasimlər keçirilirsə, onda bu qəmgin sənətkarlar özləri aşağıdakı kimi bir mahnını oxumağa borcludur və bunu yerinə yetirməlidirlər:

Gənim dənizdə batdı,

Məhsulumu tufan apardı.

Arzularını görə biləcəksənmi, - ah tale!

Mənimkilər kimi nakam getdilər.

Yaxud yenə:

Ey insanlar , mənim dərdimi eşidin,

Dərdim dərmansızdır, əlacı yoxdur.

Nə qədər ki, əkdiyən güllərin məhsulunu başqaları dərirlər...

Mən ancaq dərd dərirəm.

Və daha sonra sonra belə bir şey:

O gəldi - haradan? - Bilmirəm

Qəlbləri kədərləndirən bu adam...

Səmada bulud yox idi

Bu yağış haradandır?

Və yaxud:

Xəstəyəm, öz dərdimi çəkirəm

Ağır azara tutulmuşam

Kaş qəm karvanı yola hazır olaydı

Yavaş-yavaş sürünürəm...

Və şəxsi bədbəxtlik üçün:

Bu səfeh etiqad edərək otlayır

Boynunu yana əyə-əyə

Əlini aşağı salarsanmı, ey qəddar ovçu?!

Sən onu vurduğun an!

Folklor bilicisi göstərir ki, ağılar şəraitə uyğun olaraq seçilir. Mərasim mahnılarını söyləyən təkcə ağıçı qadınlar deyildirlər . Bizim bütün qadınlar belə bədahətə yiyələnməli, onun hər bir incəliklərini yaşamağı bilməli və bunların oxşar həddini-hüdudunu matəm mərasimi ilə üz-üzə dayanıb mənimsəməlidirlər. Matəm məclisində ağına möhür vurub sakitcə duran (mərhumnun və yaxud mərhumnun ətrafında , mərasimin qonaqlarının qarşısında) yeganə adam məclisi idarə edəndir. Belə yerdə təqlidi sözlər kifayət etmir. Böyük cəhd etmək lazımdır ki, bu işin içindən lazımınca çıxmağı bacarasan.

Müəllif şahidi olduğu bir hadisəni nəql etməklə də, ağıçı qadınların qeyri-adi bacarığa sahib olduğu fikrini əsaslandırır . Danışır ki, bir dəfə bir-biri ilə qonşu olan müsəlman və erməni qəbirstanlıığında məni təsirləndirən hadisə ilə rastlaşdım. Bir neçə erməni qadını və qızı yeni basdırılmış adamlarının qəbri üstündə ağlaşırdılar. Yoldan keçən müsəlman qadını da matəm içində olan erməni ailəsinə yanaşır. Bircə an sonra bizi sarsıdan ağılardan birinin ətrafa hakim kəsildiyini eşitdik: bədi, gözəl ağılardan biri idi. Mərhumnun yaşını, hətta hansı cinsdən olduğunu, nədən öldüyünü belə bilməyən müsəlman qadının oxşama sözləri, eləcə də qəddar taleyin ünvanına yağdırdığı lənət və qarğışlar erməni qadınlarının ağlaşını ikiqat artırdı və onlar müsəlman qadınını bu mərasimə göndərdiyinə görə Allaha dua edirdilər...Memuarda məhərrəmlik mərasimlərinin, xüsusi ilə Aşuranın keçirilməsi bütün təfərrüatı və təfsilatı ilə təsvir edilir. Gənc yaşlarında gördüyü , iştirakçısı olduğu mərasimləri Ceyhun bəy o qədər təbii, inandırıcı təqdim edir ki, səhnələr sanki oxucunun gözləri qarşısında, cərəyan edir, canlanır. Aşuranın tarixi haqında qısaca məlumat verən müəllif yazır ki, “o ayın, daha dəqiq, Məhərrəm ayının 10-nun -da Mesapotomiyada Kərbəlanın düz «ortasında», Fərat çayının sahillərində Peyğəmbərin nəvəsi və Əlinin oğlu İmam Hüseyin, 72 nəfər yaxınları ilə birlikdə, onların arasında onun özünün iki oğlu, əmioğlusu və nəvəsi də vardı - hamısı faciəli surətdə məhv oldular, çürüyüb getdilər”. Faciənin

dini, siyasi səbəblərini elmi baxımdan izah edən C. Hacıbəyli daha sonra doğma Şuşa şəhərində bu hadisənin tragik-tamaşa formasında qeyd olunduğunu göstərir:” Məhərrəm ayının lap başlanğıcından etibarən nağaranın küt, ağır səsini hamı eşidər və onunla eyni ahənglə qulaqbatırıcı «Heydər!, Səftər!» sözləri ardıcıl olaraq, ara vermədən ucadan səslənərdi . Bütün bu deyilənlər məhəllələrin cavanları arasında və məhəllə məscidində icra olunardı, bu balaca şəhərdə isə 17 məhəllə vardı... bu məhəllələr biri-birinin ardınca cərgə ilə düzülmüşdülər və hamının da əlində uzun çoban dəyənəkləri, dəyənəklərin də ucunda dəhşətli dəmir kürəciklər bağlanıb bərkidilmişdi. Hər bir məscidin qarşısında dairəvi şəkildə, ictimaiyyətin gözü qarşısında tamaşa (əslində bu faciəli mərəkə idi) nümayiş etdirilirdi”. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi , Ceyhun bəy Aşura fəlakətinin “səhnələşdirilmiş “ variantını öz gözləri ilə görmüş, bu ürəkdağlayan tamaşaların şahidi və iştirakşısı olmuşdur: “Aşura ərəfəsində (fəlakətli tarixin onuncu günü) mən gedib «ox aparənlərin», bayraqdarların «necə bəzənməsinə» baxırdım: düşmən oxları tərəfindən müxtəlif yerlərdən deşik-deşik edilən qurbanları xatırlayaraq çağırırdılar. İmam sülaləsindən olanların bədən üzvləri rəzə, bıçaq, xəncər və bəzən isə mahmızla kəsilib (qopardılıb) ətrafa atılmışdı. Mən bu qurbanların öz əməllərinə görə necə soyuqqanlıqla dözdüklərinə diqqətlə tamaşa edirdim. Bu zaman bütün bunları səhnələşdirib tamaşaya qoyanlar onların dərilərinə əllərindəki bizi batırırdılar . Camaat onlara təfsilatı ilə insana ruh verən mahnılar oxuyurdular... İçkinin köməyilə yox, haşa buradan ! Bir müddət gecə oyaq qalaraq yenidən hərəkətə gələn ələmdarlar (bayraqdarlar) sabahısı günü yenidən «ağ köynək» əməliyyatına başlayırdılar”. Bağırtilar, fəryadlar, mahnılar, hönkürtülər, hıçqırıqlar , matəm musiqisi , at kişnəməsi, sinələrə, kürəklərə millərlə vurulan ağır yumruq zərbələrinin səsi, ağular, dil deyib ağlayanlar, bir-birini tez-tez əvəz edən təsirli səhnələr, bir sözlə Aşuranın son dərəcə həyəcanlandırıcı mənzərəsi C. Hacıbəyli qələmində uğurlu əksini tapmışdır. Memuarist səhnələrin inandırıcı, təsirli hazırlandığını xüsusi vurğulayır və örnəklərlə əsaslandırır: “Arabir həqiqi epizodik səhnələr tamaşaçının qarşısında cərəyan edir, göstərilir: burada iki nəfər

qandallanmış oğlan uşağı çox çətinliklə yeriyir , susuzluqlarını yatırtmaq üçün onlara mane olan cəlladlar tərəfindən qamçı zərbələri ilə döyülən Müslümün uşaqlarını təmsil edirlər . Burada zirehli geyimdə olan süvarilər arasında döyüşlər gedir ; digər tərəfdən imamın və onun yaxınlarının çadırına od vurub yandırılar - bütün bunlar haray-qışqırıq içində baş verir”. Mərsiyəxanların, rozəxanların söyləmələri mərasimi daha da qızıqdır, insanları təlatümə gətirirdi. Müəllifin Aşura mərasiminin qeyd olunmasına əsərdə geniş –10 səhifədən çox yer ayırması onun milli , dini dəyərlərə, adət- ənənələrə qırılmaz tellərlə bağlı olduğuna dəlalət edir, eyni zamanda əsrlərdən şifahi sözlə nəsillərdən nəsillərə ötürülən , qorunan və zənginləşdirilən xalq yaradıcılıq nümunələrini yaşatmaq istəyindən, sevgisindən qaynaqlanır.

Memuarda Ceyhun Hacıbəyli doğma Vətənidə adamların tez-tez «yağlı» sözlərlə, işarələrlə, eyhamlarla, məcazlarla, qondarma ibarələrlə danışdığını və həmin ifadələrin yerində, səciyyəvi və gözəl olduğunu qeyd edir: «...bir təşəbbüs həyata keçməyəndə deyərlər: Dəvə oynayanda qar yağar; Razılıq əlaməti belə bildirilir: Kor nə istər, iki göz, biri əyri, biri düz; Uzaq qohumluq əlamətinə, yaxud, iki nəfər arasındakı yaxınlığa, məhrəmliyə etiraz etmək üçün söz atarlar: Arazı keçəndə bunlar arxalarını bir-birinə sürtüblər; Birinin arzusunun əlçatmazlığına «Ac toyuq yatıb yuxuda darı görər» - deyə kinayə edərlər; Məğrurluğu, yaxud lovğalığı ifadə etmək üçün belə deyərlər: Mən bəylərlə plov yemirəm ki, bığlarım yağa batar; Vicdansız və qəddar adam üçün bu cümləni işlədərlər: «O, öz anasının döşünü kəsər»; Hiyləgər və bicin ünvanına «O, səni çaya susuz aparar, susuz da gətirər» – deyərlər; Lal-dinməzə, qaraqabağa, adama yovuşmayana: «Bunun buynuzu qarnındadı»; Ədəbsiz və utanmaza «Onun üzü sağrısından qırmızıdır»; Zəif, aciz adamı ifadə etmək üçün «O, təmizə çıxmaq üçün gözündən də xahiş edər»; Qeyri-ciddi, əsassız danışan barədə «O, sözünü elə deyir ki, bişmiş toyuğun da gülməyi gəlir» - deyərlər”. Bir tamaşa salonunda anlaşılmazlıqdan inciyib teatrı tərk edən hərbiçilərdən bəhs edərkən C.Hacıbəyli mövcud mənzərəni oxucuya çatdırmaq üçün yenə atalar sözüne üz tutur: «Bax, belə yerdə bizim xalq

deyimimizi işlətmək yerinə düşər: «Ayı meşədən kəsib, meşənin sə xəbəri yoxdur».

C.Hacıbəyli əsərdə bədii, obrazlı, ifadə vasitələrindən, xalq danışığı üslubundan gen-bol, yerli yerində və məharətlə istifadə edir: «Biz bir neçə «palıd kimi» adam qızılgül kolluğuna düşürük»; «Bol arpa götürəcəyimizə inandığımız tarlada alaq otları ağalıq edir. Təbiətdən gələn bu təhlükə dalğası hər yeri basmış, süpürüb alt-üst etmişdi»; «Onun yorğun və həyəcanlı sifəti yaşlı bir adamın müsibətlərini xatırladır»; «Bu bəlanın, bu qədər dərd-qəmin hansı ifadələrlə yazılacağını özüm-özümdən soruşuram... gərək dəryalar mürəkkəb, qamışlar qələm olsun!»; «Gözlərim qanlı göz yaşları axıdır», «Bütün dünya mənim şikayətlərimdən xəbərdardır, bədbəxt taleyimə heç vaxt ayılmayacaqdır» - kimi cümlələr bir tərəfdən müəllifin fikrini tam və düzgün çatdırmağa xidmət edirsə, digər tərəfdən də əsəri oxunaqlı, canlı edir.

C.Hacıbəyli «yanaqları çuxurlanmış, arıq bədənli», «həmişə xırıldayan» Xanlıq Kərimi də unutmadığını, onun qolunun, ya da çiyinin üstünə qoyduğu qızılquşla mütəmadi ova çıxdığını, quşu ovun üstünə buraxdığı zaman bacardığı qədər hay-küylə ona ürək-dirək verdiyini, ruhlandırtdığını da yaxşı xatırlayır: «Onun ovun dalınca göndərdiyi quşun arxasınca «atam», «anam», «qoçum», «mənim quzum» dediyini bəzən indi də eşidirəm, «Sənin gözlərinə dönüm», «Dədəm sənə qurban», «Sənin məmələrini yeyim» kimi məni valeh edən cümlələri indi də qulaqlarımdadır».

Ceyhun Hacıbəyli memuarda Qarabağın, onun mədəniyyət beşiyi Şuşanın və ətrafının füsunkar təbiətini məhəbbətlə vəsf edir. O, Şuşa yaxınlığında yerləşən Daşaltı barədə bəhs edərkən göstərir ki, «bir xalq mahnısında bu yerin vəhşi, gözəl mənzərəsi təriflənib göyə qaldırılır». Daşaltının əsrarəngiz gözəlliyi haqqında danışandan sonra müəllif bu kənddə baş verən, sonralar rəvayət şəklində bütün Qarabağda dillərdə dolaşan hadisəni oxuculara nəql edir. Məlum olur ki, Daşaltında yaşayan Çatı adlı bir erməninin hər iki qızı pis yola düşmək qərarına gəlmişlər. Bütün şəhərdə onlar bu peşəni açıq-aşkar, hamının gözü qarşısında

həyata keçirən yeganə adamlar idilər. Qınaq və təhdidlərdən sonra bacılardan biri tövbə edir və özünü dəyişməyə məcbur olur, yerli kilsənin başçısının köməyi ilə o qız qohumlarının birisinə ərə verilir. Məşhur «Çatı qızları»nın fəaliyyəti xatirələrdə yaşayan mahnıda belə canlanır:

Gedək Daşaltıda gəzək,
Ördəklərtək göllərində üzək.
Mən Çatıyam, dərd-qəmlərim məni üzür.
Cəngavərlər atlarını yəhərləyirlər,
Mənsə piyadayam...
Çatının qızı atına mindi
Ölürəm, kimə şikayət edim?
Ölürəm, şikayət edəcəyim adam sənsən...

Memuarda inqilabdan əvvəlki Bakı həyatı, xüsusi ilə qoçuların şəhərdəki fəaliyyəti, əhali arasındakı nüfuzu haqqında xeyli məlumat verilir. Ceyhun bəy qoçulardan Ağa Kərimi, Teymur bəyi, Kərbəlayi Abdullanı yaxşı xatırladığını yazır, qoçular arasındakı münasibətlərdən və onların əməllərindən geniş bəhs edir. Qoçu Teymur barədə yazır ki, heç kəs gənc qoçunun qızgınlığına müqavimət göstərə bilmirdi. Onun adının çəkilməsi bütün qoçuların arasında çaxnaşma yaradırdı. Təvazökarlıq və sadəliyi onun zəif olması demək deyildi, o, öyünməyi və həmçinin nəyisə öz yoldaşlarının – çığırdaşlarının boynuna qoymağı açıqca xoşlayır, sevir və onların igidliklərini qısqanırdı. Qoçunun xarakterindəki bir cəhət də Ceyhun bəyin diqqətini çəkmişdir: “ O, «Koroğlu» dastanından götürülən «Koroğlu» sözünü təkrarlamağı xoşlayar və deyərdi : «Çox cavan oğlanlar atalarının gözlərini çıxartmışlar ki, onlara Koroğlu desinlər, ancaq onlara “Kor kişinin oğlu” deyəcəklər». Müəllifin dastana və ümumiyyətlə, şifahi xalq yaradıcılığına vurğunluğu hər cümləsinə hopmuşdur: “ Bu kəlamın - hikmətin (aforizmin) duzunu dadmaq üçün xatırlamaq lazımdır ki, Koroğlu cəsur, igid və ədalətli əfsanəvi bir xalq qəhrəmanının adıdır - yaxud, ayamasıdır”.

Memuarın lap əvvəlində Ceyhun bəy ailələrində ənənəyə çevrilmiş yuxu yozmaları onların nəsillərində qədim zamanlardan qalma adətlə izah edir, yazır ki, həyatımızı az qala yuxularımıza uyğun qururduq. Səyahət, toy, nişan ərəfəsində, alqı-satqıda, yaxud işə götürmək, işdən azad etmək zamanı anamız yuxuları yozaraq atama, bizə yol göstərirdi. «Bizim ən qorxulu xəyallarımızın elementləri bunlar idi: od, alov, toy, dişin düşməsi və s. bununla yanaşı su, at, səfillik, gecə vaxtı təsis edilmiş nişanlar uğurlu işlərin əlaməti sayılırdı». Həyatının Şuşa dövrünü xatırlayan C. Hacıbəyli evlərinə yaxın meşədəki heyvanların toyuq-cücəyə qənim kəsildiyini, odur ki, fürsət düşən kimi onları ovladıqlarını yazır. Növbəti dəfə hədəf porsuq olur: “Göz qabağındakı bu səhnə kədərli idi və mən atamın çox pərt olduğunu, tutulduğunu gördüm. Vəhşi heyvanın cəsədini evə qədər sürüdüük . Analarının döşünü hələ də soran balaları görəndə hamını heyrət götürdü, hamıdan betər, pis vəziyyətdə anam idi. O, artıq atamın törətdiyi əməlin qarşısında tir-tir əsirdi, çünki bizim məlum xalq məsəlində deyilirdi: «Bir yuvanı dağıdan öz yuvasının da dağılmasını görər». Ceyhun bəy öz ailə faciəsini də nəzərdə tutaraq yazırdı: “Həqiqətən, xalq deyimində yanılmayıb, hər şeyi düz deyibdir..”.

Maraqlı və diqqətçəkicidir ki, Ceyhun Hacıbəylinin siyasi publisistikasında da folklorla xas ruh hakimdir: kinayə, istehza, məsəllər, qanadlı ifadələr, atmacalar mətni ağırlaşmaqdan qoruyur, eyni zamanda müəllif istəyini oxucuya daha canlı , daha təsirli formada çatdırır. Bir nümunə gətirməklə kifayətlənəcəyik. Ceyhun bəyin qələmə aldığı və Parisdə nəşr olunan « Revue de deux Mondes » (yanvar, 1934) irihəcmli « SSRİ-də ziyalılar » adlı məqaləsində rejimin elm, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət xadimlərini kölə vəziyyətinə salmasından , senzuranın yaradıcı insanlara qarşı amansız münasibətindən bəhs olunur. Məqalə son dərəcə ciddi və siyasi bir mövzuya həsr edilsə də , C. Hacıbəyli burada da özünəxas üsluba sadıq qalmışdır. Məqalənin xüsusi ilə « Kölə vəziyyətində olan ədəbiyyat » və « Senzura necə işləyir » adlı hissələri xalq ədəbi nümunələri üçün xarakterik olan lövhələrlə zəngindir. Müəllif rejimin dəhşətli iş metodunu göstərmək üçün yazır : “Bu il bolşevik rəhbərlər belə bir qənaətə gəliblər ki, rus xalqı qəmgin

görsənir: o artıq gülmür. Etiraf edək ki, bunun üçün əsas var idi. O saat təbliğat və təşviqatın mərkəzi orqanı «Agitprop» yazıçılara, qəzetlərə və nəşriyyatlara bir şüar göndərdi: «kütləvi gülüş təşkil etmək lazımdır» ! Çətinlik də elə buradan başladı. Sovet Rusiyasında gülüş «ideologiyaya» uyğun olmalı idi; burjuv və kapitalisti güldürən bir şey proletarda təbəssüm belə oyada bilməzdi”. Publisist daha sonra Sovet Yazıçılar İttifaqının baş katibi Kirpotinin “yeni gülüşlə” əlaqəli tam ciddiylə bəyan etdiyi cümlələri sitat gətirir: « Bəli, satira bizə mübarizə üsulu kimi lazımdır. Lakin bizə elə satira lazımdır ki, SSRİ-də zəhmətkeşi güldürsün, Parisdə və ya Romada isə dişləri qıçırsın... Proletar kimi gülməyi bacarmayan, heç səsini çıxarmasa yaxşıdır.» Müəllif ədəbiyyata, sənətə sinfi, partiyalı münasibətin, marksizm-leninizm ideologiyasının mahiyyətini məharətlə açır və ədəbiyyatın milli, ənənəvi dəyərlərdən məhrum edildiyini də vurğulayır. Yazır ki, bolşeviklərin gözündə yaxşı görünmək üçün ədəbiyyat özünəməxsus olmaqdan əl çəkməli idi: poeziya, lirika, psixologiya, keçmişin düzgün canlandırılması, adət və ənənələrin təsviri, bunlar hamısı burjuaziyanın qalıqlarından başqa bir şey deyil. Proletar yazıçı sinfi mübarizə, sosializm quruculuğu, beşillik plan, zavod və kolxozların həyatı barədə yazılarla kifayətlənməli idi. Şair öz ilhamını yalnız zavodların tüstüllənməsində və mühərriklərin səsində axtarmalıdır. Ceyhun Hacıbəyli məqalənin sonunu obrazlı təsvirlərlə, maraqlı faktlarla, eyni zamanda dövrünün dildən –dilə gizli gəzən məşhur lətifəsi ilə bitirir : « Boyunduruq altında beli bükülmüş yazıq zəhmətkeş sovet ziyalıları bir növ qisas almaq üçün 1931-ci ilin iyun ayının 23-də Moskvada Sənaye İşçilərinin Konfransında Stalinin çıxışında irəli sürdüyü, sənaye müəsisşələlərinin inkişafı üçün zəruri olan və sovet zəhmətkeşlərinin «İncili» hesab olunan məşhur «altı şərtə» oxşar, ironiyalı «altı tövsiyənin» mətnini öz aralarında yaymışdılar :

-Özünü düşünməkdən qoru;

- Bunu bacarmırsansa, düşündüyünü ifadə etməkdən çəkin;

- Əgər fikrini artıq ifadə etmişənsə, onu kağız üzərinə köçürməkdən özünü

saxla;

-Əgər fikrini yazılı ifadə etmişənsə, onu çap etdirməkdən əl çək;

-Fikrini artıq çap etdirmisənsə, yazdıqlarının yayılmasının qarşısını al.

-Əgər onları artıq yaymışansa, onda günahlarını etiraf edən məktubu tərtib etməyə başla!”.

Ceyhun Hacıbəyilinin yaradıcılığında və fəaliyyətində folklor nümunələri, izləri və elementləri ilə bağlı qeydlərimizi yekunlaşdıraraq, bu qənaətə gəlirik ki, yazıçı- publisist:

-həm mühairətəqədərki dövrdə maarifçilik missiyası ilə qələmə sarılanda, həm də mühacirət dövründə istiqlal mücahidi kimi sovet rejimi və kommunist ideologiyasına qarşı mübarizə aparanda bədii və publisistik əsərlərində şifahi ədəbi nümunələrdən məharətlə bəhrələnmiş , bunun sayəsində ideya və istəklərini, milli duyğu və düşüncələrini daha canlı, daha obrazlı, daha təsirli çatdırmağa müvəffəq olmuşdur;

-tükənməyən sevgi və qayğı ilə folklor nümunələrini toplamaqla, tədqiq və təbliğ etməklə Azərbaycan mədəni irsinin qorunmasına və tanıtılmasına böyük töhfə vermişdir;

-bu gün də aktuallığını itirməyən irsi ilə, eyni zamanda folklor toplayıcısı və folklorşünas kimi də tariximizdə qalmaq haqqını qazanmışdır.

“525-ci qəzet”, 12 , 13, 17 may 2016.

Ceyhun Hacıbəyilinin araşdırmaları

Çoxşaxəli, çoxsahəli fəaliyyəti ilə xalqımızın istiqlal mücadiləsi tarixində olduğu kimi, ədəbi-mədəni, mətbu həyatında da xidmətlər göstərən Ceyhun Hacıbəyilinin folklorşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, sənətşünaslıq, tarix və politologiya istiqamətlərində araşdırmaları bu gün də aktuallığını və əhəmiyyətini

itirməmişdir. Fikrimizcə, C. Hacıbəylinin araşdırmaları barədə dolğun, sistemli elmi –nəzəri nəticələr əldə etmək üçün ayrı-ayrı tədqiqat sahələrinə müvafiq olaraq onun qələmə aldığı əsərlərin təsnifatını verməklə təhlil etmək və dəyərləndirmək məqsəduyğundur.

1.Ədəbiyyarşünaslığa, tariximizə, mətbuat, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin həyat və yaradıcılığına dair əsərləri.

Hələ ilk yaradıcılığı dövründə ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə maraq göstərən C. Hacıbəyli sahə ilə bağlı bir sıra dəyərli məqalələr yazmış və dövrün mətbu orqanlarında dərc etdirmişdir. Mühacirətəqədərki dövrdə Ceyhun Hacıbəyli publisist, ədəbiyyatşünas, maarifpərvər din xadimi, M. F. Axundovun məsləhəti ilə tərtib etdiyi “Azərbaycanda məşhur olan şüəaranın əşarına məcmuədir” adlı dördcildlik əsəri ilə milli ədəbiyyat tariximizin öyrənilməsinə qiymətli töhfə verən (həmin əsərdə XVIII- XIX əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən nümunələr toplanılmışdır) Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbov haqqında (1830-1917) yazdığı məqaləni bu gün də ədəbiyyatşünaslığımızın dəyərli qaynaqlarından hesab etmək olar. Şair, yazıçı, alim, tərcüməçi Abbasqulu Ağa Bakıxanov haqqında Ceyhun Hacıbəylinin Fransa mətbuatında dərc etdirdiyi məqalə həm Vətənimizin, onun şöhrətli övladlarının tanıtılması baxımından, həm də A. Bakıxanovun irsinin tədqiqi yönündən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mühacirətdə ikən də Azərbaycanın ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətini təbliğ etməyə çalışan C. Hacıbəylinin fransız mətbuatında – qəzet və jurnallarında dərc etdirdiyi məqalələr daha çox diqqətəlayiqdir.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov haqqında 1934-cü ildə «İki dünyanın jurnalı»nda dərc etdirdiyi məqalənin əvvəlində göstərir ki, Qafqaz xalqlarının tarixinə həsr edilmiş əsərlər çox azdır. Qədim tarixçilər, xüsusilə ərəb, yunan və farslar bu barədə təsadüfdən-təsadüfə, daha çox müdaxilə və basqınları təsvir edərkən bəhs etmişlər. Ceyhun bəy təəssüflə yazırdı ki, biz öz tariximizi, xüsusilə monqol müdaxiləsindən başlamış rus işğalınadək olan dövr haqqında çox az bilirik.

Azərbaycan XX əsrin sonunda ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdə C.Hacıbəylinin 30-cu illərin ortalarında xarici mətbuatda qaldırdığı problem bütün çılpəqlığı ilə özünü göstərdi. «Tarix» ideologiyaya xidmət etdiyi üçün yaşamadı. Sovet tarixçiləri həm son 70 ilin saxta tarixini yazmışlar, həm də əvvəlki dövrləri təhrif etmiş, bir çox tarixi faktlara qəsdən, bilərəkdən göz yummuşlar. SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan xalqı qarşısında bütün çətinliyi ilə duran suallardan biri də tariximiz oldu. İş o yerə çatmışdı ki, xalqımızın, dilimizin adı, Konstitusiyada onların necə adlandırılması referendumla çıxarıldı. Bütün bu problemlər şübhəsiz ki, tariximizdəki, daha dəqiq desək, tarix haqqında yazılan əsərlərimizdəki boşluqların, çatışmazlıqların nəticəsi idi. C.Hacıbəyli 1934-cü ildə yazırdı ki, «bu boşluğu, qismən də olsa, Abbasqulu Ağa Bakıxanov adlı bir azərbaycanlı alimin «Gülüstani-İrəm» adlı əsəri doldura bilər.

Ceyhun bəy əsərin əhəmiyyətini qeyd etdikdən sonra «Gülüstani-İrəm»in nəşr olunub-olunmaması barədə fikir və mülahizələrini bölüşür. Qeyd edir ki, onun bəhs etdiyi variant rus dilindədir və 320 səhifədən ibarətdir. Müəllifin fikrincə, «Şirvanın və Dağıstanın tarixi» adlanan rus variantı stilistik və qrammatik cəhətdən zəifdir, bununla belə əhəmiyyətini itirmir. Məlum olur ki, rus variantında müqəddimədən sonra 21 səhifə ölkənin coğrafi təyini və təsvirini verir. Əsər beş dövrə həsr olunmuş beş hissəyə bölünüb: «Qədim dövrdən ərəblərin Qafqazda peyda olmasına kimi» adlanan I hissə 30 səhifədən ibarətdir və burada həmin dövrün tarixi mənzərəsi ətraflı işıqlandırılır. 40 səhifəlik II hissə ərəblərin peyda olmasından (VII əsrin ortaları) monqol işğalı (VIII əsrin ortaları) arasındakı dövrə həsr olunub. 27 səhifəlik III hissə monqol-tatar müdaxiləsindən İranda Səfəvilər sülaləsinin taxta çıxmasınadək (XV əsr) tarixi əhatə edir və bu sülalənin bütün hökmdarlarının siyahısını nəzərə çatdırır. Ən böyük, 96 səhifəlik IV hissə XV əsrdən Nadir şahın ölümünə qədərki dövrdən bəhs edir (XVIII əsrin ortaları). Nəhayət, 75 səhifədən ibarət olan V hissə ölkənin Nadir şahın ölümündən Rusiya və İran arasındakı Gülüstani müqaviləsinədək (XIX əsrin əvvəli) olan dövrü təsvir edir. 17 səhifəlik əlavə Şirvan və qonşu ərazilərin «diqqətəlayiq adamların, ziyalı

və alimlərin həyatına aid kiçik qeydlərə həsr olunub. Bu əlavə bütün müsəlman aləmində məşhur olan Xaqani, Fələki, Çələbi, Nizami, Əbül-üla və s. kimi 20-yə yaxın şəxsin tərcümeyi-halından ibarətdir.

C.Hacıbəyli göstərir ki, A.Bakıxanov bunlardan başqa daha 30 nəfərə yaxın Şirvan mənşəli yazıçının adını çəkir. Müəllif yazır: «O, əsəri öz şəxsi həyatına aid bəzi detalları verməklə bitirir və deyir ki, «bu onun qürur hissindən deyil, adətə hörmətdən və onun məhz bu ölkədən çıxmasından doğan məğrurluqdan irəli gəlir». «Başqaları qızılgül və jəsmın, mən isə yalnız itburnu gülü olsam da, bu bizə eyni gül bağından olmağımıza mane olmur».

C. Hacıbəylinin görkəmli yazıçı- publisist İsmayıl Qaspiralı, milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabi, ədəbiyyat və mətbuat xadimlərindən , Qasım bəy Zakir, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla bəy Divanbəyoğlu, Haşım bəy Vəzirov istedadlı və nakam aktyor Hüseyn Ərəblinski, tanınmış tatar şairi Abdulla Tukay, görkəmli macar türkoloqu Yuli Remet, gürcü şairi, yazıçı, ictimai xadim Akaki Sereteli (1840-1915), klassik Şərq poeziyasını parlaq simaları Hafiz Şirazi, Əbülqasım Firdovsi kimi ədəbiyyat, mədəniyyət xadimlərinə həsr etdiyi yazılar onun maraq dairəsinin zənginliyinə, eyni zaman da peşəkar, səriştəli tədqiqatçı olduğuna dəlalət edir.

Ceyhun Hacıbəylinin sevə-sevə haqqında bəhs etdiyi İsmayıl Qaspiralı türk dünyasının mədəni, mətbu-ictimai-mənəvi tarixində misilsiz rol oynamışdır. Onun həmişəyaşar ideyaları taleyin hökmü ilə dünyaya səpələnmiş böyük bir millətin illər uzununu arzu və istəklərini əks etdirməklə bərabər, tərəqqi, dirçəliş, xilas yoluna işıq saçmışdır. Bu ideya çox yığcam şəkildə belə ifadə olunmuşdur: «Dil, fikir və iş birliyi». Bu ideyanın formalaşmasına, sonralar isə alovlu təbliğinə İ.Qaspiralı bütün həyatını həsr etmişdir.

C.Hacıbəyli sevə-sevə “mədəniyyətimizin pioneri” adlandırdığı milli mətbuatımızın yaradıcısı Həsən bəy Zərdabinin həyat, fəaliyyətinə də dəfələrlə məqalələr həsr etmişdir. Bu baxımdan onun «Kaspi» qəzetində dərc olunan və «Həsən bəy Məlikovun xatirəsi» (1912-ci il, № 269) və «Müsəlmanın qeydləri»

rubrikası ilə «Yeddi il» adlı məqalələri (1914-cü il, №267) diqqəti xüsusi ilə cəlb edir. C.Hacıbəyli Həsən bəy Zərdabi ideya və əməllərinin daim aktual və əhəmiyyətli olduğunu diqqətə çatdırır və bu məsələnin həmişə gündəlikdə saxlanılmasında qələm əhlinin üzərinə böyük vəzifə düşdüyünü vurğulayır.

Ceyhun bəy böyük alim və maarifçi mühərrir Həsən bəy Zərdabinin vəfatının 7 illiyi münasibəti ilə yazırdı: «Bu gün müsəlman-maarif işinin pioneri sayılan H.Məlikovun ölümündən 7 il keçir. Gurultulu nitq və təntənəli mərasimlə dəfn olunan Məlikovun vəfatından 7 il keçir». («Kaspi» qəzeti, 1914-cü il, 29 yanvar, № 10). Məqalə müəllifi mərasimdən sonra H.Məlikova münasibətlə bağlı hansı işlər görüldüyünü araşdırmaq istəyir. Bu qənaətə gəlir ki, «deyərsən, o çıxışları elə həmin gün külək aparmışdı...

Böyük xalq xadimi təntənə ilə dəfn olundu, qəzetlər iki-üç gün yazdı, şəkil və tərcümeyi-halı dərc edildi. Vəssalam. Müsəlman cəmiyyəti bu nəhəng şəxsiyyəti unutdu. Həsən bəyə abidə qoymadı. Mərhumu baş daşı qoymaq üçün onun xanımına yardım belə etmədi». C.Hacıbəyli bu münasibətin təsirindən hiddətlə yazırdı ki, vəhşilər belə öz rəhbərlərinin qəbrini abadlaşdırır, bəzəyirlər.

Böyük xalq xadiminə ögey, laqeyd, biganə münasibətdən hiddətlənən C.Hacıbəyli məqaləni daha sərt cümlələrlə bitirir: “Bütün hallarda, iş yerinə zəmanət verməkdə də, yerə təqdim etməkdə də, vəzifədə yüksəlməkdə də Məlikovlar ailəsindən yan keçilir. Bunu izah etmək çox çətindir. Hər halda xalq xadiminin ailəsinə nəinki yardım göstərilmir, əksinə, bu ailənin üzvləri sıxışdırılır, öz əməkləri hesabına yaşamağa maneçilik törədilir. Bunlar nəyə lazımdır? Nə məqsədlə edilir? Bəzilərinin bildiyi, lakin susduğu, bəzilərinin isə bilmədiyi bu vəziyyət xüsusi öyrənilməli, araşdırılmalıdır. Yoxsa, öz canyandırımızın, himayədarımızın xatirəsinə bu cür münasibət az-çox mədəni cəmiyyətdə hələ təsadüf olunmayan xüsusiyyətlərimizi üzə çıxara bilər. Hətta vəhşilər belə öz başçılarının məzarlarını bəzəyirlər. Bizdə vəhşilik dövrü keçmişdirsə də, mədəni dövr hələ başlamamışdır...”

Mətbuat və mədəniyyət tariximizdə silinməz iz buraxmış «Əkinçi» qəzetinin redaktoru H.Məlikovun vəfatının beş illiyi münasibətilə C.Hacıbəyli yazırdı ki, hər bir jurnalistin borcudur ki, bu əlamətdar tarixi günü qeyd etsin. Bu ictimai və mənəvi şüura təsir edir, onu dirçəldir. («Həsən bəy Məlikovun xatirəsinə» məqaləsi, «Kaspi» qəzeti, 1912-cü il, 28 noyabr, № 267).

Görünür, C.Hacıbəyli bir qədər əvvəl «Müsəlmanın qeydləri»ndə cəmiyyətin diqqətini bu məsələyə yönəldəndə ümid edirdi ki, xeyriyyə cəmiyyətləri onun dediklərindən nəticə çıxaracaq. («Kaspi» qəzeti, 1915-ci il, 29 yanvar, № 29). Bütün həyatını xalqa həsr etmiş, xalq naminə şəxsi səadətdən imtina etmiş, bir çox sahələrdə pioner olan bu şəxsə müsəlman cəmiyyətində adi baş daşı qoymağa pul tapılmadı.

Ceyhun bəy böyük satira ustası M.Ə.Sabir və xalqın tərəqqisi, maariflənməsi yolunda ömrünü şama döndərən H.Vəzirovun da irsinin toplanması, gələcək nəsələ çatdırılması, adlarının əbədləşdirilməsini çox zəruri vəzifə kimi irəli sürürdü. («Bir ölüm ətrafında» məqaləsi, «Kaspi» qəzeti, 1913-cü il, 20 aprel, № 87, «Kədərli ildönümü» məqaləsi «Kaspi» qəzeti, 1917-ci il, 5 fevral, № 29). H.Vəzirovun fəaliyyətini ehtiramla yad edən C.Hacıbəyli təlaşla soruşur: «Haşım bəyin adı Qafqaz müsəlmanlarının ictimai-milli dirçəliş tarixinə düşəcəkmi?» Cəmiyyətdə hökm sürən etinasızlıq müəllifi kədərləndirir. Müəllif H.Vəzirovun əsərlərinin çapını, tərcümeyi-halının tərtib edilməsini, xidmətlərinin qələmə alınmasını günün təxirəsalınmaz vəzifəsi hesab edir.

«Bir ölüm ətrafında» adlı məqaləsində Volqaboyu müsəlmanlarının adlı-sanlı söz ustası Abdulla Tukayın vəfatının adamları nə qədər sarsıtdığından bəhs edən C.Hacıbəyli göstərir ki, biz istedadlı şair Sabiri ləyaqətlə dəfn edə bilmədik. Onun əsərlərinin çapı üçün isə qəpik-qəpik vəsait toplamaq məcburiyyətində qaldıq. Abdulla bəy Divanbəyoğlunun “Can yangısı” povestinin mövzu və ideya baxımından təhlil edən Ceyhun bəy əsəri yüksək dəyərləndirir.

Ceyhun Hacıbəyli tərəfindən mətbuat tariximizlə bağlı müəyyən araşdırmalar aparılmış, xatirələr, icmallar yazılmışdır. Ceyhun bəy ilk dəfə Azərbaycan mətbuat

tarixinin elmi, sistemli və əhatəli tarixini qələmə almışdır. Firidun bəy Köçərli ədəbiyyat tariximizin, C.Hacıbəyli mətbuat tariximizin bünövrəsini, təməlini qoymuşlar. Onun 1909-cu ildə mətbuat tarixi ilə bağlı araşdırmasını (MDƏİA, fond 649, iş 104) ilk dəfə AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı, f.e.n. Mənzər İbrahimova üzə çıxarmış və “Molodyoj Azerbaydjana” qəzetinin iki nömrəsində “Əkinçi”dən “Həqiqət”ədək” adı ilə dərc etdirmişdir (3, 6 iyul 1994, №73, 74). C.Hacıbəyli “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Rəhbər”, “Dəbistan”, “Təkamül”, “Yoldaş”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Tazə həyat”, “Tərəqqi”, “Proqres”, “İttifaq”, “Zənbur”... kimi mətbu orqanların da məramı, ideya-istiqlaməti, toxunduğu problemlər, redaktor və mühərrirləri haqqında geniş bəhs edir, onların cəmiyyət həyatında yeri və rolunu dəyərləndirir.

Məsələ burasındadır ki, bütün həyatını mətbuata həsr edən C.Hacıbəyli bu tədqiqat əsərindən əvvəl də, sonra da mətbuat, mətbəə-nəşriyyat problemlərinə dair xeyli məqalə yazmış və dərc etdirmişdir. “İncəsənət və müsəlmanlar” adlı məqaləsində (“Baku” qəzeti, №196, 2 sentyabr, 1909) “Qələm qələbənin və təntənənin simvoludur” yazan Ceyhun bəy təəssüflə göstərirdi ki, bir nəfər də olsun rəssamımız, heykəltəraşımız, artistimiz yoxdur və əgər xalqın mədəni səviyyəsi onun mətbuat orqanlarının miqdarı ilə müəyyən edilir fikri ilə razılaşsaq, o zaman bizim müsəlmanlar yalnız amerikalı hindilərlə rəqabət apara bilərlər”. “Qəzet işi haqqında” məqaləsində (“Kaspi”, №226, 1912) C.Hacıbəyli kədərlə qeyd edir ki, Rusiya imperiyasında yaşayan 20 milyon müsəlmanın 4 adda gündəlik qəzeti olmaqla cəmi 8 qəzeti və 3 jurnalı var: hər 2 milyon yarım adama 1 qəzet, hər 7 milyona 1 jurnal.

Mətbuatın problemlərinə həsr etdiyi çoxsaylı məqalələrində C.Hacıbəyli qəzet və jurnalların mövzu, onun aktuallığı, əhəmiyyəti, ideya-istiqlaməti, oxucu, dil-üslub, sənətkarlıq, eləcə də maliyyə- texniki məsələləri ilə bağlı peşəkar münasibət bildirir, mülahizələrini bölüşür. Ceyhun Hacıbəyli İranın mətbuat tarixi ilə də bağlı irihəcmli məqalə qələmə almışdır (“Kaspi”, №103, 1913). Məqalənin

əvvəlində müəllif göstərir ki, Rəşt şəhərindəki İngiltərənin vitse-konsulu İran mətbuatı tarixinə dair maraqlı araşdırma aparmış, ilk qəzetin nəşrindən bugünədək çıxan bütün orqanlar haqqında məlumat toplamış və bununla bağlı Fransa mətbuatında məqalə dərc etdirmişdir. Ceyhun bəy həmin məqalənin məzmunu ilə oxucuları tanış etməklə kifayətlənmir, materialı yeni faktlarla zənginləşdirir.

C. Hacıbəylinin 1911-ci ildə «Kaspi» qəzetində «Azərbaycanın gülləri» adlı iri həcmli məqaləsi dərc olunmuşdur. Həmin məqalədə 7 nəfər Azərbaycan şairəsinin- Ağabəyim Ağa, Aşıq Pəri, Gövhər Ağa, Fatma xanım Kəminə, Xurşud Banu Natəvan, Fatma Bikə, Qubalı Bikə xanımın həyat və yaradıcılığından bəhs olunur: Məqalədə məsələnin qoyuluşu maraq doğurur. Ceyhun bəy fəxrlə yazırdı ki, dini qadağalara, təqiblərə baxmayaraq hüquqsuz Azərbaycan qadınları azadlıq uğrunda mübarizə aparmaqla kifayətlənmir, həm də yaradıcılıqla məşğul olur, ürək sözlərini sənətdə yaşadırdılar. C.Hacıbəylinin təbirincə desək, «bu qadın şairlər öz kişi həmkarlarından geri qalmır, insan qəlbinin incə hissələrini, tellərini vəsf edəndə isə onları üstələyirlər».

Ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə olaraq bu qadın şairlərin bədii irsini C.Hacıbəyli rus və fransız dillərinə tərcümə etmiş və onların yaradıcılıq haqqında elmi mülahizələr söyləmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, C.Hacıbəyli mühacirət dövründə də bu mövzuya müraciət etmişdir. Onun fransız dilində yazdığı «Azərbaycan şairləri» məqaləsi, həm də ona görə maraq doğurur ki, müəllif burada şairlərin yaradıcılığını yüksəltməklə yanaşı, sovet ədəbiyyatşünaslığını tənqid hədəfi seçir. Tədqiqatçı yazır ki, Bolşevik təbliğatçıları XX əsrin feodal Azərbaycanından, xüsusilə, qadınların həyatından bəhs edərkən, heç bir işıqlı cəhət görmürlər. Halbuki, Azərbaycan öz tarixində lirik və hətta fəlsəfi xarakterli poeziya nümunələri yaradan şairlər az olmamışdır.

Ceyhun bəy ehtimal edir ki, qadın şairlərin, xüsusilə Natəvanın irsində «sinfi çaların» olmadığı üçün bolşevik poeziya həvəskarlarının diqqətini cəlb etmişdir. Lakin, həm də ola bilər ki, bu qadın şairləri təbliğ etməklə «müasir qadın

poeziyasındakı boşluğu» doldurmaq istəyirlər. «Bax, beləcə 40 ildir ki, onlar öz Natəvanlarını gözləyirlər. O gələcəkmi - hələ məlum deyil»- deyər C. Hacıbəyli məqaləni qəmli notla bitirir.

2. Folklorşünaslığa dair araşdırmalar və folklor nümunələrindən istifadə.

“Ceyhun Hacıbəyli və folklor” mövzusunda bəhs edərkən , fikrimizcə, problemə bir neçə aspektdən (Ceyhun Hacıbəyli- folklor toplayıcısı, folklor tədqiqatçısı, folklor nümunələrindən yaradıcı şəkildə, yerli-yerində istifadə edən yazıçı kimi) yanaşmaqla daha sanballı , daha dolğun və doğru elmi-nəzəri nəticələr əldə etmək olar.

1919-cu ilədək Qarabağı oymaq-oymaq gəzmiş, ağsaqqallar və ağbirçəklərlə görüşmüş, şifahi söz bilicilərini dinləmiş, yüzlərlə bayatı, alqış, qarğış, yalvarış, and, məzhəkə, oyun, müraciət formaları, hərbə-zorba, oxşama, layla, yanıltmac, ağı, zarafat, məzəli deyimlər və sair kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplamış, mühacirətdə ikən onları fransız dilinə çevirmiş və 1934-cü ildə Parisdə nəşr olunan “Asiya” jurnalında “Qarabağ dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” adı ilə nəşr etdirmişdir. Ceyhun bəy folklor nümunələrini toplamağa görkəmli türkoloq Radlovun tədqiqatlarının davamçısı olan M.Samoyloviçin məsləhəti və köməyi ilə başladığını yazır. Sonralar baş verən ictimai-siyasi proseslər bu işi yarımçıq qoyur...

Ceyhun bəy folklor nümunələrini toplamaqla kifayətlənməmiş, Qarabağ dialekti və folklorunun özünəməxsus məziyyətləri, ölkəmizin digər bölgələrinin şifahi ədəbi nümunələri ilə onların oxşar və fərqli cəhətləri barədə maraqlı mülahizələr irəli sürmüş, yeri gəldikcə xalq deyimlərinin yaranma səbəbləri, mənə, məzmun və mahiyyəti, işlənmə məqamı barədə dolğun məlumat vermişdir. Onun fikrincə, Qafqaz Azərbaycanında işlənən müxtəlif dialektlər içərisində Qarabağ dialekti səslənməsinə görə çox zəngin, formasına görə çox cazibədardır. Bir sözlə, bu əsəri ilə o, mahir folklorşünas kimi də diqqəti çəkir.

C.Hacıbəylinin təxminən 100 il əvvəl topladığı, 80 il əvvəl Parisdə fransız dilində nəşr etdirdiyi “Qarabağ dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” kitabı ilə Azərbaycan oxucusu, elmi ictimaiyyəti yalnız 1999-cu ildə tanış olmuşdur: AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı, f.e.n. Bayram Ağayev həmin əsəri “Asiya” jurnalındakı variantına əsasən tərcümə və Kirill əlifbası ilə nəşr etdirmişdir (Bakı, “Ozan”, redaktoru prof. Məhərrəm Qasımlı, 1999, 48 səh.). Əsər bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır və Qarabağ etnoqrafiyasını, dialekt və folklorunu öyrənmək üçün mötəbər məxəzdir.

Bir məsələni də vurğulamaq vacibdir. Ceyhun bəyin folklor nümunələrini toplaması onun bu sərəvətdən Azərbaycan, rus və fransız dillərində yazan Ceyhun Hacıbəyli hər üç dildə qələmə aldığı yazılarda Azərbaycan folklor xəzinəsindən gen -bol istifadə etmişdir. Əcnəbi dildəki əsərlərində müəllif folklor nümunələrindən ya hərfi, ya bədii tərcümə yolu, ya da olduğu kimi verməklə bəhrələnmişdir. Ceyhun Hacıbəylinin yaradıcılığında və fəaliyyətində folklor nümunələri, izləri və elementləri bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, yazıçı-publisist:

-həm mühairətəqədərki dövrdə maarifçilik missiyası ilə qələmə sarılanda, həm də mühacirət dövründə istiqlal mücahidi kimi sovet rejimi və kommunist ideologiyasına qarşı mübarizə aparanda bədii və publisistik əsərlərində şifahi ədəbi nümunələrdən məharətlə bəhrələnmiş, bunun sayəsində ideya və istəklərini, milli duyğu və düşüncələrini daha canlı, daha obrazlı, daha təsirli çatdırmağa müvəffəq olmuşdur;

-tükənməyən sevgi və qayğı ilə folklor nümunələrini toplamaqla, tədqiq və təbliğ etməklə Azərbaycan mədəni irsinin qorunmasına və tanıtılmasına böyük töhfə vermişdir;

-bu gün də aktuallığını itirməyən irsi ilə, eyni zamanda folklor toplayıcısı və folklorşünas kimi də tariximizdə qalmaq haqqını qazanmışdır.

3. Sovetologiya, politologiya və tarix sahəsində araşdırmalar.

Mühacirət illərində Münhendəki SSRİ-ni Öyrənən İnstitututla sıx əlaqə saxlayan və əməkdaşlıq edən Ceyhun Hacıbəyli nüfuzlu sovetoloq kimi də tanınmışdır. O, bir tərəfdən sovet rejimi və kommunist ideologiyası ilə bağlı araşdırmalar aparır, digər tərəfdənsə bu problemlərlə bağlı yazılara rəy verirdi. «Bərpa quruculuq işinin ümumi problemində Azərbaycanda iqtisadi vəziyyət», «İslam əleyhinə təbliğat və onun Azərbaycanda yeni metodları», «Rus demokratları bolşeviklərlə harada birləşir», «Söz və əməl», «SSRİ-də ziyalılar» və digər irihəcmli məqalələri Ceyhun Hacıbəylinin səriştəli, sanballı sovetoloq və politoloq olduğunu təsdiqləyir. Bu yazılarında Ceyhun bəy sovet rejiminin antibəşəri mahiyyətini açmağa və onun gec-tez məhvə məhkum olacağını inandırıcı arqumentlərlə əsaslandımağa nail olmuşdur.

C. Hacıbəylinin arxivindəki sənədlər onun tarixlə bağlı araşdırmalar apardığını da söyləməyə əsas verir. Onun fondunda tarixi şəxslərə, qədim Arran dövlətinin, Bakı, Bərdə və Dərbənd şəhərlərinin, Türkiyənin, İranın, Gürcüstanın, Dağıstanın tarixinə, Rusiyanın Qafqaz siyasətinə, eləcə də Türkmənçay və Gülistan müqavilələrinə dair əlyazmaları, qeydləri, makina yazıları Ceyhun bəyin tarixi mövzularda tədqiqatlarından xəbər verir. Fransız dilində olan həmin materiallar öz araşdırmaçılarını gözləyir.

4. Tərcüməçilik fəaliyyəti.

Doğma dildən başqa rus və fransız dillərini də mükkəməl bilməsi Ceyhun Hacıbəyliyə həm hər üç dildə yazmağa, həm də tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmağa imkan vermişdir. İvan Turgenevin "Pulsuzluq" komediyası (1909-cu il) ilə Azərbaycan oxucusu ilk dəfə məhz C.Hacıbəylinin tərcüməsindən tanış olmuşdur. . Mühacirət dövründə Ceyhun bəyin tərcüməçiliklə fəal çəşğul olduğu məlumdur. Hələ 1925-ci ildə C. Hacıbəylinin tərcüməsində və onun rejissorluğu ilə Parisin "Femina" teatrında Üzeyir Hacıbəylinin "Arşın mal alan" operettası tamaşaya qoyulmuşdur. Bunlardan əlavə o, öz əsərlərindən bəzilərini də fransız dilinə çevirmişdir.

Ceyhun Hacıbəylinin müxtəlif sahələrdəki araşdırmaları bu gün də aktuallığını saxlamışdır və onların dərinədən öyrənilməsinə , dəyərləndirilməsinə ehtiyac vardır.

“525-ci qəzet”, 12 , 13, 17 may 2016.

Ermənilərin “milliyyət və diniyyət məsələləri”, yaxud Ceyhun Hacıbəylinin həyəcan təbili

XX əsrin əvvəllərində, xüsusi ilə 1905- ci ilin fevral və avqust aylarında Bakıda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı tötətdiyi vəhşiliklərdən sonra Qafqazda erməni və rus dillərində nəşr olunan çoxsaylı erməni qəzetlərində, eləcə də ermənipərəst rus qəzetlərində azərbaycanlıların ünvanına böhtan xarakterli yazıların sayı kəskin şəkildə artmağa başladı. Bu, çirkin təbliğat maşınının işə salınması əslində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı növbəti – 1918- ci ildə törədəcəyi soyqırımın ideoloji- hərbi bazasının hazırlığına bir start idi. Erməni himayəsində olan mətbuat orqanları açıq-aşkar erməniləri silahlanmağa, yerli özünümüdafiə dəstələri yaratmağa, hətta hakimiyyəti bu işdə məzlum ermənilərə yardım göstərməyə dəvət edirdi. Bu çirkin kompaniyaya qarşı azərbaycanlı ziyalılar, xüsusi ilə Ceyhun Hacıbəyli qətiyyətlə müqavimət göstərir, mübarizə aparırdı. Ceyhun bəi sanki yaxın iki- üç ildə xalqımıza qarşı missli gürünməmiş bir vəhşiliyin, qətləmin törədiləcəyini duymuşdu...

Həyəcanlandırmaq, düşündürmək, səfərbər etmək, istiqamətləndirmək kimi məziyyətləri, eyni zamanda bədii sözün gücündən məharətlə istifadə etmək bacarığı ilə diqqəti çəkən C.Hacıbəyli publisistikası mövzusunun genişliyi, aktuallığı, toxunulan problemlərin taleyüklülüüyü, tarixi dəyəri ilə mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Ceyhun bəyin təkzibolunmaz tarixi faktlara, rəsmi statistikaya, sanballı sənədlərə istinad edərək cəsarətlə qələmə aldığı və dövrün mətbu orqanlarında dərc etdiyi yazılar bir həyəcan təbili idi və çox ibrətamizdir. Müəllifin “Sərhəddə” adlı məqaləsindən (“Kaspi” qəzeti №18, 23 yanvar 1915) aydın olur ki, bir sıra Qafqaz qəzetləri İranla sərhəddə yerləşən xristian əhalisinin (ermənilər nəzərdə tutulur - T.A.) silahlandırılmasını, yerli müdafiənin təşkilini canfəşanlıqla təbliğ və müdafiə edirlər. «Həm rus dilində, həm də başqa xalqların dilində çıxan bir sıra qəzetlər ali hakimiyyət orqanlarını bu məsələnin müsbət həllinə çağırır, bu zaman onu əsas tuturlar ki, İranın vəhşi tayfaları bizə hücum edən təqdirdə, sərhəd vilayətlərindəki xristian əhali basqınçıların zərbəsinə məruz qalacaqlar». C.Hacıbəyli təəccübləndirən, təəssüfləndirən həm də odur ki, Arazın o tayından gözlənilən təhlükəyə daha çox məruz qala biləcək əhalinin həyəcanı bu çalınan səslər arasında» eşidilmir». Müəllif yazır ki, qəzetlərin xristian pərdəsi ilə təqdim etdiyi əhali əsasən ermənilərdən ibarətdir. Onların yerləşdiyi yaşayış məntəqələri üçün heç bir real təklükə yoxdur. Bu kəndlərin əksəriyyəti dağlarda yerləşir və ora getmək üçün hökmən müsəlman kəndlərindən keçmək lazımdır. «Bax, bütün bunlar silahlanmağa, xristian əhalisini özünümüdafiəyə hay-küylə çağıran qəzetlərin diqqətindən niyə yayınmışdır? Yoxsa, yenə müsəlman həmrəyliyi ifadəsi rəhbər tutulur? Doğrudanmı, belə fikirləşirlər ki, münasib məqamda sərhəddi keçən şahsevənlər öz müsəlman qardaşlarının başlarını sığallayacaqlar?» C.Hacıbəyli çox böyük məharətlə opponentlərinin mənfur niyyətlərini fəş edir. Bu zaman o hay-küylü, pafoslu ifadələrdən yox, ağılın, məntiqin, faktları gücündən istifadə edir: «Hər hansı Qafqaz qəzetini götürün və sərhəd komissarlığının məlumatlarını izləyin: şahsevənlərin hücumuna məruz qalan müsəlmandır, mal-qarası sürülüb aparılan müsəlmandır. Ən yaxşı müdafiə işi görüldüyünə görə bu günə kimi erməni kəndlərinə heç bir ziyan dəyməmişdir».

Müəllifin fikrincə, quldur üçün heç bir din, dil fərqi yoxdur. O yolunun üstündə hansı kəndin-xristian, ya müsəlman kəndinin olduğunun fərqinə varmayacaq. Onun bir şüarı var: «Talan etmək», «Quldurda başqa stimül, ideya axtarmaq ən azı sadələvhlükdür. Quldurların basqınında müsəlman həmrəyliyi, dözümsüzlüyü» axtarmaq ən azı gülüncdür. C.Hacıbəyli böyük kədərlə yazırdı: «Erməni-tatar qırğını zamanı qarışıqlıqdan istifadə edən şahsevənlər Arazdan bu tərəfə keçmiş və Arazın kəndlərini talamışlar, hətta onların silahlarını da almışlar. Budurmu, müsəlman həmrəyliyi?»

Müəllifin qənaətinə görə, bütün deyilənlər onu göstərir ki, bəzi Qafqaz qəzetlərinin söylədikləri təhlükə daha çox sərhəddəki müsəlman əhalisi üçün realdır və ən əvvəl zərərçəkən onlar olacaqlar. Xristianları əslində təhlükə gözləmir. C.Hacıbəyli məqaləni belə yekunlaşdırır: Əgər ali hakimiyyət orqanları sərhəddəki xristian əhalisinin silahlanmasına razılıq versə, həmin tədbir müsəlmanlara da şamil edilməlidir. Yalnız bu şərtlə sərhəd əhalisinin silahlandırılması deyilən məqsədə xidmət etmiş olardı.

Bu məqalə ilə Ceyhun bəy islam «fanatizmi», «həmrəyliyi», «dözülməzliyi» ibarələri ilə hay-həşir salan, mətləbə dəxli oldu-olmadı islama hücum edənlərə layiqli cavab vermişdi. Maraqlı və təqdirəlayiqdir ki, C.Hacıbəyli öz fikrində, mövqeyində möhkəm, əməlində ardıcılıdır. Toxunduğu mövzunu «taleyin ixtiyarına» buraxmır. Mətbuatda və ictimaiyyətdə onun əks-sədasını izləyir, lazım gələndə mövzuya yenidən müraciət edir.

«Kaspi» qəzetinin 6 mart 1915-ci il tarixli 62-ci nömrəsindəki «Ordanburdan» adlı məqaləsində oxuyuruq: «Əgər oxucu xatırlayırsa, sərhəd əhalisinin bir qismini silahlandırmağa həsr olunmuş məqaləsində demişdim ki, şahsevənlərin panislamist ideyasından qorxub əhalinin bir hissəsini silahlandırmaq, digər hissəsini taleyin ixtiyarına buraxmaq sadələvhlük olardı. Elə bil ki, mənim o vaxt dediklərimi sübut etmək üçün qəzet səhifələri şahsevənlərin quldurluğundan bəhs edən materiallarla doldurulmuşdur».

C.Hacıbəyli müsəlman həmrəyliyi də hay-küy qaldıranlara qəzəbli suallarla müraciət edir: Quldurlar öz qurbanlarını seçmişlərimi? «Müsəlman həmrəyliliyi, onlarda öz dindarlarının həyatına və əmlakına qarşı az da olsa, mərhəmət hissi oyatmışdırmı?» C.Hacıbəyli bütün faktları sadaladıqdan sonra nəticə çıxarmanı oxucunun ixtiyarına buraxır: «İndi ədalət naminə oxucu hökm çıxarsın: sərhəd quldurlarından daha çox kimin müdafiəyə ehtiyacı var?».

Maraqlı və diqqətçəkicidir ki, Ceyhun Hacıbəyli, bu mövzuda, həm də Azərbaycan dilində nəşr olunan mətbuat orqanlarında da yazılarla çıxış edir, erməni qəzetlərinin yazdıqlarını konkret və tutarlı faktlarla təkzib edirdi. Həmin yazılardan (“*Yeni İqbal*,” № 391, 25 avqust 1915) ixtisarla oxucuların diqqətinə təqdim edirik.

Qarabağda quldur- qaçaq məsələsi

Əlbəttə, quldur olan kəs adətən “internasionalist” bir zat olduğundan hamıya bir gözlə baxır, heç kəsi ayırmıyor və həmişə də dişi batan yerə özünü verir, aciz tərəfə dəyib, dolaşır. Kim olursa olsun, müsəlman, erməni, yəhudi, gürcü, onun üçün təfəvütü yoxdur. Görür ki, bir tərəfdə ona güclü müqabilə olacaq, ona girişmir, hansı tərəfə ki, əlsiz, ayaqsızdır, müqabilə etməyə lazımı binagüzarlığı yoxdur, ora özünü tıxıyor. Həmin bu quldurlardan sadəcə “psikoloji” olaraq həmişə müsəlman əhalisi çox zərər və əziyyət çəkir, nəinki başqa millətlər, Rus və ya erməni. Çünki bunlar əvvəla, yaxşıca müqabilə göstərməyə həmişə amadə.

Quldurların artıq tamahlığı onu bu il hərdənbir erməni kəndçilərinin də malına əl aparmağı vadar etmiş və müsəlman əhalisinə minlərcə olan xəsarət içində bəlkə bir ikisi erməni qonşulara dəymiş ola. Bir neçə nəfər erməni malı bəlkə getmiş ola. Baküdə nəşr olunan erməni “Arev” gəztəsi diyor: “Erməni kəndlərinin mühafizləri (!) və işlək xalqı müharibə vəziyyətindədirlər. Bizim kəndlərdə demək olar ki, kişi xələyiqi bilmərrə yoxdur. Qonşumuz müsəlmanların qara qismi (!)

bundan istifadə edərək (!) dinc və fəraqat əhaliyə təcavüz edib, onları qarət edib, dirlik vermiyorlar.”

Digər erməni gəzətəsi “Horizon” qaçaqlardan söz salıb diyor ki, adi polis məmurları burada bir iş görə bilməz, gərək qoşun gəlsin və nə inki yalnız qaçaqlara, onları “saxlayanlara” da şiddətli tənbeh olsun. Hərçənd “saxlayanlar” kimlər olduğunu demiyor, lakin məlumdur. Gəzətə diyor ki, gərək erməni kəndlərinə tez tüfəng paylana ki, kəndlərdə qalan kişilər qaçaqlara müqabilə göstərsinlər. Yoxsa, böylə getsə, “sabah bizim kəndlər də böylə bir hərcümərc biruz edər ki, böyük Avropa müharibəsinin ən şədidd məzalimi yaddan çıxar”.

Digər tərəfdən Qarabağ erməni cəmiyyətinin bir çox qismi, görünür ki, müsəlmanlara qədimdən bəslədikləri nəzərdən əl götürməyibdirilər. Və ona görə də adı müsəlman olan quldurların da eylədiyi əməlləri üçün cümləsi müsəlmanları məsul ədd ediyorlar. Necə ki, 28 iyulda Şirvanlı qəsəbəsində aşıqanə bir hadisədən naşi bir müsəlman ki, özü də sürgündəki yüzbaşı imiş. Öz bacısının namusunu müdafiə etmək qədiylə bir müsəlman və iki nəfər erməni saldatı öldürüb və bir müsəlman ilə iki nəfər ermənini yaraladığına görə doktor Levon Atabeyof cənabları 2-3 yüzə baliğ dəstə çəkib gəcə ikən özünü şəhər idarəsinin mənzilinə soxub və idarə üzvlərinin iclasında olan müsəlman qlasnları ilə “danışmaq” tələb etməsi gibi. “Nə üçün müsəlmanlar (!) erməniləri qırırlar? Bu saat gərək Papacanofa, namestnikə kimə- kime telqraf vurulsun!”

Qaradsqoy qalava Gerasim Məlik Şahnəzərofun tədbirliliyi və müsəlman qlasnlılarının soyuqqanlılığı və sülhpərəstləri olmasa imiş, yəqindir “millətpərəst” həkim tərəfindən böylə bir bica hərəkət nəyə müncər ola bilirmiş. Və bundan əlavə avam xəlv arasında “ay müsəlmanlar, niyə bizi qoymuyorsunuz dinc oturaq, yoxsa elə güman eyliyorsunuz ki, bizim adamımız yoxdur?” Güya zarafatyana müntəşir bica sözlərdən də məlum olur ki, qonşularımızda saf qəlblik çox azdır. Buna görə də hər bir cüzi hadisəni ümumi müsəlmanlara isnad verib yerinə

bildirməyə səy və təlaş ediyorlar. Halbuki təkrar ediyorum ki, əgər ermənilərə qaçaqlardan bir zərər dəyibsə, müsəlmanlara yüz və bəlkə mini dəyib.

Erməni gəztlərindəki “vaveylaya” səbəb olaraq indiyə kimi yalnız bir Malakan yolunda və Şirvanlı ilə Xaçın arasında olan vaqeləri gətirmək olarsa, onu demək olar ki, bu hadisələrdən “milliyyət” və “diniyyət” məsələləri törətməyə heç bir dəlil yoxdur. Malakan yolunda məşhur Rəşid nam qaçqınla dəstəsi tərəfindən 5 nəfər erməni öldürülmüşdür. Çünki ermənilər onların yolunu kəsib 2 nəfər yoldaşlarını öldürmüşdülər. Və bu da məlum işdir ki, qaçaq olmayan kəs də böylə qanlısına intiqam etməkdən əl çəkməz.

İkinci hadisə ki, məlumdur, hadisə namus üstə olubdur. Buna da heç bir vaxt başqa rəng vermək olmaz. Diyorlar bu yaxında iki nəfər erməni yüzbaşısı qətl və qarət olubdur ki, bunlarda da güclü pul var imiş. Bu da aşikardır ki, qətl və qarət “milliyyət” üstə olmayıbdır, pul üstə olubdur. Və 22 min manatadək pulu aparan, istər lap şeyx və ya seyyid və ya molla olsaydı, genə həman erməninin gününə düşərdi. Böylə olduğu surətdə bir belə vaveyla çıxır “qarğa məndə qoz var” məsələsi ortaya salmaqdan nə məqsəd?

Yaxşısı bu olmazmı ki, dinc və farağat, sülhpərvər bir surətdə həmin qaçaq-quldurun əlindən zara gələn müsəlman əhalisi ilə bərabər bu ümumi bəlanı rəf etməyə şüru oluna və könül bulandırıcı sözlər və hərəkətlərlə müsəlmanları ikrah etməyələr? Bizim təsəvvürümüze görə qəlbi pakizə adam öylə gərək eyləyəydi. Onda bəlkə işə bir bir çarə tapılar.

“Ədəbiyyət qəzeti”, 3 dekabr 2016;

modern. az, 3 dekabr 2016.

Mopassandan nadir tərcümə*

Üç yüz ildək tarixi olan Azərbaycan- Fransa ədəbi əlaqələri hər iki xalqın mədəni həyatında müəyyən izlər buraxmışdır. Fransızlar zəngin Azərbaycan şifahi və yazılı xalq xəzinəsinə həmişə çox böyük diqqət yetirmiş, “Avesta”, “Kitabi Dədə-Qorqud”, “Koroğlu” kimi sənət abidələrini, Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Xətai, M.F.Axundov və başqa görkəmli ədəbiyyatçıları tədqiq və tərcümə etmişlər. V.Hüqo, J.Vern, A.Düma, Balzak, Volter, Mopassan, Molyer, Emil Zolya, Jorj Sand, Jül Romen, Flober və başqa dünya şöhtətli fransız yazıçı və şairlərin əsərlərini Azərbaycan oxucuları həmişə heyranlıqla mütaliə etmişlər. Hələ XIX əsr Azərbaycan maarifçiləri bu hərəkatın intişar etdiyi Avropanın mütərəqqi ədəbi nümunələri ilə oxucuları tanış etmək üçün ilk təşəbbüslər göstərməyə başlamışlar. Adı Azərbaycan tarixinə əbədi həkk olunmuş yazıçı- publisist, general İsmayıl bəy Qutqaşının ilk bədii nəsr nümunəmiz, Salman Mümtazın təbirincə desək, “Avropa üsul və təsirində ilk hekayə” “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsərini fransız dilində qələmə alması, yaxud sonradan fransız dilinə tərcümə edərək nəşr etdirməsi (Varşava,1835) bu dilə və bu dildə olan ədəbi irsə marağın, meylin bariz nümunəsidir. Cəlal Ünsizadənin Tiflisdə əvvəlcə jurnal, sonra qəzet şəklində nəşr etdiyi “ Kəşkül”də Avropa yazıçı və şairləri haqqında məlumat və əsərlərindən parçalar dərc edirdi. Sonralar digər mətbu orqanlar- “Şərqi-rus”, “Həyat”, “Füyuzat”, “İqbal” və digərləri də bu yolla öz oxucularını Avropa ədəbiyyatı ilə maarifləndirməyə çalışırdılar. Fransız ədəbiyyatının parlaq nümayəndələrindən Henri Rene Albert Gi de Mopassanın (1850-1893) yaradıcılığı Fransa həyatı və ədəbi mühiti ilə sıx təmasda olan və artıq XXəsrin əvvəllərindən fəal yaradıcılığa, o cümlədən tərcüməçilik fəaliyyətinə başlayan Ceyhun Hacıbəylinin də diqqətini

çəkməyə bilməzdi. İvan Turgenevin “Pulsuzluq” əsərini uğurla dilimizə çevirən (1909) Ceyhun Hacıbəyli Mopassanın “Yolçu” əsərini də ilk dəfə orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və “Həqiqət” qəzetində dərc etdirmişdir (№ 93, 27 Aprel 1910). Sonrakı illərdə Azərbaycan oxucuları Abbas Səhhətın, Fərhad Ağazadənin, İsmayıl Əlizadənin, Cahanbaxışın, Əziz Şərifin, Mikayıl Rzaquluzadənin, İsmayıl Şıxlının, Hamlet Qocanın, Əziz Gözəlovun, Afaq Məsudun, Nadir Əhmədin, eləcə də Yusif Hansen, Azad Yaşar, Sənubər, Leyla Əhməd, Svetlana Quliyeva və digərlərinin tərcüməsində Mopassanın əsərləri ilə daha yaxından tanış olmaq imkanı əldə etmişlər.

Azərbaycan- Fransa ədəbi əlaqələrini, mətbuat və tərcümə tarixini, eləcə də C.Hacıbəylinin yaradıcılığını, tərcüməçilik fəaliyyətini tədqiq etmək baxımından əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Ceyhun Hacıbəylinin tərcüməsində Mopassanın “Yolçu” hekayəsi 106 ildən sonra ilk dəfə oxucuların diqqətinə təqdim edilir.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 10 dekabr 2016;

modern. az, 10 dekabr 2016.

YOLÇU

Ən məşhur Firəng hekayə-nəvislərindən Gi de Mopassanın hekayələrindən...

Bunun yaxşı günləri də var idi. On beş yaşında olduqda Varvil yolunda bir araba onun iki qıçını da əzmişdi. O vaxtdan bəri, çiyinlərini qulaqlarıyla bərabər qaldıran iki uzun ağaca təkyə edərək yollarda, kəndlərdə dilənirdi. Uşaq ikən bunu Billet kəndinin keşişi bir xəndəkdə tapıb, allah haqqına böyütmüşdü. Buna görə uşaq elm və sənətə heç bir qabiliyyət göstərmirdi. Axırda məzə üçün bir çörəkçi tərəfindən verildiyi arağı içib keyflənəndən sonra elə bəlaya düşər olur.

Başqa heç bir işə qabil deyildi. Keçənlərdə qəsəbə sahibi baron Davarinin xanımı allah eşqinə buna tavuq hininin yanında, samanla dolu, quş yuvasına bənzər, bir

yataciq verirdi və həm də aclıq günləri aşbazxanada bir tikə çörəklə bir istəkan limonat tapılması buna yəqin idi. Çox vaxt qoca xanım buna pul da verirdi. Lakin indi xanım ölmüşdü.

Kəndlərdə buna heç bir şey vermirdilər; çünki çox görüb tanıyordular. Qırx il idi ki, bunun cındır və şikəst görkəmi hamını yormuşdu. Lakin bu isə bu dairədən getmək istəmirdi. Başqa bir yer tanımazdı. Öz dilənmək dairəsinə elə bir sədd çəkmişdi ki, ondan o yana addım basa bilməzdi. Hətta nəzərini məhdud edən ağaclarından o yana dünya var olduğundan da bixəbər idi.

Bunu həmən vaxt müəyyən yerlərdə görməkdən tənə gəlmiş kəndçilər: “Canım, neyçün başqa yerlərə getmirsən? Elə gərək buralarda axsaya- axsaya gəzəsən?” - dedikdə, heç bir şey söyləməzdi. Lakin çalışardı ki, tez onların gözlərindən uzaqlaşsın. Başqa yer adı çəkildikdə bunun qəlbinə qaranlıq bir qorxu çökürdü. Təzə adamlar, əziyyətlər, şübhəli baxışlar, bunlar da cift- cift gənə də jandarmalar ki, onları gördükdə kol- kəsək dalında gizlənirdi və min cürə başqa şeylərin qorxusunu çəkirdi. Hər bir qəribin və ya fəqirin ürəyində baqidir.

Ələxüsus jandarmalar... Onların gün altında ışıq- ışıq ışıldayan libaslarını gördükdə bunda özünü xəlvəti bir yerə çatdırmaq üçün əcib bir cəldlik zuhur edirdi. Həmə saat özünü cəld yerə atardı və dovşan ovçu qabağında qaçan kimi özünü yerlə yumalardı. Qəribə burasıdır ki, bunun heç vədə jandarmalarla bir işi olmamışdı. Lakin bu, bəsəb qorxu guya bunun qanındaydı, ata- anasından qalmış bir hədiyyə idi.

Bunun heç bir müəyyən yeri yox idi ki, orada yatsın, dincəlsin. Yay fəsli harada əolsa yatardı. Qışda da xəlvətcə samanlıqlara, xırmanlara girib yatardı. Bunu da elə məharətlə eylərdi ki, heç bir kimsə görməzdi, tikililərin hər bir dəlik- deşiyinə bələd idi. Əlindəki ağacların köməkliyi ilə hər bir deşikdən vurub çıxırdı. Çörəyi çatan vaxtı dörd- beş gün samanlıqlarda qalardı.

İnsanlar içində meşə heyvanları kimi ömr edərdi. Kimsəni tanımazdı, kimsəni istəməzdi. Ancaq kəndlilərin nədənsə, bundan zəhləsi gedib xoşlamazdılar. Bunun adını “Zəng” qoymuşdular. Çünki təkyə etdiyi iki ağacın arasında zəng kimi yırğalanırdı.

Həmin günü Zəng, iki gün idi ki, ac idi. Daha heç kəs ona bir şey vermirdi. Daha sifətini görmək istəmirdilər. Kəndçilər qapılarının ağzında onu gəndən gördükdə qışqırdılar: “Sürün burdan, heyvan! Heç üç gün deyil ki, sənə bir parça çörək verdim!”

Ağaclarının ucunda fırlana- fırlana başqa tərəfə gedərdi, lakin ordan da elə cavab alardı. Arvadlar deyərdilər: “Elə, illərnən bu tənbelin qarnını otaracıq?” Lakin tənbel hər gün yemək istəyirdi.

Sen-Hilyar, Varvil və Billet kəndlərini dolansa da, bir santim (Firəngistanda ən az bir qiymətli puldur) və ya bir tikə çörək də əlinə keçirə bilmədi. Ümidi yalnız Tornol kəndinə qalmışdı, orada gərək iki ağac yol gədəydi; lakin çox yorgun idi və qarnı da cibi kimi boş idi. Gənə də Tornol tərəfə üz qoydu. Payızın axır ayı idi. Çöllərdə soyuq bir yel əsirdi. Qara buludlar göy üzüylə ora- bura qaçırdılar. Guya ki, bir yerə getməyə tələsirdilər. Zəng, gücüylə ağaclarını tərpedirdi və ahəstəcə sürünürdü. Hərdən bir dalını bir təpəyə söykəyib bir qədər dincini alırdı, aclıq onun qaranlıq və ağır qəlbinə əziyyətli bir vahimə salırdı. Başında yemək sözündən başqa bir fikir yox idi, lakin nə təvr yemək, özü də bilmirdi. Tamam üç saat uzun yolda süründü, elə ki, gəndən kəndin ağacları göründü, tez- tez addım atmağa başladı.

Birinci əl açdığı kəndçi buna belə cavab verdi: “A qoca kaftar, genə gəlib çıxdın? Bircə bilmirəm, sənün üzündən nə vaxt qurtaracıq?”

Zəng ondan uzaqlaşdı. Qapı- qapı gəzdi, lakin söyüşdən başqa bir şey eşitmədi. Genə də dolanmağa davam etdi, heç bir şey ala bilmədi. Binələrə tərəf üz qoydu. Palçıq elə idi ki, fəqir, ağaclarını daha qaldıra bilmirdi. Hər yandan onu qovdular.

Ürəklər bağlanan, ağllar qeyzlənən, qəlblərə qaranlıq çökən, əllər mədəd üçün açılmayan, qəmgin və soyuq günlərin biri idi.

Tanıdığı evlərin hamısını dolandıqdan sonra Zəng gedib Şika nam kəndçinin həyatindəki xəndəyin bir küncünə qısıldı, xeyli vaxt orada bihərəkətçə qaldı. Aclıq ona çox əziyyət verirdi, lakin o öz halını dürüst başa düşə bilmirdi. Hər bir insanda mövcud olan bimüəyyən intizar, bunda da var idi. Gözləyirdi, nəyi? Özü də bilmirdi. Soyuq küləyin altında küncdə titrəyə- tirəyə, allahdanmı, bəndədənmi, hər haradan olursa- olsun, bir mədəd gözləyirdi.

Cümlə məxluqu bəsləyən topraqda, özlərinə yem axtara- axtara bir sürü tavuq keçdi. Hər dəqiqədə onlar dimdikləriylə cücüdən, dəndən qoparıb öz axtarışlarına davam edirdilər. Zəng heç bir şey fikr etməyərək onlara baxırdı. Sonra birdən onun başına deyil, bəlkə qarnına fikr deyil, bəlkə bir hiss gəldi ki, bu heyvanların birisini ocaq üstə qovrulduqdan sonra yemək üçün bəd olmazdı. “Oğurluq” sözü onun heç ağına belə gəlmirdi.

Birdən bir daş götürüb yanındakı tavuğa atdı. Heyvan böyrü üstə yıxılıb çabalamağa başladı. Başqaları öz həmcinsini belə halda gördükdə qoyub qaçdılar. Zəng, cəld ağaclarını götürüb yüyürdü ki, öz şikarını götürsün. Elə al- qana boyanmış balaca cəmdəyə yaxınlaşım- dedikdə, daldan bunu elə itələdilər ki, ağacları əlindən düşdü, özü də bir on addım qabağa yumalandı. Tavuq yiyəsi bərk qəzəblənmiş, oğrunun üstünü aldı və yumruq, təpiklə özünü müdafiə etməyi bacarmayan şikəsti vurmağa başladı. Kənd adamları dəxi gəlib, ev sahibi ilə fəqiri əzməyə başladılar. Onu doyunca əzdikdən sonra götürüb ambara saldılar və qapısını da bağladılar ki, jandarma çağırınsınlar. Zəng ölümçül halətdə, qana bələnmiş, canı çıxmaq dərəcəsinədək ac, quru yerdə sərilmışdi. Axşam düşdü, sonra gecə oldu, sonra sübh açıldı. Heç bir şey ağzına dəyməmişdi. Günorta çağı jandarmalar gəldilər və özlərini, ev sahibinin sözüylə, böyük bir müsadəməyə hazırlaşmaq üçün lazımı halətə salıb ahəstəcə qapını açdılar. Onların böyüyü çığırdı: “Hey, ayağa dur!” Lakin Zəng daha tərənə bilmirdi. Genə də güc elədi ki,

qalxsın, qalxa bilmədi. O biriləri elə bildilər ki, bu biclik edir, yalandan özünü belə hala salır. Həmən dəm jandarmalar onu yerdən yığışdırıb güclə ayaq üstə qoydular.

Şıkarın ovçu müqabilində, siçanın pişik müqabilində hiss etdikləri qorxu kimi atababadan qalmış sarı hamayıl (Frəng jandarmalarının hamayılı olur) qorxusu, bunun əndamına çökdü. Böyük bir zəhmətlə ayaq üstə durmağa qadir oldu. Jandarmaların böyüyü əmr etdi. “Haydı!”

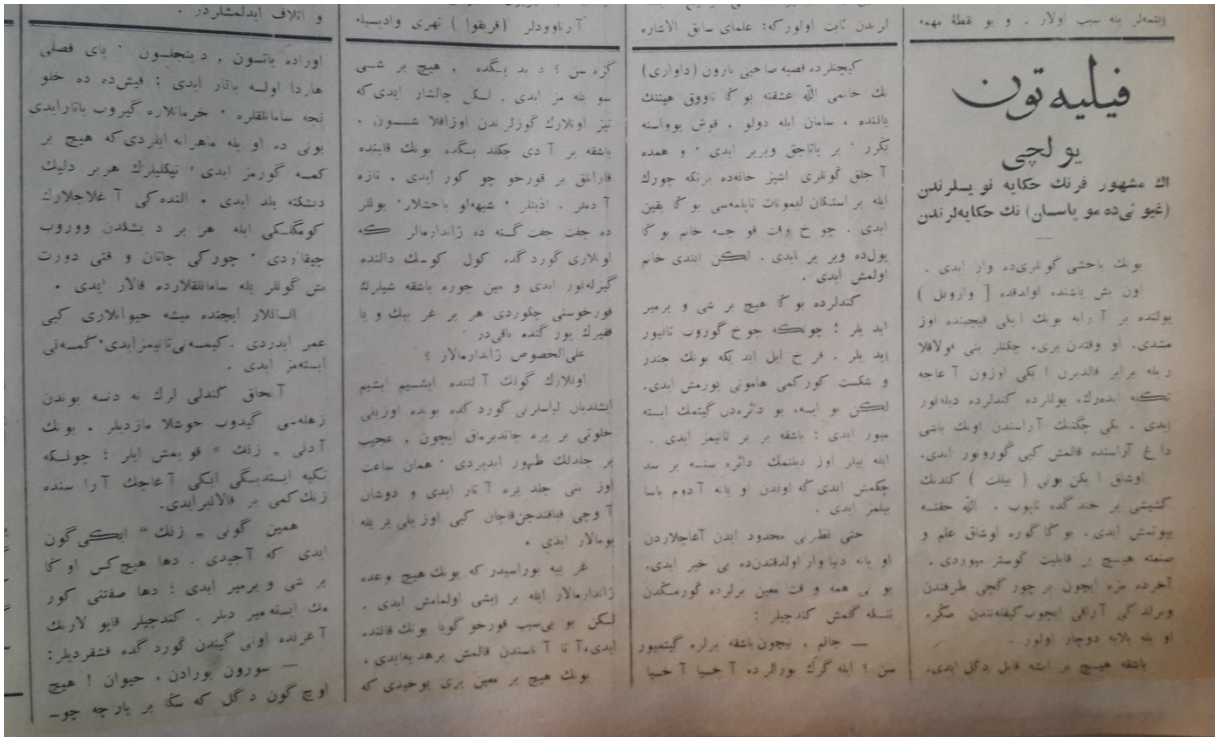
Getdilər, hamı kənd əhli onların dalınca baxırdılar. Arvadlar ona yumruqların göstərdilər, kişilər acı- acı gülürdülər, söyürdülər. Axır ki, canları qurtardı! Uzaqlaşdılar. Fəqir axşamadək sürünməyə özündə güc tapdı, lakin ölü kimi idi, heç bir şey qanmırdı, heç bir müəyyən fikri yox idi.

Yolda düçar olan adamlar bir qədər dayanıb baxırdılar və sonra deyirdilər: “Görəsən, hansı oğrunun biridir?”

Gecə ikən şəhərə gəldilər. Buranı şikəst görməmişdi. Nə olub və nə olacağını o əməlli başa düşə bilmirdi. Təzə evlər, təzə adamlar bir qədər onu sıxırdılar. Bir söz də olsun söyləməmişdi. Deyəcək bir sözü də yox idi, çünki heç bir şey anlamırdı. Zatən illərlə kimsəylə danışmadığına görə bir qədər lallığı adət etmişdi və fikirləri dəxi elə qaranlıq idi ki, onları dillə izhar edə bilməzdi.

Onu dustaqxanaya saldılar. Jandarmalar fikr etmədilər ki, bəlkə bunun yeməyə ehtiyacı vardır. İstintaqı sabaha qoydular.

Lakin sabah gəlib onun qapısını açıqda gördülər ki, ölübdür... Çox təəccüb etdilər...

“Bəyani –məslək” və “mədəniyyətin meyvəsi”, yaxud Ceyhun Hacıbəylinin “Avropa məktubları”*

(fevral ayının 3-ü görkəmli yazıçı-publisist, tərcüməçi, nəşir, redaktor, istiqlal mücahidi, dövlət xadimi Ceyhun Hacıbəylinin anım günüdür)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ədəbiyyatımızın tanınmış nümayəndələrindən biri, yazıçı-publisist, tərcüməçi, nəşir və ictimai xadim Ceyhun Hacıbəylinin (1891-1962) anadan olmasının 125 illiyinin keçirilmişliyi ilə bağlı Sərəncamın imzalanmasından bir il ötür. Ötən müddət ərzində Sərəncamın icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə yubileyə həsr olunmuş

tədbirlər həyata keçirmişlər. İstiqlal mücahidinin ədəbi, publisistik, siyasi irsinin tədqiqi, tanıtılması və təbliği məqsədi ilə AMEA-nın Ədəbiyyat və Folklor İnstitutlarında elmi sessiyalar təşkil olunmuş, Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyində və Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyində “Üzeyir bəyin qardaşı, sirdaşı və məsləkdaşı” adlı tədbirlər təşkil edilmişdir. Televiziya kanallarında Ceyhun Hacıbəylinin həyat və yaradıcılığından bəhs edən maraqlı verilişlər hazırlanmış, KİV-də o, cümlədən elmi jurnallarda həmin mövzularda materiallar dərc olunmuşdur. Milli Elmlər Akademiyasında Ceyhun Hacıbəylinin “Seçilmiş əsərləri” üzərində iş başa çatdırılmışdır və əsərin nəşri bu il nəzərdə tutulmuşdur. Bir sözlə, Prezident Sərəncamından sonra Ceyhun Hacıbəyli irsinin və həyatının daha dərinə və geniş öyrənilməsinə maraq artmışdır.

Ceyhun Hacıbəylinin böyük qardaşı, məsləkdaşı, dahi bəstəkar, peşəkar musiqi sənətimizin banisi, musiqişünas alim, yazıçı- dramaturq, pedaqoq və ictimai xadim Üzeyir Hacıbəyli, həm də milli mətbuatımızın mümtaz simalarındandır. O, baş redaktoru olduğu "Tərəqqi" (1908-1909), "Həqiqət" (1909-1910), "Yeni iqbal" (1915-1917), "Azərbaycan" (1919-1920) qəzetləri ilə yanaşı, "Kaspi", "Həyat", "Təkamül", "İrşad", "İqbal", "Füyuzat", "Molla Nəsrəddin", sonralar- sovet dövründə "Maarif və mədəniyyət", "İnqilab və mədəniyyət", "Revolyusiya və kultura", "Vətən uğrunda", "Yeni yol", "Kommunist", "Bakinskiy raboçi" və digər mətbu orqanlarda müntəzəm olaraq çıxış etmişdir.

1909-cu ilin dekabrından Ü. Hacıbəyovun redaktorluğu ilə nəşrə başlayan "Həqiqət" qəzetinin (1909-cu il- 6 nömrə, 1910-cu il 150 nömrə) ilk nömrəsində Üzeyir bəy “Bəyani –məslək” proqram məqaləsi ilə oxucularına xitab etmişdir: “Bizim məsləkimiz odur ki, millətimizin tərəqqisinə bəis olan hər bir həqiqi vasitə və vəsilələrə yol verməli və millətimizi cəhalətə və yaxud tərəqqiyi-məkusə sövq edən şeyləri dəf və izalə etməlidir”. Məhz bu əqidə və amalına, təmənnəsiz və fədakar xidmətlərinə görə Ü. Hacıbəyovun hələ 1910-cu ildə "Həqiqət" qəzetində yazdığı bu kəlmələr onun özünə və məsləkdaşlarına daha çox yaraşır: "Bəşəriyyət

tarixində elə şəxslər var ki, onlar özləri üçün anadan olmayıblar, bəlkə bütün xalqa və insaniyyətə xeyir gətirmək və tərəqqisinə səbəb olmaq üçün yaranıbdır. Bu cür adamlar nəinki sağlığında, bəlkə də öləndən sonra da camaata mənfəət verirlər!..."

Qısa bir müddətdə fəaliyyət göstərən "Həqiqət" qəzeti məsləyinə sadıq qalmış, maarifçilik hərəkatına öz töhfəsini vermiş, cəhaləti, ətaləti tənqid etmiş, tərəqqiyə, elmə, mədəniyyətə çağırmışdır. Bu mənada qəzetin böyük Mirzə Ələkbər Sabirin "Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır, biz hələ avtomobil minməyirik!"- misralarını xatırladan "Avropa məktubları" başlığı ilə Ceyhun Hacıbəylinin "Həqiqət" qəzetinin bir neçə nömrəsində dərc etdirdiyi silsilə publisistik yazı çox ibrətamizdir. Azərbaycan mətbuat və publisistika tarixini, mətbuatımızda Avropa həyatının işıqlandırılması problemini, Hacıbəyli qardaşlarının mətbu fəaliyyətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Ceyhun Hacıbəylinin qələmə aldığı həmin yazının qəzetin 28 dekabr 1909 –cu il tarixində ("Həqiqət", № 3,) dərc olunan bir parçasını oxucuların diqqətinə təqdim edirik.

Avropa məktubları

Bəli, dəryada balıq kimi üzən, çöldə ceyran kimi gəzən insan, indi də havada quş gibi uçmaq istiyor. Keçən oktyabr ayında Vynalılar üçün başqa bir gün idi. Saat 12-dən küçələr uzun- uzun dəstələrlə dolu idi. Tramvaylarda iynə atmağa yer yoxdu. Adamlar bir-birinin üstünə minirdilər. Faytonçular, arabaçılar ki, başqa günlər qəhvəxanaların qabağında gəzetə oxuyurdular- indi qanı qiymətinə tapılırdılar. Xüsusi faytonlar, landolar, karettalar, avtomobillər o qədər idi ki, hər iki-üç addımda atlı və piyada polis nəfərləri durmuşdular ki, hərəkət ba-qaidə olsun. Bir yerdə sıxıntılıq gördükdə əli ağ əlcəkdə əlini yuxarı qovzayır. Həməndəm faytonlar, arabalar, avtomobillər dayanır. Sonra genə biri birinin dalına düzülüb hərəkət edirlər. Saat 12-dən başlamış tamam saat 3-ə dək küçələrdə belə hərəkət varid idi.

Nədir, bu nə izdihamdır? Bunlar nəyə gedirlər? Bunlar məşhur akuator (yəni göydə uçan) Fransa ile İngiltərənin arasında olan Lamanş boğazını öz “aeroplanı” ilə keçmiş Fransız Bleriunun göyə qalxmasına tamaşa etməyə gedirlər. Keçən həftədən bəri ki, bəradəranı Brennenlərin göyə qalxması vəqə olmuşdu- gəzətələr, afişalar Bleriunun Vyanaya gəlib burada öz məharətini göstərməyi elan edirdilər. Təbii ki, belə bir Vyanada hələ görünməmiş tamaşa böyük bir əhəmiyyətlə əhali tərəfindən pişvaz olundu.

Halihazırda Avstriya-Macaristan dövləti həmin bu göyə qalxmaq işində başqa dövlətlərdən geri qalmışdır. Belə həmin bəradəranı Brennerlərin balonlarından başqa ayrı şeyi yoxdur. Bunun üçündür ki, həmin balonu və sahiblərini Vyanalılar böyük bir şərəflə tutub onları bu işdə təşviə və ianə edirlər. Tamaşa şəhərin kənarında böyük bir düzəngahda vəqə olacaqdı ki, adı Zimmerinq çölüdür. Həmin yerin ortalığını böyük bir məsafədə açıq qoyub dövrəsinə ağacdən baryer çəkmişlər ki cəmaat onun dalında dururdular. Bunun qiyməti bir kron idi. (40 qəpik). Başqa lojalar və oturacaq yerləri vardı ki qiymətləri 3 krontan 15 kronadək idi. Lakin həmin günü elə bir yerlərə 100 krona dək verən dəxi vardı. Aeroplan olan ambarın yanında Avstriya imperatoru qoca Frans Yosef üçün dəxi bir loja hazırıdı. İmperator belə sportu çox sevir və bəradəranı Brennerlərin göyə uçmasında hazırıdı və sonra onlardan həməən vaxt əhval- pürsan olurdu. Tamam bir neçə mürəbba [kvadrat] verst böyüklüyü olan bu düzəngah adamla dolu idi. 300 000-ə dək məxluq var idi. Hələ bugün bayram günü deyildi ki, mağazalar, dükanlar və fabrikalar işləməyələr. Genə bununla belə, bir bu qədər adam cəm oldu.

Saat 12-dən adamlar hazır olurdular ki, özlərinə yaxşı yerlər tapalar və cürbəcür ..... kartını satanlar, program satanlar həman dəm hazır idilər. “Bleriunun kartı, Bleriunun kartı!” Birisi də çağırır: “Blerinun bulkası, Bleriunun bulkası!” Necə ki, bizdə deyirlər: “Millət tütünü, millət qarpızı” və ilx. Neçə yerdə musiqi dəstəsi çalır. Axirüləmr saat 4-ün yarısında imperator varid olur. Musiqi Avstriya milli nəğməsini çalır. Saat 4-də qırmızı bayraq qavzanır, “tamaşa” başlanır. Aeroplanı

iki nəfər ambardan çıxarıb bir neçə vaxt yer üzüylə aparırlar. Aeroplan araba kimi çarxlarla yerdə gəzir və birdən yerdən qovzanıb havaya qalxır. Cəmaatdan bir səs-küy, alqışlama qışqırtısı çıxır. Aeroplan quş kimi cəmaatın başı üstə dolanıb bir dövrə vurur. Onun qabağında olan fırlağı elə iti fırladır ki, havada böyük bir səs əmələ gəlir ki, guya bir neçə yüz quş qanad vurur. Bleriu rahatca onun üstə əyləşib sürür. Bir neçə dəfə aeroplan cəmaatın başı üstə dövrə vurur. Sonra bir qədər yuxarı qalxıb birdən enmək istəyən gibi aşağı tərəf meyl ediyor.

“Endi, endi!” Cəmaat qışqırır, lakin birdən aeroplan quş gibi genə yuxarı qalxır. Cəmaatdan bir nəfər çıxır. Bu adam quşmu, açıq havada da böylə manevralar etmək olarmış. “Yaşa, Bleriu, yaşa!” Hamının ürəyindən böylə alqışlar çıxır. Nemeslər özləri böylə bir əhəmiyyət, böylə bir məhəbbət göstərirlər ki, guya bu adam fransız deyil! Lakin indi siyasiyyat, təfriqəyi milliyyət meydanı deyildir! İndi bir nəfər adam oğlu öz məharəti, biləcəyi sayəsində 300 000 nəfərin nəzərini özünə cəlb etmişdir və bahadurdur və avropalılar da bahadurlara -istər kim olmuş osun, bir nəzərlə baxarlar. Lakin əlbətdə, həməən bahadur özlərindən olsa, daha da böyük dərəcədə şad olub iftixar edərlər...

Bleriu yarım saat havada gəzdikdən sonra ahəstəcə aşağı enir, genə aeroplan araba kimi bir qədər yer üzündə gedir. Sonra onu saxlayıb aparırlar ambara. Bleriu “atından” yerə sıçrayıb imperatorun məiyyəti nəfərləriylə bahem imperator lojasına tərəf gedir. İmperator ayaq üstə durub tamaşa edirdi. İndi buna tərəf bir neçə qədəm irəli gedib ona hərbiçə təzim edib əlindən tutur, mübarəkbadlıq verir.

Musiqi, milli nəğmə çalır. Cəmaat “afərin, afərin”- qışqırır. Cəmaatdan bir qədəri Bleriuya tərəf yüyürmək istəyir, lakin onları polis qoymur, bir də geri qayıdırlar. Bir qədər “antrakt” olur. 5 dəqiqədən sonra genə Bleriu havaya qalxıb gah aşağı, gah yuxarı çıxır, dövr ediyor. Düz getdiyi yerdə qəflətən “atını” döndərir. Cəmaat papaqlarını göyə tullayırlar. Qadınlar yaylıqlarıyla alqışlayırlar. Böyük bir alqış! Axırı Bleriu manevralarını tamam edib genə yerə enir ve genə imperatora tərəf gedir. Genə onu imperator istiqbal edib qonuşmağa şüru ediyorlar.

Bir neçə vaxtdan sonra imperator gedir. İndi parperin dalında duran cəmaat sel kimi axıb Bleriu tərəfə yüyürürlər. Arvadlar parperdən tullanırlar, yerə yıxılırlar, lakin buna baxan kimdir, genə də durub yüyürürlər. Bleriunu bürüyürlər.

“Yaşa, Bleur, yaşa!”- qışqıraraq papaqlarını götürürlər və cəmaatın izdihamı o qədər olur ki, az qalır ambar yerindən qopsun. Polis bunu görcək cümlə qüvvətini cəm edib cəmaatı geri oturtmağa şüru ediyor. Atlı polislər atlarının döşü ilə onları geri çəkməyə məcbur ediyorlar. Lakin həmən dəm mümkün olamıyor. Dal tərəf qabaq tərəfi irəli itəliyor. Polislər “təvəqqe edirəm, geri!” qışqırmaqdan səsləri batır. Axırı onlar əl- ələ verib bir sədd qururlar, lakin genə də mümkün olmuyor. Axırı cəmaatı itələməyə başlayorlar. Bu işə cəmaatı həyəcana gətirir. Cürəti nədir, adama əlini vursun. Başlıyorlar deyişməyə. Axırı zabit çığırır: “Axır istədiyiniz nədir?” “İstədiyimiz Bleriudur!”- cavab verirlər. Hamı gülür, cəmaat ilə polis davası tamam yarım saat çəkir. Axırda polis güclənib cəmaatı geri oturdur və Bleriu öz aparatını yığışdırıb arabaya qoyur. Lakin genə də camaat əl çəkmir.

Mən öz mühərrirlik kartımı göstərib gedib Bleriunu və onun aparatını tamaşa etdim. Bleriu özü orta boylu 27-28 sinnində bir adamdır ki, sifəti ..... kimidir. Hər bir Fransıza mənsub dirilik bunda da dəxi vardır. Aparatı işə böylədir ki, qabaqda olan fırqaq və iki çarxlı çox ti fırlanıb aparatı hərəkətə gətirirlər. Bleriu özü yuxarıda əyləşir. Aeroplanın uzunluğu 8 metrə, ağırlığı 210 kilogram ve qiyməti işə 12000 frankdır. Adı Bleriudur. Hərçənd ona bir adamdan başqa minmək mümkün deyidir. Lakin Bleriu öylə etmişdir ki, özündən savayı bir və ya iki nəfəri dəxi götürə bilir. İştə mədəniyyətin meyvəsi yaxud “şeytan “əməli”.

Vyana

“Azərbaycan” qəzeti, 3 fevral 201;

modern.az, 3 fevral 2017.

Oğru varlı evə göz dikər,

yaxud Hacıbəyli qardaşlarının nigarançılığı*

Erməni terroru, vəhşiliyi, məkri, hiyləsi, xəyanəti, riyakarlığı, fahişəliyi, vəfasızlığı, ikiüzlülüüyü barədə tədqiqatçıların, ədəbiyyat, incəsənət, mədəniyyət xadimlərinin, səyyahların, salnaməçilərin qələmə aldıkları tarixi mənbələrdə, arxiv sənədlərində, bədii, publisistik əsərlərdə küllü miqdarda dəlillər var. Erməni xislətinə daha bir eybəcərlik xasdır: oğurluq, plagiatçılıq. Azərbaycan xalqına məxsus musiqi əsərlərinin, folklor nümunələrinin və digər mədəni irs nümunələrinin, hətta *daşınmaz* tarix və mədəniyyət abidələrinin əsrlər boyu bəri ermənilər tərəfindən oğurlandığına, mənimsənildiyinə və erməni nümunələri kimi təqdim edildiyinə dair nəinki əcnəbi məxəzlərdə, eləcə də erməni mənbələrində saysız-hesabsız fakt məlumdur. Son iki yüz ildə indiki Ermənistan ərazisindəki minlərlə türk mənşəli toponim dəyişdirilmiş, bir sıra sənədlərdə Qafqazdakı çox sayda Alban kilsələri, qədim abidələr haqqında məlumatlar saxtalaşdırılaraq erməni milli sərvəti təqdim edilmişdir. Ermənilər Azərbaycanın "Sarı gəlin", "Süsən sünbül" və onlarca digər xalq mahnılarını, "Yallı", "Vağzal", "Köçəri", "Uzundərə", "Mirzəyi" rəqslərini, qədim musiqi alətlərimizi (tar, balaban, zurna), hətta müasir bəstəkarlarımızın mahnılarını erməni nümunələri kimi təqdim etməyə cəhdlər göstərirlər. Ermənilər digər milli sərvətlərimiz kimi milli xörəklərimizi də öz adlarına çıxarırlar, oğurlayırlar. Bu gün onlar ta qədimdən Azərbaycanın milli xörəyi sayılan və qəbul edilən plovu, yarpaq, kələm, badımcan dolmasını, kabablarımızı, lavaşı həyasızcasına öz adlarına çıxırırlar. Qısaca desək, yüz illərdir ki, ermənilər XI əsr fars ədəbiyyatının parlaq nümunələrindən olan "Qabusnamə"də yazıldığı kimi, "bədfel, kündəbədən, oğru, gözü götürməyən, bir ayağı qaçmaqda olan, yersiz hay-küy salan, vəfasız, riyakar, söyüş söyən, ürəyi xıltlı, ağasına düşmən" xislətindən əl çəkmir. Tanınmış içveç şərqsünası,

“*Müsəlman intibahı*” kitabının müəllifi prof. Adam Mets (1869-1917) ermənilər haqqında keçmişdə deyilənləri və gələcəkdə deyiləcəkləri özünün üç cümləsi ilə ifadə etmişdir: “... ağ qulların ən pisi ermənilərdir. Abır-həyaları yoxdur, oğurluqları olduqca məşhurdur. Onlar yalnız dəyənək və qorxu altında yaxşı işləyirlər”.

Ermənilərin oğruluğuna daha bir tarixi sənəd şahidlik edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin Versal sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə tam səlahiyyətli nümayəndə heyəti göndərmək haqqında qərarından sonra Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılıq etdiyi və Ceyhun Hacıbəylinin də daxil olduğu Azərbaycan nümayəndə heyəti 1919-cu il aprelin 22-də Parisə yola düşür. Bir müddət sonra Ceyhun bəy böyük qardaşı Üzeyir bəydən məktub alır. 1920-ci il yanvarın 16-da- Paris Sülh Konfransında Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasından 5 gün sonra yazılan, “Azərbaycan” qəzeti idarəsindən (1919-cu ildə Üzeyir Hacıbəyov "Azərbaycan" qəzetinin redaktoru vəzifəsinə təyin olunmuş və 1920-cu il aprelin 28-dək bu vəzifədə çalışmışdır) yola salınan və “Gözümün işığı Ceyhun!”la başlayan məktubda Ü. Hacıbəyli hal-əhvaldan, kiçik girişdən sonra nigarançılıqla yazır: “Bir neçə gün əvvəl İstanbul səfirimiz Yusif Vəzirovdan (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1919 il avqustun 1-də özünün Ukraynadakı keçmiş diplomatik nümayəndəsi Mir Yusif Vəzirovu- Yusif Vəzir Çəmənəminlini İstanbula göndərilən diplomatik missiyanın başçısı təyin etmişdir- T.A.) bir məktub aldım. Yazır ki, ermənilərin fransızca “Renessans” qəzeti iddia edir ki, “Arşın mal alan”ı yazan ermənidir. Yusif bu işdən çox mütəəssir olduğunu yazır və israr eləyir ki, mən əsərlərimin notlarını çap edib ona göndərim ki, o da səfərət xərcinə onların bütün Avropada, Amerikada intişarına səy etsin. Hərgah mən Parisdə olsaydım, notlarımı tezliklə və yəqin ki, ucuz olaraq çap etdirərdim. Mən əhvalatı Nəsb bəyə (Nəsim bəy Yusif oğlu Yusifbəyli (1881-1920) Zaqafqaziya Seyminin üzvü, Zaqafqaziya federativ hökumətində – maarif naziri, Azərbaycan Demokratik Respublikasının hökumətində 1918-ci il may ayının 28-

dən 1919-cu ilin martına kimi maarif naziri, 1919-cu ilin martından 1920-ci ilin martına kimi Baş Nazir, eləcə də Daxili İşlər Naziri (16 iyun 1919 – 22 dekabr 1919) işləmişdir- T. A.) söylədim, o, dedi ki, bu iddia ermənilərin Zəngəzur iddiasından daha betərdir”.

Dahi bəstəkar daha sonra qardaşına yazır ki, gələcəkdə sizin buraya gəlmək, yaxud mənim Parisə getmək imkanımız olsa, o zaman “musiqi işlərimlə məxsusi məşğul olub, bu xüsusda Avropa əfkari-ümumiyyəsinin diqqətini cəlb edərdik. Üzeyir Hacıbəyli erməni oğruluğundan o dərəcə ehtiyatlanırdı ki, məktubunda Bakıda “O olmasın, bu olsun” tamaşasına “ingilis böyüklərindən birinin də baxdığını, qeydlər apardığını, əsərin müəllifinin kim olduğunu da cib dəftərçəsinə yazdığını Ceyhun bəyə xəbər verməyi lazım bilirdi. Üzeyir bəy qardaşına sevinclə yazırdı ki, əsərlərim Avropalıların marağına səbəb olur. Ona görə də bu yolda müntəzəm işləməliyik.

Tarix göstərir ki, ermənilərin öz xislətindən –oğurluqdan əl çəkmək niyyəti yoxdur. Onlardan zərər görməmək, erməni plagiatlığına qarşı effektiv mübarizə aparmaq üçün çarə Üzeyir bəyin dediyinə qalır “...bu yolda müntəzəm işləməliyik”, “*Oğru* varlı evə göz dikər”- atalar sözü ilə təsəlli , təskinlik tapmamalıyıq...

“Ədəbiyyat qəzeti”, 26 noyabr 2016;

modern. az, 26 noyabr. 2016;

Azərbaycan” qəzeti 21 dekabr 2016.

Abay Dağlı və onun «Okullular» pyesinə
qloballaşma kontekstində bir nəzər

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan Mirzə Abay Dağlının (1906, Şuşa-1989, İstanbul) həyat və yaradıcılıq yolu, ədəbi irsi haqqında ötən əsrin 90-cı illərinin sonundan Kütləvi İnformasiya Vasitələrində ara-sıra bioqrafik materiallar dərc olunmağa başlasa da, istedadlı yazıçı-dramaturqun qələminə mənsub bədii nümunələrin – xüsusi ilə onun mühacirət dövrü yaradıcılığının elmi-nəzəri baxımdan ardıcıl və sistemli araşdırılması son dövrlərə təsadüf edir. Xalq yazıçısı, görkəmli ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru professor Elçin ədəbiyyatşünaslıq elmi və ədəbi tənqidin qarşısında duran vəzifələrdən və mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi prinsiplərindən bəhs edərkən haqlı olaraq ümumən mühacirət irsinin tədqiqinin aktuallığını və bu problemə ciddi yanaşmağın vacibliyini vurğulayır: «Ümumiyyətlə, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının öyrənilməsi və həmin ədəbiyyatın ədəbi prosesə cəlb edilməsi bu gün bizim ədəbiyyatşünaslıq elminin və ədəbi tənqidin qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir. Hissə qapılmadan, «mühacirətdə nə yazılıbsa, hamısı əladır!» — kimi kor-koranə prinsiplə yox, obyektiv elmi-nəzəri meyarlarla aparılan araşdırmalar nəticəsində xalqımızın uzun müddət ayrı düşmüş mənəvi sərvəti, təbii ki, özünə qaytarılmalıdır» (1, s.546).

AMEA Rəyasət Heyətinin 2014-cü ildə keçirilən iclasının qərarına əsasən «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası»nın yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Hazırda həmin qərarla müəyyənləşdirilmiş tədbirlərin icrasının həyata keçirilməsi – seriya ilə kitabların buraxılması, o cümlədən Abay Dağlının bədii

irsinin nəşrə hazırlanması istiqamətində AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsində müvafiq işlər görülür.

Fəlsəfə doktoru, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının səriştəli tədqiqatçısı Nikpur Cabbarlının Abay Dağlının həyat, yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmaları xüsusi ilə diqqəti çəkir və təqdirəlayiqdir. «Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı» adlı monoqrafiyasında (2) tədqiqatçı Abay Dağlının həyat yoluna və yaradıcılığının mühacirətqədərki dövrünə qısaca nəzər salır, ədəbi irsinin tədqiqi tarixini və vəziyyətini qiymətləndirir, mühacirət illərində yazdığı dram və nəsr əsərlərini müasir tələblər səviyyəsində təhlil müstəvisinə cəlb edir. Nikpur Cabbarlı monoqrafiyada mühacir yazıçının ədəbi irsini beş problem – «Sənətkar və zaman problemi», «Anadolu istiqlal savaşının inikası», «Totalitar sovet rejiminin ifşası», «Milli-mənəvi dəyərlər problemi», «Quzey Kıbrıs olaylarının əksi» ətrafında qruplaşdıraraq araşdırmış, öz təbiri ilə desək, Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı barədə müəyyən elmi təsəvvür yaratmağa çalışmışdır. Adı çəkilən monoqrafiyada «Təbii ki, A.Dağlının ədəbi irsinin tədqiqi sahəsində hazırkı vəziyyət qənaətbəxş sayıla bilməz. A.Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığının nisbətən ətraflı araşdırılması yönündə ilk təşəbbüs olaraq ədəbi-elmi ictimaiyyətin diqqətinə təqdim edilən bu monoqrafiya da məhz həmin boşluğu müəyyən qədər aradan qaldırmaq məqsədi izləyir» - yazan Nikpur Cabbarlı qənaətində haqlıdır və bizim də Abay Dağlı ədəbi irsinin diqqətçəkən nümunələrindən biri olan «Okullular» pyesinə müraciətimiz dramaturqun yaradıcılığını konkret nümunələr əsasında, daha geniş aspektdə araşdırılması məqsədi daşıyır. Pyesin təhlilinə keçməzdən əvvəl Abay Dağlının həyat və fəaliyyətinə qısaca nəzər salsaq, fikrimizcə, yerinə düşər və ədibin «Okullular»a apanan yaradıcılıq yolunun işıqlandırılmasına da yardımçı olar.

Həyatı

Mirzə Abay Dağlı (Cəmil İbrahim oğlu Ağayev) 1906-cı il yanvar ayının 27-də Şuşada çilingər, öz ifadəsi ilə desək, «qustar» ailəsində anadan olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bəzi mənbələrdə, məsələn, 1936-cı ildə öz qələmi ilə doldurulmuş «Kadrlar uçotu üzrə şəxsi vərəqə»də (15) və 1937-ci ildə yenə özünün yazdığı «Şəxsi kartoçka»da (yenə orada) A.Dağlı təvəllüd tarixini nədənsə, 1910-cu il kimi göstərmişdir. Yaxud abaydağlışünaslardan Lətif Yücelin 1991-ci ilin aprelində Bakıda keçirilmiş «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı» beynəlxalq elmi simpoziumdakı çıxışının mətnində (18) Abay Dağlının doğum tarixi 1922-ci il kimi göstərilmişdir. Lakin əksər araşdırmaçıların yekdil qənaətinə və bir çox rəsmi sənədlərə, o cümlədən A.Dağlının özünün yazdığı «Avtobioqrafiya»ya əsasən A.Dağlının təvəllüd tarixi 1906-cı ildir.

Abay Dağlı atasının yanında işləyə-işləyə ilk təhsilini Şuşada realni məktəbdə almış, bir müddət (1925-1927) pioner təşkilatçısı kimi çalışdıqdan sonra Azərbaycan Mərkəzi Partiya məktəbində oxumuş (1927-1929), 1936-cı ildə Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat fakültəsinin ədəbiyyat ixtisası üzrə tam kursunu bitirmişdir. Hələ bundan xeyli əvvəl – 1929-1932-ci illərdə Şəmkir rayonunun Zəyəm və Anino kənd məktəblərində müəllimlik edən Abay Dağlı 1936-cı ildə dərslər demək üçün təyinatla Nuxadakı Stalin adına Pedaqoji Texnikuma göndərilir və 1940-cı ilədək orada çalışır. Vəzifəsi ixtisara düşdüyündən 1940-cı ildə Bakıya gəlir və Nizami muzeyində kiçik elmi işçi kimi fəaliyyətə başlayır. 1941-ci ildə orada da ştatın ixtisarı ilə əlaqədar işindən azad olunur.

1941-ci ildə Böyük Vətən Müharibəsinə, cəbhəyə çağırılan Abay Dağlı bir daha Vətənə qayıtmır. Əvvəllər Münhendə, sonralar Ankara və İstanbulda yaşayır. 1989-cu ildə İstanbulda vəfat edir. 1960-cı illərdə bacısı Xanıma yazdığı məktublardan məlum olur ki, o, əvvəlcə Almaniyada, sonralar Türkiyədə ailə həyatı qurmuşdur. Həyat yoldaşının adı Əminə, yeganə övladının adı Nursəndir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Xalq yazıçısı Anarın «Qürbət mənim içimdə» (3), tanınmış diplomat, istedadlı publisist Ramiz Abutalıbovun «...Ağrı ilə

Altaylar arasında bir ruh», yaxud Münhendən Parisə, sonra da Bakıya gətirilmiş bir bağlama haqqında» (4), İradə Uluxanlının «Yazıçı Anar kim olub» (5), Taleh İsmayılın «Türklüyün daha bir səsi» (6), Aslan Kənanın «Anar» və Rana təxəllüslü yazıçı kimdir? – Mirzə Abay Dağlı, yoxsa...» (7), prof. Vaqif Sultanlının «Taleyin qəriblik yükü» (8), Maarif Teymurun «...evimizə ozan gətirmişəm» (9) və bu qəbildən olan bir sıra digər məqalələrin Azərbaycanda Abay Dağlının tanıtılması və təbliğində müəyyən rolu olmuşdur. Heç şübhəsiz ki, bu sırada Məhəmməd Füzulinin 500 illiyinə həsr olunmuş respublika konfransının materialları (10), o cümlədən tədbirdə muzeyin əməkdaşı Kübra Mahmudovanın «Abay Dağlı və Füzuli» mövzusunda çıxışı da (yenə orada) qeyd edilməlidir.

Yaradıcılığı

Abay Dağlı maraqlı, mürəkkəb və zəngin bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Mövzu, ideyasına görə onun yaradıcılığını iki mərhələyə bölmək olar: mühacirətəqədərki və mühacirət dövrü. Mühacirətəqədərki mərhələni ilk qələm təcrübələri, sovet həyat və yaşayış tərzilə bağlı məqalələr, Azərbaycan və dünya klassiklərinin irsi ilə əlaqədar ümumi məlumat səciyyəli yazılar, şeirlər, mənzum əsərlər və s. təşkil edir. Salman Mümtaz adına Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinin (MDƏİA) direktoru Maarif Teymurun tərtib etdiyi «Səslərəm səni» adlı kitabda Abay Dağlının şeirləri və ədəbi-tənqidi məqalələrinin bir hissəsi toplanılmışdır. Kitabda verilən poeziya nümunələri əsasən doğma el-obanın, Şuşanın, ana təbiətin füsunkar gözəlliyinin, saf, təmiz məhəbbətin, gözəllərin vəsfinə, məqalələr isə Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı klassiklərinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuşdur.

Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı həm sənətkarlıq, həm də mövzu-ideya baxımından kəskin fərqlənir. Böyük Vətən Müharibəsi illərində qələmə aldığı bir sıra poeziya nümunələri milli legionun mətbu orqanında – «Azərbaycan»

qəzetində dərc edilmişdir. Onlardan bəziləri («Novruz», «Azəri türküsü», «Abbas Mirzə səslənərkən», «Azərbaycan», «Ay-ulduz əfsanəsi», «Yoxdur» və s.) Məmməd Cəfərlinin «Azərbaycan legion ədəbiyyatı» kitabında (11) öz əksini tapmışdır.

Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığında qəzəllər mühüm yer tutur. Bu əsərlərində o, «daha çox vətən həsrətini, qüribət həyatının ağır-acılarını ifadə etmişdir» (2, səh.6). Tanınmış mühacir ədəbiyyatşünas Mustafa Haqqı Türkəqul Abay Dağlının qəzəllərindən ibarət kitabı 1962-ci ildə «Mirzədən qəzəllər» adı ilə İstanbulda nəşr etdirmişdir. Kitaba yazdığı ön sözdə M.H.Türkəqul Abay Mirzənin kitabda təqdim etdiyi əsərlərin forma baxımından klassik qəzəllərə bənzədiyini, lakin onların həm dil, həm də mövzu baxımından tamamilə yeni olduğunu vurğulayır və cəsarətlə qeyd edir ki, Abay Dağlı bu qəzəlləri ilə fikir yığcamlığı, ifadə aydınlığı və sadə sözlərlə zəngin türkcəmizin gözəl bir örnəyini vermişdir.

İstər mühacirətəqədər və istərsə də, mühacirətin ilk illərində poeziyaya meyl göstərən Abay Dağlı ədəbi aləmdə daha çox dramaturq kimi tanınır. «Əsir ruhlar», «Füzuli», «Okullular», «Sakarya», «Atatürk», «Sakarya çetesi», «Malazgirdən Sakaryaya», «Sakaryada 22-ci gün», «Albay», «Dədə Qorqud» kimi pyeslər (16) Abay Dağlı qələminin məhsuludur və əsərlərin adlarından da görüldüyü kimi onların mövzusu milli, mənəvi, mədəni, tarixi dəyərlərdən, istiqlal savaşından, istiqlal qəhrəmanlarının həyatından götürülmüşdür. Yazıçının «Onlar türklərdir» adlı memuarında isə sovet rejim və ideologiyasının bəlaları, fəsadları, eyni zamanda faşizmin törətdiyi cinayətlər təsirli bir dillə əksini tapmışdır.

Abay Dağlı yaradıcılığı, onun pyeslərinin mövzusu, ideyası barədə müəyyən təəssürat əldə etmək üçün bu əsərlərlə bağlı vaxtı ilə qələmə alınmış rəylərə qısaca nəzər salmaq yetərlidir. Ədəbiyyatşünas Mustafa Haqqı Türkəqul «türkçü və istiqlalçı», eyni zamanda «xocam və dostum» deyə təqdim etdiyi Abay Dağlının uzun illər ağır şərtlər altında və çətin şəraitdə bolşevizmə və sovet rejiminə qarşı «qələm mücadiləsi» etdiyini göstərir və dramaturqun «Əsir ruhlar» pyesinə giriş əvəzi «Əsərin müəllifi haqqında bir neçə söz» adlı məqaləsində yazır: «Mirzə bu

yazı mücadiləsində realist, səmimi və cəsur olmuşdur... xaricdəki ədəbi fəaliyyəti müddətində Mirzə heç bir cərəyan və qruplaşmaya qatılmayaraq, türkçülük və Azərbaycan istiqlalı fikrini özünə şüar etmiş, bütün məsaisini (çalışma, səy göstərmə – T.A.) bu yolda sərf etmişdir. Çox mütəvazi, nəfsinə hakim, iradəli və ideallarına sonunadək sadıq olan dostumun tək arzusu Azərbaycanın istiqlalına qovuşması və türkçülüynün payidar (ədəbi, daimi – T.A.) olmasıdır» (16, s.v.1, səh.5).

Müəllifin «Atatürk – cəbhələrdə və Çanakkalada» (1966), «Sakarya» (1965), «Sakarya çetesi» (1969), «Malazgirdən Sakaryaya» (1971), «Sakaryada 22-ci gün» (1971), «Albay» pyeslərində istiqlal savaşı, Atatürkün yenilməz obrazı, eləcə də Kıbrıs hadisələrində türk əsgərlərinin şücaəti böyük sevgi ilə canlandırılmışdır. Atatürk mövzusu Abay Dağlı yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Onun qənaətinə görə, «böyük Atatürkü yalnız elmi deyil, ədəbi əsərlərlə də tanımaq lazımdır». İstanbulda nəşr olunan «Kamalizm» adlı jurnalda dərc olunan məktubunda o, yazır ki, böyük Atatürkü sənətdə, xüsusən səhnədə canlandırmağa çalışmaq bütün qələm əhlinin borcudur (16, s.v.11, səh.5). «Atatürk – cəbhələrdə və Çanakkalada» pyesinə ön söz kimi qələmə aldığı «Atatürk mövzulu pyeslər» adlı yazısında qeyd edir ki, Atatürk haqqında bir film ssenarisinin əcnəbi tərəfindən yazılacağını eşidəndə üzüldüm. Abay Dağlı yazır: «...bəlkə bu film texniki baxımdan mükəmməl ola bilər, fəqət Onu bizim qəlbimizdəki «O» olaraq əsla canlandırma bilməz» (yenə orada). Dramaturq bu istiqamətdə ilk addım kimi «Hakan» pyesini, sonra «Ataxan»ı, daha sonra «Atatürk»ü yazır. Doç.dr. Faruk Timurdaş «Ataxan» pyesinin «milli və humanist görüşlə, xeyli təsirli dillə, yaxşı bir teatr texnologiyası» ilə yazıldığını və əsərin maraqla qarşılanacağına inandığını qeyd etmişdir (yenə orada). «Sakarya çetəsi» də (müəllifin yazdığına görə bu pyes Sakarya savaşı mövzusunda «Sakarya qərargahı» adlı irihəcmli pyesin bir şəkli) Abay Dağlının hərbi-vətənpərvərlik, Vətənə sevgi, qəhrəmanlıq mövzusunda qələmə aldığı pyeslərdəndir və istiqlal mücadiləsi qəhrəmanlarının obrazını səhnədə canlandırmaq məqsədi ilə qələmə alınmışdır.

Hələ gənclik illərindən taleyini sözə, sənətə bağlayan Abay Dağlı müxtəlif janrlarda – oçerk və dram əsərlərində yazıçı, şair obrazları yaratmışdır. Yaradıcılığının ən məhsuldar və müdrik dövründə – ötən əsrin 60-70-ci illərində o, «Füzuli» və «Dədə Qorqud» pyesləri ilə türk-islam dünyasının iki parlaq simasına öz məhəbbətini izhar etmişdir. Prof.dr. Əli Nihat Tərhan «Füzuli» haqqında yazmışdır: «Bizdə Füzuli haqqında bir səhnə əsəri vücuda gətirən A.Dağlı şirin bir qərb türkcəsi şivəsi ilə bizi Füzulinin içli lirizminə sürükləyir, qüsursuz nəzm dili içində səhnənin icab etdirdiyi qıvrıqlığı da ustalıqla əsərinə verə bilən bu idealist şair ədəbiyyatımızın mühüm bir əksiyini tamamlamışdır» (16, s.v.4, səh.6). Ankarada nəşr olunan «Türk bilgisi» dərgisi isə rəsmi və özəl teatr mənsublarına «Füzuli» pyesinə lazımı diqqət göstərməyi tövsiyə edir və yazırdı: «Hörmətli A.Dağlı bir Füzuli aşiqi olaraq öz sənət qüdrətinin coşqunluğu ilə qarşımıza canlı bir Füzuli çıxarmışdır. Ədəbiyyat tarixinin kif atmış səhifələri içində həbs edilmiş Füzulinin yerinə qarşımızda yaşayan və sənət zövqü ilə bizi büyüləyən (təsirləndirən, özünə bağlayan – T.A.) bir Füzuli var» (yenə orada).

«Dədə Qorqud» pyesi də eyni istəkdən, eyni məramdan – milli-mənəvi dəyərləri, tarixi şəxsiyyətləri yaşatmaq, təbliğ etmək arzusundan ərsəyə gəlmişdir. Müəllif kitaba giriş əvəzi yazdığı «Dədə Qorqud pyesi» adlı məqalədə də göstərir ki, Vətənin müdafiəsi, gənclərin bu ruhda yetişdirilməsi üçün bu qəbildən olan əsərlər faydalıdır.

Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı haqqında dediklərimizi yekunlaşdırsaq, aşağıdakı qənaətlərə gələ bilərik:

- Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tanınmış xadimlərindən olan Abay Dağlının əsərlərinin başlıca ideyası türkcülük, azərbaycançılıq, istiqlalçılıqdır;

- Abay Dağlının çoxşaxəli yaradıcılığını, rəngarəng mövzularını bir ana xətt birləşdirir: milli-mənəvi, tarixi dəyərlərə sonsuz məhəbbət. Bu sevgi istiqlal savaşıdan yazanda da, Füzuli, yaxud Dədə Qorqud obrazını yaradanda da, yaxud məktəb, təhsil həyatını işıqlandıranda da eyni dərəcədə özünü göstərir, təzahür edir;

- qərib, mühacir həyatının qəmi, kədəri, Vətən həsrətinin iztirabları, doğmaların intizarı və «içi sızladan ədəbi bir üzüntü» Abay Dağlının ədəbi irsinə hopmuşdur;

- Abay Dağlının toxunduğu mövzular köhnəlməmişdir, bu gün də aktual və əhəmiyyətlidir;

- sosial vəziyyətindən, yaşından, cinsindən asılı olmayaraq, cəmiyyətin bütün təbəqələri dramaturqun oxucu auditoriyasına rahatlıqla daxil olur, burada milli adət-ənənələrə zidd, böyüməkdə olan nəslin təlim-tərbiyəsinə zərər vura biləcək pis vərdislərə, o cümlədən siqaret çəkmək, araq içmək kimi səhnələrə təsadüf edilmir;

- Abay Dağlının pyesləri özünün bədii məziyyətləri, üslubu, dialoqların canlı, dilinin sadə, anlaşılan, həm zəngin və koloritli olması ilə də yadda qalır. Dramaturq oxucunu intizarda saxlamağı, öz qəhrəmanlarının taleyini sonunadək izlətməyi bacarır, əsərlərin süjeti sadə, kompozisiyası yığcamdır. Bir sözlə, A.Dağlı pyesləri sənətkarlıq baxımından da sanballı və diqqətçəkəndir;

- Abay Dağlının pyesləri daha çox maarifçilik missiyası daşıyır: xalqın tarixində, taleyində iz qoymuş şəxsiyyətləri, böyüməkdə olan nəslin milli dəyərlər ruhunda tərbiyəsinə təsir edəcək örnəkləri tanıdır, təbliğ edir. Təsadüfi deyil ki, pyeslərinin əksəriyyətində müəllif oxucularına müraciət edərək məramı, məqsədini əvvəlcədən bəyan edir;

- istər tarixi, istər müasir mövzularda A.Dağlı dövrün tələblərini və milli maraqları məharətlə ön plana çəkir: Vətənə məhəbbət, millətə xidmət! Yazıçının bu missiyası milli özünü-təcrid yox, sivil dəyərlərə də sahib olmaqla daha sürətli tərəqqiyə nail olmaq kimi bəşəri xarakter daşıyır.

İmzaları

Ədəbi aləmdə Abay Dağlı kimi tanınan Cəmil Ağayevin istər mühacirətəqədər və istər mühacirət dövrü yaradıcılığında digər təxəllüsləri də olmuşdur. İlk yaradıcılığında «Qırmızı Şamxor», «Nuxa işçisi», «Ədəbiyyat», «Kommunist», «Gənc pedaqoq» qəzetlərində «Şuşalı», «Ağayev Cəmil», «A.Cəmil» imzaları ilə şeir və məqalələr dərc etdirən Abay Dağlı daha sonralar «A.M.D.», «M.D.», «Rana», «A.Anar», «A.Dağlı», «Abay Mirzə», «Abay Mirzə Dağlı», «Abay Dağlı» kimi təxəllüslərlə yazıb yaratmışdır. Abay Dağlı qohumları, xüsusi ilə bacısı Xanımla yazışmalarını «Abay Ağa» kimi imzalamışdır (16, s.v 13).

Abay Dağlı fondu haqqında bir neçə söz

Abay Dağlının mühacirət həyatı və irsi nəinki Azərbaycan oxucuları, heç doğmaları üçün də uzun müddət – ötən əsrin 40-cı illərindən 60-cı illərin sonunadək tam qaranlıq qalmışdır. Yalnız 1965-ci ildə o, bacısı Xanıma ilk məktubu ünvanlayır. Ara-sıra yazışma 1968-ci ilədək davam edir. Sonra məlum olmayan səbəblərə görə məktubların arası kəsilir. Ötən əsrin 90-cı illərindən sonra yenidən Abay Dağlı xatırlanmağa başlayır. Professor Vaqif Sultanlı onun «Füzuli» pyesi haqqında «Azadlıq» radiosunda çıxış edir. Azərbaycan mühacirət irsinin fədakar və təmənnəsiz toplayıcısı Ramiz Abutalıbov 1990-cı illərin sonlarında S.Mümtaz adına ADMİA-ya Abay Dağlının 4 kitabını hədiyyə edir. O zaman eyni vaxtda R.Abutalıbov Abay Dağlının kitabları – «Dədə Qorqud», «Əsir ruhlar», «Albay», «Sakarya çetesi» pyesləri barədə mətbuatda çıxış etsə də, müəllifin həyatı barədə geniş informasiya vermir və özünün də etiraf etdiyi kimi, «Mirzə Abayın əsl adı hələ də naməlum qalır» (4). Məqalənin sonunda müəllif oxuculara müraciət edərək Abay Dağlı haqqında məlumat verilməsini xahiş edir. 2000-ci il noyabrın 6-da bacısı Xanımın arxivə təqdim etdiyi 310 sənədin əsasında

ADMİA-da «Şair, publisist, ədəbiyyatşünas Mirzə Abay Dağlı (Ağayev Cəmil İbrahim oğlu)» fondu (№ 691) yaradılır. Burada Abay Dağlının həyat və yaradıcılığı ilə bağlı 1924-1997-ci illəri əhatə edən sənədlər toplanılmışdır.

Fonda daxil olan sənədlər elmi-texniki cəhətdən işlənilmiş, siyahısı tərtib olunmuş və aşağıdakı ardıcılıqla təsnif edilmişdir:

- M.A.Dağlının əlyazmaları;
- Pyes və şeirləri;
- Məqalə və qeydləri;
- M.A.Dağlının tərcümeyi-hal-sənədləri.

«Okullular» pyesinə
qloballaşma kontekstində baxış

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan Mirzə Abay Dağlının (1906, Şuşa-1989, İstanbul) həyat və yaradıcılıq yolu, ədəbi irsi haqqında ötən əsrin 90-cı illərinin sonundan dövrü mətbuatda ara-sıra bioqrafik materiallar dərc olunmağa başlasa da, istedadlı yazıçı-dramaturqun qələminə mənsub bədii nümunələrin – xüsusi ilə onun mühacirət dövrü yaradıcılığının elmi-nəzəri baxımdan ardıcıl və sistemli araşdırılması son dövrlərə təsadüf edir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının peşəkar araşdırıçısı, Dövlət mükafatı laureatı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nikpur Cabbarlının Abay Dağlının həyatı, yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatları xüsusi ilə diqqəti çəkir və təqdirəlayiqdir. «Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı» adlı monoqrafiyasında (1) tədqiqatçı yazıçının mühacirət dövrü yaradıcılığı barədə müəyyən elmi təsəvvür yaratmağa çalışmışdır. Adı çəkilən monoqrafiyada «Təbii ki, A.Dağlının ədəbi irsinin tədqiqi sahəsində hazırkı vəziyyət qənaətbəxş sayıla bilməz. A.Dağlının mühacirət dövrü

yaratıcılığının nisbətən ətraflı araşdırılması yönündə ilk təşəbbüs olaraq ədəbi-elmi ictimaiyyətin diqqətinə təqdim edilən bu monoqrafiya da məhz həmin boşluğu müəyyən qədər aradan qaldırmaq məqsədi izləyir» (1, s.8) - yazan Nikpur Cabbarlı qənaətində haqlıdır və bizim də Abay Dağlı ədəbi irsinin diqqətçəkən nümunələrindən biri olan «Okullular» pyesinə (2) müraciətimiz dramaturqun yaratıcılığını konkret nümunələr əsasında, müasir dünyanı öz ağışuna almış qloballaşma aspektində araşdırılması məqsədi daşıyır.

Başlanğıcını orta əsrlərdən götürən, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən geniş vüsət alan, sürətlənən, bəzən milli-mənəvi dəyərlərin bəlası kimi təqdim olunan qloballaşma müasir, modern texnologiyanın sayəsində cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahələrini bürüyən, hər cür milli, dini, regional sədləri, sərhədləri dəf edərək iqtisadiyyatı, ictimai-siyasi hadisələri, axınları, cərəyanları, ideologiyaları bir məcraya yönəldən tarixi prosesdir. Obrazlı desək, qloballaşma bir tərəfdən şirin su kanalları kimi torpağa can verir, iqtisadiyyatı, ona bağlı sahələri dirçəldirsə, digər tərəfdən kükrəyən dağ çayı kimi təbiətin və bəşər övladının əli və əqli ilə yaranan nemətlərin bir qismini məhv edir, dağıdır, viran qoyur. Hələ çar Rusiyası dövründə imperiya ərazisindəki müsəlman bacı-qardaşlarını tərəqqiyə, elmə, Avropa mədəniyyətinə sahib olmağa səsləyən maarifçilər öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi də unutmamağı tövsiyə edirdilər. Qərb həyat, təfəkkür tərzinə daha dərinədən nüfuz etdikcə, bələd olduqca böyük maarifi, naşir, redaktor, irsi və şəxsi həyatı ilə Azərbaycana bağlı İsmayıl Qaspiralının Avropa mədəniyyəti adı altında digər xalqlara insan haqları, yaxud vicdan azadlığı adı altında inteqrasiyasına, belə demək mümkünsə, bir sıra əxlaqdan kənar xüsusiyyətlərin sırımmasına, transferinə qarşı çıxmış, bədii və publisistik əsərləri ilə bu prosesə qarşı kəskin mübarizə aparmışdır. Bədii əsəri «Firəngistan məktubları»nda «Bu gün Avropadan geri qalmış millətlər Avropanı müəllim və xoca tutmalıdırsa da, Avropanın qüsurlarından, xətələrindən ibrət alıb bundan daha səadətli yaşam tərzini qurmağa səy göstərmələri daha ziyadə vacibdir» - yazan (4,162) İ.Qaspiralı «Avropa mədəniyyətinə bir nəzər» adlı publisistik əsərində qeyd

edir ki, Avropa bir ixtiyardır, təcrübəsi çoxdur. İxtiyarlığına hörmət edək. Təcrübəsindən bəhrələnək, xətalərini təkrar etməyək: məktəblərini, universitetlərini bizlər də təsis edək, elmlə aqlımızı ziyalandırdığımız qədər haqq və ədalətlə ürəklərimizi doldurmağa çalışaq. Avropada pis-yaxşı nə varsa, uşaq kimi çapmayaq, bir insan kimi götür-qoy edək: nədir, nəyə yarar, vicdan və haqq-ədalət xaricində deyil ki?!” (4,181)

Qloballaşmanın təcavüzünə məruz qalan milli-mənəvi dəyərlər, adət-ənənələr hər kəsi düşündürən ciddi problemlərdir. Bu baxımdan, Abay Dağlının «Okullular» pyesini dramaturqun «SOS» siqnalı, fəryadı kimi də qəbul etmək olar.

«Okullular» pyesini Abay Dağlı 1963-cü ildə yazmış, İstanbulda nəşr etdirmişdir. 3 pərdədən, 9 səhnədən ibarət əsərin mövzusu Türkiyə məktəblilərinin həyatından götürülmüşdür. Pyesin qəhrəmanları məktəblilər – Gülsər, Gülsərən, Yavuz, Yılmaz, Erol, Birol, Gürşad, Murad, eləcə də Lisey müdiri, Müəllimə, Məmur qız, Kasıb ana, Zəngin ata, Xadimə və kütləvi səhnələrin iştirakçıları – rəqqaslar, kitab alan məktəblilərdir. Yeri gəlmişkən bir məqama diqqət yetirilməlidir. Abay Dağlı ixtisas etibarı ilə pedaqoq olmuş, xeyli müddət Azərbaycan və Türkiyə məktəblərində dərs demişdir. O, məktəb mühitinə, müəllim-şagird- valideyn münasibətlərinə dərinləndən bələd olmuşdur. Müəllifin pyesə giriş əvəzi yazdığı ön sözdən də bu qənaətə gəlmək olar. «Məktəblər üçün seçilən pyeslərin həm məktəb, həm müəllim, həm də şagird və onların valideynləri ilə bağlı olması hər bir təhsil işçisinin dilədiyidir» – yazan Abay Dağlı qeyd edir ki, bu mövzuda əsərlər çox azdır və bu pyes, öz dünyamızdan, sırf məktəb həyatından götürülmüşdür (2, səh.3). Əsərin müəllifi məqsədini belə bəyan edir: pis örnəkləri göstərüb, yaxşı nəticələrə nail olmaq və bir yardımçı dərs kitabı kimi müəllim-şagird-valideyn üçlüyünə xitab etmək!

«Okullular»dakı Yavuz baxdığı filmin qəhrəmanının hərəkətlərinin təsiri ilə danışır: «...sevgilisiylə bərabər dış məmləkətlərə qaçdı. Dünya sosyetesinə (sosyete – 1950-ci illərdə dünyanın müxtəlif yerlərində bir araya gələrək əylənən zəngin insanlar qrupu – T.A.) qarışdı. Bir daha yurduna dönmədi. Vətənə də qəhr

olsun dedi, millətə də» (2, səh.24). Əslində, pyesdə tez-tez işlənən , səslənən «sosyete» elə qloballaşmanın, integrasiyanın belə demək mümkünsə, ibtidai forması idi. 50-60 il əvvəl Amerika, Qərb saqqızına, filminə, musiqisinə, libasına ,həyat tərzinə xəyalən aşıq olanlar və onunla nəfəs alanlar bu gün istəklərinə çatmış, həmin nemətlərə tam sahib olmuşlar. Lakin bu da son deyildir. Milli-mənəvi, hətta dini dəyərlərin itirilməsi kimi daha ciddi təhlükələr var. «Okullular»da Zəngin ata qızını məktəbdən Amerikadan gələn ingilislə rəqsə sürükləyir, Lisey müdirinə «Mən qızımı bu «məmləkətdə» oxutmağa tənəzzül etməm», «...Mədəniyyəti yabançılar öyrədir. Siz kimmişsiniz?» (2, səh.40) – deyə üsyan edir. Zəngin atanın qızı Gülsərən əcnəbi dildə bir-iki kəlməni, o cümlədən «reverans» sözünü işlətməklə kifayətlənsə, bugünkü gəncliyin dilində yad kəlmələr az qala doğmaları üstələməkdədir.

Mürəkkəb, maraqlı və məhsuldar yaradıcılıq yolu keçmiş Abay Dağlı «Okullular» pyesi ilə «sosyete»nin, integrasiyanın, qloballaşmanın milli-mənəvi dəyərlərə vurduğu zərbələrlə, törətdiyi fəsadlarla barışmır. O, gəncləri adət-ənənələrə sadıq qalmağa, Vətənin və millətin mənafeyini qorumağa, ata-babaların keçdiyi şanlı, şərəfli yolu öyrənməyə və onu uca tutmağa çağırır.

Bütün səhnələri məktəbdə cərəyan edən pyesin süjeti düşüncə və yaşam tərzini fərqli olan şagirdlərin, onların valideynlərinin məktəbə, təhsilə və ümumiyyətlə, həyata olan münasibətin üzərində qurulmuşdur: Qaraqoyunlu liseyi qonşu Ağqoyunlu liseyi ilə müsabiqəyə hazırlaşır, bu proses zamanı şagird-müəllim-valideynlərarası münasibətlər, onların hansı istək, arzu ilə yaşadıkları, gələcək planları bütün çalarları ilə ortaya çıxır. Gülsərən zəngin ailədən, erköyün, yüngül xasiyyətli, bəsit düşüncəli qızıdır, milli hiss və duyğulardan uzaqdır, fikri-zikri bəzənməklə, saqqız çeynəməklə, əcnəbi musiqini dinləməklə, son dəblə geyinməklə özünü başqalarına nümayiş etdirməkdir. Şagird dostlarına qarşı səmimi davranmır, mütaliə etmir, bununla belə ədalıdır, iddialıdır, siyahıda adının ikinci olmasına kəskin etiraz edir: «Mənim adımla niyə ikinci sırada yazmışınız?» - deyə etiraz edir (2, səh.7), hay-küy salır. «Küçələrdə hamı mənə tamaşa edir» -

deyə lovğalanır (2, səh.21), məktəbli çatnasından kitab-dəftər əvəzinə fransız ayaqqabısı, Amerika saqqızı, açıq-saçıq fotolarla doldurulmuş jurnallar çıxır. Özünün «sosyete»yə aid olduğunu addımbaşı xatırladan Gülsərən «Nə varmış bu məmləkətdə? Çoxu köylü-möylüdür... Sanki bu məmləkətin işi bizə qalmışmış...» - deyə xaricə – İsveçrəyə getməyi arzulayır, orada «prensələr kimi gəzəcək, əylənəcək, yaşayacağız» - deyir (2,səh.11). Məsələ və faciə burasındadır ki, Gülsərənin şıltaqlığına, məktəbliyə yaraşmayan, milli-mənəvi dəyərlərə yad, yabançı hərəkətlərinə atası bəraət qazandırır, qızının müdafiəsinə qalxır, müəlliməni, məktəb direktorunu təhqir etməkdən belə çəkinmir. Gülsərənin atası zəngindir, lakin dar düşüncəli, mədəniyyətsiz və həm də həyasızdır.

Var gücünü, vaxtını məktəblilərə həsr edən, onları Vətənə, millətə layiq övlad kimi yetişdirməyə çalışan Müəllimənin üstünə bağırən Zəngin atanın iki-üç cümləsi ilə bütün xarakteri açılır: «Mənim qızımın qiyafət işinə qarışan müəllim arvad sənsən, hə? Niyə onun öz modası ilə məktəbə gəlməsinə icazə vermirsən? Bilirəm, bilirəm, çünki son modalar üçün sizin pulunuz çatmır, qızımın yeni modalar geyməsinə paxıllıq edirsən, onun da özünüz kimi olmasını istəyirsiniz?» (2, səh.39). Harınlıq, nadanlıq və nankorluq zəngin atanın zəhnini kor etmişdir, o da «bu məmləkətdən» bezmişdir. Abay Dağlı məktəb həyatının bütün gerçəkliklərini işıqlandırmaq, eyni zamanda milli dəyərlərə ciddi təhlükə yarandığını bildirmək üçün bir yox, bir neçə məktəblinin timsalında gənclərin kütləvi halda əyri yola düşə biləcəklərindən ehtiyatlanır, həyəcan təbili çalır.

Məktəbdə Gülsərən tək deyildir, onunla ayaqlaşmaq istəyən, onun hərəkətlərini bəyənen, təqdir edən, yüngül həyat tərzinə meyilli gənclər də var. Yılmaz, Erol, Birol belələrindəndir. Yılmaz da «sosyete»yə heyrandır, Qərb jurnallarında dərc olunmuş açıq-saçıq rəsmlərə acgözlüklə baxır. Saqqallı dayısına güvənən Yılmaz əyləncə, yüngül həyat düşkünüdür. Yılmaz Gülsərəni təqlid edir və özünü elə aparır ki, guya onun yolunda fədakarlıq etməyə hazırdır, lakin o, nə davranışında, nə də danışığında səmimidir, elə hey lovğalanır, əlindən isə bir iş gəlmir. Gülsərən atasını «patronlar patronu» kimi təqdim edəndə Yılmaz ondan

geri qalmaq istəmir, atasının «böyük topdançı» olduğunu söyləyir. Yılmaz özünü Avropalı sayır, lakin əsərdən məlum olur ki, qloballaşma, inteqrasiya prosesi ilə o, Avropanın mədəni dəyərlərini yox, çirkinliklərini və eybəcərliklərini mənimsəmişdir: Avropada meydana çıxmış bir sıra gənclər kimi «hər şeyi yandıracaq, hər şeyi yıxacağıq» deyib məktəbi, kitabları atəşə vermək istəyir.

Abay Dağlı bu gənclərə – Gülsərən, Yılmaz, Birol və Erola qarşı digər məktəbliləri - Gülsər, Yavuz, Murad, Gürşadı qoymaqla pyesdə ciddi konflikt yaradır, bu həm əsəri maraqlı edir, süjetdə dinamizmi, gərginliyi artırır, həm də müəllifin ideyasının daha qabarıq çıxmasına yardımçı olur.

Gülsərin ətrafında baş verən hadisələr, kasıbçılıqdan yaranan problemlər onun düşüncəsinə ciddi təsir etmiş və o, bu qənaətə gəlmişdir ki, «bu gün dünyada əsas olan maddiyyatdır». O, «film ulduzu kimi parlamaq» xülyası ilə yaşayır, istəyinə çata bilməyəcəyini düşünəndə mütəəssir olur, ağlayır. Xoşbəxtlikdən Gülsərin tərəddüdlərlə, «gənclik böhranları» ilə dolu həyatı uzun sürmür. Müəllimə onu xilas edir, düz yol göstərir və Gülsərin anasına, məktəbə, kitaba, şagird dostlarına münasibəti, ümumiyyətlə həyata baxışı dəyişir. O, indiyədək yaşadıklarını belə dəyərləndirir: «Bu sadə bir dərs deyil, həyat dərsidir. Həyatın bir sıra gerçəkləri varmış...» (2, səh.57).

Gülsər anlayır ki, Yavuzla olan məhəbbət macərəsi keçicidir və əslində bu yaşda belə münasibət onun dərslərinə, təhsilinə mane olur. O, Müəllimənin tövsiyəsi, məsləhətləri ilə hərəkət edir, onun-bunun qapısında çalışan, paltar yuyan anasına kömək edir, kitab oxumağa başlayır, dərslərə ciddi yanaşır, müsabiqəyə hazırlaşır, «sinemalarda keçirdiyi günlərə» görə peşmançılıq hissi keçirir. Gülsərin həyatında baş verən dəyişiklik onun anasının Müəllimə ilə dialoqunda daha qabarıq üzə çıxır. Anası müəlliməyə deyir: «- Dinləyiniz, bəli, dinləyiniz. Qızım bu son günlərə qədər mənim övladım deyil, üz qaram idi. Nə etdinizsə, siz etdiniz. Qızımı mənə qaytardınız, məmləkətə də qazandırdınız. O, indi yalnız məktəbi və evi tanıyır. Evdə mənə də kömək edir. Yuduğum köynəkləri ütüləyir» (2, səh.78).

Pyesin sonlarına doğru əvvəlki Gülsərdən – pessimist, küskün, tənbel, qəhvəxana və sinemalara meyli şagirddən əsər-əlamət qalmır, o, artıq çox fəaldır, müsabiqəyə ciddi hazırlaşır, diskussiyalarda Gülsərəni, onun dostlarını «Gözləriniz o qədər boyalı ki, hərfləri görmürsünüz. O halda susun və Füzulini dinləyin» - deyərək (2, səh.94) və dahi şairin qəzəllərini əzbərdən söyləyərək susdurur.

Pyesdə aparıcı obrazlardan biri də Müəllimədir. Abay Dağlı bu surəti – ona doğma olan bu peşə sahibinin obrazını böyük sevgi ilə yaratmışdır. O, diqqətlidir, həssasdır, qayğıkeşdir, fədakardır, təmkinlidir, təcrübəlidir, şagirdləri, məktəbi, məmləkəti sevir. Müəllimə hər şagirdə fərdi yanaşmağı, onun necə deyərlər, nəbzini tutmağı, ona təsir etmək üsullarını gözəl bilir. Şagirdlər arasında davadalaşa görə əsəbiləşən, özündən çıxan Lisey müdirini «bəzi işlərə göz yummaq lazımdır» - deyə sakitləşdirir. Gülsər hədə yerə keçirdiyi günlərə görə əzab çəkəndə, hönkürtü ilə ağlayanda Müəllimə ona ürək-dirək verir: «Bu etirafa görə sənə təşəkkür edirəm. Hətta belə ağlamaq və mütəəssir olmaq məni məmnun etdi. İnsan odun kimi olmaz. Həssas olar, mütəəssir olar, bəzən də ağlayar. Göz yaşı könül suyudur: bəzən sevinci, bəzən üzüntünü ifadə edər. Buraxılmış nöqsanları daim düşünüb üzülmək yaxşı deyil. Əslində, gənclik daim irəlini düşünməlidir. Dərslərindəki indiki zəifliyə görə üzülmə. Təhlükəli olan bu zəifliyi düzəltməyə çalışmamaqdır. İnşallah, tezliklə sənə sevinc göz yaşlarını görəcək və gözlərindən öpəcəyəm» - deyir (2, səh.78).

Müəllimə pedaqoq-psixoloqdur, o, şagirdin ürəyini oxuyur, onun qayğı və düşüncələrinə həssaslıqla yanaşır, hiss və duyğularına hörmət edir. Gülsərə bir tərəfdən «Bəli, sevmək, sevilmək də lazımdır, fəqət zamanında» - deyir, digər tərəfdən «Unutma ki, anan o kirli paltarları sənə səadət üçün yuyur» - söyləyir və sözün bütün mənalarında Gülsərin qəlbinə, beyninə hakim olur, ona güclü təsir edir, istəyinə nail olur. Müəlliməyə inanan, onun dediklərindən duyğulanan, həyəcanlanan Gülsər qeyri-iradi dillənir: «Müəllimim! Mənim müəllimim! Gəncliyimin, həyatımın, ruhumun müəllimi! Ey ulu Tanrım! Məni sənə qədər sevdiyim müəlliminin hüsurunda utandırma!» (2, səh.55).

«Şagirdlərimizin sayı qədər dərdimiz var» - deyən (5, səh.73) Müəllimə bir qədər tənbel, laqeyd və vecsiz şagirdlərinə – Gürşad və Murada da eyni yolla təsir etməyi bacarır. Onların xasiyyətlərindəki mənfi və müsbət cəhətləri dərindən öyrənən Müəllimə şagirdlərinin nəbzini rahatlıqla tutur və onları istədiyi istiqamətə yönəldir.

Pyesdəki Lisey müdiri obrazı da maraqlı, yaddaqalan, diqqətçəkən və özünəməxsusdur. O, məktəblilərin nalayiq hərəkətlərindən qəzəblənir, tez özündən çıxır, «yenə sinirlərimə hakim ola bilmədim» - deyə deyir. Lakin Lisey müdirini böyüməkdə olan nəslin təlim-tərbiyəsi dərindən düşündürür, o, məktəbliləri milli dəyərlərlə tərbiyə etmək üçün yollar axtarır, hətta İngiltərədəki kimi kənddə əxlaq dərsləri kursu açmaq niyyətindədir. «Mən naçiz (dəyərsiz, yaxud dəyəri çox az olan, çarəsiz və s. – T.A.) bir maarifçi olaraq, bu qanlı mücadilədə – gəncliyi əlimizdən almaq, zəhərləmək, pərişan etmək uğrunda gedən gənclik davasında yenilməyi qətiyyənlə qəbul etməyəm, edə bilmərəm... Zira söhbət həyatımız və gələcəyimizdən gedir» - deyən Lisey müdiri məktəblilərə müraciət edərək söyləyir ki, Vətən sizlərdən Namiq Kamal eşqi gözləyir, siz Tofiq Fikrətlərin arzuladığı günəşlər olacaqsınız. Bu Vətən sizin çiyinləriniz üzərində yüksələcək. Çalışmaq, çalışmaq, çalışmaq lazımdır» (2, səh.75).

Abay Dağlı pyes boyu bu ideyanı təlqin, təşviq, təbliğ edir: milli-mənəvi, tarixi dəyərlərə istinad edərək daha sürətli tərəqqi etmək, adət-ənənələrimizə yad, yanlış düşüncələrdən, ziyanlı, zərərli hərəkətlərdən uzaq olmaq, bugünkü ifadə ilə desək, qloballaşmanın müsbət cəhətlərindən yararlanmaq, mənfi təsirlərindən qorunmaq fikrini təlqin, təbliğ edir.

«Okullular» pyesində hadisələr Türkiyədə cərəyan etsə də, oradakı personajlar fərqli mühit və cəmiyyətin təmsilçiləri olsa da, əsərin mövzusu, ideyası, qəhrəmanları Azərbaycan oxucusu üçün də yad deyildir. Azərbaycan ədəbiyyatı, dramaturgiyası tarixində, xüsusi ilə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində maarifçiliyin yayılmasına, milli-mənəvi dəyərlərin dirçəldilməsinə, təbliğinə hesablanmış bədii və publisistika nümunələri kifayət qədərdir ki, onlarla

Abay Dağlının «Əsir ruhlar», «Füzuli», «Okullular», «Sakarya», «Atatürk», «Sakarya çetesi», «Malazgirdən Sakaryaya», «Sakaryada 22-ci gün», «Albay», «Dədə Qorqud» kimi əsərləri , o cümlədən «Okullular» pyesi arasında mövzu, ideya yaxınlığı ilə yanaşı bir mənəvi, ruhi doğmalığın, bağlılığın olduğu ilk baxışda nəzərə çarpır.

Göründüyü kimi, tarixin hansı mərhələsində, harada və kim tərəfindən yazılmasından asılı olmayaraq, müəlliflərin qəhrəmanları kimi, missiyaları da oxşardır. Yad, ziyanlı vərdişlərin, milli-mənəvi dəyərlərə kölgə salan əməllərin bədii söz vasitəsilə faş , tənqid edilməsi ötən əsrdə olduğu kimi bu gün də aktualdır, təbiidir. Çünki qloballaşma, inteqrasiya adı altında topluma müxtəlif yollarla, üsullarla yeridilən ,sırınan, təqlid və təbliğ olunan bir sıra təhlükəli, zərərli hər cür milli, bəşəri dəyərlərə zidd axınlar, cərəyanlar, əməllər cəmiyyətin tərəqqisinə, dövlətin möhkəmləndirilməsinə, milli-mənəvi dəyərlərin aşınmasına hesablanmışdır. Hələ qloballaşmanın «körpəliyində» - «sosyete» dövründə «Okullular» pyesi aktual və əhəmiyyətli idisə, qloballaşmanın milli dəyərlərə meydan oxuduğu müasir şəraitdə bu qəbildən olan bədii nümunələrə daha çox ehtiyacın olduğu aşkardır.

“525-ci qəzet”, 4 iyun 2014

Abay Dağlının «Onlar türklərdi» romanında repressiyanın bədii ittihamı

Mühacirət ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən Abay Dağlının (Cəmil İbrahim oğlu Ağayev-1906, Şuşa-1989, Türkiyə) həyat və fəaliyyətinin araşdırılması istiqamətində müstəqillik illərində bir sıra təqdirəlayiq təşəbbüslər olmuşdur. Bütün bunlar A.Dağlının mürəkkəb həyat yolu və zəngin yaradıcılıq fəaliyyətinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, ədibin irsinin, xüsusilə onun ayrı-ayrı əsərlərinin ideya, mövzu, dil, üslub, sənətkarlıq baxımından hərtərəfli və tam şəkildə tədqiq olunduğunu, dəyərləndirildiyini iddia etməyə əsas vermir. A.Dağlının 1947-ci ildə - hələ Almaniyada yaşayarkən yazdığı və

«RANA» gizli imzası ilə 1951-ci ildə Ankarada, Sebat mətbəəsində nəşr etdirdiyi «Onlar türklərdir» adlı əsərinin (1) tədqiqat taleyi fikrimizi təsdiqləyir. Dövrün ən aktual problemlərindən birinə - müəllifin təbirincə desək, «sovet və savaşa cəhənnəmlərinin» SSRİ-də yaşayan türk-müsəlman xalqlarına gətirdiyi bəlalara, faciələrə həsr olunmuş bu kitab A.Dağlının digər əsərləri ilə müqayisədə Türkiyədə demək olar ki, ədəbi tənqidin diqqətindən kənar qalmışdır. Halbuki, A.Dağlının digər əsərlərindən, xüsusi ilə pyeslərindən az-çox bəhs edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, A.Dağlının dram əsərlərinə Türkiyədə maraq göstərilmiş, bir sıra əsərləri nəşr olunmuş (2), elmi ictimaiyyət arasında da müəyyən əks-səda doğurmuşdur. Afyon Kocatepe Universitetinin doç.dr. Abdulla Şəngül «Cumhuriyet teatrosunda Dədə Qorkut» adlı məqaləsində pyesi, müəllifin ideyasını, problemin aktuallığını yüksək dəyərləndir(3). Ankara Universitetinin əməkdaşı Ebru Kavas «Cumhuriyet sonrası türk teyatrosunda halk anlatı geleneginden yararlanma» adlı məqaləsində (4) xalq ənənələrindən istifadə olunan bir sıra səhnə əsərlərinin, o cümlədən Abay Mirzə Dağlının «Dədə Qorqud» pyesinin araşdırılmadığını vurğulayır. Qazi Unuversiteti Sosial Bilimlər İnstitutunun əməkdaşı Nuh Bektaşın «Dede Korkut Hikâyeleri'nde Anametsel Dönüşümler» adlı araşdırmasında da A.Dağlının Dədə Qorqud haqqındakı pyesi xatırlanır (5). Afyon Kocatepe Universitetinin doç.dr.Ayşe Ulusoy «Tiyatro eserlerinde oyun kişisi olarak «Atatürk» adlı məqaləsində (6) yazır ki, bu pyesi Abay Dağlı bir müəllim zövqi ilə qələmə almışdır. Abdulla Karataş adlı müəllifin «Milli mücadileyi konu alan pyesler» adlı irihəcmli məqaləsində də (7) A.Dağlı yaradıcılığına, xüsusi ilə onun istiqlal savaşına həsr etdiyi əsərlərə geniş yer verilir.

«Onlar türklərdir» romanı barədə mülahizələri davam etdirərək, vurğulamağı lazım bilir ki, A.Dağlı irsi kontekstində əsər haqqında son illər müəyyən elmi-nəzəri fikirlərin irəli sürülməsi ilə yanaşı, Azərbaycan oxucusunu bu bədii nümunə ilə tanış etmək təşəbbüsü də olmuş, 1993-cü ildə roman kiril əlifbası ilə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında çap edilmişdir (8). Bu addım ilk cəhd kimi

təqdirəlayiq olsa da, türkcədən dilimizə uyğunlaşdırılarkən ciddi xətalara yol verilmişdir. Bu səbəbdən əsərin türkcədən dilimizə mütəxəssislər tərəfindən uyğunlaşdırılması və yenidən nəşri məqsədəuyğundur.

«Onlar türklərdir» əsərinin Ramiz Abutalıbov tərəfindən Milli Arxiv İdarəsinə verilən nüsxəsinin titul vərəqində müəllif öz xətti ilə avtoqraf yazmışdır: «Sayın Ceyhun Hacıbəyli Beyefendime. 22.II.1950. Müəllif». Dosta ünvanlanmış bu səmimi və sadə avtoqraf bir sıra maraqlı, həm də hər iki şəxsin tərcümeyi-halı ilə bağlı suallar da doğurur: Bu kitabı müəllif Ceyhun bəyə harada təqdim etmişdir? Kitab poçtla və ya, kiminləsə göndərilmiş, yaxud şəxsən verilmişdir? Bəzi tədqiqatçılar həmin dövrdə C. Hacıbəylinin Türkiyəyə gəlmədiyini qeyd edirlər, A.Dağlının isə artıq Türkiyədə məskunlaşdığı məlumdur. Hər halda maraqlı məqamdır. Kitabın titul vərəqindəki başqa bir qeyd də diqqəti çəkir: «Bu yazı naciz bir hədiyye olaraq milliyetçi və tanıdık münevverlərimizə sunulmaq üçün mahdut bir tirajda hazırlanmışdır». Kitabın «RANA» gizli imzası ilə nəşr edilməsi də diqqəti çəkir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ədəbi aləmdə daha çox A.Dağlı kimi tanınan Cəmil Ağayevin istər mühacirətqədər və istər mühacirət dövrü yaradıcılığında digər təxəllüsləri də olmuşdur. İlk yaradıcılığında «Qırmızı Şamxor», «Nuxa işçisi», «Ədəbiyyat», «Kommunist», «Gənc pedaqoq» qəzetlərində «Şuşalı», «Ağayev Cəmil», «A. Cəmil» imzaları ilə şeir və məqalələr dərc etdirən A.Dağlı daha sonralar «A.M.D.», «M.D.», «RANA», «A.Anar», «A.Dağlı», «Abay Mirzə», «Abay Mirzə Dağlı», «Abay Dağlı» kimi təxəllüslərlə yazıb yaratmışdır. A.Dağlı qohumları, xüsusi ilə bacısı Xanımla yazışmalarını «Abay Ağa» kimi imzalamışdır (9, s.v. 13).

«RANA» imzası ilə nəşr olunan «Onlar türklərdir» əsərinin A.Dağlıya məxsus olması ilə bağlı müstəqilliyimizin bərpa olunduğu ilk vaxtlar KİV-də müəyyən mülahizələr, mübahisələr olsa da, bir müddət sonra peşəkar tədqiqatlar bu sözsöhbətə son qoydu. Nikpur Cabbarlı «Abay Dağlının mühacirət dövrü yaradıcılığı»(10) adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, həmin imzanın A.Dağlıya məxsusluğu onun «Əsir ruhlar» kitabına mühacir ədəbiyyatşünas və sənətşünas

Mustafa Həqqi Türkəqulun yazdığı ön sözdən bəlli olur. Müəllifin sağlığında - 1957-ci ildə işıq üzü görmüş «Əsir ruhlar» kitabındakı bu məlumat «Onlar türklərdi» əsərinin A.Dağlı qələminin məhsulu olduğuna şübhə yeri qoymur (1, s.38).

Bir neçə kəlmə əsərin janrı haqqında. Müəllif əsəri gah «bu yazı», gah «xatirə», gah da «roman» adlandırır, bir yerdə isə yazır ki, «Bu yazı ne hatıratır, ne de roman. Fakat, her ikisinin unsurlarını havidir» (1, s.3). Ədəbiyyatşünaslıqda sosial, psixoloji, tarixi, macəra, fantastik, dedektiv kimi növləri olan roman janrı epik əsərlərin ən əhatəlisi və mürəkkəb süjetə malik olan janrı kimi qəbul edilir. Bu baxımdan «Onlar türklərdi» əsərinin sənədli, tarixi roman janrının tələblərinə cavab verdiyini söyləmək olar. Doğrudur, vaxtı ilə ədibin həyat və ədəbi irsindən ümumən bəhs etdiyimiz “Şuşalı, Şuşasız Abay Dağlı” adlı məqalədə «Onlar türklərdi» əsəri ilə bağlı bir cümlə işlətmişik: “Yazıçının "Onlar türklərdir" adlı memuarında isə sovet rejim və ideologiyasının bəlaları, fəsadları, eyni zamanda faşizmin törətdiyi cinayətlər təsirli bir dillə əksini tapıb” (11). Diqqətsizlikdən, həmçinin əsərin janr problemi əsas tədqiqat predmeti olmadığından roman tərəfimizdən “memuar” kimi təqdim edilmişdir. Yeri gəlmişkən, əsər Türkiyədə də «tarixi roman» kimi tanınır və təqdim olunur. Ədəbi termin kimi istifadə etdiyimiz «memuar» sözü fransız dilindən alınmışdır, mənası «yaddaş» deməkdir. Yazıçının əsasən hafizəsinə və qeydlərinə istinad edərək yazdığı memuar onun yaşadığı mühiti, tarixi hadisələri, insanlararası münasibətləri, cəmiyyətdə baş verən prosesləri işıqlandırır, keçmişi göz önündə canlandırır, olayların gerçək mənzərəsini əks etdirir. A.Dağlının tərcümeyi-halını izlədikdə isə onun «Onlar türklərdi» romanında təsvir etdiyi yerlərdə olmadığı, yaşamadığı məlum olur. Janrla bağlı deyilənləri yekunlaşdıraraq qəti qənaətə gəlirik ki, bu əsərin memuar janrı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Əsərin kompozisiyası, məzmunu və ideyası haqqında müəllif romanın əvvəlində kifayət qədər əhatəli məlumat verir. Üç hissədən ibarət olan romanın iki hissəsi nəşr üçün hazırlanmışdır. Birinci hissə «Uzak mənfalarda» adlanır və

özündə «Onlar kimlərdi», «Suçlar və suçlular», «Sibiryada Allah, Allah sesləri», «Üçlər», «Rus kızları», «İki türk bütün Rusiya», «Neticələr» kimi bölmələri ehtiva edir. Burada Sibirə sürgün edilən türklərdən və onların üsyanlarından bəhs olunur. «Kanlı cəbhələrdə» adlanan ikinci hissədə cəbhəyə göndərilən türklərdən, onların Sovet Ordusuna qarşı döyüşlərindən danışılır. Həmin hissə də bir neçə bölmədən ibarətdir: «Onlar kimlərdi», «Vatan kahramanları», «Kuzey Kafkasyada», «Elbrus ağlıyor», «Yoldaşiler», «Aslanlar», «Berlində», «Batıya doğru», «Nəticələr». Müxtəlif hekayələrdən ibarət bu əsər fərqli zamanlarda (30-40-cı illər) və fərqli məkanlarda (Sibir, Qafqaz, Sovet İttifaqının digər əraziləri, Almaniya..) baş verən, fərqli süjet xətti olan iki romanın bir kitabda əksidir. Türklərin acı taleyinə yangı, sovet rejiminə, kommunist ideologiyasına nifrət dolu qələmə alınmış romanda süjet xətti sadə, hadisələr o qədər təsirli, dinamik və canlıdır ki, yazıçının təbiri ilə desək, «iki cəhənnəmin - sovet və savaş cəhənnəmlərinin qanlı səhnələri bütün çılpalığı ilə göz önündə canlanır. Əsərin başlıca ideyası Stalin-Şər imperiyasının əsl antitürk, antiislam yırtıcı simasını, eyni zamanda, faşizmin antibəşər mahiyyətini ifşa etmək, həmçinin əzmkar türk xalqının istiqlalsevərliyini, köləliklə barışmaz xarakterə sahib olduğunu bir daha bəyan etməkdir.

Romanın «Uzaq menfalarda» (Uzaq sürgünlərdə - T.A.) adlı birinci hissəsində müəllif silahlı və əli dəyənəkli mühafizəçilərin ciddi nəzarəti və amansız işgəncələrlə müşayiəti ilə 30 nəfəri hər biri beş min nəfər üçün nəzərdə tutulan Sibirin həbsxana düşərgələrindən birinə aparıldığını təsvir edir. Onlara olmazın əzab-əziyyətini verir, ağır işlərdə fasiləsiz, ac-susuz çalışmağa məcbur edir, can üstündə olana belə aman vermir, ona yaxınlaşmaq istəyən yoldaşına atəş açaraq xəbərdarlıq edirlər: «Ey pezevenkler! Sizin Allahınız ölürse bile, işi bırakamazsınız!» (1, s.4). Məhbusların içərisində şair, zabit, müəllim, fəhlə və kəndlilər var. Məhrumiyyətlərə dözməyənlərin sırası gündən-günə seyrəlidir. A.Dağlı romanda Hüseyn Cavidin adını çəkməsə də, ölüm düşərgəsində soydaşlarının ehtiram etdiyi şairin məhz Hüseyn Cavid olduğuna şübhə yeri

qalmır. Ədib yazır ki, ədəbiyyatın milli deyil, sinfi olduğunu iddia edənlərə və maddahlıqla məşğul olanlara qarşı

Mən fəqət hüsni-Xuda şairiyəm!

Yerə enməm də səma şairiyəm!

- deyə söz dəllallarına qarşı üsyan etmiş, buna görə də dərhal həbs olunaraq sürgünə göndərilmişdir. Əsərdə Hüseyn- şair-Hüseyn Cavid obrazına bir neçə abzaslıq yer ayrılsa da, o, acı və unudulmaz təəssürat yaradır. 5 il davam edən sürgün həyatının işgəncələrinə dözməyən şairin taqəti qalmır və o, «bir heykel kibi düştü» (1, s.4). Bunu görən gənclərdən biri şairə yardım üçün ona tərəf qaçır: «Muterem şaire qarşı son sayğı nezaketində bulunmaq istiyordu. Bu halde muhafızlar iki el ateş ederek, cesur delikanlıyı yere serdiler» (1, s.4). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, romanın başqa bir yerində də Hüseyn Cavid «ormanları kalem, deryaları mürekkeb yapmak isteyen mümtaz şair» (1, s.9) kimi xatırlanır.

Digər məhbuslar da şairin tuş gəldiyi və ondan daha ağır məhrumiyyətlərə məhkum edimislər. Lakin müəllif onların ölümün üzünə dik baxdıqlarını, əyilmədiklərini, son nəfəslərində belə «Savaşıaraq ölenlərə aşk olsun!» - söylədiklərini sevgi ilə qələmə alır və oxucuda qəhrəmanlarının iradəsinə, əzminə məhəbbət aşılrayır. Məhbuslardan 21 nəfəri başqa yol seçir, düşməndən intiqam almaq! Bu məqsədlə də onlar planlar cızır və düşərgənin mühafizəçilərini zərərsizləşdirərək müəllifin ifadəsi ilə desək «derin ormanlar içinde hürriyyətlərinə qovuşurlar» (1, s.6). A.Dağlı bütün bu təsvirlərdən sonra oxucusuna müraciət edir. «... milliyetce biliyormusunuz, onlar kimlerdir?». Sonra da fəxarətlə bəyan edir: «Onlar türklərdir!».

Kommunist ideologiyasına, bolşevik quruluşuna, sovet-Stalin rejiminə dərin nifrətlə qələmə alınmış romanda A.Dağlı şər imperiyasının- türk xalqının qatı düşməninin bütün eybəcərliklərini ən dərin qatlarına qədər ifşa etməyin öhdəsindən gəlmiş, bununla da hiss və duyğularını oxucusuna sirayət etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Əsərin bir yerində müəllif ölüm düşərgəsinə göndərilən türklərin günah-

larından bəhs edir. Yazır ki, zabitlərdən birinin günahı türkcə nəğmə oxuması, digərininki «Türk zabitlərinə general rütbəsi verilmir» - deyə Qızlı Orduda burjua millətçiliyi yayması, başqa birininki ona istehza edən rus zabitini döyməsi olmuşdur. Sürgün edilənlərin sırasında olan 5 doktorun da ittihamı gülüncdür: əməliyyat zamanı bir məşhur kommunist vəfat etmişdir; faşist Almaniyasının dərmanlarını tərifləmişdir; İstanbul Tibb Universitetində öyrəndikləri burjua tibb metodlarını unutmamışlar. Sürgün edilən 3 mühəndisin də «günahları» böyükdür: tikdirdiyi körpünü üstündə oraq-çəkiç simvolunu həkk etdirməmişdir; yeni yol çəkərkən rus kəndlərinə ziyan vurmuşdur; faşizmi tənqid edən bir toplantıda çıxışdan imtina etmişdir. Otuz məhbusdan 6-sı ali təhsilli müəllimdir. Onların suçu da bağışlanılmazdır: Coğrafiya dərində ayrı-ayrı Orta Asiya respublikaları əvəzinə «Türkistan» sözünü işlətmişdir; Azərbaycanlı şagirdlərə «türk çocuqları» deyə xitab etmişdir; Tarix dərində İstanbula «Çarqrad» deməmişdir; Napoelon və Kutuzov barəsində danışarkən vaxt ilə türklərin Rus knyazlıqlarını fəth etdiyini söyləmişdir; Baltaçı oğlu ilə Yekaterinanın eşqbazlıq etdiyini dilinə gətirmişdir; riyaziyyat dərslərində marksizm təlimlərindən danışmamışdır. «Vətən xaini» və «xalq düşmənləri» adı ilə həbs olunanların arasında yıxılan minarələrin tuğlarını öpənlər, tutulanlara çörək aparənlər, məhbusları görmək üçün pəncərədən boylanənlər Ankara radiosuna qulaq asənlər, Türk mahnılarını dinləyənlər, evlərində türk sultanlarının və Atatürkün portretlərini saxlayanlar, xaricdə qohumu olanlar və digərləri də var.

Sibirdə olan «minlərcə əsir düşərgəsi və milyonlarca kölə» sovet rejiminin, Stalin idarəçilik üsul-idarəsinin üz qarası və insanlıq tarixinin ən dəhşətli səhnələrindəndir. A.Dağlı əsərin əvvəlində Sibirə sürgün edilən 30 nəfər türkün, bir qədər sonra 3 nəfər soydaşımızın Nadir, Kamran və Muradağanın, eləcə də Nadirin nişanlısı- Nigarın-Nadyanın və Kamranın nişanlısı Həmidə-Zinaidanın timsalında sovet rejiminə, bolşevik istilasına, rus şovinizminə qarşı mücadilə aparən cəsur, qorxmaz, azadlıqsevər qəhrəman obrazları yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Nadir müəllimdir, dərində uşaqlara «türk çocuqları» dediyi üçün Sibirə

sürgün edilmişdir. Kamran zabitdir, rus zabitlərini döydüyünə görə ağır cəzaya məhkum olunmuşdur. Muradağa isə kolxoz əleyhdarı adı ilə həbs edilmişdir. Onlar müxtəlif peşə sahibləri olsalar da əqidə, milli düşüncə baxımından bir-birinə yaxındırlar. Sibirin ölüm düşərgəsi onları daha da yaxınlaşdırmışdır. Dostlar düşərgədə qiyam təşkil etmək üçün plan qurur, onu uğurla həyata keçirirlər. Sibirdə azadlığa qovuşurlar. Meşələrin dərinliyinə çəkilirlər. Bundan xəbər tutan Moskva qiyamçıların üzərinə tank, top, və döyüş təyyarələrindən ibarət yeni cəza dəstələri göndərir. Qiyamçılar ordu hissələri ilə açıq döyüşə girir. Sona qədər müqavimət göstərsələr də, üsyan qan içində boğulur. Muradağa ağır yaralansa da, dostlarının yardımı ilə Yenisey çayı yaxınlığındakı bir yaşayış məntəqəsinə yerləşə bilirlər. Daha sonra Muradağa müalicə üçün Daşkəndə, Nadir və Kamran isə paltarlarını dəyişərək Azərbaycana qayıdırlar.

Əsərdə Nadirin nişanlısı - Nigar və Kamran nişanlısı Həmidə-Zinaida obrazlarını yazıçı böyük məhəbbətlə işəmişdir. Onlar vəfalı, cəsur, tədbirli, iradəli, dözümlü, azadlıqsevər Azərbaycan xanımı kimi yadda qalır. Vətənin şanlı qızları Nigar və Həmidə sevgililəri yolunda hər cür çətinliyə, məhrumiyyətlərə sona qədər sinə gərir, Moskvaya, Leninqrada, Şimali Qafqaza, hətta Sibirə gedir, nəhayət, istəklərinə qovuşurlar. Romandakı tatar doktor Mustafa Kazanski obrazı da diqqəti çəkir. Fikrimizcə, bu obraz A.Dağlının türk xalqları arasında görmək istədiyi həmrəylik, dostluq arzularından ərsəyə gəlmişdir. Mustafa Kazanski həyatı üçün yarana biləcək təhlükədən çəkinməyərək türk qardaşlarının xilasını üçün əlindən gələni əsirgəmir.

Romanın birinci hissəsi qeyd etdiyimiz kimi bolşevizmin, sovet rejiminin ifşasına həsr olunmuşdur. Maraqlı və diqqətçəkəndir ki, A.Dağlı əsərin birinci hissəsinin sonunda deyilənləri yekunlaşdırır, qənaətlərini oxucusu ilə bölüşür və sonrakı hissənin də anonsunu verir: «İlerideki sayfalarımızda isə savaş devrinin kanlı cəbhə manzaralarından bir sıra tabloları təsvir edərək, soydaş və dindaşlarımızın son hərbdə keçirdikləri maceraları və maruz kaldıqları faciələri hatırlatacağız» (1, s.53).

Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EIF- KETPL-2-2015-1(25)-56/48/5

İki od arasında: qurbanlar, qəhrəmanlar

(Abay Dağlının “Onlar türklərdir” romanı haqqında)

Mühacir yazıçı-dramaturq Abay Dağlının “Onlar türklərdir” romanının (1) “Uzaq mənfalarda” adlı birinci hissəsi totalitar sovet sisteminin qanlı cinayətlərinə, Sibirə sürgün edilən, repressiyaya məruz qalan azərbaycanlıların Stalin rejiminə qarşı ölüm-dirim savaşına həsr olunmuşdur və biz bu barədə “Abay Dağlının «Onlar türklərdir» romanında repressiyanın bədii ittihamı” adlı məqalədə geniş bəhs etmişik.

Romanın “Kanlı cəbhələrdə” adlanan ikinci hissəsində müharibəyə göndərilən türklərdən, onların Sovet Ordusuna qarşı döyüşlərindən, faşizmin və kommunist ideologiyasının, onun icra mexanizmi olan sovet rejiminin formaca fərqli, mahiyyət, nəticə etibarlı ilə eyni-antibəşəri xarakterindən danışılır. Abay Dağlı yazır ki, indiyə qədər Sovet Rusiyası və son hərbi haqqında bir çox kitab nəşr edilmişdir. Bu mövzuda mister Kravçenkodan başlamış bizim Senovber bacımıza qədər hüriyyəti seçən və yaza bilən hər kəs yazmışdır. Abay Dağlı Kravçenkonu əsərlərini hər şeydən öncə bir rus kimi yazdığını, Qafqazlılardan lazımınca bəhs etmədiyini vurğulayır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Abay Dağlının haqqında bəhs etdiyi Sovet Ordusunun zabiti Vitali Andreyeviç Kravçenko (1905-Dnepetrovsk-1966, Nyu-York) 1943-cü ildə silah idxalı üçün ABŞ-a ezam olunmuş, bir daha geri qayıtmamış, siyasi sığınacaq almış və bütün dünyada böyük əks-səda doğuran və mübaliğəsiz desək, dövrünün ən qalmaqallı əsəri adlandırılacaq “Mən azadlığı seçdim” (1947) kitabını nəşr etdirmişdir. Sovet adamının şəxsi və siyasi həyat yolundan bəhs edən bu əsərdə başlıca ideya sovet

quruluşunun, kommunist ideologiyasının, ona xidmət edən rejimin çürüklüyünü, perspektivsizliyini, bolşevizmin antihumanist mahiyyətini ifşa etmək idi. Bəs Abay Dağlının “bizim Senovber bacımız”-deyə xatırladığı yazıçı kimdir? Bu istiqamətdəki axtarırlarımız müəyyən nəticələr versə də, bunları qənaətbəxş hesab etmək olmaz. İzmirdən prof.dr. Əli Yavuz Akpınar, İstanbuldan doç.dr. Mehdi Gəncəli, tanınmış türk yazıçısı Hasan Özkılıç, Kırmıdan şair- publisist Seyran Süleyman bizə ünvanladıkları məktublarında (2) Sənubər xanım adlı yazar haqqında məlumatları olmadıqlarını bildirmişlər. Professor Vilayət Quliyevdən aldığımız məktubda (yenə orada) o, Türkiyədə- Ankarada Sənubər xanım və onun həyat yoldaşı haqqında olan bir söhbəti- onların ABŞ kəşfiyyatına işlədiklərini eşitdiyini dumanlı şəkildə xatırladığını yazır (yenə orada). Azərbaycan ədəbiyyatının, o cümlədən mühacirət ədəbi irsinin tədqiqinə böyük töhfələr vermiş Ömər Özcan Sənubər xanımla bağlı bizə göndərdiyi birinci məktubda yazır: “Bahsettiğiniz isme gazete taramalarında rastladım.Bu konuda başka bir kaynak yok. O dönem Türk-Rus ilişkileri gergin olduğu için üzerinde fazla durulmamış ve ya gazetelere geniş bilgi verilmemiş olabilir. 1949 yılında Senovber Gassanova (Azeri asıllı kırımlı) eşi Sovyet elçiliğinde görevli,Türkiyeden iltica ettiği gazetelere yansımıştır. Bayan 1920 Kırım doğumlu. Kadının bir gazeteci ile yaptığı mülakat gazetelere geçmiştir”(yenə orada). Ömər bəy ikinci məktubunda Sənubər xanım haqqında bir qədər də ətraflı bəhs edir: “Rus Büyükelçiliğinde 2.Katip olan Hassan Gassanov , 1920 Kırım doğumlu Azərbaycanlı Sanober Hanımla 1938'de Moskova'da evlenmiş. Hanım ilk ve orta tahsilini Kırım'da, lise ve yüksek tahsilini Moskova'da yapmış, 1946 Ağustos ayında Ankara'ya tayin edilerek gelmişler. Elçilik görevlileri içinde görüşme ve konuşmalarda sıkıntı meydana gelince 1948 yılı başında acele olarak eşi ile birlikte geriye merkeze çekilmişler. Kars konsolosu onlara trenle yapacakları yolculukta refakat etmek üzere Ankara'ya gelmiş.Tam yola çıkacakları sırada Sanober Hanım taksi ile evden ayrılmış ve iltica talep etmiştir. Bir süre İstanbul, Malatya ve Adana'da yaşamıştır.Bu arada düşünüp taşınmış ve tekrar elçilikle temas ederek geriye dönmeye karar vermiştir. 29.5.1949

tarixli Cumhuriyet gazetesinde bu konuda haber çıkmışdır. Onun geriye dönmesi hususunda bilgi yoktur. Tabii Rus kaynaklarında neler var bilinmez? Durum budur. Hanımın Azərbaycandakı akrabaları kimdir ? Herhalde kısa sürede tesfiye edilmiş olmalıdırlar” (yenə orada). Fikrimizcə, Senovber, yaxud Sənuvər xanımın şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında daha geniş axtarışların aparılması maraqlı, məqsədəuyğun və əhəmiyyətli dir.

Abay Dağlının da qeyd etdiyi kimi, SSRİ-dən çıxan mühacirlərdən bəziləri bolşevizmin ifşasına, sovet quruluşunun Azərbaycan türklərinə gətirdiyi bəlalara dair maraqlı əsərlər həsr etmişlər. Bu sırada Türkiyədə Mehmet Altunbay kimi tanınan, əslən Azərbaycandan olan Məmməd İbrahim oğlunun (1911, Gəncə-1987, İstanbul) qələmə aldığı “Düşman geliyor” (3), “Hürriyete uçan türk” (4) adlı əsərləri diqqəti xüsusi ilə çəkir. Yeri gəlmişkən müəllifin “Hürriyete uçan türk” memuarı Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılaraq “Azadlığa uçan türk” adı ilə

1994-cü ildə Bakıda nəşr olunmuşdur (5). Abay Dağlının “Onlar türklərdir” tarixi romanı ilə Məmməd Altunbayın “Azadlığa uçan türk” memuarının oxşar və fərqli cəhətləri çoxdur. Əlbəttə, bu əsərlərin müqayisəli təhlili başqa bir maraqlı mövzudur. Biz isə onu deməklə kifayətlənəcəyik ki, Abay Dağlı kimi Məmməd Altunbay da rus istilasının Azərbaycana gətirdiyi fəlakətləri, “Stalin dövrünün Azərbaycan və bütün türk dünyası üçün təssəvürəgəlməz və dillə deyilməsi mümkün olmayan dəhşətləri” (5,s.170), bəşəriyyətin üz qarası olan Sibirin ölüm düşərgələrindəki qətliaamları bütün çılpalıqlığı ilə və inandırıcı şəkildə təsvir etmişlər.

“Onlar türklərdir” romanının ikinci hissəsində bir süjet ətrafında cərəyan edən hadisələr “Onlar kimlərdi”, “Vatan kahramanları”, “Kuzey Kafkasyada”, “Elbrus ağılıyor”, “Yoldaşiler”, “Aslanlar”, “Berlinde”, “Batıya doğru”, “Nəticələr” adlı bölmələrdə əksini tapmışdır. Əsərin birinci hissəsində Sibirə sürgün edilənlərdən bəhs edərəkən yazıçı öz qəhrəmanlarını “Onlar türklərdir”-deyə təqdim etmişdir, romanının ikinci hissəsinin iştirakçılarını- Sovet Ordusuna qarşı döyüşən

həmvətənlərinizi də Abay Dağlı yenə “Onlar türklərdi” yazaraq vəsf edir (1, s.63). Romanda realıqla bədii təxəyyül, azad düşüncə ilə gerçəklik müəllif “mən”inin, mövqeyinin təhkiyə axarında birləşir. Bu üslub, bəşəri mövzunu bu səpgidə ideya-bədii təqdimatı tarixin qanlı dövrünün- İkinci Dünya Müharibəsinin yığcam, eyni zamanda kifayət qədər dərin təəssürat yarada biləcək şəkildə işıqlandırılmasına xidmət edir. Romanın birinci hissəsindən –Sibirin əmək düşərgələrindən tanıdığımız qəhrəmanlar Nadir, Kamran, Muradağa, eləcə də “rus qızları” Nadya-Nigar, Zinaida- Həmidə əsərin bu hissəsinin də əsas obrazlarıdır. Moskvada NKVD tərəfindən axtarılan Nadya (Nigar) və Zinaida (Həmidə) Pyatıqorskida paltarlarını dəyişərək milli qiyafədə Vətənə -Bakıya qayıtmışlar. Onlar düşməndən qisas almaq üçün bir müddət sonra- elə ilk fürsətdən “könüllülər” sırasında Sovet Ordusu sıralarına qoşulacaqlar. Nadir, Kamran, Muradağa da rus istilasından xilas olmaq üçün Şimali Qafqazda qalmış, orada alovlanan milli mücadilə hərəkatına qoşulmuşlar. Onlar Sibirin əmək düşərgələrindən də geri qalmayan almanların əsir kamplarından soydaşlarımızı aclıqdan, soyuqdan, xəstəlikdən, işgəncələrdən qurtarmaq üçün fədakarlıq göstərir, onların Avropaya yola salınması məqsədi ilə faşist zabidləri ilə görüşür, gecə- gündüz çalışırlar.

Abay Dağlı qeyd edir ki, Almanların sürətli hücumu qarşısında tab gətirməyən Sovet Ordusu geri çəkilərək Qafqaz dağlarından və yerli xalqların canlı qüvvəsindən istehkam kimi istifadə etmək niyyətindədir. Lakin “ruslar nə dağları əmr altına ala bilyorlardı, nə də dağlıları (1, s.57). Nizami silahlı dəstə ilə Sovet Ordusu qarşısına çıxan dağlıların -Şeyx Şamil övladlarının rəhbəri Şamiloğlu ilə sovet komissarının dialoqu həm müəllifin, həm komissarın, həm də dağlıların düşüncəsini bilmək və dəyərləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Komissar riyakar və hiyləgərdir, hər vasitə ilə, hətta dağlıların dini duyğularını “oxşamaq” cəhdləri hesabına olsa da belə, onları ələ almağa çalışır. Dağlılar cəsur, mərd, azadlıqsevərdir, rus istilasına qarşı barışmırlar. Abay Dağlının hər kəlməsindən dağlılara məhəbbət, sovet əsgərlərinə sonsuz nifrət yağır. O, yazır ki, Rus istilasına qarşı səfərbər olan dağlılar almanların bir an əvvəl gəlməsini və özlərinin

də bir an əvvəl əsir götürülmələrini istəyirlər (1,s.59). Burada bir məqama da diqqət yetirmək vacibdir. Abay Dağlıda Sovet Ordusuna kin-küdurət o dərəcədə şiddətli və hüdudsuzdur ki, o, sovet əsgərlərinin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin alman faşizminə qarşı misli görünməmiş qəhrəmanlıqlarına, Vətən uğrunda mübarizəsinə bəzən kölgə salmaqdan belə çəkinmir. Totalitar sovet rejiminin Azərbaycan türklərinə vurduğu sağalmaz zərbələri dərinə dərk edən və qatı antisovet yazıçının bu mövqeyi anlaşılan olsa da, bəşəriyyətin taunu olan faşizmə qarşı döyüşən, cəbhədə şücaət göstərən Azərbaycan əsgərinə belə münasibət qəbul etməzdir. Abay Dağlı bəzən elə təəssürat yaratmağa çalışır ki, sanki Azərbaycan türkləri zorla səfərbər edilmişdir, almanlara qarşı döyüşmək istəmirlər. “Azərbaycan əsgərlərinin böyük bir kısmı dağlara, ormanlara çəkilərək almanları bəklıyorlardı” (1,s.68) , yaxud “Kuzey Kafkasyalılar almanları tantana ilə karsaladılar” (1,s.73)- yazan müəllif könüllülərin cəbhəyə yola salınması münasibəti ilə keçirilən mitinqi də istehzalı təsvir edir. Digər tərəfdən isə Abay Dağlı ara-sıra ifrata vararaq Qərbi, onun demokratiyasını idealizə edir, qəhrəmanı Şamiloğlunun dili ilə “Batı mədəniyyətinin siyasət direksionları təcrübəli və mahir kimsələrin əlində” (1,s.76) olduğuna inanır, silahdaşlarına “dünyanın adil və muazzam ordularını gözləməyi” tövsiyə edir, “Bolşevizm istilasından sonra yasak edilən milli və dini bayramlar Alman istilasından sonra mahşəri bir kalabalıqla kutlanmağa başlamışdı (1, 74), yaxud hətta “... Hitler əfəndi Kuzey Kafkasyada mutedil (mülayim- T.A) bir siyasət təqib etdi” yazdığı rəva görür. Şamiloğlunun dəstəsinə daxil olan gənclərin nümayəndəsi inanır ki, almanlar dünyanın yeni fəthidir, ruslar kimi vəhşi deyil və yüksək alman mədəniyyətinə etimad göstərməyi təklif edir (1, s.76). Qəhrəmanlarının dili ilə Abay Dağlının sovet rejimi, üsul-idarəsinin ünvanına söylədikləri mübahisə doğurmur : “Ən mühtiş diktatörlük bizim məmləkətdədir. Ən rəzil həyat sosializm həyatıdır. Ən vəhşi ordu Kızıl Ordudur”(1. s.64). Lakin yazıçının bolşevizmə bitib-tükənməyən nifrətindən qaynaqlanan “ən çürük elm, sənət və ədəbiyyat sovet elmi, sovet sənəti və sovet ədəbiyyatıdır” qənaəti ilə, əlbəttə də ki, razılaşmaq

olmur, ən azı insafsızlıqdır və Abay Dağlının bu mülahizəsi mübahisəlidir. Hadisələrin gedişatı göstərir ki, almanlara, Qərbə bəslənən ümidlər də əbəsdir. Əsərdə faşistlərin də əsl siması faş edilir, yazıçı faşizmi ikinci bolşevizm adlandırdır. Bu baxımdan Azərbaycanlı əsirlərdən təşkil olunmuş “Aslan” batalyonunun komandiri minbaşı Elxanın silahdaşlarına müraciəti ibrətamiz və düşündürücüdür. O, batalyona yenidən qoşulmuş Kamranın bölüyü qarşısındakı nitqində deyir: “ Artıq siz də bizim kibi ikinci uniforma taşıyorsunuz. Yeni əlbisələriniz sırtınızda parçalansın. Fakat Alman uniformasının da Rus uniforması kibi bize yabançı olduğunu hepsimiz bilmiyor degiliz. Acaba üçüncü bir uniforma, yani Türk uniforması taşımak bise nasip olacaktır?” (1, s.115).

Abay Dağlı romanda türk xalqlarının həmrəyliyinin, birliyinin zərurətini ön plana çəkməyə çalışmışdır. Kamran almanların məzarıstana bənzəyən və əksəriyyəti türk xalqlarının saxlandığı əsir düşərgəsinə daxil olanda “Qardaşlar, mən də türkməm”- deyə özünü təqdim edir” (1, s.81). Bir anda yüzlərlə türk əsir onu əhatəyə alır. Kamran onlara təkrar müraciətlə “Qardaşlarım,.. namusum üzərinə əmin edirəm ki, ya ölürəm, ya da sizi bu muhakkak ölümdən halas edirəm”- deyir (1.,s.81). Əsirlər də ona bir ağızdan “Yaşa, türk qardaşımız” -deyə cavab verir. Nigar Türkiyəni “milli varlığımızın müqəddəs və baş qalası” adlandıraraq onu qorumağı bütün dünya türklərinin başlıca vəzifəsi hesab edir (1,s.94). Yazıçı türk birliyinin əhəmiyyətini bütün əsər boyu diqqətdə saxlayır, hər fürsətdə bu məsələyə toxunur. Cəbhədə ruslara qarşı döyüşən Türkistan batalyonunun komandiri özbək minbaşı Taşbulat və həyatını təhlükə altına alaraq Azərbaycanlılara yardımını “soydaşlıq vəzifəsi” hesab edən Kazan tatarı doktor Mustafa Kazanski obrazları da Abay Dağlının bu ideyasına xidmət edir. Təsadüfi deyil ki, əsərin sonunda yazıçı daha obrazların dili ilə yox, oxucusuna birbaşa “Ey türk oğlu!”- deyə müraciət edir və onları türklərin əbədi və əzəli düşməninə - rus imperiyasına qarşı mücadiləyə səsləyir.

“Onlar türklərdi” romanının “Kanlı cəbhələrdə” adlı ikinci hissəsi haqqında deyilənləri yekunlaşdıraraq aşağıdakı qənaətlərə gəlirik. Əsər:

1. sənət və sənətkarlıq problemləri baxımından müəyyən mübahisələr üçün əsas versə də, mühacirət ədəbi irsinin dəyərli nümunələrindəndir;
2. öz ölkəsinin vətəndaşlarına- xüsusi ilə türk xalqlarına amansız divan tutan Sovet Ordusunun cinayətlərini, eləcə faşizmin antibəşəri mahiyyətini göstərmək və ifşa etmək nöqtəyi-nəzərindən aktual və faydalıdır;
  - faşistlərə əsir düşəndən sonra, yaxud ilk fürsətdən milli milli mücadiləyə qoşularaq Sovet Ordusuna qarşı döyüşən soydaşlarımızın həyat və düşüncə tərzini, əqidəsini dərk etmək, onların mövqelərini anlayışla qarşılamaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir;
  - gənc nəsəl, müasir Azərbaycanın qurucularına Vətən sevgisi, müstəqillik, azadlıq duyğusu aşılayır, onların vətənpərvərlik tərbiyəsinə təsir edir;
  - türk xalqlarının tarixində və taleyində həmrəyliyin, birliyin zəruriliyini təlqin və təbliğ edir.

Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № EIF- KETPL-2-2015-1(25)-

56/48/5

Türkiyəni dünyaya tanıdan xanımın xatirəsinin
təsiri və təəssüratı ilə

Bu günlərdə Türkiyədən tanınmış təhsil işçisi, mahir publisist-tədqiqatçı, Azərbaycan mədəniyyətinin yaxın dostu Ömər Özcandan ünvanıma «Kubbealtı Akademisi Mecmuası»nın 2015-ci il tarixli 173-cü nömrəsində dünya şöhrətli türkoloq prof. Əhməd Cəfəroğlu ilə bağlı dərc olunmuş yazı göndərilmişdir. Mövzu maraqlı və tanış olduğundan (ötən əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin əvvəllərindən və bir qədər sonralar da – mühacirət mətbuatını araşdırarkən prof. Əhməd Cəfəroğlu və onun nəşiri olduğu «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisinə bir neçə məqalə həsr etmişdim), məcmuədəki yazı dərhal diqqətimi çəkdi. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, vaxtı ilə Azərbaycan mühacirlərindən Mirzə Bala Məmmədzadə, Hüseyn Baykara öz əsərlərində «Azərbaycan yurd bilgisi» haqqında bəhs etmişlər. Vilayət Quliyev, Nikpur Cabbarlı, Əbülfəz Quliyev, Xaləddin İbrahimli, Vaqif Sultanlı, Asif Rüstəmli, Mirzə Ənsərli, Elşən Əlülhəsənli, Məşiağa Məhəmmədli, Altuntac Məmmədova, Rəşad İlyasov və bir sıra digər tədqiqatçılar, publisistlər də Azərbaycan mühacirət problemləri, o cümlədən mühacirət tarixi, mətbuatı və ədəbiyyatşünaslığı ilə bağlı araşdırmalarında bu mövzuda dəyərli əsərlər qələmə almışlar. Qardaş Türkiyədə də Ə.Cəfəroğlunun irsi, həyat yaradıcılığına dair xeyli əsər yazılmışdır. Səbahəddin Şimsir Azərbaycan mühacirətinin Türkiyədəki fəaliyyətindən bəhs edərkən, «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisinə də yer ayırmışdır.

Məcmuədə dərc olunan xatirənin aktuallığını, əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onunla bağlı təəssüratlarımı bölüşmək istərdim. Əvvəla, «Kubbealtı Akademisi Mecmuası» barədə. Bu, 1970-ci ildən fəaliyyət göstərən Kubbealtı Akademisi Kültür və Sanat Vakfinin dövrü nəşrlərindəndir. Adını Osmanlı dövlətində sadrazamın (vəzir) və digər ali hakimiyyət orqanları təmsilçilərinin mühüm dövlət işləri ilə əlaqədar müzakirələrin keçirilməsi və müvafiq qərarların qəbul edilməsi üçün Divanı Humayuna (məclis, toplantı) Topqapı sarayında ayrılmış bir yerdən – Kubbealtından götürmüş vəqfin məramı, qayəsi elm, fikir və sənətdə türk millətinə xas tarixdən gələn dəyərləri əsas götürərək nəsilləri milli düşüncə və sənət mərkəzi ətrafında toplamaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün Vəqf konfranslar,

simpoziumlar keçirir, müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlər təşkil edir, nəşriyyat fəaliyyəti ilə məşğul olur, kitablar, bülletenlər buraxır. Yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz məcmuə də Vəqfin nəşrlərindəndir.

Məcmuənin sonuncu – 173-cü nömrəsində dərc olunan yazı görkəmli türkoloq, Azərbaycan mühacirətinin parlaq siması, istiqlal mücahidi, İstanbul Universitetinin professoru, «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisinin nəşiri və redaktoru Əhməd Cəfəroğlunun qızı Nazan Ölçərə aiddir və «Babam prof.dr. Ahmet Caferoğlunun anısına» adlanır. Bu xatirə bir çox cəhətləri ilə aktual və əhəmiyyətliyədir:

- dünya türkologiya elminə misilsiz töhfələr vermiş prof.Əhməd Cəfəroğlunun irsini və həyatını, iş metod və prinsiplərini daha dərinədən öyrənmək;

- Türkiyədəki Azərbaycan mühacirlərinin fəaliyyəti, onların Türkiyənin ədəbi-mədəni, ictimai həyatındakı rolu və yeri ilə daha yaxından tanış olmaq və dəyərləndirmək;

- prof. Fuad Körpülü, Mir Yaqub Mir Mehdiyev, Ayaz İsaqi kimi görkəmli xadimlərlə Əhməd Cəfəroğlu arasında sıx əməkdaşlıq və dostluğa çevrilmiş şəxsi münasibətlərə bələd olmaq;

- prof. Əhməd Cəfəroğlunun məsləyinə bağlılığı, eləcə də bir sıra digər şəxsi keyfiyyətləri ilə tanış olmaq üçün bu xatirə mötəbər məxəzlərdəndir.

Digər tərəfdən isə bu yazı dünya muzey mədəniyyətinin patriarxlarından, muzey işinin canlı əfsanəsi Nazan Ölçərin də tərcümeyi-halına, keçdiyi çox zəngin, şərəfli, şöhrətli həyat yoluna bir daha qısaca da olsa, nəzər salmağa vəsilə olur ki, bu barədə bir qədər sonra bəhs edəcəyik.

Nazan xanım xatirəni maraqlı girişlə – qədirbilənliklə başlayır: «Atam prof.dr. Əhməd Cəfəroğlunun yaşanı, pedaqoji fəaliyyəti və türkologiya dünyasındakı öncü çalışmaları haqqında çox sayda nəşrlər buraxıldı. Yetişdirdiyi dəyərli elm adamları, tələbələrini istər nəşrlərdə, istərsə də toplantı, konfrans və digər tədbirlərdə onun xatirəsini əziz tutublar. Əksəriyyətini tanıdığım köhnə dostlara vəfaları üçün təşəkkür edirəm». Xatirə müəllifi bu yazıda atasının

«müstəsna bir ata və əmsalsız bir yol göstəricisi» kimi xatırlamaq istədiyini bildirir və onun üçün də əvvəlcə Əhməd Cəfəroğlunun tərcümeyi-halına qısaca nəzər salmağı lazım bilir. Müəllif haqlı olaraq belə hesab edir ki, «bir çox davranış biçiminin qaynağı» onun keçdiyi həyat yolu ilə bağlıdır. Nazan Ölçər atasının 1899-cu ildə Gəncədə, ticarətlə məşğul olan ailədə dünyaya gəldiyini, özündən böyük iki bacısı, bir qardaşı olduğunu, kiçik yaşlarında ikən əvvəl atasını, sonra anasını itirdiyini və əmilərinin himayəsində qaldığını yazır. Gəncədə orta təhsilə yiyələnir, Kiyevdə Ali Ticarət Məktəbinə daxil olur. Lakin ölkədə baş verən hadisələr görə Vətənə qayıtmaq məcburiyyətində qalır, silaha sarılaraq Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakı Universitetində qısa vaxt təhsilinə davam edir, ölkənin Qızıl Ordu tərəfindən işğalından sonra isə Azərbaycanı tərk edərək Türkiyədə yerləşir və İstanbul Universitetində görkəmli türkoloq, prof. Fuad Körpülünün tələbəsi olaraq türkologiya təhsilinə başlayır. Nazan xanım yazır ki, «atam məmləkətinə duyduğu böyük həsrətə rəğmən, o illərdən heç bəhs etməzdi, sanki qaysaqlamış yaraya toxunmaq istəmirdi».

Prof. Əhməd Cəfəroğlu ailəsində cümə günlərinin xüsusi yeri vardı. Hər cümə axşam yeməyinə böyük tədarük görülür, plov bişirilər, qonaqların gəlişi səbirsizliklə gözlənərdi. Xatirədə oxuyuruq: «Bu məclislər dəvətə ehtiyacı olmayan bir ənənəyə çevrildiyindən müsafir olmadan süfrəyə oturulduğu heç bir cümə gününü xatırlamıram». Cümə məclislərində hər həftə fərqli müsafirlər olsa da, qonaqların ikisi daimi idi: Azərbaycanlı Mir Yaqub bəy və Kazanlı Ayaz İshaqi bəy. «Ailəmizin bir parçası olan bu iki yaşlı müsafir mənim də çox sevdiyim və hər cümə günü həyəcanla gözlədiyim kişilər idi» - yazan Nazan xanım qonaqların arasında siyasi səbəblər üzündən vətənlərindən ayrı düşən Türkistanlı, başqırt, tatar, Azərbaycanlı tarixçilər, şairlər, əcnəbi türkoloqlar olduğunu və onların elmi, siyasi mövzularda uca səslə, ehtirasla mübahisə etdiklərinin şahidi olduğunu qeyd edir və yazır ki, qonaqlar bəzən anlamadığım bir dildə danışırdı, anam sonralar onların rus dilində söhbət etdiyini deyirdi. Nazan Ölçər məclisdə anasının ona

öyrətdiyi Yəhya Kamalın son şeirlərindən əzbər söylədiyini, pianoda müxtəlif mahnılar ifa etdiyini xatırlayır.

Nazan Ölçər Əhməd Cəfəroğlunun Universitet tələbələrindən olan anasının ədəbiyyatı sevdiyi qədər musiqi və incəsənətə də böyük maraq göstərdiyini, eyni zamanda «mükəmməl bir ev sahibi» olduğunu, müsafirlərə, xüsusi ilə Mir Yaqub bəyə və Ayaz İsaqi bəyə diqqət, qayğı göstərdiyini vurğulayır. Nazan xanım azyaşlı olsa da, atasına böyük ehtiram bəsləndiyini müşahidə edə bilmişdi: «Hər cür bayram, tarixi, əlamətdar gün, düyün və ya cənazənin birlikdə yaşandığı kədər və nəşədə ortaq olunduğu ortamda atama böyük bir sayğı göstərildiyini çocuk gözümü belə görməkdəydim». Bu hörmət, bu nüfuz «onun kimsədən əsirgəmədiyi insani tavrından qaynaqlanırdı». Əhməd Cəfəroğlu kasıblara, xəstələrə yardım edir, kimsəsizlərə sahib çıxırdı.

Nazan Ölçər qonaqların önəmli kişilər olduqlarını söhbətlərindən hiss etdiyini, lakin Vətənləri üçün «nə qədər dəyərlili» olduqlarını illər sonrası öyrəndiyini yazır. Nazan Ölçər atasının hər yay «Anadoluya dil araşdırmaları üçün gediş hazırlığını», çətinliklərlə dolu bu uzaq səfəri səbirsizliklə, az qala günlərini saya-saya gözlədiyini, Bağdad və Ərzurum Universitetlərində türkologiyaya dair yeni bölümlər açmaq üçün fədakarlıqla çalışdığını, İstanbuldakı «Azəri Kardeşlər Yardımlaşma Dərnəyi»ndəki fəaliyyətini maraqlı bir dillə təsvir edir, unudulmaz xatirə kimi yada salır, eyni zamanda «qara buludların» da onların ailəsindən yan keçmədiyini, atası ilə anasının ayrıldığını kədərlə yada salır.

Nazan Ölçər də hələ gənc yaşlarından atası kimi «oxumaq, bacarıqlı olmaq, ən önəmlisi isə bunları onun bəlkə görməyəcək olma ehtimalı təlaşına qarşı hər şeyə qısa müddətdə nail olmaq istəyi yaratmışdı. Nazan xanım yazır ki, atam alman dilinin elm dili olduğunu bildirir və mənim də bu dili dərinləndirən öyrənməyimi israr edirdi.

Nazan Ölçər atası Əhməd Cəfəroğlunun türkologiya sahəsindəki xidmətlərini özünəməxsus və yığcam ifadə edir: «Dillərin tarixdə daima başlıca mədəniyyət daşıyıcısı olduğu gerçəyini bütün həyatı boyunca müdafiə etdi:

dillərdən kəlmə və isimlərdən yola çıxaraq bənzərsiz mədəniyyət tarixi araşdırmalarının öncüsü oldu».

Xatirə-yazı həzin notlarla bitir: «Atamı 40 il öncə, 6 yanvar 1975-ci ildə ürək infarktından itirdik. Bir neçə gün əvvəl yoldaşlarımızla evimizdə yeni il gecəsinə hazırlığa qatılmış, yeni il gecəsi coşqu ilə rəqs etmiş, hər kəsi heyran etmişdi... Bu gün geri boylananda atamdan zəngin miras qaldığını, ondan nə qədər çox şey öyrəndiyimi görür və məni bir daha dərin heyranlıq və həsrət hissi bürüyür».

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu xatirə dünya şöhrətli müəllifin – Nazan Ölçərin də tərcümeyi-halı və fəaliyyətinə, nəsillərə nümunə mənalı, şərəfli ömür yoluna bir daha qısaca olsa da, nəzər salmağa vəsilə oldu.

Nazan xanım İstanbuldakı Avstriya liseyini bitirdikdən sonra təhsilini və elmi dərəcəsini Almaniyada Münhen Lyudviq Maksimillian Universitetində tamamlamış, bir müddət həmin Universitetdəki və Vyanadakı Etnologiya, Berlindəki İslam İncəsənəti muzeylərində çalışmış, İstanbulda 1972-ci ildən işləməyə başladığı Türk və İslam Əsərləri Muzeyində (Osmanlı imperiyasının baş memarı Sinanın (1489-1588) ucaldığı Süleymaniyyə məscidində 1913-cü ildə fəaliyyətə başlamış, 1983-cü ildə XVI əsrin möhtəşəm tikililərindən olan İbrahim Paşa Sarayına köçürülmüşdür) az sonra direktor vəzifəsinə irəli çəkilməmiş və bu muzeyə 25 il rəhbərlik etmişdir. Həmin dövrdə muzey öz tarixinin ən parlaq illərini yaşamış, sərgiləri, mədəni-kütləvi tədbirləri ilə nəinki Türkiyəyə, bütün Avropaya səs salmış, əsrlərlə muzeyçilik ənənəsi olan qoca qitənin, o cümlədən Fransa, İtaliya, Almaniya kimi muzey ölkələrinin yüksək mükafatlarına, Avropada hətta ilin ən yaxşı muzeyi adına layiq görülmüşdür. Muzey quruculuğuna, muzey işinin təşkilinə dair həm Türkiyədə, həm də xaricdə müxtəlif dillərdə dəyərli əsərləri nəşr olunmuş Nazan xanım 2003-cü ildə Bern universiteti tərəfindən fəxri doktorluq dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

Nazan Ölçər 2002-ci ildən Saqib Sabançı Universiteti nəzdində fəaliyyətə başlayan Saqib Sabançı Muzeyinə direktor təyin edilir. Üstündən illər keçəcək

Funda Özkan «Radikal» qəzetində Saqib Sabançı muzeyi ilə bağlı məqaləsində yazacaqdır ki, Nazan Ölçəri dövlət itirdi, Sabançı tapdı (15 may 2008).

Məşhur Topqapı Sarayı Muzeyinin (Fateh Sultan Mehmet tərəfindən 1478-ci ildə inşa edilmiş Topqapı Sarayında Mustafa Kamal Atatürkün əmri ilə 1923-cü ildən rəsmən fəaliyyətə başlasa da, XIX əsrin sonlarından – Sultan Abdülməcid dönməmindən İstanbula gələn ali qonaqlara muzey kimi göstərilirdi) direktoru prof.dr. İlbər Ortaylı Nazan Ölçərin muzeyçilik sahəsindəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir və onu «Sarayın kethüda xanımı» (Milliyet.com.tr 27 iyul 2009), «Avropanın bir nömrəli muzey müdiri» («Vatan», 2 noyabr 2009) adlandırır.

Təxminən 10 il əvvəl Türkiyənin tanınmış köşə yazarlarından Ərdal Şəfəq Nazan Ölçər haqqında «SABAH» qəzetində dərc etdirdiyi «Atlı köşkdə bir saraylı» adlı məqaləsində (29 yanvar 2006-cı il) bədii ifadə vasitələrindən – az qala bütün müsbət mənəli məcazlardan ustalıqla və qəhrəmanına layiq istifadə etmişdir. Müəllif Nazan Ölçəri gah «Türkiyə ilə Avropa arasında hər il yeni kultür körpüsü quran bir qəhrəman», gah «uyarlıqlar dialoqunun sakit, amma son dərəcə təsirli bir memarı», gah da «dünya sənətinin ən böyük ustalarını türk xalqına tanıdan missioner» adlandırır. Mərhum Saqib Sabançının «Elə bir muzey yaradaq ki, Pikassonun da əsərlərinin sərgisini təşkil edə bilək» – təklifinə Nazan xanım «Mən çilgün ideyaları sevir və onları həyata keçirməyə can atıram» – demiş, qısa müddətdə dünya standartlarında bir muzey yaradılmasına nail olmuş və ona rəhbərlik etmişdir.

Ərdal Şəfəq haqlı olaraq Nazan xanımı «dünyanın ən öndə gələn muzeyçiləri sırasında görür», yazır ki, onun aldığı ödülləri saymaq qurtarmaz. Türkiyə, Fransa, Almaniya, İtaliyada... Nazan Ölçərin bir-birinin ardınca təşkil etdiyi sərgilərin bütün dünyada əks-səda verdiyini vurğulayan publisist sonda yazır: «...İstanbulluların əlindən tutub zorla, önlərinə düşərək çağdaş kultür yoluna yönəltdi. Sadəcə İstanbulluları deyil, bütün Türkiyə xalqını da...».

2013-cü ildə Nazan Ölçərin təltif edildiyi «Chevalier dans l'Ordre National de la Légion d'Honneur» nişanının (yeri gəlmişkən Nazan xanım 1991-ci ildə

Fransa Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən «Chevalier des Arts et des Lettres» nişanına da layiq görülmüşdür) Fransada keçirilən təqdimat mərasimində xəbərdə Nazan xanım çıxışını bu cümlələrlə bitirir: «Mənim ömrüm ürəyimdəki arzuları həyata keçirməyə yetməz, amma bizdən sonra gələn nəsil bundan sonra da uzun bir yolda yürüyəcəkdir» (Yasəmən Bay. Milliyet.com.tr).

Professor Vilayət Quliyevin «İstanbulda bir xanım – Nazan Ölçər» adlı oçerkində bir türk publisistindən gətirdiyi sitat sərrast və yerindədir: «Türk müəlliflərindən birinin dəqiq müşahidə etdiyi kimi, Əhməd Cəfəroğlunun ən böyük şah əsəri isə, heç şübhəsiz, dünya miqyasında tanınan qızı, muzeyşünas alim Nazan Ölçər-Cəfəroğludur. Nazan xanım atasının türk dili, ədəbiyyatı və folkloru sahəsində başladığı və yarım əsr şərəflə daşdığı estafeti türk xalq sənəti sahəsində eyni uğurla davam etdirir. Kiçik ailə sülaləsi – ata və qız son səksən il ərzində türk mədəniyyətinin öyrənilməsinə, dünya miqyasında təbliğinə əvəzsiz töhfə vermişlər».

modern.az, 15 yanvar 2015,

“Ədəbiyyat qəzeti” 16 yanvar 2015,

lent. Az, 15 yanvar 2015,

“525-ci qəzet” 16 yanvar 2015,

ideologiya ictimai-siyasi portalı, 15 yanvar 2015.

İstiqlal şairindən xilaskar paşaya hədiyyə

Xarici ölkələrdə, o cümlədən qardaş Türkiyədə yaşayan həmvətənlərimizin – çoxsaylı alim, pedaqoq, həkim, mühəndis, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin – rəssam, rejissor, aktrisa, müğənni, musiqi ifaçılarının, yazarların uğurları ən xoş duyğular, qürur və fəxarət hissi oyadır. Həmin soydaşlarımız milli, mənəvi, mədəni irsimizin təbliğində, tanıtılmasında, zənginləşdirilməsində əvəzsiz rol oynayır, Azərbaycan-Türkiyə arasındakı hərtərəfli münasibətlərin daha da genişləndirilməsinə, möhkəmləndirilməsinə öz töhfələrini verirlər. Elə buna görədir ki, hazırda YUNESKO üzrə Azərbaycanın Milli Komissiyasının birinci katibi Günay Əfəndiyeva, hələ Azərbaycan Respublikasının İstanbuldakı konsulu vəzifəsində çalışarkən Türkiyədə yaşayan elm, mədəniyyət, səhiyyə və təhsil sahəsində işləyən soydaşlarımızla sıx əlaqə saxlayır, onların fəaliyyətini izləyir, əlaqələndirir, həmvətənlərimizin daha böyük uğur əldə etməsi üçün bacardığını əsirgəməzdi. Milli-mənəvi dəyərlərə, tarixi və ədəbi irsə məhəbbətlə dolu mühitdə böyüyən, təhsil alan və nəbzi həmişə Azərbaycanla birgə vuran Günay Əfəndiyeva bununla da kifayətlənmir, vaxtı ilə - sovet dövründə Türkiyədə yaşayıb-yaratmış mühacir azərbaycanlıların fəaliyyətinin, muzey, kitabxana, arxiv və şəxsi kolleksiyalardakı irsinin araşdırılmasına, üzə çıxarılmasına da səy edirdi. Bu istiqamətdə atılan növbəti addım da uğurla nəticələndi. İstiqlal şairi Əhməd Cavadın avtoqrafla Nuru paşaya hədiyyə etdiyi «Qoşma» kitabının yeri-yurdu bəlli oldu. Bu barədə bir qədər ətraflı bəhs edəcəyik. Bu kitab və ona yazılmış avtoqraf haqqında məclislərin birində eşitdiyi hekayə Günay Əfəndiyevada bu dəyərli və tarixi sənədlərə böyük maraq oyatdı. Kitabı soraqlamağa başladı, ziyalılara müraciət etdi.

Dünya şöhrətli prof. Vərqa Kələntərovun verdiyi məlumatlar dolğun, hərtərəfli idi və mötəbər mənbələrə əsaslanırdı. V.Kələntərovun həyat yolu maraqlı olduğundan əvvəlcə tanınmış riyaziyyatçı alim haqqında bir neçə kəlmə bəhs etsək, elə bilirəm, yerinə düşər. O, hazırda Koç Universitetinin riyaziyyat bölümündə çalışır. Bundan əvvəl isə (1993-2001) Ankaradakı Hacıtəpə Universitetinin professoru kimi fəaliyyət göstərən prof. V.Kələntərov orta məktəbi Bakıdakı 158

nömrəli məktəbdə oxumuş, Azərbaycan Dövlət Universitetinin mexanika-riyaziyyat fakültəsində ali təhsilə yiyələnmiş, AMEA-nın aspiranturasına daxil olmuş, Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir (1974). O, daha sonra Sankt-Peterburqda elmi tədqiqatlarını davam etdirmiş (1975-1981), doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etmişdir (1988). İspaniya, Almaniya, ABŞ, Səudiyyə Ərəbistanının nüfuzlu Universitetlərində mühazirələr oxumuş, Avropa, Amerika, Asiyanın bir çox ölkələrində beynəlxalq konfranslarda məruzələr etmişdir.

Professorun tərcümeyi-halında maraqlı və unudulmaz məqamlardan biri də onun orta məktəbdə Əhməd Cavadın nəvəsi Almaz xanımla bir sinifdə oxuması, bir partada oturmasıdır. Təbii ki, o vaxtlar nəinki məktəblilərin, hətta müəllimlərin böyük əksəriyyəti «xalq düşməni» Əhməd Cavadın adını belə eşitməmişdi.

Tale prof. Vərqa Kələntərova həmkarı, riyaziyyat üzrə tanınmış professor və kolleksiyaçı Haluk Oralın Əhməd Cavadla bağlı diqqətçəkən araşdırmaları və unikal kolleksiyası ilə tanış olmağı nəsib etmişdir. Müasir Türkiyə ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən sayılan Doğan Hızlanın təbirincə desək, prof. Haluk Oral «ədəbiyyat arxeoloqudur», daim kitab, məktub, əlyazma, foto, xəritə, miniatürlər... axtarışındadır. Riyaziyyat ixtisası üzrə Kanadada namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, bir müddət orada, sonra Boğaziçi Universitetində, hazırda Koç Universitetində çalışan Haluk Oral eyni zamanda tarix, mətnşünaslıq sahəsində də ciddi araşdırmalar aparır, Türkiyənin bir sıra elmi-kütləvi nəşrləri ilə əməkdaşlıq edir, 5 kitabın müəllifidir.

Müasir türk poeziyasının tanınmış nümayəndələrindən Nazim Hikmət haqqında «Hüzün ki, en çok yakışandır bize, belki də en çok anladığımız» misraları ilə başlayan məşhur şeirin müəllifi Hilmi Yavuz Haluk Oralın türk şairlərinə məxsus poeziya nümunələrinin yaranması, ərsəyə gəlməsi ilə bağlı «Şeir hekayələri» adlı kitabı haqqında yazdığı məqalədə göstərir ki, əski kitab dükanlarının tozlu rəflərindən, muzeylərdən topladığı sənədləri – nəşriyyat materiallarını, əlyazmalarını, çərəkələri axtarır, tapır, toplayır, səliqə-sahmana salır,

təsnifatını verir, təhlil edir, dəyərləndirir. Görünür, Əhməd Cavadın «Qoşma» kitabı da hobbinin, bu sevginin sayəsində Haluk Oralın kolleksiyasını zənginləşdirmişdir.

Prof. Vərqa Kələntərov xatırlayır ki, bir gün Haluk Oral «Əhməd Cavad adlı Azərbaycan şairini tanıyırsınızmı? – deyə məndən soruşdu və əlavə etdi ki, o şairin 1914-cü ildə Bakıda nəşr olunmuş «Qoşma» adlı kitabı onun kolleksiyasında var. Mən axşam evdə Bakıdan özümlə gətirdiyim Əli Saləddinin «Əhməd Cavad» kitabını vərəqlədim. Ertəsi gün Haluk Oral həmin kitabı Universitetə gətirdi. Kitabın kağız cildi vardı və orada Nuru paşaya ərəb əlifbası ilə yazılmış avtoqrafın mətni vardı. Haluk Oral şeirlərin bir neçəsini oxudu. Axşam nəzərdən keçirdiyim tanış misralar yadıma düşdü...

Bu söhbətin üstündən bir müddət sonra Haluk Oralın «NTV Tarih» jurnalında (may, 2009-cu il nömrəsində) «Şeir hekayəsi» rubrikası ilə «Çırpınırdı Ahmed Cavad bakıp Türkün bayrağına...» adlı irihəcmli, maraqlı və təsirli məqaləsi dərc olunur. Məqalə müəllifin sevincdənmi, kədərdənmi, qürurdanmi qanadlanan duyğular, emosional düşüncələri ilə dolu sətirlərlə başlayır: «Kadıköydəki sahaftan (əski kitab dükənindən – T.A.) alınan bir kitab, düşüncələrimi gah çırpınan Qara dənizin dalğalarına atdı, gah Südlücədə yanan bir silah fabrikasına. Gah Həmdiyiye qəhrəmanı Rauf bəy (Qurtuluş savaşında Həmdiyiyə döyüş gəmisinin komandiri olmuş və əfsanəvi şücaət göstərmiş Hüseyn Rauf Orbay nəzərdə tutulur – T.A.), gah Qafqaz İslam Ordusu komandiri Nuru paşa gəldi ağıma. Bir də misralar... İçdən, anlaşılan və illər öncə səslənən misralar».

Görkəmli alim, məşhur kolleksiyaçı, mahir publisist Haluk Oral Əhməd Cavadın «Qoşma» kitabının nəşri yeri və tarixindən bəhs etdikdən sonra vaxtilə Nuru paşaya hədiyyə olunmuş nüsxəsində şairin öz əli ilə ərəb əlifbasında Nuru paşaya yazdığı avtoqrafı təqdim edir:

«Kafkas Türk ordusu kumandanı Nuri Paşa Hazretlərinə müellif tarafından değersiz bir armağan. Cevad (imza) 30 mayıs 1918. Gence».

Haluk Oral «Azərbaycan istiqlalının simge ismi olan şair»in Stalin dönəmində güllələndiyini ürək ağrısı ilə qeyd edir və Əhməd Cavadın tərcümeyi-halından, təhsil illərindən, ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl öyrənməsindən, 20 yaşında ikən (1912) könüllü olaraq Osmanlı Silahlı Qüvvələri tərəfində Balkan müharibəsində iştirakından bəhs edir. «Əhməd Cavad «Vətən, bayrak, iman və türk birliyi mövzusunda şeirlər yazır» - deyə vurğulayan Haluk Oralın fikrincə, o, «ən ünlü şeirlərindən «Çırpınırdı Qara dəniz»i də Balkan müharibəsi dövründə - 1914-cü ilə qələmə almış və əfsanəvi «Həmidiyə» türk hərbi gəmisini öymüş Qara dənizin sularına qərq edilmiş «Kazbek» rus hərbi gəmisinin minalara çırpılaraq batmasına görə sevincini gizlətməmişdir. Haluk Oral daha sonra dövrün ictimai, siyasi, hərbi mənzərəsini təsvir edir, Nuru paşanın Gəncəyə gəlişi tarixinə aydınlıq gətirir və yazır: «Bəlli ki, Əhməd Cavad paşanın şəhərə girişindən 5 gün sonra ona imzalı kitabını vermişdir». Əhməd Cavadın Nuru paşaya yazdığı avtoqrafın surəti, tarixi sənədlərlə və şəkillərlə müşayiət olunan məqalədə Haluk Oral Əhməd Cavadın müstəqil Azərbaycanın milli marşını, eləcə də müstəqilliklə, Vətənlə bağlı «ən coşqulularını o dövəndə» qələmə aldığını qeyd edir və şeirlərindən parçalar verir.

Rusların Azərbaycanı təkrar işğalından (1920) sonrakı dövrdə Əhməd Cavadın həyat yolunu izləyən Haluk Oral onun Vətəndə həbsini (1925), həbsdən sonra ali pedaqoji təhsilə yiyələnməsini, bir müddət müəllimliklə, sonra «Azərnəşr»də və «Azərbaycanfilm»də məsul vəzifələrdə çalışdığını qeyd edir. «Fəqət Əhməd Cavad təqiblərdən qurtarmamışdır. 1928-ci ildə Türkiyədə bir şeir kitabı da nəşr olunur: «İstiqlal uğrunda» (Milli Azərbaycan nəşriyyatı, 7, Orxaniyə mətbəəsi, 1928)».

1937-ci ildə «Stalin dönəminin ən azğın zamanında» üç böyük şairin – Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq və Əhməd Cavadın həbs olunduğunu yazan müəllif göstərir ki, 15 dəqiqəlik «məhkəmə»dən sonra Əhməd Cavada güllələnmə hökmü verilir. Məqalənin son cümləsi də ilk cümləsi kimidir: duyğusal, təsirli: «Həyat yoldaşı Şükriyyə xanıma məhkəmədən öncə Əhməd Cavaddan boşanarsa, cəza

olmayacağı bildirilmişdi, amma o bunu rədd etdi. Bu vəfadarlığının bədəli Sibirdə acılarla dolu 8 illik bir sürgün oldu». Şairin Əli bəy Hüseynzadəyə ithaf etdiyi dillər əzbəri «Çırpınırdı Qara dəniz» şeiri məqalə ilə birgə jurnalda dərc edilmişdir.

modern.az,

ayb.az 19 fevral 2014,

“Ədəbiyyat qəzeti” 21 fevral 2014,

”Kaspi” qəzeti, 21 fevral 2014,

unikal.org 20 fevral 2014.

Səlim Rəfiq və ailəsi haqqında salnamə

Azərbaycan mühacirət mətbuatı ilə maraqlandığım ilk illərdə – ötən əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Türkiyədən əldə etdiyim «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisində (İstanbulda 1932-1934-cü illərdə 36, 1954-cü ildə 1 nömrəsi işıq üzü görməklə cəmi 37 nömrəsi çapdan çıxmışdır) Səlim Rəfiq adlı müəllifin çox maraqlı bir neçə yazısına rast gəlmişdim. Onun tarix, ədəbiyyat, etnoqrafiya mövzularında qələmə aldığı «Son dövr Azəri ədəbiyyatı» (№ 1, 1932), «Türkiyə mətbuatında Məhəmməd Hədinin şeirləri» (№ 9, 1932), «Azərbaycan dəyərlərinə dair» (№ 11, 1932), «Azəri xalq ədəbiyyatında «Dəli Alı» dastanı» (№ 23, 1933), «Nigarstanlı Aşıq Sadıqın bir şeiri» (№ 24, 1933) adlı məqalələri dolğunluğu, orijinallığı, elmiyi ilə diqqətimi çəkmişdi. Bu gün də zərrə qədər əhəmiyyətini itirməyən həmin məqalələri sadəcə «Səlim Rəfiq» imzası ilə dərc etdirən müəllifin həyatı, yaradıcılıq yolu barədə illər uzununu səhifə, sanballı və əhatəli bir əsər həsrətindəydim.

İndi budur prof.Ədalət Tahirzadənin təbirincə desək, «maraq dairəsi çox geniş», «yorulmaz və məhsuldar bir araşdırmaçı», «tədqiqat predmetinə

tələbkarlıqla, siyasi yox, elmi baxımdan yanaşan», «mühacirət tarixini gözəl bilən və mühacirətlə bağlı ən geniş həcmdə bəlgə və bilgilərə» sahib türkiyəli tədqiqatçı Ömər Özcanın «Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu (soyu, mühiti, təhsili, müəllimliyi, yaradıcılığı)» adlı fundamental kitabı (Bakı, «Elm və təhsil», 2013, 292 səh.) Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin, oxucuların ixtiyarındadır. Əsər Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Elmi Şurasının 23 yanvar 2013-cü il tarixli qərarı ilə nəşr edilmişdir. Kitab filologiya elmlər doktoru Paşa Kərimovun «Rəfiqoğlunun ilk nəşri», əsərin elmi redaktoru prof. Ədalət Tahirzadənin «Azərbaycanı sevən ürək» adlı məqalələri və müəllifin «Yazardan sözünü» ilə başlayır. Monoqrafiyanın «Giriş»ində Ömər Özcan Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun (Səlim Məşədi Əli oğlu Rəfiyev), eləcə də onun «babası, atası, əmisi, ögey anası və qardaşı haqqında da danışılması gərəkən olduğunu», «bu kişilərin öz dövrlərində Azərbaycanda və Türkiyədə önəmli rol oynadıqlarına görə həyatlarının bilinməyən yönlərinin işıqlandırılmasının vacibliyini» oxucuların diqqətinə çatdırır və yazır: «Sonucda Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun adıyla yola çıxaraq əldə edə bildiyimiz qaynaqları dəyərləndirərkən ortaya bir ailənin tarixi çıxdı» (səh.38).

Səriştəli tədqiqatçı Ömər Özcan Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun və onun ailəsinin tarixini yazarkən mənbələri diqqətlə araşdırmış, müxtəlif məxəzlərdə rastlaşdığı fakt və rəqəmləri tutuşdurmuş, sənədlərin səhihliyinə, sanballılığına diqqət yetirmiş, nəticədə mükəmməl əsər ərsəyə gətirmişdir. Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun babası Hacı Məmmədhüseyn Əlirza oğlu Rəfiyevin (1846-1920) tərcümeyi-halı və fəaliyyətindən bəhs edərkən müəllif onun nəinki Gəncədə, eləcə də qonşu ölkələrdə adlı-sanlı tacir kimi tanındığını, şəhərdə sayılıb seçilən ziyalılardan olduğunu, ədəbiyyata böyük maraq göstərdiyini, ara-sıra şeirlər də yazdığını, böyük şəxsi kitabxanası olduğunu, xeyriyyəçi kimi də fəaliyyət göstərdiyini tarixi sənədlərə istinad edərək diqqətə çatdırır. Hacı Məmmədhüseyn Rəfiyev Nizaminin məzarını bərpa etdirmiş, Gəncədə ilk fotoatelyenin, yeni tipli məktəbin açılmasında, həmin təhsil ocağına müəllimlərin cəlb olunmasında fəallıq göstərmişdir. Xüsusi vurğulamağa ehtiyac var ki, H.M.Rəfiyev erməni

vandallarının zərərsizləşdirilməsi məqsədi ilə yaradılan ilk milli siyasi partiyanın – «Difai»nin Gəncə təşkilatının üzvlərindən olmuşdur.

Dəyərli tədqiqatçı Ömər Özcan S.Rəfiqin babası, onun ailəsi – 6 oğlu, 5 qızı barədə daha geniş məlumat verməyi məqsədmüvafiq hesab edir. Məlum olur ki, məşhur Rəfiyevlər ailəsinin yetirmələri nəinki Gəncənin, ümumilikdə bütün Azərbaycanın mədəni, ədəbi həyatında mühüm rol oynamışlar. Məktəbə, təhsilə böyük maraq göstərən Rəfiyevlərin ailəsindən Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü, Şəhər Dumasının deputatı, çox sayda müəllim, mühəndis, rəssam, şair, məsul vəzifələrdə çalışan dövlət qulluqçuları, elm xadimləri, hərbiçilər yetişmişdir. Yalnız onu demək kifayətdir ki, Xalq şairi Nigar Rəfibəyli, görkəmli ədəbiyyatşünas, alim-pedaqoq, professor Mikayıl Rəfilı də həmin soyadın daşıyıcılarıdır.

Səlim Rəfioğlunun dayısı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin üzvü Abuzər bəy Əliəsgər bəy oğlu Rzayev (1876-1920) Şərqi ilk demokratik, müstəqil ölkəsinin dövlət quruculuğu işində fəal iştirak etmişdir. Rzayevlər ailəsinin şəcərəsi ilə tanışlıqdan məlum olur ki, Səlim Rəfioğlunun ana tərəfinin digər qohumları – Rzayevlər və Xasməmmədovlar (o cümlədən, Ələkbər bəy və Xəlil bəy Xasməmmədovlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ictimai və dövlət xadimləri) nəslindən çıxanlar da Azərbaycanın ictimai-mədəni həyatında fəal rol oynamışlar. Səlim Rəfioğlunun atası Məşədi Əli Hacı Məmmədhüseyn oğlu Rəfiyev (1880, Gəncə – 1948, İstanbul) Türkiyəyə mühacirətdən sonra da doğma Vətənin istiqlalı uğrunda mücadilə aparmışdır. Ömər Özcanın tədqiqatını maraqlı edən məqamlardan biri də odur ki, fikir və mülahizələrini dolğun, mötəbər mənbələrə istinad edərək, həm də səbirlə, səmimiyyətlə, qayğı, həssaslıq və təəssübkeşliklə diqqətə çatdırır. Türkiyədə məskunlaşan Azərbaycan siyasi mühacirlərinin liderləri istisna olmaqla digərlərinin, bu sırada Məşədi Əlinin də fəaliyyətinin yetərincə öyrənilmədiyini təəssüflə bildirən müəllif, onun adının da mühacir azərbaycanlıların təşkil etdiyi tədbirlərdə «...qəhrəmanlar, ruhumuzda və içimizdə daim birər ulduz kimi parlayan və əbədiyyən parlayacaq isimlər» arasında

çəkildiyini qeyd edir. Məşədi Əli Rəfioğlu 1922-ci ildə İstanbulda qurulan Müsavat Partiyası Xarici Ölkələr Bürosunun üzvü olmuşdur. Ömər Özcan Məşədi Əli bəylə bağlı üzə çıxardığı mənbələri, qaynaqları təqdim etməklə kifayətlənmir, oradakı faktları müqayisə və şərh edir, müəyyən qənaətlərə gəlir, məxəzdə adı hallanan yeni adların izinə düşür, bir sözlə, heç nəyi diqqətdən kənar saxlamır. Məsələn, o Məşədi Əlinin vəfatı ilə bağlı «Cümhuriyyət» qəzetinin 1948-ci il 8 sentyabr tarixli nömrəsində verilmiş elanda Məşədi Əlinin «Kırımlı məşhur İsmayıl Qaspiralının kürəkəni, Türkiyyat İnstitutu məmurlarından Nigar Rəfioğlunun əri, Başbakanlıq müfəttişlərindən İslam Rəfioğlu, Bursa Liseyi ədəbiyyat müəllimi dr.Səlim Rəfioğlunun atası, sabiq Milli Azərbaycan Hökumətinin səhiyyə naziri Musa bəyin qardaşı» kimi xatırlandığını qeyd edir. Daha sonra Məşədi Əlinin ikinci həyat yoldaşı Nigar xanımın (1896, Bağçasaray, 1971, İstanbul) ömür yolu, fəaliyyəti və Məşədi Əli ilə izdivacı barədə, həmçinin əmisi Musa bəy Rəfiyev haqqında maraqlı məlumat verir. Elanda adı çəkilən Məşədi Əlinin kiçik oğlu İslam Rəfioğlu (1912, Gəncə, 1995, Ankara), onun təhsili, əmək fəaliyyəti, dostları barədə Ömər Özcanın qeydləri bir tərəfdən bir ailənin tarixini öyrənmək baxımından böyük maraq kəsb edərsə, digər tərəfdən Azərbaycan mühacirlərinin həyat və fəaliyyətinin daha dərinədən araşdırılması, dəyərləndirilməsi imkanı yaradır.

İstedadlı tədqiqatçı Ömər Özcan Səlim Rəfiq Rəfioğlunun ailəsi, çevrəsi, mühiti barədə dolğun və maraqlı məlumatları təqdim etdikdən sonra əsas mətləbə keçir və Səlim Rəfioğlunun (1905, Gəncə, 1980, İstanbul) həyat hekayəsini qələmə alır. Ömər Özcanın araşdırmasında diqqəti çəkən məqamlardan biri, başlıcası müəllifin bütün yazdıqlarının fakta, sənədə söykənməsidir. Bir ailənin az qala 200 illik tarixini, ailənin onlarca üzvünün keçdiyi enişli-yoxuşlu, təlatümlü həyat yolunu qələmə alan müəllif bütün əsəri boyu «ehtimal ki,», «güman etmək olar ki,», «belə rəvayət edirlər», «belə danışirlər», «əşitmişəm ki,», «deyilənə görə» kimi və ona bənzər ifadələrdən istifadə etməyib, başqa sözlə desək, Ömər Özcan yalnız tarixi, rəsmi sənədlərə istinad etmişdir. Ümumiyyətlə, bu əsərin dəyəri onun

yeniliyində, aktuallığında, elmiliyindədir. Bir məsələyə də diqqət yetirmək vacibdir. Bu tədqiqatçıya yarımçıq, pərakəndə, səthi fikir yürütmək, tələsik nəticə çıxarmaq yaddır, sanki, yasaqdır. Mənbədə rast gəlinən hər yeni rəqəmi, faktı, adı-soyadı o izləyir, şərh edir, müəyyən qənaətə gəlir. Kitabın «Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu» adlı bölməsini oxuyub başa vurduqdan sonra «Daha nə yazmaq, nə əlavə etmək olardı?» - sualının bir cavabı var: «Kamil əsərdir, heç nə yaddan çıxmamış, heç nə unudulmamışdır»...

«Rəsmi nüfus qeydlərinə» istinad edərək Ömər Özcan Rəfiq Rəfiqoğlunun 1905-ci ildə anadan olduğunu, ilk və orta təhsilini Gəncədə aldığını, 1927-ci ildə Gəncə Pedaqoji Texnikumunu bitirdiyini, sonralar gizlicə İrana, oradan Türkiyəyə getdiyini, 1931-ci ildə Türkiyə vətəndaşlığını qəbul etdiyini yazır. 1930-cu ildə R.Rəfiqoğlu İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsinə qəbul olunmuşdur. Ömər Özcan S.Rəfiqoğlunun tələbəlik illəri, dostları, müəllimləri haqqında ətraflı bəhs edir, Səlim Rəfiqoğlunun mühacir cəmiyyətləri və nəşrləri ilə əlaqə və əməkdaşlığından yazır, eləcə də Səlim bəyin məzunluq dissertasiyasını «dəyərli bir çalışma» kimi qiymətləndirir və onun qısa məzmunu barədə məlumat verir. Kitabın müəllifi daha sonra Rəfiq Rəfiqoğlunun ailə həyatından, Sovet dönəmində Azərbaycana səfərindən (1968) söz açır, Bakıda görkəmli alimlər Həmid Araslı, Abbas Zamanov, Mirzəağa Quluzadə, Kamal Talıbzadə, Qasım Qasımzadə, bacısı Validə xanım Quliyeva ilə görüşdüyünü qeyd edir.

Səlim Rəfiqoğlunun əmək fəaliyyətini xronoloji ardıcılıqla izləyən Ömər Özcan onun 1934-cü il Antalya liseyində stajor ədəbiyyat müəllimi kimi işə başladığını, Qazi, Malatya, Bursa, İstanbul liseylərində pedaqoq kimi fəaliyyət göstərdiyini, 1962-ci ildə təqaüdə çıxdığını yazır. Kitabın maraqlı hissələrindən biri «Elmi çalışmaları» adı ilə təqdim olunan materialdır. Səlim Rəfiqoğlu ilk araşdırmalarına hələ tələbə ikən başlasa da, onun İstanbul Universitetində qalmaq, elmi fəaliyyətini burada davam etdirmək istəyi baş tutmamış, liseydə müəllim işləməyə məcbur olmuşdur. Yalnız 1946-cı ildə o, İstanbul Universitetin ədəbiyyat fakültəsində elmi mövzu götürməyə müvəffəq olmuş və bir müddət sonra «Füzuli:

dövrü, elmi, eşqi, şöhrəti və təsiri» adlı elmi-tədqiqat işini uğurla müdafiə etmişdir. Ömər Özcan Səlim Rəfioğlunun ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ilk nailiyyətlərini göstərməklə yanaşı, yeri gəldikcə diqqətçəkən faktlarla əsərini daha da maraqlı edən məlumatlarla zənginləşdirir: Qeyd edir ki, illər öncə eyni fakültəni bitirən Əmin Abid də Füzuli yaradıcılığı ilə məşğul olmuş və «Maarif və mədəniyyət» jurnalının 1926-cı il tarixli 12-ci nömrəsində «Füzulinin tədqiq edilməmiş bir əsəri» adlı məqalə dərc etdirmişdir; Səlim Rəfioğlunun opponentlərindən biri əslən Dağıstandan olan, sahənin tanınmış mütəxəssisi, Cümhuriyyət dövründə ədəbiyyatdan doktorluq müdafiə etmiş prof.Əli Nihad Tərlan olmuşdur; Türkiyədə Füzuli haqqında «Füzuli. Həyatı və şəxsiyyəti» adlı ilk doktorluq dissertasiyasını Əbdülqadir Qaraxan etmişdir (1942-1944-cü illər); Ankara və İstanbul Universitetlərində 1930-1940-cı illərdə Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı bir neçə namizədlik və doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmişdir (ətraflı bax səh. 122); 1934-cü ildə «Qurtuluş yollarında» adı ilə milliyyətçi və istiqlalçı Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrindən ibarət toplu nəşr olunmuşdur ki, bu da 1928-ci ildə İstanbulda eyni məzmununda buraxılan «İstiqlal uğrunda» şeirlər məcmuəsindən sonra ikinci təşəbbüsdür; Türk ədəbiyyatı tarixinin dəyərli araşdırıcısı prof.dr. Feyziyyə Abdullah Tansel məşhur azərbaycanlı Hüseyn Camal Yanarın (Hüseyn bəy Mirzəcamalovun) bacısı qızı prof.dr. Dilşad Talıbxan Elbrusun vəfatı münasibəti ilə yazdığı məqalədə bir çox gizli imzaların kimlərə aid olduğu barədə maraqlı məlumatlar vermişdir. Ömər Özcanın əsərində bu qəbildən olan maraqlı faktlar çoxdur. Onların hər biri yeni tədqiqatlar üçün əsasdır, mövzudur. Ömər Özcan mahir tədqiqatçıdır, məxəz üzərində zərrəbinlə işləyir, onun mülahizələri dəmir məntiqə, təkzibolunmaz dəlillərə əsaslanır. S.Rəfioğlunun həmyerlisi və müəllimi prof. Əhməd Cəfəroğlunun redaktoru olduğu «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalında yuxarıda da xatırladığımız «Azərbaycan dəyərlərinə dair» məqaləsində mənbələrin bir çoxunun rusca olduğuna diqqət yetirən Ö.Özcan «müəllif bu qədim mənbələri haradan əldə edə bilər?» sualına cavab axtarır. Nəticədə çox səs-küyə səbəb ola biləcək detektiv kinolarındakı səhnələr qədər maraqlı mənzərələr ortaya

çıxır: Heç demə, Türkiyyat İnstitutu kitabxanasının əsasını təşkil edən və S.Rəfioğlunun araşdırmalarında faydalandığı həmin rusca qaynaqlar Kazanda yaşayan xakas türklərindən Nikolay Fyodoroviç Katanovdan (1866-1922) satın alınmış kitablardır. Katanov kitabxanasını Peterburq Elmlər Akademiyasına, Daşkənd Universitetinə, İrkutsk Universitetinə sata bilməmiş, Sibir valisinə, digər insanlara müraciəti cavabsız qalmış, Kazan, Orenburqdan da kitablara sahib çıxan olmamışdır. Bunu gören məşhur xadim Zəki Validi Toğan «Vaxt» qəzetinə bir şərqşünasın kitabxanasının satılacağı barədə məqalə yazır, «Türk yurdu» yazarı Yusif Akçuraoğluya da eyni məzmunlu məktubla müraciət edir. Ömər Özcan yazır: «1914-cü ildə Akçuraoğlunun təşəbbüsü ilə Osmanlı Vəqflər Nazirliyi kitabxananı satın almaq üçün məmuru Nail Rəşidi və əslən tatar olan Ömər Terequlu bir məktubla Kazana göndərir» (səh. 126). Beləliklə, Bakı, Varşava, Kazan, London, Paris, Peterburq, Daşkənd, Ufa, Xarkov, Qahirədə... buraxılan 7325 adda kitab əldə edilir ki, onların da arasında Rusiyada türkologiyaya dair çıxan bütün əsərlər var.

Ömər Özcan Səlim Rəfioğlunun istiqlal şairi Məhəmməd Hadi ilə bağlı araşdırmasına – «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisinin 1932-ci il tarixli 8-ci nömrəsində dərc olunmuş «Türkiyə mətbuatında Məhəmməd Hadinin şeirləri» adlı məqaləsinə də böyük sevgi, həssaslıq, prinsipiallıqla nəzər salır. O yazır: «Rusiyadakı 1905-ci il inqilabından sonra Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin ən öndə gələn təmsilçilərindən olan Məhəmməd Hadi (1879-1920) haqqındakı S.Rəfioğlunun məqaləsi bu sahədə ilk araşdırmadır. Azərbaycan mətbuatının «Füyuzat», «Həyat», Tazə həyat», «İttifaq», «Tərəqqi», «Səda», «İqbal», Türkiyənin «Tanin», «Məhtab», «İqdam» kimi tanınmış qəzet və dərgilərində məqalə və şeirləri çıxan M.Hadi haqqında ana yurdunda sovet dönəmində və sonrasında bir çox incələmələr aparılmış, dissertasiyalar yazılmış, əsərləri və haqqında kitablar nəşr edilmişdir. Türkiyədə araşdırmaçılar öz əsərlərində Hadi haqqında «Azərbaycan yurd bilgisi»ndə yazdığı məqaləsindən sonra Rəfioğlunun adını tez-tez çəkmişlər. İstanbulda 2002-ci ildə Hadi haqqındakı lisans və doktorluq dissertasiyasında bir həmyerlisinin Rəfioğlunun adını çəkməməsi isə

təəssüf doğurur. Bu araşdırmaçının Azərbaycanın yetişdirdiyi bir şəxs haqqında tədqiqat apararkən yenə azərbaycanlı alim Ə.Cəfəroğlunun naşiri olduğu «Azərbaycan yurd bilgisi» dərgisini oxuması və orada Səlim Rəfioğlunun adıyla qarşılaşması lazım idi. Elmi araşdırmalarda qəbulu mümkün olmayan bu əskiklik yalnız tədqiqatçının özündən deyil, onun elmi rəhbərinin yetərsizliyindən də irəli gəlmişdir» (səh. 128). Göründüyü kimi, irad haqlı və yerindədir.

«Yazanı deyil, yazılanı tənqid edirəm», «Hər hadisənin səbəbi mütləq maddədə və mədədə axtarılmamalıdır. Həyatda mənəviyyat və məfkurənin çox böyük rolu vardır. Unutmamalıyıq ki, həyatda özünü tamamilə ideal və ölküyə həsr edənlər olmuşdur» - kimi prinsipləri, düşüncəni özünə yaradıcılıq kredosu seçən Səlim Rəfioğlu tənqidi əslində dövründə, elə bu gün də liberal tənqidçilərə, təmənna ilə qələmə sarınanlara, nəyinsə naminə məddahlıq edənlərə və malalayanlara bir görkdür, necə yazmaq lazım olduğunu nümayiş etdirən nümunədir. S.Rəfioğlu hətta böyük alim, yurdsevər və millətsevər prof. Əhməd Cəfəroğlunu, tanınmış türkoloq prof. Bəkir Çobanzadəni, şöhrətli folklorşünas alim Hənəfi Zeynallını... bir sıra mülahizələrinə görə kəskin tənqid etmiş, mövqeyini tutarlı dəlillərlə əsaslandırmışdır.

Ömər Özcan kitaba yazdığı ön sözdə təvazökarlıqla özünü «ədəbiyyatşünas alim» adlandırmır, lakin əsər boyu o, bəzi diplomlu, rütbəli ədəbiyyatşünaslardan daha mahir, daha məntiqli, daha səriştəli və sanballı ədəbiyyatşünas kimi çıxış edir, Səlim Rəfioğlu yaradıcılığının bütün mahiyyətini, ruhunu, məzmununu, ideya-istiqlamətini yığcam şəkildə üzə çıxarır, işıqlandırır. Eyni zamanda, o, əsərin «Artırmalar» hissəsində Rəfioğlunun gələcək tədqiqatçıları üçün də kifayət qədər maraqlı materiallar toplamış, 18 məqaləsini kitaba daxil etmişdir. Fikrimizcə, həmin məqalələrin sərlövhləri də toxunulan mövzuların aktuallığından, orijinallığından xəbər verir: «Füzulinin məlum olmaya məktubu», «Xəlqilik və xalq hekayələri», «Azərbaycanda operetta», «Yeni bir şair – Hami», «Sabir», «Füzuliyə dair» və s. və i. Heç şübhəsiz ki, müəllifin təqdim etdiyi zəngin mənbələr, özünün biblioqrafik göstəricisi də ədəbiyyatşünaslar, türkoloqlar,

tarixçilər, mühacirətşünaslar, mətnşünaslar, mətbuat tarixinin araşdırmaçıları üçün dəyərli məxəz rolunu oynayacaqdır.

“525-ci qəzet”, 2 avqust 2014.

Bu barədə ilk dəfə

Əmin Abid: Türkün bu kiçik torpağında daima yaşayan bir fəaliyyət, daima qaynayan bir elm və sənət həyatı var*

Azərbaycan istiqlal poeziyasının yaratıcılarından və parlaq nümayəndələrindən Gültəkin (Əmin Abid Mütəllib oğlu (Mütəllibzadə) Əhmədov (1898-1938)- görkəmli alim, şair-publisist, nəşir və redaktor Əliabbas Müznibin (1883-1938) kiçik qardaşı) ötən əsrin 20-ci illərində bir müddət Türkiyədə yaşamış, təhsil almış və yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Onun yaradıcılığını və Türkiyədəki fəaliyyətini şairin 1948-ci ildə İstanbulda nəşr edilən “Buzlu cəhənnəm” kitabına yazdığı ön sözdə istiqlal mücahidi və istedadlı publisist Mirzə Bala Məmmədzadə layiqincə dəyərləndirmişdir: “Azərbaycan türkünün milliyyət, hürriyyət və istiklal uğrunda kızıllı emperyalizmine qarşı kanlı savaşını şiir vadisində təmsil edən mücahitlərdən mühacirətdə yetişənlərin başında Gültəkin gəlir. Gültəkinin hürriyyət və istiklal haykıran şiirleri 1923-1928 illərində İstanbulda Resulzadə Mehmet Emin bəy tərəfindən nəşr olunan “Yeni Kafkasya” məcmuasında çıkmışdır. Bəziləri daha o zamanlar rus imperializmi ilə çarpışan əsir millətlər tərəfindən öz dillərinə tərcümə edilmiş və bir nümunə alınmış bu şiirlər Milli Azərbaycan nəşrlərinin 8-ci - 1928 de İstanbulda çıxan “İstiklal uğrunda” adlı şiirlər məcmuasında toplanmışdır”.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, prof.Bədirxan Əhmədov və tədqiqatçı-publisist Əli Şamil Gültəkinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi istiqamətində təqdirəlayiq araşdırmalar aparmışlar. Gültəkinin Türkiyədəki istər bədii, istərsə də ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki fəaliyyəti ayrıca və ciddi araşdırma mövzudur. Gültəkin İstanbul Universitetinin türkoloq professoru Mehmet Fuad Köprülünün (1890 – 1966) rəhbərliyi ilə Azərbaycan ədəbiyyatı mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, bununla da Türkiyədə ilk alimlik dərəcəsini qazanmış həmvətənimiz kimi də tarixə düşmüşdür. Onun yazdığı “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabı dönəmində böyük maraq doğurmuşdur. Ehtimal etmək olar ki, Fuad Köprülü Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı “İslam Ensilopediyası”na yazdığı məqalə üzərində işləyərkən Gültəkinin əsərindən də faydalanmışdır. Təqdirəlayiqdir ki, Ə. Abidin ədəbiyyat tariximizlə bağlı əsərinin latın əlifbasına çevrilmiş variantı, eləcə də folklorla bağlı 1920-30-cu illərdə çap olunmuş məqalələri ilə birlikdə AMEA-nın Folklor İnstitutu tərəfindən “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” adı ilə nəşr olunmuşdur. (Layihə rəhbəri AMEA-nın müxbir üzvü Muxtar Kazımoğlu, elmi redaktor fil.ü.f.d. Rza Xəlilov, tərtibçilər və ön sözün müəllifləri prof. Bədirxan Əhmədov , Əli Şamil. *Bakı, Elm və təhsil, 2016, -240 səh.*)

Gültəkinin “Kafkasya Türklərində Fikrî Cereyanlar” adlı məqaləsi (“*Servet-i Fünun*” məcmuəsi №97-1571, 23 sentyabr 1926) Gültəkinin Türkiyədə dərc olunan sonuncu tədqiqat əsəridir. Maraqlıdır ki, məcmuə yazını aşağıdakı kiçik təqdimatla çap etmişdir: “Bu makalenin muharriri Emin Âbid Bey, İstanbul Darülfünunundan mezun bir gençtir. Yazısını Türk memaliğinin aksamından bulunan Kafkas Azərbaycan’ında lisan ve edebiyatın almış olduğu şekli gösterdiği için aynen derç ettik. *Servet-i Fünun* muharrirlerinden birinin bu babdaki mütalâatını yakında neşredeceğiz”. Məqalə 90 il bundan əvvəl qələmə alınsa da, bu gün də aktuallığını itirməmişdir.

Kafkasya Türklərində Fikrî Cereyanlar

On dokuzuncu asrın başlangıcına kadar İran devletine mülhak küçük hanlıklar şeklinde (Bakü, Gence, Karabağ, Şeki, Nahçıvan, İrevan hanlıkları) yaşayan Kafkas Türkleri, 1806'dan sonra Çar imparatorluğuna ilhak edilmiş ve Kafkas arazisi bir vilâyet hâlinde idare olunmaya başlamıştı. Gerek devlet teşkilatı ve gerekse içtimaî ve iktisadî hayat nokta-ı nazarından derin bir iptidailik arz eden memleket, yeni istilâ ile yeni bir medeniyete maruz kalmış ve bu medeniyetin kuvvetli tesiri altında asrî bir hayata doğru teveccüh etmişti. Türkler Çarlığın bilhassa petrolü ile zengin bu müstemlekesini bütün ilmî ve siyasî müessesatında kültürize etmeye çalışmasına rağmen bir taraftan yeni medeniyetin rehberliği, diğer taraftan Çarizmin bazı aksülamelleri sayesinde klasik tarz telakkilerden uzaklaşarak yeni bir hars yapmaya koyuldular. On dokuzuncu asrın ortaları, bu hareketin hatt-ı fâsılıdır. Bu tarihten itibaren memlekete Avrupaî fikriyat usulleri girdi, eski medrese edebiyatının yanında asrî temaşa edebiyatı teessüs etti. Bir Avrupalı muharririn kendisini Kafkas'ın Moliere'i addettiği Mirza Feth Ali Ahundof, bu cereyanın müessisi oldu. Az sonra Bakü'de Hasan Bey Zerdabî Melikof tarafından ilk Türkçe matbaa açılarak gazetecilik inkişafa başladı; fakat o zamanki münevver ailelerin henüz feodal zihniyetlerden kurtarılamayışı ve bilhassa halkçılığı terviç eden münevverlerin pek az bir yekûn teşkil etmesi, cahil bir muhitte doğan yeni hareketlerin kuvvetli bir surette tenmiyesine [artmasına] mâni oluyordu. Fikrî sahada asıl kuvvetli inkişaf, 1905'te hâdis olan Türk – Ermeni mücadelesinden sonra başladı. Matbaacılık genişledi, meydana yeni kuvvetler çıkarak muhtelif cephelerden halkçılık terviç edildi. O zamanki halkçılığın psikolojisi şundan ibaretti: Müşterek içtimaî telakkileri hâvi büyük bir halk ekseriyeti yanında onlardan çok ayrı zihniyetli birkaç içtimaî zümre bulunuyordu. Aristokrat sınıfını teşkil eden feodal kafalı mülkdarlar [vâsi miktarda emlâk ve arazi sahibi] ve Çarlık müessesatında tamamiyle yabancı bir terbiye alan kozmopolit sınıfla halk kitleleri arasındaki içtimaî farklar çok büyüktü. Bunların yanında tahsil ve terbiyelerini İran ve Irak'ta gören ve ahalinin dinî ve içtimaî temayülâtına rehberlik eden rûhânî kısmı tamamiyle Acem kültürünün mürevvici

idi. Derebeyliği bütün şumulüyle yaşatan “koçu”luk [zorbalar teşkilatı] da müstahsil halkın sırtından geçinen tufeylî bir teşkilattı. İşte yekdiğeriyle mücadele eden şimal ve cenup kültürlerinin arasında sıkışıp kalan halkı, gayri tabii surette mütehakkim mevkiine geçen küçük zümrelerin esareti ile Çarlık idaresinin istibdadından halâs etmek ve kurun-ı vustaî esâsât üzerinde devam eden hayat-ı umumiyyeye medenî bir şekil vermek, yeni teessüs eden fikrî cereyanların anahtarını teşkil ediyordu.

Skolastik hayat telakkilerinden çok uzak ve tamamiyle yeni telakkiyat-ı içtimaiye üzerinde vücuda gelen edebiyat, bütün cephelerinde, hiçbir sanat endişesi gözetmeden sırf içtimaî ihtiyaçları terennüm eden ve halkı yeni hayata sürükleyen bir kuvvet oldu. Ağayef Ahmet, Hüseyinzade Ali, Vezirof Haşim beyler gibi muharrirler sayesinde gazeteciliğe bir istikamet verildi. Musikişinas Üzeyir Hacıbeyli opera ve operetleriyle sahneyi mütekâmil bir şekle soktu ve şair Mehmed Hâdi ile Ali Abbas Müznib beylerin kuvvetli ilhamları sayesinde, muhite göre, yeni bir mücadele edebiyatı tesis olundu. Dâhilî kıymet itibariyle mahallî olan bir edebiyat, hâricî şekil cihetinden mukallitti. Yirmi beş seneden beri devam ederek birçok içtimaî ve edebî hadiselerle sebep olan bu edebiyatla Kafkas Türk edebiyatına Namık Kemal’in tesir-i edebîsi dâhil oldu. Bu mekteb-i edebînin ilk mücahit şairi olan Ali Abbas Müznib Bey tarafından edebiyata siyasî bir mâhiyet verilerek Türklerin siyasî ve içtimaî hakları Çarlığa karşı mısralar içinde müdafaa edilmeye başlandı. Mücahede edebiyatı aynı zamanda siyasî teşkilatlar üzerinde de müessir oldu. Müfrit hürriyet-perverlik ile mutaassıp bir İslâmcılığı ve iptidaî bir tarzda mahallî demokratçılığı doğurdu. Ziya Gökalp’ın içtimaî mefkûreleri basit bir surette taklit edildi, şair Mehmed Emin’in eserleri yeni nesli edebîye yegâne rehber oldu.

Bütün bu hareketler, harb-ı umumînin nihayetinde dâhilî Rusya’da zuhur eden inkılâp dolayısıyla ordunun Kafkas’ı terk etmesinden hâsıl olan hükûmetsizlikten bil-istifade Gürcü ve Ermenileri müteakip Azerbaycan

Cumhuriyeti nâmında bir hükûmet teşkil etmək neticesine müncer oldu. Meclis-i müessisansız, riyaset-i cumhursuz yirmi üç ay yaşayabilen parlamentarist usullü hükûmet ile -müstakar bir hayat teessüs edemediğinden- fikriyat sahasında bir fetret devri başladı. İcrâ-yı kuvvetinde eski hanlık devrindeki feodaliteyi ihya etmekle dâhilen bir anarşizm doğuran devlet teşkilatı, ancak 1920'den sonra müteşekkil ve müteazzıv bir şekil aldı. Yeniden kuvvetli edebî ve ilmî bir hayat belirdi. Bu defa zuhur eden edebiyat, ruhen bedbin ve hümanisttir. Sanat telakkisi itibariyle Abdülhak Hâmid ve *Servet-i Fünun* mekteb-i edebîsinin mukallididir. Bu edebiyatın manzum piyesi sahasında en büyük şairi Hüseyin Cavid Bey'dir.

İlmî hayat dahi asrî bir surette taazzuv etmeye başladı. Rus müderrislerinin muavenetiyle Bakü'de bir darülfünun ve muhtelif fakülteler ve âlf mektepler küşad edildi; edebiyat cemiyetleri, Türkoloji ve arkeoloji teşkilatları yapıldı. Kadın kulüpleri açılarak kuvvetli bir içtimaî kadıncılık cereyanı vukua geldi. Gerek ilim ve gerek edebiyat sahasında hidematı sebk eden eslâf, mütevali merasimlerle ihya edilmektedir. 1922'de maarif vekâletinin tavassutuyla mizah şairi merhum Sabir'in nâmına, Türk âlimden ilk defa olarak bir âbide rezk olundu. Bu sene bidayetinde Çağatay şairi Alişir Nevai'nin vefatından beş yüz sene, dâhi şairimiz Fuzuli'nin yevm-i irtihalinden dört yüz sene mürur etmek dolayısıyla birer mutantan jübile tertip edilerek haklarında risaleler basıldı. Muhtelif Türk ve Türkiyat âlimlerinin iştirakiyle Türkoloji kongresi toplanılarak son Türkiyat cereyanlarına bir istikamet verildi. Hülâsa Türk'ün bu küçük toprağında daima yaşayan bir faaliyet, daima kaynayan bir ilim ve sanat hayatı var.

"Ədəbiyyat qəzeti", 20 yanvar 2017;

modern.az, 20 yanvar 2016.

1000 ilin bənzərsiz yadigarı,

60 ilin cavabsız sualı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) süquta uğradıqdan sonra bolşeviklərin təqibindən, edamından, zülmündən xilas olmaq üçün qürbətə üz tutan həmvətənlərimiz məskulaşdıqları ölkələrdə uzun illər boyu ağır şərtlər altında – maddi və mənəvi sıxıntılarla dolu mühitdə sovet rejiminə, kommunist ideologiyasına qarşı, Vətənimizin istiqlalı uğrunda mücadilə aparmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda xaricdə Azərbaycan mədəniyyətini, tarixini, milli-mənəvi dəyərlərini, ədəbi irsini tanıdır, təbliğ edirdilər. Azərbaycan mətbuat tarixinin ən parlaq səhifələrindən olan, xalq iradəsi və ruhunun daşıyıcısı mühacirət mətbuatının, eləcə də digər nəşrlərin materialları fikrimizi təsdiqləyir. Mühacirlərimiz azərbaycançılıq ideologiyasının, istiqlal ədəbi nümunələrinin yayılmasında, türkologiyanın, qorqudsünaslığın, nizamişünaslığın, füzulişünaslığın tədqiqində və tərəqqisində misilsiz xidmət göstərmiş, sahənin inkişafında tarixi rol oynamışlar. Ölkəmizin, o cümlədən Bakının qədim maddi-mədəni abidələrinə dair maraqlı materiallar verən mühacir mətbuatı keçmişini yaşadır, gələcək uğrunda mücadilə aparırdı..

“Azərbaycan kultür davasını hədəf tutaraq yayınlanmasına təkrar başlayan dəyərli "Azərbaycan yurd bilgisi" dərgisinə gücüm daxilində bir xidmət göstərmək üçün qədim Azərbaycan kultür və tarix mövzusu ilə, şübhəsiz ki, əlaqəsi olan bir sikkə üzərindəki bu kiçik araşdırma aparmağı özümə zövqlü bir vəzifə bildim". Bu sətirlər "Azərbaycan yurd bilgisi" jurnalında (№37, səh.26-27, 1954-ci il) Şərafəddin Erel adlı müəllifin "Azərbaycana aid nadir bir sikkə" adlı məqaləsindən götürülmüşdür. Müəllif üzərində ərəb əlifbası ilə "Azərbaycan" sözü yazılmış və XI əsrin əvvəllərinə aid gümüş sikkəni "ender (nadir, seyrək, az tapılan-T.A), əmsalsız" (bənzərsiz, tayı- bərabəri olmayan- T.A) adlandırır, kolleksiyasında hələlik tək olan sikkənin ölçüləri və çəkisi barədə məlumat verir, tariximizlə bağlı bir sıra maraqlı fikirlər irəli sürür və sikkə ilə bağlı mütəxəssislərdən daha dolğun, sanballı rəy alacağına ümid etdiyini bildirir. Tarixin yadigarı barədə müəllifin düşüncələri. sualları, mülahizələri bizi eyni

zamanda “Şərafəddin Erel “ imzası ilə də maraqlanmağa sövq etdi. "Azərbaycan yurd bilgisi “ jurnalında “Prof.M. Şərafəddin” imzası ilə Azərbaycan tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı ilə bağlı məqalələrə rast gəldik (bax: №3, 12 ,1932; №23, 24, 1933). Erciyes Universitetinin əməkdaşı Gülreyhan Novruzovanın Dağıstan tərəkəmələrinin dini həyatına dair maraqlı monoqrafiyasında da Şərafəddin Erelin və onun Dağıstanla bağlı kitabının adı çəkilir. Məlumatların məhdudluğuna görə bu müəlliflər, onların yaradıcılığı haqqında fikir yürütmək hələlik tezdir. Məlumdur ki, mühacirət mətbuatı üçün imzaların gizlədilməsi xarakterik və təbii haldır. Odur ki, bu istiqamətdəki axtarışlar qənaətbəxş deyildir və davam etdiriləcəkdir. Lakin haqqında bəhs olunan sikkə ilə bağlı sahə mütəxəssislərinin rəyini bilmək maraqlı olardı.

Yeri gəlmişkən mühacir mətbuatı tarixində mühüm rol oynamış "Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisi haqqında qısaca məlumat verməyi lazım bilirik. Jurnal ayda bir nömrə olmaqla (1932-1934 -cü illərdə 36 və 1954-cü ildə 1-37-ci - sonuncu nömrə) İstanbulda 48 səhifə həcmində Azərbaycan dilində latın əlifbası ilə nəşr edilmişdir. Ədəbi-elmi, tədqiqat jurnalıdır. Bununla belə, jurnalın redaktoru prof. dr.Əhməd Cəfəroğlu "Azərbaycan yurd bilgisi"nin birinci nömrəsində dərc etdirdiyi "Bir neçə söz" adlı baş məqalədə yazırdı: "Jurnalın məqsədi və qayəsi yalnız mədəni sahədə tədqiqatlar aparmaqdan ibarət olmayıb, eyni zamanda Azərbaycan sevrərlərə bu Vətəni tanıtmadır".

İlk nömrələrində "Müdür dr. Cəfəroğlu Əhməd - ədəbiyyat fakültəsində müdir müavini, "Müdür dr. Cəfəroğlu Əhməd universitetdə türk dili tarixi dosenti", sonralar "Müdür dr. Cəfəroğlu Əhməd", daha sonlara isə "Sahibi və müdiri Cəfəroğlu Əhməd" yazılmışdır.

Prof. dr. Köprülüzadə M.Fuat, prof.Ə.Z.Validi, dr. Hacızadə Mirzə, dr. Ağaoğlu Məhəmməd, asis. Əbdülqadir Süleyman redaksiya heyətinin üzvləridir.

Həsən Abdullaoglu, Əbdülbaki, Abdulla Battal, Sadiq Babazadə, Mustafa Vəkilli, Məmməd Əli Rəsulzadə, Nağı Şeyxzamanlı (Keykur un) M.Ə.Rəsulzadə və başqaları jurnalla əməkdaşlıq etmişlər.

"Kaspi" qəzeti, 16 iyul 2014,
 "Ədəbiyyat qəzeti", 15 iyul 2014,
 "525-ci qəzet" 26 iyul 2014,
 modern.az, 26 iyul 2014.

Cilt : IV

Şubat — 1954

Sayı: 37

AZERBAJYCAN

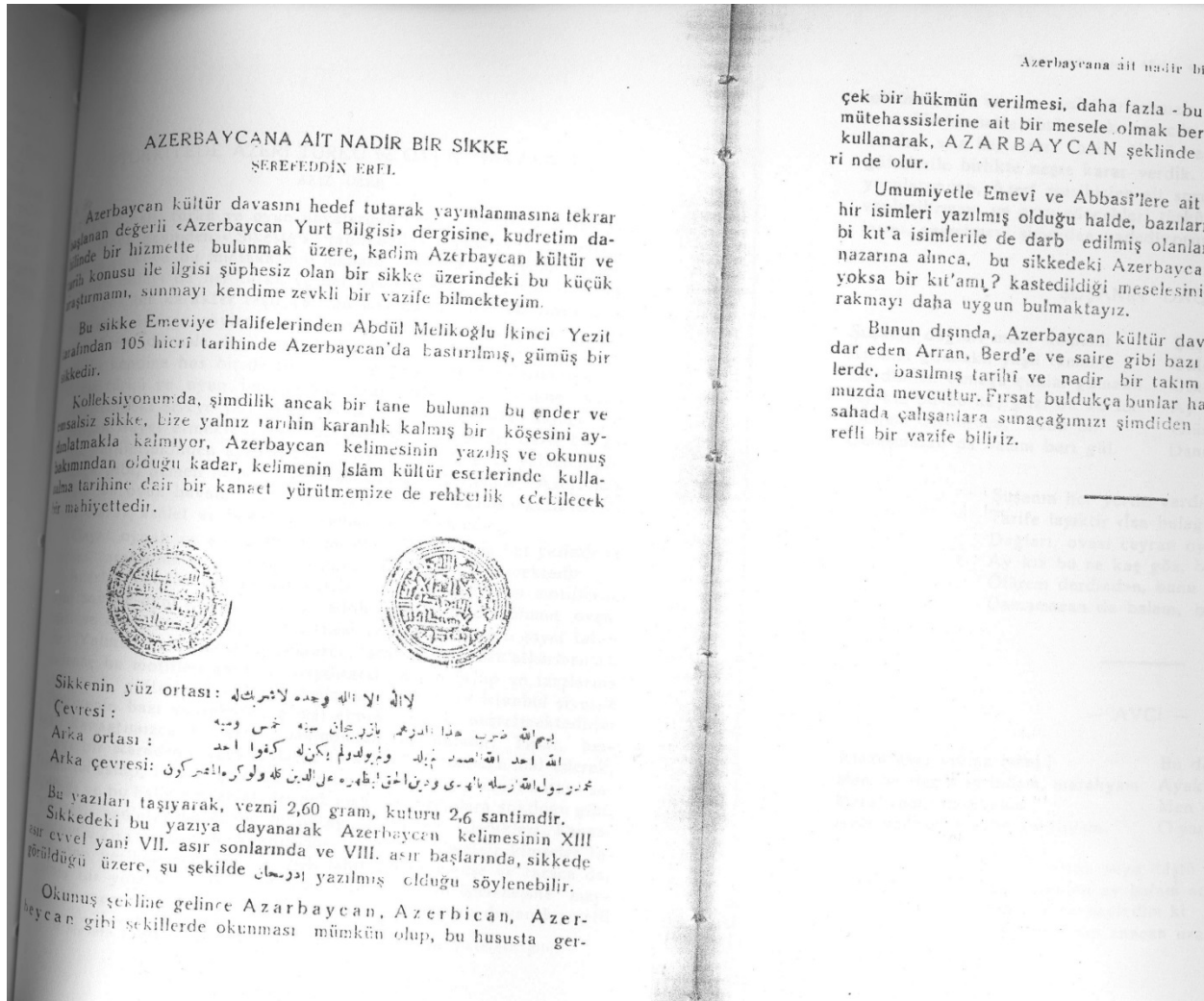
Yurt Bilgisi

Azerbaycan Kültürünü Tanıtma Derneğinin Yayın Organıdır

İÇİNDEKİLER

	Bir Kaç Söz	2-1
<i>M. E. Resulzade</i>	Şirvanlı Hakani	2-10
<i>Mirza Bala</i>	Gence'nin 150 inci sukut yıl dönümü 11-15	
<i>Dr. Janos Eckmann</i>	Terekeme ağzında-mamaca ekli fiil şekline dair.	16-17
<i>Dr. Muharrem Ergin</i>	Bir Azeri şairi Ahmet bey . . .	18-21
<i>Zeynel Akkoç</i>	Azerbaycanlı Zerdüşün mabedlerinin tarihi	22-25
<i>Şerafeddin Erel</i>	Azerbaycana ait nadir bir sikke .	26-27
<i>Aziz Özer</i>	Türkiyede Azeri türkü ve oyun ha- vaları	28-31
<i>M. Hakkı Türkekul</i>	Azerbaycan klâsik musikisi hakkında	32-36
<i>Max Meinecke</i>	Rejisör gözile Azeri dansları . . .	37
<i>İ. Galip Arcan</i>	Türk tiyatrosuna bir bakış . . .	38-39
<i>Prof. A. Caferoğlu</i>	Modern Azerbaycan edebiyatına toplu bir bakış	40-48
<i>Prof. Ahmet Ateş</i>	Bibliyografya	49-52
<i>Süleyman Tekiner</i>	Kültür haberleri	53-56

İSTANBUL
 Bürhaneddin Erenler Matbaası
 1 9 5 4

“Türk yurdu” Azərbycan siyasi mühacirəti haqqında

1911-ci il noyabr ayının 30-da İstanbulda Türk ocaqlarının orqanı kimi fəaliyyətə başlayan və bu gün nəşrini Ankarada davam etdirən “Türk yurdu” dərgisi Türkiyənin ən köklü, ən yaşlı ideya, fikir milliyyətçi jurnalı kimi “türkün əsrlik çınarı” adını şərəflə daşımaqdadır. “Türklərin faydasına çalışır” –sözləri ilə işıq üzü görün dərgi bu gün artıq türk xalqlarının 100 illik mədəni tarixini əks etdirən ensiklopedik mənbəyə çevrilmişdir və türk dünyasının ən parlaq və

əbədiyaşar simalarından olan İsmayıl Qaspiralının məşhur “Dildə, fikirdə, işdə birlik” – şüarı ilə hazırda da türk xalqlarının ədəbi- mədəni ,ictimai həyatının salnaməsini yazmaqdadır.

“Türk yurdu”nun ötən illər ərzində əsas və aparıcı mövzularından biri Azərbaycan olmuşdur. Dərgi bu gün də ənənəsinə sadıqdır. Jurnalın 2014-cü ilin oktyabr ayında çıxan 326-cı (687) nömrəsində Azərbaycan mühacirət probleminin səriştəli və fədakar tədqiqatçısı Ömər Özcanın “ Azərbaycan siyasi mühacirəti tarixi” adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Müəllif yazıda Georgi Mamulia və Ramiz Abutalıbovun “Odlar ölkəsi azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizədə (Azərbaycan mühacirətinin siyasi tarixi: 1920-1945-ci illər) adlı kitabın (Bakı-Paris, 2014, 584 səh.) nəşrini təqdir edir, sanballı tezislərlə əsərin məzmununu oxuculara çatdırır, çox böyük zəhmətin sayəsində ərsəyə gələn kitabın əhəmiyyəti barədə düşüncələrini bölüşür. Ömər Özcanın fikrincə, tarixi sənədlərə, təkzibolunmaz faktlara və qaynaqlara istinad edilərək qələmə alınmış bu əsər Azərbaycan mühacirət problemi ilə bağlı bir sıra suallara aydınlıq gətirir və “siyasi mühacirətin indiyə qədər bilinən tarixindən fərqli, formalaşmış bilgilərimizi dəyişdirəcək fikirləri ehtiva edir”.

Modern.az, 11 noyabr 2014,

”Kaspi” qəzeti, 12 noyabr 2014,

“Ədəbiyyat qəzeti” 21 noyabr 2014.

3. Mətbuat- nisat yolu

Nəhayət, reallaşması arzu və xoş xəyal kimi görünən problemin həlli istiqamətində ilk, həm də uğurlu addım atıldı: mahir təşkilatçı, istedadlı şair-publisist, filologiya elmləri namizədi Sona Vəliyevanın şəxsi təşəbbüsü, rəhbərliyi, qayğısı, gərgin səyi sayəsində sovet rejimi və kommunist ideologiyasının hakimiyyəti illərində «mürtəcə», «pantürkist», «burjua qəzeti» damğaları ilə tədqiq, tənqid, təqdim edilən, üstünə kölgə salınan, həqiqətdə isə xalq xadimlərinin tribunası olan «Kaspi»nin fəaliyyətinə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində qəzetin Azərbaycan cəmiyyətindəki, mətbuat tarixindəki yeri və roluna, əvəzsiz xidmətlərinə, toxunduğu taleyüklü problemlərə, dil, üslub, sənətkarlıq məsələlərinə, qəzetlə əməkdaşlıq etmiş bir çox işıqlı zəka sahibinin, milli şüur və özünüdərk ideologiyasının bayraqlarının həyat, yaradıcılığına, nəhayət, qəzetin layiqli varisi olan bugünkü «Kaspi»nin fəaliyyətinə dair fundamental araşdırmalar toplusu işıq üzü gördü (Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2011, 512 səh.).

İndiki şəraitdə yazmağın və kitab nəşrinin ciddi problem olmadığını nəzərə alsaq, mətbuat tarixi, konkret desək, bir qəzetin fəaliyyəti ilə bağlı əsərin ərsəyə gəlməsini hadisə kimi təqdim etməyimizin çox ciddi əsasları var:

- Azərbaycan mətbuat tarixində bir mərhələ olan «Kaspi» S.Vəliyevanın təbirincə desək, «...milli ictimai fikrin formalaşmasında, milli istiqlal düşüncəsinin, milli birliyin, həmrəyliyin, milli təfəkkürün təşəkkülündə beyin mərkəzi idi» (Sona Vəliyeva. «Üç əsrin qəzeti» kitabındakı «Kaspi»dən «Kaspi»yə» adlı məqalədən, səh.6);

- 1875-1919-cu illərdə Azərbaycanda nəşr olan 400-dən çox mətbu orqan arasında ən uzun ömürlüsü (38 il – 1881-1919-cu illər) və ən çox sayı işıq üzü görən (10 min 65 nömrə), ən çox tirajla çıxan (10 min ədədədək) rus dilində «Kaspi» ötən illər ərzində layiqincə dəyərləndirilməmiş, əksinə ona ögey, düşmən münasibət bəslənilmişdir;

- XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş xalq xadimlərinin böyük əksəriyyəti, o cümlədən Həsən bəy Zərdabi, Əlimərdan bəy

Topçubaşov, Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyli qardaşları, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmmədəğa Şahtaxlı, Nəriman Nərimanov, Əli bəy Hüseynzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Haşimbəy Vəzirov, Firidun bəy Köçərli, Soltan Məcid Qənizadə, Mirzə Cəlil, Eynəli bəy Sultanov, Mahmud Mahmudbəyov, Mehdi bəy Hacinski, Məmməd Tağı Sidqi, Teymur bəy Bayraməlibəyov kimi tariximizin silinməz simaları «Kaspi»də qələmlərini sınamışlar;

- Azərbaycan mətbuat tarixində bir qəzetin çoxşaxəli fəaliyyəti ilə bağlı ilk dəfə 30 nəfərdən çox sahə mütəxəssisinin məqaləsi bir topluda öz əksini tapmışdır;

- İlk dəfə bir mətbu orqanın fəaliyyəti haqqında hər cür ideoloji, sinfi, qərəzli münasibətdən uzaq, azad, müasir tələblər baxımından dəyərli, obyektiv sırf elmi-nəzəri məzmunlu tədqiqat əsərləri bir araya gətirilmişdir;

- Azərbaycan tarixinin 38 illik dövrünün ədəbi-mədəni, ictimai, siyasi, iqtisadi salnaməsi, ensiklopediyası qədər mötəbər mənbə, məxəz sayə biləcəyimiz «Kaspi», eyni zamanda xalqımızın tarixində və taleyində parlaq rol oynamış bir çox şəxsiyyətin, o cümlədən qəzetin sahibi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maarifçilik, xeyriyyəçilik sahəsindəki missiyasını dəyərləndirmək nöqtəyindən də əsər xüsusi önəm kəsb edir;

- «Kaspi» qəzeti də daxil olmaqla XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Bakı, Şuşa və Gəncədə rus, gürcü, erməni, polyak, alman dillərində bir sıra mətbu orqanlar çıxmasına baxmayaraq, onların fəaliyyəti indiyədək hərtərəfli işıqlandırılmamış, dəyərləndirilməmişdir. Bu baxımdan adı çəkilən kitab ilk təşəbbüs olmaqla, həm də yaxşı örnək, nümunədir;

- «Kaspi» ilə bağlı tədqiqatlar toplusu yeni-yeni araşdırmalara vəsilə, əsas olmaqla yanaşı gənc tədqiqatçılar üçün bir elmi-nəzəri, metodoloji təlimat və istiqamətverici vəsait kimi də əhəmiyyət kəsb edir.

Nəzərə alsaq ki, mətbuat tarixi ilə bağlı son dövr nəşrlərində, dərslik və dərs vəsaitlərində «Kaspi» ilə bağlı materiallar icmal xarakterlidir, o zaman qəzetin bütün fəaliyyəti haqqında olan toplunun, xüsusilə ali məktəblərin jurnalistika fakültəsi tələbələri üçün nə qədər faydalı olduğu daha qabarıq üzə çıxar.

Əlbəttə, biz bu fikirləri söylərkən, XIX yüzilliyin əvvəllərində H.Zərdabi, F.Köçərli, C.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, M.B.Məmmədzadə, M.Ə.Rəsulzadə, T.Şahbazi, Ə.Abid, daha sonralar M.İbrahimov, K.Talıbzadə, Mir Cəlal, Q.Məmmədli, N.Axundov, Ə.Mirəhmədov, F.Qasımzadə, A.Zeynalov, N.Zeynalov, X.Vəzirov, X.Məmmədov, M.C.Cəfərov, C.Xəndan, İ.Ağayev, Ş.Hüseynov, A.Hüseynov, M.Qasımlı, S.Rüstəмова, Ş.Vəliyev və bu kimi digər qələm sahiblərinin mətbuat tarixi, ayrı-ayrı qəzet, jurnalların fəaliyyəti ilə bağlı xatirələrini, dəyərli tədqiqatlarını (bunların arasında bəzən mübahisəli mülahizələrə rast gəlinə də) ehtiramla vurğulayır və dəyərləndiririk. Topulun özünəməxsusluqları və özəllikləri inkar olunmazdır.

Topluda verilən məqalələri məzmununa görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- «Kaspi»nin tədqiqat tarixi və tədqiqatçıları;
- «Kaspi» ilə əməkdaşlıq edən tarixi şəxsiyyətlər, onların həyat, yaradıcılıq yolları, irs və idealları;
- «Kaspi» qəzetinin toxunduğu mövzular;
- Milli özünüdərk və milli şüurun formalaşmasında «Kaspi»nin rolu, yeri;
- «Kaspi»: jurnalistika nəzəriyyəçilərinin gözü ilə (informasiya siyasəti, janrlar, formatlar, dil, üslub məsələləri, hadisələrə analitik baxış bucağı);
- «Kaspi» və dövrün mətbu orqanları;
- «Kaspi» Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində;
- «Kaspi»dən «Kaspi»yə: ənənələr, varislik və müasirlik.

«Kaspi»nin tədqiqat tarixindən bəhs edərkən, heç şübhəsiz ki, söhbət qərəzli, sinfi, ideoloji münasibətlə araşdırılmasından yox, elmi, obyektiv, hərtərəfli əhatəli və ardıcıl tədqiqindən gedir. Bu tarix isə uzun deyil və Azərbaycanın müstəqillik illərinə təsadüf edir. Bundan xeyli əvvəl isə mətbuat tarixini araşdıran alimlər bu qəzetin adını ehtiyatla çəkir, onun əsl siması və xidmətləri barədə ən yaxşı halda üstüörtülü və qısaca bəhs edirdilər. Bu baxımdan Qulam Məmmədlinin, Nəriman

Zeynalovun, Xeyrulla Məmmədovun, Nazim Axundovun və digər müəlliflərin araşdırmaları diqqət çəkir.

Mətbuat tariximizin yorulmaz, fədakar tədqiqatçısı, görkəmli alim-pedaqoq Şirməmməd Hüseynov «Kaspi»ni haqlı olaraq «milli qəzet» adlandırır və təkcə jurnalistikamızın deyil, mətbuat, mədəniyyət, ictimai-siyasi fikir tariximizin də ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edir və mülahizəsini tutarlı faktlarla əsaslandırır. Müsəlman mətbuatının fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa, onu daim nəzarətdə saxlamağa səy göstərən çar idarə orqanları nəşrlərin məzmununa, proqramına dair icmalları, informasiyaları çox diqqətlə hazırlayır və mərkəzə ötürürdü. «1905-ci il iyulun 20-də Qafqaz Sensura Komitəsinin çar canişininə yazdığı məlumatda deyilirdi ki, «panislamist partiyası artıq Qafqazda iki mətbuat orqanına malikdir: rus dilində «Kaspi», tatar dilində «Həyat» (Şirməmməd Hüseynov. Əlimərdan bəy Topçubaşov və «Kaspi» qəzeti, səh.31).

Hələ sovet dövründə – ötən əsrin 60-cı illərində «Kaspi»də ilk dəfə ədəbiyyat və mədəniyyət məsələlərini araşdıran filologiya elmləri namizədi Sona Movlayeva topludakı məqaləsində qəzetin naşiri, redaktorları və əməkdaşları, o cümlədən H.Tağıyev, Ə.Topçubaşov, H.Zərdabi, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə haqqında bəhs edir, «Kaspi»nin tədqiqat tarixi ilə bağlı maraqlı xatirələrini oxucularla bölüşür.

«Kaspi»nin nəşrini ləğv edən ictimai-siyasi mühit, qəzetin proqramı, naşiri, redaktorları, toxunduğu mövzular, «Kaspi»ni əgər belə demək caizsə, milliləşdirən maarifçi müəlliflər, onların məramı, missiyası barədə tarix elmləri namizədi Ərəstun Mehdiyevin «Kaspi» qəzeti 100 il əvvəl və bu gün; tədqiqatçı-publisist, redaktor Akif Vəliyevin (Aşırılı) «Milli mətbu tarixi irsimizin 130 illik «Kaspi»si»; Milli Arxiv İdarəsinin baş məsləhətçisi Rafiq Səfərovun «XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının yaranması və «Kaspi» qəzetinin mətbuat tarixində yeri»; filologiya elmləri namizədi, Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsinin müəllimi Qərənfil Quliyevanın «Kaspi» - Qafqazın və Orta Asiya müsəlmanlarının yeganə rusdilli qəzeti; «Yeni Azərbaycan» qəzetinin

məsul redaktoru Ramil Vəlibəyovun «Kaspi» qəzeti Azərbaycanda milli şüuru formalaşdıran maarifçi ziyalıların əsas tribunalarından biridir»; filologiya elmləri namizədi, AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, BDU Jurnalistika fakültəsinin müəllimi Pərvanə Məmmədlinin «Azərbaycan maraqlarını əks etdirən yeganə rusdilli qəzet»; BDU Jurnalistika fakültəsinin əməkdaşı Aynur Nəsirovanın «Azərbaycanda maarifçilik hərəkatında «Kaspi»nin rolu; Əməkdar jurnalist Namiq Əhmədovun «Kaspi» qəzeti XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan həyatının salnaməsidir»; Əməkdar jurnalist Tahir Rüstəmovun (Aydınoglu) «Kaspi» qəzetinin yaranması zərurəti və Azərbaycan mətbuatı tarixində yeri» adlı məqalələrdə geniş bəhs edilmişdir.

Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatını geniş şəkildə özündə əks etdirən «Kaspi» (1881-1919) ilk illər həftədə 2-3 dəfə, 1884-cü ildən gündəlik çıxmışdır. İlk redaktor V.Kuzmindən sonra Y.Starsev, N.Svinkin, V.Liçkus-Xomutov, P.Qordiyevski, Y.Boldireva, N.Sokolinski, M.Uspenski, K.Karyagin, M.A.Şahtaxlı, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, H.Zərdabi, A.Vaynberq müxtəlif illərdə «Kaspi»yə rəhbərlik etmişlər. 1897-ci ildə mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyev «Kaspi» mətbəəsini və qəzetini alır və 1898-ci ildə Əlimərdan bəy Topçubaşov qəzetə redaktorluq edir. Bununla da, qəzetin fəaliyyətində yeni mərhələ başlayır. «Kaspi»nin tədqiqatçıları qəzetin mövcud ictimai-siyasi, tarixi şəraitə görə fəaliyyətini xarakterizə etmiş, toxunduğu problemlərin aktuallığına, əhəmiyyətinə diqqəti çəkmiş, rus dilində buraxılan bu qəzetin Azərbaycan cəmiyyətində, xüsusi ilə milli özünüdərk və milli mənlilik ideyasının yayılmasında, möhkəmlənməsində parlaq rolunu layiqincə dəyərləndirmişlər.

«Kaspi» barəsində söhbət açanda ən əvvəl iki böyük tarixi şəxsiyyətin – qəzetin sahibi H.Z.Tağıyevin və yalnız Azərbaycan deyil, bütün Rusiya müsəlmanlarının yetişdirdiyi, fəxr etdiyi Ə.Topçubaşovun əzəmətli siması göz önündə canlanır. Əlimərdan bəy Topçubaşovun (1862-1934) bütün türklərin tərcümanı İsmayıl Qaspiralı ilə əməkdaşlığı, Rusiya müsəlmanlarının birliyi

uğrundakı mübarizəsi, Dövlət Dumasındakı fəaliyyəti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin liderlərindən biri kimi ciddi tarixi xidmətləri, mühacirətdə Sovet rejimi və kommunist ideologiyasına qarşı sonadək ideoloji mücadiləsi bu Vətən aşiqinin tərcümeyi-halının şərəfli səhifələrindəndir. H.Z.Tağıyevin aldığı «Kaspi» qəzetinin yeni – milli mərhələsi də Ə.Topçubaşovun adı ilə bağlıdır. «Kaspi» qəzetində nəşr etdirdiyi çoxsaylı məqalələrdə, o cümlədən «Literatura azerbaydjanskix tatar» (1903, № 234), «Qazeta na tatarskom yazıke» (1905, № 18), «Naçalo reform na Kafkaze» (1905, № 140), «K orqanizatsii zemstva v Zakavkazye» (1905, № 2), «K otmene oqraniçeniya prav musulman v qorodskom samoupravlenii» (1905, № 150), «K orqanizatsii zemelskoqo predstavitelstva» (1905, № 157), «K samoupravleniyu v Kafkaze» (1905, № 218), «Era vozrojdeniya musulman» (1905, № 221), «K umirotvoreniyu natsionalnostey» (1905, № 222), «Koqda je konets natsionalnoy raspri» (1905, № 226), «Pismo turetskoqo konstitusionalista» (1905, № 228), «Sanitarniye zametki» (1904, № 203, 205, 206, 211, 213, 214), «Ob uçrejdenii v Baku musulmanskoqo blaqotvoritelnoqo obşestva» (1904, № 235), «Perviy tatarskiy dramaturq» (1903, № 203), «Ob uçrejdenii v Baku spektaklya» (1903, № 232) kimi aktual mövzulara həsr olunan məqalələrdə Ə.Topçubaşov ədəbi-mədəni həyatın müxtəlif problemlərinə aydınlıq gətirir, Azərbaycanda milli mətbuat, ədəbiyyat tarixi və onun elmi-nəzəri dəyərləri, kəndli hüququ, Konstitusiyaya hüququ, şəhər idarəçiliyinin islahatı, səhiyyə məsələləri, səhnə və teatr, orta və ali məktəb qayğıları, milli muxtariyyət məsələlərini işıqlandırır. Sadalanan mövzuların təsviri və problemlərin həlli zamanı Ə.Topçubaşov və ya digər formada ictimai-siyasi problemləri də ortaya atır, xalqın taleyinə aid ən vacib siyasi məsələlərin diqqət mərkəzində saxlanılmasına çalışır, milli istiqlaliyyət, azadlıq, müstəqil suveren dövlət, konstitusiyalı özünüidarəetmə prinsiplərini təbliğ edirdi» (BDU Jurnalistika fakültəsinin kafedra müdiri, Əməkdar jurnalist, professor Şamil Vəliyev. Azərbaycanın şəxsiyyət simvollarından biri – Əlimərdan bəy Topçubaşov, səh.45-46).

«Ə.Topçubaşov təkəcə azərbaycanlıların deyil, bütün Rusiya müsəlmanlarının yalnız maariflənməsi üçün deyil, həm də onların siyasi hüquqlar qazanması uğrunda böyük mücadilə aparıb» - yazan Fuad Hüseynzadə xalq xadiminin bu istiqamətdə gördüyü işləri əsaslandırmaq üçün konkret nümunələrə, məxəzlərə müraciət edir, daha sonra böyük məfkurə və qələm sahibi H.Zərdabinin «Kaspi»dəki redaktorluq və mühərrirlik fəaliyyətini geniş işıqlandırır. «Kaspi»çilərdən Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Əhməd bəy Ağaoğlu, Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyli qardaşları, Ömər Faiq Nemanzadə, Cəlil Məmmədquluzadə kimi görkəmli qələm sahiblərinin qəzetlə əməkdaşlığı barədə kifayət qədər sanballı sitatlarla söz açan müəllif, həmin xadimlərin maarifçilik sahəsindəki əməyini layiqincə dəyərləndirir. Fuad Hüseynzadə eyni zamanda adını çəkdiyimiz peşəkar publisistlər, müqtədir mətbuat xadimləri ilə yanaşı «Kaspi»yə tez-tez bölgələrdən materiallar göndərən müəllifləri də ehtiramla xatırlayır («Paritet» qəzetinin əməkdaşı Fuad Hüseynzadə. 130 ilin fəxarəti).

Yazıçı-jurnalist Ərşad Əzimzadənin «İşıqlı ziyalılar «Kaspi»nin səhifələrində» adlı məqaləsi maraqlı, eyni zamanda düşündürücüdür. Müəllif «Kaspi»nin əməkdaşları, xüsusi ilə H.Zərdabi və Ə.Topçubaşovla bağlı müxtəlif mənbələrə istinad edərək onların vaxtı ilə qələmə aldığı ümummilliy problemlərin bəzilərinin bu gün də qaldığını acı təəssüflə yazır, eyni zamanda adlarını çəkdiyimiz xadimlərin həyatı və irsi ilə bağlı elmi-kütləvi nəşrlərdə mübahisə doğuran məqamlara diqqəti yönəldir.

«Kaspi» qəzetinin toxunduğu mövzular o qədər zəngin, əhatəli, çoxşaxəlidir ki, cəsarətlə bu mətbu orqanın cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə nüfuz etdiyini yazmaq olar. Bununla belə, «Kaspi»nin səhifələrində dərc olunmuş materialları qruplaşdırmağa çalışacağıq:

- təhsil, məktəb;
- islamın tarixi, islam və qadın hüquqları, islam və tərəqqi, panislamizmin mahiyyəti, dini dəyərlər, adət-ənənələr;
- xeyriyyəçilik, Bakıdakı xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyəti;

- maarifçilik;
- fanatizm, ətalət, cəhalət, cahillik və mövhumatın tənqidi;
- qaçqınlar, onlara yardım göstərilməsi;
- ermənilərin məkrli, hiyləgər simasının, Araz boyu erməni talanlarının və ümumən erməni vəhşiliyinin ifşası;
- qərəzli, millətçi erməni və rus mətbuatının tənqidi;
- görkəmli tarixi şəxsiyyətlər, onların xidmətləri, xatirələrinin əbədiləşdirilməsinin vacibliyi;
- Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatı;
- müsəlman (azərbaycan) zabidləri, onların həyatı, xidmətləri;
- müsəlman mətbuatının icmalı;
- gündəlik hadisələrin xülasəsi;
- xarici xəbərlər;
- sənayenin, xüsusi ilə neft sahəsinin inkişafına dair materiallar;
- sosial, iqtisadi məsələlər;
- Bakının mədəni həyatı (qastrollar, yerli teatrların fəaliyyəti, kitab nəşri və s.);
- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə «Parlament» rubrikası ilə parlamentin fəaliyyətinə dair stenoqramlar, məqalə və reportajlar;
- milli özünüdərk, milli şüur, milli dövlətçilik problemləri;
- «Nazirlər Şurası» rubrikası ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin fəaliyyəti barədə informasiyalar.

«Kaspi»nin toxunduğu mövzularla bağlı fikrimizi obrazlı ifadə ilə yekunlaşdırsaq, cəmiyyətin nəbzinin bu qəzetin səhifələrində vurduğunu söyləyə bilərik.

«Kaspi» sadaladığımız mövzularda yazmaqla cəmiyyət həyatının aktual, həlli vacib problemlərini ortaya qoyur, ictimai rəyə təsir edir, onu formalaşdırır, istiqamətləndirir.

Təsadüfi deyil ki, «Qafqazın ən kütləvi və təsirli mətbuat orqanı» (Ramil Vəlibəyov) «Kaspi»nin ətrafında Azərbaycanın tərəqqipərvər, mümtaz, maarifçi, milli məfkurə yaradıcısı və daşıyıcısı olan ideoloqlar, ictimai fikir tariximizin ən qüdrətli ziyalıları toplaşmışdır. Ülvinə Fərzəliyeva «Kaspi» qəzetində milli özünüdərək problemləri» adlı məqaləsində haqlı olaraq qeyd edir ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Bakıda rus dilində çoxlu sayda qəzetlər nəşr edilsə də, onların sırasında ən çox təsir imkanına malik olan «Kaspi» idi. Müəllif «Kaspi»ni nəzərdə tutaraq yazır: «Burada işıqlandırılan maarifçilik ideyaları xalqın milli özünüdərək prosesinin sürətlənməsində, milli mədəniyyətin qorunmasında və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ötən əsrin əvvəlləri Azərbaycanın bədii-estetik və ictimai fikrində millətin oyanış, özünüdərək, istiqlal, türkçülük, millilik düşüncələrinin renessans dövrü kimi tarixin yaddaşına köçmüşdür».

BDU Jurnalistika fakültəsinin əməkdaşı, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Aygün Əzimovanın «Əhməd bəy Ağaoğlu «Kaspi» qəzeti səhifələrində», Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivinin şöbə müdiri, filologiya elmləri namizədi Lalə Hacıyevanın «Əhməd bəy Ağaoğlu «Kaspi» qəzetində: maarifçilik məsələləri», Esmira Cavadova və Bəhman Kərimovun «Görkəmli maarif xadimi Teymur bəy Bayraməlibəyov ocağının davamçıları», Qərənfil Quliyevanın «Kaspi»də çap olunan yeganə azərbaycanlı şairə», sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, ADMİU-nun baş müəllimi Güllü İsmayılovanın «Kaspi» qəzeti işıqlı ziyalıların əsas tribunası kimi», BDU jurnalistika fakültəsinin əməkdaşı Afaq Sadıqovanın «Kaspi» qəzetində ziyalı sözü» bu sətirlərin müəllifinin «Kaspi» dalğası və Ceyhun Hacıbəyli» adlı məqalələri qəzetin əməkdaşlarının yaradıcılıq yolunu izləmək, onların irsini öyrənmək baxımından diqqəti çəkir.

Bütöv bir xalqın 38 illik tərcümeyi-halını vicdanla qələmə almış, onun tərcümanına çevrilmiş «Kaspi» xidmət etmək, doğru-dürüst, qərəzsiz yazmaq, eyni zamanda xalqın taleyi ilə bağlı problemlərə prinsipial münasibət bəsləmək nümunəsi idi.

BDU Jurnalistika fakültəsinin müəllimi, tarix elmləri namizədi Məhəmmədismayıl Mehdiyevin «Kaspi» qəzetinin yerli mətbuata töhfəsi» adlı məqaləsində məhz bu cəhət xüsusi ilə vurğulanır. «Kaspi» öz səhifələrində dəfələrlə yerli dildə mətbu orqanların yaradılması probleminə toxunmuş, bu ideyanı müdafiə etmiş, Azərbaycan dilində nəşr edilən qəzetlərin fəaliyyətini daim izləmiş, dəyərləndirmiş, onlara edilən yersiz hücumlara qarşı çıxmışdır. Tədqiqatçı müəllif yazır ki, qəzetin səhifələrində «Əkinçi»dən tutmuş «Ziya», «Kəşkül», «Şərqi-Rus», «Həyat», «İrşad», «Füyuzat», «Molla Nəsrəddin», «Tazə həyat», «Tərcüman», «Ural», «Vaxt» kimi mətbu orqanlar barədə kifayət qədər material verilmişdir. Bir faktı demək yerinə düşərdi ki, «Molla Nəsrəddin» nəşrə başlayandan «Kaspi» onun haqqında onlarca informasiya dərc etmişdir. M.Mehdiyevin təbirincə desək, «Kaspi» milli dildə çıxan qəzetləri rəqib yox, özünə həmrəy, silahdaş hesab edirdi.

«Kaspi» haqqında maraqlı, həm də aktual tədqiqat mövzularından biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qəzetin fəaliyyətidir. Topluda bu mövzuda «Şərq» qəzetinin redaktor müavini Yusif Yusifovun «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə «Kaspi» adlı məqaləsi verilmişdir. Müəllif qəzetin həmin dövrdə də «Kaspi»nin öz ənənəsinə sadıq qalaraq, aktual problemlərə, parlamentin fəaliyyətinə, hökumətin həyata keçirdiyi islahatlara dair maraqlı yazılar dərc etdiyini, qəzetin 1918-ci ildə 120, 1919-cu ildə 59 nömrəsinin işıq üzü gördüyünü, 1919-cu ildən isə nəşrini dayandırdığını yazır.

Topluda diqqəti çəkən məqamlardan biri də budur ki, burada «Kaspi» ənənələrini – Vətən, millət sevgisini, milli-mənəvi, dini dəyərlərə, adət-ənənələrə ülvü məhəbbəti, azərbaycançılıq ideologiyası uğrunda fədakarlığı, maarifçilik, xeyriyyəçilik missiyasına xidməti, xalqa zidd, zərərli meyillərə qarşı mübarizəni öz səhifələrində, materiallarında yaşadan müasir «Kaspi»nin fəaliyyəti ilə bağlı da maraqlı yazılar verilmişdir. BDU Jurnalistika fakültəsinin kafedra müdiri, professor Cahangir Məmmədlinin «Kaspi» qəzetinin informasiya siyasəti», professor Alxan Məmmədovun (Bayramoğlu) «Kaspi» qəzeti – sələfinin layiqli

davamçısı», BDU Jurnalistika fakültəsinin müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Könül Niftəliyevanın «Kaspi» qəzetində jurnalistikanın janr və formaları», BDU Jurnalistika fakültəsinin müəllimi Ağamusa Zeynalovun «Kaspi» qəzetinin hadisələrə analitik baxış bucağı», Təfəkkür Universitetinin baş müəllimi, şair-publisist Qəşəm Nəcəfzadənin «Kaspi» qəzeti işıqlı ziyalıların əsas tribunası kimi», gənc tədqiqatçı-tərcüməçi Fərid Hüseynin «Müstəqil Azərbaycan mətbuatı və «Kaspi» qəzeti: «Kaspi» qəzetinin ədəbiyyat əlavəsi», filologiya elmləri namizədi, Azərbaycan Dövlət Kooperasiya Universitetinin dosenti Sədaqət Məmmədovanın «Ağır yüklü yolçular» - «Kaspi»çilər» adlı məqalələrdə 1999-cu ildə çətin, eyni zamanda çox şərəfli vəzifəni – «Kaspi»nin varisi olmaq missiyasını öz üzərinə götürmüş və indiyədək bu işin öhdəsindən ləyaqətlə gələn «Kaspi» qəzetinin fəaliyyəti geniş işıqlandırılmış, təhlil olunmuş, dəyərləndirilmişdir. Başlıca nəticə prof.Cahangir Məmmədlinin cümləsi ilə desək: «Kaspi» XIX əsrin sonundan başlayan yolunu XXI əsrin ikinci onilliyində uğurla davam etdirir» (adı çəkilən məqalədən).

Sonda «Kaspi» ilə bağlı fundamental tədqiqatlar toplusunun aktual və faydalı olduğunu bir daha nəzərə çatdırmaqla bu işin – «Kaspi»nin öyrənilməsinin başa çatmadığını xüsusi vurğulamaq istərdik. Əslində, toplu «Kaspi»nin daha geniş və daha dərinlən araşdırılması üçün ilk addım, start və siqnaldir. Tam əminliklə söyləmək olar ki, bu kitabdan sonra istər «Kaspi»nin nəşri, yayılması, senzura-redaksiya münasibətləri, dövrün mətbu orqanları – «Kaspi»nin dostları və düşmənləri, «Kaspi»nin cəmiyyət həyatındakı yeri, rolu, ona təsir gücü, imkanları, digər problemlər, eləcə də qəzetin azman əməkdaşlarının irsi daha əhatəli araşdırılacaq və həmin sahələr elmi-nəzəri əsərlərinin mövzusu kimi tədqiqat müstəvisinə cəlb olunacaqdır.

“525- ci qəzet”, 17 yanvar 2012.

Ziya təşnəsi, yaxud 2013-dən 1879-a bir nəzər

(«Ziya» qəzetində məktəb və maarif məsələləri)

Mətbuatın cəmiyyət həyatındakı rolu və yeri haqqında müxtəlif dövrlərdə diqqətçəkici, eyni zamanda maraqlı, fərqli fikirlər söylənilmişdir. XIX əsr Rusiya müsəlmanlarının mövcud durumunu, ağır, acı həyat şəraitini, solğun və durğun təfəkkür tərzini nəzərə alaraq bütün türklərin tərcümanı İsmayıl Qaspiralı (1851-1914) nicat yolunu görkəmli publisist, böyük mücahid, naşir və redaktor Əhməd bəy Ağaoğlunun (1869-1939) təbirincə desək, «türklüyü xilas edəcək iki silahda» - məktəb və mətbuatda görürdü (Əhməd bəy Ağaoğlu. «İsmayıl bəy Qasprinski». «Türk yurdu», № 12, 1914). Azərbaycanın ictimai-siyasi, mətbuat tarixində parlaq, silinməz iz buraxmış naşir, redaktor, yazıçı-publisist, istiqlal aşığı Ceyhun Hacıbəyli (1891-1962) İ.Qaspiralının məktəb və mətbuat sahəsində fədakar fəaliyyətini dəyərləndirərək, onun nəşr etdiyi «Tərcüman»nın heyrətamiz təsir gücünə və yeni məktəb quruculuğu sahəsində həyata keçirdiyi islahatların faydasına işarə vuraraq yazırdı ki, İsmayıl bəyin səsini bütün dünya müsəlmanları eşidirdi... (Ceyhun Hacıbəyli. «İsmayıl bəy Qasprinskinin xatirəsinə». «Kaspi» qəzeti, № 204, 1914).

Azərbaycan mətbuat tarixində «Əkinçi» ideyalarını, əməllərini və ənənələrini yaşatmağa, davam etdirməyə səy göstərən «Ziya» haqqındakı məqaləyə «millətin çırağı» (Firudin bəy Köçərli) İsmayıl Qaspiralının mətbu fəaliyyətə böyük diqqət yetirdiyini xatırlamaqla başlamağımız təsadüfi deyil. XIX əsrdə Rusiya müsəlmanlarının tərəqqisində qəzetin xüsusi yeri və rolu «Tərcüman»ın timsalında daha qabarıq görünür. Digər tərəfdən isə İ.Qaspiralı irsi və şəxsi həyatı ilə Azərbaycanla qırılmaz tellərlə bağlı olmuş, Azərbaycan mətbuatını, o cümlədən «Ziya»nı daim izləmiş fəaliyyətini yüksək dəyərləndirmişdir.

1883-cü il aprel ayının 10-da ilk nömrəsi işıq üzü görən «Tərcüman» Rusiya imperiyasında yaşayan 15 milyonluq türk dilində danışan xalqların tarixi ərzində sayca 4-cü milli qəzeti idi. Bundan əvvəl «Əkinçi» (1875-1877), «Ziya» («Ziyayi-

«Qafqaziyyə» (1879-1884) və «Kəşkül» (1883-1891) nəşr olunmuşdur. İ.Qaspiralı bu nəşrlərə və onların nəşrlərinə, redaktor və mühərrirlərin əməlinə, ümumən dövrün qabaqcıl Azərbaycan maarifçiləri və xadimlərinin fədakar fəaliyyətinə böyük dəyər verir, onların əməyini tarixi xidmət kimi qiymətləndirirdi. Yalnız onların sayəsində qaranlıq, zülmət içində olan Azərbaycan cəmiyyətində ara-sıra «şimşək çaxır, ətraf işıqlanırdı». Mövcud mənzərə haqqında faktlar daha aydın təsəvvür yaradır: «Əkinçi»nin nəşrindən (1875-1877) «Şərqi-Rus»un işıq üzü görməsindən (1903) olan müddətdə – yəni 26 il (!), təxminən 10 min gün ərzində Azərbaycan dilində 3 ad altında («Ziya», «Ziyayi-Qafqaziyyə», «Kəşkül») cəmi 257 nömrə olmaqla (az qala hər 40 günə 1 qəzet) kiçikhəcmli, az tirajla mətbu orqan buraxılmışdır. Nəzərə alsaq ki, 1891-ci ildən – «Kəşkül» bağlandıqdan 1903-cü ilədək – «Şərqi-Rus» nəşrə başlayanadək – 12 il (!!!) ərzində Azərbaycan cəmiyyətində bir ədəd də olsa, doğma dildə qəzet buraxılmamışdır, yaranın nə qədər dərinə işlədiyini və təhlükəli olduğunu söyləməyə ehtiyac qalmaz. Əlbəttə, belə bir mühitdə səhnəyə çıxmaq, milləti təhsilə, tərəqqiyə dəvət etmək həqiqətən fədakarlıq idi. Bu qəbildən olan xalq xadimləri təəssüf ki, az idi, lakin vardı...

Bu sırada Səid Ünsizadənin xüsusi yeri var. İsmayıl bəy Qaspiralı hələ «Tərcüman»dan xeyli əvvəl «Tonğuç»u, «Şəfəq»i Tiflisdə Səid və Cəlal Ünsizadə qardaşlarının mətbəəsində çap etdirmişdir. İ.Qaspiralı məqalələrində dəfələrlə «Ziya»nın, dövrün digər Azərbaycan nəşrlərinin adını qədirbilənliliklə çəkmiş, onların fəaliyyətini təqdir etmişdir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra rejim və ideologiya «Ziya»nı qaralamağa, onun fəaliyyətinə kölgə salmağa başlamış, qəzetin proqramı, məramı müxtəlif uydurma və saxta müddəalarla təhrif olunmuş, gözdən salınmışdır. Həmin materiallardan uzun-uzadı sitatlar gətirmək və onları təhlil, təftiş etmək fikrindən uzağıq. Sadəcə yeri gəlmişkən qeyd etmək istərdik ki, milli, mənəvi, mədəni irsimizin elə nümunələri var ki, onlar müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq yenidən araşdırılmalı, obyektiv dəyərləndirilməlidir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin

İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə yardımı ilə Azərbaycan mətbuatı tarixində iz qoymuş «Ziya» qəzetinin tam mətninin ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevrilərək nəşri (Bakı, «Qanun» nəşriyyatı, 2013, 344 səhifə. Materialları transliterasiya edən və nəşrə hazırlayan, tədqiqatçı-jurnalist Müştəbə Əliyev, məsləhətçi və redaktor Əməkdar jurnalist, Azərbaycan Mətbuat Şurasının sədri Əflatun Amaşov, rəyçi və ön sözün müəllifi filologiya elmləri doktoru, prof. Bakı Dövlət Universiteti Jurnalistika fakültəsinin dekanı Şamil Vəliyev) təqdirəlayiqdir. Əlavə edək ki, artıq bu sahədə müəyyən təcrübə var və indiyədək «Əkinçi», «Molla Nəsrəddin», «Füyuzat» kimi nəşrlərin tam, «Yeni Qafqasiya»nın bəzi nömrələrinin mətnləri latın əlifbasına çevrilərək çap olunmuşdur. Fikrimizcə, bu işin sürətlə davam etdirilməsi, eyni zamanda XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində rus və digər dillərdə də buraxılmış mətbu orqanların tam mətninin tərcümə və nəşr edilməsi Azərbaycan mətbuat tarixinin günün tələbləri baxımından araşdırılmasına və mətbuatımızın aydın mənzərəsini yaratmağa imkan verəcəkdir.

«Ziya» qəzetinin mövzu dairəsi dövrün tələbatını yetərincə ödəyirdi. Qəzet Rusiya imperiyasında və xaricdə baş verən hadisələr haqqında müxtəlif mənbələrdən aldığı xəbərləri (xəbər agentliklərinin məlumatları, teleqramlar, qəzet icmalları, oxucu məktubları) verir, əkin, ziraət, ticarət məsələlərinə dair məqalələri dərc edir, din, məktəb, mədrəsə, tərəqqi, təlim problemlərini öz səhifələrində işıqlandırır. «Ziya» ədəbi nümunələrə, o cümlədən bədii tərcümələrə də yer ayırırdı. Qəzətdə verilən elanlar əsasən «Ziya»nın abunəsi, dini və sair kitabların, xırda məişət əşyalarının, dəftərxana ləvazimatlarının, məktəbli geyimlərinin, ərzaq məhsullarının satışı ilə əlaqəlidir.

Sovet dövründə bir sıra tədqiqatçılar qəzetin qayəsi, proqramı, məqsədi, məramı, məsləyi haqqında bəzən «mürtəcə siyasi mövqeli», «dini-sxolastik mündəricəli, ziddiyyətli, mütləqiyyətə sədaqətli», «islamın irticaçı ideologiyasının təbliğatçısı» kimi ifadələr işlətməyə məcbur olsalar da, «Ziya»nın cəmiyyət həyatında oynadığı mütərəqqi rolu da müxtəlif üsullarla, nümunələrlə qabartmağa səy göstərmişlər. Bu mənada Mirzə İbrahimovun, Nəriman Zeynalovun, Ağarəfi

Zeynalovun, Nazim Axundovun «Ziya» qəzeti və onun redaktoru barədə qələmə aldıkları diqqəti çəkir.

1879-cu ilin dekabr ayının 6-da Tiflisdə ilk nömrəsi işıq üzü görünən «Ziya»da dərc olunan «Mütaliə» sərlövhəli baş məqalə əslində qəzetin gələcək proqramından xəbər verirdi. Müəllif burada mütaliə etməyin, maariflənməyin faydasından, kitab və qəzetlərin insanın dünyagörüşünün formalaşmasındakı rolundan geniş bəhs edir, sonda yazır ki, aqıl olan kəslər nəinki mütaliyə nifrət edərlər, bəlkə onu da həyat kimi mühüm və əziz bir şey hesab edərlər.

Qəzet «Ziya» adlı məqaləsində Moskvada ali təhsil almış, Gəncədə müstəntiq vəzifəsində çalışan Əsgər bəy Adıgözəlovun «bizim Azərbaycan dilində bir coğrafiya kitabının tərcümə və tərtibinə himmət etdiyini» alqışlayır (№ 4, 1879). Mirzə Şətrənc adlı müəllifin qələmə aldığı məqalə (№ 4, 1879) həm sənətkarlığı, həm də mövzunun aktuallığı baxımından diqqəti çəkir. Yazı ərəb rəvayəti ilə başlayır. Rəbətdə səfərdə olan bir ərəb təsadüfən bu şəhərə yenidən gəlmiş qonşusu ilə rastlaşır və ondan xəbər alır ki, mənim dəvəm sağdırmı? Qonşu cavab verir ki, yox, sağ deyildir. Çünki evin çökəndə, viran qalanda ailən onun divarları altında qalıb həlak oldu. Dəvəni onların ehsanına kəsdilər... Müəllif bununla demək istəyir ki, cəmiyyətdə hökm sürən cəhalət və biganəlik «Əkinçi»nin bağlanmasına səbəb oldu. İndi «Ziya»nı da onun taleyi gözləyir.

«Ziya» nadanlara qarşı etiraz etməyə çağırır, çünki onlar fitnə, fəsad törədir, tərəqqiyə əngəl olurlar. Qəzet maddi sıxıntılarla üz-üzə qaldığını gizlətmir, dəfə-fəryad edir ki, vaxtı ilə «Əkinçi»nin başına gələn onun da başına gələcəkdir. «Ziya» bir neçə nəfər «elmdost Qafqaz müsəlmanına» müraciət edir ki, əsalarımızı ələ alıb elmin faydasını anlamayan, zahirdə özlərini alim göstərib əslində cahil olanları, elmsizlik ucbatından Qafqaz və Sibir məhbəslərini dolduranları qəflət yuxusundan ayılmaq... Müəllif məqalədə Şuşada rastlaşdığı bir əhvalatı ürək ağrısı ilə nəql edir: Qafqazın nüfuzlu simalarından biri Şuşaya gəlir. Adəti üzrə o, şəhərin məhəllələrini gəzir, məktəb, mədrəsələri, məhbəsxanaları və digər mühüm yerləri ilə tanış olur. Sonra o, ətrafındakılardan təəccüb və təəssüflə soruşur ki, səbəb

nədir ki, şəhərin məktəblərində təhsil alan 345 şagirddən yalnız 3-ü müsəlmandır, lakin məhbəsxanalardakı 325 nəfərin yalnız 2-si erməni, qalanları müsəlmandır? Yazının sonunda bu ağır sözlərdən, ittihamlardan sonra müəllif oxucularına müraciət edir: millətin və din qardaşlarımızın xilasını üçün hər kəs səfərbər olmalı və savadsızlığın, elmsizliyin ucbatından yaranan bu vəziyyətin aradan qaldırılması üçün səy və bacarığını əsirgəməməlidir.

«Ziya» qaranlıqda çapalayan, vurnuxan cəmiyyətə işıq salmaq üçün intişar etmişdir. Təsadüfi deyil ki, «Əkinçi» ideyalarının, işinin davamçısı «Ziya» ilə Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani də əlaqə saxlayırdı. Cəhalətə qarşı mübarizəni, məktəbin, maarifin təbliğini ön plana çəkən Hacı Səid əfəndi yazırdı ki, Qərblilər kimi Şərqlilər də işığa və həqiqətə can atırlar. «Ziya» tərəqqi yox, tənəzzül etməyimizin başlıca səbəbini «Qafqazda sükunət içində» yaşamağımızda, bir cəmiyyət halında hərəkət edə bilməməyimizdə görür və acı təəssüflə yazır ki, dünyanın «sürətlə tərəqqi vaxtında» himmət və ittifaq gətirməyib bəzilərimiz fəqr və miskinliyə, bəzilərimiz nadanlıq dəryasına qər q olubdur. Məqalədə oxuyuruq: «İddia etsək ki, ziraət və ticarət, sənaye, elm və mərifət kimi mühüm maddələrdən Qafqaz mülkündə biz müsəlman milləti cümləmiz geridə qalmışıq, fikrimizdə haqlıyıq». «Ziya» geriliyin səbəbini mədəniyyətə və maarifə layiqincə dəyər verməməklə izah edir, cəsarətlə göstərir ki, köhnə adətlər və qaydalarla tərəqqi mümkün deyildir. Digər millətlər zirayət, sənət, elm, təhsil, tərbiyə sayəsində tərəqqi etdilər, biz isə tənəzzül. Məqalədə daha sonra konkret olaraq zirayət sahəsində geri qalmağımızın səbəbləri araşdırılır və mal-mülk sahibləri «zəhmətkeş və zillətdə qalan kəndlilərin xilasını» üçün çalışmağa dəvət edilir (Qafqazda müsəlmanlar içində maarif və sənayenin intişarına lazım görünən əncümənin əhəmiyyəti. № 7, 1880).

Vaxtı ilə «Əkinçi» də tərəqqi yolunu təşkilatlanmaqda görürdü: «Məgər bizim tavanalı şəxslərimiz yoxdur ki, belə icma bina edək (Kutaisidə gürcülərin yaratdığı icmaya işarədir – T.A.) və nə ki, bir, bəlkə 5-10 qəzet çap eləmək? Genə Allaha şükür, tavana kəslərimiz çoxdur, amma...» (№ 14, 1876). Başqa bir yazıda

Qafqazdakı digər tayfaların icma yaradaraq – təşkilatlanaraq öz işini irəli apardıqlarını qeyd edən qəzet bir araya gəlmək, səfərbər olmaq, birləşmək naminə cəmiyyətə müraciət edirdi: «Ey müsəlmanlar, vaxt keçməmiş fikrinizi birləşməyə verin ki, dağınıq millət çox tez puç olur... Ey millət təəssübü çəkən qardaşlar, əgər qəzetin xeyrini başa düşüb onun baqi olmağını istəyirsiniz, indi vaxtdır. Dəmir qızmış ikən onu döymək gərək, yoxsa onu qızdırmaq düşvar olur» (№ 19, 1876). Yaxud, «Əkinçi»nin 1877-ci il tarixli 2-ci nömrəsində Həsənbəy Zərdabi yazırdı ki, mənim dostum, halva demək ilə ağız şirin olmaz, siz də mənim kimi baldırınızı çırmalayıb meydana daxil olun ki, bəlkə zikr olan xəyal əmələ gəlsin, yoxsa doğru deyirsiniz ki, bir gül ilə bahar olmaz. «Əkinçi»də təşkilatlanmağa dəvət edən, səsləyən nümunələr çoxdur və «Ziya» da bu yolla gedirdi.

Bu mövzunu – təşkilatlanmağı «Ziya» daim diqqət mərkəzində saxlayır və bir çox problemlərin məhz təşkilatlanmağı bacarmamağımızdan qaynaqladığı ilə izah edir. «Məsihlər içində kutube səmaviyyənin intişarı» adlı məqalədə (№ 5, 1880) bir tərəfdən xristianların missionerlik fəaliyyətinin vüsət aldığı, dini kitabların nəşri və tərcüməsi yolu ilə xristianlığın daha geniş ərazilərdə sürətlə təbliğ edildiyi göstərilir, digər tərəfdən bu işin təşkilatlanmış və nizamlı şəkildə, müxtəlif cəmiyyətlər tərəfindən həyata keçirildiyi vurğulanır. Yazıda təəssüflə bildirilir ki, Qafqaz müsəlmanları arasında belə bir əncümən – cəmiyyət yaradılmır: «heç olmazsa, insana bir qayət lazım olan sənaye və maarifin intişarına daha çox himmət edə».

Qonşu dövlət və millətlərin təşkilatlanaraq tərəqqi etdiyini dəfələrlə bəyan edən «Ziya» vəziyyətdən çıxış yolu kimi təşkilatlanmağı vacib sayır: «Qafqaz müsəlmanlarının elm və sənayedən məhrum olmamasından ötrü vətəndost olan ağalardan, bəylərdən və üləmalardan xahiş olunur ki, bir əncümən (təşkilat, mərkəz – T.A.) təşkilində himmət göstərsinlər». Qəzet bu təşəbbüslə, çağırışla kifayətlənmir, təşkilatın fəaliyyəti üçün hər cür kömək göstərməyə hazır olduğunu, onun Əsasnaməsinin yazılmasında yardımçı ola biləcəyini yazır. Müsəlman məktəb, mədrəsə və təlimxanalarının artırılması zərurətini önə çəkən «Ziya» digər

xalqlarda bu istiqamətdə xeyli iş görüldüyünü konkret faktlara istinadən qeyd edir. 1879-cu ildə Qafqazda gürcü və ermənilərlə müqayisədə müsəlman məktəblərinin sayı çox azdır. Müsəlman qızlarının təhsili də bərbad vəziyyətdədir və xüsusi ilə narahatlıq doğurur (№ 8, 1880).

«Məktəblərimiz» (№ 10, 1880) adlı məqaləni «Ziya»nın həyəcan təbili adlandırmaq olar: «Qafqazda müsəlman əhalinin sayının digərlərindən daha çox olmasına baxmayaraq, məktəb və təhsil sahəsində müsəlmanlar çox geridə qalıblar. Məktəb işinin getdikcə tənəzzül etməsi müşahidə olunmaqdadır. Qafqaz maarifçilərinin birinci tədbiri müsəlmanların məktəb işini öz ana dilində təzə üsul üzrə (üsuli-cədid) bir nizam altına salmaqdır. Üsuli-cədid üzrə öz dilində tərbiyə almayan şagirdlər təcrübə ilə görünüb ki, başqa millətin lisanında təhsil almaq üçün Rusiyaya gedirlər».

«Əfsus, səd (yüz – T.A.) əfsus ki, bizim millət himmətdə (çalışma, səy, cəhd – T.A.), səxavətdə və sair dünya güzəranına dair işlərdə geri qaldı. Tərəqqi ümidimiz də müşahidə olunmur. Hər tayfa yaxşı işlər görməyə səy göstərir, biz isə...». Ürək dağlayan, fəryad qoparan bu cümlələr «Ziya»nın «Şamaxıdan məktub» məqaləsindədir (№ 6, 1880). Yazıdan məlum olur ki, Moskvada dünyasını dəyişən bir erməninin nəşini Şamaxıya gətirir, orada dəfn edirlər. Onun ehəsanına verilən vəsaitdən Şamaxıdakı erməni qız məktəbi üçün min beş yüz manat ayrılır. Bu pulun dəyərini müəyyənləşdirmək üçün qəzetin materiallarını araşdırdıq, müqayisələr etdik. Aydın oldu ki, həmin dövrdə aclıq və səfalət içində yaşayan Şamaxılılar «acı və zəhər kimi unu həftədə iki dəfə olmaqla pudu 2 manata» alırlar. Göründüyü kimi, təhsilə laqeydlik, tərəqqiyə biganəlik «Ziya»nı dərinədən mütəəssir etmişdir.

«Ziya» demək olar ki, hər nömrəsində məktəb, mədrəsə məsələsinə, milli tərəqqi probleminə toxunur. «Özümüz bir para mətləbi fəhm etməsək də, həmcivar (qonşu – T.A.) olan millətlərin hərəkətlərindən ibrət ala bilmərikmi?» - deyə oxucularına qınaq və həyəcanla müraciət edən «Ziya» heyrət və hiddətlə soruşur: «Məgər bizdə istedad yoxdur? Məgər bizdə pul, əsbab (vasitə, alət – T.A.) və

himmət (burada düşünmə qabiliyyəti, yüksək fikirlər – T.A.) yoxdur? Məgər bizlər heç nə hesabındayıq? Hansı millət özünü bu qisim nadanlığa təslim edər?»

Məktəb mövzusunda «Ziya»nın dərc etdiyi bir məqalədə Şərurdakı mövcud vəziyyət belə təsvir edilir: «Şəhurda 62 parça kənd vardır. Təəccüb burasıdır ki, onlardan heç birində nə mədrəsə və nə də uşaqlar üçün açılmış mübtədi (ibtidai, ilk məktəb – T.A.) vardır». Müəllif bunun nəticəsi kimi bölgədə oğurluq, qarət, qətl hadisələrinin tez-tez baş verdiyini yazır (№ 17, 1880). Növbəti nömrəsində «Ziya» şikayətlənir ki, Qafqazda, ələlxüsus müsəlmanlar arasında təlim və tərbiyəyə həvəsləndirmə ilə bağlı məktəb və mədrəsələrin sayının artırılması zərurəti haqda çox sayda məqalələr yazılmasına baxmayaraq, heç kimdən səs çıxmır, heç kim əməli addım atmır. «Ziya» isə yenə susmur, məktəb, maarif sayəsində yaponların çox böyük tərəqqiyə nail olduqlarını oxucularla bölüşür və «neçə mərtəbə bizlərdən geri qalan yaponların» təhsilə yiyələnmələri və «Avropa dövlətləri ilə ünsiyyətləri» hesabına hər sahədə sıçrayış etdiklərini yazır. Qəzet Yapon təhsil sistemi barədə geniş bəhs edir, təlim və tərbiyənin ingilis dilində aparıldığını, humanitar elmlərlə yanaşı dəqiq elmlərin dərinədən tədris edildiyini, tələbələrin Avropa ali məktəblərində təcrübə keçdiyini qeyd edir və sonda yazır ki, ətrafımızda cərəyan edən hadisələri, mədəniyyətlərin tərəqqisini görəndə düşünürsən ki, «ibrət gözü ilə qeyrilərin halını öz halımızla müqayisə edib yuxudan ayılmağın vaxtı yetişməyibmi?». «Füsrət fəvt olmamış öz halımızı islah etməyə səy göstərməliyik. Əlbəttə, fürsət yetişibdir, cümləmizə bu əhvalatlar məlumdur və cümləmiz təlim və tərbiyənin yaxşılığını bilirik» - yazan müəllif təəccüblə soruşur: «Ancaq bilmirəm, nəyə görə bizlər bu qisim ümumi mənfəət olan işdə səhlənkər olmuşuq və nə bəis olub ki, bizlər bu babda aciz və mübtəla qalmışıq?» (№ 18, 1880).

«İslah dediyimiz maariflənməyin intişarıdır. Fəsad dediyimiz nadanlığın zülmətində qalmağımızdır» - S. əfəndinin dediklərinə istinadən qələmə alınan məqalədə Qafqazda müsəlman məktəb və mədrəsələrinin azlığı, digər tərəfdən tədrisin də tələblərə cavab vermədiyi vurğulanır (№ 20, 1880). İslahatların həyata

keçirilməsi üçün mütərəqqi millətlərin əllərində olan təlim və tədris kitablarından, yeni dərsliklərdən istifadə vacibdir. S. əfəndi təəssüflə bildirir ki, bütün bunlar isə bizdə yoxdur. «Ziya» sual edir ki, məktəblərdə oxunan «Tarixi Nadir», «Gülüstan», «Bustan», «Leyli və Məcnun» kitablarını oxumaqdan bizə nə mənfəət hasil olur? Məqalədə deyilir: «Doğrudur ki, bizə tarixi bilmək lazımdır. Amma millətimizin və vilayətimizin tarixini, nəinki Nadirin sərgüzəştlərini». Müəllif yuxarıda adları çəkilən kitablara işarə vuraraq onların «uşaq xörəyi» olmadığını qeyd edir və həmin əsərlərin məna və məqsədlərinin uşaqlar tərəfindən dərk olunmadığını göstərir. S. əfəndinin vəziyyətdən çıxış yolu kimi məktəb, mədrəsə, müəllim və mürəddislərlə, eləcə də kitablara bağlı təklifləri də var.

Ən əvvəl öz dilimizdə dərsliklər olmalıdır və həmin dərsliklər təhsilin müxtəlif pillələri nəzərə alınmaqla yazılmalıdır. Müəllif yazır: «S. əfəndi dedi ki, bu kitabları tərtib etmək və əmələ gətirmək o qədər də çətin deyil. Ancaq bir qədər himmət və bir az da pul sərf etmək lazımdır». Kitablara nəşrindən sonra müəllim və mürəddislər üçün təlimlər, tədris qaydaları, dərs proqramları hazırlanmalıdır. Bunun üçün S. əfəndinin fikrincə, «bir himmət sahibinin sədrliyi ilə on nəfərdən ibarət əncümən, təşkilat yaradılmalıdır. Təşkilatın üzvləri bəsirət sahibi, məktəb və maarif işinin biliciləri olmalıdır ki, onların sərəncamına əsasən məktəblər öz işlərini qura bilsinlər. Yalnız bu yolla – «ittifaq və əməl ilə» məktəb işini hərəkətə gətirmək olar. Başqa yol yoxdur». S. əfəndi dediklərini əsaslandırmaq üçün bir rəvayət danışır. Şirvanın bir kəndində Ə. adlı bir bəy B. kəndindən olan D. adlı bir nökrinə «faxir libaslar» (qiymətli, parlaq paltarlar – T.A.), çərkəz xəzi geydirir və onu hər yerdə mədh edir, tərifləyir ki, bu yolla onun tərbiyəsinə təsir etsin. Bir şamaxılı bu əhvalatı eşidir və məclislərdə danışır ki, hərçənd ki, Ə. bəy əlinə bir Quran götürüb and içə-içə gəzir ki, bu yolla D. adlı nökrini adam edəcəkdir. Amma xəbəri yoxdur ki, D. adlı nökr də qoltuğuna iki Quran vurub and içə-içə gəzir ki, Ə. bəy nə etsə, yenə ondan adam olmayacaqdır. Müəllif bununla demək istəyir ki, zahiri görüntülərlə, boş söz-söhbətlərlə ciddi nəyə isə nail olmaq qeyri-mümkündür: «Hər kəsə lazımdır ki, öz xidmətini əmələ gətirə».

Qəzetin həmin nömrəsində dərc olunmuş başqa bir yazıda erməni generallarının, iş adamları və ziyalılarının məktəb və maarif məsələlərinə çox böyük diqqət yetirdiklərindən, nəinki Qafqazda, eləcə də Parisdə, Qüds və başqa şəhərlərdə çox sayda məktəb açdıqlarından, yetim-yesirlərə yardım etdiklərindən geniş bəhs olunur.

«Ziya» S. əfəndiyə istinad edilərək ortaya atılan problemlərin aktuallığını və əhəmiyyətini nəzərə alaraq sonrakı nömrələrində də (№ 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30) mövzuya geniş yer ayırır, məktəb, müəllim, dərsliklər, dərs vəsaitləri, əlifba islahatı ilə bağlı diskussiyanı davam etdirir, mövqeyini bildirir, mülahizələrini irəli sürür. «Ziya»ya görə məktəblərdə şagirdlər oxumaqla eyni vaxtda yazmağı öyrənməlidir, çünki «yazı ilə başlanan oxumağın, yazısız başlanan oxumaqdan on qat təfəvütü var». Məktəbin işıqlı olması, iri qara lövhə ilə təmin edilməsi vacibdir ki, «şagirdlərin hər biri oturduqları yerlərdən mehin (böyük – T.A.) lövhənin üzərinə tabaşirlə yazılmış ağ xətləri görüb dərk edə bilsinlər». Şagirdlərin əlifba və digər kitabları olmalıdır və onlar «hürufatın surət və sədası necədirsə, necə tələffüz olunursa, ona müvafiq təlim» almalıdırlar. Başqa sözlə, üsuli-cədid metodu tətbiq edilməlidir. Müəllimlər yüksək biliyə və əxlaqa sahib olmalıdır: «Aşkardır ki, müəllimlər qabiliyyətli olmasa, heç bir yerdə iş irəli gedə bilməz. Yatmışı yatmış nə vaxt oyadar?».

«Ziya» qiraət kitablarının tərtibinə də böyük əhəmiyyət verirdi. Onlar sadə, anlaşılıqlı dildə, aydın, gözəl xətlə qələmə alınmalı, şagirdlərdə valideynlərə, müəllimlərə məhəbbət hissi oyadan ibarələr, namazda oxunan surələr, bir sıra dualar, «ata-ana dilində bir para hekayələr, faydalı məlumatlar» öz əksini tapmalıdır». Qəzet bəzi nümunələr də verir: «Məsələn, bir il neçə aydır və ayların adları nədir? Hər ildə neçə fəsil vardır və hər ay neçə gündür və günlərin adları nədir. Və neçə gün bir həftədir? Hər gün neçə saatdı və hər saat neçə dəqiqə, neçə saniyədir? Və bizim millətin adı nədir, padşahımız kimdir? Dünyada neçə böyük millət, neçə böyük dövlət var?» İbtidai məktəbi bitirən şagird şəbiyan (gənc – T.A) məktəbinə imtahan yolu ilə qəbul olunmalıdır. Quranın qiraəti, islamın öyrənilməsi

ilə yanaşı, riyaziyyat, həndəsə, coğrafiya tədris edilməlidir. «Zənn olunmasın ki, bunlar uşaqların hövsələsinə və hafizəsinə sığışmayan şeylərdir. Bəlkə cümləsi asandır və təlimi, tədrisi müşkül deyildir». «Ziya» bu qənaətdədir ki, təklif olunan tədbirlərin, islahatların həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə Qafqazdakı bütün məktəb və mədrəsələrdə «nizam və səliqəyə» nail olmaq, «səhlənkərlilik və özbaşınalığa» son qoymaq üçün «dövlət tərəfindən təyin olunmuş bir nəfər baş nəzarətçi bizə lazımdır... Həmin nəzarətçi də hər kəsdən ola bilməz». Qəzetə görə həmin nəzarətçi bütün qəlbi ilə maarifin inkişafını istəməlidir, arif və bəsirət sahibi olmalıdır, xalqın savadlanması üçün var gücü ilə himmət etməlidir, nəfsinə hakim kəsilməlidir, təlim və tədrisin yollarına, elmə bələd olmalıdır, dərslərlərin tərtibinə yardım etməyi bacarmalıdır. «Ziya» əlifbanın dəyişdirilməsinə, latın əlifbasına keçirilməsinə kəskin etiraz etsə, sərt münasibət bildirsə də, mövcud ərəb əlifbasında islahatların aparılması tərəfdarıdır.

«Ziya»nın səhifələrində sözü və əməli düz olmayan hacıların həcvinə, «yasin» mollalarının kəskin tənqidinə dair yazılara da təsadüf edilir. Bir hacı Məkkəyə yola düşməzdən əvvəl kasıb və çoxuşaqlı əmisi oğlu məşədiyə o, ziyarətdən qayıdanadək qonşu rayondakı taxıl zəmilərinə, buğda anbarlarına nəzarət etməyi tapşırır: «Əgər salamat qayıtsam, nəhayət mərtəbədə rizaməndlik ilə səni yola sallam və hərgah vəfat etsəm, öz vəsiyyətnaməmdə sənə də müəyyən bir hissə təyin etmişəm». Hacı «meymunsifət müraciətdən sonra» məşədiyə 100 manat da cib xərci verir. Ziyarətdən qayıdan Hacı min bir hiylə ilə məşədidən 100 manatı geri alır, onu məyus halda, «payü-piyadə, əliboş, üzüqara» yola salır. Yazının sonunda müəllif kinayə ilə yazır ki, «bu qisim təzə hacılar zühur etdikcə dünyada məşhurlaşırıq» (№ 22, 1880).

Yazının əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, dövrünün qabaqcıl, maarifpərvər xadimləri, o cümlədən Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani və digərləri «Ziya» ilə sıx əlaqə saxlayır və əməkdaşlıq edirdi. Bu baxımdan H.Zərdabinin məktəb, əlifba, təhsil problemlərinə dair qəzetin dalbadal bir neçə nömrəsində (№ 23, 24, 25) dərc olunmuş məktubu – məqaləsi diqqəti çəkir. «Elmdən və qeyri tayfaların

yazı-pozusundan xəbərdar olan qardaşlarımızın bəziləri müsəlman tayfasının geri qalıb məzlum olmaq səbəblərini mülahizə edib əvvəlinci səbəblərdən birisinin bizim əlifba ilə yazıb oxumağın çətin olmağı hesab edib bu əlifbanın dəyişilməsi üstə müzakirələr aparırlar» - cümləsi ilə başlayan məktubdan məlum olur ki, Həsən bəy mövcud şəraiti nəzərə alıb «bu hürufat naqisdir» - deyib «tazə hürufat ixtira edib bu hürufat ilə yazıb oxumaq səyinə düşmək əbəsdir» - qənaətindədir. Təbii ki, Həsən bəy Zərdabi kimi maarifpərvər xadim millətin taleyüklü məsələsində müşahidəçi kimi kənarda qala bilməzdi. Onun fikrincə, indiki şəraitdə yeni əlifbaya keçmək milləti daha da zülmətə sürükləyəcək, onu daha «ziyadə məzlum edəcəkdir». H.Zərdabi yeni əlifbaya keçmək istəyənlərə tövsiyə və təvəqqe edir ki, «öz hürufatımız ilə yazıb oxumağı asan etmək səyinə düşsünlər və biz bu yolu həqiqət yolu hesab edirik».

Bu mövqeyi əsas gətirib H.Zərdabinin fikirlərini, islahat təşəbbüsünü tənqid etmək yox, mühiti, mövcud tarixi şəraiti nəzərə alıb bu təklifi dəyərləndirmək lazımdır. Azərbaycan cəmiyyəti 3-cü dəfə əlifbanı dəyişmək üçün 100 ildən də artıq bir inkişaf yolu keçmişdir. Hərçənd ki, hətta həmin vaxt da – XX əsrin sonlarında da bəziləri latın əlifbasına keçməyin milli-mənəvi irsimizə böyük zərbə vuracağını iddia edirdi. Lakin artıq əlifbanın dəyişdirilməsi tarixi zərurətə çevrilmişdir. Xalq sözün bütün mənalarında bu islahata tam hazır idi. H.Zərdabi dövründə – savadsızlığın, nadanlığın, cəhalətin, zülmətin hakim olduğu bir zamanda əlbəttə ki, əlifbanın dəyişdirilməsi mümkünsüz idi. Təsadüfi deyil ki, çağdaş Azərbaycan mədəniyyətinin patriarxı M.F.Axundzadə də ilk olaraq mövcud əlifbanın islahı, sadələşdirilməsi təklifini irəli sürmüşdü. Həsən bəy Zərdabi «biz demirik ki, uşaqlarımız Quran oxumasınlar» - deyərək əlifba islahatına qarşı çıxanları da tənqid edir və tədris prosesində «yumruq, sillə, çubuq və fələqqa»dan əl çəkib «əlifbanı rahat etmək üçün təzə-təzə qaydalar» yaratmağa çağırır. O, ən əvvəl Avropalıların tədrisdə istifadə etdikləri «səda qaydası»ndan yararlanmağı, «hər hərfi öz sədası ilə adlayıb təlim verməyi» tövsiyə edir. Sonra konkret misallarla, nümunələrlə fikrini izah edir, ərəb əlifbasındakı hərfləri bir neçə cür yox, bir cür

səsləndirməyi, oxumağı məsləhət bilir. Bu yolla uşaq qısa müddətdə – 1-2 aya hərfin, kəlmənin əvvəlində, ortasında və sonunda necə yazıldığını, oxunduğunu öyrənər. Həsən bəy Zərdabi uşaqlar üçün mətnlərin seçilməsinə də böyük əhəmiyyət verir və şagirdlər üçün kiçik hekayə və mahnılardan ibarət kitabçaların nəşrini vacib sayır. O yazırdı ki, uşaqlar mahnıları oxuyub əzbərlədikdən sonra yaxşı olardı ki, onlar həmin mahnını bir yerdə və ayaqüstə əzbərdən söyləsinlər: «Çünki məzkur (söylənmiş, deyilmiş – T.A.) hekayə və mahnılar məhz uşaqları oxudub yazmağı öyrətmək üçün və onları islam dinində və vətəndarlıqda qaim (möhkəm, mətanətli, davamlı – T.A.) etmək üçündür. Ona görə də həmin əsərlərin məzmunu uşaqlara münasib olmalıdır».

«Ziya» millətin tərəqqisində mətbuatın, mətbəenin rolunu yüksək dəyərləndirir, bu sahədə ciddi problemlər olduğunu, özünün də oxucu və maliyyə sarıdan böhran keçirdiyini təəssüflə yazırdı. Qəzet Qafqazda «doğma dildə» nəşr olunan yeganə qəzetin – «Ziya»nın bağlanmaması üçün hər kəsi «səy və himmət göstərməyə», «Ziya»nın keşiyində durmağa, onun yarımçıq binasının viran olub bərhad olmamasına» yardıma dəvət edirdi: «Yalnız bu yolla biz öz millətimizə xidmət etmiş olarıq» (№ 4, 1879). «Mətbəə və mətbuat işlərinin tərəqqisindən ötrü təvəccöhe millət (millətin meyli, marağı, rəğbəti – T.A.), çoxlu məktəb və çoxlu oxucular lazımdır. Sərmayə olursa, mətbəə işləri on mərtəbə indiki halından yaxşı ola bilər. Biz əlimizdən gələni əsirgəməməliyik» («Ziya» idarəxanasından. № 9, 1880). «Ziya» Şərqi ölkələrindən fərqli olaraq Qərbdə mətbuatın inkişafına böyük önəm verildiyini vurğulayır və tərəqqi üçün bu amilin böyük əhəmiyyət daşdığını göstərir: «Bizdə mətbuat və mətbəə kimi ümdə və mühüm məsələlərə göz ucuyla baxmaqdadırlar». Qəzet bunu «əhalinin elm və maarifdən bəhərrə qalması və bisavad olması» ilə izah edir və oxucularını – «həmcins və həmvətən olduğu qardaşlarını» «Ziya»nın nəşrinə yardım etməyə çağırır (№ 16, 1880).

Bu sitatlar və sətirlər istər-istəməz «Əkinçi»ni yada salır, «Çağırırım gəlmir, göstərirəm görmür, deyirəm qanmır» - söyləyən H.Zərdabi əndişəsini və həyəcanlarını xatırladır. «Bu halda (mətbuatsız nəzərdə tutulur – T.A.) müsəlman

milləti tufana düşmüş gəmi kimidir ki, hər ləpə onların bir hissəsini aparıb qər q edir» - yazan (№ 7, 1876) qəzet «bizim qanmazlığımız və anlamazlığımız səbəbindən» «Əkinçi»nin müştərilərinin sayının azlığından şikayətlənir (№ 13, 1876).

«Avropa tayfasının hər birinin bir neçə qəzeti və jurnalı olur, hətta... ermənilərin 10 qəzeti və 3 jurnalları var. «Əkinçi» qəzeti bina oluncan bizim heç bir qəzetimiz, ya jurnalımız olmayıb» - deyə (№ 14, 1876) «Əkinçi» qəzəblə cəmiyyətə müraciət edir: «Heyhat, biz kor olmuşuq ki, bircə qəzeti də saxlaya bilmirik və bununla belə qeyri millətlərə gülürük. «Əkinçi» yazır ki, qonşu millətlərin varlı nümayəndələri təşkilat yaratmağa, qəzet-jurnal nəşr etməyə vəsait əsirgəmədiyi halda, «bizim bəzi varlı kəslər müftə qəzet apardıb indiyəcən pulunu da verməyiblər». «Hər bir qəzetin varlığının əvvəlinci şərti müştəridir» qənaətində olan «Əkinçi» (№ 16, 1876) müxtəlif bəhanələrlə qəzetə abunə olmayan «karvansaranın hücrələrində dükanları olan xəsis və biqeyrət müsəlmanları» Cənab paltonun dili ilə qamçılayırdı: «Müsəlmandan adam olmaz».

«Əkinçi»nin «300 müştəriyə həsrət çəkdiyini», «Tayms»ın isə «100 mindən ziyadə müştərisi» olduğunu, «Tayms»ın hər gündə iki dəfə, «Əkinçi»nin həftədə bir dəfə çıxdığını, «Tayms»ın elandan hər gün 200 manat aldığını, «Əkinçi»nin iki illik müddətində bir manat da almadığını» diqqətə çatdıran qəzet (№ 23, 1876) müştərilərinin ilbəl azaldığını və artıq qəzet çıxarmağın mümkünsüzlüyünü yazır (№ 1, 1877). Cəhalət və ətalətin hakim olduğu cəmiyyət isə susur... «İt sahibini tanımayan bir zamanda» «at öluncə otlayar» (№ 18, 1877) – deyib fədakarlıq edən H.Zərdabinin də gücü tükənir və çox çəkmir ki, qəzet bağlanır. Bu baxımdan da «Ziya»nın taleyi «Əkinçi»ninkinə çox bənzəyir.

...Biz «Əkinçi»dən sonra 1879-1880-ci illərdə Tiflisdə həftədə bir dəfə Azərbaycan dilində nəşr olunan (cəmi 30 nömrə) «Ziya» qəzetində məktəb, maarif məsələlərinə həsr edilmiş yazılardan, həmin problemin aktuallığından, əhəmiyyətindən, müəlliflərin mövzuya yanaşma və onu təqdim etmə üsulundan, dövrün, mühitin tələbləri kontekstində bəhs etdik. Xüsusi vurğulamağa ehtiyac

duyuruq ki, təxminən 135 il bundan əvvəlki şəraitdə kустar yolla, yalnız nəşirin, redaktorun fədakarlığı sayəsində ərsəyə gələn qəzetdən yüksək sənətkarlıq, təmiz, rəvan, canlı, obrazlı dil, gözəl və fərqli üslub, parlaq şəkillər, illüstrasiyalar, cazibədar tərtibat və cəmiyyətdə baş verən proseslərə operativ, kəskin, prinsipial münasibət gözləmək sadələvhlük olardı. Bu, yenicə dünyaya göz açmış körpədən yeriməyi, danışmağı, özünü idarə etməyi tələb etmək təsiri bağışlayardı. Bununla yanaşı, biz böyük qürur hissi ilə qeyd edirik ki, müasir, milli mətbuatımızın təməli məhz «Əkinçi», «Ziya», «Kəşkül» və digər mətbu orqanlarla tökülmüşdür və həmin nəşrlər mənəvi, mədəni irsimizin bir parçası və daşıyıcısı kimi dünən olduğu kimi bu gün də dəyərlidir, gələcəkdə də əhəmiyyətli olacaqdır. Həmin nəşrlər, onların redaktor, nəşir və mühərrirlərinin parlaq əməli, perspektivli, işıqlı ideyaları, xalqın tərəqqisi uğrunda cəsur, coşqun, ehtiraslı və fədakar fəaliyyəti mənəvi, mədəni sərvətimiz və örnək mənbəyimiz kimi əvəzolunmazdır, dəyərlidir.

“Kaspi” qəzeti, 11,12. 13 dekabr 2014;

“Ədəbiyyat qəzeti”, 31 yanvar 2014.

“Azərbaycan”ın fəal və fədakar mühərriri

Bir dövlətin tarix kitabı

“Azərbaycan” qəzetini (1918- 1920) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin canlı salnaməsi, ensiklopediyası, yaxud bir dövlətin tarix kitabı adlandıranlar yanılmırlar. Doğrudan da , cəmi 23 ay mövcud olmuş Şərqi ilk demokratik dövlətinin , parlamentli respublikasının süqutundan sonra sovet rejiminin və bolşevik ideologiyasının rəhbərləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini, mənbələrdən, məxəzlərdən, yaddaşlardan da silmək üçün bütün vasitələrdən istifadə etdilər və nə yaxşı ki, arzularına çatmadılar. Bu gün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığını yaşadan, onun ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatını özündə əks etdirən , dövrün tam mənzərəsini, cərəyan edən bütün prosesləri

canlandıran mötəbər istinadgahlardan biri, bəlkə də birincisi “Azərbaycan” qəzetidir.

Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Üzeyir bəy Hacıbəyli və Xəlil İbrahimin redaktorluq etdiyi "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində XX əsrin əvvəlləri milli-ictimai fikrin ən görkəmli nümayəndələri, qüdrətli qələm sahiblərinin bədii, publisistik yazıları dərc olunurdu: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir bəy və Ceyhun bəy Hacıbəyli qardaşları, Cəfər Cabbarlı, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Əhməd Cavad, Məhəmməd Hadi, Əliabbas Müznib, Xəlil İbrahim, M.S.Axundzadə, Seyid Hüseyn, Əmin Abid, Əli Yusif, Əli Şövqi, Yusif Vəzir, Fərhad Ağazadə, Abdulla Şaiq, Seyid Hüseyn, Abbas Səhhət, Adil xan Ziyadxanov, Hacı İbrahim Qasimov, Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Şəfiqə Əfəndizadə və digər dövrün tanınmış xadimlərinin, şair, yazıçı və publisistlərinin qəzetlə əməkdaşlığı “Azərbaycan”ın nüfuzunu daha da artırırdı. Onların ölkəmizin tarixinə, mədəniyyətinə, mövcud ictimai-siyasi vəziyyətə, Cümhuriyyətin həyata keçirdiyi islahatlara və qarşıda duran vəzifələrə dair silsilə məqalələri böyük maraq oyadır, cəmiyyəti düşündürən məsələlər ətrafında ictimai rəyi formalaşdırır və milləti yeni dövlət qurquluğuna səfərbər edirdi. . Qəzetin erməni-daşnak qulduru Andronikin Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağda Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi soyqırım, vəhşiliklər, Ermənistan Respublikası ərazisində yaşayan azərbaycanlıların acı taleyi, onların kütləvi surətdə məhv edilməsi və ata-baba torpaqlarından qovulması haqqında materialları bu gün də nankor qonşulara qarşı nifrətsiz oxumaq mümkün deyil.

Yuxarıda deyilənlər müasir dövrdə - səd-sərhəd tanımayan qloballaşmanın bütün dünyanı ağışuna aldığı, milli –mənəvi dəyərlər üçün real təhlükə yarandığı, başqa dövlətlər tərəfindən şirnikləşdirilən, onların himayəsi ilə Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxlayan, azərbaycanlılara qarşı ağılasıgmaz vəhşiliklər törədən mənfur ermənilərin daha da azğınlaşdığı bir şəraitdə “Azərbaycan” qəzetinin tədqiqinin, onun ideyalarının xüsusi ilə aktual və

əhəmiyyətli olduğunu deməyə əsas verir. Biz bu yolla gündən- günə qüdrətini artıran müstəqil Azərbaycanın uğurlarını daha da artırmağa ,demokratik dəyərlərin cəmiyyət həyatının bütün qatlarına sirayət etməsinə, möhkəmləndirilməsinə, gənclərin milli istiqlal , müstəqillik idealları ilə tərbiyəsinə yardım etmiş olarıq...

Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil aldığı illərdə (1895- 1900) Fərhad Ağazadə dərslərinə münasibətinə, nümunəvi tərbiyəsinə görə fərqlənir və təsadüfi deyil ki, onun şəxsi işinə tikilmiş anketində ünvanına bu sözlər yazılır: “ ciddi, səyli, bacarıqlı, nəzakətli”. Sonrakı illərdə çoxşaxəli, zəngin, faydalı və fədakar fəaliyyəti onun adını XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində xalqımızın tarixində və taleyində misilsiz xidmətlər göstərmiş xadimlərlə bir cərgədə əbədi olaraq Azərbaycan tarixinə həkk etdirdi...

Fərhad Ağazadənin (1880, Şuşa, 1931, Bakı) həyatı, pedaqoji fəaliyyəti və görüşləri , latın əlifbası uğrunda mübarizəsi, dərslər vəsaitləri, proqramları, mətbuat tarixi ilə bağlı araşdırmaları, dilimizin saflığı sahəsində coşqun fəaliyyəti , bir sıra görkəmli xadimlərin, xüsusi ilə Firudin bəy Köçərli , Həsən bəy Zərdabinin ömür yolu , yaradıcılığı haqqında qələmə aldıkları tanınmış tədqiqatçılar, publisistlər tərəfindən kifayət qədər öyrənilmiş, dəyərləndirilmişdir . Əjdər Ağayev, İsxan İsxanlı, Abdulla Abdullayev, Əlövsət Abdullayev, Hüseyn Həşimli, Aybəniz Əliyeva, , Səadət Hələtai, Nazif Qəhrəmanlı ,Nailə Səmədova, Təyyar Salmanoğlu, Akif Aşırı... kimi araşdırmaçılar ya bütünlüklə F. Ağazadənin bu və ya digər sahədəki fəaliyyətini ayrıca mövzu kimi işləmiş, ya da hansısa bir problemin öyrənilməsi prosesində onun irsindən müvafiq materialı da tədqiqata cəlb etmişlər. Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, gənc yaşlarından məktəb, maarif fədaisi kimi qələmə sarılan və dövrünün mütərəqqi mətbu orqanları ilə sıx əlaqə saxlayan, əməkdaşlıq edən Fərhad Ağazadənin məhsuldar, zəngin, eyni zamanda bu günə səsleşən, aktuallığını və əhəmiyyətini zərrə qədər itirməyən irsi, xüsusi ilə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin canlı salnaməsi olan “Azərbaycan” qəzetindəki fəal və fədakar fəaliyyəti, publisistikası demək olar ki, diqqətdən kənar qalmışdır: əsərlərinin biblioqrafik göstəricisi tərtib edilməmiş,

toxunduğu problemlər mövzu, dil, üslub, sənətkarlıq məsələləri kontekstindən təhlil olunmamış, elmi- nəzəri baxımdan dəyərləndirilməmişdir. Bir sıra müəlliflər onun “Azərbaycan” qəzetindəki rolunu, məhsuldar fəaliyyət göstərdiyini vurğulamış, bir- iki məqaləsinin adını çəkməklə kifayətlənmişlər. Halbuki, Fərhad Ağazadənin “Azərbaycan” qəzetindəki yaradıcılığı sistemli, ardıcıl və dərinlən öyrənilməyə və mən deyərdim ki, hətta dissertasiya mövzusu kimi ayrıca işlənməyə layiqdir. Biz bir qəzet məqaləsinin imkanları çərçivəsində mahir publisistin “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuş “ Fərhad Ağazadə”, “ F. Ağazadə”, “ Şərqli” imzaları ilə dərc olunmuş yazılarına ümumi nəzər salmağa çalışacağıq.

Ən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Fərhad Ağazadənin “Azərbaycan” qəzetində dərc olunmuş yazlarının mövzusu maraqlı, çoxşaxəli, zəngin və rəngarəngdir. Eyni zamanda həmin nümunələr dil , üslub , sənətkarlıq nöqtəyindən də diqqətəşayandır, təqdirəlayiqdir. Məsələnin bu prizmadan araşdırılması, həm də ona görə cəlbədidir ki, məhz Fərhad Ağazadə dilimizin saflığı və əlifba islahatı sahəsindəki xidmətləri ilə çağdaş mədəniyyətimizin patriarxı Mirzə Fətəli Axundzadə ideyalarını yaşadan, onların həyata keçirilməsi üçün qətiyyətlə mübarizə aparan qələm əhlindən biri, bəlkə də birincisidir.

Görkəmli publisistin “Azərbaycan” qəzetindəki yazıları demək olar ki, cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edir və onları mövzu baxımından aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

-maarif, məktəb, təhsil problemləri- yeni tələblərə uyğun dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, proqramların hazırlanması, bu istiqamətdə islahatların həyata keçirilməsi zərurəti;

-ana dili, onun saflığı, dilimizin əcnəbi kəlmələrdən xilas, əlifba islahatı;

-milli istiqlal , milli dövlət quruculuğu, parlamentin fəaliyyəti;

- erməni vəhşiliyinin ifşası, başda qaniçən Andronik olmaqla erməni quldurlarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri zorakılıqlar, qətlialmlar;

-mətbuat tarixi, mətbuatın cəmiyyət həyatında yeri, rolu, vəzifələri;

“Məktəb”, “maarif”, “təhsil” kəlmələrindən istifadə etmədən Fərhad Ağazadənin həyat yolundan, əqidə, amalından, elmi, pedaqoji, publisistik fəaliyyətindən söz açmaq mümkün deyildir. Onun istər çar Rusiyası, istər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və istərsə də Sovet hakimiyyəti illərindəki fəaliyyəti dediklərimizə tutarlı əsasdır. Böyük maarif xadimi Qafqaz müsəlman müəllimlərinin Bakıda keçirilən birinci (1906), ikinci (1907) qurultaylarının təşkilatçılarından və fəal iştirakçılarından olmuş, qurultayın idarə heyətinin tapşırığı ilə beş nəfər müəllimlə birlikdə "İkinci il" dərsliyini tərtib və nəşr etdirmişdir (1908). Məktəblər üçün "Ədəbiyyat məcmuəsi" (1914) dərsliyinin müəllifidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Xalq Maarifi Nazirliyi nəzdindəki Əlifba komissiyasının işində yaxından iştirak etmiş, dövrü mətbuatda mühüm ictimai-siyasi məsələləri çox sərrast şəkildə, vətəndaş mövqeyindən işıqlandıran yazıları çap olunmuşdur. 1922 ildə təşkil olunmuş "Yeni türk əlifbası komitəsi" nə üzv seçilən F. Ağazadə S.Axundzadə, M.C.Məmmədzadə ilə birlikdə "Yeni türk əlifbası" dərsliyini yazmış (1922), "Kommunist" və "Yeni yol" qəzetlərində, "Maarif işçisi", "Yeni məktəb" jurnallarında məqalələr dərc etdirərək latın qrafikasının təbliği və tədrisi işində böyük xidmət göstərmişdir. "Nə üçün ərəb hürufatı türk dilinə yaramır?" (1922) əsəri əlifbanı dəyişmək uğrunda gedən mübarizənin tarixi haqqında zəngin məlumat verən dəyərli tədqiqatdır. Onun "Ərəb əlifbası türk dilinə niyə yaramır?", "Yeni türk əlifbalarının unifikasiyası üzrə materiallar", "Azərbaycanda yeni türk əlifbasının inkişafı və həyata keçirilməsi tarixi", "Yeni türk əlifbasının tarixi" kimi əsərləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bunlardan başqa, F.Ağazadənin dilçiliyə aid "Türk-tatar dillərində səslərin nisbi münasibətini bilmək bizə nədən ötrü lazımdır?", "Yazı qaydalarında mümkün ixtisarlara məsələsinə dair" və s. məqalələri vardır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi F. Ağazadə məktəb, maarif, təhsil , əlifba islahatı problemləri ilə bağlı “Azərbaycan” qəzetində də mütəmadi çıxış etmiş, dövrün ən aktual problemi ilə bağlı sanballı məqalələr qələmə almışdır. Onun “Azərbaycan” qəzetində silsilə məqalələr şəklində dərc etdirdiyi “ Əlifba tarixində türklərin vəziyyəti” və ”Dilimizin türkləşməyinə çarələr” (№ 276, 278, 281, 294, 296, 302, 1919), eləcə də “Bakıda xalq məktəbi müdirlərinin yığıncağı”(№66. 1918), “ Maarif müfəttişlərinin yığıncağına dair” (№79,1919) kimi məqalələri bu qəbildəndir. "Vətənin gələcəyi müəllimdən, məktəbdən asılıdır" yazan Fərhad Ağazadə təəssüflə bildirirdi ki, “məktəbimizin halı çox pərişan olduğu üçün də müalicəyə möhtac bir çox dərdləri var”. Maarif fədaisi məktəbin, təhsilin problemlərini göstərməklə kifayətlənmir, onların həlli yolları haqqında təklif, tövsiyələrini də irəli sürürdü. Azərbaycan Xalq cümhuriyyəti hökumətinin xaricə ali təhsil almaq üçün tələbə göndərmək təşəbbüsünü alqışlayan Fərhad Ağazadə “Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il tarixli 351-ci nömrəsində dərc olunmuş “Avropaya gedən tələbələrin Azərbaycana töhfələri” adlı məqaləsində gənclərə müraciətlə yazırdı: “Qardaşlar! Bu zikr edilmiş əsərlərdən bizə bir sovqat gətiriniz, qarınca kibi hər yerdən vətənimizə bir şey toplayınız . Bu şeyləri cəmləyib sonra mükəmməl tariximizi, ahəngli qəvaidəmizi, dəbdəbəli ədəbiyyatımızı yapaq, daha doğrusu, yenidən icad edək. İcad edib də mədəniyyətə doğru həvəsli bir millət olduğumuzu Avropaya sübut edək!”

Fərhad Ağazadə milli istiqlala qovuşan Azərbaycanın dövlət quruculuğunun möhkəmləndirilməsinə, islahatların həyata keçirilməsinə, məmurların və millət vəkillərinin öz üzərlərinə düşən vəzifələrin layiqincə yerinə yetirməsinə qələmi ilə yardım edirdi. Publisistin “Azərbaycan” qəzetinin 2 aprel 1918 –ci il tarixli 58- ci nömrəsində dərc olunmuş “Parlamandan nə tələb olunur” adlı yazısı bu baxımdan diqqəti çəkir. O, parlamenti nəzərdə tutaraq yazır: “ Bu, müqəddəs bir yerdir ki, orada millətin dərdi, Vətənin haləti müzakirə olunub çarələri üçün də tədbirlər ittixaz (qəbul edilmə- T. A.) olunacaqdır. Məbuslar

arasında bəliğ və uzun –uzadı nitq söyləyənlər də az deyil, lakin onlardan millət naminə rica olunur ki, fəsaahət və bəlağət qabiliyyətlərini və natiqlik məharətlərini sair “əsari-nəfisə “ məclislərinə buraxıb parlamamızda ancaq dərdlərimizdən danışsınlar, onlara əlaclar tapsınlar. Bunların hamısından məclis xitamə irdikdə millətimiz məbuslarımızdan nə iş gördüklərini tələb edəcəkdir. Bu, gərək hər bir qədəmdə, hər bir hərəkətdə məbusların yadından çıxmasın. Məbusların görəcəkləri iş hədsiz və hesabsızdır.” Yaxud , “Türk şüərası və istiqlal” adlı yazısında (№190, 28 may 1919) Fərhad Ağazadə istiqlalın minlərcə şəhidin qanı bahasına başa gəldiyini , hürriyyətin alındığını, millətin azad nəfəs almağa başladığını yazır və istiqlal sevdasının daim çoxalmasını arzulayır .

Erməni vəhşiliyinin ifşası, xüsusi ilə ermənilərin 1918-ci ildə Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində xalqımıza qarşı törətdiyi zorakılıqlar “Azərbaycan” qəzetinin , o cümlədən Fərhad Ağazadənin müraciət etdiyi mövzulardandır. “Ermənilər” (25 sentyabr 1918), “Andronik nə istəyirmiş” (№68, 19 yanvar, 1919) və bu qəbildən olan digər yazılarında F. Ağazadə azərbaycanlıların qanına susamış erməni quldurlarının Qarabağda, Zəngəzurda, Azərbaycanın digər bölgələrində törətdikləri vəhşiliklərdən, talanlardan , eyni zamanda xalqımızın igid, vətənpərvər övladlarının da onlara layiqli cavab verdiyindən , Bakının daşnaq- bolşevik quldurlarından azad ediməsindən geniş bəhs edir.

Tədqiqatçı –publisist Fərhad Ağazadə yaradıcılığında onun mətbuatla bağlı araşdırmaları, o cümlədən bu mövzuda “Azərbaycan “ qəzetində silsilə halında dərc etdirdiyi məqalələri mühüm yer tutur. Onun “Mətbuat tarixi” adlı məqaləsi “Azərbaycan”ın 1920 –ci tarixli 65, 72, 78, 80, 81 –ci nömrələrində dərc olunmuşdur. Müəllif mətbuatın milli inkişafda oynadığı mühüm roldan, mətbuatın inkişaf mərhələlərindən söhbət açır, İsveçrə, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Rusiya, Türkiyənin , eləcə də erməni və gürcülərin mətbuat tarixinə nəzər salır.. Fərhad

Ağazadə Azərbaycan mətbuatının yaranması və inkişafı yolundan da kifayət qədər ətraflı yazır.

Biz Fərhad Ağazadənin anadan olmasının 135 illiyi ərəfəsində onun “Azərbaycan” qəzeti ilə əlaqə və əməkdaşlığından qısaca söz açdıq. Lakin fikrimizcə, F. Ağazadənin Azərbaycan mətbuatı, mədəniyyəti, məktəb, maarif, təhsil quruculuğu sahəsindəki xidmətləri, dilimizin saflığı, əlifba islahatı uğrundakı prinsiplial və qətiyyətli mübarizəsi onun irsinə daha dərin diqqəti tələb edir. Həmkarım Əli Rza Xələflinin təbirincə desək, ...onu bu gün xatırlamaq ən azı ...ata- babalarımızın məzarını ziyarət etmək qədər vacibdir və əhəmiyyətlidir.

“Azərbaycan” qəzeti, 2 sentyabr, 2015;

“Kredo” qəzeti, 16 oktyabr 2015.

4. Sönməz məşəl, həmişəyaşar ideya

Milli mətbuatımızın böyük dostu

(İsmayıl Qaspiralı və Azərbaycan mətbuatı)

“Tərcüman” ...Azərbaycan salnaməsi

Şəxsi həyatı, yaradıcılığı ilə Azərbaycana qırılmaz tellərlə bağlı olan XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Rusiya müsəlmanlarının lideri İsmayıl Qaspiralının Azərbaycan milli mətbuatı ilə əlaqə və əməkdaşlığı xüsusilə diqqəti çəkir. Doğrudur, İ.Qaspiralının irsində Azərbaycan şair və yazıçılarının əsərlərinin

mövzu, ideya, dil, üslub, sənətkarlıq problemləri, kitab nəşri, mətbəə, yeni üsullu məktəblərin açılması kimi məsələlər geniş də işıqlandırılmışdır. Təsadüfi deyil ki, prof.Xeyrulla Məmmədov «Tərcüman»da Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı məqaləsində («Ədəbiyyat qəzeti», 17 noyabr 2000) göstərir ki, «Tərcüman»ın nəşr olunduğu vaxt kəsiyində onun səhifələrində Azərbaycan qədər tez-tez zikr olunan ikinci bir məntəqə yoxdur. Onun Bakıdan, Şəkiddən, Şamaxıdan, Şuşadan, İrəvandan, Qoridən, Tiflisdən, Gəncədən, Ordubad və Naxçıvandan daimi müxbirləri vardı... XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlini əhatə edən otuz illik bir mərhələdə Qafqaz müsəlmanlarının həyatında baş verən mühüm hadisələr «Tərcüman»ın səhifələrində əks olundu. Qəzet Azərbaycan mühitinin salnaməsi oldu.

İsmayıl Qaspiralının Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə səfərləri, görüşləri, yeni üsullu məktəblərin açılması ilə bağlı fəaliyyəti, həmçinin onun fədakar və maarifpərvər qızı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş naziri Nəsim bəy Nəsimbəylinin həyat yoldaşı Şəfiqə xanımın ömür və yaradıcılıq yolu “Tərcüman” və Azərbaycan” mövzusu da maraqlı tədqiqat predmetidir.

İ.Qaspiralının mətbu fəaliyyəti faydalı və bənzərsiz olmuş, mücahidin ideyalarının həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdır. 1883-cü il aprel ayının 10-da həmin dövrdə Rusiyada yaşayan 14 milyonluq türk dilində danışan xalqların tarixləri ərzində «Əkinçi» (1875-1877), «Ziya» («Ziyayi-Qafqaziyyə» (1879-1884) və «Kəşkül»dən (1883-1891) sonra sayca 4-cü qəzeti «Tərcüman» fəaliyyətə başladı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, nəşrinə çox çətinliklə nail olduğu «Tərcüman»ın buraxılmasınadək İ.Qaspiralı xeyli çap məhsulu, o cümlədən «Tonquç», «Şəfəq», «Kəməş», «Ay», «Ulduz», «Günəş», «Həqiqət», «Tərəqqi» adlı kitabçalar nəşr etdirmişdir. İsmayıl Qaspiralının «Tərcüman»ının Azərbaycan mədəniyyətindən ruhlandığı, ədəbiyyatından, mətbuatından bəhrələndiyi inkaredilməz fakt və həqiqətdir. Rusiyada – Kırmda və Kazanda, Qafqazda və Orta Asiyada, Volqa boyunda, eləcə də Türkiyədə, Çində, Misirdə, Əlcəzairdə, İranda,

Hindistanda... oxucuları olan «Tərcüman»ın aparıcı mövzularından biri də Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı və mətbuatı idi. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın tanınmış xadimlərinin demək olar ki, hamısı – Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəriman Nərimanov, Soltan Məcid Qənizadə, Əhməd Cavad, Əliabbas Müznib, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Firudin bəy Köçərli, Ömər Faiq Nemanzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Hadi, Haşım bəy Vəzirov, Xəlil Xasməmmədov, Nəsib bəy Yusifbəyli, Şəfiqə xanım Əfəndizadə... kimi adı Azərbaycan tarixinə əbədi həkk olunmuş xadimlər İ.Qaspiralının fəaliyyətini yaxından izləmiş, onunla əməkdaşlıq etmiş, onun ideyalarını dəstəkləmiş, yaymış, əməllərini təqdim etmiş və İ.Qaspiralı irsi və fəaliyyətini yüksək dəyərləndirmişlər. Bu barədə bir qədər sonra.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan mətbuatı və İsmayıl Qaspiralı mövzusu o qədər əhatəli, əhəmiyyətli, eyni zamanda aktualdır ki, ondan ayrıca bəhs etmək məqsədəuyğundur və dolğun, sanballı qənaətə gəlmək üçün bu zaman problemə aşağıdakı kontekstdə yanaşmaq lazımdır:

- İsmayıl Qaspiralı Azərbaycan mətbuatı haqqında;
- Azərbaycan mətbuatı İsmayıl Qaspiralı barədə;
- mühacirət mətbuatı İsmayıl Qaspiralı haqqında.

Yazın, tərcümə edin, nəşr edin

İstedadlı publisist İ.Qaspiralı Azərbaycan mətbuatını məftunluqla müntəzəm izləyir, yeni çıxan qəzet və jurnalların fəaliyyətini alqışlayır, orqanların ideyası, məramı, mövzusu, dili, üslubu barədə fikir mübadiləsi edir, mülahizələrini söyləyir. Hələ 1881-ci ilə yazdığı və Həzrət Əlinin «Alimin mürəkkəbi şəhidin qanından daha üstündür» müqəddəs sözləri ilə bitirdiyi məşhur «Rusiya Müsəlmanları» əsərində İ.Qaspiralı Ünsizadə qardaşlarının Tiflisdə nəşr etdikləri

«Ziyazi-Qafqaziyyə» qəzetini misal çəkərək dilin inkişafında və cəmiyyət həyatında roluna işarə vuraraq yazırdı ki, bu «yayının yerli xalqa çox böyük yararı olmaqdadır».

«Rusiyada mətbuat və islam nəşrləri» adlı məqaləsi («Tərcüman», № 1, 1884) 1883-cü ilin rəsmi statistik məlumatlarına istinadən qələmə alınmışdır. Nəşriyyat-mətbəə işində Rusiya müsəlmanlarının digər xalqlardan çox geri qaldığını ürək ağrısı ilə yazan İ.Qaspiralı Rusiyada türk dilində cəmi 3 qəzetin – Tiflisdə «Ziya», «Kəşkül»ün Azərbaycan şivəsində, Daşkənddə «Türkistan qəzeti»nin özbək dilində buraxıldığını yazır. Kitabların kəmiyyət və keyfiyyət baxımından bərhad vəziyyətdə olduğunu qeyd edən müəllif nəşr olunan bir neçə adda kitabın arasında elm və sənətə dair bircə nəşr də olsun, yoxdur. Mətbəələrin də sayı cüzdür, 8 mətbəədən birinin Tiflisdə Ünsizadə qardaşlarına mənsub olduğu diqqətə çatdırılır. «Rusiya müsəlmanlarının mədəniləşməsinin başlanğıcı» adlı risalədə İ.Qaspiralı Rusiya müsəlmanlarının dalğın və geridə qalmış vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, cəmiyyət içərisində xeyli hərəkət hiss edildiyini də vurğulayır. M.F.Axundovun komediyalarını təqdir edən müəllif H.Zərdabinin «Əkinçi» qəzetini də az müddət fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, «donmuş və buzlaşmış fikirlərə ildırım kimi ziya» verdiyini yazır. Mətbəə və kitabçılığı «bir millətin tərəqqi və mədəniləşmə dərəcəsinə ən həqiqi şahid, ən doğru tərəzi» adlandıran İ.Qaspiralı Rusiya müsəlmanlarına mənsub 2 mətbəənin – Tiflisdə Ünsizadə qardaşlarının, Bakıda doktor Axundov və Əli Mərdan bəyin mətbəələrinin adını çəkir. Məqalədə 1884-1901-ci illər arasında nəşr edilən kitabların adı, müəllifi, ili təqdim olunur ki, fikrimcə, bu kitabşünaslar üçün maraqlı mənbədir.

«Kəşkül»ün bağlanmasıdan (oktyabr 1891-ci il) «Şərqi-Rus»un nəşrə başlamasına (30 mart 1903) qədər 12 il (H.Zərdabi həmin dövrü «qaranlıq, zülmət dövrü» adlandırırdı) «Tərcüman» Rusiya imperiyasının müsəlman əhalisinə məxsus yeganə qəzet olmuşdur. «Şərqi-Rus»un fəaliyyətə başlamasını böyük sevinclə

qarşılayan İ.Qaspiralı «Tiflisdə yeni qəzet» adlı məqaləsində yazırdı: «Azərbaycan türklərinin şivəsində martın 30-dan etibarən Tiflisdə nəşr olunan «Şərqi-Rus» qəzetinin bir-iki nüsxəsini görüb sevindik. Qafqaz üçün bir qəzetin lazım olduğu çoxdan hiss edilirdi. Buna baxmayaraq, icazə və imtiyaz almaq üçün bir neçə dəfə təşəbbüs edilmişsə də, müsaidə edilməmişdi. Bu dəfə isə Məhəmmədəğa Şahtaxtinski imtiyaz almağa nail oldu. Təbrik edirik, müvəffəqiyyət təmənni edirik. 20 ildən bəri «Tərcüman» tək çalışırdı. İndi dostu zühur etdi. Ümid edirik ki, məsləkdə başqa olmaz. Yalnızlığımız bizə çox ağır gəlirdi. İş çox, məsələ çox. Qələm bir idi, iki oldu» («Tərcüman», № 15, 19 aprel 1903). İ.Qaspiralı qəzetin nəşrinə sevinərsə də, M.Şahtaxtının əlifba islahatı mülahizələrinə kəskin etiraz edir, onun təklif etdiyi əlifbanı qətiyyətlə rədd edir. Mövzuya «Mizan və mülahizə» adlı məqalə ilə yenidən müraciət edən müəllif əlifba ilə bağlı öz mövqeyini ciddi müdafiə edir və yazır ki, «bilməm nədən, Tiflisin havasındanmı, suyundanmı, əlifba məsələsi həmişə Tiflisdən zühur edir». İsmayıl bəy «Qafqasyalı radikallara» (əlifba islahatı tərəfdarlarını nəzərdə tutulur- T.A.) diqqəti məktəblərin artırılmasına, dərslər proqramlarının islahatına yönəltməyi tövsiyə edir və sonda yazır: «Yazın, tərcümə edin, nəşr edin – gərək budur. Əlifbamız yetərlidir» («Tərcüman», № 31, 11 avqust 1903).

İsmayıl Qaspiralının «Həyat» qəzetinə ünvanladığı «Açıq məktub» («Tərcüman», № 26, 15 mart 1906) müəllifin Azərbaycan mətbuatına nə qədər həssaslıqla, heyranlıqla, sevgi ilə yanaşdığına bariz nümunədir. «Möhtərəm dostum, “ Həyat»! ilə başlayan məktubda İ.Qaspiralı qəzetin bir illik nüsxələrini səliqə-sahmanla göndərdiyi üçün redaksiyaya minnətdarlığını bildirərək yazır: «Çox yaşa, qardaşım, çox yaşa, lakin mən özümü bu qədər rəğbətə layiq görmədiyimdən, belə bir hədiyyə almağa, doğrusunu söyləyim, zərrə qədər ümidim yox idi. İşlərimin çoxluğundan, düzü, «Həyat»a 5-10 sətir yazı vermək əlimdən gəlmədisə də, 15-20 ildən bəri Qafqazda islami bir qəzetin, «Həyat»ın zühura dua etdiyim gizli deyil. Şükür Xudaya, maşallah zamana! İyirmi illik bir həsrətimə

qarşı «Həyat» görüldü, «İrşad» eşidildi. Ümidvaram ki, «Həyat» «İrşad»a və «İrşad» «Həyat»a xidmət edər». Daha sonra İsmayıl bəy öz fəaliyyətindən, «Tərcüman»ın nəşrindən, türk xalqlarının problemlərindən geniş və ürək ağrısı ilə bəhs edir. 25 ildən bəri bir məslək dostunu gözlədiyini qeyd edir və «Həyat»ın vücudunu özünə böyük təsəlli bilir: «25 ildən bəri dediyim, yazdığım budur: cığır açmaq, yol açmaq, başqa bir şey deyildir, çünki nəcib, köklü, güllü, ömürlü, dözümlü və cəsarətli olan türk millətinin pərakəndə halda Çin səddindən Ağ dənizə qədər səpələndiyi halda ortaq dili olmadığından səssiz-səmirsiz qalmışdır. Bu etiqadla yaşadım, bu etiqad ilə məzara gedəcəyəm».

«Tərcüman»ın Kazanlı, Kırmılı, Sibirli, Bakılı, Şirvanlı, Hacıtarxanlı, Türkistanlı, Buxaralı türklərin oxuyub anladığını məmnunluqla ifadə edən İ.Qaspiralı məktubun sonunda «Həyat»a tövsiyəsini də unutmur: «Əziz qardaşım, mənə «Həyat»ın hamisi demisən, gözəl, lakin bu sözün şərhə ehtiyacı var. «Həyat»ın həqiqi hamisi millətdir. Mən yalnız onun tərcümanıyam. Hər nə yazacaqsan qələmi üç qəpiklik qara mürəkkəbə batırma, ürəyinə batırıb qanın ilə yazı yaz, onda sözün keçər, vicdanlara çatar, amma əks halda təsirsiz olar, uçar gedər. Qardaşım, sənə bu sözlərim həm rica, həm nəsihət, həm də vəsiyyətdir» («Tərcüman», № 26, 15 mart 1906). «Dil haqqında» («Tərcüman», № 142, 18 dekabr 1906), «Lisan ili» («Tərcüman», № 146, 1906), «Can alıb can verəcək məsələ» («Tərcüman», № 41, 18 may 1907), «Rəfiqlərimə açıq məktub» («Tərcüman», № 42, 25 may 1907), «Farsımı, türkümü» («Tərcüman», № 85, 24 dekabr 1907), «Bizlərdə lisan və ümumi məslək ola bilərmi, ya yox?» («Tərcüman», № 76, 21 noyabr 1908), «Tevhidi lisan gəlir» («Tərcüman», № 50, 11 dekabr 1909), «Bakı qəzetləri» («Tərcüman», № 37, 10 sentyabr 1910), «Dil ətrafında» («Tərcüman», № 227, 15 oktyabr 1913) və s. kimi onlarla məqaləsində İ.Qaspiralı çar Rusiyasında türkcə nəşr olunan qəzetlərin, o cümlədən «Əkinçi», «Ziya», «Həyat», «İrşad», «Tərəqqi», «Səda» və digərlərinin dilini təhlil, tənqid edir, dəyərləndirir, tövsiyə və məsləhətlərini verir.

«Bakı qəzetləri» adlı yazıda «Səda» və «Həqiqət» qəzetlərinin yenidən nəşrinə son dərəcə sevinən İ.Qaspiralı yazır: «Qəzet çıxarmaq, 40 dəfə yazıb bir dəfə anlatmağın nə qədər müşkül olduğunu hər kəsdən ziyadə bizə məlum olduğundan, Bakılı dostlarımızı ciddi təbrik edir, uzun, gözəl ömürlərini təmənni edirik». Müəllif həmin qəzetlərin timsalında dili sadələşdirənlərin, türkcələşdirməyə çalışanların getdikcə artdığını məmnunluqla qeyd edir: «Osmanlının dili getdikcə sadələşib, türklük ilə canlanıb böyük bir millət dili olacaqdır, yavaş-yavaş olur. Məqalədə bu gün də çox aktual olan bir problemə də toxunulur. «Qəzetdə hər cür mübahisə edilirsə edilsin, şəxsi təhqir etmək caiz deyildir... mühərririn mühərrirə «xuliqan» deməsi, «sən» ilə xitab etməsi üsuldan, ədəbdən deyil... Əfəndi qardaşlar! Ağ kağızın üzərimizdə haqqı var! Bizlər mübahisə edəndə mədəniyyətsizlərin dili ilə danışsaq, onda onlara nə qalır?» («Tərcüman», № 37, 10 sentyabr 1910). «Xoşbəxt əkizlər» adlı məqalədə («Tərcüman», № 88, 22 aprel 1914) İ.Qaspiralı Bakıda «Bəsirət», Daşkənddə «Türkistan sədası», Hokantda «Fərqanənin sədası» qəzetlərinin nəşrə başlamasını xoşbəxtlik adlandırır, eyni zamanda qeyd edir ki, diqqəti həddən artıq çəkən qəzetlərin dilidir. Qafqaz üçün 3-4 qəzetin az olduğunu da yazan müəllif qəzetlərə öz fəaliyyətlərində uğurlar arzulayır.

İçdən qopan suallar..

Qeyd etmişdik ki, İ.Qaspiralı yaradıcılığında Azərbaycan və Azərbaycan türkləri mövzusu aparıcı yerlərdən birini tutur. Bu, müəllifin səyahət oçerklərində də öz əksini tapmışdır. Maraqlıdır ki, digər ölkələrə səfərlərindən bəhs edərkən də, yeri düşdükcə İ.Qaspiralı Qafqazı, Azərbaycan türklərini xatırlayır, xatırladır.

Türklərin kitab mağazalarına, nəşriyyat işlərinə biganə münasibətini düşünə-düşünə, pərişan halda İstanbul küçələrində müşahidə etdiyi acı mənzərədən bəhs edərkən İ.Qaspiralı yazır: «Bu səhnələr Qafqaza səyahətimi xatırlatdı, o zaman bir

məclisdə içimdən qopan sualları təkrar qışqırmaq istəyirdim: ey türklər, nədir bizdə bu hallar? Tiflisdə «Elmi-hal» nəşr edirik Qaraqaşyan mətbəəsində, Bakıda «Koroğlu» buraxırıq «Adamyən» mətbəəsində, Qarabağda şeir, ya mərsiyə çap edirik Vanlıyan mətbəəsində... Belə ki, Qaraqaşyan, Vanlıyan cənabları bizim görəcəyimiz işi həyata keçirməsəydilər, o bizim «Koroğlu» dünya üzünü görməyəcəkdimi? Eləmi? Bizlər haradayıq, hara baxırıq – deməyə haqqım yoxdumu?» (İslam ölkəsinin məişəti, «Tərcüman» № 29, 6 avqust 1895).

«Baxçasaraydan Daşkəndə səyahət» oçerkində də İ.Qaspiralı qürur hissi ilə «hüquq elmində və siyasətdə mahir Əhməd bəy Ağaoğlu», doktor Məhəmməd, mühəndis Səlim, hərbi məktəb zabiti Əli, təhsil və tərbiyə işləri üzrə tanınmış mütəxəssis Həsən bəylə bir mahalda, bir məclisdə görüşməyin, söhbət etməyin özü üçün böyük ləzzət olduğunu yazır. Zaqafqaziya müftisi Hüseyn əfəndi Qayıbov, şeyxülislam Mirzə Həsən Tahirovun Tiflisdəki müsəlman həyatına bir parlaqlıq, rəvnəqlik verdiyini qeyd edir və göstərir ki, bakılı qardaşlarımız bir çox sahələrdə Rusiyanın digər müsəlmanlarına nisbətən irəli getmişlər, bu mənada H.Tağıyev (H.Tağıyevin mesənət fəaliyyətindən ayrıca, geniş bəhs edir – T.A.), M.Nağıyev və Ş.Əsədullayev xüsusi örnəkdirlər. Bakının xeyli tərəqqi etdiyini, məktəblərin, şagirdlərin sayının artdığını məhəbbətlə qeyd edir. Oçerkdə müəllif onunla birgə səyahət etmək üçün Orta Asiyaya – Səmərqəndə gələn «Bakılı dostlarından müəllim Məcid əfəndi Qənizadənin» adını böyük ehtiramla çəkir.

«Buxarada nə gördüm» (27 iyun 1908, № 47, 8 iyul 1908, № 50, 1 avqust 1908, № 57, 5 avqust 1908, № 58, 12 avqust 1908, № 60, 22 avqust 1908, № 63, 26 avqust 1908, № 64, 22 sentyabr 1908, № 68, 5 dekabr 1908, № 78) adlı oçerkində də Azərbaycan türklərinin həyatına xeyli yer ayrılmışdır, müəllif Bakıdan keçərkən Əli Mərdan bəy Topçubaşovu xatırlayır, bir şamaxılı ilə həmsöhbət olur, Buxaradakı pambıq emalı fabrikinin Bakıda H.Z.Tağıyevin müəssisəsi qədər böyük olduğunu qeyd edir.

«Sərgidə mən nə gördüm» səyahət oçerkində Nijni-Novqoroda səfərindən, orada təşkil olunan Ümumrusiya sərgisindən, onun eksponatlarından bəhs edərkən

«Qarabağdan, Şəkidən, Şirvandan» da bir xeyli əşyanın nümayiş etdirildiyini yazır «Misirdən məktub»da da (23 oktyabr 1907, № 69, 2 noyabr 1907, № 70, 6 noyabr 1907, № 71, 13 noyabr 1907, № 73, 20 noyabr 1907, № 75, 23 noyabr 1907, № 76, 4 dekabr 1907, № 79, 8 yanvar 1908, № 1, 28 mart 1908, № 24, 18 aprel 1908, № 29). İ.Qaspiralının yadından Azərbaycan türkləri çıxmır. O, Qahirədə bir görüşü zamanı söylədiyi xütbədə Rusiya müsəlmanlarının fəaliyyəti ilə bağlı danışanda H.Z.Tağıyevin xidmətlərini ayrıca vurğulayır. Bundan təsirlənən məclis iştirakçılarının H.Z.Tağıyevin ünvanına hər tərəfdən yüksələn «sağ olsun, yaşasın», «yaşasın, yaşasın» sədələri, duaları «salonu titrətdi».

Qafqaza- Azərbaycana səyahətlərinə dair İ.Qaspiralı ayrıca məqalələr də həsr etmişdir. «Ədəbi məclis» (10 avqust 1886, № 37), «Qafqazda üç-beş gün» (26 oktyabr 1886, № 44), «Yolda rastlaşma» (20 yanvar 1895, № 3), «Zaqafqaziya boyu» (23 dekabr 1901, № 47) kimi oçerklər bu qəbildədir.

Bütün səfərlərində və bunun nəticəsi kimi bütün səyahət oçerklərində mədəniyyət, mətbuat, maarif, təhsil və tərəqqi problemləri ilə maraqlanan, onları ön plana çəkən İ.Qaspiralının Qafqaza səyahətləri üçün də bu cəhət xarakterikdir. Yerli ictimaiyyət, ziyalılar, mətbuat da öz növbəsində İ.Qaspiralı şəxsiyyətinə, ideallarına böyük maraq, diqqət göstərir, onunla görüşə can atırdılar. Rus dilində Tiflisdə çıxan məşhur «Kafkaz» adlı qəzet Tiflisdəki ədəbi məclisdə İ.Qaspiralı ilə yerli ziyalıların görüşünə böyük məqalə həsr etmişdir. Bu barədə «Tərcüman»da dərc edilmiş «Ədəbi məclis» adlı yazıda (10 avqust 1886-cı il, № 37) İsmayıl bəyin və qəzetinin fəaliyyəti təqdir olunur, yüksək qiymətləndirilir.

«Zaqafqaziya boyu» adlı yazıda (23 dekabr 1901, № 47) İ.Qaspiralı Batum, Ahıska, Axalkələk, Tiflis, Şəki və Şamaxı bölgələrinə səfərindən bəhs edir. Şəki əhalisini «çalışqan, maarifə həvəsli», «ticarətə, təhsilə rəğbətli» xarakterizə edən müəllif xüsusi ilə mahalın məktəb sahəsindəki nailiyyətləri alqışlayır. Məktəblərin, şagirdlərin sayının xeyli artdığını qeyd edən İ.Qaspiralı ümid edir ki, Şəkidə tezliklə qız məktəbi də açılacaq.

Şamaxıdakı vəziyyət İ.Qaspiralını ciddi narahat, pərişan edir. O, yazır: «Bu alimlər və şairlər ocağını (Şamaxı nəzərdə tutulur – T.A.) indi cahillik dumanı bürümüşdür». İnsanların qruplara parçalanmasını, «birinin tikdiyini, digərinin yıxmaq istəməsi», məktəblərin qədrinin bilinməməsi kimi hallar müəllifdə şəhərin mövcud durumu barədə pis təəssüratlar yaratmışdır.

Fikrimizcə, İ.Qaspiralının səyahət oçerkləri həm mətbuat, məktəb, pedaqoji fikir tarixinin, yeni təhsil sistemi və problemlərinin araşdırılması, həm də müəllifin ideallarının dəyərləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Özünü türk və müsəlman sayan kəs...”, yaxud
«səndə millət hissi oyanıbsa...”

İsmayıl Qaspiralı ilə eyni dövrdə yaşamış Azərbaycan ziyalıları, maarif xadimləri onun ilk ədəbi- publisistik , mətbu fəaliyyətini , “ Tərcüman”ın nəşrini, yeni üsullu tədris, təhsil, məktəb, reformalarını yüksək qiymətləndirmiş, böyük ədibin milli şüurun oyadılması, milli mənliyin dərk edilməsi, ortaq türk dilinin yaradılmazı istiqamətindəki fədakar fəaliyyətini yetərincə dəyərləndirmişlər. Ölkəmizdə sovet rejimi bərqərar olanadək bu qəbildən olan çoxsaylı materiala rast gəlmək olur. Yalnız Azərbaycan sovet mətbuatı məlum səbəblərə görə Qaspiralı mövzusunda nəinki susmamış, əksinə kəskin düşmən mövqeyi tutmuşdur.

Hec şübhəsiz, Bağçasaraydan parlayan – bütün türk dünyasına işıq salan bir ulduz – İsmayıl bəy Qaspiralı şəxsiyyətinə Azərbaycan ziyalıları da böyük maraq göstərir, onun fəaliyyətini daim izləyir, diqqət mərkəzində saxlayırdılar. Dövrünün fəal, məhsuldar və mütərəqqi ziyalılarından sayılan Ceyhun bəy Hacıbəyli üçün də İsmayıl bəy Qaspiralı örnək, öndər idi. Bunu Hacıbəylinin İsmayıl bəy Qaspiralının vəfatı münasibətilə «Kaspi» qəzetində dərc etdirdiyi «İsmayıl bəy Qaspiralının xatirəsinə» adlı yazısında («Kaspi», 1914, № 204, Cey Dağıstani) aydın görmək olur. Ceyhun bəy 1914-cü ilin əvvəllərində Petroqradda İsmayıl bəylə görüşmüş və bu görüş C.Hacıbəylidə böyük təəssürat oyatmışdır: «Onun

işləmək ehtirası ilə nəfəs alan simasına, canlı, ağıllı gözlərinə baxdıqca qocalıqdan uzaq, qüdrətli, güclü səsinə qulaq asdıqca, mən öz-özümə demişdim: bax, bu insan öz zəhmətinin bəhrəsini görəcəkdir. Və mən o zaman yanılmamışdım». İsmayıl bəyin xəstələnməsi xəbəri bütün müsəlman dünyasını həyəcanlandırmışdı, qəzetlər «nəhəng publisistin» səhhəti barədə xəbərlər dərc edir, adamlar ibadət zamanı «əziz xəstənin» sağlmasını dua edirdilər. Müsəlman mətbuatının və ictimaiyyətinin bu həyəcanı İsmayıl bəyə olan məhəbbətin təzahürü idi. «Və həqiqətən də İ.Qaspiralı kimi xadimi qiymətləndirməmək mümkün deyildi. Özünü türk və müsəlman sayan kəs bütün həyatını xalqa həsr etmiş, 35 il ərzində xalqın maddi, mənəvi keşiyində durmuş insanın taleyinə laqeyd qala bilməzdi. Özünü müsəlman sayan kəs bəzən həyata keçməyən, lakin nəcibliyini, faydalılığını az da olsa itirməyən böyük fikir və ideyalar sahibinin ölümünə bütün qəlbi ilə yas saxlamaya bilməzdi».

İllər uzununu Sovet təbliğat maşını ilə «panislamist», «pantürkist», «millətçi» kimi ibarələrlə gözdən salınan, ideya və istəkləri xalqdan gizlədilən İ.Qaspiralı haqqında C.Hacıbəylinin yazdıqları iki cəhətdən qiymətlidir. Bu məqalə bir tərəfdən İ.Qaspiralının türk dünyasındakı yeri, xidməti və nüfuzu haqqında məlumatları zənginləşdirirsə, digər tərəfdən C.Hacıbəylinin özünün mövqeyi, idealları, məram və istəkləri barədə təsəvvürü genişləndirir.

«İqbal» bir nömrəsində (müəllif Hacı İbrahim Qasimov. 15 sentyabr 1914, № 738) İ.Qaspiralıya «Sizə «həkim» - deyə xitab edirəm, ey dahi!» - deyərək yazırdı: «Bizim bir çox həkim, təbiblərimiz var, onlar ayrı-ayrı adamların bədənini müalicə edirlər. Sən də həkim idin və lakin ümumi millətin ruhunu müalicə edirdin». Şəfiqə xanım Əfəndizadə «İqbal» qəzetində dərc etdirdiyi «Rəhbərimiz İsmayıl bəy və qadınlarımız» adlı məqaləsində (29 sentyabr 1914, № 750) hamının üzərində böyük haqqı olan İsmayıl bəyin ölümü ilə bağlı hər kəsin ağladığını, sızladığını yazır və İsmayıl Qaspiralını «möhtərəm ata» adlandıraraq qadınların təhsili, hüquqları uğrunda onun böyük fədakarlıq etdiyini göstərir. Ş.Əfəndizadə yazırdı: «İsmayıl bəyin qəzetinin hər səhifəsində biz qadınlar barəsində məqalələrə

təsadüf edilirdi. Buna da qane olmayıb «Aləmi-nişvan» adında bir məcmuə nəşrinə başladı... Bu təşviqlər sayəsində hər tərəfdə qız məktəbləri açdırmağa müvəffəq oldu».

«Sədayi-həqq» qəzeti, 14 sentyabr tarixli 211-ci nömrəsində Haşım bəy Vəzirovun «İsmayıl bəy Qaspiralı» adlı məqaləsini dərc etmişdi. H.Vəzirov İ.Qaspiralının vəfatını bütün millətin böyük itkisi adlandırır, onun keçdiyi şərəfli yola qısa nəzər salır və sonda yazır: «İndi növbə həmin millətdir ki, onu təqdir etməklə millətimizin ən çox möhtac olduğu təzə İsmayıl bəylər yaratsın. Bizcə, İsmayıl bəy millətimiz üçün o qədər nişangahlar, abidələr qoyub ki, hər nə qədər məktəblər və məktəblilərə təqaüdlər təsis etsək də, onun zəhmətinin əvəzini ödəməmiş olacağıq. Lakin İsmayıl bəyin əsl əvəzinin daima yolunda mücahidat etdiyi islamiyyətdən çatacağına əminiz».

«Dirilik» jurnalı 1914-cü il 14 sentyabr tarixli nömrəsində Əliabbas Müznibin «Sevgili atamız İsmayıl bəy» adlı qəzəlini dərc etmişdir.

«Mətanət, mərhəmət, himmət təcəssüm etsə, ey dahi,

Çıxar zatın kibi bir qəhrəman dünyayə, vallahi»

misraları ilə başlayan əsərdə Ə.Müznib İ.Qaspiralının xidmətlərini layiqincə dəyərləndirir və yazır:

«Sən ey pərvaz edən ruhi-müqəddəs! Bimisal idin,

Nə növ yanmasın hicrində bu ümmət sənin zira».

Ə.Müznib İ.Qaspiralıya «sevimli pədə» deyə xitab edir, «yatmış, düşkün və talesiz millətə» səadət və qüvvət verdiyini dilə gətirir:

«Əsiri-qəhr olub dilsiz qalan biçarələr, yeksər,

Dil açdı tərcüman oldu, o canlı «Tərcüman»ından.

Arabir «Tərcüman»nın da «bostanına daş atan» və ümumiyyətlə, öz səhifələrində nadir hallarda nekroloq verən «Molla Nəsrəddin» jurnalı da böyük İ.Qaspiralının vəfatı ilə bağlı başsağlığı dərc etmişdir.

İ.Qaspiralının adını həmişə hörmət və ehtiramla çəkdiyi, əməllərini təqdir etdiyi Əli Mərdan bəy Topçubaşov «İsmayıl bəy Qaspiralının xatirəsi» adlı

məqaləsində milli liderin itkisinə işarə vuraraq, yazırdı: «Bu kədər bir də ona görə böyükdür ki, müsəlmanlar hələ öz xalqına sədaqətlə xidmət edən ictimai xadimlərdən yoxsuldurlar. İndi unudulmaz İsmayıl bəy Qaspiralının yerini heç kim vermir». Ağırdır, acıdır, kədərli, lakin həqiqətdir. Bu, XX əsrin əvvəllərində – Azərbaycanın intibahı dövründə, böyük tarixi şəxsiyyətlərimizin olduğu bir vaxtda olan səmimi bir etirafdır. Ə.M.Topçubaşov da daxil olmaqla, onlar da sıradan çıxandan sonrakı mənzərənin nə qədər dəhşətli və faciəvi olduğunu söyləməyə, İ.Qaspiralının təbirincə desək, nə hacət?! Nə isə... Ə.M.Topçubaşov İ.Qaspiralının həyat yolundan bəzi məqamları qeyd etməklə, bu böyük fədainin hansı inanca, əqidəyə, enerjiyə sahib olduğuna diqqəti yönəldir. «Tərcüman»ın işıq üzü görməsini müsəlmanlar üçün tarixi gün adlandıran müəllif bu «balaca həftəlik qəzetin» müsəlmanlar əleyhinə sarsıdıcı məqalələr yazan «Moskovskiye vedomosti»yə, «Novoye vremya»ya, eləcə də «islamçı professorlar» Smirnov və Çerevanskiyə layiqli cavab verdiyini xatırlayır və yazır ki, müsəlmanlar qəzetin adını redaktor-naşirin adı ilə sinonim kimi qəbul edir və bilirdilər ki, onların tərcümanı öz «Tərcüman»ında mütləq haqsız və doğru olmayan sözə lazımi cavabı verəcək. Ə.M.Topçubaşov İ.Qaspiralının bir islahatçı kimi məktəb və ortaq dillə bağlı fikirlərinə yüksək dəyər verir, bu sahədə mühüm işlər həyata keçirdiyini göstərir. Müəllifin fikrincə, müsəlman əhalisinin yaşadığı elə bir yer yox idi ki, İsmayıl bəy ora getməsin. Hara qədəm qoyurdusa, orada izi qalırdı: yeni məktəbin, maarif müəssisəsinin, xeyriyyə cəmiyyətinin, ədəbi məclisin... əsası qoyulurdu. İ.Qaspiralı H.Zərdabini həmişə minnətdarlıq hissi ilə xatırlayır, onu müsəlman ictimai və maarif işlərində ilk pioner sayırdı. Müsəlman həyatının bütün sahələrində müşahidə edilən canlanmaları unudulmaz İ.Qaspiralının məhsuldar fəaliyyətinin nəticəsi hesab edən Ə.M.Topçubaşov məqaləsini belə bitirir: «İsmayıl bəy Qaspiralı kimi bir insanın itkisi müsəlmanlar üçün böyükdür, onların kədərini anlamaq olar. Ancaq təsəlli verən odur ki, onun xidmət etdiyi müsəlmanların hər biri mərhumun təzə məzarı üzərində söyləyirlər: «Sağ ol, İsmayıl bəy, sən öz

xalqının maraqları keşiyində dayanaraq bacardığın hər şeyi elədin! Sən insan kimi doğuldun, insan kimi yaşadın, insan kimi öldün!»

Əli Mərdan bəy Topçubaşov Bakıdan «Tərcüman»a göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, vəfasız əcəl müsəlmanların yolunu nurlandıran çırağı söndürdü, tək «Tərcüman» yox, bütün Rusiya müsəlmanları yetim qaldı. Zaqafqaziya müftisi Qayıbov Baxçasarayda ünvanladığı teleqramda İ.Qaspiralının bütün ömrü boyu müsəlmanların mədəni tərəqqisinə qəhrəmanə çalışdığını vurğulayır. Zaqafqaziya şeyxülislamı Pişnamazadə İsmayıl bəyi həqiqi millət xadimi və müsəlman ədəbiyyatının ruhi-piranəsi adlandırır. M.Ə.Rəsulzadə Bakıdan yazırdı: «Turanın əmsalsız mədəni qəhrəmanı və Rusiya müsəlmanları ustadının matəm dəstəsi arxasında ağlayıb gedənlərə mən də göz yaşları ilə qoşuluram».

Xalqımızın böyük oğlu Nəriman Nərimanov da uzun illər boyu İ.Qaspiralı ilə əlaqə saxlamış, əməkdaşlıq etmişdir. O, «Tərcüman»ın 10 illik yubileyi münasibəti ilə İsmayıl bəyə təbrik məktubu göndərmiş, 1903-cü ildə tələbə ikən Baxçasarayda gələrək İ.Qaspiralını ziyarət etmişdir. İ.Qaspiralı vəfat edəndə – 1914-cü ildə «Bəsirət» qəzetində N.Nərimanov «Baxçasarayda imtahan meydanı» adlı məqalə ilə çıxış etmişdir. Müəllif millətə ağır itki üz verdiyini kədərlə bildirərək yazırdı ki, İ.Qaspiralının adı əbədiləşdirilməli, onun haqqında kitab yazılmalı, xatirəsinə abidə ucaldılmalıdır. N.Nərimanov yazırdı: «...səndə millət hissi oyanıbsa, öz hüququnu düşünmüsensə, bismillah, imtahan meydanı açıqdır. Sənin yolunda bütün ömrünü sərf edən, axır nəfəsinədək səni nicat yoluna dəvət edən şəxsən qəbri səndən ancaq bir daş gözləyir. Elə bir daş ki, çox təəssüf, Sabirimiz, Tukayımız ümum millətdən bu daşı almadılar...».

Türk dünyasının böyük ideoloqu Əhməd bəy Ağaoğlu ilə İ.Qaspiralı münasibətləri ayrıca mövzudur. Onlar bir sıra problemlər ətrafında fikir mübadiləsi aparmış, Peterburq və İstanbulda dəfələrlə görüşmüş, «Türk ocağı» cəmiyyəti və «Türk yurdu» jurnalı ilə də əməkdaşlıq etmişlər. Təbii ki, İ.Qaspiralının vəfatı Əhməd bəyi də bərk sarsıtmışdı və bu duyğularını o, «Türk yurdu»nda dərc etdirdiyi (1914-cü il, № 12) nekroloqda oxucularla bölüşmüşdür. Ə.Ağaoğlu

İ.Qaspiralının vəfatından söz açmağın çox ağır olduğunu etiraf edir və yazır: «Mən İsmayıl bəyin vəfat etdiyinə hələ də alışa bilmirəm! Çünki o, o qədər diri və zirək, canlı idi, həyat onda o qədər daşqın idi ki, mənim xəyalımda İsmayıl bəydə həyat əbədi, daimidir. İsmayıl bəyə əcəlin yaxınlaşacağına əsla inanmıram! Hətta İstanbula bir neçə ay əvvəl son gəlidiyi zaman o möhtərəm ustadı 25 il əvvəlki kimi görmüşdüm. Nə o sevimli çöhrəsində, nə o yüksək ruhunda əsla dəyişiklik görmədim. Dostlardan bəziləri xəstə olduğunu söylədilər: fəqət, mən inana bilmədim. Çünki İsmayıl bəy həmin o tanıdığım, hörmət etdiyim, sevdiyim... əvvəlki İsmayıl bəy idi». Ə.Ağaoğlunun dərin hüzn və kədərlə qələmə aldığı, göz yaşları içərisində yazdığı «artıq əsilli-nəcabətli çöhrədən əbədiyyən məhrum olduq» sözləri adamın yadına istər-istəməz tatar teoloqu Musa Bikiyevin 1914-cü ildə qələmə aldığı «Mülahizə» adlı əsərdəki sətirləri salır: «Mən, əlbəttə, heç nə fikirləşmədən həyatımı onun yerinə qurban verər və onun yerinə qəbirə uzanardım. Əgər mənim bu böyük hörmət etdiyim müəllimimi ayağa qaldırmaq mümkün olsa idi, mən ondan heç olmazsa, hələ 15-20 il də millətə xidmət etməyi xahiş edərdim».

Qayıdaq Ə.Ağaoğlunun yazdıqlarına. O, qeyd edir ki, İ.Qaspiralının fikir, dil, iş birliyi düsturuna əməl edən hər bir qövüm, əslində, milli şüur və mənəvi vəhdətini duymuş olur. Bu qayeyə çatmaq üçün İsmayıl bəy ən əvvəl türkləri hər yerdə boğan, birliyini pozan, milli şüurdan mərhum edən cəhalətlə mübarizəyə girişdi və bunun üçün ən müəssir-təsirli amil kimi mətbuatla məktəbə müraciət etdi. Məktəb və mətbuat: budur türklüyü qurtaracaq iki silah! Mərhum bütün həyatını türkləri silahla təmin etməyə sərf etdi. Bəy ailəsi ilə həm mühərrir, həm mürəttib, həm də müvəzirlək-poçtolyonluq vəzifələrini ifa edirdi. Qəzetini oxutdurmaq üçün İsmayıl bəy dəfələrlə Krımdan Qafqaza, Türkistana, Buxaraya, Kazana, Orenburqa səfər edərək qapı-qapı dolaşmaq məcburiyyətində idi. «Tərcüman» damla-damla axırdı və hər damlası hər yerdə yavaş-yavaş təzə, gözəl çiçəklər yetişdirirdi. «Tərcüman»ın lisanı Kazandan Qafqaza, Krımdan Türkistana

qədər anlaşılırdı. Bu böyük bir məharətdir. Bununla mərhum, düsturunun birinci bəndini icra etmiş olurdu. Türklər hər yerdə bir-birini anlamağa başlayırdı.

«İqbal» qəzetinin 28 sentyabr 1914-cü il tarixli 749-cu nömrəsində Firudin bəy Köçərlinin «İsmayıl bəy Qaspiralı» adlı yazısı da eyni hisslərlə qələmə alınmış və o dərəcədə də təsirlidir. İ.Qaspiralını «Diriliyimizin mayası və millətimizin ruh mənzili» adlandıran F.Köçərli onun ölümünə heç cür inanmır: «İsmayıl bəy Qaspiralının ölmək xəbəri bizə də yetişdi. Bu dəhşətli xəbər bizi böyük yas və heyrətə saldı. Biz onun ölməyini gözləmirdik və doğrusunu desək, onun ölümünə inanmırdıq. Bizim xəyalımıza və fikrimizə də gəlməzdi ki, İsmayıl bəy kimi adam ölə bilər. Böyük və sevgili adamın ölməyi insanı heyrətə salır, bir müddət onun əqlini şaşırır, ruhunu və hisslərini hərəkətdən salır. Cənab Rəsulun vəfatı xəbərini Abdulla ibn Ənis və Həzrəti Ömər eşitdikdə inanmadılar və İbn Xəttab qılıncını siyirib məscidin qapısında durdu və dedi: - Hər kim ki, «Həzrəti peyğəmbər fot oldu» - desə, bu qılınc ilə onu belindən iki biçərəm!»

İmperator Pyotr Kəbirin vəfatı xəbərini onun müqərriblərindən bəziləri eşitdikdə inanmadılar və «Pyotr Kəbir ölməz» - deyib iddia etdilər. Tarixdə bunun əmsalı çoxdur. Ana öz istəkli balasının ölümünə bəvər etməyib «Mənim balam ölməz» - deyib nalə və fəryad edər. Bizim yəqinimizdir ki, sevgili ustadımızın vəfatı xəbəri bu minval çoxları əvvəl dəfədə cəsəd biruh halına salıb mat və məbhut qoyacaqdır və çoxları bu qara xəbərə inanmayıb şəkk və şübhədə qalacaqlar». F.Köçərli bu acı, ağır xəbərin sarsıdıcı zərbəsini oxucu ilə bölüşdükdən sonra səmimi etiraf edir ki, «Tərcüman» bizi ayıltı, o vaxta kimi biz kim olduğumuzu bilmirdik. O, 1890-cı ildə müəllim Səfərli bəy Vəlibəyovla Baxçasaray – İ.Qaspiralını ziyarətə getdiyini, onlarda qonaq qaldıqlarını, yeni üsullu məktəblə, «Tərcüman»ın mətbəəsi ilə tanış olduqlarını məmnunla xatırlayır, eyni zamanda, Smirnov kimi qatı islam əleyhdarının təmsalında ustadın kimlər ilə cəng və cidalda olduğunu da orada ikən öyrəndiyini yazır.

M.B.Məmmədzadənin «Azərbaycanın ilk istiqlal şairi» kimi dəyərləndirdiyi Məhəmməd Hadi «Böyük İsmayıl bəyə» adlı şeirində yazır:

«Verdin həyat bizlərə, öldün özün sənin,
Millət göz açdı, gərçi yumuldu gözün sənin».

Şəkidən Hüseyn Tahirzadə «Tərcüman»ın 25 illiyi münasibəti ilə «İrşad»a göndərdiyi şeirində (15 may 1908, № 66) qəzetin fəaliyyətini nəzmə çəkir və sonda diləyini dilə gətirir:

Eyləriz bu igidi-milli ilə hər an iftixar,
Olmasın Ya-rəbb, zəvali-ehtişam
(təntənənin məhv olması – T.A.).

S.İbrahimovun «İqbal» qəzetində dərc olunmuş «Böyük və tarixi milli matəm» (1 fevral 1914-cü il, № 200) adlı məqaləsi İ.Qaspiralı şəxsiyyətinin və irsinin yaşadığı dövrdə, mühitdə təsir gücünün dəyərləndirilməsi baxımından diqqətçəkəndir. Müəllif «İsmayıl bəy kimdir?» - sualına cavabı artıq ona pərəstiş edən milyonlarca insanın qəlbi və vicdanının verdiyini bildirir. S.İbrahimov yazır: «İsmayıl bəy hər şeydir, hər kəsdir, hamımızdır, bütün millətdir. Bugünkü dilimiz, yazımız, qəlbimiz, yazanlarımız, oxuyanlarımız, mətbuat və ədəbiyyatımız, məktəb və mədrəsələrimiz, şagird və tələbələrimiz, sözün qıyası, İsmayıl bəyin vicdan və dühasının əməyinin bəhrəsidir». İsmayıl bəy türk irqinə mənsub olduğu üçün təbii olaraq türk millətpərvərliyini irəli sürmüş, türklərə «bir dil, bir fikir və bir iş» gərəклиyi qayəsini anlatmış və özü də bu məramın müdafiəsində qaya kimi səbat və mətanətlə duraraq bəyan etmişdir: milli vicdan, dünyəvi iman budur!

Müəllif əmindir ki, millətin şəxsiyyəti və milli siması inkişaf etdikcə, nəinki Rusiya müsəlmanlarının, bəlkə ümumi müsəlmanların ən böyük dünyası, ən böyük kainatı İ.Qaspiralı əzəməti və ülviyyəti də eynən yüksələrək təcəlli edəcəkdir (təzahür, zühur edəcəkdir – parlayacaqdır – T.A.).

Bakıda buraxılan digər mətbu orqanlar da İ.Qaspiralının vəfatını milli matəm kimi qeyd etmişlər.

Biz bilərəkdən İ.Qaspiralının vəfatı ilə bağlı materiallardan bir qədər geniş bəhs etdik. Böyük sevgi, həm də emosional dillə qələmə alınmış bu yazılara nəzər saldıqca ümumxalq matəm mənzərəsi dərin təəssürat yaradır, böyük xalq xadiminə bəslənən sevginin nəhayətsizliyi bir daha əyan olur, həm də Qaspiralı ideyalarının hələ sağ ikən yayıldığı, təqdir olunduğu ucsuz-bucaqsız coğrafi ərazi göz önündə canlanır...

Ölkədə, regionda baş verən ictimai-siyasi, tarixi təbəddülatlara (I Dünya müharibəsi, Burjua inqilabı, Vətəndaş müharibəsi, Böyük Oktyabr Sosialist inqilabı, Çar Rusiyası ərazisində qısa müddətli olsa da, bəzi müstəqil dövlətlərin yaranması, onların süqutu və s. və i.) baxmayaraq, İ.Qaspiralının adı vəfatından sonra da bir müddət qəzet və jurnalların səhifəsindən düşməmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində İ.Qaspiralı irsi və şəxsiyyətinə rejim və kommunist ideologiyası qatı düşmən kəsilmişdir. Şovinst Katkov, missionerlər Pobedonostnov, Ostroumov, İlminski, Maşanov, çar senzuraları, türk-islam əleyhdarı olan çox sayda qəzetlər, İsmayıl bəyi «kafir» adlandıran müsəlman din xadimləri, ona «xəyalpərəst» - deyə hücum edən bəzi üzdənirəq ziyalılarımız diri, canlı İ.Qaspiralı üçün real, ciddi təhlükə olsa da, qarşısızalmaz deyildilər. Qaspiralı onları susdururdu. Daha qəddarı, zalımı Qaspiralı ruhundan, ideyasından təşvişə düşən, əndişələnən, elə buna görə də, onu tarixin səhifəsindən silməyi qərara alan sovet quruluşu və bolşevik ideologiyası idi. Təsadüfi deyil ki, Sovet hakimiyyəti hər vəchlə İ.Qaspiralını pantürkist, panislamist adı ilə yaddaşlardan silməyə, unutdurmağa çalışırdı.

Mühacirət mətbuatı İ. Qaspiralı haqqında

Təsadüfi deyil ki, İsmayıl Qaspiralı irsi sovet dönəmində inkar, rədd ediləndə, sovet rejim və ideologiyasının düşməni elan olunanda Azərbaycanın

istiqlalı uğrunda xarici ölkələrdə ideoloji mücadilə aparan mühacirlər İ.Qaspiralını təqdiq, təqdir və təbliğ edir, eyni zamanda «qırmızı güllələrdən», bolşeviklərin qərəzli fikirlərindən, amansız hücum, böhtan və iftiralardan qoruyurdular. Azərbaycan mühacirət mətbuatı nümunələri fikirlərimizə ciddi əsasdır.

Azərbaycan mətbuat tarixində əbədi və parlaq iz qoymuş «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalının 1932, 1933 və 1934-cü illərdə ayda bir, ildə 12 nömrəsi, 1937-ci ildə cəmi bir olmaqla toplam 37 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Azərbaycan dilində, latın əlifbası ilə İstanbulda buraxılan məcmuənin müdiri dünya şöhrətli türkoloq, prof.dr. Əhməd Cəfəroğlu idi. O, jurnalın ətrafına azərbaycanlı mühacirlərlə yanaşı, digər türk xalqlarının tanınmış mütəxəssislərini, eləcə də əcnəbi türkoloqlarını toplamışdır.

Azərbaycan xalqının böyük dostu, Krım istiqlal mücadiləsi tarixinin liderlərindən olan, Krım Xalq Cümhuriyyətinin hərbi və xarici işlər naziri, mahir publisist Krımlı Cəfər Seyidəhməd (1889 – Yalta, 1960 – İstanbul) jurnalın 1933-cü il yanvar tarixli 13-cü nömrəsində dərc etdirdiyi «Dil məsələsi və bolşeviklər» adlı məqaləsi kommunist mühərrir Alimcan İbrahimovun Krımın Ağ məscid şəhərində nəşr olunan «Yeni dünya» qəzetinin 1932-ci il 4 oktyabr tarixli 253-cü nömrəsində dərc edilmiş «Ədəbi Oktyabr» məqaləsində irəli sürülən müddəaların, mülahizələrin əsassızlığına, qərəzliliyinə və onların tənqidinə həsr olunmuşdur.

Türklər üçün ortaq ədəbi dilin yaradılması lazımdır və mümkündürmü, ümumiyyətlə, bu problemin ortaya atılmasının əsasları varmı? «Ümumi ədəbi dil cərəyanını irticaçı bir hərəkət» adlandıran və bu ideyaya, onu irəli sürənlərə sərt şəkildə etiraz edən Alimcan İbrahimovun mövqeyini Cəfər Seyidəhməd tutarlı, elmi-tarixi dəlillərlə alt-üst edir. Məqalənin sonunda Cəfər Seyidəhməd bu nəticəyə gəlir: çarlıq ölmüş, fəqət rus imperializmi qızıl rəngə boyanaraq, daha qorxunc və daha qəti bir şəkildə köhnə yolu ilə gedir və türk dillərini təməmindən yıxmaqla məşğuldur.

Göründüyü kimi, müəllif sovetlərin dil, əlifba siyasətini ifşa etmək üçün İsmayıl Qaspiralının ölməz irsi və ideyasından məharətlə bəhrələnmiş və istəyinə

nail olmuşdur. Məqalədə hazırda Sovet rejimi və ideologiyasının türk xalqlarının dili, əlifbası xüsusi ilə müştərək dil ideyasının üzərinə amansızcasına hücumu keçdiyi qeyd olunsada, İ.Qaspiralı ideyasının daha canlı, daha perspektivli və həmişəyaşar olduğu qabarıq vurğulanır.

«Azərbaycan yurd bilgisi» böyük xalq xadimi İ.Qaspiralının nəşr etdiyi «Tərcüman» qəzetinin 50 yaşı münasibəti ilə xeyli material dərc etmişdir. «Dil guşəsi» adlı redaksiya məqaləsində (№ 15, mart 1933) oxuyuruq: «Hələ İsmayıl bəy Qaspiralının 1881-ci ildən etibarən «türk dili birliyi» sahəsindəki müəndənə (inadcıl – T.A.) çalışması və yazması rusları tamamilə çaşdırmışdı. Mahut missioner və müstəşrik (şərqsünas – T.A.) İlimskinin proqramına uyğun təsis edilmək istənilən ibtidai türk-rus məktəblərinə qarşı İsmayıl bəyin türkçü planı rus missionerləri arasında təlaş artırmışdır. Nəticədə 1919-cu ildə «Kazan rus missionerləri qurultayı» İsmayıl bəyi həqiqi bir rus düşməni və rus əleyhdarı olduğunu rəsmən elan etmişdir».

Prof.dr. Fuad Köprülüzadənin, Cəfər Seyidəhməd Kırımlının, Xəlil Xasməmmədlinin, prof.dr. Əhməd Cəfəroğlunun, Həsən Abdullaoglunun «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalının 1933-cü il aprel tarixli 16-cı nömrəsində dərc olunmuş məqalələri qaspiralışünaslığın dəyərli materiallarındanır.

Tanınmış türkoloq Fuad Köprülüzadə “İsmayıl bəy Qaspiralı” adlı məqaləsində yazır ki, son 40 il ərzində çar Rusiyası daxilində yaşayan milyonlarla türkün milli və mədəni intibahında ən böyük vəzifələri İ.Qaspiralı yerinə yetirmiş, bütün həyatını bu işə həsr edərək minlərcə maneəyə baxmayaraq, müvəffəqiyyətlə irəliləmişdir. Türklərin son 50 illik milli intibah tarixini yazacaq salnaməçi öz əsərində ona böyük yer ayırmaq məcburiyyətindədir.

İ.Qaspiralının həyat və yaradıcılığı ilə oxucunu tanış edən F.Köprülüzadə onun bir çox maddi və mənəvi müşkilatı dəf edərək, 1883-cü ilin aprelindən buraxdığı «Tərcüman» qəzetinin yalnız Kırmda deyil, Kazan, Qafqaz, Türkistan, Çin Türkistanı, Serbiyada, Rumıniyada, Bolqarıstanda, Osmanlı imperatorluğunda, bir sözlə, bütün türk məmləkətlərində böyük əks-səda doğurduğunu yazır, eyni

zamanda İ.Qaspiralının yeni üsullü məktəb açmaq, qadın hüququnu qorumaq, qadınların təhsilə cəlb olunmasını təmin etmək istiqamətindəki xidmətlərini vurğulayır və məqaləsini belə bitirir: «Bütün həyatını türklüyün yüksəlməsinə sərf edən bu böyük adam Türk xalqının əbədi şükranlarına layiqdir».

Cəfər Seyidəhməd Krımlı öz məqaləsində İ.Qaspiralını yalnız türk aləminin deyil, bütün islam dünyasının yetişdirdiyi öndər şəxsiyyətlərindən biri hesab edir və onu «türk millətinin tarixi bir cərəyan, yarada bilmədiyi, hər tərəfin qorxunc bir qaranlıqda çapaladığı bir dövrdə məfkurə eşqindən qüvvət və ilham alaraq parlayan və həqiqi bir fecir – işıq müjdələyən varlığa» bənzədir. Müəllif yazır ki, yaşadığı mühitin fikri və ruhi hürriyyətini təmin etmək məqsədilə ortaya atılan və ruhundakı ilahi gücün böyüklüyündən cəsarət alan İ.Qaspiralı təkbaşına islam dünyasının tarixində dönüş etməyə və heç olmazsa bu sahədə bir başlanğıc və sağlam bir cığır açmağa atılmışdı.

«Qaspiralının ideali məfkurəsi nə idi?» Cəfər Seyidəhməd Krımlı bu sualı cavablandırarkən yazır ki, onun məqsədi islamın Qərb mədəniyyəti və siyasəti önündə düşdüyü ağır vəziyyətdən, islam dünyasının mübtəla olduğu dərdlərə çarə axtarmaqdan ibarət idi. İ.Qaspiralı islamçılığı, panislamistliyi, milliyyətçiliyi rədd etmədiyi kimi, onun millətçiliyi də islamçılığa müxalif deyildi. Krımlı yazırdı: «Qaspiralı milliyyətçi, türkçü idi. «Dildə, fikirdə, işdə birlik» düsturu Qaspiralının həyatını həsr etdiyi bayrağın – «Tərcüman»ın başına təsadüfən qonmamışdı».

İstedadlı publisist Cəfər Seyidəhməd Krımlı İ.Qaspiralı ideya və əməllərinin mənbəyini, məramını, gücünü məhəbbət və məharətlə, inandırıcı, obrazlı, eyni zamanda tarixi faktlara istinad edərək təsvir, təqdim edir. Müəllifin uzaqgörənliklə yazdığı fikirləri bu gün tarix təsdiq etmişdir: «Çar Rusiyası Qaspiralını yıxa bilməmişdi, bolşevizm tufanı da onun millətin qəlbində buraxdığı böyük sevgi və minnət izini silə bilməyəcəkdir. Gələcək nəsillər hər halda bütün türk qəbilələrinin hür ocaqlarında müqəddəs milli yolda yorulmamış, satılmamış, dönməmiş olan Qaspiralıya layiq müəssisələr açacaq və heykəllər ucaldacaqlar». Əlbəttə, ötən əsrin 30-cu illərində və onadək olan dövrdə İ.Qaspiralıya olan münasibət Cəfər

Seyidəhməd Kırımlını kədərləndirirdi: «35 il ömrünü millətə həsr etmiş, islamın və türkün hər bir dərdinə, hər kədərinə bağıryanmış, hər probleminə can vermək eşqi ilə çırpınmış olan Qaspiralı üçün hətta 35 səhifəlik bir əsərin yazılmamış olması nə qədər acı və nə qədər diqqətçəkici qüsurdur». Bu qənaəti ilə yanaşı, qeyd etdiyimiz kimi, C.S.Kırmılı İ.Qaspiralının layiq olduğu mərtəbəyə yüksələcəyinə əmin idi.

Məqalədə C.Kırmılı İ.Qaspiralının irəli sürdüyü «dildə, fikirdə, əməldə birlik» ideyasının həyata keçirilməsi üçün ilk addımın da özü tərəfindən atıldığını xüsusi vurğulayır: «Dil»dəki işi bütün türk dünyasında anlaşılan sadə, tərkibsiz və kifayət qədər az ərəb, fars kəlmələrindən istifadə edən «Tərcümanın dili»ni yaratmaq oldu İ.Qaspiralı hər bir sözü sadələşdirmək, dili yad kəlmələrdən xilas etmək uğrunda mücadilə aparırdı.

Moskva Universiteti hüquq fakültəsinin məzunu, Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ədliyyə və daxili işlər naziri Xəlil bəy Xasməmmədlinin (1875 – Gəncə, 1947 – İstanbul) «İsmayıl bəy Qaspiralıya aid bir xatirə» adlı yazısı da maraq doğurur. Müəllif İ.Qaspiralı ilə Moskva Universitetində görüşünü, bu təmasdan aldığı unudulmaz təəssüratı, sonrakı əlaqə və əməkdaşlığı ilə bağlı xatirələrini məhəbbətlə qələmə almışdır. Xəlil bəy Xasməmmədli xatirəsinin sonunda «bu böyük və əzmkar türk milli qəhrəmanının» - İsmayıl Qaspiralının fikir və düşüncələrinin öz əhəmiyyətini itirmədiyi və bu günün həll edəcəyi məsələlər sırasında durduğunu vurğulayır.

Türkologiyanın parlaq simalarından biri, professor, «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalının nəşiri və redaktoru Əhməd Cəfəroğlu (1899 – Gəncə, 1975 – İstanbul) «İsmayıl bəy Qaspiralı» adlı məqaləsini mərhumun məşhur misraları ilə başlayır:

«Mən doğuldum «Avcı» köydə

Min səkkiz yüz əlli birdə.

Məkanımdır Baxçasaray,

Qəbrim kim bilir nərədə» - deyən İsmayıl bəy haqlı olaraq qəbrinin yerini təyin edə bilməmişdir. Bu gün cismən ana qucağı Krımda istirahət edən bu əsl türk övladı mənəvi məzarını, ruhunu otuz beş ildən çox cani-dillə çalışdığı türk ellərinin, uluslarının qəlbində tapmışdır. O, böyük dühası, enerjisi, qayəsi ilə kiçik Krıma sığmamış, gündən-günə Krımlılıqdan çıxaraq türk ellərinin mənəvi həyatına əl uzatmış, Krımı Azərbaycandan, Türkiyəni İdil-Uraldan, Çin türkünə İstanbul türkündən ayırmamış, birisini o birindən üstün tutmamış, ulu baba kimi hamısına babalıq etmişdir». Əhməd Cəfəroğlu «İsmayıl bəyi Azərbaycana çox yaxın bir sima» adlandırmış, Zərdabi ilə sıx ülfəti onun Azərbaycana daha isti tellərlə bağlandığını qeyd etmişdir.

Dünya şöhrətli türkoloq Ə.Cəfəroğlu İ.Qaspiralı əzəmətinin ortaya atdığı ideyalarla, meydana qoyduğu əsərlərlə ölçüyəgəlməz olduğunu vurğulayaraq yazır ki, bu gün «Tərcüman»ın intişarının 50 illiyi münasibəti ilə maddi məzarı əcnəbi istilasından matəmə büründüyündən, qəlbimizdə yerləşən mənəvi məzarı önündə diz çökür və o böyük türkün ruhunu hörmətlə salamlayırıq.

Əhməd Cəfəroğlu məqaləsində İ.Qaspiralının tərcümeyi-halına, keçdiyi yola nəzər salır, fəaliyyəti haqda geniş bəhs edir, «Tərcüman»ın nəşrindən söz açır, «ortaqlar» uğrunda mücadiləsindən yazır və bu qənaətə gəlir: «İsmayıl bəyin «Tərcüman»ı qədər heç bir təşəbbüs türklər arasında türk dili islahı ehtiyacını doğurmamışdır». Rus missionerləri İsmayıl bəyi özlərinin ən böyük və ən qəddar düşməni elan etmələrinin tək səbəbi onun məktəblərdə məcburən heç olmazsa, ibtidai bir şəkildə olsa belə, türk dilində yazıb oxumaq təklifi və bu istiqamətdə fədakar fəaliyyəti olmuşdur. Bu, çar hökumətinin ruslaşdırma siyasətinə sarsıdıcı zərbə idi. Professor Əhməd Cəfəroğlu məqaləsini bu sözlərlə bitirir: «İsmayıl bəy... son nəfəsinə qədər əkdiki çiçəkləri bəslədi. Fəqət nə rus missionerləri, nə də türk-rus bolşevikləri onu «türk dili birliyi» ideyasına görə əfv etmədilər, onun irsini türk ellərindən uzaqlaşdırmağa çalışdılar. İsmayıl bəyin böyük rus ittihadına qarşı qoyduğu böyük türk birliyi, onlara görə nə qədər müzür (ziyanlı – T.A.) isə, bizcə, o qədər əziz və o qədər hörmətlidir. Mərhum İsmayıl bəyin ruhunu bu

müqəddəs fikrinə görə bir daha təqdis etmək (əziz tutmaq – T.A.) bir vəzifəmizdir».

«Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalında İsmayıl bəy Qaspiralı haqqında materiallar sırasında Həsən Abdullaoğlu Krımlının məqaləsi, həm həcmnin böyüklüyü, həm məzmunu, həm də İsmayıl Qaspiralı – Azərbaycan əlaqəsinə geniş yer verməsi ilə diqqəti çəkir. «Ümumtürklərin böyük bir ustadı, qiymətli müəllimi», «çox mümtaz və ali bir mövqeyə sahib», «dahi» kimi kəlmələrlə İsmayıl Qaspiralını tərif edən H.A.Krımlı yazır ki, o bir tərəfdən qəzeti ilə Rusiya istilasına məhkum türklərin siyasi, iqtisadi, ictimai dərdlərinə dərman axtarır, digər tərəfdənsə, türk və islam dünyasını dolaşaraq hər yerdə məktəb açır, elm və ürfan yaymaqla məşğul olurdu. Müəllif İsmayıl bəyin ucsuz-bucaqsız türk ellərində, hətta Hindistanda da yeni üsullu məktəblər açması, «Tərcüman» qəzeti, digər nəşri fəaliyyəti barədə geniş bəhs edir və göstərir ki, o, bitməz-tükənməz bir varlıq idi və bu varlıq qaynayaraq, fişqıraraq dünyanın hər tərəfinə, hər türk və islam ölkəsinə yayılırdı. Həsən Abdullaoğlu Krımlı İ.Qaspiralının Qafqaz türkləri ilə sıx əlaqədə olduğunu, o dövrün türk ədəbiyyatı arasında Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatını digərlərindən üstün tutduğunu, bununla bağlı «Tərcüman»da məqalələr yazdığını vurğulayır, məqaləsini belə qurtarır: «Böyük ustadın həyatı və gördüyü işlər dərya kimidir. Bir qəzet səhifəsində yazılacaq məqalə ilə əhatə etmək göydən dəryaya bir damla yağmur düşməsi qəbilindən isə də, bununla məqaləmizə nəhayət vermək məcburiyyətindəyik».

«Azərbaycan yurd bilgisi» məcmuəsinin 1934-cü il avqustun 18-də keçirilən İkinci Türk dili qurultayına həsr olunmuş 1934-cü il iyul-avqust tarixli 31-32-ci nömrəsində də çox sayda maraqlı səyahət oçerkinin, «Baxçasaray məktubları», «Rusiya müsəlmanları», «Rus-Şərqi anlaşması», «Avropa mədəniyyətinə bir nəzər», «Rusiyada mətbuat və islam nəşrləri», «Rusiyanın islam siyasəti», «Zülm haradan gəlir», «Qadınlar» və s. kimi böyük ictimai-siyasi, tarixi-mədəni əhəmiyyət kəsb edən klassik publisistika nümunələrinin, «Firəngistan məktubları», «Darrürrahat müsəlmanları», «İvan və Süleyman», «Aslan qız» kimi bədii

əsərlərin, «Qədim türk dili», «Türk dilinin şivələri», «İstanbul qəzetləri», «Dil sadəliyi», «Osmanlıca və sadə türkcə», «Dil məsələsi», «İmla bəhsi», «Kitab və kitabçılıq», «Dil, dil, dil», «Bizim mətbuat», «Can alıb can verəcək məsələ», «Dil və məsuliyyət», «Bakı qəzetləri» kimi ortaq dil, ümumiyyətlə, dil problemlərinə dair onlarca analitik və bu gün də aktual məqalənin müəllifi İsmayıl Qaspiralı, onun ideya və əməlləri sevgi ilə xatırlanır.

1932-1934-cü illərdə Berlində Məmməd Əmin Rəsulzadənin baş redaktorluğu ilə buraxılan «İstiqlal» qəzeti də İ.Qaspiralı şəxsiyyətini əziz tutur, irsini yüksək dəyərləndirirdi. İ.Qaspiralı türkçülüyə, onun mənşəyinə, məramına, panturanizmə, pantürkizmə, panislamizmə və bu cərəyanların mahiyyətinə, ortaq türk dili, əlifba məsələlərinə dair ayrı-ayrı yazılarda xatırlanır, onun ideyaları, əməlləri barədə yeri gəldikcə danışılır, eyni zamanda böyük xalq xadiminə ayrıca məqalələr də həsr olunurdu.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «İstiqlal» Türkiyədə, Azərbaycanda türk dili, tarixi ilə bağlı müxtəlif tədbirləri – qurultay, konfrans və simpoziumları diqqətlə izləyir, materiallarını təhlil edir, dəyərləndirirdi. 1926-cı ilin 26 fevral – 6 mart tarixlərində Bakıda keçirilən Birinci Beynəlxalq Türkoloji qurultayı, 1932-ci ilin iyun ayında Ankarada keçirilən tarix müəllim və müdərriislərinin (din tarixi alimlərinin – T.A.) konqresi, sentyabrda İstanbulda keçirilən Dil qurultayı uzun müddət mətbuatın diqqət mərkəzində olmuş, müzakirə edilmişdir. Ümumiyyətlə, 20-30-cu illərdə Türkiyədə dövlətin dil və əlifba sahəsindəki siyasəti gündəlikdən düşmürdü. «İstiqlal» da bu taleyüklü problemlərə dair müntəzəm materiallar dərc edirdi. Qəzetin 1932-ci il 15 oktyabr tarixli 17-ci və 1 noyabr tarixli 18-ci nömrəsində Mirzə Bala Məmmədzadənin «Dildə birlik» adlı irihəcmli məqaləsi həm türk dilinin inkişaf tarixini izləmək, həm çar və Sovet Rusiyasının ortaq türk dilinə qarşı mübarizə metodlarını öyrənmək, həm Azərbaycan mətbuat nümunələrinin dil sahəsindəki fəaliyyətini qiymətləndirmək, həm də İsmayıl Qaspiralının ortaq dil yaratmaq kimi tarixi təşəbbüsünün türkçülüyn inkişafına

təsirini dəyərləndirmək nöqtəyi-nəzərindən diqqəti çəkir. Yazı İstanbulda öz işinə başlayan Dil Qurultayı münasibəti ilə qələmə alınmışdır və yenicə maarif vəkalətinə təyin olunmuş dr.Rəşid Qalibin qurultay ərəfəsində verdiyi bəyanatdan bir cümlə ilə başlayır: «İstanbulda nəşr olunan bir qəzet Səmərqənddə də oxunmalı və anlaşılmalıdır». Mirzə Bala XX əsrin 20-ci illərində Türkiyədə «məhkum türklərin istiqlal və hürriyyət davasını yürüdən milli Azərbaycan və Türkistan nəşrlərinin» qadağan olunmasını, onların yerini «bolşeviklərin və Moskva hesabına çalışanların tutmasını» qınayır və son beş ildə isə əksinə, türkçülüyn, dil, əlifba islahatlarının geniş vüsət almasını məmnunluqla vurğulayır.

Müəllifin qənaətinə, bu, başqa cür də ola bilməzdi: «Türkiyədə milli türk hərəkatı hər zaman Azərbaycan, Türkistan və Krım milli hərəkatları ilə bağlı olmuş, çox zaman bir-birinin çox şiddətli təsirləri altında olmuşlar. Əlli il bundan əvvəl türkçülüyn böyüklərindən olan Krımlı Qaspiralı İsmayıl bəy «Dildə, fikirdə, işdə birlik» - deyə türklərdə mədəni və dil birliyi şüarını ortaya atdığı halda, Türkiyə, Osmanlı səltənətindən daha müdhiş «Osmanlı lisanından» qurtarmağa təşəbbüs belə etməmişdi. Krımda başlayan modern türk milli hərəkatı Azərbaycana, oradan İstanbula keçmiş, burada əsl şəklini taparaq, yenidən türk dünyasını istila etmişdir».

İstedadlı publisist Mirzə Bala dil qurultayını türklərin dil və mədəni birliyini nümayiş etdirən böyük bir tarixi hadisə kimi tarixə düşəcəyini qeyd edir və ta qədimdən türk dilinin inkişafı ilə bağlı təşəbbüslərə qısaca nəzər salır və İ.Qaspiralının orta türk dili yaratmaq sahəsindəki tarixi xidmətlərini xüsusi vurğulayır. O, yazır: «...Krımdan yeni bir səs yüksəlirdi: «Dildə, fikirdə, işdə birlik». Bu səs türk millətinin orta əsr həyatına «əlvida» deməyə və milli oyanış dövrünə girməyə bir işarət idi. İsmayıl bəyin bu səsi illərcə «Tərcüman»ın şüarını təşkil etdi. Bu səs türk dünyasının hər tərəfində hərarətlə qarşılandı. Bu səsin əks-sədası Xəzər sahillərində və Altay ətəklərində eşidildi. Fəqət buna qarşı o zaman iki qüvvə çıxmışdı: Rusiya və Osmanlı səltənəti!»

Müəllif İ.Qaspiralının ortaq dil yaratmaq ideyasına qarşı çar hökumətinin Azərbaycanda yeritdiyi məkrli siyasəti kəskin tənqid edir və bu «şeytani əməllərin» yeganə məqsədinin Azərbaycanlıları «müştərək türkcədən ayırmaq» olduğunu yazır, daha sonra göstərir ki, Sovet hökuməti də müştərək türkcəyə qarşı hər b açmış bir vəziyyətdədir, bütün mətbuat və nəşriyyat çar dövründəki kimi məhəllələşdirilmişdir. İş o həddə çatmışdır ki, «müştərək türkcədən bəhs edən kommunistlər belə, şiddətlə susdurulmaqda və pantürkizmlə ittiham edilməkdədir». Məqalə müəllifi əmindir ki, «Rusiya çökməyincə və Azərbaycan, Türkiyə, Şimali Qafqaz və İdil-Ural milli hakimiyyət və istiqlallarını əldə etməyincə, o yerlərdə müştərək türkcədən bəhs etmək imkansızdır».

İstiqlal mücahidi M.Məmmədzaadə Moskvanın «parçala və hökm sür» siyasəti ilə yanaşı bu siyasətin yerlərdə həyata keçirilməsi üçün dəridən-qabıqdan çıxan dardüşüncəli milli ziyalıları da tənqid atəşinə tutur. Azərbaycanın Maarif komissarı Mustafa Quliyevin «İnqilab və mədəniyyət» jurnalının 1931-ci il iyul-avqust tarixli 7-8-ci nömrəsində yazdığı məqalədən «On illərlə Hüseynzadələr və Qaspiralılar türk kəndlilərini inandırmaq istədilər ki, Türkiyənin paşa və çavuşları onların doğma qardaşlarıdır. Halbuki, Azərbaycan kəndliləri Anadolunu heç bir zaman görməmiş, onunla heç bir zaman münasibətdə olmamış, başqa bir dildə danışmışdır, onların arasında müştərək bir şey varsa, o da yalnız dindir» - cümlələrini sitat gətirərək opponentini bu mövqeyinə görə sərt şəkildə ittiham edir. Müəllif məqalənin sonunda İ.Qaspiralının ortaq ədəbi dil yaratmaq ideyasına uyğun olaraq «şivələrin və ləhcələrin üstündə ümumi ədəbi və elmi bir dil» uğrunda çalışmanın zəruriliyini vurğulayır.

«İstiqlal»ın 1933-cü il 15 aprel tarixli 32-ci nömrəsində «Tərcüman»ın 50 illik yubileyi münasibəti ilə Məmməd Əmin Rəsulzadənin irihəcmli «Ortaqlı bir ildönümü» adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Müəllif mətbuatın cəmiyyət həyatına təsirinə, milli oyanışdakı yeri və roluna dair İ.Qaspiralının «qəzet nəşrini mənimsəmiş bir millət gec-tez öz varlığını onu inkar edənlərə göstərəcək və haqqını tanıdacaqdır» - kəlamını xatırladır, fəxarətlə bildirir ki, Rusiya

müsəlmanları arasında ilk qəzeti Həsən bəy Zərdabi buraxmışdır: «Milli oyanış toxumlarının ilk «Əkinçi»si Azərbaycanlıdır. Məlikzadə Həsən bəy mərhumun 1875-ci ildə başlamış ikən, davamına müvəffəq olmadığı bu böyük işi sonra – 1883-cü ildə Kırımlı İsmayıl bəy Qaspiralı mərhum yeniləmiş və onu çox böyük bir müvəffəqiyyətlə bacarmışdır. «Əkinçi»nin türk torpaqlarına səpdiyi fikir vergili «Tərcüman»ın tükənməz əməyi ilə «bərəkətli bir əkin halına gəldi» və milli oyanış axınının getdikcə dərinləşən və dərinləşdikcə qüvvətlənən bir ideologiya kimi formalaşdı».

İ.Qaspiralının «yaşayış uğrunda mübarizədə yenilməmək üçün elm lazımdır» - fikrini onun özü qədər yayan başqa birisi olmamışdır – qənaətində olan istedadlı publisist Məmməd Əmin Rəsulzadə göstərir ki, «Tərcüman»ın yiyəsi sadəcə bu fikri yaymaqla qalmamışdır, türkcə oxumağı, yazmağı asanlaşdırmaq üçün «üsuli cədid» hərəkatını uğurla həyata keçirmişdir. O dövrdə «cədidçi»lərin lideri İsmayıl bəy, orqanları da «Tərcüman» idi» - deyə yazan müəllif İ.Qaspiralının «yaydığı yeniliklər arasında sadələşdirilmiş ortaqlıq türk dili» ideyasının olduğunu xüsusi vurğulayır: «Bir türkcə ki, türk ellərinin bütün oxumuşları tərəfindən anlaşılırdı».

İ.Qaspiralı Avropa xalqlarının həyat, təfəkkür tərzinə, orada baş verən ictimai-siyasi proseslərə, milli-siyasi hərəkat və cərəyanlara, o cümlədən pangermanizm, panitalyanizm kimi milli ideologiyalara bələd idi və onların mahiyyətini dərindən mənimsəyərək pantürkizmin mədəni əsaslarını hazırlayırdı. «Dildə, fikirdə, işdə birlik» şüarı bu ideyanın – türklüyün mayasını, nüvəsini təşkil edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin lideri M.Ə.Rəsulzadə İ.Qaspiralının fikir və əməllərinin hədəfinin dəqiq ünvanını və niyyətini göstərirdi: «Qoca rus imperiyasının ruslaşdırma siyasətinə qarşı müvəffəqiyyətlə çıxma bilmək üçün müxtəlif şivələrdə danışan türk ellərini ortaqlıq türkcə danışan bir millət halında görmək qədər təbii bir arzu ola bilməzdi!»

«Ortaqlıq bir ildönümü» adlı yazıda müəllif İ.Qaspiralı ideyalarının indi – saxta kommunist ideologiyasının tüğyan etdiyi, sovet rejiminin, cəza aparatının insan haqlarına qənim kəsildiyi 30-cu illərdə də aktual olduğunu xüsusilə diqqətə

çatdırır: 50 il əvvəl – «Tərcüman»ın ilk nüsxəsi çıxarkən Rusiya türklərinin vəziyyəti bugünkündən fərqlənmirdi. Türk elləri yenə Rusiyanın əsarətindədir. Mücadilə yenə əbədi düşməyə çevrilmişdir. Düşmən birdir. Lakin fərqlər də var. O vaxt imperiyanın çökəcəyi fikri bəlkə İsmayıl bəyin də zehmindən keçməmişdi. Bu gün isə hər saat bu fikir təkrar edilir. 50 il əvvəl Osmanlı səltənətində türk tarixindən bəhs etmək yasaq idi, «türkcə dil» yoxdu, İsmayıl bəyin təbirincə deyilsə, «Osmanlı alaca-bulacası» vardı. İndi Türkiyə Cümhuriyyəti, tarixi də, dili də türkləşdirilir, milliləşdirilir. 50 il əvvəl Rusiya müsəlmanları vardı. İndi orada türklər var, türk elləri, türk cümhuriyyətləri var. 50 il əvvəl yeni üsullu məktəbdən bəhs etmək inqilab cəsarətli addım idi. İndi istiqlalını qazanmayınca silahı yerə qoymayacaq nəsillər yetişir. M.Ə.Rəsulzadənin qənaəti qətidir: bütün bunlarda İsmayıl bəyin və onun «Tərcüman»ının xidmətləri şübhəsizdir.

Müəllif İ.Qaspiralını «böyük adam», «böyük müəllim» - deyə xarakterizə edir, onu bütün türklərin övladı, «Tərcüman»ı bütün türklərin qəzeti, bu bayramın – «Tərcüman»ın nəşri gününü də ortaqlı bir gün hesab edir. O, məqaləni Kırmılı mücahidlərə müraciətlə bitirir: «...Tərcüman» sizin olduğu qədər, bilirsiniz ki, bizindir də, bütün türklərindir, xüsusi ilə əsir türklərindir. Vətənləri düşmən əlində çeynənən bizlər, təəssüf ki, bu böyük əsərə layiq olduğu hörməti təmin edə bilmirik. Fəqət çıxış yolu var: sıralarımızı sıxlaşdıraraq, mücadiləmizi tənzim edək, qüvvətləndirək. Bax, «Tərcüman»a və böyük İsmayıl bəyə layiq ən dəyərli, ən münasib xatirə bu olar!»

«İstiqlal»ın elə həmin nömrəsində Mirzə Bala Məmmədzadənin «V.Nuhoğlu» imzası ilə «Tərcüman» adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Yazı dərin məzmunu, zəngin fikirləri, maraqlı kompozisiyası ilə yanaşı obrazlı, oynaq, canlı, təsirli dili ilə də diqqəti çəkir. Aprel ayının acı və dadlı hadisələrlə, tarixi günlərlə zəngin olduğunu qeyd edən müəllif «Tərcüman»ın da həmin ay işıq üzü gördüyünü yazır: «Bu ilk türk qəzeti deyildi. Ondan əvvəl Azərbaycanda «Əkinçi», «Ziya», «Ziyayi Qafqaziyyə», «Kəşkül» kimi türkcə qəzetlər çıxmışdır. Fəqət İsmayıl bəyin «Tərcüman»ı ilk dəfə olaraq türklük problemini, türklüyün mədəni

bütünlüyünü açıq bildirməklə aktiv türkçülüyn əsasını qoymuşdu». M.Məmməd-zadəyə görə, İsmayıl bəyin «dildə birliyi» fikirdə və işdə birliyin təməlini təşkil edir: «Dil sadələşməyincə ümumiləşməz, müştərək dil formalaşa bilməz. Təlim, tərbiyə, ədəbiyyat, mətbuat və elm bu doğma dildə olmadıqca türklər xilas ola bilməz». Müəllif H.Zərdabinin dil və elmlə bağlı irəli sürdüyü fikirlərin İ.Qaspiralı tərəfindən daha zənginləşdirdiyini, həyata keçirildiyini və bununla da «bütün türklərə unudulmaz bir xidmət etdiyini» diqqətə çatdırır.

Mirzə Bala yazır ki, «Dildə, fikirdə, işdə birlik» şüarı altında mücadilə etsək, sıralarımızı sıxlaşdırsaq, ölkələrimizi əsarətdən qurtarsaq, istiqlalımızı əldə etsək, o zaman İsmayıl bəy kimi böyük türkə unudulmaz bir abidə qoymuş olarıq. İstedadlı publisist məqaləsini bu cümlələrlə bitirir: «Təcrübələr göstərdi ki, əsir ikən milli bir mədəniyyət yaradıla bilməz. Fəqət İsmayıl bəylər də olmasaydı gözlərimiz daim qapalı qalacaq, zəncirlərimizi qırmaq üçün «milli məfkurə» deyilən silahı tapa bilməyəcəkdik».

Kırım Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri, istiqlal mücahidi, Azərbaycan mədəniyyətinin yaxın dostu, istedadlı publisist, Azərbaycan mühacir nəşrlərinin, o cümlədən «İstiqlal»ın fəal əməkdaşlarından Cəfər Seyidəhməd Kırımlı (1889 – Yalta, 1960 – İstanbul) qəzetin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ildönümünə həsr etdiyi 28 may 1933-cü il tarixli 35-ci nömrəsində dərc etdirdiyi «Azərbaycan istiqlalı» adlı yazısını Şərqdə, türk-islam tarixində ilk demokratik Respublikanın təşəkkülünün əhəmiyyətini diqqətə çatdırmaqla başlayır: «Bu tarixi hadisənin Qafqaz millətlərinə, bütün türklərə, bütün Rusiyadan ayrılmış və ayrılmaq istəyən millətlərə, bütün məhkumların və məzlumların xilasını istəyən səmimi məfkurəçilərə və nəhayət, haqq və təkamül tarixinə təsiri nə qədər sevincli və ümidli olmuşdu...».

Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mücadilə tarixinə nəzər salan müəllif keçmişdən ibrət dərsi almağın vacibliyini qeyd edir və Azərbaycanlılara qarşı daim düşmən mövqe tutan ermənilərin məkrli niyyətlərinə işarə vuraraq yazır: «Xaricdən bizləri gəlib qurtaracaqlarını gözləmək və ya onlara yaxşı görünmək

üçün dondan-dona girmək (ermənilərin Qafqaz Konfederasiyası ideyasını rədd etmələrinə işarədir – T.A.) bu günün həqiqi siyasi vəziyyətini anlamamaq deməkdir. Təəssüf, ermənilər hələ də həqiqətə yaxından baxmırlar. 1895-ci ildə İsmayıl Qaspiralı erməni məsələsinə dair yazdığı məqalədə ermənilərin satqın hərəkətinin öz mənfəətlərinə də zərbə olacağını bildirərək, Anadolunun təslimi məsələsində xarici təşviqlərə çox qapılmamalarını... bir çox dəlillərlə səmimiyyətlə tövsiyə etmişdi». Nankor ermənilər xəyanətin, arxadan zərbənin cəzasını çəkdiilər, lakin nəticə çıxarmadılar. Cəfər Seyidəhməd Krımlı yazır ki, «müsyö Zarevant» (erməni yazar – T.A.) heç bir əsas olmadan İsmayıl Qaspiralını pantürkizmdə ittiham etməklə məşğuldur. Müəllif ermənilərin alçaq, satqın mövqeyini Qafqaz xalqlarının istiqlal mücadiləsinə zərbə hesab edir və eyni zamanda Türkiyəyə qarşı ermənilərin düşmən baxışlarının hələ də dəyişmədiyini vurğulayır. O, yazır: «Ermənilər «biz rus siyasəti əlində alət olmağı istiqlaldan üstün tuturuq» – desələr, daha məntiqli və səmimi olardılar».

Göründüyü kimi, «İstiqlal» müraciət etdiyi mövzuların daha məzmunlu, sanballı, tutarlı olması üçün dahi İ.Qaspiralının irsindən yerli-yerində və məharətlə istifadə etmişdir. Mühacirət mətbuatı tarixində özünəməxsus yeri və xidməti olan «İstiqlal» həmişəyaşar ideyaları ilə türk-islam tarixinə parlaq səhifələr yazmış İ.Qaspiralı şəxsiyyətini, yaradıcılığını təqdir, təbliğ etməklə sələflərinin yolunu davam etdirmiş, xələflərinə sağlam yol göstərmişdir. Sələflər kimi (“ Yeni Qafqasya”, “Azəri-türk”, “Odlu yurd”, “Bildiriş” və s.), xələflər də , o cümlədən Əhməd Qaracanın təbirincə desək, Azərbaycan haqqında bir ensiklopediya olan “Azərbaycan” (Ankarada 1952- ci ildən nəşr olunur) jurnalı da İsmayıl Qaspiralı irsi və şəxsiyyətinə dair müntəzəm materiallar dərc etmişlər. İstedadlı publisist Mirzə Bala Məmməd Əmin Rəsulzadənin 70 illiyi münasibəti ilə qələmə aldığı məqalədə (№10-11, yanvar- fevral 1954), İsmayıl bəyi də qədirbilənləklə xatırlamış, “Qadınlara hüriyyət” adlı yazısında isə “Tərcüman”ın qadın azadlığı ilə bağlı yazılarına istinad etmişdir. Ümumiyyətlə, İ. Qaspiralının həyat və yaradıcılığı mühacirət mətbuatının müraciət etdiyi daimi mövzulardan olmuşdur.

«Azərbaycan» qəzeti, iyul 2015

«Tərcüman» qəzeti- türk dünyasının mətbuat və ictimai fikir tarixində yeni mərhələ

Tarixin və taleyin hökmü ilə pərən-pərən düşmüş türk xalqları XIX əsrdə çar Rusiyasının ruslaşdırma, «parçala, hökm sür» kimi mənfur siyasəti nəticəsində tənəzzül edir, ətalət və cəhalət bataqlığında boğulurdu. Dar düşüncəli mövhumatçıların, fanatiklərin islamı özünəməxsus şəkildə şərh, təsvir, təbliğ etməsi, digər tərəfdən missionerlərin qərəzli, məkrli münasibəti dini dəyərlərə kölgə salır, Rusiya müsəlmanlarını Avropanın qabaqcıl elmi, mədəni, ədəbi, mətbu həyatından, tərəqqidən təcrid olunmuş vəziyyətdə saxlayırdı.

XIX əsrin II yarısı XX əsrin əvvəlləri Rusiya müsəlmanlarının lideri İsmayıl Qaspiralı (1851-1914) yeni üsullu məktəb yaratmaqla, ortaq ədəbi dili formalaşdırmağa çalışmaqla və Rusiya müsəlmanlarını «dildə, fikirdə, işdə birlik» ideyası ətrafında birləşdirmək missiyası ilə «Tərcüman» qəzetini buraxmaqla türk xalqlarının dünyagörüşlərində ciddi dəyişikliklərə nail oldu, onların həyat və təfəkkür tərzində dönüş yaratdı. Heç şübhəsiz ki, «Müsəlmanların yolunu nurlandıran çirağın» (Əli Mərdan bəy Topçubaşov) – İsmayıl bəyin tarixi xidmətlərinin ən önəmlisi naşiri, redaktoru, ən məhsuldar yazarı olduğu «Tərcüman» qəzetidir və təsadüfi deyil ki, bəzən mətnlərdə «Qaspiralı» və «Tərcüman» sinonim sözlər kimi bir-birini uğurla əvəzləyir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin patriarxı Firudin bəy Köçərli Rusiya müsəlmanları, o cümlədən azərbaycanlılar adından İ.Qaspiralının, onun «Tərcüman»ının tarixi xidmətlərini dəqiq və sərrast ifadə etmişdir: «...dünyadan bixəbər idik. İsmayıl Qaspiralı «Tərcüman»ı ilə bizi ayıltı».

Hələ ilk qələm məhsullarından olan «Baxçasaray məktublarında» «Xalqın çoxu Allahın kitabından başqa bir kitabın varlığından xəbərsizdir», yaxud «Rusiya müsəlmanları» əsərində «müsəlman Allah kitabından başqa kitab, ilahiyyatdan başqa elm tanımaz» yazan «Rusiya müsəlmanlarının milli intibahında mühüm amil olan» (professor Fuad Köprülüzadə) İ.Qaspiralı durğunluq, ətalət, cəhalət içində mürgüləyən, geriləyən milləti ayıltmaq, ona insanlıq haqqını anlatmaq, şüurunu inkişaf etdirmək, onu tərəqqi yoluna çıxarmaq üçün haqlı olaraq qüdrətli vasitə kimi mətbuatı seçmişdi.

Avropa mədəniyyətini, ədəbi-mətbu həyatını dərinlən mənimsəyən, müntəzəm izləyən «türkçülük hərəkatının mərkəzi siması, yaxşı bir müəllim, mahir bir qəzetçi, mümtaz bir redaktor, ictimai və siyasi mütəfəkkir, fəal xalq xadimi» (Yusif Akçura oğlu) İ.Qaspiralının qənaətinə, millətin varlığı üçün onun mətbuatının olması şərtidir: «Bir insana nitq və dil nə qədər gərəkdirsə, çox insanlara, yəni bir millətə, bir qövme mətbuat və nəşriyyat o dərəcədə gərəkdir: çünki mətbuat xalqın, millətin dilidir. Mətbuat millətin bir dilidir ki, səsi dünyanın bir tərəfindən o biri tərəfinə qədər gedər. Bir dildir ki, sədəsı min il sonra da eşidilər. Mətbuat bir qüvvədir ki, dənizlərin, çöllərin bir tərəfindən o biri tərəfinə keçər, zamanları bir-birinə qovuşdurar. Dövrümüzdə bu nəhəng qüvvəyə malik olan kiçik və böyük millətlər olduğu halda, bizdə mətbuat əsərinin yox deyiləcək dərəcədə olması neçə vaxtlardan bəri könlümüzə bir qayğı, bir ağrı verməkdə idi» (İ.Qaspiralı. Halın ifadəsi. «Tərcüman» qəzeti, № 24, 1883).

Həsən bəy Zərdabının «Əkinçi»si (1875-1877) ilə başlayan Rusiya müsəlmanlarının mətbu həyatı İ.Qaspiralının «Tərcüman»ı ilə (1883-1918) yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Obrazlı yazsaq, H.Zərdabi «Əkinçi»sini vilayətin aynasına, İ.Qaspiralı öz qəzetini bütün türklərin tərcümanına çevirməyə nail oldu. Yusif Akçuraoglunun təbirinə, «bütün türk millətinin müəllimi» İsmayıl Qaspiralı çar hökumətinə qəzet, yaxud məcmuə buraxmağa razılıq verilməsi üçün dəfələrlə müraciət etmiş, hər dəfə rədd cavabı almışdır. Böyük gücə və sarsılmaz iradəyə sahib olan İ.Qaspiralı qəzet buraxmaq üçün inadla, israrla çalışmaq

yanaşı, «Gənc Molla» imzası ilə Ağməsciddə (Simferopol) rus dilində çıxan «Tavrida» qəzetinə Rusiya müsəlmanlarının həyatından bəhs edən məqalələr yazır, broşuralar, kitabçalar nəşr etdirir. 1881-ci ildə Ağməsciddə «Rusiyada müsəlmanlıq: bir müsəlmanın müşahidələri, fikir və qeydləri» kitabçasından sonra İ.Qaspiralı «Tonguç» adlı 4 səhifəlik məcmuə buraxır. Nəşrin 2-ci nömrəsi eyni adda qəzet kimi Tiflisdə Ünsizadə qardaşlarının «Ziya» mətbəəsində 1881-ci ildə işıq üzü görür.

Ümumiyyətlə, «Tərcüman»a qədər İ.Qaspiralı «Tonguç» və «Şəfəq»dən sonra «Kəmər», «Ay», «Ulduz», «Günəş», «Həqiqət» və «Lətail» kimi məcmuə və qəzet adı ilə nəşrlər, eyni zamanda «Salnameyi-türki» və «Miratı-cədid» adlı almanaxlar buraxmışdır. Nəhayət, dəfələrlə rəsmi müraciətdən, təkrar-təkrar Peterburqa təpik döydükdən, nazirlərin qəbuluna düşdükdən sonra İ.Qaspiralı 1882-ci ilin avqust ayının 5-də «Tərcüman»ın nəşrinə icazə almağa müvəffəq olur. Lakin problem bununla bitmir. Qəzet çapdan əvvəl senzuranın razılığı üçün Baxçasaraydan Peterburqa göndərilir, senzuradan keçdikdən sonra geri – Krıma qaytarılır və nəşr edilirdi. Çox ciddi problemlərə baxmayaraq, qısa müddət ərzində Rusiya müsəlmanlarının məskunlaşdığı bütün ərazilərdə, eləcə də Türkiyədə, İranda, Misirdə, Əlcəzairdə, Hindistanda, Rumıniyada, Bolqarıstanda, Çinin Şərqi Türkistanında yayılan, böyük əks-səda doğuran, ilk vaxtlar cəmi 320 nüsxə çıxan «Tərcüman»ın tirajı sürətlə artır və 20 mini keçir. Rusiya müsəlmanlarının tribunasına çevrilən «Tərcüman» illər sonra – 1912-ci ildə bu vaxta kimi daşdığı və bundan sonra da daşıyacağı missiyasını, məramını qəzetin daimi şüarı kimi birinci səhifəyə çıxardığı 4 sözlə ifadə etdi: «Dildə, fikirdə, işdə birlik». İ.Qaspiralı ilk yaradıcılığa «cəsəd kimi olan Rusiya müsəlmanlarının bədəninə yeni həyat, yeni fikir, yeni bir həvəs vermək, onu canlandırmaq» arzusu ilə başlamışdı, qəti əminliklə söyləmək olar ki, bu dahi insan gözlərini əbədi yumarkən artıq məqsədinə çatmışdı...

İ.Qaspiralı irsində H.Zərdabinin mətbu fəaliyyətinin, onun «Əkinçi»sinin, digər Azərbaycan mətbuat nümunələrinin, Azərbaycan mətbəələrinin tarixi

əhəmiyyətinin dəfələrlə şükranlıqla, qədirbilənləklə vurğulandığına rast gəlinir. «Baxçasaray məktubları»nda və «Rusiya müsəlmanları» adlı əsərlərində «böyük idealist» (Ceyhun Hacıbəyli) İ.Qaspiralı Tiflisdə tatarca (Azərbaycan dilində) «Ziyayi-Qafqaziyyə» adlı qəzetin nəşrini məmnunluqla qeyd edir. 1884-cü ildə qələmə aldığı «Rusiyada mətbuat və islam nəşriyyatları» məqaləsində («Tərcüman», № 1, 1884) həmin dövrdə Rusiyada nəşr olunan mətbu orqanlar və kitablar haqqında məlumat verir: O illərdə Rusiyada türk dilində vur-tut 4 qəzetin – Tiflisdə Azərbaycan dilində «Ziya», «Kəşkül» və Daşkənddə özbək dilində «Türkistan qəzeti», Baxçasarayda tatarca-rusca «Tərcüman»ın çıxdığını qeyd edir. Rusiyada nəşr olunan kitabların siyahısından isə məlum olur ki, bir neçəsi istisna olmaqla, nəşr edilən kitabların böyük əksəriyyəti dini mövzudur. Aleksey Çernyayevski ilə Səfərəlibəy Vəlibəyovun «Vətən dili» (1883-cü il, Tiflis), Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarının (1859-cu ildə «Təmsilat» adı ilə, Tiflis) nəşrini məmnunluqla yazan müəllif H.Zərdabinin buraxdığı «Əkinçi» qəzetini «az zaman davam etmiş isə də, donmuş və buzlanmış fikirlərə şimşək kimi ziya vermiş idi» - yazaraq dəyərləndirir.

«Rusiya müsəlmanlarının mədəniləşməsinin başlanğıcı» adlı məqalədə o dövr Rusiya imperiyasında fəaliyyət göstərən 8 mətbəə, o cümlədən azərbaycanlılara məxsus Tiflisdə «Ünsizadələr mətbəəsi», Bakıda «Doktor Axundov və Əli Mərdan bəy mətbəəsi», eləcə də dərs vəsaitləri, ədəbi-elmi, dini kitabların adı, nəşr olunduğu şəhər, naşiri, nəşr tarixi, redaktorları haqqında müfəssəl məlumat verir.

Türk-islam dünyasının parlaq zəka sahiblərindən Əhməd bəy Ağaoğlu «bir mürşid, bir ustad və bir dost» deyərək təqdim etdiyi İ.Qaspiralının millətin şüuruna təsir etməyin ən təsirli üsulu kimi mətbuatı və məktəbi seçməsinə təqdir edirdi. Ə.Ağaoğlunun fikrincə, İ.Qaspiralının təqib etdiyi qayə türklərə özlərini tanıtdırmaq, milli şüuru inkişaf etdirərək, onlara bir olduqlarını təlqin etməkdən ibarətdir. Fikir, dil və duyğu birliyini duymuş bir qövüm əslində milli şüuru və mənəvi vəhdəti duymuş olur: «Və bu qayəyə çatmaq üçün ən əvvəl türkləri hər

yerdə boğan, birliyindən ayıran, milli şüurdan məhrum edən cəhalətlə mübarizəyə girişir və bunun üçün də ən müəssir (ən təsirli – T.A.) amil olaraq mətbuatla məktəbə müraciət etdi. Məktəb və mətbuat: türklüyü xilas edəcək o iki silah! Və mərhum bütün həyatını türkləri silahla təchiz etməyə xərclədi. O zaman Rusiya türkləri içində nə korrektor, nə müxbir, nə də qəzet tərtibçisi vardı. İsmayıl bəy ailəsi ilə həm mühərrir, həm mürəttib və həm də müvəzilik (poçtalyon – T.A.) vəzifələrini icra edirdi. Qəzeti oxutdurmaq üçün İsmayıl bəy dəfələrlə Krımdan Qafqaza, Türkistan, Buxara, Kazan və Orenburqa qədər səfər edərək qapı-qapı dolaşmaq məcburiyyətində idi!» Əhməd bəy Ağaoğlu İ.Qaspiralının vəfatı münasibəti ilə qələmə aldığı həmin yazıda («Türk yurdu», 1914, № 12) onun bu səfərlər zamanı üzləşdiyi cahil, qafil, milli hisslərdən məhrum, mücahidlərini təqdir etməyən mühit tərəfindən nə qədər mənəvi təzyiqlərə, maddi sıxıntılara məruz qaldığını ürək ağrısı ilə yazır, eyni zamanda göstərirdi ki, bütün bunlara baxmayaraq, «Tərcüman» damla-damla axır, hər damlası hər yerdə yavaş-yavaş təzə, gözəl çiçəklər yetişdirirdi».

Şəxsi həyatı və yaradıcılığı, bütün ruhu ilə Azərbaycana bağlı olan «möhtərəm ata» (Şəfiqə xanım Əfəndizadə), «sevimli pədən» (Əliabbas Müznib) İ.Qaspiralı dəfələrlə Qafqaza – Bakı, Tiflis, Naxçıvan, Şəki, Şamaxıya... səyahət etmiş, azərbaycanlıların mətbuata, məktəbə marağını yüksək dəyərləndirmiş, bu sahədə daha yüksək uğurlar qazanılması üçün tövsiyələrini öz silahdaşlarından, həmkarlarından əsirgəməmişdir. «Böyük və əzmkar türk qəhrəmanı» (Xəlil Xasməmmədli) İ.Qaspiralının sıx əlaqə saxladığı, əməkdaşlıq etdiyi, fəaliyyətlərini daim izlədiyi ziyalılar, o cümlədən mətbuat xadimləri, maarif, teatr fədailəri isə çox idi. Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Nəriman Nərimanov, Əli Mərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Sultan Məcid Qənizadə, Ünsizadə qardaşları, Üzeyir Hacıbəyov, Məhəmmədəğa Şaxtaxlı, Cəlil Məmmədquluzadə... kimi xalq xadimlərinin fəaliyyəti daim İ.Qaspiralının diqqət mərkəzində olmuş, onlar barədə «Tərcüman»da yazmış, əsərləri haqqında rəy və mülahizələrini söyləmiş, mübahisə, fikir mübadiləsi etmişdir. Seyid Əzim

Şirvanini «milli şairlərimizdən biri» adlandırdığı İ.Qaspiralı onun əsərlərindən bəzi parçaları «Tərcüman»da dərc edir, eyni zamanda həmin nümunələrin sadə türkcə olduğunu təqdir edir. «Tərcüman»ın bu təşəbbüsü və mövqeyi İzmirdə çıxan «Ahenk» adlı qəzetin xoşuna gəlmir və Seyid Əzim Şirvaninin dilinin sadə türkcədə olmadığını yazır. «Tərcüman» «Digər cavab» adlı məqalədə (№ 37, 1895) öz mövqeyini müdafiə edir: «Bəli, ola bilər ki, Seyid Əzimin dili dediyimiz kimi «sadə» görülməmişdir, fəqət «sadə»nin nə olduğunu aydınlaşdırsaq, məsələ aydın olar. Sadə dil bizim fikrimizcə, hər kəs tərəfindən istifadə olunan və asan anlaşılana dildir. Ərəb və fars dilindən ümumi türk dilinə keçmiş «sədət», «bəxt», «sədətli», «bəxtli», «atəş», «atəşli»... və bunlara bənzər, hər kəs tərəfindən işlənən sözləri qələmə almaq, zənn edərək ki, dili sadəlikdən düşürməz; lakin bütünlükdə qövmə məlum olmayan terminləri söyləyib yazmaq sadəlik dairəsindən çıxmaqdır. Seyid Əzimin şeirlərində olan ərəb, fars sözləri türk çobanlarına da məlum olduğundan, onun dilinin sadə olduğuna işarət etmişdik və fikrimizi təkrar edirik». İ.Qaspiralı, «Tərcüman» bununla bir tərəfdən öz mövqeyini müdafiə edir, digər tərəfdən dilin sadələşdirilməsi tərəfdarı olduğunu, ortaq ədəbi dilin sadə türkcədən formalaşdırılması üçün fürsət düşdükcə mücadilə etdiyini nəzərə çatdırır.

Eyni ilə «Məcid bəy Qənizadə ilə Nəriman Nərimanovun olduqca milli ədəbiyyat üçün çalışdıqlarını şükranlıqla» yazan İ.Qaspiralı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin «Dağılan tifaq» əsərini «çox ibrətli risalə» kimi təqdir edir (Bəsirəti ədəbiyyə. «Tərcüman», № 39, 1899). «Bir rəsm bir hekayə qədər məlumat, duyğu, düşüncə və fikir verir. Bir saat oxumaqla anlaşılacaq bir hal və ya hadisəni bir göz atışı ilə anlaşılacaq tərzdə rəsmlər ərz və bəyan edər». Bu cümlələr İ.Qaspiralının «Mola Nəsrəddin» adlı məqaləsindən («Tərcüman», № 4, 1914) götürülmüşdür. Bu satirik jurnalı çox məqbul, mötəbər, «əyləncəli, lakin ibrətli» adlandıran müəllif onun daha geniş yayılmasını arzulayır. Onun fikrincə, Mollanın gülüşü düşmən gülüşü deyildir, tərbiyə edən, düşündürən gülüşdür. Məqalədə İ.Qaspiralı Bakıda nəşr olunan «Məktəb» jurnalını da almağı, uşaqlara oxutmağı təkidlə tövsiyə edir.

«Böyük İsmayıl bəy» (Məhəmməd Hadi) qeyd etdiyimiz kimi, daim Azərbaycan ədəbi-mədəni, mətbu həyatını izləyir və baş verən yeniliklərə, proseslərə dərhal münasibət bildirir. «Tiflisdə yeni qəzet» (№ 15, 1903) adlı yazıda «Şərqi Rus» qəzetinin nəşrə başladığını sevinclə oxuculara xəbər verir: «Qafqaz üçün bir qəzet lazım olduğu çoxdan bəri hiss olunurdu. Buna baxmayaraq, bir neçə dəfə təşəbbüs edilsə də, icazə verilməmişdir. Bu dəfə işə Məhəmmədəğa Şahtaxtlı başlayıb imtiyaz almaya nail oldu. Təbrik edir, uğurlar arzulayırıq. 20 ildən bəri «Tərcüman» yalnız çalışırdı. İndi dostu zühur etdi. Ümid edirik ki, məsləki də başqa olmaz. Yalnızlığımız bizə çox ağır gəlirdi. İş çox, məsələ çox. Qələm bir idi, iki oldu». Doğrudur, İ.Qaspiralı daha sonra M.Şahtaxtlının «yeni əlifba» mövzusunda təşəbbüslərini kəskin tənqid, hətta ittiham edir, lakin bütün bunların ümumən tərəqqi naminə edildiyi şəksizdir. Yeri gəlmişkən qeyd olunmalıdır ki, bu məsələ – M.F.Axundovla başlayan, M.Şahtaxtlı ilə davam etdirilən «əlifba islahatı»nı, «yeni əlifba» ideyasını İ.Qaspiralı radikal addım kimi rədd etmiş, bunun əvəzində hazırda məktəblərin sayının artırılmasını, dərs proqramlarının islahının həyata keçirilməsini daha zəruri hesab etmişdir.

«...əsla yorulmaq və usanmaq bilməyərək müsəlmanlar və müsəlmanlıq yolunda çalışan» (Haşım bəy Vəzirov) İ.Qaspiralının «Açıq məktub» adı ilə «Həyat» qəzetinə ünvanladığı yazı çox diqqətçəkən, təsirli, ibrətamiz və xoş məramlıdır. «Möhtərəm dostum»la başladığı, «qardaşım» - deyə bitirdiyi məktubunu «həm rica, həm nəsihət, həm də vəsiyyəət» adlandıran İ.Qaspiralı 1905-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlunun redaktorluğu ilə çıxan «Həyat» qəzetinə rəğbətini, «Həyat»ın nəşrə başlaması üçün duaçı olduğunu gizlətmir: «Şükür Xudaya! Maşallah zamana! İyirmi illik həsrətdən sonra «Həyat» göründü! «İrşad» eşidildi! Ümidvaram ki, «Həyat» «İrşad»a, «İrşad» «Həyat»a xidmət edər!» İ.Qaspiralıya görə insanların ayrılığına səbəb üçdür: məsafə, din fərqi, dilsizlik. O, yazır ki, dinimiz birdir, məsafə problemi də elmi-texniki nailiyyətlərin sayəsində həll olunur. Lakin «dilsiz» olmağımız, yəni ümumi ədəbi dilimizin yoxluğu bizləri ayrı salmışdır. Müəllif «Tərcüman»ın nəşr tarixinə işarə

vuraraq yazır: «25 ildən bəri dediyim, yazdığım, çalışdığım budur, cıgır, yol açmaq. Çünki nəcib, dözümlü, güclü, cəsarətli türk millətinin pərakəndə olub Çin səddindən Ağ dənizə qədər yayıldığı halda lal-dinməz, səssiz-səmirsiz, dalğın qalması ümumi dilə malik olmadığından irəli gəlir. Bu etiqad ilə ömür etdim, bu etiqad ilə məzara gedəcəyəm. 25 ildən bəri bu məslək üçün silahdaş gözləyirdim. Bunun üçün «Həyat»ın vücudu mənə böyük təsəlli oldu». İ.Qaspiralı Kazanlı, Kırmılı, Şirvanlı, Bakılı, Hacıtarxanlı, Sibiryalı, Türkistanlı, Buxaralı... türklərin «Tərcüman»ı oxuyub anladıklarını gördükdə özünü bəxtiyar hesab etdiyini və ümumi dil üçün bundan sonra da çalışmaq lazım olduğunu yazır, tövsiyə edir. İ.Qaspiralı mətbuatın xalqın tərəqqisinə xidmət etməli olduğunu xüsusi vurğulayır: «Əziz qardaşım, mənə «Həyat»ın hamisi demisən, gözəldir, lakin cümlənin təfsirə ehtiyacı var. «Həyat»ın həqiqi hamisi millətdir. Mən yalnız onun tərcümanıyam. Millət həmişə sənə hami olar, fəqət, yeganə şərtini unutma: hər nə yazsan qələmi üç qəpiklik qara mürəkkəbə batırma, ürəyinə batırıb qanınla yaz, onda sözün keçər, vicdanlara çatar, əks halda səmərəsiz olar, ötər keçər».

«Aciz «Tərcüman»ımızın Kaşqardan, Kulçadan, Sibiryadan ta Təbrizə, Xorasana, İstanbula və İzmirə qədər yayılması heç də qəzetin mükəmməlliyinə dəlalət etmir, buna səbəb qəzetin dilinin sadəliyində, toxunduğu mövzuların anlaşılın, asan bir dildə yazılmasındadır» - yazan İ.Qaspiralı («Tərcüman», № 11, 1897) «Tərcüman»ın dilinin digər türk qəzetlərinin dilinə də sirayət etdiyini dəfələrlə məmnunluqla vurğulamışdır. «Dil ili» adlı məqalədə («Tərcüman», № 146, 1906) o, Bakıda nəşr olunan «İrşad», «Təkamül», eləcə də Tatarıstanda buraxılan «Vakit», «Beyanül-haqq», Başqırdıstanda çıxan «Yıldız», «Ülfət» kimi qəzetlərdə dərc olunmuş materiallardan parçalar təqdim edir və sonra oxucusuna üz tutur: «Buyurun, qardaşlar! Hökm edin, təqdim etdiyimiz dil nümunələrində bir-iki söz nəzərə alınmazsa bu mətnlərin hansının tatarca, başqırdca, Azərbaycanca olduğu bəlli olar?! Hamısı açıq və sadə, hər kəsin anlayacağı türkcə deyildirmi? «Tərcüman»ın tələb, iddia, arzu etdiyi də bu dildir». Dil birliyini böyük milli sərmayə adlandıran İ.Qaspiralı ismətli analarımızın dil ilə daşları əridəcək sairələr,

ədiblər doğacaqlarına, onların da ümumi dil birliyinə nail olacaqlarına əmin olduğunu, ümid etdiyini inamla yazır. «Farscamı, türkcəmi» adlı məqalədə («Tərcüman», № 85, 1907) toxunulan problem bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır. İ.Qaspiralı İranın siyasi dairələrinin türk, Azərbaycan dilinə düşmən münasibətini kəskin tənqid edir. O, yazır: «Mərhum Həsənbəy Məlikovun təşəbbüsündən bugünədək Azərbaycanda türk dili işlədi: qəzetlər, teatrlar, risalələr türk dilində nəşr edildi. Bu dilin sayəsində sünni və şiələrin bir-birinə məhəbbət və ittifaqları artdı... ədavət söndü, unuduldu, qardaş qardaşı gördü, bildi, təkrar qucaqlaşdı, birləşdi...».

Türk dilinə qarşı «Tehrandanmı, ya da ki, başqa bir nöqtədənmi» ortaya atılan ədavət İ.Qaspiralını bərk həyəcanlandırmışdı: «Hər necə olursa olsun, bizim bu məsələdə əvvəldən bəri nəzərimiz və indi deyəcəyimiz çox sadə bir şeydir: qıyası, türk olanlar, harada olursa olsun, gərəkdir ki, ilk öncə türkcə danışsınlar, oxusunlar, yazsınlar, sonra Rusiyada rusca, İranda farsca, Çində çincə bilməyə çalışsınlar, çünki zəruridir. Hökmdardan ötürü, məzhəbindən ötürü, iqlimindən ötürü heç bir qövmün dilinə, ədəbiyyatına təcavüz caiz olamaz: edilirsə, haqsızlıq olur».

«Tərcüman»ın 1908-ci il tarixli 76-cı nömrəsində dərc olunmuş «Bizlərdə ümumi dil və məslək ola bilərmə, ya yox?» adlı irihəcmli məqalə İ.Qaspiralının Azərbaycan mətbuatı ilə nə qədər yaxından maraqlandığına, dəyər verdiyinə, eyni zamanda hər hansı problemlə bağlı klassik qəzet polemikasına dair parlaq nümunədir. Yazıda söhbət Bakıda nəşr edilən «Tərəqqi» qəzetində onun redaktoru, görkəmli ictimai-siyasi xadim, istedadlı publisist Əhməd bəy Ağaoğlunun «Tərcüman və ittihad» sərəlvhəsi ilə dərc edilmiş (1908, № 94, 95) məqaləyə İ.Qaspiralının «Tərcüman» qəzetində (№ 76, 1908) cavabından gedir. Məlum olduğu kimi İ.Qaspiralı Rusiya imperiyasındakı türk xalqlarının tarix, din, dil, adət-ənənə birliyini nəzərə alaraq onların daha da yaxınlaşması, əqidə, məslək baxımından birləşməsi, tərəqqi etməsi üçün ortaq ədəbi dil formalaşdırmaq təşəbbüsü ilə çıxış etmiş və bu istiqamətdə «Tərcüman» vasitəsi ilə müəyyən işlər

də görmüşdür. Ə.Ağaoğlunun məsələyə öz münasibəti var. Onun qənaətinə görə, Türkiyə əhalisi və Türkiyə mətbuatı ilə Rusiyadakı müsəlman əhali və müsəlman mətbuatı arasında heç bir ümumi və müştərək əməl və sifətlər mövcud deyil və müqayisəyəgəlməz dərəcədə fərqlidirlər. Hər bir qövmin bir dili və bir məsləyi olması üçün o xalqın və mətbuatın milli dili, milli ədəbiyyatı və milli tərbiyəsi olmalıdır. Ümumi ortaq dilin ərsəyə gəlməsi üçün isə vaxt, zaman tələb olunur.

İ.Qaspiralı Ə.Ağaoğlunun mülahizələrinə özünəməxsus tərzdə – təmkinlə, dəlillərlə münasibətini bildirir, öz fikirlərini əsaslandırmağa çalışır. Müəllif sonralar da bu mövzuya təkrar-təkrar qayıdır, bir çox azərbaycanlı ziyalının (Məcid bəy Qənizadə, Həsən bəy Məlikov və başqalarının) ədəbi dil və türk dili kimi uca bir ideala xidmət etdiklərini vurğulayır. «Bakı qəzetləri» adlı məqalə (№ 37, 1910) bir çox cəhətdən diqqətçəkicidir. Bu yazı bir daha İ.Qaspiralının Azərbaycana, onun mətbu, mədəni həyatına nə qədər maraq və məhəbbət göstərdiyini təsdiq edir. Bakıda «Səda», «Həqiqət», «Günəş» qəzetlərinin işıq üzünü görməsinə hədsiz sevinən İ.Qaspiralı yazır: «Qəzet çıxarmaq, 40 dəfə yazıb bir dəfə anlatmaq, nə qədər müşkül olduğu bizə hər kəsdən daha artıq məlum olduğundan Bakılı həmkarlarımızı ürəkdən təbrik və uzun, gözəl ömürlərini təmənni edirik». Qəzetlərin nəşrə başlaması İ.Qaspiralını sevdirsə də, onların bir-birinə ədəbdən kənar münasibəti, yazı tərzini İ.Qaspiralını sarsıtmış, kədərləndirmişdir. «Səda»da S.İbrahimov «Osmanlılarda dil varmı?» adlı məqaləsində haqlı olaraq Osmanlı dilinin ərəb, fars kəlmələri ilə tanınmaz hala düşdüyünü, bununla belə son illər dili sadələşdirməyə, türkləşdirməyə doğru meylin artdığını qeyd edir. Lakin çox təəssüf ki, o, Osmanlı dili barədə ağır ittihamları səsləndirəndə «yalnız dillərini deyil, türklərin vücudunu belə inkara hazır olan rumluq və hellenizm radikallarının» yolu ilə getmiş və onların Parisdə nəşr etdirdikləri «Hellenizm» qəzetinin yazdığı «Osmanlılar ana dilində ədəbi dilə malik deyillər» sitatına əsaslanmışdır. Müəllifin Osmanlı dili barədə fikir söyləyərkən yunan qəzetinə müraciət etməsi «Günəş» qəzetinin redaktoru Əhməd Kamalı (1874-1942) bərk əsəbləşdirmiş, «Səndə din varmı?» adlı məqalə ilə S.İbrahimova sərt cavab vermiş,

onu düşmənlərlə əlbir olmaqda ittiham etmiş, İbrahimovu «məhvimizə çalışan xuliqan» adlandırmışdı. İ.Qaspiralı qəzet səhifəsində qeyri-etik, ədəbsiz ifadələrin işlədilməsindən üzüldüyünü bildirir və yazırdı: «İbrahimovun dil məsələsində baxışını rədd etməyə haqqı olduğu qədər Əhməd Kamal bəy «xuliqanlıq», «xainlik» sifətlərini istifadə etməkdə haqsızdır. Hər necə mübahisə və münəzərə edilirsə edilsin, şəxsiyyəti təhqir etmək yolverilməzdir. İbrahimov «yox» demişdir: doğru demiş, xəta etmiş – o başqa məsələdir. Siz «var»lığı irəli sürə bilərsiniz».

İ.Qaspiralı məsələnin bununla bitmədiyini, mübahisənin daha kəskin xarakter aldığı, bu dəfə də İbrahimovun Əhməd Kamalı təhqirlərlə dolu məqaləni «Səda»da dərc etdiyini təəssüflə yazır və üzülərək bildirir: «Əziz həmkarlar, bu artıq ədəbi mübahisə deyil, bazar qavğasıdır. Mühərririn mühərrirə «xuliqan» deməsi, «sən» ilə xitab etməsi üsuldən, ədəbdən deyil». İ.Qaspiralı hər iki müəllifi öz baxışlarını bu şəkildə qəzet səhifəsinə çıxardıqlarına görə qınayır, onlara öz məsləklərinə və oxucularına hörmətlə yanaşmağa dəvət edir: «Əfəndi qardaşlar! Ağ kağızın üzərimizdə haqqı vardır. Bizlər mübahisədə hamma dilindən istifadə etsək, hammallara nə qalar?» İ.Qaspiralı İbrahimovun «Səda»da «süngü kimi sipsivri adlanmış və yazılmış» məqaləsindən və Əhməd Kamalın «Günəş»də ona «qıpqızıl qızdırılmış» cavabından «İki böyük şair» adlı məqaləsində də toxunur («Tərcüman», № 38, 1910) və yenə türk dilinin ərəb, fars kəlmələrindən təmizlənməsinin, ortaq ədəbi dilin formalaşdırılmasının zərurətini əsaslandırır.

Bakıda nəşr olunan «İqbal» qəzetinin ortaq ədəbi dilə münasibətini əks etdirən yazıya İ.Qaspiralı «Tərcüman»ın bir neçə nömrəsində dərc etdirdiyi məqalələrlə cavab vermişdir (Dil ətrafında. № 169, 170, 1913; Yenə dil ətrafında. № 194, Məsələlər-qəzetlər. № 227, 1913). «İqbal»da dərc olunmuş məqalə müəllifinin fikrincə, tarix və təbiətin özü türk qövmünü bir neçə qola ayırmış və onların hər birinin öz dili formalaşmışdır. Hər birinin öz ədəbi dilinin vücuda gətirmələri də türk dilinə nöqsan sayıla bilməz, əksinə, onun daha da zənginləşməsinə yardım edir. İ.Qaspiralı məqalə müəllifinin timsalında «İqbal»ın bu mövqeyinə münasibət bildirərək yazır ki, türk dilləri arasında süni şəkildə

uçurumlar yaradılır, halbuki «Əkinçi», «Ziyayi-Qafqaziyyə», «İqbal», «Tərcüman», «Şura», «Vakit», «Yıldız» eyni dildə yazır, onları Bakıda, Baxçasarayda, Kazanda, Orenburqda da oxuyur, anlayırlar. İ.Qaspiralı üzünü onunla dil mövzusunda bəhsə girənlərə tutub yazır: «Tanrı salamatlıq versin! Yazın, oxuyun. Azəricə, Tataricə, Kaşğaricə... biz buna müxalif deyilik, lakin türk milləti türkləşmək, türkcə söyləyib yazışmaq istəyir. Biz bunu inkar edə bilmərik, çünki bu bir böyük cərəyandır». «Yenə lisan ətrafında» adlı yazıda İ.Qaspiralı mövzuya təkrar qayıdır, fikirlərini əsaslandırmağa çalışır: «...Qafqazda Mirzə Fətəli Axundzadə və Həsən bəy Məlikovun dillərini «Həyat», «İrşad» və bugünkü «İqbal»ın dilləri ilə yan-yanı qoyub baxsaq, «Tərcüman»ın xoş xəyal aləmində dolanmadığını qəbul edərik. Şimalda çıxan «Şura»ya, Bakıda çıxan «İqbal»a, İstanbulda çıxan «Xalqa doğru»ya baxın, xəyal hesab etdiyinizin qismən gerçəkləşdiyini görəcəksiniz». Müəllif bununla demək istəyir ki, türk xalqları harada yaşamalarından asılı olmayaraq, eyni dilə sahibdirlər, sadəcə onların bir-birinə daha da yaxınlaşması istiqamətində işləmək lazımdır. «Xoşbəxt ekizlər» adlı yazıda («Tərcüman», № 88, 1914) Bakıda «Bəsirət», Daşkənddə «Sədayi Türkistan», Hokantda «Sədayi-Fərqanə» adlı qəzetlərin nəşrə başlamasını xoşbəxtlik adlandıran İ.Qaspiralı yazır ki, bu gün diqqətimizi ən ziyadə cəlb edən üç qəzetin dilidir: «Məhəlli şivə olmaqla bərabər hər birinin «ədəbi dil» xadimləri olduqları meydandadır».

İ.Qaspiralı Azərbaycan dilində yeni qəzet və nəşrlərin işıq üzü görməsinə nə qədər sevinirdisə, onların bağlanması xəbərini üzüntü və hüzn içində qarşılayırdı: «Əgər təəssüflənməkdən fayda olsa idi, nə qədər çox təəssüf edilsə, rəva görürdük. Çünki Tiflisdə nəşr olunan dostumuz «Kəşkül»ün çıxmayacağı xəbəri ən böyük təəssüf doğurur: lakin bundan nə fayda? Qəzetin bağlanmasına təəssüf təsir edərmidi?» Müəllifin fikrincə, təəssüfdənsə hiddətlənməyin yeridir. Heç kim bu nəşrlərin çıxmasına yardım etmədi, hər kəs yaxasını kənar çəkdi: «Bu iki qəzeti, iki günəş, iki şəms kimi görməli idilər... idilər, idilər, idilər, amma öncə «Ziya», sonra «Kəşkül» uçan ulduzlar kimi sönməyə məcbur oldular... Çox ayıb, min bir təəssüf,

amma nə fayda? Çox böyük və dəyərli imtiyazları qeyd etdik: iki maarif günəşini qoruya bilmədik, söndürdük, ayıb».

Görkəmli professor Xeyrulla Məmmədov İ.Qaspiralı haqqında tədqiqatlarının birində haqlı olaraq yazır ki, «Tərcüman»ın redaktoru kimi fəaliyyət göstərdiyi 31 il ərzində Azərbaycan həyatında elə bir mühüm hadisə olmamışdır ki, İsmayıl bəy ona münasibət bildirməsin və elə az-çox tanınan ziyalı yox idi ki, qəzetdə onun adını zikr etməsin. Fədakar tədqiqatçı «Tərcüman»a özünəməxsus tərzdə dəyər verirdi: «Tərcüman» (1883-1918) XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Rusiya müsəlmanları mühitində nəşr edilən qəzet və jurnalların ən uzunömürlüsü, geniş miqyasda yayılanı və ən çox oxunanı olmuşdur. O, bir il iki ay «Ziyayi-Qafqasiyə», səkkiz il yarım «Kəşkül», bir il doqquz ay «Şərqi-Rus», 1905-ci il inqilabından sonra Qafqazda, Krımda, Volqaboyunda, Türkistanda çıxan müxtəlif məsləkli dövri mətbuat orqanları («Həyat», «İrşad», «Tanq», «Molla Nəsrəddin», «Vətən xadimi», «Nur», «Azad xalq», «Yıldız», «Əl-əsəri-Əl-cədid», «Əl-islah», «Fikir», «İdil», «Dan yıldızı», «Vaxt» və s.) ilə paralel fəaliyyət göstərmişdir. 1891-ci ilin oktyabrında «Kəşkül»ün bağlanmasıdan 1903-cü ilin martında «Şərqi-Rus»un nəşrə başlamasına qədər təxminən 12 il «Tərcüman» Rusiya imperiyasının müsəlman əhalisinə məxsus yeganə qəzet olmuşdur».

“525-ci qəzet”, 23 , 24 , 25 may 2012;

“Ədəbiyyat qəzeti”, 6iyul 2012.

«Can alıb can verəcək məsələ» - ortaq dil problemi

Məqalədə ilk dəfə "Tərcüman" qəzetinin naşiri, redaktoru, istedadlı yazıçı, publisist, yeni tipli məktəbin yaradıcısı İsmayıl Qaspiralının türk dili, onun qolları, zənginliyi, gözəlliyi, ifadə, istifadə imkanları haqda qələmə aldığı çox saylı

məqalələri təhlil olunmuş, dəyərləndirilmişdir. Dili "millətin birinci və ən böyük sərmayəsi" adlandıran İ. Qaspiralı "ortaq dil" uğrunda fədakarlıqla mübarizə aparmış və bu ideyanı, arzunu öz qəzeti vastəsi ilə müəyyən qədər reallaşdırma bilmişdir. Təsadiüfi deyil ki, "Tərcüman" Bağçasarayda olduğu kimi , Bakıda, Daşkənddə, Kazanda, İstanbulda ... da oxunur və anlaşılırdı. İndiki dövrdə- qloballaşmanın tüğyan etdiyi, milli , dini dəyərlərə ciddi təhlükə yaratdığı bir zamanda İ. Qaspiralının "ortaq dil" ideyası xüsusi ilə aktualdır və həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, bu qəbildən olan tədqiqat materiallarının yazılması, yayılması məqsədəuyğundur, faydalıdır.

Dil problemi yazıçı, publisist, nəşir, reaktor İsmayıl Qaspiralı yaradıcılığının mayasıdır, qida mənbəyidir, onun təməlini təşkil edir. Publisistik, ədəbi, mətbu fəaliyyətinin bütün mərhələlərində dil məsələsini gündəlikdə diqqətdə saxlayan İ. Qaspiralı bu problemə müxtəlif aspektlərdən yanaşmış, onu kompleks halda dəyərləndirmiş və dili millətin «ən böyük və ən birinci sərmayəsi» kimi qiymətləndirmişdir. Dil məsələsi müəllifin irsində çoxplanlıdır:

- ana dili;
- ortaq türk dili;
- qədim türk dili;
- Osmanlı dili;
- məktəb dili;
- ədəbi dil;
- küçə (avam) dili;
- məişət dili;
- şivələr;
- ədəbi tənqidin dili;
- qəzet dili;
- tərcümə dili;

- rəsmi dil;
- elm dili;
- dinin dili;
- dilin sadəliyi;
- dilin anlaşılıqlığı;
- dilin təsirliliyi;
- dilin obrazlılığı;
- dil və imla;
- dil və məsuliyyət.

Hələ «Tərcüman» nəşrə başlamazdan bir müddət əvvəl – 1880-1881-ci illərdə qələmə aldığı «Baxçasaray məktubları» və «Rusiya müsəlmanları» adlı əsərlərində İ.Qaspiralı Rusiya müsəlmanlarının həyat tərzini, təhsili, məşğuliyyəti, rus xalqı və iqtidarı ilə münasibətləri haqqında fikir və düşüncələrini qələmə alır, yeri gəldikcə həmin məsələləri kitab, mütaliə, məktəb, təhsil və dil problemləri ilə məharətlə əlaqələndirirdi. Savadsızlıq və cahilliyin müsəlmanları tez-tez nöqsanlara sürüklədiyi fikrində olan müəllif bacarıqlı müəllimin uşaqlarla onların anladığı dildə danışaraq tədriclə səviyyələrinin yüksəldikləri kimi, idarə edənlərlə idarə olunanlar arasındakı əlaqənin təməlinə də bu sistemin tətbiqini lazımlı hesab edir və bunu Qafqazı idarə edənlərin yaxşı başa düşdüyünü və Tiflisdə tatar dilində «Ziyayi-Qafqaziyyə» adlı qəzetin nəşrinin anlayışla qarşıladıklarını yazır (Baxçasaray məktubları).

«Baxçasaray məktubları»nda «tatar dilində yazılı sözün (qəzet mənasında – T.A.) məlhəm qədər yararlı olacağı, eyni zamanda rus dilindəki rəsmi materialların yerli xalqın dilinə tərcümə edilməsinin vacibliyi ideyasını irəli sürən İ.Qaspiralı «Rusiya müsəlmanları»nda «məktəbdə tatar dilinin istifadə edilməsinə nəyin əngəl ola biləcəyini qətiyyənlə anlamadığını və Rusiya müsəlmanlarının tərəqqisi üçün dünyəvi təhsilin tatarca tədrisinin zəruriliyini qeyd edir.

«Rus-Qərb anlaşması», «Sosializm və ya ortaqlıq məzhəbi» kimi siyasi-fəlsəfi, nəzəri, ideoloji mövzularda da yeri gəldikcə dil məsələsinə toxunan

İ.Qaspiralı dilin bu və ya digər problemlərinə dair ayrıca çoxlu sayda məqalə həsr etmişdir.

Milli dilin böyük təəssübkeşi və təbliğatçısı İ. Qaspiralı «Qədim türk dili» («Tərcüman», № 47, 14 noyabr 1886), «Türk dili şivələri» (18 aprel 1888, № 14), «İstanbul qəzetləri» (8 iyul 1888, № 22), «Hizmət qəzeti» (27 oktyabr 1888, № 37), «Mülahizə» (9 iyul 1890, № 24), «Dil sadəliyi» (30 aprel, № 17; 7 may, № 18, 1895), «Dil məsələsi» (11 avqust, № 31, 1896), «Osmanlı qəzetlərindən» (25 avqust, № 33, 1896), «İmla bəhsi», «Osmanlı dövlətinin məişəti» (16 mart 1897, № 11) adlı məqalələrində türk dili, onun qolları, eləcə də dövlətin adı ilə formalaşan Osmanlı dili, onun mövcud durumu, problemləri, xüsusi ilə ərəb, fars sözləri ilə ağırlaşdırılması, Osmanlı dövləti ərazisində nəşr edilən qəzetlərin dil baxımından təhlili, dəyərləndirilməsi böyük maraq doğurur. Müəllif «Osmanlı şivəsini qövmü bir dil yox, divanxanalar və məmurlar şivəsi» adlandırır və hesab edir ki, bu dil Kaşqarlı bir tatar üçün nə qədər çətin və anlaşılmazdırsa, bir anadolulu üçün də bəlkə, o qədər çətinidir. Odur ki, bu dillərin cilalanmasına və ortaq bir dilə ehtiyac vardır (Türk dili şivələri).

Osmanlı qəzetlərindən ərəb, fars kəlmələri ilə mürəkkəbləşdirilmiş mətnlərdən sitatlar gətirərək onları təhlil edən müəllif bu qənaətə gəlir ki, «türkcəni unutmuş İstanbul yazıçı və katiblərinin dili» təmiz Anadolu türkcəsi ilə müqayisədə əcnəbi dili təsiri bağışlayır (İstanbul qəzetləri). İ.Qaspiralı doğma türk dilinin təəssübkeşi, müdafiəçisi və qızğın təbliğatçısıdır. O, «İqdam» qəzetində türk dili tarixinə dair məqaləni «Türk dili haqqında nə qədər məlumat verilir isə, nə qədər məlumat araşdırılırsa, çox olmaz: böyük dildir, böyük bir qövmün dilidir» - deyə təqdir edir (Osmanlı qəzetlərindən). İ.Qaspiralı fikirlərində prinsipial, qətiyyətli və kəskindir: «Türkcəsi olan bir kəlmə yerinə digər bir dilin sözündən istifadə etmək ədəbi cinayətdir» (Dil məsələsi). «Hər dil qələm və ədiblərin kamalı ilə tərəqqi edər» - (Küçə dili) qənaətində olan İ.Qaspiralı dilin sadəliyi dedikdə nəyə işarə vurduğuna da aydınlıq gətirməyi unutmur. O, «milli şairimiz Seyid Əzim Şirvaninin dili»ni örnək gətirərək fikrini belə çatdırır ki, sadə dil hər kəs tərəfindən

istifadə olunan, işlənən, rahat anlaşılan dildir» («Digər cavab», 1 oktyabr 1895, № 37).

«Dil, dil, dil», «Bizim mətbuat» (3 fevral 1906, № 9), «Dil bəhsi» (1 mart 1906, № 20), «Can alıb can verəcək məsələ» (18 may 1907, № 41), «Azad» rəfiqimizə açıq məktub (27 mart 1906, № 31), «Dil ili» (18 dekabr 1906, № 142), «Rəfiqlərimə açıq məktub» (25 may 1907, № 42), «Rossiya» qəzetinə cavab (20 aprel 1907, № 37), «Bizlərdə dil və ümumi məslək ola bilərmi, ya yox?» (21 noyabr 1908, № 76), «Əfəndilər, dil gərək, dil!» (9 dekabr 1911, № 50) adlı məqalələrdə ortaq türk dili, bu problemlə bağlı «Tərcüman»da, digər mətbu orqanlarda məsələnin müzakirəsi, müxtəlif mühərrirlərin, qəzetlərin mövqeyi, ortaq dilin formalaşmasına mane olan faktorlar, ortaq dilin ümumtürk düşüncəsinə, ümummilliyə təsiri, əhəmiyyəti barədə İ.Qaspiralı bu gün də aktual səslənən, həlli vacib mövzularla bağlı maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür.

Dinin, dilin və elmin əziz və müqəddəs olduğunu söyləyən İ.Qaspiralı bunlar barədə «nə qədər yazılsa, nə qədər danışılrsa yenə azdır» - deyir və bu problemin ciddi və hərtərəfli müzakirəyə möhtac olduğunu vurğulayır və yazır: «Din birliyi necə müqəddəs bir işdirsə, ədəbi dili birləşdirmək də tərəqqi üçün bir o qədər mühümdür». İndiyədək bu yolda, bu məqsəd üçün çalışdığını, mübarizə apardığını yazan Qaspiralı bundan sonra da sözü keçsə də, keçməsə də, ömrü yetsə də, yetməsə də, bu ideya uğrunda mücadilə edəcəyini gizlətmir.

İ.Qaspiralının ideyaları, xüsusi ilə «Tərcüman» qəzeti islam dininin qatı düşməni, missioner N.İlminskinin yuxusunu ərsəyə çəkmişdi, o, İ.Qaspiralını «panislamist, pantürkist» adlandırır, çar hökumətindən dərhal onun fəaliyyətini dayandırmağı xahiş edirdi. Bu mənada missionerin islamın ondan az düşməni olmayan çarın yaxın adamı K.Pobedonostsevə məktubu xarakterikdir: «... «Tərcüman»ın mühərriri Qaspiralının hiyləgarlığına ali diqqətinizi cəlb edirəm. Bu adamın üç mətləbi vardır: biri, Rusiya müsəlmanları arasında islami dəyərlərə uyğun kitabları nəşr etmək; ikincisi, Rusiyaya tabe türk tayfalarını birləşdirmək (məs.: Almaniya kimi) və üçüncüsü bütün türk tayfalarına Osmanlı dilini qəbul

etdirmək. Baxın, cənab dövlət və iqtidar sahibi! Nə qədər şeytani tədbirdir ki, gözlərimizi boyamaq, qaralamaq üçün qəzetinin bir parçasını rusca nəşr edir, belə ki, guya biz rusların faydasına çalışır. «Tərcüman»ı senzura məmurları oxuyur, lakin hiyləyə qarşı çarə tapılırmı?» və yaxud o, başqa məktubunda «Tərcüman»ı bağlatmaq üçün yazır: «Bu qəzetin yazdıqlarına diqqət edərək gizli niyyətlərini üzə çıxaranlar deyirlər ki, onun məsləyi pravoslav xalqı və dövləti üçün zərərdir. Baxçasaraydan Sibirin Omsk şəhərindək çəkilmiş bir zəncir təsəvvür edin. Bu zəncir türk tayfalarını birləşdirən, onları bir-birinə bağlayan «Tərcüman»dır».

İ.Qaspiralı İlminkinin çirkin niyyətlərini, məktubu hansı məqsədlə yazdığını gözəl anladığını qeyd edir və üzünü «parçala və hökm sür» ideyasının qulluqçularına tutub hiddətlə soruşur ki, bütöv bir milləti məhv etmək olarmı?! Böyük millətçi məqalənin sonunda yazır: «Hər şeyi bu qədər açıq söylədikdən sonra «dil birliyi»nin və «ədəbi dil»in nə olduğunu anlamayanın qalmayacağına əminəm. Hər halda «Tərcüman» yenə «Tərcüman»dır ki, Hankımandan ta Kaşqara, Ağsuya qədər nəzər və xidmət edəcəkdir, bacardıqca» (Dil, dil, dil). Göründüyü kimi, İ.Qaspiralı dil və ortaq dil uğrunda bir neçə cəbhədə mücadilə aparırdı:

- ortaq dil ideyasını qısqançlıqla qarşılayan ziyalılarla;
- «ortaq dilin» çar hökumətinə qarşı ciddi təhlükə yaradacağından ehtiyat edən məmurlar, missionerlər, mühərrirlər, qəzetlər, rus şovinistləri ilə;
- dildə, əlifbada hər cür islahata qarşı çıxan yalançı din xadimləri, cəhalət aşıqları ilə;
- özünün təbirincə desək, din duyğusunu, milliyyəti, dili heç nə dərəcəsində görən «moda qurbanları» ilə.

«Dil məsələsi yalnız bir ədəbi məsələ deyildir. Bəlkə daha çox ictimai, siyasi məsələdir» - fikrində olan (Bizim mətbuat) İ.Qaspiralı Dumadakı müsəlman millət vəkillərinin bir-biri ilə rusca danışdıqlarına görə, «Tərcüman» qəzetinin narahat olduğunu «Rossiya» qəzetinin öz oxucularına həyəcanla çatdırdığını və bununla da hələ köhnə fikirlərlə, keçmişlə yaşadıklarını tənqid edir.

Yazır ki, türk şivələri «Rossiya»nın zənn etdiyi kimi bir-birinə uzaq dillər deyillər, digər tərəfdən millət vəkillərinin bir-biri ilə nəinki rus, hətta fransız, yaxud ingilis dilində danışması yox, hamısının türk oğlu türk olduğu halda, ana dillərində yaxşı danışa bilmədiklərinə təəssüflənirik. İstedadlı publisist özünəməxsus cəsarətlə üzünü «Rossiya»ya tutur: «Türk şivələrini bir-birindən başqa dil, türk tayfalarını bir-birinə başqa millət kimi göstərmək, təfriqəçilərin, bölücülərin məsləyidir. «Tərcüman»ın nəzəri və məsləyi başqa idi, başqadır və başqa olacaqdır. Gülünc «Tərcüman» qəzeti yox, «Rossiya» qəzetidir, çünki keçmişlə yaşayır» («Rossiya» qəzetinə cavab).

İ.Qaspiralı ortaq dil məsələsinə biganə yanaşanlara, ona inanmayanlara, doğma dilə qarşı laqeyd münasibət bəsləyən yazıçılara, millət vəkillərinə də qarşı amansızdır. «Heç kim bilməsə də, sevgili mühərrir dostlarım bilməmiş deyildir ki, adı olmayanın özü də olmaz» - söyləyən İ.Qaspiralı slavyanlar rus, kazak, xaxol olduğu kimi, türklər də «Kazan türkləri», «Kırım və Qafqaz türkləri», «Anadolu türkləri», «Sibir türkləri», «Kaşqar türkləri»...dir, elə beləcə də deyilsə, yazılsa olmazmı? – deyə sual edir. Sonra türk dilində danışan xalqların lüğətlərindən sitatlar gətirərək onların əslində eyni kökdən olduğunu açıq-aydın göstərir və məqaləsini millətlərin tərəqqisinin, ad-san çıxarmasının əsas səbəbinin ədəbiyyatın, ədəbi dilin sayəsində mümkün olduğu fikri ilə tamamlayır (Rəfiqlərimə açıq məktub).

«Can alıb can verəcək məsələ» adlı məqalə həm məzmun, həm ideya, həm də kompozisiya baxımından diqqəti çəkir. Müəllif «Yıldız» qəzetində dərc edilmiş «Dumadakı millət vəkillərinin dili» adlı məqalədən sitat gətirir. Kazanlı, ufalı, daşkəndli, qafqazlı, kırımlı... - hər kəs öz şivəsinə üstünlük verir və bu dildə danışmağı təklif edir. Rusdillilər kəkələyir, sosialistlər dilin, ədəbiyyatın burjuaziyaya aid olduğunu, onlara torpaq, aş və hüriyyəət lazım olduğunu bildirir. «Tərcüman»ın mövqeyi, inancı dəyişməzdir: Gələcəyimizə sədd çəkmiş və çəkəcək bir şey varsa, o da dilsizlikdir!

Hər dəfə dil probleminə müxtəlif aspektlərdən, üslub-forma baxımından da fərqli toxunan İ.Qaspiralı eyni mövzu ilə həm oxucunun diqqətini çəkməyə, həm

problemi gündəlikdə saxlamağa, həm də onun həllinin vacibliyini bir daha vurğulamağa nail olur. «Dilsiz adam nədirsə, ədəbi və ümumi dili olmayan millət də tamamilə odur» - «Can, ya da dil məsələsi» (22 yanvar 1908, № 5; 25 yanvar, № 6) adlı məqaləsini bu mülahizə ilə başlayan müəllif millətin gələcəyinin təminatçısının da mal-pul yox, məhz ədəbi dilin olduğu qənaətindədir. O, yunanları, danimarkalıları, norveçliləri örnək gətirir və onların bir millət kimi mövcudluğunda ədəbi dilin böyük rol oynadığını qeyd edir, yazır ki, bir dilsiz kişinin lu, lu, lu, lu, lu, lu, lu, bu, bu, bu, bu, bu... kimi bir-iki heyvani səs çıxarmağın insanlıq olmadığı kimi, ədəbi dildən məhrum millət də tərəqqi edə bilməz...

Osmanlı dilinin ötən dövrlərə nisbətən çox işlək hala düşdüyünü, sadələşdiyini məmnunluqla vurğulayan İ.Qaspiralı bundan sonra daha çox çalışmaq lazım olduğu fikrini gizlətmir və «aslan» kimi millətimizin başına gələn fəlakətlərdə hələ də ortağ, ümumi, işlək bir dilin yoxluğunun da təsir etdiyini göstərir.

Mətbuatda və ziyalılar arasında ortağ dilin formalaşması ilə bağlı gedən mübahisələrə toxunan müəllif «hər tərəfdə zühur edən qəzetlərimizin hər birinin bir dil ilə meydana çıxdığını, Peterburqda «Nur», Uralskda «Fikir», Kazanda «Müxbir», Bakıda «Həyat»ın öz şivələri ilə nəşrə başladığını, tədriclə «türkcəyə çevrildiklərini» yazır. Təhsil proqramlarında da islahatlar aparılması yolu ilə ortağ dilin formalaşmasına yardım edilməlidir. Yazı İ.Qaspiralının oxucularına müraciəti ilə bitir: «Dil birliyi, ədəbi dil üçün çalışaq, çalışaq, çalışaq». «Can və həyat məsələsi» (11 dekabr 1909, № 50), «Kitab və dil məsələsi» (16 aprel 1910, № 16), «Əfəndilər, dil gərək, dil» (9 dekabr 1911, № 50) kimi məqalələrində də təhsilin «ana dilində – türk dilində» aparılmasının, qəzet, jurnal və kitab nəşrlərinin də bu doğma dildə həyata keçirilməsinin vacibliyi qeyd olunur.

Xəlil Xasməmmədov Dumanın müvafiq komissiyasının doğma dildə təhsilə icazə ilə bağlı iclasında «tatar» yox «türk» kəlməsi işlədilməsi təklifini irəli sürmüş, erməni, gürcü və rusların da daxil olduğu komissiya üzvləri «türk»

kəlməsinin «pantürkizmə xidmət edəcəyindən qorxub bu təklifi rədd etmişlər. İ.Qaspiralı «vay, politika, politika! Məktəblərə girməsəydin nə gözəl olurdu» - yazır və qəzəbini gizlətmir: Tatar qövmü mövcud deyil, tatar dili yoxdur! Dilimizə nə ad verilir verilsin, həqiqətdə bu dilin adı türk dilidir!» (Can və həyat məsələsi).

İ.Qaspiralının həyatı, fəaliyyəti, yaradıcılığı bütün türk-islam dünyası ilə sıx bağlı olmuşdur, lakin və əlbəttə ki, Baxçasaray bu sırada öndə gəlir, elə isə qətiyyətlə demək olar ki, Qaspiralının ədəbi, mədəni, mətbu, hətta şəxsi tərcümeyi-halında Baxçasaraydan, Kırımdan sonra Bakı, Azərbaycan gəlir. Bu baxımdan Azərbaycan mətbuatı ilə də bağlı İ.Qaspiralının fikirləri, qənaətləri çox yerində və təbii görünür. «Cəlal əfəndinin «Kəşkül» məcmuəsi» (8 may 1883, № 4), «Təəssüf» (5 dekabr 1891, № 42), «Tiflisdə yeni qəzet» (19 aprel 1903, № 15), «Lisan məsələsi» (4 noyabr 1905, № 90; 7 noyabr 1905, № 91), «Açıq məktub» (15 mart 1906, № 26), «Dil haqqında» (18 dekabr 1906, № 142), «Dil ətrafında» (30 iyul 1913, № 169; 31 iyul 1913, № 170), «Yenə dil ətrafında» (4 sentyabr 1913, № 194), «Məsələlər-qəzetlər» (15 oktyabr 1913, № 227), «Xoşbəxt ekizlər» (22 aprel 1914, № 88), «Molla Nəsrəddin» (5 yanvar 1914, № 4) kimi məqalələrində İ.Qaspiralı «Əkinçi», «Kəşkül», «Ziya», «Ziyayi-Qafqaziyyə», «Şərqi-Rus», «Həyat», «İqbal», «Molla Nəsrəddin», «Məktəb» kimi mətbu orqanlardan, onların naşir, redaktor və əməkdaşlarından, qəzet və jurnalların toxunduqları problemlərdən, materialların dil-üslub, sənətkarlıq məsələlərindən, bu nəşrlərin Rusiya müsəlmanlarının tarixində və taleyində oynadığı mühüm roldan gen-bol bəhs etmişdir.

Yaradıcılığının ilk dövrlərində – 1880-1881-ci illərdə qələmə aldığı «Baxçasaray məktubları», «Rusiya müsəlmanları» yeri gəldikcə və xüsusi ilə mətbuatın cəmiyyətdə oynadığı əvəzsiz roldan bəhs edərkən Qafqaz türklərinin mədəni həyatına toxunan İ.Qaspiralı bir neçə dəfə Tiflisdə Ünsizadə qardaşları tərəfindən «Ziyayi-Qafqaziyyə» adlı qəzetin nəşr olunduğunu məmnunluq hissi ilə vurğulayır və bu qəzetin xalqa çox böyük fayda verdiyini dilə gətirir.

1901-ci ildə yazdığı «Rusiya müsəlmanlarının mədəniləşməsinin başlanğıcı» adlı risaləsində H.Zərdabi tərəfindən buraxılan qəzeti «donmuş və buz bağlamış fikirlərə ildırım kimi ziya verən» qəzet kimi təqdir edir, «Zamanın tarixçəsi» («Tərcüman», № 2, 1 fevral 1908) məqaləsində Məhəmməd Ağa Şahaxtının «Şərqi-Rus» qəzetinin nəşrə başlamasını Qafqaz müsəlmanlarının çoxdankı arzusunun, səyinin bəhrəsi kimi dəyərləndirir. Bütün bunlar və bu kimi məsələlərlə bağlı yazdığı məqalələrdə İ.Qaspiralının epizodik toxunduğu məqamlardır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İ.Qaspiralı publisistik yaradıcılığında müxtəlif mövzularda qələmə aldığı məqalələrdə Azərbaycanın, Qafqaz türklərinin həyatına bu və ya digər şəkildə 100 dəfədən çox istinad etmişdir! Lakin yuxarıda sadaladığımız yazılarında onun mövzusu birbaşa Azərbaycanla, onun mətbu həyatı ilə əlaqədardır.

«Tiflisdə yeni qəzet» adlı məqalədə İ.Qaspiralı Qafqazda türk dilində bir qəzetə böyük ehtiyac olduğunu və bunun nəşri üçün dəfələrlə təşəbbüs edildiyini, nəhayət M.A.Şahaxtının redaktorluğu və nəşirliyi ilə «Şərqi-Rus» qəzetinin nəşrə başladığını böyük sevinc hissi ilə oxucularına çatdırır. İ.Qaspiralı «Şərqi-Rus»u «Tərcüman»ın rəfiqi hesab edir, ümid edir ki, məslək, ideal cəhətdən də onlar eyni məqsədə xidmət, qulluq göstərəcəklər. İ.Qaspiralı «Şərqi-Rus»da M.A.Şahaxtının əlifba islahatı aparmaq barədə təşəbbüsünə isə kəskin etirazını bildirir və bu fikri «çox yanlış fikir» adlandırır, məsələyə dair öz mülahizələrini irəli sürür.

Ötən əsrin əvvəllərində ortaq dil problemi geniş diskussiyaya səbəb olmuşdu. Münasibətlər fərqli, mövqelər mübahisəli, baxışlar ziddiyyətli idi. İ.Qaspiralının fikri isə birmənalı və qəti idi: «cümlə türk milləti üçün ümumi bir ədəbi dilin vücut tapacağına tam qənaətimiz var» (Lisan məsələsi). Müəllif sonra da bu qənaətin əsası olduğunu, «Tərcüman»ın Osmanlıda, Azərbaycanda, Kazanda, Sibirdə... oxunduğunu, anlaşıldığını, qəzetə də o dildə xitab etdiklərini qeyd edir. Müəllif bu yazısında 1905-1906-cı illərdə Bakıda nəşr olunan «Həyat» qəzetinin də ortaq dillə bağlı diskussiyalara qoşulduğunu xəbər verməklə kifayətlənsə də, bundan 4-5 ay sonra «Həyat»a «Açıq məktub»la müraciət edir.

Buradaca qeyd edək ki, Rusiyada nəşr olunan qəzetləri, xüsusi ilə türk mətbuatını diqqətlə izləmək, onların toxunduqları mövzulara, problemlərə dair münasibət bildirmək İ.Qaspiralıda ənənə şəklini almışdır. «Açıq məktub» İ.Qaspiralının qələmi ilə belə rəyin həm geniş yayılmış, həm də uğurlu formalarından birinə çevrilmişdir. «Həyat»a açıq məktubdan məlum olur ki, redaksiya qəzetin bir illik nüsxələrini cildlədib İ.Qaspiralıya göndərmişdir. Bu yüksək diqqətdən təsirlənən «Tərcüman»ın nəşri Qafqazda bir qəzetin, «Həyat»ın zühuru üçün 15-20 ildən bəri dua etdiyini gizlətmir və 20 illik həsrətinə «Həyat»la son qoyulduğunu böyük sevinclə bildirir. Məsafənin, din fərqliliyinin və dilsizliyin insanlar arasında təfriqə salan amil olduğunu yazan İ.Qaspiralı dilin, ortaq dil probleminin üzərində 25 ildən bəri bu məslək üçün yoldaş gözləyirdim, bunun üçün «Həyat»ın nəşri mənə təsəlli oldu – deyərək geniş dayanır.

Türk millətinin bütün problemlərinin onun ortaq dilə sahib olmadığından yarandığını yazan İ.Qaspiralı «ortaq dil»ə sahib olmaq uğrunda çalışdığını, «bu etiqadla ömür sürdüyünü, bu etiqadla da məzara gedəcəyini» yazır və ümumi dilə ehtiyacımızın olduğu fikrinin formalaşmasını illər boyu fəaliyyətinin səmərəsi kimi dəyərləndirir. Təcrübəli publisist «Həyat»a tövsiyələrini də verir: hər nə yazsan, qələmini üç qəpiklik qara mürəkkəbə batırma, ürəyinə batırıb qanın ilə yaz. Belə olsa, sözün keçər, vicdanlara yetər, əks halda səmərəsiz gələr, keçər gedər!

«Dil haqqında», «Dil ətrafında», «Yenə dil ətrafında» adlı məqalələr də həm İ.Qaspiralının Azərbaycan mətbuatına böyük diqqət, önəm verməsi, həm də ortaq dil problemi uğrunda inadla, israrla, ardıcıl şəkildə mücadilə apardığının göstəricisi kimi diqqəti çəkir. Elmi-texniki tərəqqi bir yana heç, hissi, ruhi, romantik, psixoloji bir hekayə yazmağa, hətta tərcümə etməyə belə qadir dilimizin olmadığı halda, «bir arşın tərəqqi edə bilməyəcəyik» - qənaətində olan İ.Qaspiralı «Tərcüman» da olmaqla, «Həyat», «İrşad» (Bakı), «Ülfət» (Peterburq), «Vakit» (Orenburq) kimi qəzetləri, bütün ziyalıları ədəbi dil uğrunda çalışmağa dəvət edir. Şübhəsiz ki, İ.Qaspiralının ideyası hamı tərəfindən birmənalı qarşılanmırdı. Əgər İlminski kimi missionerlər, Pobedonostsev kimi məmurlar bu ideyada imperiya üçün ciddi

təhlükə görürdüsə, cahil və nadanlar bu ideyanın mahiyyətini dərk etmir və anlamırdılarsa, bir qisim ziyalıların fikri və əqidəsinə görə isə bu ideya – ortaq dil ümumiyyətlə, türk dillərinin ayrı-ayrılıqda inkişafına əngəl ola bilər. Məs.: «İqbal»ın (Bakı) fikrincə, türk dillərinin ayrı-ayrılıqda inkişafı daha məqsədəuyğundur və bu nəinki «türk dilinə bir nöqsan verməz, əksinə onun daha da genişlənməsinə xidmət edər». Öz mövqeyini slavyan xalqlarının dillərinin durumu ilə izah edən «İqbal»a İ.Qaspiralının cavabı təmkinli, məntiqli və əsaslıdır: ən qədim, ən saf, tarixi bir millətin övladları parçalanmış, böyük, qara pərdə ilə birlərindən ayrı düşmüşdür. «Tərcüman» bu qara pərdəni dəlmək, kəsmək, aradan götürmək və pərən-pərən düşmüşləri birləşdirmək üçün ortaq dil tapmaqdan başqa çarə yoxdur! – qənaətidədir. (Dil haqqında).

«Dil ətrafında» «Məsələlər-qəzetlər» adlı məqalələrində də mövzunu davam etdirən müəllif şivə, yerli dil tərəfdarlarına, yerliçilik mərəzinə mübtəla olanlara xitabən bildirir ki, şeyx, əmir, sülalə partizanları əbədi olmadığı kimi onlar da keçilməz sədd deyildir, dilimiz bir tərəfdən sadələşəcək, türkləşəcək, digər tərəfdənsə ədəbiləşəcək, ümumiləşəcəkdir. İ.Qaspiralı M.F.Axundovun əsərlərinin, «Əkinçi», «Ziyayi-Qafqaziyyə» qəzetlərinin timsalında həmin dövrün dili ilə «Həyat», «İrşad» və «İqbal»ın timsalında son dövrün dilini müqayisə edir və dilin inkişafını nümunə kimi göstərir.

Biz İ.Qaspiralının «Əkinçi», «Ziyayi-Qafqaziyyə», «Kəşkül», «Şərqi-Rus», «Həyat», «İrşad», «İqbal»ın nəşri, fəaliyyəti, cəmiyyət həyatındakı rolu barədə yeri gəldikcə bəhs etdiyini qeyd etmişdik. O, Rusiya müsəlmanlarının məktəb, mətbu orqan, xeyriyyə cəmiyyəti, teatr, kitab nəşri ilə bağlı kiçik bir addımını sevgi ilə, sevinclə qarşılamiş, onu ümumi tərəqqiyə xidmət kimi dəyərləndirmişdir. Bu baxımdan müəllifin Bakıda «Bəsirət», Daşkənddə «Türkistan», Hokantda «Sədayi Fərqanə» qəzetlərinin zübur etməsini alqışlayır və onların «mətbuat meydanına təşriflərini xoşbəxtlik» adlandırır (Xoşbəxt ekizlər). İ.Qaspiralının diqqətini ən ziyadə cəlb edən, onu xoşhal edən üç qəzetin dilidir. O, şübhə etmir ki, qəzetin redaktorları oxucuların gözlərini, fikirlərini açacaq və onları gələcəyə hazırlayacaqlar. O,

«Bəsirət»in ruhlu olacağına onun mühərrirlərinin arasında çox qeyrətli, çalışqan Məmmədəmin Rəsulzadənin olmasının kifayət edəcəyini bildirir. Qafqaz üçün, Türkiyə üçün 3-4 qəzeti çox yox, az hesab edən İ.Qaspiralı əhalini bu qəzetləri qorumağa dəvət edir.

«Molla Nəsrəddin» adlı yazısında İ.Qaspiralı bu jurnalı «mətbuatımız arasında bəlli bir mövqə» tutan və «lətifsi arxasında acı bir həqiqət gizlənən» orqan kimi təqdim edir. Jurnalın felyetonlarını çibani deşib içindəki çirki, irini axıdan təbib neşterinə bənzədir. Bu neşter bir az incidir, lakin yaranın böyüməsinin qarşısını alır, dəldiyi yerdən ağunu, zəhəri təmizləyir. «Molla Nəsrəddin»in rəsmlərini də «çox mənalı» deyər təqdir edən müəllif onların hər birinin bir hekayə qədər məlumatlı, duyğulu, düşündürücü olduğunu qeyd edir, qadın azadlığından bəhs edən bir karikaturanı isə hətta «yazılırsa, yüz səhifəlik bir kitab olar» - deyər dəyərləndirir. Jurnalı «çox məqbul, çox mötəbər» adlandıran İ.Qaspiralı onu oxumağı hər kəsə tövsiyə edir. Müəllif məqaləni maraqlı sonluqla bitirir: «Hazır sırası gəlmişkən, Bakıda üç ildən bəri nəşr olunan «Məktəb» jurnalı ilə bağlı oxucularımızdan soruşuruq: Əzizlərim! Siz bu jurnalı heç aldınız mı? Uşaqlarınıza oxutdunuz mu? «Yox» - desəniz niyəsini soruşarıq, çünki «Məktəb» jurnalı uşaqlar üçün ən faydalı bir jurnaldır. İ.Qaspiralı ədəbi-bədii, publisistik irsində, «Tərcüman»ında Qafqaz türklərinin, Azərbaycanın, onun müxtəlif bölgələrinin həyatına, M.F.Axundov, H.Məlikov, H.Məlikova, S.Ə.Şirvani, Cəlal, Səid və Kamal Ünsizadə qardaşları, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Ə.M.Topçubaşı, M.Ə.Rəsulzadə, M.C.Məmmədquluzadə, Məhəmməd Hadi, Nəriman Nərimanov, Orucov qardaşları, Sultan Məcid Qənizadə, Haşım bəy Vəzirov, Xəlilbəy Xasməmmədov, Hüseynqulu xan, Zeynalabdin Tağıyev, Murtuza Muxtarov, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev kimi tarixi simaların fəaliyyətinə diqqəti çəkmiş, yeri gəldikcə onlardan bəhs etmişdir.

Bütün türklərin iradəsinin ifadəçisi, tərcümanı İsmayıl Qaspiralının milli və ortaq dillə bağlı qələmə aldığı yazılar bu gün zərrə qədər dəyərini, aktuallığını itirməmişdir.

AMEA Dilşilik İnstitutu,

“Türkologiya” jurnalı, №2, 2015.

IV.Qəlbin hökmü, qələmin gücü

Tanıdığımız, tanımadığımız Elçin

May ayının 13-ü Xalq yazıçısı Elçinin ad günüdür. Bu münasibətlə Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, Əməkdar jurnalist Qərənfil Dünyaminqızının Elçinin həyat və fəaliyyətini yaxından tanıyanlardan biri, uzun müddət Elçinlə bir yerdə işləmiş filologiya elmləri doktoru , tanınmış tədqiqatçı-publisist Abid Tahirli ilə müsahibəsini təqdim edirik.

-Abid müəllim, Elçin haqqınızda yazdığı bir məqalədə sizin tanışlığınızın az qala 30 il əvvəl təsadüf etdiyini göstərir. Mümkünsə, ilk tanışlığın tarixi haqqında bir qədər ətraflı danışardınız.

- Böyük məmnuniyyətlə. 1987- ci ilin son günlərində, lap dəqiq desəm . dekabr ayının 28-də Xaricdə Yaşayan Həmvətənlərlə Azərbaycan Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti- “Vətən” Cəmiyyəti təsis edildi. Elçin müəllim Cəmiyyətin Rəyasət Heyətinin sədri seçildi. O zaman mən Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin xaricdə yaşayan həmvətənlər üçün nəşr etdiyi “Vətənin səsi” qəzetində çalışırdım. ”Vətən” Cəmiyyəti fəaliyyətə başladıqdan sonra həmin qəzet “Odlar yurdu” adı ilə onun orqanı kimi nəşrini davam etdirdi və

qəzetin əməkdaşları, o cümlədən mən də “Vətən” Cəmiyyətində işə başladım. O vaxta kimi Elçin müəllimi şəxsən tanımırdım. Doğrudur, Azərbaycan Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsində təhsil aldığımız illərdə ən çox oxuduğumuz, auditoriyalarda, dəhlizlərdə diskussiya, ciddi müzakirə etdiyimiz çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının 2-3 yazıçısından biri kimi Elçinin əsərlərini böyük məhəbbətlə oxuyur, yaradıcılığını izləyirdim.

Hələ “Odlar yurdu” qəzetinin ilk nömrəsinin buraxılmasına hazırlıq zamanı Elçin müəllim qəzetin baş redaktoru Ramiz Əsgərlə məni qəzetin məsələləri ilə bağlı görüşə dəvət etdi. Sözü düz, görüş çox gərgin keçdi. İndiki kimi yadımda, gözümün qarşısındadır. Elçin müəllim bizi mehriban, gülərlə qarşıladı, hal-əhval tutdu, sonra gözləmədiyimiz halda, söhbətə sərt şəkildə davam etdi: “-Mən Yazıçılar Birliyində işləyəndə ara-sıra sizin qəzet əlimə keçirdi. Hər dəfə də o qəzeti əlimə alanda, onu vərəqləyəndə əsəbləşirdim. Təsəvvür etmək çətin deyil ki, o bərbad qəzeti oxuyanda Vətən həsrəti ilə alışıb –yanan o yazıq həmvətənlər hansı hissləri keçirir?! Hansı səhifəni açırsan çoban, sağıcı, pambıqçı, sosializm yarış, partiya qurultayı, öhdəçilik, kolxoz, sovxoz.. başqa heç nə yoxdur. Əmək qəhrəmanlarından yazmaq olar və lazımdır. Lakin qədərində, həm elə yazmaq ki, onun Vətən eşqi, Vətən məhəbbəti, ülvə hiss və duyğuları təsirli olsun, oxucuda unudulmaz təəssürat yaratsın. Məqalənin hər sətirini oxuduqca həmvətənin qəlbi Vətən üçün titrəməli, Vətən sevgisi ilə dolmalı, Vətən üçün çırpınmalıdır. Həmvətən məqaləni oxuduqca Vətənlə qürur duymalı, onunla, soydaşları ilə fəxr etməlidir, ucadan, ağızdolusu deməyi bacarmalıdır ki, “Azərbaycan mənim Vətənimdir”. Elçin müəllim danışdıqca hiss olunurdu ki, onun qəzetin fəaliyyəti və bizimlə çox ciddi fikirləri var. O, qəzetin ünvanına bir qədər də kəskin iradlarını bildirdikdən sonra niyyətini açıq bildirdi: “Siz inciməyin, “Vətən” cəmiyyətinə belə qəzet lazım deyil. Mən sizi birinci dəfə görürəm, sizinlə heç bir qərəzim yoxdur. Sizin əvəzinizə də kimisə bura gətirmək arzum da yoxdur. Lakin bu şəkildə yolumuzu davam etdirə bilmərik. Mən “Vətən” Cəmiyyətinin orqanını

tamamilə başqa cür təsəvvür edir, o cür də görmək istəyirəm. “Odlar yurdu” qəzeti tariximizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, milli-mənəvi, dini dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin, dilimizin güzgüsü olmalıdır. Zaman bunu tələb edir. İndi perestroyka bizə tarixi şans yaratmışdır ki, özümüzü dünyaya təqdim edək. Siz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixini yazın, liderlərini, onların milli dövlət quruculuğu ilə bağlı fəaliyyətlərini, arzu və istəklərini təbliğ edin, ilk müstəqil dövlətimizin atributlarından, Xalq Cümhuriyyətinin süqutu səbəblərindən bəhs edin. Qəzətdə dilimizlə, tariximizlə, ədəbiyyatımızla bağlı ayrıca guşələr açın. Azərbaycan generallarını, sərkərdələrini xalqa tanıdın. Bəli, doğrudur, onların böyük qismi çar generalı idi. Amma dost da , düşmən də bilsin ki, xalqımız böyük sərkərdələr yaratmağa qadirdir. Qəzətdə elm, sənət, mədəniyyət xadimlərindən oçerklər dərc edin. Bunları bacarsanız , bir yerdə işləyəcəyik, yoxsa, açığını deyirəm, yollarımız ayrılacaq.

Sonra Elçin bizə müraciətlə soruşdu:

1. Bəlkə sizin sözlünüz, sualınız, təklifiniz var?

Elçinin iradlarının tamamilə haqlı olduğunu qeyd edib qəzetin fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklər edilməsinə çalışacağımızı, etimadı doğruldacağımızı bildirdik. Beləliklə , görüş başa çatdı. Bir neçə gündən sonra 1988-ci il yanvarın əvvəllərində “Odlar yurdu” qəzetinin ilk nömrəsi işıq üzü gördü. Elə birinci nömrədən də təqdir olundu və uğur qazandı və biz bir yerdə işləməli olduq. Bax, Elçin müəllimlə tanışlığımızın tarixi belə olmuşdu.

-Yeri gəlmişkən, Elçin müəllimin ilk və son sədri olduğu “Vətən” Cəmiyyətinin fəaliyyəti ilə bağlı nə deyərdiniz?

-Mübaligəsiz deyəcəyəm ki, “Vətən” Cəmiyyəti XX əsrin 80—ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəllərində - hələ Sovet hakimiyyətinin, rejimin və kommunist ideologiyasının mövcud olduğu illərdə leqal, lakin əsl antisovet bir təşkilat kimi fəaliyyət göstərirdi.

-Bəs dövlət orqanları, senzura, nəhayət, “Vətən” cəmiyyətinin işini tənzimləyən Əsasnamə bu cür fəaliyyətə yol verirdimi?

-Ölkədəki mövcud ictimai- siyasi vəziyyəti, mühiti, Milli azadlıq hərəkatının özü ilə gətirdiyi ab-havanı, Dağlıq Qarabağda növbəti dəfə baş qaldıran erməni separatizminin fəsadlarını, erməni vəhşiliyinin nəticələrini göz qabağına gətirmədən, onları xatırlamadan bu suala cavab vermək çətindir. Əvvəla, aqoniya vəziyyətində olan partiyanın Mərkəzi Komitəsi, senzura öz canının hayında idi. İkincisi, bütün dövlət orqanlarında, bütün səviyyələrdə və mövqelərdə qəlbi, nəbzi xalqla vuran dövlət məmurları, hüquq və inzibati orqan işçiləri də kifayət qədər idi. “Vətən “ Cəmiyyətinin Əsasnaməsi heç yada düşmürdü, Cəmiyyət öz fəaliyyətini zamanın tələbi ilə tənzimləyirdi...

- “Vətən Cəmiyyətinin fəaliyyət istiqamətləri hansılar idi və onları nəticələri barədə nə deyə bilərsiniz?

- Ən əvvəl onu vurğulamaq istəyirəm ki, “Vətən “ Cəmiyyətinin , o cümlədən “Odlar yurdu” qəzetinin fəaliyyəti nə onların mövcud olduğu illərdə, nə də sonralar kifayət qədər qiymətləndirilməmişdir. Yaxşı olardı ki, tədqiqatçılar, sahə mütəxəssisləri xalqımızın tarixində parlaq iz buraxmış, xaricdə məskunlaşmış həmvətənlərlə Azərbaycan arasında ilk dəfə mənəvi körpü yaratmış , bu ifadəni məsuliyyətlə deyirəm, milli şüurun dirçəldilməsində, milli dövlətçilik ənənələrinin təbliğində misilsiz rol oynamış Cəmiyyətin, demokratik və müstəqil mətbuatın bünövrəsinin qoyulmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmiş “Odlar yurdu” qəzetinin fəaliyyətini dərindən araşdırsın, dəyərləndirsin. Elçin müəllimin rəhbərlik etdiyi Cəmiyyətin fəaliyyət istiqamətləri çoxşaxəli, irimiqyaslı, nəticələri isə faydalı və məhsuldar olmuşdur. Onlardan bir qismini tezis şəklində xatırlamağa çalışacağam.

- “Vətən” Cəmiyyəti tarixdə ilk dəfə xaricdə yaşayan həmvətənlərlə, onları birləşdirən mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx əlaqə yaratmağa , əməkdaşlıq etməyə nail oldu;

- Xarici ölkələrdə Azərbaycan mədəniyyətini təbliğ etmək, tanımaq məqsədi ilə çox sayda mədəni- kütləvi tədbirlər, konfrans, simpozium və görüşlər keçirdi;

-Azərbaycanın ictimai- siyasi , ədəbi- mədəni həyatında , azadlıq mücadiləsində misilsiz xidmətlər göstərmiş, lakin sovet rejimi və kommunist ideologiyasının düşməni kimi böhtan və iftiralarla gözdən salınan, unudulmasına çalışılan şəxsiyyətlərin, o cümlədən Əli bəy Hüseynzadənin, M. Ə. Rəsulzadənin, Fətəli xan Xoyskinin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Ceyhun bəy Hacıbəylinin, Şəfi bəy Rüstəmbəylinin, Nəsib bəy Yusifbəylinin, Mirzə Bala Məmmədzadənin, Xəlil Xasməmmədovun, Xudadat bəy Rəfibəylinin ,Nağı Şeyxzamanlının...həyat və fəaliyyətinin, irsinin gerçək mənzərəsi ilk dəfə Azərbaycan xalqına təqdim olundu. Şərqi, islam dünyasının ilk dünyəvi, demokratik dövləti olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında geniş ictimai rəy formalaşdırıldı;

-“Vətən” Cəmiyyətinin vasitəsi ilə xalqımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mənəvi varisləri Məhəmməd Gəngərli, Əhməd Qaraca və digərləri ilə tanışlıq imkanı əldə etdi, onlar Vətəni ziyarətə gəldilər;

-“Vətən” Cəmiyyəti dünya şöhrətli şərqşünaslarla, türkoloqlarla, azərbaycanşünaslarla , onların irsi ilə ölkə ictimaiyyətini məlumatlandırdı. A. Bennixsen, T. Svyataxovski, O. Aldştatın Azərbaycanla bağlı tədqiqatları geniş əks-səda doğurdu, rəğbət qazandı. Şöhrətli sənətkarların, alimlərin, həkimlərin, mətbuat nümayəndələrinin- İbrahim Əhrari, Əyyub və Davud İmdadian qardaşları, , Səlim Turan, Rza Diqqəti , Yaqub Zurufçu , Nurəddin Qərəvi, Əkbər Behkəlam, Turxan Gənceyi, Şapur Ənsari, İren və Şirin

Məlikovalar...kimi həmvətənlərin Azərbaycana səfərləri hər dəfə hadisəyə çevrilirdi;

- “Vətən” Cəmiyyəti 20 Yanvar faciəsi haqqında rus qoşunlarının Bakıda vəhşilkilər törətdiyi vaxtdan başlayaraq bütün çətinliklərə, komendant saatına, fəvqaladə vəziyyət rejiminə baxmayaraq, teleks, telefon, video kasetlər və qəzet vasitəsi ilə həqiqəti bütün dünyaya yaydı;

-“Vətən” cəmiyyəti çirkin “erməni məsələsi”nin əsl mahiyyətinin açılması, və bədnam qonşularımızın Dağlıq Qarabağdakı separatizminin acı, ağır fəsadları, erməni vandalizmi barədə, ümumiyyətlə Cənubi Qafqazda gedən proseslərlə bağlı həqiqətləri həmvətənlərə, dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirdi;

-“Vətən” Cəmiyyətinin fəaliyyəti ilə uzun müddətdən- 1946- ildən sonra ilk dəfə Cənubi Azərbaycan mövzusu yenidən gündəmə gəldi, aktuallaşdı;

-“Vətən” Cəmiyyəti yeni əlifbanın üstünlüklərinin təbliği ilə kifayətlənmədi, ölkəmizdə ilk dəfə latın əlifbası ilə qəzet buraxdı;

--“Vətən” Cəmiyyətinin dəvəti ilə ilk dəfə ABŞ konqresinin üzvü Cim Mudi Azərbaycana səfər etdi, paytaxta gələn ilk yüksək səviyyəli rəsmi qonaq kimi Şəhidlər Xiyabanını ziyarət etdi;

- ”Vətən” Cəmiyyəti həmvətənlər arasında Azərbaycan dilini, tarixini, mədəniyyətini, ədəbi—mədəni irsini təbliğ, təşviq edir, öyrədir və sevdilir, dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşan soydaşlarımızın ünvanına küllü miqdarda qəzet, kitab, digər çap məhsulları göndərirdi;

-“Vətən” Cəmiyyəti xarici mətbu orqanları, eləcə də həmvətənlərimizin buraxdığı nəşrlərlə daim izləyir, onlarla əlaqə saxlayır və əməkdaşlıq edirdi.

Əlbəttə, bir müsahibədə Elçin müəllimin rəhbərliyi ilə “Vətən“ Cəmiyyətinin Azərbaycan adına gördüyü işi tamamilə əhatə etmək mümkün deyil. Elçin müəllimin bu Cəmiyyətdəki fəaliyyəti onun nə qədər millətpərvər, vətənsəvər, xalqımızın tarixinə, taleyinə, milli- mənəvi, dini dəyərlərimizə bağlı olduğunu, müstəqil Azərbaycanın naminə hər cür fədakarlıq etdiyini bir daha ortaya qoymuş oldu.

-Siz əslində dediklərinizlə bir görkəmli xalq xadimi obrazı yaratmış oldunuz. Bəs Elçin müəllimin yaradıcılığı barədə qənaətləriniz necədir?

-Elçinin bədii irsi, tərcümələri, ədəbi tənqid və onun problemləri haqqında məqalələri ilə bağlı çox yazılmış, əsərlərinin ideya-məzmunu, sənətkarlıq məsələləri, dili, üslubu, süjet və kompozisiyası barədə sanballı tədqiqatlar aparılmış, dissertasiyalar qələmə alınmış, əsərləri bir çox dillərə tərcümə olunmuş, xarici ölkələrdə nəşr edilmiş, pyesləri respublikanın, Türkiyənin, İngiltərənin nüfuzlu teatrlarında oynanılmış, ssenariləri əsasında filmlər çəkilmişdir. Elçin ilk yaradıcılığından ədəbi mühitin, ədəbi tənqidin, ən əsası isə oxucu auditoriyasının daim diqqət mərkəzindədir. Elçin yaradıcılığının bədii gücü, estetik xüsusiyyətləri, tarixi-fəlsəfi mahiyyəti və dəyəri, yazıçının milli ədəbiyyatımızın inkişafındakı yeri, əvəzsiz rolu... barədə Məmməd Cəfər Cəfərov, Mir Cəlal, Məmməd Arif, Həmid Araslı, Mirzə İbrahimov, Mehdi Məmmədov, Kamal Talıbzadə, Əziz Mirəhmədov, Bəkir Nəbiyev, Yaşar Qarayev, Yusif Səmədoğlu, Anar, Kamal Abdulla, Nərgiz Paşayeva, Tofiq Hacıyev, İsa həbibbəyli, Nizami Cəfərov , Nizaməddin Şəmsizadə, Nizami Tağısoy, Vilayət Quliyev, Kamil Vəliyev, İmamverdi Əbilov, Cahangir Məmmədli, Vaqif Yusifli... kimi qələm sahibləri fikir söyləmişlər. «Bədii dərk duyğusu güclü və cəlbedici» (Məmməd Cəfər), «sinəsində şəfqətli sənətkar ürəyi gəzdirən» (Əziz Mirəhmədov) Elçin «rəməzdən, bədii-fəlsəfi şərtikdən, kəskin məcazdan cəsərtlə istifadə edir, psixoloji əhvali-ruhiyyəni detalda əyaniləşdirən mizanlar və cizgilər axtarır, onlara görümlü, baxımlı, obrazlara çevirən epitetlər tapır» (Yaşar Qarayev), odur ki, «əsərlərində

ən xırda, gözəgörünməz obraz belə az və ya çox dərəcədə, öz dünya tutumunda filosofdur» (Aydın Məmmədov). Bütün bunlar və onlarca bu cür qənaətlər 1959-cu ildə «O inanırdı» adlı hekayəsi ilə ədəbiyyata qədəm qoyan, sonralar çox sayda hekayənin, «Toyuğun diri qalması», «Dolça», «Poçt şöbəsinə xəyal», «Bir görüşün tarixçəsi» və sair kimi povestlərin, «Mahmud və Məryəm», «Ağ dəvə», «Ölüm hökmü» adlı romanların, son dövr ədəbi, mədəni həyatında əks-səda doğuran bir sıra pyeslərin müəllifi Elçinin - «Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən birinin» (Kamal Talıbzadə) özünəməxsus, təkrarsız yaradıcılığına layiqli, qədirli münasibətin təzahürüdür. Əlbəttə, Elçin yaradıcılığı haqqında söz demək məsuliyyət tələb edir. Mən yazıçının əsərləri barədə 10-a yaxın məqalə yazmış və mətbuatda dərc etdirmişəm. Həmin məqalələrin birində yazdığım kimi, «Mahmud və Məryəm», «Ağ dəvə», «Ölüm hökmü» adlı romanları, «Bir görüşün tarixçəsi», «Toyuğun diri qalması», «Dolça» və s. kimi povestləri, «Dəlixanadan dəli qaçıb, yaxud mənim sevimli dəlim», «Mənim ərim dəlidir» və s. kimi pyesləri, onlarla hekayəsi çoxlu kinossenariləri, sanballı elmi monoqrafiyaları, uğurlu tərcümələri ilə ədəbi mühitdə özünəməxsus yer tutan Elçinin təbirincə desək, bədii yaradıcılıqla, tədqiqatlarla məşğul olarkən ən əsas qayəsi, məqsədi, amalı ideologiyaya yox, ədəbiyyata, sənətə xidmət etmək olmuşdur. Elə buna görədir ki, onun əsərlərini azərbaycanlılarla bərabər rus, ingilis, fransız, alman, ispan, macar, ərəb, türk, fars ... oxucuları da məhəbbətlə mütaliə edir, elə buna görədir ki, onun pyeslərinin tamaşaları anşlaqla keçir, elə buna görədir ki, onun ssenarilərinin əsasında çəkilən filmlər ekranlardan düşmür. Elçinin əsərləri məhz müəllifin ədəbiyyat və sənətə xidmət amalı ilə yazıldığı üçün yaşamaq hüququ qazanmışdır.

- *Siz Elçin yaradıcılığından bəhs edərkən onun çoxşaxəli olduğunu vurğulamışdınız.*

- Təəssüf ki, bu barədə indi geniş danışmağa, bir müsahibə çərçivəsində bütün fikirləri söyləməyə imkan yoxdur. Lakin Elçinin publisistikasının, ədəbi

tənqidinin, tərcümələrinin hərəsinin ayrı-ayrılıqda ədəbiyyatımızda öz çəkisi, öz yeri olduğu inkaredilməz həqiqətdir.

- Son vaxtlar Elçinin “Baş” romanı gündəlikdən düşmür. Bu əsər haqqında fikriniz maraqlıdır.

- Yəqin, Siz də mənim bu sözümə şərik olarsınız ki, Azərbaycanın müstəqillik illərində “Baş” romanı qədər geniş əks-səda doğuran, ədəbi ictimaiyyətin, mətbuatın diqqətini çəkən ikinci bir əsər olmamışdır. Bir cümlə ilə desəm, çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında “Baş”ın yeri başdadır. Təsadüfi deyil ki, qısa müddət ərzində bu əsərlə bağlı bəlkə də onlarca məqalə yazılmışdır. Əsərin sorağı Türkiyədən, Almaniyadan, Avropanın digər ölkələrindən gəlməkdədir. Bu romanla bağlı fikrimi görkəmli alim Nizami Cəfərovun “Tarixin müasirliyi və ya “Baş”ın metafizikasından “O”nun apokalipsisinə” adlı məqaləsindən kiçik bir sitatla bitirmək istəyirəm. “Hər şeydən əvvəl onu deməliyəm ki, roman həm mövzusunə (tarixi- informativ fakturasına), həm ideya- məzmununa, həm də poetexnologiyasına görə yalnız Azərbaycan deyil, ümumən dünya ədəbiyyatında hadisə sayıla bilər. Və dərin inamımıza görə, romanın çoxlu dəyərləri, məziyyətləri içərisində əsas odur ki, böyük yazıçı- mütəfəkkir Tarixi zədələmədən, hadisələrin mürəkkəb dinamik sistemini bütün təbiiliyi ilə alaraq ona müasir (modern!) sosial-fəlsəfi təfəkkür səviyyəsindən baxmaq təcrübəsi vermişdir ki, bu baxış nə qədər tarixidirsə, bir o qədər də müasirdir. .. “Baş” yalnız ideya-məzmunu ilə deyil, yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə də qeyri-adi bir əsərdir”.

-İstərdim, bir qədər də Elçinlə münasibətləriniz haqqında danışsınız. Axı, uzun müddətdir ki, bir yerdə çalışırsınız.

- Mən Elçinlə işləməyə başlayan gündən onun son dərəcə həssas, diqqətli, ciddi, məsuliyyətli, tələbkar, qətiyyətli, prinsipial olduğunu olduğunu dərk etmiş və hər zaman da onun etimadını doğrultmağa səy göstərmişəm. Elə bilirəm ki, ,

üzərimə düşən vəzifələri həmişə layiqincə yerinə yetirməyə səy etmiş, istəklərimə nail olmuşam.

- İnciməyin, inandırıcı deyil ki, 30 ildə bir dəfə də olsun, narazılıq, irad olmasın.

-İş olan yerdə müəyyən kəm-kəsirlərin, xırda qüsurların olması təbiidir, qaçılmazdır. O ki, qaldı, narazılığa. Bəli, bir dəfə Elçin müəllim çox ciddi, kəskin şəkildə mənə iradını bildirmiş, açığını deyim ki, incimişdir. Mən və Milli Arxiv İdarəsinin Anar adlı bir əməkdaşı Əhməd Ağaoğluna aid sənədləri onun Türkiyədə yaşayan nəvəsi Təkdaş Ağaoğlundan almaq və bizim Milli Arxiv İdarəsinə təhvil vermək məqsədi ilə İstanbula ezam olunduq. Burada da, Türkiyədə də hamı bu fikirdə idi ki, bu səfər əbəs yerədir və biz də o sənədləri əldə edə bilməyəcəyik. Buna baxmayaraq, biz getdik, çox çətinliklə də olsa, 85 yaşlı Təkdaş bəyi dilə tutub sənədləri aldıq və Milli Arxiv İdarəsinə təhvil verdik. Səfərlə bağlı təəssüratlarımı Elçin müəllimə danışmaq istəyəndə o, sual verdi:- Əhməd bəyin qəbrini ziyarət etdinizmi?. Mən gərgin işlədiyimizi, sənədləri aldıqdan sonra da ezamiyyət vaxtının bitdiyini, təyyarə biletlərinin əvvəlcədən alındığını , ona görə də məzarı ziyarət edə bilmədiyimizi təəssüflə bildirəndə Elçin müəllim bərk əsəbiləşərək “- Heç nə sizə bəraət qazandırmır, mən bunu səndən heç gözləməyirdim. Sənədləri gətirdiyinizə görə sağ olun, amma , bu bağışlanılmağa əsas vermir”-dedi.

-Elçin müəllimin ad günündə ona arzularınız bilmək istərdik.

-Elçin müəllim bu gün də gənclik həvəsi ilə yazıb yaradır, ölkənin görkəmli, nüfuzlu dövlət xadimi kimi müstəqil Azərbaycanın daha da tərəqqisi naminə fədakarlıqla çalışır, ölkə Prezidentinin qarşıya qoyduğu vəzifələri icrası üçün səy və bacarığını əsirgəmir. Mən Elçin müəllimə möhkəm can sağlığı, yaradıcılıq uğurları, dövlət quruculuğu işində ona etibar edilmiş məsul sahədə yeni nailiyyətlər arzulayıram.

"Ədəbiyyat qəzeti", 14 may 2016,
modern.az, 12 may 2016,
"Kaspi" 26 may 2016.

Sirli, sehirli sətirlər

Tələbəklik illərində sıx əməkdaşlıq etdiyim mətbu orqanlarından biri də "Bakı" axşam qəzeti idi. İstedadlı və təcrübəli şöbə müdiri, Əməkdar mədəniyyət işçisi Əlabbas Əliyev qayğıkeş, diqqətli olduğu qədər də təlabkar idi: o, bəzən redaksiya ilə əlaqə saxlayan tələbələrlə ştatdankənar müxbir kimi yox, ştatda olan əməkdaş kimi rəftar edirdi: "Dünən niyə gəlməmişdiniz?", "Materialı nə vaxt verəcəksiniz?", "Şənbə nömrəsinə bir yazı hazırlayın", "Vaxt tapıb bu məqaləyə əl gəzdirin", "Sərlövhe seçəndə iki, uzaqbaşı üç sözdən istifadə edin, çalışın ki, cəlbedici, diqqətçəkən olsun!"- kimi tələblərə, tövsiyələrə, tapşırıqlara öyrənmişdik.

Əlabbas müəllimlə növbəti görüşümüzdə əlimdəki vərəqlərə işarə vuraraq:
- Nə yazmısan?-deyə soruşdu.

1. Bu bir tənqidi yazıdır, "Azərbaycan təbiəti" jurnalı üçün nəzərdə tutmuşam. Bilmirəm, dərc edərlər, yoxsa, yox?

2. Yaxşı yazdırsa, niyə də dərc etməsinlər.Otaqda var-gəl edərək təblə, həvəslə şeir deməyi, ucadan monoloq söyləməyi xoşlayan Əlabbas müəllim yazını da, vərəqləri də bir andaca unutdu:

Uzaqdan baxıram ağappaq, qəşəng;

Yaxına gəlirəm: qar kif atıbdır.

Qələm inciməsin gözümdən gərək,

Qələm də gözümlü çox aldadıbdır.

Ucaboylu, cüssəli Əlabbas müəllim ilk baxışda qaraqabaq, tündməçaz görünsə də, ürəyiyumuşaq və gövrək insan idi. Bu dəfə də kiprikləri nəmləndi, gözləri yaşardı, bir-iki dəfə udqundu:

3. Mən şair Məmməd Arazı sakit oxuya bilmirəm. Özümdən asılı deyil, əsirəm, coşuram. Hər sətiri sanki mənim qəlbimin səsidir ,o qədər doğma, o qədər əzizdir ki. Bax gör, nə yazır:

Uzaqdan-uzağa xoşuna gəlsəm,
Məni dindirməyə tələsmə hələ.
Tanımaq istəsən məni, əvvəl sən
Tanış ol, bu kiçik nəğmələrimlə
Məni şerimdə gəz bir insan kimi,
Qəlbimdə nə varsa ona demişəm,
Anadan bacıdan gizlətdiyimi
Kağızdan, qələmdən gizlətməmişəm.

Əlabbas müəllim sonuncu sətiri bitirən kimi:

- Deyəsən mətləbdən uzaqlaşdıq?! Yox, uzaqlaşmadıq. Onu deyəcəkdim ki, məqaləni apar redaksiyaya, şəxsən özünə təqdim et, bəyənsə, çap edəcək.

Bu zaman şöbənin əməkdaşı Qüdrət Piriyeu (Əməkdar jurnalist Hacı Qüdrət Piriyeu hazırda “Xalq qəzeti”nin əməkdaşdır) adəti üzrə Əlabbas müəllimdən icazə alıb söhbətimizə qoşuldu, üzünü mənə tutdu:

4. Məmməd Araz yaxşı sözə dəyər verən böyük sənətkardır. Sənin yazında işıqlı bir fikir, yeni bir söz görsə, hesab et ki, məqalən “Azərbaycan təbiəti”ndə dərc olunubdur. Qaldı xırda kəm-kəmkəsirlərə , o kimdə olmur ki, düzələndir. Şair özü də bu barədə gözəl deyib:

Söz gərək ox keçməz qayadan keçə,
Yoxdursa sözünün kəsəri yazma.
Özün sevməyincə, sevilməyincə.
Özgədən məhəbbət əsəri yazma.
Eyb etməz uçuşda yıxılsan bir az,
Təki deməsinlər qanadsız quşdur.
Göyləri fəth edən bir ana tərlan
Kim deyir balaykən yıxılmamışdır.

Qüdurət Piriyev özünəməxsus şəkildə gözlərini qıyıb sınaıçı nəzərlərlə Əlabbas müəllimə nəzər salanda o, uca bir səslə davam etdi:

Elin nəfəsidir ən böyük əsər,
Duysan da, özümü öyə bilmərəm.
Yüz bülbül səsi də mənə versələr,
Elsiz bir nəğməmi deyə bilmərəm.

Son nöqtəni Əlabbas müəllim qoydu:

-Məqaləni bəyənəməsə də bu görüşdən uduzmasan, ən azı canlı klassiklə beş-on dəqiqə həmsöhbət olacaqsan.

Təcrübəli həmkarlarımla Məmməd Araz irsinə, şəxsiyyətinə sonsuz sevgisi və vurğunluğu məni elə ruhlandırılmışdı ki, bir an əvvəl böyük şairi görmək, onunla salamlamaq, əlini sıxmaq üçün ürəyim atlandı...

Nə vaxt və necə VII mərtəbədən – “Bakı” qəzetinin redaksiyasından II mərtəbəyə - “Azərbaycan təbiəti” jurnalının redaksiyasına endiyimi bilmədim.

Baş redaktorun qəbul otağındakı katibə son dərəcə mülayim, eyni zamanda da mehriban səslə:

- Sənə nə lazımdır? -deyə soruşdu.

5. Jurnalistika fakültəsinin tələbəsiyəm. Məqalə yazmışam. Onu Məmməd müəllimə vermək istəyirəm-deyə cavab verdim.

Katibə tərzini dəyişmədi:

6. Çox gözəl. Məmməd müəllim üzbəüz otaqda əyləşir. Qapının üstündə “Məsul katib” yazılıb. Məqalənizi verin ona.

Mən bir an nə deyəcəyimi bilmədim, dilim topuq vurdu:

- Məmməd müəllim, Məmməd Araz məsul katibdir?

7. Katibə gülümsədi:

8. - Yox, məsul katib Məmməd Aslandır, yazını ona vermək lazımdır.

9. Bəs Məmməd Arazı görmək olmaz?

10. Niyə olmur, keçin içəri.

Qapını astadan taqqıldadıb, ehmalca araladım:

-Olar, Məmməd müəllim?

Məmməd müəllim göz gəzdirdiyi qəzeti kənara qoydu:

11. Gəlin, gəlin- dedi.

Bu an bəlkə dünyanın ən xoşbəxtlərindən biri idim. Həyəcanımın həddi-hüdudu yox idi. Misraları ilə böyüdüyümüz, sətirləri ilə nəfəs aldığımız şairin hüzurundayam bir azdan onun əlini sıxacaq, onunla söhbət edəcək, onunla ünsiyyətdə olacağam.

Özümü təqdim etdikdən sonra, yay tətildə Qəbələ rayonunda təbiətə qarşı olan biganə, eyni zamanda qeyri-məqbul münasibətdən tənqidi yazı hazırladığımı bildirdim. Məmməd müəllim yazıya gözucu nəzər saldı, bir-iki sual verdi, sonra:

12. Lap yaxşı. Qoy qalsın, baxarıq- dedi.

Məmməd müəllimdən belə tez ayrılmaq istəmirdim: bir bəhanə ilə onunla daha çox təmasda olmaq, onu daha çox danışdırmaq istəyirdim:

13. Məmməd müəllim, sizin vaxtınızı almağa insafım da yol vermir. Amma istərdim ki, məqaləni siz oxuyasınız, sizin fikrinizi bilmək istərdim.

Məmməd Araz bunu gözləmirdi. Üzünə təbəssüm qondu:

-Gənc şairlərin şeirlərini belə atüstü oxumuşam. Amma məqalə... yaxşı, yaxşı, oxuyaram. Yazının təəssübünü çəkirsən, bu çox xoşuma gəldi. Həm də tələbə olduğuna görə oxuyacağam.

Arada bir-iki sual verən Məmməd müəllim, məqaləni oxuyub:

14. Sən yetkin jurnalist sən ki! Əla, çox xoşuma gəldi. Bu məqaləni növbəti nömrələrin birində mütləq verəcəyik.

Məmməd Arazın sözlərindən az qala bihuş olmuşdum, elə həyəcanlanmışdım ki, qeyri-ixtiyari dilləndim:

15. Məmməd müəllim, yay mövsümü başa çatıb. Bu yazını indi verməsəniz, qışda dəyərini itirəcək. Bir az tez vermək olmaz?

Elə bunu demişdim ki, Məmməd müəllimi gülmək tutdu, az sonra ciddi şəkildə:

- Zarafat bir yana, sən doğru söyləyirsən. Bu yazının vaxtı elə indidir-deyərək əlini uzadıb zəngin düyməsini basdı.

Katibə qapını acdı:

16. Məmmədi bura çağır.

Heç bir dəqiqə keçmədi ki, Məmməd Aslan ("Azərbaycan təbiəti"nin məsul katibi) gəldi. Məmməd Araz üzünü ona tutub

17. Jurnalistikanın tələbəsidir. Yaxşı bir yazısı var. Bu nömrədə yerləşdirmək olar?

18. Məmməd Aslan təəccüblə:

19. Ay qağa, 17-ci nömrə mətbəədə çapdadır, bəlkə çapı qurtarıb .18, 19-un materialları da hazırdır, nabor yığılıb, korrektura olunub, maketləri də tutmuşam. Bəlkə 20-ci nömrədə...

Məmməd Araz şair dostunun sözünü təbəssümlə kəsdi:

-Yox e, istəyirəm ki, bu məqaləni bu nömrə verək.

Məmməd Aslan dediyindən dönmək istəmirdi:

-Onda gərək bütün jurnalın materiallarını yenidən yığaq, yenidən vyorstka edək, yenidən çap edək. Buna ən azı 10-15-gün lazımdır.

Məmməd Araz israr etdi:

-Bu həcmdə bir materialı çıxardaq, bunu onun yerinə verək.

Məmməd Aslan dözmədi, ayağa qalxdı:

-Mən maketi gətirim- deyib çıxdı.

Mən pörtmüş halda günahkar kimi Məmməd Araza baxdım:

-Məmməd müəllim, eybi yoxdur imkan olanda verərsiniz. Narahat olmayın.

Məmməd Araz:

-Burda nə var ki, yox, yox...

Bu arada Məmməd Aslan maket-materiallarla içəri girdi.

-Baxın, jurnal hazırdır. Bu yazını (o mənim yazıma işarə vururdu) yalnız ortadakı qoşa səhifədə yerləşdirmək olar. O, material da bundan xeyli böyükdür. Başqa heç cür mümkün deyil.

Məmməd Araz:

20. Bax, elə o ortadan qoşa səhifəni çıxart bu materialı ver, qalan boş hissəyə də rəssam illüstrasiya çəksin onu , yaxud bir şəkili yerləşdirin.

Məmməd Aslan razılaşmalı oldu. Heç bir həftə keçmədi ki, “Tüstü” adlı məqaləm “Azərbaycan təbiəti” jurnalında dərc olundu. Əlabbas Əliyev və Qudrət Piriyev yazının bu qədər tez dərc olunmağına çox təəccübləndilər, mən onlara Məmməd Arazla görüşümü təfəsilatı ilə danışdım...

Əlbəttə, biz jurnalistika fakültəsinin 70-80-cı illər tələbələri ədəbi mühitlə, ədəbi proseslə ciddi maraqlanır, tez-tez yazıçı və şairlərlə görüşürlər keçirir, mətbu orqanlarla, radio və televiziya ilə sıx əlaqə yaradırdıq. Bizim auditoriyadan Məmməd Araz poeziyasının ətri əskik olmurdu. Həm qrup yoldaşlarımız arasında şairlər, şair təbiətli tələbələr çox idi, həm də fakültəmizdəki ab-hava bu vətəndaş poeziyasını auditoriyalarımıza və qəlbimizə hopdurmuşdu. Təkcə bizim fakültəmizdə yox, bütün Universitet həyatında Məmməd Araz şerinin, sözünün, Məmməd Araz nəfəsinin izi vardı.

Yaxşı xatırlayıram. 1982-ci il idi. Universiteti yenicə bitirib “Odlar yurdu” qəzetində müxbir işləyirdim. Qəzetə müsahibə hazırlamaq məqsədi ilə Universitetin elmi işlər üzrə prorektoru, Əməkdar elm xadimi, respublika Dövlət mükafatı laureatı, fizika-riyyaziyyat elmləri doktoru, Yəhya Məmmədova müraciət etdim. Təbiətə təvazökar insan olan prof. Y.Məmmədov razılıq verdi və biz görüş vaxtı təyin etdik. İlk sualım onun şəxsi həyatı, elmi axtarışları, pedaqoji ictimai fəaliyyəti ilə bağlı idi. Sonda professordan “Odlar yurdu”nun oxucularına arzularını soruşdum. O, fikirləşmədən;

21. Məmməd Araz poeziyasını oxusunlar. Mənim bütün arzularım, istəyim orda var. Vətənə, anaya-ataya, ailəyə məhəbbət , milli-mənəvi dəyərlərə, adət-ənənələrə hörmət, doğma diyarın daşına, qayasına, gülünə, çiçəyinə , insanlara vurgunluq, dostluğa sədaqət bir sözlə, bütün bəşəri hiss və duyğular Məmməd Araz şeirlərində ən yüksək səviyyədə tərənnüm edilib, öz əksini tapıb. Mən sizə və oxucularınıza da Məmməd Araz poeziyasından qidalanmağı,

bəhrələnməyi arzulayıram. Qoy onlar bu poeziyanın işığı ilə, eşqi ilə Azərbaycan torpağının daha da qüdrətlənməsi , şöhrətlənməsi naminə çalışsınlar . Sözümü isə böyük şairin dillər əzbəri olan şeirlərindən birinin misraları ilə bitirirəm.

Vətən mənə oğul desə, nə dərdim,

Mamır olub qayasında bitərdim.

Bu torpaqsız harda, nə vaxt, nə dərdim

Xəzanımdır, xəzanımdı xəzanım....

Bu söhbətin üstündən 3-4 gün sonra “Odlar yurdu” qəzetində “Vətən mənə oğul desə...” adlı müsahibəm dərc olundu və həmin yazı prof. Y. Məmmədovun Məmməd Arazdan söylədiyi bəndlə bitirdim.

Məmməd Araz poeziyasının qüdrətindən, gücündən, bədii- fəlsəfi məziyyətlərindən , dilindən, üslubundan yazmaq qurtarmaq olmur. Bax, bu onun irsinin canlılığına, həmişəyaşarlığına dəlalət edir. Onun sətirlərində səslənən fikirlər, misraları ilə yaranan duyğular, hisslər-həyəcanlar bizim yoldaşımızdır, həmdəmimizdir. Bu irs elə ecazkar, sehirlə, təsirli, elə zəngin həm də tükənməz milli sərvətə çevrilmişdir ki, oradan hamıya pay düşür.

Ötən əsrin 50-60-70-80-cı illərində həyat, düşüncə tərzini bugünkündən kəskin fərqlənirdi. Məmməd Araz sözü həmin dövrdə böyük gücə, qüdrətə sahib idi. Bu gün həyat bam-başqadır. Məmməd Araz sözü eyni dəyərini, təzəliyini, tərəvətini saxlayıb, O, dövrdə də, bu gün də, əminəm ki, sabah da Məmməd Araz şeiri həyəcanlandıracaq, coşduracaq, fikirə qərq edəcək, düşündürəcək, gözə nur, dizə taqət, beyinə qida verəcək. Bəzən sözlər də ölür, arxaıqlaşır, çünki işlənmir, yadlaşır, təsir gücünü itirir. Amma Məmməd Araz sözünün özü qida mənbəyidir. Yaşatdığı kimi də yaşayır, həyat durduqca da, belə olacaq.

...Ən ağır günlərimdən biri idi. Necə gün idi ki, anam dünyasını dəyişmişdi. Özümə yer tapa, toxtaya bilmirdim. Gözümə Məmməd Arazın kitab rəfindəki əsəri sataşdı. Şairin anasının vəfatı ilə bağlı təsirli şerlərini dəfələrlə oxumuş, onun kədərinə , qəminə şerik olmuşdum. Bu dəfə həmin şeriləri özüm üçün , öz anama ünvanlamış əsərlər kimi oxuyurdum:

Necə yad görürəm doğma yerləri...

İlk dəfə qarşıma çıxmadı anam,

İlk dəfə anasız açdım səhəri,

İlk dəfə anamsız düşəcək axşam.

Uyuşa bilmirəm kəndimizə ta,

Başqa nəğməlidir bulaqlar indi.

Sanki mənə tərəf əyilmir hətta,

Mənsiz çırpılmaz bulaqlar indi.

Anasının vəfatı ilə şairdə yaranan hiss həyacan, duyğu və düşüngələr o qədər doğma, o qədər yaxındır ki, elə bil Məmməd Araz bu şeiri elə bil mənim üçün yazıb:

Demə ki, bacım- anam əvəzi,

Qardaş etibarlın bəs hara getdi?!

Bir də bu yerlərə dönməz həvəsim

Anamla birlikdə məzara getdi

Anamın vəfatından sonra gözümün önündə həyatımızdəki rəngarəng, ətirli çiçəklər sanki bir anda saralıb-solur, bağımızdakı nəhəng, iri gövdəli şabalıd, qoz, alma-armud ağaclarının elə bilki, qədi-qaməti bükülürdü. Məmməd Araz kimi fəryad qoparmaq istəyirdim:

Elə bil yarpızın dəyişib tamı

Nanənin ətri də azalıb bir az

Çağırın, çağırın əziz anamı

Belə bağça olmaz, belə bağ olmaz.

Şair oxucunun nəbzini elə hərəkətə gətirir, yaddaşını elə təzələyir, ürəyini elə təlatümləndirir ki, adicə sözlərin Məmməd Araz deyimində necə böyük qüdrətə sahib olduğuna heyrətlənirsən:

Nə lovğalıq bilin, nə də ki, ayıb,

Mən daha köcəri, köcəri quşam.

Bu gecə üstümü örtən olmayıb,

Bu gecə yamanca soyuqlamışam .
 Anam cümə günü yır-yığış elər
 Samavar odlayıb, ocaq qalardı,
 Elə bil o günün çayı ətirli
 Xörəyi daha da tamlı olardı....
 Qəribə gəlsə də, mənə o inam,
 Anam bu dünyada köçəndən bəri
 Özüm də bilmədən harada olsam
 Evə tələsirəm cümə günləri.

Məmməd Araz şeirləri həmişə olduğu kimi bu dəfə də qəlbim kimi qələmimə də təsirsiz ötüşmür. 1999-cü ilin 29 noyabrında anamın xatirəsinə yazdığım və “Azərbaycan qadını” jurnalının 2000-ci il tarixli 6-cı nömrəsində dərc olunan “Səninlə” adlı məqalədə Cəfər Cabbarlı, Rəsul Rza ilə yanaşı Məmməd Arazın da müqəddəs varlığa –analara həsr etdiyi şeirlərdən sitatlar gətirirəm...

Görkəmli sənətkar Məmməd Araz yaradıcılığa ötən əsrin 50-ci illərində başlamış və elə ilk şeirlərindən Azərbaycan poeziyasına yeni nəfəs gətirməklə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini çəkmişdir.

Milli şairin “Sevgi nəğmələri” adlı ilk şeirlər kitabı 1959-cu ildə nəşr olunmuşdur. Sonralar “Üç oğlan atası”, “Araz axır”, “Mən səni taparam”, “Anamdan yadigar nəğmələr”, “Ömür karvanı”, “İllərdən bəri”, “Qanadlı qayalar”, “Atamın kitabı”, “Həyatın və sözün rəngləri”, “Oxucuya məktub“, “Aylarım, illərim”, “Dünya sənin, dünya mənim”, “Dünya düzəlmir”, “Daş harayı”, “Ağlayan qayalar” adlı kitabları poeziya şevərlərin ixtiyarına verilmişdir. 60-illə yaxındır ki, Məmməd Araz sözü yüksək bədii-estetik keyfiyyətləri əsl vətəndaş mövqeyi, xalq ruhuna bağlılığı və aktuallığı ilə seçilir. Şairin sözü, sənəti ilə tanış olan hər kəs bütün varlığı ilə bu poeziyaya vurulur, bu irsin həqiqətən əbədiyaşarlılığına dərinləndən inanır.

Haqqın var yaşamağa
 (M. Araz yaradıcılığı haqqında məqalələr toplusu).

Bakı, "OI" MMC, 2013, 571 səh.

Birincilərdən biri, yaxud Muxtar Abduyev yolu

Qədim Qəbələdən pərvazlanan İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, İbrahim bəy Musabəyov Azərbaycanın ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatında parlaq, silinməz iz buraxmışlar. İlk Azərbaycan generallarından olan İ.Qutqaşınlı realist nəsrin və bədii publisistikanın yaratıcılarından, Salman Mümtazın təbirincə desək, Avropa üsul və təsirində ilk hekayə yazan ədibimizdir. Rusiya imperatoru Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz bölməsinin və Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyətinin ilk azərbaycanlı həqiqi üzvü olan İsmayıl bəy, həm də Azərbaycanın ilk kartoqrafıdır. Böyük maarifçi İ.Qutqaşınlı Şamaxıda ilk dünyəvi təhsil verən məktəbin bünövrəsini qoymuşdur. Şərq, türk-islam dünyasında ilk demokratik dövlətin qurucularından olan Şəfi bəy Rüstəmbəyli də Azərbaycan tarixi ilə bağlı bir çox ilklərə imza atmışdır, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi dövlət qəzeti olan «Azərbaycan»ın ilk baş redaktoru olmuşdur. İstedadlı yazıçı və ssenarist İsmayıl bəy Musabəyovun da taleyinə ilk cığır açmaq nəsim olmuşdur. Onun «Neft və milyonlar səltənəti» əsəri əsasında ilk Azərbaycan filmi çəkilmişdir. Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunları, məktəb, maarif fədailəri Süleyman bəy Səlim bəy oğlu Əbdürrəmanbəyzadə, Balabəy Astan oğlu Sultanov , hüquqşünas- publisist Süleyman bəy Mehdibəy oğlu Musabəyov öz əməlləri və əsərləri ilə adlarını nəinki Qəbələ , eləcə də Azərbaycanın tarixinə yazmışlar.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, Azərbaycan türkologiyasının yaratıcılarından biri Cabbar Əfəndizadə, AMEA-nın həqiqi üzvü Firudin Haşımzadə, AMEA-nın

müxbir üzvləri Vahid Qəhrəmanov, Umnisə Musabəyova, Məcid Mərdanov, Qara Əhmədov, Paris Elm, Tarix və Fəlsəfə Akademiyasının həqiqi üzvü Yusif Musabəyov, Nyu-York Akademiyasının həqiqi üzvü Qaryağdı Səfərəliyev, professorlar Dursun Hüseyinov, Cahangir Qəhrəmanov, Xəlil və Xalid Əlimirzəyevlər, Musa Məmmədov, Natiq Yusifov, Salam Abdullayev, Minirə Qarayeva, Cahangir Şıxməmmədbəyov, Ələkbər Kərimov, Almaz Qaragözova, Elxan Kərimov, Vaqif Əhmədov, Elman Məmmədov, Əbdülsəid Əzizov, Baloğlan Şəfizadə, Muxlis Hacıyev... və bir çox adını çəkə bilmədiyimiz digər alimlər də sələflərinin yolu ilə getmiş, çalışdıqları sahələrə yenilik gətirmiş, elmin inkişafına töhfə vermişlər. Belə alimlərin cərgəsində «Azərbaycan meliorativ torpaqşünaslıq və torpaqların meliorasiyası elmlərinin əsasını qoyan, torpaqların rekultivasiyası laboratoriyasının yaradıcısı» (Səyyar Xəlilov. AMEA-nın akademiki. O, vüqarlı bir ömür yaşadı. «Azərbaycan» qəzeti, 12 yanvar 1998-ci il), kənd təsərrüfatı elmlər doktoru, professor AMEA-nın müxbir üzvü Muxtar Abduevin özünəməxsus yeri vardır. İstedadlı alimin ötən əsrin 50-ci illərinin əvvəllərindən başladığı tədqiqatları sayəsində torpaqşünaslıq elmi üçün tamamilə yeni elmi-nəzəri nəticələr ortaya çıxarılmış və sahənin sürətli və səmərəli inkişafına təkan verən təkliflər irəli sürülmüşdür. Maraqlı və təqdirəlayiqdir ki, fədakar alim elmi-nəzəri mülahizələri, fikirləri zamanı yalnız öz araşdırmalarına, Şirvan, Qarabağ, Mil düzlərində, Siyəzən-Sumqayıt massivlərində, laboratoriyalarda apardığı saysız-hesabsız təcrübələrinə, müşahidələrinə əsaslanmır, eyni zamanda mükəmməl bildiyi rus və ingilis dilləri sayəsində dünya alimlərinin irsində irəli sürülən müddəaları da nəzərə alır və onlara münasibət bildirirdi. Xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır ki, uzaqgörən alimin şoranlaşmanın mənşəyi və təkamülü, onun qarşısının alınması, torpaqların sağlamlaşdırılması və istifadəsinə dair təklif və tövsiyələri bu gün də aktualdır, əhəmiyyətlidir. «Mil düzü torpaqlarının meliorativ yaxşılaşdırılması» (Bakı, AMEA nəşriyyatı, 1957, 2003), «Şirvan düzü torpaqlarının şorlaşması və onunla mübarizə tədbirləri» (Bakı, AMEA nəşriyyatı, 1957, 2003), «Azərbaycanın düzənlik hissəsinin delüvial formada şorlaşmış torpaqları» (Bakı, AMEA

nəşriyyatı, 1960, 2003), «Azərbaycanda şorakət torpaqlar və onların yaxşılaşdırılması» (Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1961, 2003), «Delüvial formalı şorakət torpaqlar və onların meliorasiya məsələləri» (Bakı, AMEA nəşriyyatı, 1968, 2003), «Azərbaycanın gilli şorakətlərinin sürətli meliorasiyası» (Bakı, AMEA nəşriyyatı, 1977, 2003) adlı kitablarında qaldırdığı problemlərə, eləcə də «Dağlarım mənim» adlı şeir kitabında toxunduğu mövzulara (Bakı, 2003) əsasən bu qənaətə gəlmək olar ki, M.Abduevin tədqiqatlarının dairəsi geniş, fəaliyyəti çoxşaxəli olmuşdur. Bu onun araşdırmalarına pərakəndəlik gətirməmişdir. Əksinə, qaldırılan problemin kompleks və əsaslı həllinə yardım etmişdir. İşləmək həvəsi, axtarmaq, tapmaq ehtirası, yeniliyə meyli, marağı, eyni zamanda illərlə topladığı zəngin təcrübəsi hesabına M.Abduev yaradıcılığının məhsuldarlığı ilə diqqəti çəkir. Onun qələmə aldığı 150-dən çox elmi məqaləsində ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrində şorlaşmış torpaqların spesifikasiyası, şorlaşmanın tipi, dinamikası, islahı, torpaqlarda duzların diffuziya prosesi, bitki kütlələrinin və istehsalat tullantılarının məhsuldarlığa təsiri, torpaqların su rejimi və öyrənilmə metodları və s. kimi mühüm problemlər əksini tapmışdır. Alimin «Delüvial formalı şorlaşmış torpaqlar və onların meliorasiyası məsələsi» adlı fundamental əsəri həm elmi-nəzəri, həm də praktik baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Doktorluq dissertasiyası (1966) əsasında hazırlanmış bu monoqrafiyaya qədər M.Abduev nadir istedadı və gərgin zəhməti sayəsində bir çox uğurlara imza atmışdır. Ali məktəbi – ADU-nın geologiya-coğrafiya fakültəsini bitirdikdən (1951) bir müddət sonra – 1956-cı ildə namizədlik dissertasiyasını müdafiə edən gənc tədqiqatçı bir-birinin ardınca sanballı məqalələr yazır, araşdırmaları ilə elmi ictimaiyyətin diqqətini çəkirdi...

Görkəmli alim M.Abduev torpaqşünaslıq elminə təkcə tədqiqatları və yetişdirmələri ilə yox, həm də təşkilatçılığı ilə töhfə verirdi. O, çalışdığı Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutunda kiçik elmi işçi (1954) vəzifəsindən elmi

işlər üzrə direktor müavini vəzifəsində (1968) yüksəlmiş və vəfatınadək (1979) bu məsul vəzifənin öhdəsindən şərəflə gəlmişdir.

Bir çox aspirant və dissertantların elmi rəhbəri olan M.Abduyevin çoxşaxəli fəaliyyəti bununla da məhdudlanmır. O, həm də mahir pedaqoq idi və respublikanın bir sıra ali məktəblərində oxuduğu mühazirələrlə də məşğul olduğu sahəyə tələbələr arasında böyük maraq oyadır və yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlanmasında əməyini, bilik və təcrübəsini əsirgəmirdi.

Professor Muxtar Abduyevin həyat və fəaliyyətində diqqəti çəkən məqamlardan biri də onun şair təbli, şair təbiətli olmasıdır. Yaşıl meşələr, buz bulaqlar, qarlı zirvələr, dəlisov dağ çayları, göz oxşayan çəmənlər, həyat verdiyi şoran, duzlu torpaqlar M.Abduyevin ilham mənbəyidir. O, doğma diyarın ətrindən bihuş olduğu, güllü-çiçəkli yamaclarına, qan rəngli laləli düzlərinə, sal, sıldırım qayalarına, gözqaraldan dərələrinə aşıqdır, sevgisi tükənməzdir. Tanınmış şair Əli Tudənin təbirincə desək:

O duyar günəşin hərarətini,
 Uzaqdan-uzağa salam göndərər.
 Doğma təbiətə məhəbbətini,
 Odlu misralarla şeirə döndərər.
 •
 O aranda açar isti səhəri,
 Dağda qarşılaşar soyuq küləklə.
 Təbiət özüdür onun əsəri,
 Gah qələmlə yazar, gah da şimşəklə.

Harada olur-olsun, istər «qaya qaşında», «yarpızlı bulaq başında», istərsə «aran qucağında, yaylaq üstündə», istərsə də «gecələr sübhədək iş otağında» M.Abduev öz əqidəsinə və məsləyinə sadıqdır. Şair Əli Tudə demişkən:

Dünyada onunçün dünyaya dəyər,
Yalnız bircə ovuc Vətən torpağı.

yaxud, «Torpaqşünas» adlı həmin şeirin bu misralarında söyləndiyi kimi:

Nə rütbə, nə də ki, şöhrətdir andı!
Yox, yox, bərəkətli torpaq üstündə,
Anamız torpağa xidmətdir andı!

Ölkəmizdə torpaq meliorasiyası sahəsində ilk elmlər doktoru olan Muxtar Abduevin xarakterindən bəhs edən həmkarları, dostları onu haqlı olaraq məsuliyyətli, prinsipial, qətiyyətli, eyni zamanda ünsiyyətçi, mehriban, səmimi və sakit xasiyyətli insan kimi təqdim edirlər. Bu keyfiyyətlər ətrafındakı insanlara qarşı münasibətdə görüldüyü kimi, alimin poetik deyimlərində də qabarıq təzahür edir.

Onun səmimiyyəti bal damcısı qədər şəffaf, bulaq suyu qədər safdır, yazdığı sətirlərin arxasından açıq-aşkar görünür, duyulur, hiss olunur və oxucunu ovsunlayır:

Arabir ürəyim qəmlənən zaman,
 Mənim köməyimə çatır meşələr.
 Quşlar sinəsində cəmlənən zaman,
 Məni öz yanına dartır meşələr...

(«Meşələr» şeirindən)

Həyatını torpağa, ana təbiətə həsr edən alimin ürəkdən süzülən misraları elə bil ki, onun gərgin axtarırlarının, elmi fikirlərinin bədii, boyalı, əlvan rənglərə bürünmüş emosional davamıdır:

Quşqonmaz dağların düzən yeridir,
 Qartalın dincəlib süzən yeridir.
 Maralın, cüyürün gəzən yeridir,
 Möhtəşəm qamətli Durca yaylağı.

(«Durca yaylağı» şeirindən)

Şair təbiətdən təsirlənərək aldığı təəssüratı, özünəməxsus duyum və ovqatı oxucuya da ustalıqla, hərarətlə çatdırır. Onun misraları təbiətdən törəyən təbiiliklə, təravətlə, eyni zamanda Ana Vətənə məhəbbətlə, ana torpağa sevgi ilə doludur:

Geniş düzlərimə bəzəksiniz siz,

Adı əzəmətli dağlarım mənim.

Ana torpağıma gərəksiniz siz,

Əzəldən qüdrətli dağlarım mənim.

(«Dağlarım mənim» şeirindən)

Təbiət və gözəllik vurğunu Muxtar Abduyevin şeirləri obrazlı ifadə ilə desək, təbiətin aynasıdır, güzgüsüdür. O, oynaq, axıcı, həm də sadə dillə baharı vəsf, tərənnüm, təsvir etməyi, insanın daxili aləminə titrək və kövrək duyğular bəxş etməyi bacarır:

Çayın şırıltısı, kəkliyin səsi,

Çölün pıçıltısı, turac nəğməsi,

Gülün vüsalında bülbül naləsi,

Hər yana yayılır bahar gələndə.

(«Bahar gələndə» şeirindən)

Alim təbiət qoynuna çıxanda laboratoriyadakı kolbalarını, digər cihazlarını elə bil ki, rəssam fırçası ilə əvəzləyir, açıq səma altında dağdan, dərədən, dumandan, çəndən, çəməndən, çay şırıltısından, bulaq pıçıltısından topladığı «rənglərdən» çiçək çələnginə bənzər tablo yaradır:

Qarlı zirvələrdir əzəlin sənin,
 Yaşıl meşələrdir bəzəyin sənin.
 Çəməninin, çiçəyin, gülşənin sənin –
 Könlümü oxşayıb axan dağ çayı.

•

Çəmənli, çiçəkli yastı təpələr,
 Sıldırım yamaqlı dərin dərələr,
 İldırım qanadlı sərin küləklər,
 Oxşayır könlünü haçan, dağ çayı?

(«Dağ çay» şeirindən)

Dağ çayının hərdən «çağlayıb coşması», hərdənsə «dincəlib susması» M.Abduyevin yuxarıdakı şeirində şəxsiyyət və şeiriyyətin səciyyəvi göstəricisinə çevrilir:

Mən sənə dünənim, gəncliyim deyim,
 Daima çağlayıb coşan dağ çayı!
 Yoxsa ki, bu günüm, səhərim deyim,
 Hərdən bir dincəlib, susan dağ çayı.

...Görkəmli alim Muxtar Abduevin həyat və irsi ilə bağlı KİV-də dərc edilmiş materiallarla tanış olarkən onun barəsində hələ aspirant ikən – 1953-cü ildə «Azərbaycan gəncləri» qəzetinin 1 fevral tarixli nömrəsindəki «Gələcək alimlər» adlı məqaləsi diqqətimi çəkdi. Məqalədə tanınmış professor V.P.Volobuevin laboratoriyasında təcrübə aparan gənc tədqiqatçıların, xüsusi ilə aspirant M.Abduevin həyatından, planlarından bəhs olunur. Yazını oxuyandan sonra gözümlə təkrar onun sərlövhəsinə dikilir: «Gələcək alimlər». Bu an fikrimdən keçir ki, məqalənin sərlövhəsi o gün üçün də çox uğurlu seçilmiş, bu gün üçün də yararlıdır. M.Abduev zəngin elmi irsi ilə dünyanın alimi olduğu kimi, gələcəyin də alimidir: onun başladığı yolla, açdığı cığırda hələ neçə-neçə nəsil addımlayacaq.

Və sonda. Gələn ilin əvvəllərində – fevralın 14-də torpaq meliorasiyası sahəsində ilk azərbaycanlı elmlər doktorunun, AMEA-nın həqiqi üzvü Muxtar Rzaqulu oğlu Abduevin anadan olmasının 85 ili tamam olur. Şöhrətli alim M.Abduev yubileyinin geniş miqyasda keçirilməsi və xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqını parlar istedadı, fədakar fəaliyyəti, bir də doğma Vətənə tükənməz sevgisi ilə qazanmışdır.

Müqtədir mətbuat xadimi

Məşğələ tapşırıqlarını başdansovdu yerinə yetirən bəzi tələbələrini passivlikdə, məsuliyyətsizlikdə, tənbellikdə kəskin tənbeh etdikdən sonra növbəti seminarın mövzusunun elan etmək istəyirdim ki, fəallığı, hazırcavablığı ilə seçilən tələbələrdən biri sual vermək üçün icazə istədi. «Buyur» - dedim. O, qaşlarını çataraq, boynunu da bir qədər büküb yazıq görkəmlə dilləndi: - Müəllim, mən bir məsələni dərk edə bilmirəm. Siz 70-80-ci illəri – tələbəlik illərinizi – doğma dildə dərs vəsaitinin azlığı, senzuranın mövcudluğu, informasiya kanallarının məhdudluğu, adi texniki avadanlıqların, hətta surətçıxaran aparatların yoxluğu ilə xatırlayaraq xarakterizə edirsiniz. Necə olmuşdur ki, sizin dövrünüzdə – belə

şəraitdə tələbələr mütaliəyə, imzalarını tanıtmağa, yazmağa daha çox meyl-maraq, həvəs göstərmiş, indiki şəraitdə biz tələbələr belə biganə, laqeyd, passiv olmuşuq. Sizcə, səbəb nədir?

Tam lallaşmış, sükuta qərq olmuş auditoriya qımıldandı, canlanma yarandı, alındakı düyünlər, qırıqlar açıldı, tələbələr bununla – hətta ən şələşurlar elə təəssürat yaratmağa çalışırdılar ki, sanki bu sual onların hamısını ciddi düşündürür, narahat edir. Cavab gecikmədi: - Biz həm də ona görə fəal, çalışqan idik ki, bizə Şirməmməd Hüseynov, Mir Cəlal Paşayev, Famil Mehdi, Nəsir İmanquliyev, Xəlil Əlimirzəyev, Abbas Zamanov, Nurəddin Babayev, Qulu Xəlilov, Nəriman Zeynalov, Tofiq Rüstəmov, Şamil Qurbanov kimi professorlar – nəhəng qələm sahibləri, təcrübəli pedaqoqlar mühazirə oxuyurdu, sizə isə Abid Tahirli dərs deyir.

Cümlənin ikinci hissəsindən məmnun qalmayan, bir az pərt olan tələbə sual verməyinə peşman oldu, dodaqaltı nə isə mızıldanıb əyləşdi. Auditoriya əvvəlki görkəmini aldı... Bu söhbəti təsadüfən xatırlamadım. Tələbə ikən (1975-1980) sıx əməkdaşlıq etdiyim mətbu orqanlardan biri, yəqin ki, elə birincisi «Bakı» axşam qəzeti idi. Səbəbi sadə və aydın idi. Əvvəla, həmin qəzetin yaradıcısı və redaktoru Nəsir (Nəsruulla) İmanquliyev (1911-1998) eyni zamanda təhsil aldığımız Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) jurnalistika fakültəsində dərs deyir və hər dərsdə bizə mətbu orqanlarla, o cümlədən özünün rəhbərlik etdiyi qəzet ilə əməkdaşlığa dəvət edirdi. O, deyirdi: «Siz tələbəlik illərinizdə imzanızı tanıtmalı, təsdiq etməlisiniz. Çalışmalısınız, ona nail olmalısınız ki, artıq siz sonuncu kursda oxuyanda redaktorların diqqətini cəlb edəsiniz, onlar sizə iş təklif etsinlər». Daha sonra Nəsir müəllim öz təcrübəsindən çıxış edərək bizdən əvvəl fakültəni bitirmiş və hazırda onunla çiyin-çiyinə çalışan Dağbəyi İsmayılov, Şamil Abdullayev, Zemfira Məhərrəmli, Aqıl Dadaşov, Qüdrət Piriyev və s. kimi həmkarlarımızın adını çəkirdi. Yeri gəlmişkən, Nəsir müəllimin ən yaxın silahdaşlarından biri, istedadlı qələm sahibi, gözəl insan, Əməkdar jurnalist Əliabbas Əliyev (Əlimədətoğlu) Nəsir müəllimin işıqlı xatirəsinə həsr etdiyi «Nəsillərə nümunə» adlı sanballı məqaləsində də bu mövzuya geniş toxunmuşdu.

O, mətbuatımızın klassiki, müasir dövr jurnalistikasının patriarxı Nəsir İmanquliyevi «unudulmaz həmkarım, xeyirxahım və qədirbilənim» - deyər xatırlayır və yazır: «Jurnalist olmaq üçün doğulmuş Nəsir müəllim qəzetə istedadlı yazarlar toplaya bilmişdi. O vaxt universitetin jurnalistika fakültəsində dərslər deyən redaktorumuz məşğələlər zamanı hər bir tələbəni öyrənir, özü üçün kədr seçirdi. 1960-cı ildə bizim qrupdan 3 nəfəri, o cümlədən mənə işə dəvət etdi. Bizdən qabaq isə Şamil Şahməmmədovu hələ 4-cü kursda oxuyarkən işə götürmüşdü. İstedadlı əməkdaşların irəli çəkilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bir neçə il ərzində Şamil şöbə müdiri, məsul katib, redaktor müavini vəzifələrinə yüksəlmişdi. Nəsir müəllim işdən gedəndən sonra isə axşam qəzetlərinin redaktoru təyin olunmuşdu». İstehsalat təcrübəsi üçün yollayışın «Bakı» qəzetinə verilməsi də bu redaksiya ilə sıx əməkdaşlığımıza vəsilə oldu.

Redaksiyadakı işgüzar mühit, kollektiv üzvlərinin tələbələrə səmimi, qayğıkeş, isti, mehriban münasibəti bizi qəzetlə daha yaxından əlaqə saxlamağa ruhlandırır. Bu gün «Bakı» qəzetinin o vaxtkı kollektivinin üzvlərindən dünyasını dəyişənləri bütün qəlbimlə «ruhları şad olsun» - deyər minnətdarlıqla xatırlayır, həyatda olanlara ürəkdən möhkəm cansağlığı arzulayıram. Hələ tələbə ikən Nəsir İmanquliyev, Rəşid Mahmudov, Şamil Şahməmmədov, Əliabbas Əliyev, Şaban Şabanov, Ağaddin Mansurzadə, Nüsrət Kəsəmənli, Dağbəyi İsmayılov, Qüdrət Piriyev kimi qələm sahiblərinin çalışdıqları redaksiya ilə sıx əməkdaşlıq etdiyimdən qürur duyuram. Əlbəttə, bu çalışqan, möhkəm, mobil kollektiv məhz qələmi, istedadı, təşkilatçılıq məharəti, qətiyyəti, prinsipiallığı, tələbkərligi, məsuliyyət hissi ilə əslində bir məktəb rolunu oynayan Nəsir müəllimin yetişdirməsi idi. Azərbaycan mətbuat tarixində fasiləsiz olaraq eyni qəzetə 30 il ərzində rəhbərlik edən redaktor olmamışdır. Əlavə etmək yerinə düşərdi ki, Nəsir müəllim həm də, rus dilində çıxan «Baku» qəzetinə redaktorluq edirdi. Azərbaycan mətbuatının ağsaqqalı sayılan N.İmanquliyevə hər yerdə – auditoriyada, iş yerində, yuxarı partiya, hökumət təşkilatlarında – formatından asılı olmayaraq bütün məclislərdə böyük ehtiramla «müəllim» deyər müraciət edirdilər.

Tələbə yoldaşlarımın hansını dindirənsəniz Nəsir müəllimi ən xoş sözlərlə xatırlayacaqlar. İstər auditoriyada, istər redaksiyada Nəsir müəllim tələbələrə xüsusi diqqət, qayğı göstərirdi... Üstündən illər keçsə də, Sovet dövrünün mətbu həyatının özünəməxsusluqları yaddan çıxmır. Yazılmamış qaydalara görə, o dövrdə qəzetin bir nömrəsində müəllifin imzası bir dəfə verilə bilirdi, bunu müxtəlif cür izah edirdilər: bütün əməkdaşların məqalələrinin qəzetdə dərc edilməsinin tənzimlənməsi, qonorarın düzgün bölüşdürülməsi, eyni imza ilə oxucunun gözünün «yorulmaması» və s. Elə qəzet nömrələri, hətta səhifələri olurdu ki, mənim 2, bəzən 3-4 yazım verilirdi: A.Tahirli, A.Həmidzadə, T.Abid, H.Abid və s. Dövrün qəzet dəstlərini vərəqləyənlər tez-tez eyni nömrədə bu imzalara rast gələcəklər... «Bakı» qəzetinin ən nüfuzlu şöbəsinin müdiri, Əməkdar jurnalist Əliabbas Əliyev məhdudiyyətlərin istehsalat təcrübəsi keçən tələbələrə şamil edilmədiyini özünəməxsus tərzdə şəstlə deyir və dərhal da əlavə edirdi: «Sağ olsun Nəsir müəllim, tələbələrə qayğı göstərilməsi, bacardıqca daha çox qonorar yazılmasının vacibliyini hər letuçkada xatırladır». Hər ay tələbə təqaüdü qədər intizarla gözlədiyimiz qonorarın yeri başqa idi...

Mən irihəcmli material – daha çox oçerk yazmağa meyl göstərirdim. Nəsir müəllim isə axşam qəzetlərinin, o cümlədən «Bakı»nın daha çox xəbər qəzeti olduğunu söyləyirdi və əməkdaşlarından da bunu ciddi şəkildə tələb edirdi. Qəzet səhifəsinin az qala tən yarısını tutan yazıların sonunda öz imzasını görmək, elə bilirəm, hər bir gənc qələm sahibinə sözlə ifadə olunmayan, unudulmaz hisslər, gözəl duyğular, mənəvi rahatlıq yaşadar...

Nəsir müəllimin təcrübəli pedaqoq, səriştəli redaktor kimi özünəməxsus təsir metodları, qeyri-adi müşahidə formaları vardı. Milli-mənəvi dəyərlərə, adət-ənənələrə böyük önəm verən N.İmanquliyev bu sahədə qəzetin misilsiz rolundan danışmaqdan doymazdı. Sözü təsir gücünün, qəzetin nüfuzunun təmin edilməsi, qorunub saxlanması, jurnalistin etik qaydalara əməl etməsi, bu adı uca tutması, ona ləkə gətirməməsi, əqidə, məsləyinə sadıq qalması, obyektiv, doğru-dürüst yazması, haqqı-nahaqqa qurban verməməsi, öz üzərində daim, məsuliyyətlə

işləməsi, ədalətli olması, eyni zamanda nöqsanlara, əyintilərə göz yumması, yaxud onu malalamaması, qərəzə yol verməməsi – bütün bunlar Nəsir İmanquliyevin ehkamlaşmış prinsipləri idi. O, belə idi və belə tələb edirdi. Nəsir müəllim çoxlarının ətrafında baş verən, lakin əksəriyyətin görmədiklərini duyur, hiss edir, dəyərləndirirdi. Yaxşı yadımdadır, məhsuldar işi, tələbkarlığı ilə fərqlənən şöbə müdiri Əliabbas Əliyev mənə indiki Sabunçu rayonu ərazisində yerləşən bir neft maşınqayırma müəssisəsində istehsalat mədəniyyəti ilə bağlı yazı hazırlamağı tapşırırdı. Elə həmin gün zavodda oldum, 2 gün sonra səhər tezdən yazı ilə şöbəyə gəldim. «Məqalə hazırdır?» - deyərək Əliabbas müəllim soruşdu. «Hazırdır» - dedim. O, əlyazmanın makina bürosuna verilməyini, materialın növbədənənar yığılmasını xahiş etdi. Sonra əlavə etdi: «Bugünkü nömrədə sənin yazın üçün səhifədə yer saxlanılıb, elə edək ki, materialı gecikdirməyək». Yazı makinada hazır olandan sonra Ə.Əliyev adəti üzrə özünü tam səfərbər edib məqaləni oxumağa başladı. Elə birinci abzasdan sonra onun görkəmi dəyişməyə başladı, lakin gözlərini vərəqlərdən ayırmadan, fikrini yayındırmadan oxumağa davam etdi. 10-15 dəqiqədən sonra dərinədən nəfəs alıb: «Felyeton yazmışsan ki?! Biz səndən istehsalat mədəniyyətinə aid qabaqcıl təcrübəyə dair məqalə gözləyirdik» - deyərək təəccübünü gizlətmədi. Mən bildirdim ki, doğrudan da, zavoda o niyyətlə getmişdim, lakin müəssisədə istehsalat mədəniyyəti bərhad vəziyyətdə, yəni orada yazdığım kimi idi. Şöbə müdiri «nə etməli, lap yaxşı, qoy tənqidi yazı olsun» - deyib tez-tələsik otaqdan çıxdı, çox çəkmədi ki, geri qayıtdı. Həmin gün məqalə dərc olunmadı. Fikirləşdik ki, yəqin material gecikib, əvəzində saxlanılan yerə başqa məqalə veriblər, yəqin növbəti nömrədə verərlər. Lakin nə ertəsi, nə də sonrakı günlər həmin yazı işıq üzü görmədi. Bir gün Əliabbas müəllimə yazının niyə dərc olunmadığı ilə maraqlandım. «Nəsir müəllimdən soruşdum, dedi məsləhət deyil, düzü niyəsini nə mən soruşdum, nə də o, söylədi - dedi». O vaxtlar bir qədər çılğın dövrüm idi, «səbəb olmalıdır axı, zəifdir, fakt azdır, nə isə qane etmir – deyin, mən də bilim». Əliabbas müəllim gözləmədiyim halda redaktorla birbaşa telefona əl atdı və «Nəsir müəllim, şöbədə istehsalat təcrübəsində olan

tələbə ilə yanınıza gəlmək istəyirik. Olarmı?» - deyə soruşdu. Görünür, Nəsir müəllim istəyin nə ilə bağlı olduğu ilə maraqlananda şöbə müdiri: «Xatirinizdədirsə, onun zavoddan tənqidi yazısı vardı, bəli, bəli, bax, həmin yazı ilə bağlı». Nəsir müəllim bizi dəvət etdi. Qəbul otağında gözləmədik, heç kim yox idi. Nəsir müəllim həmişəki təbəssümlə bizimlə görüşdü, üzünü mənə tutdu: «Az qala, hər nömrə yazın gedir, bir yazını saxlamışıq, üsyan edirsən, - dedi, alındığımı görüb «sən düz edirsən, o yazı sənin məhsulundur, sənin əziyyətinin bəhrəsidir, onun taleyi sənə maraqlandırmalıdır. Şadam ki, yazın üçün belə narahatsan». Daha sonra üzünü Əliabbas müəllimə tutdu: - «Tutaq ki, bu yaxınlarda bizim qəzetin yubileyi olacaq. Bizim redaksiyada da müəyyən xırda nöqsanlar var. Yubiley ərəfəsində bizim nailiyyətlərimizdən yox, nöqsanlarımızdan danışib tənqid etsələr, kollektivə necə təsir edər?» Əliabbas müəllimin cavabı qısa oldu: - «Çox pis». «Bax, bu tələbənin tənqid etdiyi neft maşınqayırma müəssisəsi respublikanın ilk və böyük zavodlarından. Bu günlər də onun yubileyi təntənə ilə qeyd ediləcəkdir. Uğurları da çoxdur. Bəli, haqlısınız, istehsalat mədəniyyəti müəssisədə çox aşağıdır. Amma, elə hesab edirəm ki, yazını yubiley tədbirlərindən bir müddət sonra versək, daha yaxşı olar. Elə deyilmi, cavan oğlan?» Nəsir müəllim danışdıqca, onun nə qədər geniş, dərin düşüncə sahibi, müdrik və məlumatlı insan olduğunu bir daha anlayırdım.

Nəsir müəllim sözün, qəzetin keşiyində sərhəd əsgəri kimi daim ayıq-sayıq dururdu. Mövzunun aktuallığı, əhəmiyyətindən, sənətkarlıq problemlərindən tutmuş, linotip, metrompaj, korrektura, redaktə işinə qədər bütün sahəni daim ciddi nəzarətdə saxlayır, 1958-ci ildən – buraxılan gündən rəhbərlik etdiyi «Bakı» və «Baku» (1962-ci il) qəzetlərinin məzmunlu, yüksək tərtibatla çıxmasına nail olurdu.

O, insan sərrafı idi. Qarşısındakının bir kəlməsindən, bir baxışından, simasındakı cizgilərin hərəkətindən onun istəyini bilir, duyur və görürdü. Səbirli, təmkinli idi, sona qədər dinləməyi bacarırdı. Bu gün onun tələbələrinin, yaxud əməkdaşlarının hansından Nəsir müəllimin lüğətində ən çox işlənən sözlərin

hansılar olduğunu soruşsanız, heç şübhəsiz ki, «sima», «mövqe», «mövzu» ifadələrini eşidəcəksiniz. O, qəzetləri insanlarla müqayisə edər və deyərdi ki, özünə hörmət edən hər bir insan kimi, hər bir qəzetin də öz siması olmalıdır. Qəzet öz simasını formalaşdırmalı, onu qorumalıdır. Prinsipial, qətiyyətli, məsuliyyətli insan olan N.İmanquliyevin tələbələrə, əməkdaşlarına həssas, diqqətli münasibəti gündəlik həyatında, bir də uzun illərin əziz xatirəsinə çevrilmiş söhbətlərində aydın görünürdü. Qəzetin nüfuzu, təsir gücü ilə bağlı Nəsir müəllimin xatirələrindən biri barədə danışmazdan əvvəl qeyd edim ki, sovet dövründə qəzetlərin manşetinə kiminsə adını, soyadını iri şrifflərlə çıxarmaq, ardından da «asdı», «kəsdi», «öldürdü», «intihar etdi», «qaçdı», «qaçırdı», «güllələdi» və s. kimi sözlərin yazılması nəinki yolverilməz idi, heç ağla, təsəvvürə gəlməz idi. Bu hələ harasıdır. Cinayət işi haqqında jurnalist araşdırması yolverilməz idi, ağır cinayətlərin məhkəməsindən sonra məhkəmə oçerkləri ara-sıra dərc olunurdu. Bu gün bu problemə münasibət birmənalı deyil, kimi təqdir, kimi tənqid edir. Nəsir müəllimin rəyi özünəməxsus, maraqlı və diqqətçəkən idi. Onun dediklərindən bu qənaətə gəlmək olardı. Beləliklə, Nəsir müəllim adəti üzrə səhər tezdən işə gəlir, redaktorun qapısı qarşısında xeyli adamın toplandığını görür. Maraqlanır, ona deyirlər ki, sizin qəbulunuza gəliblər. Nəsir müəllim gələnlərə müraciətlə «hamınız otağa sığışmazsınız. Aranızdan 3-4 nəfər ağsaqqal, ağbirçək gəlsin» - deyir.

Söhbət zamanı qəbula gələnlərin təmsilçilərindən biri deyir: «Biz bir nəslin nümayəndəsiyik. Dərdimiz böyükdür. Qohumlarımızdan biri cinayət törədib. Bir müddət əvvəl məhkəməsi olub, ona haqlı olaraq bir neçə il iş kəsiblər. Bizə bunu demək ağır olsa da, cəzasıdır, çəkəcək. Lakin eşitdiyimizə görə əməkdaşlarımızdan biri bu cinayət işi barədə qəzetə məqalə hazırlayır. O material çıxsa, bizim nəslə daha böyük zərbə dəyəcək. Onun ailəsi, uşaqları, qardaş-bacıları, digər qohumlar bağçaya, məktəbə, universitetə, iş yerinə necə gedəcək, tanış-bilişlərin, qonşuların üzünə necə çıxacaqlar? Acizənə xahişimiz budur ki, bizim vəziyyətimizi nəzərə alıb məqaləni qəzetə verməyin, respublikada biabır olmayaq, bir zərbənin üstündən biri də vurulmasın». Nəsir müəllim danışdı ki, gözü yaşlı, kədərli adamları başa

düşmək çətin deyildi. Bax, qəzetin gücü, qüdrəti bu idi. İnsanlar qəzetə inanır, etibar edir, onu mötəbər mənbə sayırdı...

Bu yaxınlarda – 2011-ci ilin 23 noyabrında Azərbaycanın tanınmış ictimai-siyasi xadimi, ustad redaktor, istedadlı publisist, mahir pedaqoq, Əməkdar jurnalist Nəsrulla Əsəd oğlu İmanquliyevin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Sərəncam imzalamışdır. Bu sənəd ölkə rəhbərinin mətbuata, onun ləyaqətli nümayəndələrinə nə qədər böyük diqqət etdiyinə, ehtiram göstərdiyinə parlaq nümunədir. Sərəncama əsasən Təhsil Nazirliyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Mətbuat Şurasının və Jurnalistlər Birliyinin təklifləri əsasında Nəsrulla İmanquliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirəcəkdir.

«Görkəmli jurnalist Nəsir İmanquliyev bizim, yəni altmışıncı illərdə ədəbiyyata gəlmiş ədəbi nəslin dostu və xeyirxahı idi» (Elçin. Dünyanın möhnəti və ziynəti). «İnsan kimi mülayim xasiyyətə malik olan Nəsir İmanquliyev redaktor kimi tələbkarlığı ilə yanaşı, müəllif mətninə (istər yaşlı, istər gənc müəllif olsun) yersiz müdaxilə etməzdi» (Anar. Xoş xatirələr). «Olduqca istedadlı qələm sahibi olan Nəsir müəllim böyük bir yazıçı qəlbini, şair təbiətini jurnalistikada, dövlət işində əritdi» (Balaş Azəroğlu. Süfrəmizin çörəyi). «Bu adam o zaman çoxunda olmayan cəsarətin simvolu idi» (Bəxtiyar Vahabzadə. Cəsarətin simvolu). «Biz – o dövrün «Bakı»lıları sonralar müstəqil qəzetlərdə çalışanda, hər yerdə qürurla «Nəsir müəllimin yetirmələriyik» - demişik (Cabir Novruz. «Bakı» qəzetini mən həmişə ülvi məhəbbətlə vərəqləmişəm). «Nəsir müəllim həssas insan idi. O bilirdi ki, şeirlərimin çapı mənə həm də, dolanmaq üçün lazım idi» (Fikrət Qoca. Nəsir müəllim haqqında). «Adları Milli mətbuatımızın tarixinə düşmüş jurnalistlərin bütöv bir nəslə, sözün həqiqi mənasında, Nəsir İmanquliyev məktəbinin yetirməsidir...» (Aslan Aslanov. Ustad dərsi unudulmur). «...iftixar hissi ilə demək olar ki, Nəsir müəllimin redaktoru olduğu şəhər qəzetlərinin redaksiyası özünəməxsus dəst-xəttə, təlim və tərbiyə üsullarına malik bir jurnalistika universiteti idi» (Dağbəyi İsmayılov. Mətbuatımızın siması və ya ustadımın

portretindən ştrixlər). «Nəsir İmanquliyev mənim üçün həm yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətli, hərtərəfli savadlı, təcrübəli jurnalist-müəllim, sonralar həm də səmimi və xeyirxah həmkar, qayğıkeş dost, böyük qardaş olmuşdur (Şirməmməd Hüseynov. Mənəvi təmizlik ölçüsü). «Nəsir müəllimin «Yazı yazın, səs salıb mis kimi cingildəsin» kəlamı bu gün də peşəkar jurnalistlərin dilində zərb-məsələ çevrilib» (Zemfira Məhərrəmli. Sağlam budaqlar sağlam köklərdən su içir).

Nəsir müəllimin şəxsiyyətini, redaktorluq, ictimai və pedaqoji fəaliyyətini, irsini, əməllərini xarakterizə edən belə sitatların sayını artırmaq olar. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, müqtədir mətbuat xadimi Nəsir İmanquliyevin fəaliyyəti Azərbaycan mətbuat tarixində bir mərhələdir. Bu mərhələdə «cəmiyyətin xilas məktəbdə və mətbuatdadır» - söyləyən sələflərin yolu ləyaqətlə davam etdirilmiş, eyni zamanda azad, demokratik mətbuatın gələcək yaradıcıları-xələfləri üçün böyük məktəb yaranmışdır.

«Kaspi» qəzeti, 10, 13 noyabr 2011.

Müqəddəs və məsul missiya: «İstənilən halda yazmaq»

«...İstənilən halda yazmaq lazımdır. ...yazılan qalır» - bu cümlələr Vilayət Quliyevin «Son illərin yazıları» adlı kitabına (Bakı, «Ozan», 2009, 600 səh. Elmi redaktoru və ön sözün müəllifi Asif Rüstəmli) müəllifin giriş əvəzi yazdığı «Bir neçə sözdən»dir ki, az qala əsr yarım bundan əvvəl yeni ədəbiyyatımızın yaradıcısı Mirzə Fətəli Axundovun «Mən məsləkimdən əl çəkən deyiləm» və milli

mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabinin «Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın» cümlələrinin ruh əkizi kimi diqqətimi çəkdi. Doğrudur, bugünkü müasir, müstəqil, azad Azərbaycanın, yeni yüksəliş və inkişaf mərhələsini yaşayan ölkəmizin mövcud mənzərəsi ətalət, cəhalət, mövhumat, zülmət və tənəzzülün içərisində boğulan XIX əsr Azərbaycan cəmiyyətindən, həmin dövrün ictimai-siyasi, tarixi durumundan kəskin fərqlənsə də, vicdanlı qələmin başlıca qayəsi, məramı, məqsədi, missiyası dəyişməmişdir: xalqa, onun tərəqqisinə, milli, mənəvi, mədəni dəyərlərin qorunması və zənginləşməsinə xidmət etmək.

Prof. Vilayət Quliyevi tanıdığım son 25 il ərzində onun həyatında öz təbiri ilə desək, «taleyin qəribə və gözlənilməz töhfəsi» sayəsində çox ciddi dəyişikliklər olmuşdur. Onun tərcümeyi-halının bəzi səhifələrinə qısaca nəzər salaq. Bəhs etdiyimiz dövrdə Vilayət Quliyev AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun direktor müavini işləmiş, bir müddət qardaş Türkiyədə elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir (1987-1994), Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri (1999-2004), Azərbaycanın Polşada (2004-2010) fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri kimi çalışmışdır. Hazırda müstəqil Azərbaycanın ilk diplomatlarından olan V.Quliyev Azərbaycanın Macarıstanda fəvqəladə və səlahiyyətli səfiridir. O, «Azərbaycan filoloji fikri və rus ədəbi ictimai mühiti (XIX əsrin birinci yarısı) mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş (1990), Xaricdə Yaşayan Həmvətənlərlə Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti – «Vətən» Cəmiyyəti İdarə heyətinin, «Ulduz» jurnalı və «Elm» qəzeti redaksiya heyətinin üzvü, «Millət» qəzetinin baş redaktoru olmuşdur (1992).

Ötən illər ərzində V.Quliyevin həyatında dəyişməyən cəhətlər, xüsusiyyətlər də olmuşdur: YAZMAQ! Vicdanla, ehtirasla, sevərək, məsuliyyətlə, qəlbin səsi və hökmü ilə yazmaq. Yaxşı xatırlayıram, «Vətən» Cəmiyyəti və onun orqanı «Odlar yurdu» yenidən fəaliyyətə başlayanda Xalq yazıçısı, «Vətən» Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin sədri Elçin qəzetin ilk nömrələrinin birinin müzakirəsi zamanı – letuçkada redaksiya qarşısında çox ciddi hədəflərin durduğunu, Azərbaycan tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili, digər milli-mənəvi, mədəni dəyərlər, ölkədə,

regionda baş verən ictimai-siyasi proseslər, problemlər barədə dərin, dolğun, sanballı materialların verilməsinin zəruriliyini qeyd etdi və xüsusi vurğuladı ki, istedadlı qələm sahiblərini əməkdaşlığa cəlb etmək, qəzetdə «Azərbaycan ədəbiyyatı», «Azərbaycan tarixi», «Azərbaycan dili» və s. kimi rubrikalar açmaq və sahə mütəxəssislərinin məqalələrini müntəzəm vermək lazımdır. Həmin dövrdən Azərbaycan klassik və müasir ədəbiyyat xadimləri, onların həyat, yaradıcılığı barədə Vilayət Quliyevin bir-birinin ardınca, demək olar ki, qəzetin hər nömrəsində «Azərbaycan ədəbiyyatı» rubrikası ilə maraqlı məqalələri dərc olunmağa başladı. Fikrimcə, elə həmin dövrdən - «Odlar yurdu» ilə əməkdaşlıqdan sonra Vilayət Quliyevin mühacirətşünaslığın, onun müxtəlif problemlərinin araşdırılmasına meyli, marağı daha da artmışdı. Vilayət Quliyevin həmin dövr və ondan sonrakı yaradıcılığını izləsək, qənaətlərimiz üçün ciddi zəmin və əsasların olduğu üzə çıxar. Bəlkə də həmin vaxtlarda «Odlar yurdu»nda dərc olunan «Dünyanı dolaşan «Azərbaycan» adlı məqaləsini (burada ilk dəfə mühacir həmvətənimiz Kərim Odərin «Azərbaycan» adlı kitabından bəhs olunurdu) Vilayət Quliyevin sonrakı axtarışlarının başlanğıcı hesab etmək olar.

Ölkəmiz üçün çox mürəkkəb bir dövrlərdə dövlət xadimi kimi məsul bir vəzifədə çalışan prof. V.Quliyev bir an da olsun qələmindən ayrılmamışdır. Əslində, Vilayət Quliyevin vəzifələri (xarici işlər naziri, səfir) ilə yazdıqları arasında dərin, möhkəm əlaqələrin olduğu da inkaredilməzdir. Azərbaycanın xarici siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan, onu xaricdə təmsil edən hər kəsin ölkəmizin tarixi, onun görkəmli dövlət, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat xadimləri barədə bilməsi vacibdir. Həmin şəxsin özü bu işlə – xalqın tarixində və taleyində iz qoyanların həyat, fəaliyyətinin araşdırılması, dəyərləndirilməsi ilə birbaşa məşğuldursa, üstəgəl bu işi həvəskar yox, peşəkar səviyyədə həyata keçirirsə, bu, daha çox təqdirəlayiqdir. V.Quliyevin tədqiqatları nəticəsində Azərbaycan tarixinin parlaq, nəhəng, lakin təəssüf ki, az tanınan, yaxud heç tanınmayan simalarının, görkəmli şəxsiyyətlərin, ictimai-siyasi xadimlərin, qələm-

kəlam sahiblərinin, mütəfəkkirlərin, elm, ədəbiyyat adamlarının portretlərindən ibarət bütöv qalereya yaranmışdır.

Türk-islam dünyasının böyük ideoloqlarından, mümtaz mütəfəkkir, publisist, redaktor, müəllim, milliyyətçi, Azərbaycanın ilk hərbi-siyasi təşkilatının – «Difai» partiyasının yaradıcısı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin deputatı Əhməd bəy Ağaoğlunun, XX əsrin ən böyük türkoloqlarından biri, «Azərbaycan yurd bilgisi» jurnalının naşiri, redaktoru, İstanbul Universitetinin professoru Əhməd Cəfəroğlunun, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Rusiya müsəlmanlarının liderlərindən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri, Şərqdə ilk demokratik Respublika Parlamentinin sədri, Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri Əlimərdan bəy Topçubaşovun həyatı və fəaliyyətinin işıqlandırılmasında, dəyərləndirilməsində V.Quliyevin əməyi əvəzsizdir. O, Əhməd bəy Ağaoğlunun (2007-ci il), Əhməd Cəfəroğlunun (2008) «Seçilmiş əsərləri»ni tərtib etmiş, onlara ön söz yazmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşirin qatili Torlakyanın məhkəmə prosesi ilə bağlı kitabı (2008), eləcə də Türkiyənin tanınmış partiya – dövlət xadimi, məşhur yazıçı Səməd Ağaoğlunun «Hekayələr, memuarlar» (2008), Ə.Topçubaşovun «Azərbaycan Paris Sülh Konfransında» (2008) əsərləri də V.Quliyevin gərgin əməyi, səyi sayəsində işıq üzü görmüşdür.

Bu bir həqiqətdir ki, «...imzası, ədəbi-tənqidi fikirdə öz dəst xətti, məntiqi və prinsipiallığı ilə seçilən» (Asif Rüstəmli) V.Quliyevin müraciət etdiyi mövzular həm aktuallığı, həm əhəmiyyəti ilə diqqəti çəkir, böyük maraq doğurur. Müəllifin oxucularına təqdim etdiyi qəhrəmanlar əməlləri və əsərləri ilə iz buraxmış, özlərindən sonra zəngin irs qoymuşlar. Lakin sovet rejimi və kommunist ideologiyasının hakim olduğu Sovet İttifaqında bu xadimlərin fəaliyyətinə kölgə salınmış, faktlar, hadisələr saxtalaşdırılmış, qərəzlə qələmə alınmışdır. Vilayət Quliyevin qələminin gücü, onun problemə yanaşma tərzini, publisistin sənətkarlıq məharəti toxunulan məsələnin daha dərinə, obyektiv, inandırıcı təhlili və

dəyərləndirilməsi ilə bərabər dilinin sadəliyi, eyni zamanda zənginliyi, obrazlılığı, canlı və oynaq olması mövzunu daha maraqlı daha cazibədar edir.

Müəllifin «XIX əsrin sonu – XX yüzilliyin əvvəllərində tək-cə övladı olduğu Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk-islam dünyasının ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi fikir tarixində diqqətəlayiq yer tutan görkəmli şəxsiyyətlərdən biri» adlandırdığı - Əhməd Ağaoğluna həsr olunan məqaləsini V.Quliyev qəhrəmanını türk alimi Fəxrəddin Gülsevəndən və tanınmış türk yazıçıları Peyami Səfa və Şükufə Nihaldan, eləcə də türkçülüyn inkişafına böyük töhfə vermiş Yusif Akçuradan gətirdiyi sitatlarla başlayır. Fəxrəddin Gülsevənin sevə-sevə «heysiyyətli və möhtəşəm bir mütəfəkkir, mərd və cəsur mübarizə adamı, professor və maarifçi, usta qəzetəçi-yazar, dürüst siyasətçi, hürriyyət və demokratiya aşiqi, milliyyətçi və inqilabçı ziyalı, inanılmış və vəfalı dost, yaxşı ailə başçısı, şefqətli ata, böyük insan, heykəlləşmiş şəxsiyyət» adlandırdığı Əhməd Ağaoğlunun tərcümeyi-halı və yaradıcılıq yolunu, fəaliyyətini V.Quliyev böyük məhəbbətlə izləyir. Onun Şuşada ilk, Peterburqda, Sorbonnada ali təhsilə yiyələnməsini qeyd edir, Parisin nüfuzlu mətbu orqanlarında Şərqi-türk-islam dünyası ilə bağlı ciddi silsilə məqalələrindən, Londonda şərqişünasların IX Beynəlxalq konqresindəki çıxışından, Azərbaycan əsilli böyük mütəfəkkir Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə tanışlığından, Parisdən sonra doğma yurdu Şuşaya qayıdışından, orada müəllimlik fəaliyyətindən məhəbbət və fəxarətlə söz açır.

Müəllif Peterburq, Paris, İstanbul mühitinin təsiri ilə yetişən, xalqına daha çox fayda vermək arzusu ilə yaşayan, həyatını böyük ideallara sərf etmək istəyən Ə.Ağaoğlunun Bakıdakı fəaliyyətindən – Azərbaycan ziyalılarının o dövrdəki əsas tribunası sayılan «Kaspi» və «Həyat», eləcə də «İrşad», «Tərəqqi» qəzetlərindəki fəaliyyətindən, «Difai» partiyasının yaradılmasından geniş bəhs edir. V.Quliyev Ə.Ağaoğlu publisistikasının mövzunu, toxunduğu problemləri dərinləndirir, lazımınca dəyərləndirir, həmçinin dardüşüncə ziyalılarla Əhməd bəyin arasında baş verən ixtilafı aydınlıq gətirir, qənaətlərini dahi Üzeyir Hacıbəylinin «Tərəqqi» qəzetində dərc olunan məqaləsindəki sözlərlə əsaslandırır: «...Əhməd

bəy o adamlardan deyilmi ki, camaatın ən müşkül və qorxulu bir halında, yəni erməni-müsəlman davasında mərdi-mərdanə döşünü gərib qılıncdan kəskin bir təsirli qələmlə üzərimizə olan hücumları dəf edirdi. Bu yolda onun tək bir nəfər də olsun köməkçisi yox idi». Hadisələri üzdən yox, dərindən müşahidə edən, məsələnin məğzini, mənasını açmağa üstünlük verən V.Quliyev beləcə Ə.Ağaoğlunun Bakı fəaliyyəti haqqında yazdıqlarını yekunlaşdırır və onun həyat və fəaliyyətinin İstanbul dövrünü oxucuların diqqətinə çatdırır. Bu zaman da tədqiqatçı alim öz prinsiplərinə sadıqdır: faktlara istinad etmək, yalnız həqiqəti yazmaq, hərtərəfli təhlil etmək, obyektiv nəticələr çıxarmaq. «Türk ocağı»nın (1911) qurucularından, «İttihad və Tərəqqi» partiyasının liderlərindən, türkçülük ideyalarını yayan bir sıra qəzet və jurnalların fəal əməkdaşlarından olan Əhməd bəy Ağaoğlu İstanbul mühitinə öz möhürünü vurur.

Prof. Vilayət Quliyev Əhməd bəy Ağaoğlunun ötən əsrin 20-30-cu illərində elmi, bədii, publisistik yaradıcılığını, ictimai-siyasi fəaliyyətini də geniş işıqlandırır, «Əhməd bəy Ağaoğlu – Atatürk» münasibətlərindən, İstanbuldan uzaqlaşdırıldıqdan sonrakı Ankara həyatından bəhs edir, həmçinin Türkiyənin ictimai-siyasi-ədəbi-mədəni mühitində parlaq iz qoymuş Ağaoğlular nəslinin digər nümayəndələri barədə geniş söz açır.

«Ədəbi dünyanın fədaisi» (Vaqif Yusifli) V.Quliyev səriştəli tədqiqatçı, mahir publisistdir. O, Ə.Ağaoğlunun həyat və fəaliyyətinin bütün sahələrini arxiv sənədlərinə, etibarlı mənbə və məxəzlərə əsasən araşdırır. Təsadüfi deyil ki, axtarışlar tədqiqatçıya yeni-yeni mövzular da verir. Elə V.Quliyevin «Atasına layiq oğul – Səməd Ağaoğlu» adlı irihəcmli məqaləsi də müəllifin Əhməd bəy Ağaoğlu izi ilə getdiyi zaman qarşısına çıxan faktlardan ərsəyə gəlmişdir. Müəllif Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında ölkəmizdə, Türkiyədə, həmçinin xarici ölkələrdə qələmə alınan materialları diqqətlə nəzərdən keçirir və bu qənaətlə yazını yekunlaşdırır: «Əhməd bəy Ağaoğlunun böyük şəxsiyyəti və zəngin irsi ilə müqayisədə bütün bunlar hələlik sadəcə yaxşı başlanğıc sayıla bilər. Əslində, müdriklərin də dediyi kimi, çətini başlamaqdır».

Doğrudan da, çətini başlamaqdır. V.Quliyev qələmini ötən əsrin 70-ci illərinin sonu 80-ci illərin əvvəllərində sınağa çəkmiş, yazmağa başlamışdır. Bu, ümumən yaradıcılığa başlamaqdır. Lakin hər mövzuya baş vurmağın, məqaləyə başlamağın, bitirməyin də səfası olduğu kimi öz cəfası, çətinliyi də olur. Yazmaq məsuliyyət tələb edir. Ciddi, taleyüklü mövzu bu məsuliyyəti ikiqat artırır. Ötən əsrin 30-40-cı illərindən dünya türkoloqları arasında öz sözü, nüfuzu və özünəməxsus dəst-xətti ilə seçilən, sayılan prof. Əhməd Cəfəroğlu barəsində V.Quliyevin qələmə aldığı «Əhməd Cəfəroğlu: Gəncədən bütün türk dünyasına» adlı sanballı məqaləsi də istedadlı alimin öz üzərinə götürdüyü missiyaya nə qədər məsuliyyətlə yanaşdığına parlaq nümunədir. Məqaləyə maraqlı girişlə başlayan müəllif göstərir ki, Azərbaycan istiqlalı uğrunda ideoloji mübarizə aparan, eyni zamanda türkologiyanın inkişafına misilsiz töhfələr verən Ə.Cəfəroğlunu «ifşa etmək» üçün sovet rejimi dönəmində həyata keçirilən çirkin təbliğat kampaniyasına baxmayaraq, ötən əsrin 70-ci illərinin tələbələri qəlblərinin dərinliklərində olsa da, mühacir professorun fikirlərinə bəraət qazandırırdılar. Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, «Əhməd Cəfəroğlunun cazibədar şəxsiyyətindən, zəngin həyat yolu və ensiklopedik miqyaslı filoloji irsindən daha geniş şəkildə xəbər tutmaq imkanı» yarananda V.Quliyev də mücahid alimin həyat və yaradıcılığının tədqiq edilməsinə, onun doğma Vətəninə də tanıtılmasına ilk təşəbbüs göstərənlərdən oldu.

Vilayət Quliyev prof. Əhməd Cəfəroğlunun (1899-1975) ömür yoluna – ağırlı, acılı uşaqlıq illərinə, Kiyevdə təhsil aldığı, topçu zabit kimi Nuru paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusu tərkibində daşnak-bolşeviklərlə mübarizə dövrünə nəzər salır, İstanbul, Berlin və Breslau universitetlərində türkologiya sahəsində ali təhsilə yiyələndiyini, biliklərini təkmilləşdirdiyini qeyd edir. Maraqlı yazı manerası və mövzuya özünəməxsus yanaşma tərzini olan V.Quliyev Ə.Cəfəroğlunun tarixi xidmətlərini daha real, qabarıq, faktlara istinad etməklə elmi-kütləvi dildə, canlı, obrazlı ifadələrlə çatdırmağa üstünlük verir. O, Əhməd Cəfəroğlunun istiqlal uğrunda mübarizəsindən bəhs edərkən onun qızının,

sənətşünas-professor Nazan Ölçər in məktubundan sitat gətirməklə mücahidin öz əqidəsinə, tutduğu yola sədaqətinə, polad iradəsinə heyranlığını gizlətmir: «Azad Azərbaycan Cümhuriyyətinin bayrağı da hər zaman, son nəfəsinə qədər yatağının başında durdu».

Prof. Osman Fikri Sərtqayanın hazırladığı biblioqrafik göstəriciyə görə 1923-1969-cu illərdə Ə.Cəfəroğlunun müxtəlif dillərdə, müxtəlif ölkələrdə 350 əsəri nəşr olunmuşdur. Avropanın ən nüfuzlu universitetlərində müntəzəm şəkildə mühazirələr oxuyan prof. Ə.Cəfəroğlu dünyanın bir sıra tanınmış cəmiyyət və akademiylərinə üzv seçilmiş, əməyi çox sayda təltiflərlə, mükafatlarla dəyərləndirilmişdir. V.Quliyev haqlı olaraq Ə.Cəfəroğlunun redaktoru və nəşiri olduğu «Azərbaycan yurd bilgisi»nin (1932-1934, 1957), eləcə də «Türk amacı» (1942-1943) jurnallarının fəaliyyəti üzərində geniş dayanır, nəşrlərin tarixi xidmətləri, məramı, proqramı, yazarları, toxunduğu mövzular haqqında oxucularını məlumatlandırır. Əhməd Cəfəroğlunu «türk dili dialektologiyasının pionerlərindən biri» adlandıran V.Quliyev görkəmli alimin azərbaycanşünaslıq sahəsindəki əvəzsiz xidmətlərindən də ayrıca bəhs edir, onun bu sahədə indi də aktuallığını itirməyən əsərlərinin əhəmiyyətindən danışır. Türkoloq, tərcüməçi, nəşir, redaktor Əhməd Cəfəroğlu barədə məqaləsini maraqlı mülahizə ilə bitirir: «Türk müəlliflərindən birinin dəqiq müşahidə etdiyi kimi, Əhməd Cəfəroğlunun ən şah əsəri isə, heç şübhəsiz, dünya miqyasında tanınan qızı, muzeyşünas alim Nazan Ölçər-Cəfəroğludur. Nazan xanım atasının türk dili, ədəbiyyatı və folkloru sahəsində başladığı və yarım əsr şərəflə daşdığı estafeti türk xalq sənəti sahəsində eyni uğurla davam etdirir. Kiçik ailə sülaləsi – ata və qız son səksən il ərzində türk mədəniyyətinin öyrənilməsinə, dünya miqyasında təbliğinə əvəzsiz töhfə vermişlər».

Əlbəttə, məqalənin belə yekunlaşdırılması eyni zamanda müəllifin oxucunu növbəti maraqlı mövzuya hazırlamasıdır. Bundan sonra, oxucu heç şübhəsiz ki, imzanı izləməyə və prof. Nazan Ölçər haqqında daha geniş yazı gözləməyə başlayır. Vilayət Quliyev də auditoriyanı çox intizarda saxlamır və bir müddət

sonra onun «İstanbulda bir xanım – Nazan Ölçər» adlı oçerki mətbuatda dərc olunur. Beynəlxalq Muzeylər Şurasının, Muzey Memarlığı və Texnologiyası üzrə Beynəlxalq Komitənin, YUNESKO Türkiyə Milli Komitəsinin üzvü, 25 il (1978-2003) Türk və İslam Əsərləri Muzeyinə rəhbərlik etmiş, Saqib Sabançı Muzeyinin direktoru, Azərbaycan əsilli dünya şöhrətli türkoloq prof. Əhməd Cəfəroğlunun qızı Nazan Ölçəri, səhv etmirəmsə, Vilayət Quliyev ilk dəfə bu əsəri ilə Azərbaycan ictimaiyyətinə tanıtmışdır. Publisist Erdal Şəfəq Türkiyənin «Sabah» qəzetində dərc etdirdiyi «Atlı köşkdə bir saraylı» adlı yazısında Nazan Ölçəri kilim və xalı tədqiqatları sahəsində Yer kürəsində tayı-bərabəri olmayan muzey mütəxəssisi kimi dəyərləndirir. Onun başçılıq etdiyi muzeyin adı dünyanın Luvr, Metropoliten, Ermitaj, Prado, Vatikan kimi məşhur mədəniyyət xəzinələri ilə bir sırada çəkilir. Vilayət Quliyevin bu qəbildən olan yazılarından biri də «Türk ordusunun azərbaycanlı generalları – Bərköz qardaşları» adlı yazısıdır ki, oxucular arasında böyük maraq və əks-səda doğurmuşdur. Xüsusi vurğulamağa ehtiyac vardır ki, hər bir azərbaycanlının qürur, sevinc, fərəh mənbəyinə çevrilən bu səpgili yazıların qəhrəmanları barədə V.Quliyev qəlbinin səsi ilə, Vətən və millət sevgisindən doğan duyğularla yazır. Təsadüfi deyil ki, əslən Şəkiddən olan və adları müasir türk hərbi tarixinə düşmüş generallar Məhəmməd Nuru Hacı İlyas oğlu Sarıkərimli, Mehmet Nuri Bərköz və Mahmud Bərköz qardaşları barədə yazı oxucuda ən xoş ovqat, hisslər yaradır. General qardaşların şanlı hərbi, döyüş yolunu epizodlarla, konkret faktlarla işıqlandıran müəllif araşdırmalar zamanı Türkiyə ordusunda yüksək mövqe tutan başqa bir azərbaycanlı hərbi – yenə əslən Şəkiddən olan general Həsən Behcətini adına rast gəldiyini yazır və türk millətinin və türk dövlətinin İstiqlal Savaşına töhfələrini vermiş həmvətənlərimizin xatirəsinin ölkəmizdə də əbədləşdirilməsini vacib hesab edir.

«Fenomenal yaddaşa malik» (Teymur Kərimli) Vilayət Quliyev bir neçə xarici dili bilir və təsadüfi deyil ki, dünya ədəbiyyatından dəyərli tərcümələr etmişdir. Yeri gəlmişkən, onun ingilis və rus dilindən tərcümələri ayrıca məqalə mövzudur.

Məmnunluq və məsuliyyət hissi ilə qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan tarixinin qaranlıq, lakin diqqətəlayiq səhifələrinə, milli, mənəvi dəyərlərə, xalqımızın yetişdirdiyi parlaq şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətinə həsr etdiyi «Qərib mühacir: Mehmet Sadiq Aran», «Kazımbəylər: iki əsr Rusiya ilə birlikdə», «İsa Sultan Şahxatınskinin qəribə həyatı», «Polşa tatarları Azərbaycan dövlətçiliyinin xidmətində. General Masey Sulkeviç», «Polşa tatarları Azərbaycan dövlətçiliyinin xidmətində. General Kriçinski qardaşları» və digər əsərləri ilə V.Quliyev həm ədəbiyyatşünaslar, həm tarixçilər, həm də ölkəmizi xaricdə təmsil edən diplomatlar üçün yaxşı nümunə, örnəkdir.

İstedadlı alimin, tanınmış diplomatın bu sahədə fədakar fəaliyyətini bundan sonra da eyni uğurla davam etdirəcəyi aydındır. O ki, qaldı həyatındakı bütün dəyişikliklərə və nailiyyətlərə, bunları Vilayət Quliyev kimi «taleyin qəribə və gözlənilməz töhfəsi» də, istedad və halal zəhmətin bəhrəsi kimi də dəyərləndirmək olar. Əsas odur ki, 60 yaşın zirvəsindən geri boylananda ətrafa nur saçan parlaq izini, ömür yolunu bəzəyən əməllərinin nişanələrini görə biləsən.

«Ədəbiyyat qəzeti», 30 noyabr 2012,

«525-ci qəzet», 7 dekabr 2012.

DİLSUZ – 70

Könüllərə köz salan şair

Mərhum prof. Qulu Xəlilovun mühazirələrindən birində kimliyini indi xatırlamadığım tələbə yoldaşımın replikası dərsi pozdu, mövzu dəyişdi, söhbət Süleyman Rəhimovun yaradıcılığından düşdü. Qulu müəllim adəti üzrə qollarını

çarpazlayıb gur səslə dedi: - Bilirsinizmi, Səməd Vurğun Süleyman Rəhimov haqqında nə deyib?! Ədəbiyyatımızın ağır artilleriyası!

Sonra o, Süleyman Rəhimovdan çox böyük təəssübkeşliklə xeyli bəhs etdi və dediklərini belə yekunlaşdırdı:

- Unutmayın, Süleyman Rəhimov hələ 1942-ci ildə qələmə aldığı «Su ərizəsi» hekayəsindən əvvəl və sonra da heç nə yazmasa idi belə, onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində qalması üçün bu hekayə kifayət idi. Halbuki, o, bundan sonrakı əsərləri ilə də ədəbiyyatımızda həmişəyaşarlılıq haqqını qazanmışdır.

Əlimə qələm alıb 70 yaşı münasibətilə şair Dilsuz haqqında dost sözü yazmaq istəyəndə, nədənsə o hadisə, o səhnə gözümün önündə canlandı, o zaman ilk dəfə eşitdiyim, qəlbimdə qəribə duyğular yaradan «həmişəyaşarlılıq haqqı» söz birləşməsini xatırlatdı və məclislərin birində Dilsuzun ədəbi taleyi ilə bağlı səsləndirdiyim qənaətimi öz-özümə təkrar pıçıldadım: Dilsuz Azərbaycan ədəbiyyat tarixində həm şəxsiyyət, həm də şair kimi bənzərsizdir, özünəməxsusdur, silinməz iz buraxmışdır və fikrimcə, ədəbiyyatımızda həmişəyaşarlılıq haqqını qazanmışdır.

Dilsuz yaradıcılığına indiyədək heç kim ayrıca məqalə həsr etməmişdir, yanılmıramsa, Xalq yazıçısı Elçin istisna olmaqla, ümumiyyətlə, Dilsuz poeziyası haqqında söz söylənilməmişdir. Lakin öz təbirincə desək, lehinə yox, əleyhinə çox deyilmiş, çox yazılmışdır, xüsusilə «Yol» hekayəsi ilə bağlı...

Dilsuz 12 yaşında ikən dərstdə bədahətən bir bənd şeir söyləyir:

Nə qədər çalışsa da,
Tuta bilməz o məni.
Od tutub alıssa da,
Mən satmaram Vətəni!

Müəllim Dilsuzdan şeirin müəllifini soruşur. O isə başını aşağı salır, qızarmış, pörtmüş halda:

- Mənimdir, - deyə cavab verir.

Müəllimin misraları təqdir etdiyini görən Dilsuzun dili açılır:

- Bu mənim «İnqilab» poemamdan bir parçadır.

Müəllim gülməkdən özünü güclə saxlayır:

- Yaxşı, o poemanı növbəti dərsə gətirərsən, baxarıq -deyir.

Dilsuz növbəti dərsə olmayan, yazılmayan «İnqilab» poeması ilə yox, Tərtər rayon qəzeti ilə gəlir və müəllimə həmin qəzətdə ilk dəfə dərc etdirdiyi «Ana» şeirini oxuyur:

- Azmı daramısan telimi yan,

Əllərin saçıma daraq olubdur.

Doğulduğum gündən bir an, ay ana,

Sanma, könlüm səndən uzaq olubdur!

...Azərbaycan Dövlət Politeknik İnstitutunun avtomatika fakültəsində təhsilini bitirib (1962-1968) əmək fəaliyyətinə Bakının Əmircan qəsəbəsindəki sənaye müəssisəsində layihəçi-mühəndis kimi başlayan Dilsuz (1968-1970) , eyni zamanda mətbuatla, xüsusi ilə Azərbaycan radiosu ilə əlaqə saxlayır, əməkdaşlıq edir. Dilsuzun yaradıcılıq qabiliyyəti, yazmaq-yaratmaq eşqi, həvəsi Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin sədr müavini işləyən Cəmil Əlibəyovun diqqətini çəkir və onu radioya işə qəbul edir (1970-1979), orada əvvəl səs operatoru, sonra ədəbi-dram baş redaksiyasının incəsənət və radio teatru şöbəsində redaktor işləyir(1970-1973). Elə həmin dövrdən də Dilsuzun həyatında, fəaliyyətində, yaradıcılığında dönüş başlayır. Dilsuz tezliklə imzasını təsdiq edir, tanındı, yaradıcılarından olduğu «Bulaq» verilişinə hazırladığı saysız-hesabsız materiallar həm verilişə, həm də Dilsuza şan-şöhrət gətirir...və ədəbi mühitə daxil olur. "Azərbaycan" jurnalı redaksiyasında ədəbi işçi, publisistika şöbəsinin müdiri (1979-1992), sonra "Axtarış" qəzetində ədəbi işçi (1992), "Kəndin səsi" qəzetinin redaktor müavini vəzifəsində çalışmışdır (1992-1993). Uzun müddət Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetində məsul işçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bədii

yaradıcılığa 70-ci illərdən başlayan şair-publisistin əsərləri “Dilsuz”, “ Dilsuz Mustafayev” imzaları ilə "Azərbaycan", "Ulduz" jurnallarında və qəzetlərdə dərc edilmişdir. Şeirləri xarici ölkə xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur. Yaradıcılığında bədii tərcüməyə xüsusi yer verən Dilsuz daha çox dünya dramaturqlarının əsərlərini doğma dilə çevirmişdir.

Bir sirr açacağam, amma plagiatlar həvəslənməsin. Dilsuz öz şeirlərinin yerini, yurdunu, ünvanını bilmir, hansı şeirin hansı qəzetdə, nə vaxt dərc olduğunu xatırlamır, heç xatırlamaq da istəmir. «Yaxşıdırsa, yaşayacaq, qalacaq» - deyir. Bəs neçə kitabın nəşr olunub? – sualına özünəməxsus təbəssümlə cavab verir:

- Bir kitabım çıxıb, amma məndə qalmayıb.

... Tədbirlərin birində yenə şeirdən, kitabdan söz düşmüşdü. Dostumuz Əkrəm Qaflanoğlu üzünü Dilsuza tutub:

- Ay Dilsuz müəllim! Səndən hər dəfə soruşanda ki, şeirlərin harda dərc olunub – deyirsən, bilmirəm. Soruşanda ki, kitabın çıxıb – deyirsən ki, məndə qalmayıb. Amma məndə qalıb. Əkrəm yan cibindən bir kitabçanı çıxarıb məclis əhlinə göstərir – bu kitab, bu da avtoqraf .

Dilsuz sürpirizdən özünü itirsə də, iki-üç kəlmə deyə bildi:

- Əkrəm, sənə halal olsun. Yadıma düşdü. Hə, onda sən Yazıçılar İttifaqında işləyirdin, eləmi?

- Elədir, elə, - deyib Əkrəm avtoqrafı ucadan oxudu: Hörmətli Əkrəmə müəllifdən kiçik bir hədiyyə .11 noyabr, Bakı, 1982 .

“ Yaxşı yazmaq üçün istedad, yoxsa zəhmət əsasdır?”-sualına Dilsuz belə cavab verir: -Hər ikisi vacib şərtidir, daha doğrusu, ikisinin vəhdəti. İstedadsız zəhmət qalıcı deyilsə, zəhmətsiz istedad da parlamayacaq. Yaxşı yazmaq üçün mütaliə, mütaliə, yenə mütaliə lazımdır.

Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, İsmayıl bəy Qaspiralı, Mirzə Cəlil, Hüseyn Cavid Dilsuzun idealıdır, o, Mehmet Akif Ersoy, Nazim Hikmət, Eziz Nesin aşiqi, Almas İldırım, Bəxtiyar Vahabzadə, Əli Kərim, Məmməd Araz vurğundur. Şair İlyas Əfəndiyev, Rəsul Rza, Elçin, Anar, Yusif

Səmədoğlu, Vaqif Səmədoğlu, Əli Kərim, Ramiz Rövşən heyranıdır. Dilsuz Çingiz Aytmatovu, Cek Londonu, Tolstoyu, Dostoyevskini, Folkneri, Pablo Nerudanı, Şekspiri mütaliədən yorulmur.

Dilsuzun yuxarıda adını çəkdiyimiz «Kazbek» papirosunun qutusu həcmində kitabı «Ağ atlı oğlanın nağlı» adlanır (Yazıçı, Bakı, 1981, 70 səh.) və həmin topluda 37 şeir verilmişdir.

Ağ atlı oğlan o vaxtdan qeybə çəkildi, yalnız... 33 il sonra- bu yaxınlarda Dilsuzun imzası yenidən mətbuatda görünməyə başladı. Həm də çox iddialı, gənclik ehtirası ilə...

Şairə uğurlar arzulayırıq. Lakin indiyədək qələmə aldıkları da onun barəsində gen-bol bəhs etməyə əsas verir. Söz Dilsuzun qələmində ətir saçır:

Güllərdən toxunub çölü, çəmənini,
 Baxaram, sevdası vurur başıma.
 Gedərəm, dağları ötürər məni
 Gələrəm, dağları çıxar qarşıma.
 Burda çiçək-çiçək bəzənir torpaq,
 Ürəyə xal salır lalənin xalı.
 At kimi kişnəyən boz sellərə bax –
 Havada oynayır ağappaq yalı.
 («Vətən»)

Dilsuzun qələmində Söz od püskürür, alov saçır:

Açım Koroğlunun ürəyini mən,
 Qıratı, düratı boşlayım getsin.
 Sürək yağılının alnının üstən,
 Sürək, savaşıımız, qovğamız bitsin!
 («Vətən»)

Bu misralar hər kitabın “ Lenin baba” ilə başladığı, sovet rejimi və kommunist ideologiyasının hökmranlıq etdiyi zaman qələmə alınıb, lakin o gün olduğu kimi bu gün də aktualdır, əhəmiyyətlidir.

Dilsuzun qələmində Söz bulaq kimi çağlayır, şirin, həzin nəغمə kimi qəbləri oxşayır:

Göydə ulduz gilə-gilə,
Yığmaq olmaz gilə-gilə
Mən baxaram- qəlbim yanar,
Sən baxarsan gülə-gülə.

(“Canım dünya, gözüm dünya”)

Dilsuzun qələmində Söz ən xoş arzu, istək kimi səslənir, insana qərribə hiss-həyəcan, ovqat bəxş edir:

Canım arı, gözüm arı,
Bəxtini mənə ver
Ən gözəl sözlərə uçum gedim.
Canım bulaq, gözüm bulaq,
Bəxtini mənə ver
Dupduru durulum.
(“İlk sevgi”)

Dilsuzun qələmində Söz ləşkəri döyüşə hazırlayan sərkərdəyə çevrilir, o, Quzeyə, Güneyə «yağış yağdığını», gözləməyin yox, ayağa qalxıb birləşməyin zamanı olduğunu söyləyir, yoxsa söyüdlərin, qovaqların, qoz ağaclarının, qarağacların quruyacağını, dağın, dənizin, torpağın üşüyəcəyini bildirir və hayqırır:

Əkməyəkmə bayraqlarımızı? –

İstidə kölgəsinə yığışarıq...

Bir and var – içim,
 Bir bayraq var – açım,
 Bir qaranlıq var – keçim...
 (“Sevdiyim şairə məktub”).

Əlbəttə, o dövəndə ayıq oxucular Quzeyin, Güneyin, yağışın, bayraq istəyinin sətiraltı mənasını gözəl anlayırdı.

Dilsuzun qələmində Söz keçmişİ öyən, gələcəyə çağırən dünya yaşıdı ozanın dili ilə danışır:

Bir atlı var Gündoğanda,
 Bir atlı var Günbatanda;
 Aralarında dünya,
 Qocaman-qocaman dağlarda
 Oyur-oyur atlara nal kəsirlər.
 Ertədən yola çıxar Oğuz ərləri.
 Tanrı arxalarınca Günəş çiləyir –
 Oğuz olmaq sənə asan gəlməsin.
 («Gündoğanla Günbatanın nağılı»).

Dilsuzun qələmində Söz ah-naləyə çevrilir, hər yandan qəm, qüssə, kədər yağır, hamının içinə hüzn hopdurur:

Anadolu qovaqları yelləndi – qalxmadın.
 Gözəllərin yanaqları allandı – qalxmadın.
 Heyvalar, armudlar ballandı – qalxmadın.
 Ulu Göy üzündən

Alnına qocaman-qocaman ulduzlar yağdı –

Qalxmadın.

Yer üzünün küləkləri

Aldı başına qara sevdanı – qalxmadın.

Yanıq-yanıq bağrımıza qalxmadın

Ağrımıza, acımıza qalxmadın...

Dağlar, daşlar dilə gəldi – qalxmadın.

(“On beş il oldu Nazim öləli”).

Dilsuzun qələmində Söz sərhəd tanımır, din, irq, cins, yaş, kasıb, varlı fərqudə deyil, o, gah Fələstin qaçqınlarının yanındadır, gah Çili vətənpərvərləri ilə bir sıradadır:

Yurdundan-yuvasından qovdular,

Ocağının qırağından qovdular,

Babasının qəbrindən qovdular,

Suyundan qovdular, ağacından qovdular.

(“Fələstin qaçqınları”).

Çili dediyin zindanlara sığmaz,

qaranlıqlara sığmaz,

kədərlərə,

qüssələrə sığmaz,

ölümlərə sığmaz;

Çili açıq havada,

Günəşin altında dustaqdır qardaşım.

(“Çili dustaqdır”).

Dilsuzun qələmində Söz obrazlar qalereyasını xatırladır:

İçimdə bir dəniz çiçəklədi
 Altay yağışlarından.
 (“İçimdə çiçəkləyənlər”).

Buna bax ha,
 içimdə şeir nəfəs alır!..
 («Səhər-səhər»).

Bir bayraq istəyirəm –
 Ürəyim üşüyəndə geyəcəm.
 («İstək»).

Uzanıqlı üzümüzə baxırdı!
 Gözlərində qanadları sınımış göy üzü,
 Gözlərində çiliklənmiş Tanrı...
 («İçini yeyən adam»).

...buğda-buğda işıqların,
 ...söyüd-söyüd yazın,
 ...külək-külək payızın,
 ...sümbül-sümbül gözəllərin.
 (“Bakı şəhəri”).

Ev tikirəm xatirələrdən,
 İçindəkilər üşüyür.
 («Ev tikirəm»).

...Yazda çiçək-çiçək çatlayır torpaq,

Gün vurur – açılır dünyanın dili.

(«Yazda»).

Sanki bu obrazlı, cilvələnən sətirlərin sayı tükənməz sərvət qədərdir.

Dilsuz nəğməkar şairdir. Onun dərin mənalı, oynaq, ürəyi tərpədən misraları, həm də musiqiyə meyillidir. Adlı- sanlı bəstəkarlar Ramiz Mirişli, Oqtay Rəcəbov, Aydın Əzimov, Cavanşir Quliyev, Azər Dadaşov...onun sözlərinə mahnılar bəstələmiş, Zeynəb Xanlarova, Nəzakət Məmmədova, Elmira Rəhimova, Flora Kərimova, Akif İslamzadə, İlhamə Quliyeva, Arif Babayev, Yalçın Rzayev...kimi məşhur müğənnilər bu nəğmələrlə milyonların qəlbini fəth etmişlər.

Dilsuzun publisistikası, tərcüməçilik fəaliyyəti ayrıca tədqiqat mövzudur. Şairin nağıl yaradıcılığı onun fəaliyyətində xüsusi mərhələdir və böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şairin nağıllarımıza özünəməxsus, diqqətçəkən münasibəti var. O, qardaşını quyuya salıb ipini kəsən Məlikməmmədi təqdir etmir, o balaca boyu ilə güclü divə kələk gələn Cırtdanı da balacalar üçün nümunə obrazında görmür. Şairin qənaətinə görə, körpələrin milli ruhda, cəsur, igid, vətənsəvər kimi böyüməsində nağıl qəhrəmanlarının rolu böyükdür. Odur ki, nağıl qəhrəmanlarımız müdrik, ucaboylu, yaraşlıq, dürüst, səxavətli, sədaqətli, vəfalı, igid, qorxmaz olmalıdır. Şair belə qəhrəmanları arzulamaqla kifayətlənmədi, qısa vaxtda 70-dən çox nağılımızı müasir tələblər səviyyəsində yenidən işlədi və hər bir nağılın ayrıca, illüstrasiyalı kitab şəklində nəşrinə nail oldu. Həmin kitabların dəyərini Azərbaycan Atatürk Mərkəzində keçirilən təqdimat mərasimində akademik Bəkir Nəbiyev aşağıdakı cümlələrlə izhar etdi:

- Körpələrə müəyyən xəstəliklərdən qorunmaq üçün peyvənd edilir. Onların mənəvi mərzə məruz qalmaması, yad, zərərli, ziyanlı vərdişlərə düşər olmaması üçün valideynlər körpələrini Dilsuzun hekayələri ilə vaksin etməlidirlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Xalq yazıçısı Elçin istisna olmaqla, Dilsuz haqqında heç bir ədəbiyyatşünas, tənqidçi, yazıçı, jurnalist, publisist... söz

deməmişdir. Bəzən 3-5 ortabab şeir yazana «Uğurlu yol» yazır, meydan verir, bəhbəhlə tərifləyib göyə qaldırırıq. Nədənsə, Dilsuz kimi nəhəng gözdən-könüldən uzaq qalır.

Ədəbi prosesi daim izləyən və dəyərləndirən, yeni sözü, yeni nəfəsi duyan, ona diqqət göstərən Xalq yazıçısı Elçinin nəzərindən Dilsuz yaradıcılığı da kənarda qalmamışdır. O, 5 dildə – Azərbaycan, ingilis, fransız, rus, alman və ərəb dillərində nəfis tərtibatla, illüstrasiyalarla nəşr olunmuş «Kitabi – Dədə Qorqud aliliyi» əsərində (Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1999, 180 səh.) Dilsuzun «Beşik nəğməsi» adlı şeirindən sevə-sevə bəhs edir: «Əsrimizin son illərini yaşayırdıq və bu illərdə şair Dilsuz «Kitabi – Dədə Qorqud»dakı qədim oğuz ellərinin hiss-həyəcanlarına söykənərək «Beşik nəğməsi» yazır:

Ərcə balam,
Bircə balam,
Ərcəm, laylay,
Bircəm, laylay!

Dədəm Qorqud
Bir ad versin,
Qoç Koroğlu
Qırat versin...
Körpəm, laylay,
Öfkəm, laylay.

Daha sonra müəllif bu şeirin necə yaranması sualına cavab axtarır və yazır: «Əlbəttə, ona görə ki, şair doğma bir mənbə kimi, «Kitabi – Dədə Qorqud»dan şövq alıb, hərarət götürüb; əlbəttə, ona görə ki, o hiss-həyəcanlar şair üçün çox məhrəm, çox əzizdir, uzun əsrlərdən bəri genlərlə gələndir və əvəzedilməzdir;

əlbəttə, ona görə ki, bu hiss-həyəcanlar eyni zamanda Dilsuz üçün doğma xalqının, el-obasının, ata-baba ruhunun özünüifadəsidir».

Sonra Elçin şeirin təəssüratından yaranan qənaətini oxucu ilə belə bölüşür: «Vətəndaş» sözünü adətən insana, şəxsiyyətə şamil edirlər.

Bədii ədəbiyyatda «vətəndaşlıq» anlayışı var.

«Vətəndaş» isə nasir olur, şair olur, dramaturq olur.

Ancaq bu yerdə mənim üçün, bax, belə bir anlayış tam həqiqəti ifadə edir:

Vətəndaş «Kitabi – Dədə Qorqud»!

Şair Dilsuz haqqında söylədiklərimi də bu sözlərlə bitirmək istərdim: Vətəndaş şair!

“Ədəbiyyat qəzeti”, 28.02.2015.

Yada atılası daşınam sənin

Etiraf edim ki, nakam şair Fikrət Mursaqulovun həyat eşqindən, istedadından, qeyri-adiliyindən, elə hamıdan fərqli şaqraq gülüşündən, yerişindən, ovucu ilə ağızını qapayıb guya pıçıltı ilə, əslində ucadan şeir deməsindən, barmaqları ilə həmsöhbətinin sinəsini döyəcləyə-döyəcləyə düz-səhv dediyini, bildiyini ona yeritməsindən, bəzən diqqətlə, sakitcə qarşısındakını dinləməsindən, hərdən səbirsizlik edib şimşək kimi çaxmasından, papirosu sümürməsindən, tüstüsünü hərisliklə ciyərinə çəkməsindən, arada (bu çox nadir hallarda olurdu) yetim, kimsəsiz körpə kimi boynunu bükərək dayanmağa, gözləməyə məhkum, məcbur olduğu yerdə (dəhlizin, otağın, auditoriyanın ortasında, küncündə, yolun kənarında – hər halda onu görənlər bunu bilirdi, o isə harada durduğunun fərqi deyildi) bir-birinə sürtdüyü ən dəyərli varlığından – barmaqlarından, küllü-ərzin hüzn, kədərinin cəm olduğu simasından... daha nələrdən, nələrdən ürək dolu, söz

bol olsa da, yazmaq istəyəndə uzun müddət qələm aciz qalmışdır. Hər dəfə qəlbimdəkiləri vərəqə köçürmək istəyəndə bu onun – həyatın ən ağır sınaqlarına sinə gərib bir müddət olsa da, tab gətirmiş tələbə yoldaşımın acı taleyi məni sarsıtmış və qələm islanmış vərəqin üstündə donmuş, hərəkətsiz qalmışdır. Əminəm ki, Fikrəti tanıyanların, onun haqqında yazmaq istəyənlərin çoxu eyni aqibəti yaşayıblar və yaza bilməyiblər. Lakin nə yaxşı ki, yazanlar da tapılmışdır...

Onlardan birinin – dostumuz, istedadlı həmkarımız, şair-publisist Həzi Həsənlinin «İşıq əlifbası» kitabını («Uğur» nəşriyyatı, Bakı, 2012, 140 səh.) birnəfəsə oxudum. Həziyə 100 dəfə «əhsən», «maşallah» dedim. Demək, vəfa borcunu vermək, yazmaq olurmuş...

Nəsiminin «Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam. Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam!» misraları ilə başlayan məşhur qəzəlini az qala addımbaşı şövqlə söyləyən, sanki bu əsərlə nəfəs alan, qidalanan və həqiqətən də bu dünyaya sığmayan Fikrətin tərcümeyi-halını bir cümləyə sığışdırmaq olar: 1955-ci ildə anadan olmuş, iki il sonra gözlərinin nurunu əbədi itirmiş, 1975-ci ildə Bakıdakı gözdən əlillər üçün internat məktəbini, 1980-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsini bitirmiş, elə həmin ildən ömrünün sonunadək – 1989-cu ilədək Azərbaycan Gözdən Əlillər Cəmiyyətinin nəşriyyatında baş redaktor vəzifəsində çalışmışdır. Fikrətin bu statistik cümlə ilə ifadə olunan həyat hekayəsi, taleyi isə bir kitablıqdır ki, Həzi Həsənlinin qələmində parlaq təəcəssümünü tapmışdır. Yuxarıda adı çəkilən əsərə «İşıqlı dünyanın adamı» məqaləsi ilə ön söz yazan İlham Abbasov haqlı olaraq qeyd edir ki, Fikrətin şeirlərinin çoxu onun taleyinin aynası idi, «qısa, mənalı, bəhrəli» taleyinin. Onu «zəkası, fəhmi güclü», «nur topası», «asta, ləngərli yerişli», «istiqlanlı», «ləyaqətli, əxlaqlı», «çox qürurlü və həyatsevər insan» kimi xarakterizə edən İlham Abbasov Həzi Həsənlinin nakam şairin həyat, yaradıcılığından bəhs edən əsərini «dost töhfəsi» adlandırır və yazır: «Bu kitabda Həzi Həsənli onun portretini bədii obraz səviyyəsində yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bunu təmin edən birinci amil səmimiliyi, duyğu və düşüncələrinin ifadəsində təbiiliyi qoruya bilməsidir». İlham

Abbasovun əsərlə bağlı «...müəllifin ifadə tərzii publisistikanın hüdudlarından çıxaraq bədii təxəyyül səviyyəsinə yüksəlir» - qənaəti tamamilə yerində və doğrudur.

«Fikrətin yolları Givinin («Fikrətin qolundan tutan, görən gözü, dostu, sirdaşı, əzabkeş qardaşı» - H.H.) qollarından başlanırdı. Bir dəfə o daş pilləkənlərdə onların qol-qola gedən kölgəsini görəndə, Qobustandakı yallı gedən qaya rəsmləri gözlərim önünə gəldi». «Quru adamlar Fikrətin nəzərində qurumuş ağaclar kimi ydi». «Fikrət yeriyəndə də qaranlıqları nur topası kimi yarıb keçirdi». «Fikrətin rütubətli, yarıqaranlıq daxması» (N.Nərimanovun heykəlinin alt tərəfində kirayədə qaldığı ev nəzərdə tutulur – T.A.) mənim nəzərimdə dünyanın ən geniş və işıqlı bir sarayı idi. O daxmanı büllur saraylara dəyişməzdim. Axı, orada Fikrət yaşayırdı». «Rəhmətlik atasına həsr etdiyi şeirində ... onun gəzəri heykəlini yaratmışdı. Əlləri qoynunda, dərdi üzündən oxunan Yunus dayının əzablı çöhrəsi onu tanıyanların yaxşı yadındadır. Elə bil sifətində qırışlardan əriş-argac sırımışdı, naxış toxunmuşdu. Ürəklərə od qoyan dərдинin ocağı içində yanırdı, Fikrətin dağ boyda fikir yükünü ürəyində çəkirdi, çiyinlərində daşıyırdı... Fikrətin sözünü-söhbətini cümlə-cümlə, şeirlərini misra-misra ata ürəyinə köçürə-köçürə dərдинi əridirdi...». «Çappa stəkanda Fikrət nə içsəydi, mənə elə gəlirdi ki, fikir içir, duyğu içir, söz içir». «O, heç nəyin rəngini görə bilməsə də, sözün rəngini görürdü. Biz adi gözlə görə bilmədiklərimizi Fikrət şair gözü ilə görürdü, şair ürəyi ilə görür, hiss edirdi. «...çox zaman bizlərə elə gəlirdi ki, Fikrət heç uşaq olmayıb, elə dünyanın yaşadı kimi doğulub». Əsərin bu cür bədii təsvir və ifadə vasitələrlə epitet, təşbeh, metafora, mətnaltı mənalara zənginliyi, dilinin sadə, obrazlı və canlılığı bir tərəfdən Həzi Həsənli istedadının, jurnalist məharətinin göstəricisidirsə, digər tərəfdən Fikrət Mursaqulovun qısa, lakin mənalı ömür yolu, qibtə ediləcək mənəvi dünyası, keşməkeşli taleyi də yazının təsir gücünə, ruhuna möhürünü vurmuşdur. Şair təbiətli Həzi Həsənlinin təxəyyülü, ilham və xəyal pərisi sədd-sərhəd tanımır, eyni zamanda o, qənaətlərində, mühakimələrində çox ciddidir və fikirlərini əsaslandırmağın ustasıdır.

Fikrət Mursaqulov obrazının xarakterik cəhətlərini, özünəməxsus cizgilərini yaratmaq və yaşatmaq üçün Həzi Həsənli müşahidələri və mülahizələri ilə kifayətlənmiş, yeri gəldikcə Fikrətin qələm dostlarının yazdıqlarına, söylədiklərinə, Fikrətin yadigarlarına – şeirlərinə də istinad edir. Bu rəngarəng ştrix-sitatlar Fikrət portretini daha təsirli, maraqlı, bənzərsiz və unudulmaz edir. Əməkdar jurnalist Tahir Aydınoglundan: «Qulaqlarına görməyi öyrətmişdi, səslərlə görüb-duyurdu aləmi. Yeddi qıfıl altında qalmış işıqlı aləmə ədəbiyyatın, səsə çevrilən sənətin gözü ilə bələd olmuşdu. Onun qulaqları ilə baxıb, aqlının gözü ilə gördüklərini ən iti görənlər, ən ötə qananlar belə onun qədər anlaya və anlada bilməzdilər».

Ləkim solub, tağ nə gəzir,
Təpəm uçub, dağ nə gəzir.
Kim Məmmədi sorar olsa,
«Öldü» - deyir, sağ nə gəzir

– hələ sağkən elegiyasını yazan Məmməd Nazimoğlu dünyasında «qoca və azman» Fikrət silinməz iz buraxmışdı: «Fikrətin adı nakolka kimi mənim ürəyimə döyülüb və onu pozmaq mümkünsüz bir işdi... Bax, indi, məhz bu məqamda, beynimin bütün hüceyrələri Fikrət notu üzərində kökləndiyi bir anda onun haqqında, inanın, kitab bağlayaram, ağı deyirsiniz, ağı deyərəm, nağıl deyirsiniz, nağıl söyləyərəm, xatirə deyirsiniz, xatirə danışaram. Əlli yaşını görməyən, görüb də sevinməyən, sevinib də kövrəlməyən, kövrəlib də bizi qol-boyun etməyən Fikrət Mursaqulovu təbrik edimmi, etməyimmi? Heç üzümü onun sinə daşına qoyub ağlaya da bilməmişəm. Başımı başdaşına söykəyib qulağına nəsə pıçıldaya da bilməmişəm».

Fikrətin gürcü əkizi («dost», «qardaş» kəlmələri azlıq edir) Givi Paçxataşvili gözünün nurunun öləzidiyi günü yox, Fikrəti itirdiyi günü – 31 may 1989-cu ili həyatının tənhalıq dövrünün başladığı tarix hesab edir: «Məni Azərbaycan mənəviyyat xəzinəsinə gətirən şəxs 33 yaşında dünyasını dəyişib məni təkliklə üz-üzə qoydu». Professor Məhərrəm Qasımlı Fikrəti tələbəklik illərimizin ən gözəl

xatirəsi adlandıraraq yazır: «Sənsiz illər – Fikrət ağılından, Fikrət ürəyindən, Fikrət işığından ayrılıb göyüm-göyüm göynədiyimiz gözüyaşlı illərdi. Hamımızdan savadlıydın, məntiqliydin, cəsarətli və səxavətliydin. Ərköyün davranışın, şaqraq gülüşlərin gözümüzdən-könlümüzdən çəkilib getmir. Eyni kursda oxusaq da, əslində bizim müəllimimiz idin».

Mətbuat Şurasının sədri Əflatun Amaşov Fikrət Mursaqulov yaradıcılığını və insani keyfiyyətlərini qədirbilənləklə xatırlayandan sonra bu qənaətə gəlir: «Onun ayağı yerdəydi, amma elə bil bizə zirvədən baxırdı, çox-çox yüksəkdən baxırdı. İçimizi, daxili aləmimizi tam görürdü, aydın görürdü».

Yəqin, şair-publisist Mahmud Ləzgiyevin dedikləri ilə Fikrəti tanıyanların hamısı, o cümlədən bütün tələbə yoldaşları da razılaşar: «Elə bil o, öz yaşından çox yaşamışdı, yaşından çox bilirdi. Fikrətdəki qabiliyyət, duyum, istedad bizim hamımızı üstələyirdi».

Milli Məclisin deputatı, söz-sənət aşiqi, örnək vətəndaş Qənirə xanım Paşayeva Fikrəti «dəyərli bir insan, gözəl bir şair», naşir, jurnalist Natiq Ələkbərli «böyük ürək sahibi», «müqəddəs insan», filologiya elmləri doktoru, professor Almaz Ülvi «əsl ədəbiyyatşünas və tənqidçi» kimi dəyərləndirir. Həzi Həsənli kitabında Fikrətin qəlb və qələm dostları Müzəffər Talıblı, İmamverdi İsmayılov, Qulu Kəngərli, İlqar Həsənov, Əhməd Oğuz, Əlisəmid Kür və digərlərinin xatirələrini, ürək sözlərini də oxucularla bölüşür.

Bu kitab dostu haqqında Həzinin qəlbini və qələminin hökmü, gözünün yaşı ilə ərsəyə gətirdiyi qəm nəğməsi, qəm dastanıdır ki, həzin və sərin meh sayacağı acı xatirələrin yangısına məlhəm kimidir. Əsərdə diqqəti çəkən təqdirəlayiq cəhətlər çoxdur, birincisi isə müəllifin səmimi, təmiz, təmənnəsiz hiss və duyğularıdır. Məhz bu keyfiyyəti ilə o, oxucusunu inandırır, düşündürür, təsirləndirir, onu öz arxasınca aparır. Əminliklə söyləmək olar ki, bu kitabdan sonra Fikrətin dostlarının, oxucularının, Fikrətsevərlərin sayı yüzlərlə dəfə artacaqdır. Əsərin əhəmiyyəti bununla da məhdudlaşmır. Həzi Həsənlinin Fikrətə ucaltdığı bu söz abidəsi insanlara bir xitabdır: ətrafınıza göz gəzdirin, diqqətli,

həssas, səxavətli, sadıq və səmimi olun, laqeyd və biganələr unudulur, vəfalılar və sədaqətliklər yad edilir, xatirələri əziz tutulur, həyatı sevin və qədrini bilin. Həzi Həsənli qələminin bu çağırışı bu gün çox aktual və dəyərlidir.

Fikrət Mursaqulovun yaratdıqlarından bir qismi ən yaxın dostları tərəfindən bir yerə toplanaraq şairin ölümündən 18 il sonra 2007-ci ildə «Təsəlli» adı ilə nəşr olunmuşdur. Öz yükü, dərdi ilə heç kimi incitməyən, yormağ istəməyən Fikrət Mursaqulov sağlığında şeirləri ilə özünə təsəlli, təskinlik verir, işıq ümidi ilə yaşayırdı. Bu gün o, şeirləri ilə dostlarını toxdadır, onlara təsəlli verir, sözü ilə onlara arxa, dayaq olur:

Əslim bəlli yerdən, manşır obadan,
Elcanlı olmuşam ata-babadan.
Torpağın altında marığa yatan,
Yada atılası daşınam sənin.

P.S. Film üçün mövzu və ssenari axtaranların da bu əsəri oxuması tövsiyə olunur.

***”Kaspi” qəzeti, 22 yanvar 2014,
kulis.az 22 yanvar 2014.***

İliq bir təbəssüm sorağında
(Asif Rüstəmlinin 60 yaşına)

Cəfər Cabbarlının 100 illik yubileyi münasibəti ilə yazıçının pyes, hekayə, şeir, məqalə və məktublarından ibarət «Cəfər Cabbarlı. Mənim tanrım gözəllik» adlı toplusuna (tərtib edəni Qəmər Seyfəddin qızı, Bakı, 2000, 283 səh.) Asif Rüstəmlinin  n söz kimi yazdığı «Susmaz duyğular səltənətində» məqaləsi aşağıdakı cümlə ilə bitir: «Yubiley ərəfəsində möhtərəm oxuculara ünvanlanan bu kitabın Cabbarlı sənətini sevənlərin çöhrəsinə iliq bir təbəssüm bəxş edəcəyi g manındayıq». Asif Rüstəmlinin 60 yaşı münasibəti ilə qələmə aldığımız yazını bu sitatla ba lamağımız təsadüfi deyil. Əslində A.Rüstəmli bu cümlə ilə  z n  ifadə etmişdir. Onun arzusu, amalı insanlara bir iliq təbəssüm bəxş etmək olmuşdur, o, bu imanla, bu inamla, bu g manla yaşamışdır. Onun  m r yolu, çoxşaxəli v  fədakar fəaliyyəti ilə bağı ştrixlər də deyilənləri təsdiqləyir...

Avtoqraflar... portretin konturları

Xalq yazıçısı Elçinin müxtəlif illərdə Asif Rüstəmliyə hədiyyə etdiyi kitablardakı kiçik avtoqraflar Asif R st mlini həm insan kimi xarakterizə etmək, həm də alim kimi dəyərləndirmək baxımından diqq t kicidir.

Son 10-15 il müddətində Elçinin kitablarında Asif Rüstəmliyə ünvanladığı çoxsaylı avtoqraflar « ziz dostum», «Səmimi dostum», «İstedadlı alimimiz», «İstedadlı qələm dostum», « zizim, Asif» xitabları ilə ba layır. Bu sözlərin

arxasında Asif Rüstəmlinin gərgin axtarırları, «yoruldum-usandım» demədən, hər cür maneələri, əzab-əziyyətləri dəf edərək inamla, israrla məqsədinə, məramına doğru qətiyyətli qərarları və addımları, sözü, əməli, saf, səmimi duyğuları ilə ətrafına həssas, doğru-dürüst münasibəti, şərəfli, mənalı ömür yolu durur. Elçinin avtoqrafları Asif Rüstəmli portretinin əsas cizgilərini, konturlarını tam əks etdirir, desək, qətiyyəən yanılmırıq.

Qəlbləri titrədən sətirlər

Asif Rüstəmlinin araşdırmaları görkəmli alimlər tərəfindən yüksək dəyərləndirilmiş, müasir dövr ədəbi-nəzəri irsimizin uğurları kimi qiymətləndirilmişdir.

1991-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyi ilə birlikdə dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 850 illik yubileyi münasibəti ilə beynəlxalq simpozium keçirirdi. Tədbirdə Azərbaycandan Ankaraya gələn 21 nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti iştirak edirdi. AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı prof. Yaşar Qarayev, tanınmış alimlərdən f.e.d. Azadə Rüstəmov, f.e.d. Qafar Kəndli, prof. Rüstəm Əliyev, f.e.d. Nüşabə Araslı, f.e.d. Qasım Qasımzadə, prof. Şamil Qurbanov, prof. Şamil Vəliyev, prof. Teymur Kərimli, f.e.d. İmamverdi Həmidov, f.e.n. Asif Rüstəmli Nizami irsi haqqında maraqlı çıxışlar etdi.

Türkiyə səfəri və möhtəşəm tədbir, qardaş ölkədəki görüşlər, ziyafətlər Asif Rüstəmliyə o qədər ilham və mənəvi qida vermişdi ki, o, qısa müddət ərzində «Çırpınırdı Qara dəniz» adlı səfərnəməsini yazıb ərsəyə gətirdi (Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1992-ci il, 80 səh.). Kitaba Yaşar Qarayev ön söz yazmışdır. O, bu unudulmaz və tarixi səfərlə, beynəlxalq simpoziumla bağlı Asif Rüstəmlinin böyük məhəbbətlə qələmə aldığı kitabı yüksək dəyərləndirir və yazır: «Dünyada ayağını

dörd dənizə möhkəm dayayan və başını göyün dördüncü qatına söykəyən firavan, azad, məğrur, suveren bir Türkiyə var və bütün Şərqlə bütün dünya onunla fəxr eləyə bilər! – biz Türkiyədən bu duyğu və düşüncələrlə ayrıldıq. Qara dənizi və Türkiyə xatirələrini ürəyimizdə Bakıya gətirdik. Lakin bu xatirələri kağıza köçürmək və onları hamının, bütün oxucuların da ürəyini titrədən bir yaşantıya çevirmək Asif Rüstəmliyə, mənim gənc həmkarıma, Ankara səfərinin istər təşkilində, istərsə də unudulmaz tarix və yaddaş kimi başa çatmasında ürəyinin istisini, düşüncəsinin, fikrinin işığını və enerjisini əsirgəməmiş istedadlı alimə nəsis olmuşdur. Mən bu qeydləri oxudum, Ankara səfərinin bütün xoş həyəcanlarını yenidən yaşadım və Türkiyəyə bu təkrar, bu ikinci səfər üçün artıq yalnız ona – Asifə minnətdar oldum. Güman edirəm ki, Asifin bu ilk kitabına məhrəm və aşına olacaq bütün digər oxucular da eyni hissləri keçirəcək və bu maraqlı ədəbi səfər üçün minnətdarlığı eyni səmimiyyətlə təkrar edəcəklər...».

7-dən 77-yə «əziz» kitab

2009-cu il dekabrın 17-də Cəfər Cabbarlının ev muzeyində Asif Rüstəmliyə «Cəfər Cabbarlı. Həyatı və mühiti» adlı kitabının təqdimat mərasimində akademik Bəkir Nəbiyev bu əsəri 7-dən 77-yə bütün Azərbaycan cəmiyyəti üçün, bütün ziyalılar üçün «əziz kitab» adlandırmış və qeyd etmişdir ki, Asif Rüstəmliyə bu kitabının onurğasını indiyədək elmə məlum olmayan zəngin faktlar təşkil edir. Həmin tədbirdə çıxış edən C.Cabbarlı ev muzeyinin direktoru Gülarə Cabbarlı kitabda toplanan faktların bu vaxta kimi heç kəsə məlum olmadığını bu sözlərlə ifadə etmişdir: - Bəlkə anamın da bilmədiklərini Asif müəllim tapıb-toplayıb bu kitabda vermişdir.

Orijinal və sanballı əsər axtarışında

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, millət vəkili akademik İsa Həbibbəyli Asif Rüstəmlinin Türkiyədə nəşr olunmuş «Cafer Cabbarlı: Hayatı. Seneti. Mücadilesi» kitabının 2011-ci ilin 19 noyabrında keçirilən təqdimatında Asif Rüstəmlinin fəaliyyətinə yüksək qiymət verərək, onu müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının çox tanınmış, zəhmətkeş və fədakar nümayəndələrindən biri, onun C.Cabbarlı haqqında yeni tədqiqat əsərini isə ədəbiyyatşünaslıq elmində hadisə adlandırmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli qeyd etmişdir ki, tədqiqatçı mötəbər mənbələrə, məxəzlərə istinad etməli, ortaya orijinal və sanballı, qalıcı bir elmi əsər qoymalıdır. Asif Rüstəmli son 20 ildə arxivlərdə, kitabxanalarda, muzeylərdə Azərbaycan ədəbiyyatının naməlum qatlarını üzə çıxarmaq üçün ardıcıl olaraq iş aparır. Bunun nəticəsi kimi o, C.Cabbarlı irsinin bizə məlum olmayan bütün irsini üzə çıxarmış, tamamlamışdır ki, bu da Asif Rüstəmlinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı elmi qarşısında xidmətidir.

Toplayıcı, tərtibçi, tədqiqatçı və naşir

Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatı laureatı, prof. Nizaməddin Şəmsizadə Asif Rüstəmlinin «Susmaz duyğuların səltənətində» adlı kitabına (Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2002, 174 səh.) ön söz əvəzi qələmə aldığı «İstiqlal işığında yazılanlar» məqaləsində onun çoxşaxəli fəaliyyətini sərrast səciyyələndirmişdir: «Asif Azərbaycan ədəbi-tənqidi və ədəbiyyatşünaslığı tarixində xüsusi rəğbət və ehtiramla qəbul olunan toplayıcı, tərtibçi, tədqiqatçı və naşir tipini əməlinə və şəxsiyyətində uğurla birləşdirən alimdir» (səh.3). Asif Rüstəmlinin C.Cabbarlı irsinin tədqiqi sahəsindəki uğurlarını «təkcə cabbarlışünaslığa deyil, ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə hədiyyə» adlandıran prof. N.Şəmsizadə bu qənaətdədir ki, «Susmaz duyğuların səltənətində» kitabı ilə A.Rüstəmli ilk dəfə C.Cabbarlı «Azərbaycan sovet dramaturgiyasının banisi» kimi təqdim edən süni,

marksist konsepsiyadan əl çəkərək onun Azərbaycanın milli varlığından qopan, susmaz duyğuların çox istedadlı tərənnümçüsü kimi təqdim edir.

Asif Rüstəmlinin «Ədəbi istiqlalımız» kitabında (Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2004, 383 səh.) müəllifin istiqlal mücahidlərinin həyatı, fəaliyyəti, Qarabağ problemi, folklor, mətnşünaslıq, ədəbi irsimizlə bağlı müxtəlif illərdə mətbuatda dərc olunmuş məqalələri toplanmışdır. Prof. Nizaməddin Şəmsizadə həmin kitaba yazdığı «Ədəbi istiqlaldan əbədi istiqlala» adlı giriş məqaləsində də A.Rüstəmlinin araşdırmalarını yüksək dəyərləndirir və göstərir ki, kitab ayrı-ayrı tədqiqat xarakterli məqalələrdən ibarət olsa da, əsəri vahid mövzu və problemə həsr olunmuş monoqrafiya kimi oxumaq mümkündür. Çünki kitaba daxil olan yazılar ədəbi istiqlaldan əbədi istiqlala gedən çətin, əzablı, kəşməkəşli, fəqət alovu ilə nurlanan fərəhli yolumuzu əks etdirir.

Ədəbi koordinatlar

Asif Rüstəmlinin coşqun elmi-pedaqoji fəaliyyəti, çalışdığı müəssisələrdə ictimai fəallığı onun fədakarlığının, işinə sonsuz sevgisinin təzahürüdür. Tədqiqatçı, nəşir, redaktor, pedaqoq, publisist, həmkarlar ittifaqının təşkilatçısı... Asif Rüstəmlinin uğurları yaşına sığmır. «Ədəbiyyatın layiqli sıra nəfəri» adlı məqaləsində prof. Vilayət Quliyev Asif Rüstəmlinin 1987-ci ildən Ədəbiyyat İnstitutunda əmək fəaliyyətinə başladığı ilk illəri xatırlayaraq yazır ki, Asif aspirantura təhsili alan, daha perspektivli görünən gənclərin on ilə keçdiyi yolu bir neçə ilə keçdi. A.Rüstəmli «Çırpınırdı Qara dəniz» (1992) şair Bayraməli Abbaszadənin (1869-1926) həyat və yaradıcılığından bəhs edən «Tufanlardan keçən ömür» (1995), «Susmaz duyğuların səltənətində» (2002) adlı monoqrafiyaların müəllifi, ümummilli lider Heydər Əliyevin «Nəcib mənəvi idealların tərənnümü» kitabının (2000) tərtibçisi, «Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı (1999), «Heydər Əliyev sülhün carçısıdır» (1998) kitablarının buraxılışına

məsul və redaktorudur. Bu gün anadan olmasının 130 illiyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə qeyd edilən milli dövlətçilik ideyasının banisi və ilk Cümhuriyyətimizin qurucularından birinin – Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Azərbaycan Cümhuriyyəti» (1990), «Böşeviklərin Şərqi siyasəti» (1994), eləcə də Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini, müstəqil dövlətimizin İrandakı ilk səfiri Adil Xan Ziyadxanın (1869-1954) «Azərbaycan» kitablarının nəşrə hazırlanması da onun əməyinin nəticəsidir. Cəfər Cabbarlının geniş ədəbi ictimaiyyətə məlum olmayan, yaxud sadəcə adları bilinən 6 pyesi, 4 hekayəsi, 30-dək lirik və satirik şeiri, 60-a yaxın ədəbi-tənqidi və publisist məqaləsi Asif Rüstəmlinin tərtib, müqəddimə və şərhləri ilə 1996-cı ildə AMEA-nın «Elm» nəşriyyatı tərəfindən «Ədirnə fəthi» adı ilə çap olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 12 yanvar tarixli Sərəncamı ilə çap edilən C.Cabbarlının 4 cildlik «Əsərləri»nin tərtibi də Asif Rüstəmliyə həvalə olunmuşdur. Asifin bu mühüm nəşrə yazdığı «Bədii həqiqətlər ustası» adlı geniş, əhatəli müqəddimə müasir dövrdə Cabbarlı yaradıcılığına tamamilə yeni, ideoloji şüar və qəliblərdən təmizlənmiş münasibəti özündə əks etdirir. Cəfər Cabbarlının Təhsil Nazirliyinin qərarı ilə «Azərbaycan ədəbiyyatı» seriyasından buraxılan təxminən 50 m.v. həcmindəki «Seçilmiş əsərləri» də Asif Rüstəmli tərəfindən hazırlanmışdır.

Asif Rüstəmlinin həyat və yaradıcılıq yolunu diqqət, həssaslıq və məhəbbətlə izləyən, araşdıran, təqdim edən dostu prof. Vilayət Quliyev səmimiyyətlə bildirir ki, uzun illər sıx ünsiyyət saxladığı, müxtəlif şəraitlərdə görüb müşahidə etdiyi Asifin xarakterinin, həyat tərzinin səciyyəvi cəhətlərindən biri də onun iddiasızlığıdır: «Asif başını aşağı salıb öz işini görməkdən, ədəbiyyatın ləyaqətli və məsuliyyətli sıra nəfəri olmaqdan qürur duyan alimdir. Öz gördüyü işlərdən daha çox söz sənətimizin, mədəniyyətimizin böyük simalarını, diqqətəlayiq hadisələrini təbliğ etməyə can atan vətənpərvərdir. Bütün bunlar isə fərdi mənəvi xüsusiyyətlərlə bir sırada həm də yaşın, təcrübənin gətirdiyi fəzilətlərdir».

Tanınmış dövlət xadimi, görkəmli ədəbiyyatşünas, prof. Vilayət Quliyevlə Asif Rüstəmlinin məslək, əqidə, əməl, ruh yaxınlığı illər ötdükcə sarsılmaz dostluğa çevrilmişdir. Təmali təmiz və təmənnasız olan bu münasibətlərin – Vilayət Quliyevin təbirincə desək, «əmali iş birliyinin, səmimi dostluq münasibətlərinin» tarixi isə az qala 30 ilə yaxındır. Vaxtı ilə birgə çalışdıqları AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda başlanan birgə yol yalnız coğrafi mənada ayrılmışdır: Vilayət Quliyev diplomatik fəaliyyəti ilə əlaqədar Polşada, daha sonra Macarıstanda səfir kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Asif Rüstəmli Vilayət Quliyevin Azərbaycanda ədəbi təmsilçisi, obrazlı ifadə ilə desək, ədəbi səfiri Vilayət Quliyevin təbirincə «ədəbi koordinatoru» da adlandırmaq olar. Fikrimcə, Azərbaycan Vilayət Quliyevin ölkəmizin ədəbi-mədəni mühitində gedən proseslərin içində «felən» də olmasında Asif Rüstəmlinin də rolu var...

Muzeydən qayıdan bütünlük yollar...

Günlərin birində telefonla hal-əhval tutduqdan sonra Asif Rüstəmli soruşdu:

- İşdən neçədə çıxırsan?
- Həmişəki qaydada, saat altıda. Niyə soruşdun?
- Saat 7-də «Gənclik» metrosuna gələ bilərsənmi?
- Problem yoxdur. Amma «niyə»sini bilmək də pis olmazdı.
- Qoy bu dəfə sürpriz olsun. Görüşəndə deyərəm...

İsrar etmədim. Vədləşdiyimiz kimi saat 7-də «Gənclik»də görüşdük. Asif tək deyildi. Yanındakı ilə məni tanış etdi:

- Dostum Şahiddir, Şahid Həbibullayev. Sizin tərəflərdəndir, Oğuzdan. Mis qablar muzeyi var. Çox istərdim ki, sən də o muzeyin eksponatlarına tamaşa edəsən.

- Nə vaxt? – deyə təəccüblə soruşdum.

Onun «Elə bu gün» sözləri məndə təbəssüm yaratdı.

- Gec deyil? Qaranlıq düşüb. Bundan sonra, muzey...

- Olar, olar, əsas həvəsidir, o da ki, bizdə – bu dəfə yeni tanışım Şahid Həbibullayev Asifi qabaqladı.

- Bəs o muzey haradadır? – deyə soruşdum.

- Yaxında, Dərnəgüldən bir az o tərəfdə, «Çermet» körpüsünü keçən kimi yolun kənarında, keçmiş SSRİ-nin «Azavtoyoltrans»ın inzibati binasında.

Sözün düzü, bu sözlər marağımı bir qədər də artırdı...

Budur, nağıllarda olduğu kimi, muzeyin seyfə bənzər qalın, bir neçə yerdən kilidlənmiş qapısı açılır və sirli-sehrli bir dünyaya giririk: mis qablardan düzəldilmiş növbənöv samovarları, qazanları, sərpuşları, məcməyiləri, siniləri, nimçələri, badyaları, satılları, sərniciyələri, süzgəcləri, tavaları, ləyənləri, dolçaları, camları, aftafaları, qaşıqları, çəngəlləri, tərəziləri... saymaqla tükənməyən, baxmaqla doyulmayan Şərq naqqaşlıq məktəbinin ən kamil keyfiyyətlərini özündə əks etdirən, döymə, oyma, qabarma üsulu ilə işlənmiş digər eksponatlara məhəbbət və heyrətlə tamaşa edirik. «Haradan», «nə vaxt», «necə» ilə başlayan suallarımın da sayı-hesabı yoxdur. Muzeydə toplanılmış 5 mindən çox eksponatın 1000 ədəddən çoxu 141 müəssisə tərəfindən hazırlanmış XVIII-XIX əsrlərdə istehsal edilmiş samovarlardır.

Sonralar Asif Rüstəmlinin «Fədakarlıq mücəssəməsi» adlı məqaləsindən («Mədəniyyət» qəzeti, 3 avqust 2012) öyrənəcəyəm ki, Şahid Həbibullayev 1952-ci il noyabrın 14-də Azərbaycanın əsrarəngiz dilbər guşəsi olan Oğuz rayonunun Muxas kəndində zəhmətkeşliyi, xeyirxahlığı, mərdliyi və halallığı ilə tanınan bir ailədə dünyaya göz açıb. Böyük zəhməti, təşəbbüskarlığı və təşkilatçılığı sayəsində adi fəhləlikdən, çilingərlikdən Şəhərlərarası Sərnişindəşım Avtokombinatının baş direktoru vəzifəsinədək yüksəlib.

Erməni separatçılarının təhriki ilə Qarabağ hadisələri başladıqdan sonra Naxçıvanla kəsilmiş birbaşa yerüstü əlaqələrin İran ərazisindən keçməklə bərpa olunmasında, əhalinin avtobusla gediş-gəlişinin intensiv təminatında fəal iştirak edib. Ümummillə lider Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından və

ölkənin ağır günlərində xalqa müraciətindən sonra Şahid Həbibullayev baş direktor vəzifəsini səngərlə əvəzləyərək bir qrup məsləkdaşı ilə könüllü olaraq Qarabağa – ön cəbhəyə yollanıb.

İgid, cəsur döyüşçü kimi Şahid Həbibullayev nəsillərə örnək olacaq qəhrəmanlığın nümunəsini göstərmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin fərmanı ilə döyüş əməliyyatlarına bacarıqla rəhbərlik etdiyinə və şəxsi şücaət göstərdiyinə görə kapitan Şahid Həbibullayev 9 oktyabr 1994-cü ildə «Azərbaycan bayrağı» ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Ş.Həbibullayevin on beş il ərzində topladığı kolleksiyasına daxil olan maddi-mədəniyyət nümunələrinin böyük əksəriyyəti Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Lahıc, Dərbənd, Təbriz, Ərdəbil sənət məktəblərinə mənsubdur.

Adı çəkilən məqalədə Asif Rüstəmli yazır ki, Şahid Həbibullayevin kolleksiyasına daxil olan sənət möcüzələrinin üzərindəki orta əsrlərə aid yazılar, rəsmlər, naxışlar mədəniyyətimizin, incəsənətimizin ən qədim qaynaqlarından və zəngin ənənələrindən soraq verir. Bu zəngin və dəyərli kolleksiyasının beynəlxalq aləmə çıxışı ilə bağlı ilk təşəbbüs şübhəsiz ki, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevaya məxsusdur. Fondun təşkilatçılığı ilə 2006-cı il oktyabrın 14-21-də Parisdə, UNESCO qərargahında keçirilən «Azərbaycan sivilizasiyasının və mədəniyyətinin kəsişmə nöqtəsi» adlı tədbirdə Ş.Həbibullayevin şəxsi kolleksiyasından seçmə eksponatlar bir guşədə ayrıca sərgiləndi və tamaşaçıların böyük marağını qazandı. Bu mədəniyyət hadisəsindən sonra şəxsi kolleksiya beynəlxalq tədbirlərin diqqət mərkəzində dayandı. Bir-birinin ardınca Ş.Həbibullayevə məxsus eksponatlar xarici ölkələrdə – Mərakeşdə İSESCO iqamətgahında (2008, mart), Tacikistanda (2008, noyabr), Misirdə (2010, yanvar), Daşkənddə (2010, noyabr), Londonda (2010, noyabr), Berlində (2011, yanvar), Parisdə (2011, fevral), Vaşinqtonda (2011, mart), Parisdə (2011, mart), Moskvada (2011, may və iyun), Sen-Tropedə (Fransa, 2011, iyul), Berlində (2011, sentyabr), Vyanada (2011, noyabr), Romada (2011, dekabr) böyük maraq və heyrətlə qarşılanmışdır. Misgərlik incilərinin Bakıda – Şirvanşahlar Saray

Kompleksində (2008, mart), Qala Dövlət Tarix-Etnoqrafiya Qoruğunda (2008, oktyabr), İçərişəhərdə (2009, mart), «Gülüstan» Sarayında (2008, dekabr; 2010, may; 2011, aprel) nümayiş etdirilmiş, seyrçilərin yaddaşında silinməz izlər buraxmışdır.

Xarici ölkələrdə və respublikamızda təşkil olunan sərgilər Heydər Əliyev Fondunun, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir. Təqdirəlayiq hadisələrdən biri də odur ki, Ş.Həbibullayevə məxsus kolleksiyayı vətənimizdə layiqincə nümayiş etdirmək üçün Qala qəsəbəsində Əntiq Əşyalar Muzeyi tikilərək, 2011-ci ilin sentyabr ayından ziyarətçilərin istifadəsinə verilmişdir. Muzeyin açılış mərasimində Prezident İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyeva şəxsən iştirak etmiş, muzeyin rəy kitabına təəssüratlarını yazmışlar.

...Muzeylə tanış olduqdan sonra təxminən axşam 10-da geri qayıtmaq üçün yola çıxırıq. Ş.Həbibullayev «Çermet» körpüsü ilə hərəkət etmək əvəzinə ona paralel yolla sağa burulur. Mən yolu səhv getdiyini xatırladanda, o, özünəməxsus tərzdə zarafatla:

- Narahat olmayın. Muzeydən çıxan bütün yollar «Çermet»dəki «Dostluq» kafesindən keçir. Başqa yol yoxdur, başqa təkliflər də icazənizlə qəbul edilmir.

Bu görüşün təəssüratı uzun müddət məni tərk etmədi. Asif Rüstəmli ilə növbəti telefon görüşündə – Novruz bayramı ərəfəsində də bu mövzuya toxundum, Ş.Həbibullayevin əməlinə heyranlığımı və heyrətimi gizlətmədim. Asif Rüstəmli:

- Lap məqamında zəng vurmusunuz. Şahid Həbibullayev yanımdadır. Ədəbiyyat İnstitutuna gəlib, kollektivimizi Novruz bayramı münasibəti ilə təbrik etmək üçün, Sizə də salam söyləyir.

Asif Rüstəmliyə qəhrəmanı Ş.Həbibullayev haqqında bilərəkdən bir qədər geniş söhbət açdıq. Asifin dostluq etdiyi insanlar cəmiyyətin ən müxtəlif təbəqələrini əhatə edir, təki onlar Vətən məhəbbəti, el-oba sevgisi ilə yaşayıb yaratsınlar. Asif münasibətlərdə təmiz, təmənnasız olduğu kimi, sədaqətlidir, qədərbiləndir. Şahid Həbibullayev dünyasını dəyişəndə Asif Rüstəmli onun Muxas

kəndində dəfnində, mərhumun digər yas mərasimlərində yaxından iştirak etmiş, dostunu son mənzilə göz yaşları ilə yola salmışdır.

Tədqiqatçı inadkarlığı və prinsipiallığı

Bir kitabın təqdimatında mühacirət mətbuatında dərc olunmuş məqalədə Cəfər Cabbarlının intihar etməsi ilə bağlı faktla rastlaşdığımı söylədim. Tədbirdən sonra Asif Rüstəmli mənə yaxınlaşdı: - Qardaş, o məqalə hansı jurnalda dərc olunub, müəllif kim idi?

«Ölkənin bir nömrəli Cabbarlışünasını» (Vaqif Yusifli) deyəsən əməlli-başlı qayğılandırmışdım:

- Sözü düzü, dəqiq xatırlamıram. Lakin məqaləni özüm oxumuşam.
- Şübhə etmirəm. Lakin çox xahiş edirəm, onu axtar, tap və mənə de.
- Yaxşı, çalışaram, - dedim və ayrıldıq.

Bir neçə gün sonra Asif Rüstəmlinin zəngi gəldi. Etiraf etdim ki, vədimi unutmuşdum. Asif isə çox ciddi tərzdə:

- Çox ola bilər və ehtimal var ki, yenə unudacaqsan. Amma o jurnalı tapmayınca, ən azı mənbəni mənə bildirməyincə, bu mövzu aktual olaraq qalacaq, - dedi və əlavə etdi. – Elə bir material olmayıbsa, bəri başdan de, mən də rahat olum.

- Yox, yox, səhv etmirəm. Olub, özüm oxumuşam.
- Elə isə xahiş edirəm, mənbəni mənə göstər. Onu oxumaq istəyirəm.

İki gün sonra Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyinin orqanı «Azərbaycan» jurnalında dərc olunmuş tənqidçi-publisist Əbdül Vahab Yurdsevərin «Azərbaycan dram ədiblərindən Cəfər Cabbarlı» məqaləsinin surətini Asif Rüstəmliyə çatdırdım. Heç bir həftə keçməmişdi ki, A.Rüstəmlinin «Ədəbiyyat qəzeti»ndə «İllər, şəxsiyyətlər» rubrikası ilə «Faktsizlik sindromu» adlı irihəcmli, sanballı məqaləsi dərc olundu (28 fevral 2003-cü il). Həmin

məqalədə tədqiqatçı-alim muzey və arxivlərdən əldə etdiyi yeni materiallarla Cəfər Cabbarlının həyat və yaradıcılığına dair maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürmüş, mövcud tədqiqat irsini daha da zənginləşdirmişdir. Asif Rüstəmli Cəfər Cabbarlının intihar etməsi ilə bağlı fikrə də münasibət bildirməyi unutmamışdı: «Tədqiqatçı-alim dostum Abid Tahirli yenicə çapdan çıxmış «Azərbaycan mühacirət mətbuatı» (Bakı. QAPP-Poliqraf, 2002, II hissə) kitabını avtoqrafla mənə təqdim edəndə yarızarafat, yarıciddi ondan soruşdum: «Mühacirət mətbuatı Cabbarlıdan nə yazır?» O, kitabında Əbdül Vahab Yurdsevərin 1952-ci ildə «Azərbaycan» dərgisinin üç nömrəsində çap etdirdiyi «Azərbaycan dram ədiblərindən Cəfər Cabbarlı» məqaləsindən istifadə etdiyini (səh.65-66) bildirdi. Materiala ciddi marağımı duyub Ə.V.Yurdsevərin məqaləsinin tam surət nüsxəsini mənə bağışladı».

Cəfər Cabbarlının intihar etməsi ilə bağlı Ə.V.Yurdsevərin yazdıqlarına Asif Rüstəmliyə münasibəti maraqlı və əsaslıdır. Tədqiqatçı-alim «...məqalənin sonunda Cəfər Cabbarlının ölümünün səbəbi ilə bağlı irəli sürülən mülahizə məni təəccübləndirdi» - yazır və «böyük sənətkarın ölümünə səbəb olmuş xəstəliyin tarixinə sənədlər və xatirələr əsasında» aydınlıq gətirir. Bu zaman Asif Rüstəmliyə mənbə və məxəzlərlə işləmək, faktları tutuşdurmaq, müqayisə və təhlil etmək məharəti, güclü məntiqi, prinsipial və elmi qənaətləri bir daha özünü göstərir. Yeri gəlmişkən qeyd olunmalıdır ki, A.Rüstəmliyə məqalələrinin dili, üslubu onun tədqiqatlarını daha sanballı və oxunaqlı edir.

Naşirin «səhvi»

«Azərbaycan mühacirəti (tarixi, mətbuatı, mədəniyyət mərkəzləri)» kitabının nəşri ilə bağlı «Tural-Ə» Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzinin direktoru, dostum Asif Rüstəmliyə zəng edəndə gözlədiyim kimi çox sevindi: «Əla! Bu kitabı ən qısa vaxtda, ən yüksək keyfiyyətlə çap edəcəyəm. Özü də belə bir kitabın nəşri üçün əməkhaqqı almaq da günahdır. Yalnız material və mətbəə xərcini ödəyərsən,

vəssalam». Mən əvvəlcə razılaşmadım. Yox, yox, nə danışırısan? Fəhləsi var, tərtibatı var, operatoru, korrektorunu var. Asif dediyindən dönmədi: «Xahiş edirəm bu mövzuya qayıtmayaq. Danışdıq, qurtardı. Materialı nə vaxt verirsen?» «Elə bu gün axşam qovluğu nəşriyyata göndərəcəyəm» - dedim. Sonra əlavə etdim: «Sən də nəşrin xərcini hesabla, mənə de. İşimi bilim». Asif «10 dəqiqəyə zəng vuraram» dedi və az keçmədi ki, nəşriyyatdan zəng vurub vəsaitin miqdarını mənə bildirdilər. Mən də elə həmin gün qovluğu nəşriyyata göndərdim.

Gecə saat ikiyə işləyəndə telefon zəngi çalındı. Dəstəyi qaldırıb «Bəli» - dedim. «Qardaş, mənəm, Asif. Sən Allah, bağışla, bu vaxt zəng etdim. Yatmamışdın?» – deyə ehtiyatla və günah işləyibmiş kimi astadan soruşdu. «Yox, yox, nə narahat etmək, bu nə sözdü, Asif? Buyur» - dedim. Asif adəti üzrə birbaşa mətləbə keçmədi. Evdəkiləri, ümumi dost-tanışları soruşdu, sonra:

- Bilirsən, niyə narahat etdim? – deyə soruşdu.

- Əvvəla, narahat etmirsən, ikincisi isə deyərsən bilərəm, - dedim.

- Kitabının nəşri ilə bağlı vəsaiti düzgün hesablamayıblar. Cüzi yanlışlıq olsaydı, özüm ödəyərdim. Amma az qala yarıbayarı səhv ediblər, - dedi.

- Sözü düzü, mən də məəttəl qalmışdım. Az-çox nəşriyyat-mətbəə işindən bilirəm, axı. Asif, narahat olma. İşinizə davam edin. Evimi sataram, lakin səni kiminsə yanında borclu qoymaram, - deyəndə Asif deyəsən, sözümdən təsirləndi, dəstəkdə udqundu:

- Sən nə danışırısan, nə ev, nə evi satmaq? Lap ağ elədin.

- Misal üçün dedim. Yəni, narahat olma.

Asif Rüstəmli:

- Yaxşı, yaxşı, kitabın siqnal nüsxəsi hazır olanda xəbər edərəm, gəlib baxarsan, - dedi.

- Baxmağa ehtiyac yoxdur. Sənin işinlə tanışam, tiraj hazır olanda deyərsən, gəlib götürərəm.

Bu söhbətin üstündən 10 gün keçmişdi ki, nəşriyyata getdim. Kitab həqiqətən böyük məhəbbətlə tərtib edilmiş, nəfis nəşr olunmuşdu. Minnətdarlığımı

bildirib vərəqləməyə başladım. Gözüm «tirajı 500 nüsxə» sözlərinə sataşdı. Asif ona təəccüblə baxdığımı görüb məni qabaqladı:

- Belə kitabı mən 300 nüsxə çap edə bilməzdim, - dedi.

Müdrük cavan

Həmişə maraqlı məcazları, məzəli və müdrük deyimləri ilə diqqəti çəkən dostumuz Əkrəm Qaflanoğlu biləndə ki, Asif Rüstəmlinin 60 yaşı münasibəti ilə yazı hazırlayıram, bunu təqdir etməklə kifayətlənmədi, heç demə, ürəyi doluymuş:

- Asifə 40 dəfə «maşallah».Od parçasıdır, hər yerə çatır, Akademiya, Universitet, xarici səfərlər, yazı-pozu, üstəgəl son vaxtlarda «teleulduz» olub, ekrandan «düşür». Cavandır, həm də müdrükdir, yox, bu olmadı, müdrükdir, həm də cavandır. Allah qorusun.

ayb.az, 14 fevral,2014,

modern.az,16 fevral 2014,

”Kaspi” qəzeti,18, 19 fevral 2014.

Alxan Bayramoğlunun 60 yaşına.

Polemika ustası

Professor Alxan Bayramoğlunun (Məmmədov) yaradıcılığı – bu isə zəngin bir xəzinədir: 600-ə yaxın elmi məqalə, 13 monoqrafiya, 6 kitab, o cümlədən dərslilər, tədris proqramları və s. – onun barəsində gen- bol söhbət açmağa imkan verir. Amma təkə yaradıcılıqdan bəhs etsək , Alxan Bayramoğlu portreti yarımçıq qalar. Onun fədakar, faydalı fəaliyyəti məhsuldar olduğu kimi çoxşaxəli və çoxplanlıdır. Uzun illərdir, səriştəli pedaqoq kimi ali tədris müəssisələrində , o cümlədən Bakı Dövlət Universitetində dərş deyir, müxtəlif qəzetlərlə əməkdaşlıq edir. “Mahir pedaqoq”, “cəfakeş müxbir” ifadələri A. Bayramoğlu obrazına bir

sanballılıq, rəngarənglik gətirsə də, bu təyinlər də onu göz önündə tam canlandırmır. Alxan müəllim layiqli övlad, gözəl ailə başçısı, həssas, sadıq dostdur. Onun xarakterinə xas bir cəhətin –elmi polemikaya meyliyi və bu zaman tutduğu inadkar, prinsipial mövqe üzərində xüsusi dayanmaq istədim. Bu barədə düşünəndə A. Bayramoğlunun iştirak etdiyi müxtəlif tədbirlər –kitab təqdimatları, elmi- tədqiqat əsərlərinin, o cümlədən dissertasiyaların müzakirəsi, müdafiəsi, ədəbi söhbətlərin hakim olduğu fərqli formatlı məclislər göz önünə gəlir.

Yaxşı xatırlayıram.30 oktyabr 2006- cı ildə Bakı Dövlət Universitetində “ Mühacirət mətbuatında publisistika (1921- 1991- ci illər) “ mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə edirdim. Çıxışından sonra Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının sədri professor Qulu Məhərrəmli üzünü auditoriyaya tutdu:” - Kimin sualı var?”. İlk səslənən Alxan Bayramoğlu oldu və onun ünvanladığı sual auditoriyada sözlə ifadəsi çətin olan bir ab-hava yaratdı, böyük maraq oyatdı. Hətta kimsə replika atdı: “- Çox dərinə getdin, Alxan”. Sual isə belə idi:” Siz Azərbaycan mühacirət publisistikası tarixinin XIX əsrin sonlarından başladığını iddia edirsiniz və bu zaman, həm də Cəmaləddin Əfqaninin adını çəkirsiniz. Nəyə əsaslanırsınız?. O, azərbaycanlıdırımı?”. Mən tutarlı mənbələrə istinad edərək sualı cavablandırdım. Sonra Şuranın digər üzvləri suallar verməyə başladı. Bu zaman diqqətimdən bir məqam yayınmadı: hər dəfə Şuranın sədri “Daha kimin sualı var?”- deyərək müraciət edəndə Alxan müəllim əlini qaldırırdı. Beləliklə, A. Bayramoğlu 3-4 sualdan sonra sakitləşməyi qərara aldı...

Sonralar - Alxan Bayramoğlu mühacirət problemləri ilə daha yaxından və daha dərinə maraqlananda onunla dəhliz mübahisələrimiz sərt qəzet polemikaları ilə əvəz olundu. Mühacirət mətbuatının tarixinə dair bir- birinin ardınca müxtəlif mətbu orqanlarda nəşr olunan məqalələrimdəki bir məsələ ilə bağlı təkzibolunmaz dəlillərə əsalanaraq irəli sürdüyüm mülahizə ilə – mühacirət mətbuatı tarixinin İranda- Təbrizdə nəşrini davam etdirən “Molla Nəsrəddin” jurnalından başladığı fikrimlə Alxan müəllim heç cür razılaşmırdı. Nəhayət,

“Ədəbiyyat qəzeti”nin 2 fevral 2007- ci il tarixli nömrəsində dərc etdirdiyim “Bir daha mühacirət mətbuatının tarixi haqqında” yazı A. Bayramoğlunun səbr kasasını daşdırdı və o, mənim qənaətimi təkzib edən məqalə qələmə aldı. ”Ədəbiyyat qəzeti”ndə məqalənin dərcinin ləngidiyini görən Alxan müəllim yazını “525-ci qəzet”ə təqdim edir. Qəzetin baş redaktoru Rəşad Məcid müdrik və qəti mövqe tutur:” Bu problemin müzakirəsi uzanacaq və tunelin sonu görünmür. Sən yazacaqsan , o , sənə cavab verəcək, sonra sən onu təkzib edəcəksən, bu dəfə o, sənə cavab yazacaq...Gəlin belə edək, eyni nömrədə, hətta qoşa səhifədə yanaşı hər ikinizin məqaləsini dərc edək və bu məsələyə nöqtə qoyaq. Beləliklə Alxan Bayramoğlunu məqaləsi ilə yanaşı mənim “Qalxansız hücum” adlı yazım “525-ci qəzet”in 29 dekabr 2007- ci il tarixli nömrəsində dərc olundu. Zidd mülahizələrlə, kəskin mövqelərlə xarakterizə olunan məqalələrdən sonra bəziləri bizim münasibətlərimizin mülayimləşəcəyinə dair verdiyi proqnozlar özünü doğrultmadı: sağlam, sarsılmaz və səmimi təməli olan münasibətlərimiz bizi daha da yaxınlaşdırdı.

Alxan Bayramoğlunun həqiqi elmə xidmət edən əsl alimə yaraşır verən bu keyfiyyəti üzərində bilərəkdən bir qədər ətraflı bəhs etdim. Çünki bəzən biri digərinin mövqeyi ilə razılaşmayanda , yaxud fərqli fikir irəli sürəndə dərhal qarşı tərəf düşmən elan olunur. Bu. əlbəttə, cılız hisslərin , məhdud düşüncənin məhsulu, fəsadıdır.

60 yaş geriyyə boylanmağın, keçdiyən yola nəzər salmağın, özünə və ətrafına hesabat verməyin zamanıdır. Alxan müəllim təvazökarlıq etməyib 40 illik yaradıcı fəaliyyətinin az bir hissəsindən danışsa belə, hər kəsin sabirşünas, cümhuriyyətşünas, mühacirətşünas alimə “ 40 dəfə maşallah!” deyəcəyinə tam əminəm.

modern.az 30 sentyabr 2014,

”Kaspi” qəzeti, 2 Oktyabr 2014.

Repressiya qurbanları

«...əfv olmaz, güllələnsin!»

1920-ci ildən başlayan və 1937-ci ildə milli fəlakət və faciə şəklində bütün respublikanı bürüyən repressiya qurbanlarının sayı dəqiq məlum deyil. Lakin o aydındır ki, bəzi istisnalar nəzərə alınmasa, güllələnənlərin, sürgün edilənlərin, həbsxana divarları arasında min bir işgəncə ilə qətlə yetirilənlərin böyük əksəriyyəti sovet rejimi, kommunist ideologiyası və mövcud quruluşa qarşı real və ciddi təhlükə yarada biləcək güc və zəka sahibləri idi. Bu qəbildən olan bir çox ziyalının, şair, yazıçı, publisistin həyat və yaradıcılıq yolu tədqiq edilsə də, bu problemlə bağlı kitab və məqalələr yazılsa da, fikrimizcə, hələ görüləcək işlər çoxdur. Nə qədər ağır və acı olsa da, bizdə olan məlumata görə, vaxtı ilə müvafiq instansiyalara müraciət edilmədiyindən Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində misilsiz xidmətlər göstərmiş bir çox repressiya qurbanı üzərindən hələ də qərəzli məhkəmə qərarı götürülməmiş və onlar bu gün də rəsmən bəraət almamışlar. Ölkə arxivlərində müxtəlif illərdə ayrı-ayrı mövzular üzrə araşdırmalar apararkən eyni zamanda Xalq yazıçısı Elçinin tövsiyəsi və təşəbbüsü ilə 1937-ci ildə repressiya olunan qələm əhlinin qısa tərcümeyi-halı, əsərləri barədə də məlumatları toplayırdım. Nəticədə 57 nəfərdən ibarət yazıçı, şair, publisist, naşir, mühərrirdən ibarət siyahı alındı. Fikrimcə, bu material oxucular üçün maraqlı, tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər.

1. Axundzadə Əhməd Cavad Məmməd oğlu – şair.

1892-ci ildə (bəzi sənədlərdə 1893-cü ildə göstərilmişdir) Şamaxor rayonunun Seyfəlli kəndində anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsinin səyyar Hərbi Kollegiyasının Bakı şəhərində keçirilmiş qapalı məhkəmə iclasının 12 oktyabr 1937-ci il tarixli hökmü ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. 17 dekabr

1955-ci ildə SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə Ə.Cavada bəraət verilmişdir.

2. İsmayılzadə Mikayıl Müşfiq Mirzə Əbdülqədir oğlu – şair.

1908-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsinin səyyar Hərbi Kollegiyasının 4 yanvar 1938-ci il tarixli hökmü ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. 23 may 1956-cı il tarixində SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə M.İsmayılova bəraət verilmişdir.

3. Hacı Kərim Sanıyev (Sanılı) – şair.

1878-ci ildə Qazax rayonunun Çaylı kəndində anadan olmuşdur.

Dəfələrlə həbs edilmiş və günahı sübuta yetirilmədiyinə görə istintaq zamanı buraxılmışdır. 4 iyun 1937-ci ildə növbəti dəfə həbs olunmuş, istintaq zamanı işgəncə verilərək öldürülmüşdür. Azərbaycan SSR Prokurorluğunun 12 iyun 1957-ci il tarixli qərarı ilə H.Sanılyaya bəraət verilmişdir.

4. Əsgərov (Əsgərzadə) Salman Mümtaz Məmməd Əmin oğlu – ədəbiyyatşünas, şair, mətnşünas.

1884-cü ildə Nuxa şəhərində anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsinin 9 yanvar 1938-ci ildə keçirilən səyyar Hərbi Kollegiyasının hökmü ilə 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. 17 noyabr 1956-cı ildə SSRİ Ali Məhkəməsinin qərarı ilə S.M.Əsgərova bəraət verilmişdir.

5. Xulufu Vəli Məmmədhüseyn oğlu – ədəbiyyatşünas, publisist.

1894-cü ildə Şamxor rayonunun Dəllər kəndində anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 12 oktyabr 1937-ci il tarixli hökmü ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 17 noyabr 1956-cı il tarixli qərarı ilə V.M.Xulufuya bəraət verilmişdir.

6. Əfəndiyev Qafur (Qantəmir) Sədrəddin oğlu – yazıçı.

1888-ci ildə Göyçay mahalı Potu kəndində anadan olmuşdur. SSRİ DİXX-in 21 iyun 1939-cu il tarixli Xüsusi iclasının qərarı ilə cəzasını islah-əmək düşərgəsində çəkməklə, 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsi cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının 30 iyul 1956-cı il tarixli qərarı ilə Q.S.Əfəndiyevə bəraət verilmişdir.

7. Rasizadə Hüseyn Cavid Abdulla oğlu – şair.

1882-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. SSRİ DİXX-in yanında Xüsusi Müşavirənin 9 iyun 1939-cu il tarixli qərarı ilə islah-əmək düşərgəsində saxlanılmaqla, 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. 5 dekabr 1941-ci ildə İrkutsk vilayətinin Tayşet rayonunun Şevçenko kəndi yaxınlığında vəfat etmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsi 6 mart 1956-cı il tarixli qərarı ilə H.Rasizadəyə bəraət verilmişdir.

8. Əhmədov Əliabbas (Müznib) Mütəllib oğlu – şair, publisist.

1883-cü ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. SSRİ DİXX-in yanında Xüsusi Müşavirənin 27 avqust 1937-ci il tarixli qərarı ilə cəzasını islah-əmək düşərgəsində çəkməklə, 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. 28 avqust 1938-ci ildə Vladivostokdakı xüsusi məntəqədə vəfat etmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyasının 10 fevral 1959-cu il tarixli qərarı ilə Ə. Əhmədova bəraət verilmişdir.

9. Mahmudzadə Əli Nazim Mahmud oğlu – tənqidçi.

1906-cı ildə İranın Təbriz şəhərində anadan olmuşdur. SSRİ Ali Soveti Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyasının 13 oktyabr 1937-ci il tarixli qərarı ilə 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. 23 avqust 1941-ci ildə həbsxanada vəfat etmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 19 sentyabr 1957-ci il tarixli qərarı ilə Ə.Mahmudova bəraət verilmişdir.

10. Sadıxzadə (Sadıxov) Seyid Hüseyn Mir Kazım oğlu – yazıçı, tənqidçi.

1887-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1937-ci il iyul ayının 11-də 709 sayılı orderə əsasən həbs edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin 5 yanvar 1938-ci ildə keçirilən səyyar Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. Hökm 5 yanvar 1938-ci ildə Bakı şəhərində icra olunmuşdur. 6 oktyabr 1956-cı ildə SSRİ Ali Məhkəməsinin qərarı ilə S.Sadıxzadəyə bəraət verilmişdir.

11. Zeynallı Hənəfi Baba oğlu – folklorçu, mətnşünas, ədəbiyyatşünas.

1896-cı ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsinin 12 oktyabr 1937-ci ildə keçirilən hökmü ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. 30 mart 1957-ci ildə SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə H.Zeynallıya bəraət verilmişdir.

12. Ələkbərli Məmməd Kazım Ələkbər oğlu – tənqidçi.

1905-ci ildə Dərbənd şəhərində anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsinin səyyar sessiyasının Hərbi Kollegiyasının 12 oktyabr 1937-ci il tarixli hökmü ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 7 aprel 1956-cı il tarixli qərarı ilə M.Ələkbərliyə bəraət verilmişdir.

13. Vəzirov (Çəmənzəminli) Yusif Baba oğlu – yazıçı.

1887-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. SSRİ DİXXK-in nəzdində olan Xüsusi Müşavirənin 11 iyun 1940-cı il tarixli qərarına əsasən cəzasını islah-əmək düşərgəsində çəkməklə, 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsinin 28 fevral 1956-cı il tarixli qərarı ilə Y.Vəzirova bəraət verilmişdir.

14. Nəzərli Hacıbaba Ələsgər oğlu – nasir.

1895-ci ildə Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsinin 8 yanvar 1938-ci ildə keçirilən səyyar Hərbi Kollegiyasının hökmü ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 6 oktyabr 1956-cı il tarixli qərarı ilə H.Nəzərliyə bəraət verilmişdir.

15. Şahbazov Şahbazi Tağı (Simurq) Abbas oğlu – yazıçı, publisist.

1892-ci (bəzi sənədlərdə 1889-cu il yazılmışdır) ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyasının 2 yanvar 1938-ci il tarixli qərarı ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 28 iyul 1956-cı il tarixli qərarı ilə Ş.T.Şahbazova bəraət verilmişdir.

16. Əfəndiyev Sultan Məcid – maarifçi, publisist.

1886-cı ildə anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsinin keçirilən Hərbi Kollegiyasının 21 aprel 1938-ci il tarixli hökmü ilə güllələnmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 10 dekabr 1955-ci il tarixli qərarı ilə S.Əfəndiyevə bəraət verilmişdir.

17. Talıblı Böyükağa Mirqasım oğlu – yazıçı, publisist.

1897-ci ildə Salyan şəhərində anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 12 oktyabr 1937-ci il tarixli hökmü ilə güllələnmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 25 iyun 1957-ci il tarixli qərarı ilə B.Talıblıya bəraət verilmişdir.

18. Həbib Cəbiyev – siyasi dövlət xadimi, publisist.

1899-cu ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1922-1923-cü illərdə Moskvada «Qızıl Şərq» jurnalının, 1923-1930-cu illərdə “Kommunist” qəzetinin baş redaktoru olmuşdur. Repressiyaya məruz qalaraq 21 aprel 1938-ci il tarixində güllələnmişdir. Stalinin ölümündən sonra bəraət almışdır.

19. Əhmədov Əmin Abid Mütəllib oğlu – tənqidçi, şair.

1898-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Azərbaycan SSRİ DİXX üçlüyünün 19 oktyabr 1938-ci il tarixli qərarı ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. Zaqafqaziya Hərbi Tribunalı hərbi dairəsinin 21 dekabr 1962-ci il tarixli qərarı ilə Ə.Əhmədova bəraət verilmişdir.

20. Qənizadə Sultan Məcid – nasir, tərcüməçi.

1868-ci ildə Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Azərbaycan SSRİ DİXX üçlüyünün 14 mart 1938-ci il tarixli qərarı ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının 29 oktyabr 1956-cı il tarixli qərarı ilə S.Qənizadəyə bəraət verilmişdir.

21. Çobanzadə Bəkir Vahab oğlu – dilçi, şair.

1893-cü ildə Krım quberniyasının Simferopol qəzasının Qarasubazar kəndində anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyasının 12 oktyabr 1937-ci il tarixli hökmü ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 6 iyun 1957-ci il tarixli qərarı ilə B.Çobanzadəyə bəraət verilmişdir.

22. Qubaydullin Qazis (Əziz) Salihoviç – tarixçi.

1887-ci ildə anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 12 oktyabr 1937-ci il tarixli hökmü ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə Kollegiyasının 16 mart 1957-ci il tarixli qərarı ilə Q.Qubaydullinə bəraət verilmişdir.

23. Axundov Ruhulla Əli oğlu – ədəbiyyatşünas .

1 yanvar 1887-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının RSFSR CM-nin 58-5, 58-7, 58-8 və 58-11-ci maddələrinə əsasən güllələnməyə məhkum edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin

Hərbi Kollegiyasının 10 dekabr 1955-ci il tarixli qərarı ilə R.Axundova bəraət verilmişdir.

24. Qasimov Pənah Ələkbər oğlu – maarifçi, publisist.

1881-ci ildə anadan olmuşdur. 29 aprel 1939-cu ildə Bakı DİXX-in 1 sayılı həbsxanasında vəfat etmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının 9 noyabr 1955-ci il tarixli qərarı ilə P.Qasımova bəraət verilmişdir.

25. Mustafa Quliyev – ədəbiyyatşünas, tənqidçi və publisist.

1893-cü il mayın 24-də Şəki şəhərində anadan olmuşdur. “Maarif və mədəniyyət”, “İnqilab və mədəniyyət” jurnallarının məsul redaktoru vəzifəsində işləmişdir. 1938-ci ildə cəza tədbirləri dövründə həbs edilib ölümə məhkum olunmuşdur.

26. Rəsulzadə Ağahüseyn – Yazıçılar İttifaqının məsul katibi.

1884-cü ildə Bakının Balaxanı kəndində anadan olub. SSRİ XDİK yanında Xüsusi Müşavirənin 5 iyun 1939-cu il tarixli qərarı ilə cəzasını islah-əmək düşərgəsində çəkməklə, 5 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının 15 fevral 1956-cı il tarixli qərarı ilə A.Rəsulzadəyə bəraət verilmişdir.

27. Musaxanlı Atababa Daşdəmir oğlu – tənqidçi, ədəbiyyatşünas.

1905-ci ilin mart ayının 25-də Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Azərbaycan SSRİ DİXX üçlüyünün 31 dekabr 1937-ci il tarixli qərarı ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. Hökm 8 fevral 1938-ci ildə icra edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə Kollegiyasının 4 iyul 1956-cı il tarixli qərarı ilə A.D.Musaxanlıya bəraət verilmişdir.

28. İsmayıl Katib – şair.

1898-ci ildə Qazax qəzasının Qıraqqəsəmən kəndində anadan olmuşdur. Ağdaş Qəza partiya komitəsinin birinci katibi, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında direktor vəzifələrində çalışmışdır. 1938-ci ildə güllələnmişdir.

29. Eminbəyli İbrahim – tənqidçi.

1894-cü ildə anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsi 12 oktyabr 1937-ci ildə keçirilən səyyar Hərbi Kollegiyasının hökmü ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 10 dekabr 1955-ci il tarixli qərarı ilə İ.Eminbəyliyə bəraət verilmişdir.

30. Salamzadə Əbdüləziz (1907-1937) – tənqidçi, tarixçi.

1907-ci ildə Nuxada anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 11 oktyabr 1937-ci ildə keçirilən səyyar Hərbi Kollegiyasının hökmü ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 28 noyabr 1956-cı il tarixli qərarı ilə Ə.Salamzadəyə bəraət verilmişdir.

31. Hüseyinov Mikayıl Namaz oğlu – tənqidçi.

1900-cü ildə anadan olmuşdur. AK(b)P-nın təbliğat şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir (1930-cu illər). SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 19 oktyabr 1937-ci il tarixli hökmü ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 1 sentyabr 1956-cı il tarixli qərarı ilə M.N.Hüseynova bəraət verilmişdir. 32. Ağaməmməd Aslanov – publisist.

33. Nemanzadə Ömər Faiq – yazıçı, publisist.

1871-ci ildə Gürcüstanın Axaltsıx rayonu Azqur kəndində anadan olmuşdur.

1937-ci ilin 16 iyulunda Tbilisi şəhərində, Axaltsıx rayon prokuroru Odabaşyanın sanksiyası ilə o, növbəti dəfə həbs edilmiş və oktyabr ayının 19-da üçlüyün əmri ilə güllələnmişdir.

34. Trinç Əhməd Bedi oğlu – publisist.

1893-cü ildə anadan olmuşdur. Sovet hakimiyyətinə qarşı təbliğat aparmaqda ittiham olunaraq həbs edilmişdir. 8 iyul 1937-ci ildə Ə.Trinç saxlanıldığı kamerada intihar edərək, özünü asmışdır. 1930-cu illərdə «Azərnəşr»də direktor işləmişdir.

35. Samçızadə Əli Razi Yəhya oğlu – şair, publisist.

1880-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının səyyar sessiyasının 7 yanvar 1938-ci il tarixli hökmü ilə güllələnmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 13 may 1958-ci il tarixli qərarı ilə Ə.Y.Samçızadəyə bəraət verilmişdir.

36. Şamilov Seyfulla Əli oğlu – nasir, publisist.

1902-ci ildə Qazax rayonunun Tapılı kəndində anadan olmuşdur. SSRİ DİXX-in yanında Xüsusi Müşavirənin 9 iyun 1939-cu il tarixli qərarı ilə cəzasını islah-əmək düşərgəsində çəkməklə, 5 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. 11 fevral 1943-cü ildə azadlığa buraxılmışdır. SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının 9 may 1955-ci il tarixli qərarı ilə Ə.Şamilova bəraət verilmişdir. 1974-cü il dekabrın 25-də Ə.Şamilov vəfat etmişdir.

37. İbrahimov Əlisəttar (1896-1937) – şair-publisist.

1896-cı ildə anadan olmuşdur. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 8 yanvar 1938-ci il tarixli hökmü ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 11 aprel 1956-cı il tarixli qərarı ilə Ə.İbrahimova bəraət verilmişdir.

38. Qədirbəyova Gülarə İbrahim Xəlil qızı – publisist, ictimai xadim.

1905-ci ildə anadan olmuşdur. SSRİ DİXX-in yanında Xüsusi Müşavirənin 9 iyun 1939-cu il tarixli qərarı ilə cəzasını islah-əmək düşərgəsində çəkməklə, 5 il

müddətinə azadlıqdan məhrum edilmiş, Sibirə sürgün edilmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının 30 oktyabr 1957-ci il tarixli qərarı ilə G.İ.Qədirbəyovaya bəraət verilmişdir.

39. Sadıxova (Rəsulzadə) Ümmülgülsüm Əbdüləziz qızı – şairə, nasir.

1900-cü ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. SSRİ DİXX-in yanında Xüsusi Müşavirənin 9 aprel 1938-ci il tarixli qərarı ilə cəzasını islah-əmək düşərgəsində çəkməklə, 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun 14 mart 1990-cı il tarixli rəyinə əsasən Ü.Ə.Sadıxovaya bəraət verilmişdir.

40. Məmmədov Cabbar Abbas oğlu.

1882-ci ildə İrəvanda anadan olmuşdur. Xalq təsərrüfatı İnstitutunda Dilçilik kafedrasında müəllim işləmişdir (dilçi, pantürkist). SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 2 yanvar 1938-ci ildə keçirilən səyyar sessiyasının hökmü ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. Hökm 3 yanvar 1938-ci ildə yerinə yetirilmişdir. SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 25 iyul 1957-ci il tarixli qərarı ilə C.A.Məmmədova bəraət verilmişdir.

41. Cəfərov Əkrəm Səftər oğlu – dilçi.

1905-ci ildə İsmayilli rayonunun Lahıç kəndində anadan olmuşdur. Filologiya elmləri namizədi, ADU Dilçilik kafedrasının dosenti işləmişdir. SSRİ DİXX-in yanında Xüsusi Müşavirənin 5 sentyabr 1942-ci il tarixli qərarı ilə islah-əmək düşərgəsində saxlanılmaqla, 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğun 16 yanvar 1989-cu il tarixli rəyinə əsasən Ə.S.Cəfərova bəraət verilmişdir.

42. Həsənov İdris Məşədi Zaman oğlu – dilçi.

1897-ci ildə İrəvanda anadan olmuşdur. SSRİ DİXX-in yanında Xüsusi Müşavirənin 9 aprel 1939-cu il tarixli qərarı ilə 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. 1949-cu il dekabrın 21-də yenidən həbs olunmuş, SSRİ DTN yanında Xüsusi Müşavirənin 8 aprel 1950-ci il tarixli qərarı ilə Krasnoyarsk vilayətinə sürgün edilmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının 27 sentyabr 1957-ci il tarixi qərarı ilə İ.M.Həsənova bəraət verilmişdir.

43. Bağirov Qulam Kərimoğlu – dilçi.

1904-cü ildə İranın Mərənd rayonunun Dizə kəndində anadan olmuşdur.

21 iyul 1939-cu ildə 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəmə kollegiyasının 18 aprel 1956-cı il tarixli qərarı ilə Q.K.Bağirova bəraət verilmişdir.

44. Dəmirçizadə Əbdülzəl Məmməd oğlu.

1909-cu ildə Nuxa şəhərində anadan olmuşdur. 9 mart 1937-ci il tarixində Dəmirçizadə həbs edilib. İstintaq zamanı əməllərində cinayət tərkibi olmadığından Ə.Dəmirçizadə 8 iyul 1937-ci ildə azadlığa buraxılmışdır. Prof. Ə. Dəmirçizadənin 20-dən çox kitabı, 200-dən artıq elmi və elmi- metodik məqaləsi çap olunmuşdur.

45. Ələkbərov Ağadadaş («Dərviş» ləqəbli) Hənəfi oğlu.

1867-ci ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Azərbaycanın mərsiyəxan şairlərindən biri olub (dini təbliğ edən əsərlər yazdığına görə 16 dekabr 1937-ci il tarixində həbs edilib). Azərbaycan SSRİ DİXX üçlüyünün 31 dekabr 1937-ci il tarixli qərarı ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. 16 yanvar 1938-ci ildə hökm icra olunmuşdur. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəmə kollegiyasının 27 oktyabr 1958-ci il tarixli qərarı ilə A.H.Ələkbərova bəraət verilmişdir.

46. İsmayılzadə Cəfər Balaəmi oğlu – şair, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi.

1905-ci ildə Bakı şəhərinin Mərdəkan kəndində anadan olmuşdur. 22 iyun 1935-ci ildə Azərbaycan SSR CM-nin 73-cü maddəsinə əsasən (sovet hakimiyyətinə qarşı təbliğat) 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. SSRİ DİXX yanında Xüsusi Müşavirənin 21 avqust 1943-cü il tarixli qərarı ilə Qazaxıstan SSR-nin Şimali Qazaxıstan vilayətinə 5 il müddətinə sürgün edilmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının səyyar sessiyasının 7 iyul 1956-cı il tarixli qərarı ilə C.İsmayılzadəyə bəraət verilmişdir. 1985-ci ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvü olmuşdur.

47. Qasımov Ənvər Yusif oğlu, tərcüməçi, publisist.

1914-cü ildə Yevlax şəhərində anadan olmuşdur. «Kommunist», «Kirovabad bolşeviki» qəzetləri redaksiyasında, 1937-ci ildən isə Azərbaycan SSR XKS-də tərcüməçi işləmişdir. SSRİ DİXX yanında Xüsusi Müşavirənin 25 sentyabr 1943-cü il tarixli qərarı ilə Qazaxıstan SSR-nin Şimali Qazaxıstan vilayətinə 5 il müddətinə sürgün edilmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının 20 yanvar 1955-ci il tarixli qərarı ilə Ə.Qasımovaya bəraət verilmişdir.

48. Nəcəfov Rzaqulu Ələkbər oğlu – ədəbiyyat işçisi, tərcüməçi, müəllim.

1885-ci ildə Naxçıvanda anadan olmuşdur. Azərbaycan SSR DİXX üçlüyünün 21 oktyabr 1937-ci il tarixli qərarı ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. Hökm 29 noyabr 1937-ci ildə yerinə yetirilmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının səyyar sessiyasının 18 avqust 1956-cı il tarixli qərarı ilə N.Rəcəbova bəraət verilmişdir.

49. Axundov Mirzə Məhəmməd – «Molla Nəsrəddin»çi, şair, alim, xalq müəllimi.

1875-ci ildə Gəncədə anadan olmuşdur. Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının 17 dekabr 1920-ci ildə keçirilən iclasında alınmış qərara əsasən,

müsavət hökuməti və partiyasına qulluq etdiyinə görə günahlandırılmış, cəzasını ağır işlər görülən düşərgədə çəkməklə 1 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir. 1923-cü ildə vəfat etmişdir.

50. Mir Cəfərov Mir Məhəmməd Kərim Mir Cəfər oğlu – tərcüməçi, yazıçı, jurnalist, Bakı qazısı.

1872-ci ildə Bakının Mərdəkan kəndində anadan olmuşdur. Azərbaycan SSR DİXX üçlüyünün 2 mart 1938-ci il tarixli qərarı ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının 15 iyul 1960-cı il tarixli qərarı ilə M.M.Mir Cəfərova bəraət verilmişdir.

51. Abdullayev Zülfüqar Həsən oğlu – filoloq, «Azərnəşr»də tərcüməçi.

1898-ci ildə Şuşada anadan olub. Azərbaycan SSR DİN qoşunları Hərbi Tribunalının 22 sentyabr 1942-ci il tarixli qərarı ilə güllələnməyə məhkum edilmişdir. Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının 12 sentyabr 1966-cı il tarixli qərarı ilə Z.H.Abdullayevə bəraət verilmişdir.

52. Qafarov Hüseyn Cəfər oğlu – Azərbaycan SSR EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda baş elmi işçi, filoloq.

1908-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. Azərbaycan SSR DİN qoşunları Hərbi Tribunalının 22 sentyabr 1942-ci il tarixli qərarı ilə 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmişdir.

53. Muradov Şirməmməd Əhməd oğlu – Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda lüğətlər şöbəsinin müdiri.

1898-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. Azərbaycan SSR DİN qoşunları Hərbi Tribunalının 22 sentyabr 1942-ci il tarixli qərarı ilə güllələnməyə məhkum

edilmişdir. Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin cinayət işləri üzrə məhkəmə kollegiyasının 12 sentyabr 1966-cı il tarixli qərarı ilə Ş.Ə.Muradova bəraət verilmişdir.

54. İbrahimbəy Musabəyov – maarifçi, nasir.

1880-ci ildə Qəbələ (Qutqaşen) rayonunda anadan olmuş, 1937-ci ildə repressiyaya məruz qalmış, 1942-ci ildə Karaqandada həlak olmuşdur.

55. Teymur bəy Bayraməlibəyov – folklorşünas, tarixçi.

1862-ci ildə Masallıda anadan olmuş, 1937-ci ildə repressiyaya məruz qalmışdır. Folklorşünas və tarixçi kimi bir çox əsərlərin müəllifidir.

56. Əbasəlt Rizai (1902-1938) – şair-tərcüməçi.

1938-ci ildə güllələnmişdir.

57. Yusif Hacızadə (1909-1973) – şair, tərcüməçi.

1937-ci ildə Sibirə sürgün edilmişdir.

“525-ci qəzet”, 15, 16 oktyabr 2015,

Lent.az, kulis , 16 oktyabr 2015.

Bir daha repressiya qurbanları haqqında

“525- ci qəzet”in və “Kulis”in 2015- ci il 15 oktyabr tarixli nömrələrində dərc olunmuş “Repressiya qurbanı olmuş qələm sahiblərimiz və ya böyük müsibətin qısa xronologiyası” adlı yazı elmi ictimaiyyət və geniş oxucu auditoriyasında böyük əks- səda doğurmuşdur. Məqalə xalqımızın nə qədər məhrumiyyətlərə məruz qaldığına, tarixin acı və ağır sınaqlardan keçdiyinə

şahidlik edir. Oxucuların müəllifə çoxsaylı müraciətləri bir daha təsdiq edir ki, mövzu aktualdır və bu istiqamətdə ardıcıl , sistemli araşdırılmalar aparılmalıdır.

Prof. Asif Rüstəmlı:- Qəzetin dərc etdiyi məqalə- siyahı gələcəkdə hazırlanacaq bir ensiklopedik mənbə üçün əsas ola bilər. Əlbəttə, bunun üçün sahə mütəxəssisləri birgə çalışmalı, söylərini birləşdirməli və pərakəndəliyə yol verilməməli, bədii- publisistik yaradıcılıqla məşğul olan olan repressiya qurbanlarından heç birinin həyat və fəaliyyəti diqqətdən kənar qalmamalıdır. Mən həmin Siyahıya istedadlı qələm sahibləri Əli Yusif Rainin (Əli Cəlal oğlu Yusifzadə, 1900- 1937), Əbdürrəhman Dainin (Əbdürrəhman Əbdülov (1899- 1937) adlarını da daxil edərdim.

Şair Şəfəq Nasir:- Babam Məhəmmədəli Hacı Məhəmmədzadə (Məmmədəli Nasir, 1899- ...) tanınmış Molla Nəsrəddinçilərdən olmuşdur. Yazılarında əsasən avam, yazıq, savadsız, fanatizmin təsirinə qapılan, çıxış yolunu Allahtaalanın "dərgahında" axtaran, məzlum və hüquqsuz camaatı bu acınacaqlı hala düçar edən mühiti tənqid atəşinə tuturdu.

M.Ə.Nasir İrəvanda "Nəşr-Maarif" cəmiyyətində çalışır, inqilabi mübarizəyə qoşulur, gizli siyasi dərnəklərdə iştirak edir, həmçinin "Yeni təşəbbüs", "Məşəl", "İqbal", "Zənbur", "Məzəli", "Sovqat", "Açıq söz", "Sədayi-həqq", "Zəhmət sədası", "Yoldaş", "Azərbaycan fəqərəsi" kimi mətbu orqanlarla əməkdaşlıq edirdi. O, mətbuatdakı və inqilabi hərəkətdəki fəaliyyətini xatırlayaraq deyirdi: "...mənim gözümü "Molla Nəsrəddin" açdı ". Sovet dövründə vaxtaşırı mətbuatda maraqlı məqalələrlə çıxış edən Nasir 1926-1927-ci illərdə Cəlil Məmmədquluzadə ilə tez-tez görüşərdi.

Babam da əksinqilabçı kimi repressiyaya məruz qalmışdır. "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinə mənsub olan M.Nasirin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı "Məmmədəli Nasir" kitabımda ətraflı bəhs edilmişdir.

Dr.Toğrul Abdullayev: Atam- Azərbaycanın tanınmış nasiri, istedadlı ədəbiyyatşünası, 1958-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor (1988), antisovet "İldırım" təşkilatının qurucularından biri Abdullayev Gülhüseyn Hüseyn oğlu (Gülhüseyn Hüseynoğlu, 1923, 2013) Stalin repressiyasının qurbanlarındandır. Şəxsiyyətə pərəstiş dövründə həbs edilmiş, 25 il azadlıqdan məhrum olunmuşdur.

Yuxarıda deyilənlər repressiya ilə bağlı araşdırmaların vacibliyinə, aktuallığına, eyni zamanda həssaslığına və sahə mütəxəssislərinin üzərinə ciddi vəzifələrin düşdüyünə dəlalət edir.

26.X. 2015.

Yüz yaşlı hekayə*

(Əmin Abidin "Zəhər qətrələri" hekayəsi)

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatının parlaq simalarından şair- publisist, ədəbiyyatşünas Əmin Abid Gültəkinin (Zeynalabdin Mütəllib oğlu Əhmədov- 1898-1937) zəngin elmi- bədii irsi bu gün də, həm ideya-məzmun, həm də sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən diqqəti çəkir, aktual və əhəmiyyətlidir. İstiqlal mücahidi Mirzə Bala onun haqqında yazırdı ki, Azərbaycan türkünün milliyət, hürriyyət və istiqlal uğrunda qızıl rus imperializminə qarşı qanlı savaşını şeir vadisində təmsil edən mücahidlərdən mühacirətdə yetişənlərin başında Gültəkin gəlir. Çar Rusiyası dövründə əsərləri "Dirilik", "Məktəb", "Ovraqi-nəfisə" "Babayi-əmir" və s., daha sonra mühacir nəşrlərdə- "Yeni Qafqaz", "Azəri-türk", "Odlu

yurd" kimi mətbu orqanlarda, eləcə də sovet mətbuatında müxtəlif imzalarla dərc olunan 1937-ci il repressiya qurbanı Gültəkinin həyat, yaradıcılığının daha dərinədən, bu günün tələbləri ilə araşdırılması və dəyərləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədibin 100 il əvvəl "Sovqat" qəzetində dərc olunmuş "Zəhər qətrələri" adlı hekayəsi (**Sovqat** qəzeti, № 118-119-120, 23-24-25 yanvar 1917) Gültəkin yaradıcılığının ilk dövrü haqqında müəyyən fikir və mülahizələr söyləmək baxımından maraqlıdır. 1916-cı ildə Bakıda Ağa Həsən Mirzəzadənin müdir və imtiyaz sahibi kimi "Siyasi, ədəbi, ictimai və iqtisadi gündəlik Türk qəzetəsi" kimi nəşrə başlayan "Sovqat"ın ömrü qısa olsa da, Azərbaycan mətbuat tarixində müəyyən iz buraxmışdır. İlk nömrəsi 1916-cı il sentyabrın 1-də, sonuncu 1917-ci il mayın 27-də (cəmi 210 nömrə) çıxmışdır. Qəzetdə Abbas Səhhət, M. Hadi, M. Sidqi və digər maarifpərvər ziyalılarımızın maarif və mədəniyyət məsələlərinə dair yazıları da verilmişdir.

Felyeton

Zəhər qətrələri

Milli məişətimizdən

Tam beş il olardı ki Fatma xalanın əri Məşhədi Zaman vəfat etmiş, qızı Nurcahanla arvadını, bir otağın aylıq gəliri olan on beş manata möhtac buraxmışdı. Rəhmətlik Məşhədi Zaman, iqtiza-yı zaman mucibincə [zamanə şərtlərinə görə] qızını, rüşdi məktəbini qurtarana qədər oxuda bilmışdi. Müşarileyh [adı keçən şəxs] mərhum olalı bəri Fatma xala evində arşın malı satmağa, Nurcahan dəxi corab, saçaq, hırmı toxumağa əl qatmışdı. Hasil olan para ilə orta qaidədə keçinirlərdi.

Məhəllə çavanlarından olan Səməd, (ata-anası çoxdan vəfat etmişdi) dəfələrlə Nurcahana nişanlanmaq istəmişdisə də, Fatmadan rədd cavab

almış, yerində oturmuşdu. Bir gün yenə elçisini göndərmiş, böyük nəvazişlə qızını istəmişdi. Bu kərə Fatma rədd etməyib vaqə olan təklifi qəbul eyləmiş və Səmədin cümə axşamı onlara gəlməsini tövsiyə etmişdi. Elçi dəxi gətirdiyi xəbərin cavabını almış, aparmışdı.

Bu dövətdən Fatmanın məqsədi, Səmədə bir neçə söz tapşırmaq və ondan iqrarı iman almaqdı. Çünki “işinin qabağını yoxlamayan, axırda peşman olar”- atalar sözünü gözəlcə anlamışdı. Bundan başqa gözünün bəbəyi məsafəsində olan bir qızının xatirini artıq dərəcədə istərdi; onu dəxi bir səfilə, bir başı soyuğa rəfiq etməyin geyriqabil olduğunu əla bir surətdə düşünmüşdü.

Cümə axşamı Səməd Fatmanın dəvəti üzərinə onlara gəlmişdi. Yemək yeyildikdən və böyük tanrıya həmdüsənalar edildikdən sonra Fatma sözə başladı:

- Səməd, oğlum, səni nə üçün çağırtdığımı bilirsənmi?

- Bəli, layiq olmadığım halda, bəni məsud etmək istəyirsən...

- Allah eləməsin, layiqsən və qızımı istəyirsən, çox gözəl. Hətta inkar etməzsən ki, bunun üçün də tələsirsən.

1. Bəli.
2. Bir az aydın danışaq. Bir çavanın ən böyük haqqı sevmək olduğu gibi, bir cavane qızın da ən böyük haqqı yenə sevməkdir. Hələ evlənməyin də ən böyük şərti budur. Amma bəzi şərtlər də var ki...
3. Nə gibi?
4. Bəzi şərtlər var ki, onları demək istəyirəm. Əvvəla bilməlisən ki, bən çox mehriban bir anayam. Qızımın yanımdan bir dəqiqə ayrı olmasını istəmərəm. Buna görə özgə evə getməsinə də razı deyiləm. Sən dəxi bənim oğlum olacaqsan, deyilmi? O vaxt buraya gəlməlisən...

5. Əgər qəbul eyləsən...
6. Danışıqsızdır. Hacı Gulamın kantorida yazıcılıq edib də ayda altmış manat almağını da eşitmişəm. Lakin orada da dayanmayırsan!
7. Kim dedi?
8. Onu söyləmək lazım deyil. Ancaq sənin işində davam etməməyin, gələcəkdə öz işini xarab edər. Bu xarablığa qızımın da şərik olmağı lazım gələcək. Bunu bən qəbul etmərəm.
9. Çox yaxşı, bundan sonra işimdə davam etməyə söz verirəm.
10. Oğlum, bilirsən ki, hər gecə evə gəlməmək pis işdir. Xüsusən keyfə aludə olmaq... Bu gibi dirilik məsələlərində zəhərdən daha qorxuludur. Bayırda keyfə aludə olmayacağına və hər gecə külfətinin yanında olacağına and içərsənmi?

Səməd xəfif güldükdən sonra kəməli ehtiram ilə:

11. Necə istəyirsən hazırım. Namusuma da and içirəm. Fəqət məvhum [əslə əsas olmayan] bir şey üçün and içməyin nə əhəmiyyəti? Fatma qalxdı. Pəncərədəki Quran-ı şərifi gətirdi. Səmədə uzadıb dedi:

12. Al, öp və and iç ki, bənim dediklərimə əməl edəcəksən.

Bir həftə sonra bu evə damad olub gələcək olan Səməd, məsrurane [sevincək] qayıdarkən Fatma xala qulağına tərəf əyildi. Arvadın xələcanının [ürək döyüntülərünün] əksiylə titrəyən həzin səsi, Səmədim beyni içində zingildədi:

13. Bunu da bil ki, qızımı səndən çox istəyəcəyəm...

O gün axşamüstü Nurcahan, o vaxta qədər görünməyən bir zövqlə bağçada gəzişir, dolaşır... Anası da pəncərə qabağında dayanmış, gələcək səadətini təşkil edən bu məhsuli həyata fikirli bir nəzərlə tamaşa etməkdəydi.

Nurcahan gəlin oldu. Səmədə olan meyli, bu izdivacın vüquu [baş tutması] ilə böyük bir məhəbbətə təhəvvül etdi [çevrildi]. Bütün ümidlərini, bütün səadətlərini “o gözlərin” içində oxuyurdu. Zətən tazə damad da Nurcahana artıq hörmət və nəhayətsiz məhəbbət göstərməkdə qüsur etməyirdi.

Beləliklə, üç-dörd ay keçdi. Bir gecə Səməd evə qayıtdıqda Nurcahan, ərindən gözlənilməyən içki qoxusu hiss etdi. Heç danışmadı. O qədər böyük məhəbbətə qarşı, bu qədər kiçik qüsurlar nöqsan yetirə bilərdimi?

İkinci gecə Səməd, oxumaq adəti olmadığı halda- otağında var səsiylə oxumağa başladı. Nurcahan bundan bir az təəccübləndisə də, o kiçik nəğmələri belə qəlbinə əks edən bu oxumaqdan artıq xoşladı.

Fatma xala o qoxunu duymuş, o oxumağı eşitmiş olduğu halda səs çıxarmamağı məsləhət görmüşdü. O, gələcəyi gözləyirdi. Lakin Səmədin bir gecə evə heç gəlməməsi, Fatma xalada bir hiddət, Nurcahanda böyük bir kədər hasil etdi. Gecənin sükutu ətrafı əhatə etdiyi halda, Səməd hənüz gəlməmişdi. Yemək məhzunanə [hüzünlü bir şəkildə] yeyildi. Ana- bala otaqlarına getdilər. Fatma xala çox fikirliydə. Bir çox andlardan sonra böylə vəqələrin meydana çıxması onu bərk qorxudurdu. Nurcahan sandal üstündə oturmuş, həm bir kitabın vərəqlərini çevirir, həm də ərini düşünürdü. Əcəba nə olmuşdu? İçki çox içmiş, bir yerə yığılıb qalmışdı mı? Yaxud, hiddətlənib bir cinayətmi işləmişdi? Yatmaq zamanı gəlmişdi. Bir nev yata bilməyirdi. Bayırda bir səs eşitcək pəncərəyə yüyürür, intizarının boşa çıxdığını gördükdə məyus, mükəddər dönüb yerində qərar tuturdu. Bu arada bədənini bir vecə tutdu. Uzun kipriklərini, ürəyinin sızıltılarıyla qarışan iki damcı göz yaşı islatdı. Çöhrəsi sarardı. Saqın sevdiyi olmasın! Şübhə! Bu şübhə onu əzir, məhv edirdi. Lakin mümkünmüydü, ona qarşı o qədər gözəl təbəssümlər edən, o qədər rəhimanə dolanan ərindən böylə bir

xəta, ümid edilə bilirdimi? Hələ özü nə qədər sevirdi... Bir sevdiyi olsa ərinin ona da iltifat etməsinə razı olacaq, fəqət özünün tərkl olunmasını istəməyəcəkdi. Ah! Bu böyük sevgi! Günəşin işığı, otağı işıqlara qərq etdiyi halda hələ düşünürdü. Ayıb deyil ha, sevir... Əri onu öldürəcək olsa da, sevecək...

Axşama yaxın Səməd gəldi. Onu pilləkan başında qabaqlayan Nurcahan, mükəddər bir çöhrə ilə gecə harada qaldığını soruşdu. Səməd güldü. Bu gülüş, çıxışıyla bir qar parçasını əridə bilməz günəşə oxşadı. Nurcahanın bütün qəmlərini şadlığa çevirdi. Otağa gəldikləri vaxt Nurcahan ərinə ağıuşı məhəbbətini açıb dedi:

- Bilirsən, nə qədər fikir eləmişəm? Gecə sabaha qədər yata bilməmişəm. Sən Allah de görüm, harada idin?

- Yoldaşlarımdan biri, bu gecə evinə getməliyimi rica eylədi. Bən qəbul etmək istəmədim. Amma o, çox üz saldı. Buraya xəbər göndərmək üçün bir adam axtardımsa da, tapa bilmədim.

- Yalan deyirsən...

- Yalan danışmağa nə məcburiyyətim var, canım?!

- İndi inanım?

- Vallah.

- And içmə, bən səndən əminəm.

O axşam yemək, sükut içində yeyildi. Yeməkdən sonra çay içilirkən o vaxta qədər fikirli duran Fatma xala, damadına dedi:

14. Dünən gecə harada idin?

15. Yoldaşımın yanında idim.

16. Yoldaşının adı yoxmu?

17. Var...
18. Nədir?
19. Əhməd.
20. Çox yaxşı, oğlum, bizim üçün bir xəbər göndərə bilməzmiydin? Nurcahan bəndən artıq istəyirdi.
21. Qızına da söylədim ki, göndərmək üçün bir adam tapa bilmədim.

Zavallı ana, üzünü pəncərəyə döndərib öz- özünə “Deyəsən verdiyin sözlər üstündə durmayacaqsan” dedi. Əhvalı bərk qarışmışdı. Hətta Səmədin: “- Xala, sənə öyrətmək lazım gəlir ki, bən buraya damad olmaq üçün gəlmişəm, əsir olmaq üçün gəlməmişəm!” deyə söyləməsi, Fatma xalanın dodaqlarında, yanaqlarında bir titrətmə törətmişdi. İndi bu arvad damadına cavab verəcək, onun pisliyini anlatacaqdı. Sandal üstündə oturan qızı Nurcahan sakit, dərin bir nəzərlə baxırdı. Bu nəzərin ifadə etdiyi mənə “yənə Səmədi çox sevirəm”dən ibarətdi.

Fatma qalxdı. Damadının oturduğu yerə qədər gəldi. Gözlərini Səmədin üzünə dikdi.

22. Bağışla, bilməyirdim -dedi. Qapıdan bayıra çıxarkən bu cavabı aldı:
23. İndiyə qədər bilməyiniz lazım gəlirdi.

Fatma dala baxdı, qızının gözlərindəki nəzər hənüz dəyişməmişdi. Səbr etdi. Otağına getdi.

Sabahı gecə Səməd saat üçdə gəldi. Hər pilləni çıxarkən dayanırdı. Otağına girdiyi vaxt Nurcahanın müntəzir durduğunu gördü. Nurcahan lətif bir gülüşlə ərini qabaqladı. Səməd, içkini o qədər içmişdi ki, çöhrəsi qıpqırmızı qızarmış, gözləri şişmiş, dodaqları büzüşmüşdü. İnsanlar arasında “sərxoş” gibi mühəqqər [həqarətə məruz qalmış] bir xitabədən başqa bir şeyə nail ola bilməyən bu səfil, özünü sandal üstünə yıxdı. Arvadının: “Yənə harada qalmışdın?”- sualına sərxoşlara məxsus bir tövrlə cavab verdi:

24. Bu... Bax arvad! Sorğu-sualdan açığım gəlir. Harada, harada isəm oradayam. Vəssəlam. Dünən axşam, anandır, nədir, ona da söylədim. Bən əsir deyiləm, böylə deyilmi? O qanmaz da nə qədər anlamaz. Bən böylə şeyləri sevmərəm. Ananı çox istəyirsənsə, yaallah, get yanına. Bir daha sorğu-sual eyləmə, çünki bənim yumruğum var...

Nurcahan indiyə qədər kimsədən eşitmədiyi bu sözləri eşitdi. Ürəyinin ən nazik bir nöqtəsinə bir xəncər soxulduğunu, ruhunun alov içində qaldığını hiss etdi. Bununla bərabər ərinin bu acı təhqirlərində böyük bir ləzzət, qəribə budur ki, fəvqəladə bir məhəbbət görürdü. Sevmək, bu anlaşılmaz bir sirri həyatdır.

25. Anladın mı?

26. Anladım, canım!

27. Doğru deyilmi?

28. Doğrudur, doğru. Yatarsanmı?

29. Nə? Bən sərxoşmuyam? Qələt edirsən!

30. Onun üçün demədim. Yuxun gəlmişdir, deyirəm.

31. Yox, gəlməmiş.

32. Öylə isə oturaq.

Səhər, Səməd evdən çox tez çıxdı. Nurcahanın mövqeyi xeyli müşkil idi. Şəfqətli anasını sevir, layiq olmadığı halda əri üçün də dərin bir məhəbbət bəsləyirdi. İkisinin də biri birini sevməsini istəyirdi. Anasının gözündə bir gilə yaş, ərinin üzündə bir nişanəyi kədər görmək, bu biçarəyə çox ağır gəlirdi. Anası çağırdı. Nurcahan getdi. Anası çarşafını örtmüş, boxçasını hazırlamış, ayaq üstündə qızını gözləyirdi. Nurcahana, otur, dedi. Sonra əlavə etdi:

33. Gözəl qızım, hamısını eşitdim.

Nurcahan titrək bir səsle, "nəyi?" dedi. Fatma cavab verdi:

34. Bana qulaq ver. Səndə Məcnunanə bir sevda var. Ərini çox istəyirsən, pis deyil. Bən, səni on o qədər sevirəm, fəqət qızım, o adam sənin gibi bir mələyin məhəbbətinə layiq olmadığını gösərir.
35. Lakin o...
36. Sözümlü kəsmə, hamısını eşitdim. O bənim burada olmağımı istəməyir. Bənim burada olduğumu artıq görür. Bən sənin yaşamaqlığını istəyirəm. Bənsiz də rahat olmayacağını bilirəm, ancaq qızım, yenə sənin rahat olmağın üçün bir neçə günlüyə bibingilə gedəcəyəm. Bəlkə o vaxt ərin əxlaqını dəyişdirə. Ara bir gəlib səni görərəm.

Nurcahanın gözəl gözləri qızardı. Yanağı üzərinə iki damcı yaş düşdü. Ürəyinin xələcanı [döyüntüləri], o gözəl sinəni təhrik edirdi. O göz yaşları içində uzun kipriklərinin arasında Səmədin gülüşlü bir xəyalı keçdi. Ürəyində olan anasının məhəbbətiylə bərabər, ərini də bir növ yadından çıxara bilməyib dedi:

37. Bu axşam, anacığım, bir az içmişdi...
38. Xeyr, qızım, bənim təcrübəm pis deyil, bən böylə etmək istəyirəm.

Fatma xala, pillələri hıçqıra-hıçqıra endi. Nurcahan başını balışa dayayıb bütün fəlakətləri, bütün talesizliyi üçün hönkür-hönkür ağlamağa başladı. Bir az sonra başını qalxızıb tutqun bir səslə: "Anacığım, hardasan?" dedi. Saat, tıkırtısıyla cavab verdi. Mütəakibən [davamında] bülbül ötdü. Ah, anacığı yoxdu. Budur, o pəncərənin qabağındakı döşək boş...

Axşam üstü Səməd gəldiyi vaxt, gözləri yaşlı olan Nurcahana dedi ki:

39. Məgər bilmirsən ki, bənim ağlamaqdan açığım gəlir, nə var?
40. Anam getdi.
41. Haraya?
42. Evdən çıxdı.

43. Yaxşı iş etmişdir.
 44. Ancaq...
 45. Çox fikir eyləmə, istəyirsən, sən də get.

Nurcahan üzünü örtüdü.

O gecə yenə sərxoş olan Səməd, yatağında bərk sayıqlayırdı. O cümlədən deyirdi ki: "Mariya, Nurcahan sənə qurban olsun!" Nurcahan yavaş-yavaş başını qalxırdı, ərinin üzünə dərin bir nəzərlə baxdı. Sonra başı yastığa düşdü. İxtiyarsız bir ah çəkdi.

Nurcahanın bir gecə içində giriftar olduğu iztirab, həyatında böyük bir təbəddül hasil etdi. İştəhası birdən- birə küsdü, gözlərində həzin, sönük bir baxış vardı, çöhrəsi solurdu, səhərlər yatağından qalxarkən bədənini nazik bir tər bürüyürdü. Onun dalınca quru bir öskürək o gözəl dodaqları aralayır. Təbiətində dəxi böyük bir dəyişik hüsula [meydana] gəlmişdi. Böylə ki, saat səslənəndə acıqlanır, bülbül bir az çox şaqqıldayanda artıq hiddətlənirdi.

Beləliklə, bir ay keçdi. Bu bir ay zərfində Fatma, qızının yanına neçə dəfə gəlmiş, qızının həyatındakı təbəddülü [dəyişikliyi] seçmiş, yalnız, yalnız əcəldən qorxmağa başlamışdı. Səməd köhnə adətini tərək etməyir, gecələr gec gəlməsinə, içki içməsinə fasilə vermirdi. Bir axşam şiddətli bir titrətmə, Nurcahanı yatağa saldı. Sabahı gün yerindən çox erkən qalxdı. Paltarını geyən Səmədə üz çevirib dərmansız bir səslə: "Azarlamışam" dedi. Səməd laqeydanə başını çevirdi, soruşdu:

46. Nəyindir?
 47. Sümüklərim bərk ağrıyır.
 48. Havalar çox pisdir, ondandır.
 49. Bir həkim gətirsən yaxşı olar.
 50. Lazım deyil. İstərsən, çağıraram.

Həkim gəlmiş, Nurcahanı müayinə etməyə başlamışdı. Gedərkən Səmədə xəlvətçə dedi: - Bəzi qorxulu şeylər var ki, diqqət və etina oluna

qabağını almaq olar. Bu gibi şeyləri də sənin gibi külfət sahiblərinə məlum etmək, hər həkimin borcudur. Sənin övrətin “dakka” [vərəm] naxoşluğuna mübtəla olmuşdur, diqqət elə!

Dəvalar tərtib olundu. Bir neçə saatlıq Səmədin ürəyində arvadı üçün mərhəmət hissi oyandı. Lakin çox keçmədi. “Nə zaman olsa, topraq olacaq bir bədənə neçin acımalı?” O rəhmsizin fəlsəfəsi ancaq bundan ibarətdir. Nurcahan, Səmədin əlində şişəni görcək yerinin içində düzəlib dedi:

51. Fincanla içəcəyim su, odur mu?

52. Bəli.

53. Sən öz əlinlə versən, lap tez sağalaram.

Səməd, dərmanı fincana töküb avradına verdi. Nurcahan fincanı aldıqda, ərinin üzünə diqqətlə baxdı. Səməd soruşdu:

54. Nə baxırsan?

55. Heç...

Dərmanı axırncı damcısına qədər içdi. Sabahı günü qızının azarlamasını Fatma eşitdi. Evə gəldikdə, otağın qapısı qabağında qızının öskürəklərini eşitdi, titrədi. Öskürəklərin səsi zavallı ananın ürəyinin tellərini qırdı. Mətanətini əldən buraxmayıb üzügülər içəri daxil oldu. Ağappaq içinə gömülmüş Nurcahan, zəif qollarını açaraq: - Anacan! Azarlamışam, öləcəyəm, dedi. Hər ikisi qucaqlaşdı və ağladılar.

On beş gün keçdi. Şəfqətli Fatmanın sayəsində hər gün bu evə beş həkim yığılıb müzakirə edirdilər, fəqət Nurcahanın azarı, get-gedə şiddət kəsb edirdi. Bir gecə Nurcahan, şiddətli bir titrəmə ilə anasına dedi ki: - Ana, içərimdə bir yanqınlıq əmələ gəlmiş...

Yenə bir gecə yatdığı halda nagəhani bir lərzə ilə oyandı. - Ana! deyə çağırırdı. Əri cavab verdi:

56. Nə deyirsən?
 57. Anam harada?
 58. Yatmağa getdi. Nə deyəcəkdin?
 59. Yuxuda atamı görürdüm.

Yenə bir gecə öskürək Nurcahanın sinəsini parçalayırdı. Yatağının içində bir az oturmaq istədi. Arxasına yastıq söykəməklə məşğul olan anasına dedi:

60. Anacan, bu gecə yanımda yatarsan.
 61. Yaxşı, qızım!

Meyxanadan qayıdıb da paltarını soyunmaqda olan Səməd, avradına təəccüblə baxıb dedi:

62. Nə dedin?
 63. İstəsən öz otağında yatarsan, lakin azarlıların axırncı arzularını əmələ gətirənlərə Allah əvəz verir.

Fatma o gecə qızının yanında qaldı. Nurcahan səhər, damağı çağ, yuxudan oyandı. Gecə yuxusunda mələklər gördüyünü danışdı. Sonra bayıra çıxmağa hazırlanan ərinin paltosunu tutmaq üçün yerindən qalxmaq istədisə də, qüdrəti olmadı. Səməd gedərkən avradına:

64. Bir şey istərsənmi?
 65. Bəli.
 66. Nə?
 67. Bir dəfə də səni görməyi.
 68. Sən Allah Nurcahan, belə sözlərlə özünü üzmə. Bax, bu sözə anan da təəssüf edər. İndi gələr, bari onun yanında söyləmə!
 69. Daha bir şey istəyirəm.
 70. De görüm, nədir?

Nurcahanın gözləri böyüdü. Öskürək nəfəsini tutdu. Bir dəqiqə sonra:

71. Mariya kimdir?

Səməd işi duydu. Özünü anlamamazlığa qoydu. "İndi gəlirəm"- deyib bayıra çıxdı. İslamiyyətin böyüklüyünü, həşmətini ərş sakinlərinə elan edəcəkmiş kimi göylərə mütəvəccih [üz tutmuş] olan minarələrdə vəhdaniyyəti ilahiyyəni söyləyən əzançı, axşam əzanını oxuyarkən, anasıyla Səmədin gec gəlməsinə dair danışan Nurcahan: - Bən nədən böylə oldum? dedi. Fatma: - Nədir?, deyə soruşdu. Cavab almadı. Nurcahan özündən getmişdi. Fatma bir nalə qopardı. Sonra dərin bir sükuta getdi. Yavaş-yavaş masaya tərəf gəldi. Qoltuğundan çıxartdığı şişədəki qırmızı suyu fincana tökdü. Bir müddət o suya baxdı. Bir səs eşitdi ki, deyirdi: - Ev nə qaranlıqdır?! Ana lampanı yandır.

Nurcahan ayılmışdı. Çəşib qalmış Fatma, sakinə lampaları yandırdı. Nurcahanın solmuş çöhrəsini tənvir etdi [ışıqlandırdı]. Masa üstündəki fincanı görcək:

72. Ana, o sudan bana verərsənmi, dedi.

73. Yox, o yaxşı deyil. Axşamdan qalandır. İstəyirsən, təzəsini hazırlayım.

74. Yox, istəmirəm.

Nurcahan sükut etdi. Sükutdan ayıldıqdan sonra zəif barmaqlarını qapıya uzadıb dedi:

75. Ana!

76. Can!

77. Orada oturan neçin danışmayır?

78. Kim?

79. Atamı görməyirsən?

Başı dala düşdü. Öskürək gəldi. Nəfəsi tənqləşdi. Bunu bir xırıltı təqib etdi. Anası yaxınlaşdı. Qızının üzünə baxdı. Dodaqlarının arasından qanlı

bir köpük axırdı. Ağlını itirmiş, əyilib o qanlı dodaqlardan öpdü. Gözündən neçə damcı yaş düşdü. Qızının üzünü bir dəstmal ilə örtüdü.

Nurcahan gecə, saat birdə vəfat etdi. Acı, müdhiş həqiqət! Zavallı ana oturub ağlayır, qızını oxşayırdı. Bu əsnada qapı açıldı. Sərxoşluqdan qan beyninə hücum etmiş olan Səməd içəri girdi. Nurcahan haradadır, necədir, dedi. Fatma canxıraş bir fəryad qopardı. Qızının üzünü açdı. Yanaqlarının rəngi uçmuş, qanlı dodaqlarının arasında iki cərgə ağ dişləri görünürdü. Gözləri yarım örtülmüşdü. Səməd soruşdu:

80. Huşdan getmişmi?
 81. (həzin bir səslə) Yox, vəfat etdi...
 82. Nə deyirsən?

Sonra oturub müstərihi məxsus [özünə məxsus rahat] hərəkətlərlə söyləşirdi. Fatma fəryad etdi. Əllərini yuxarı qalxızıb iki ruhun birləşməsi üçün dua etdi. Tez qızının yanına girdi, Nurcahanı qucaqladı. Bir saat sonra iki ruh birləşmişdi. İndi onlar yaşıl ağacların qara kölgələrində uyuyurlar.

Abid

Həqiqətin böyüyü*

Xalqımızın tarixində və taleyində misli görünməmiş Mart faciəsinin əsl mənzərəsi, mahiyyəti, ermənilərin xalqımıza qarşı törətdiyi ağlasığmaz cinayətlər Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə təhqiqat komissiyasının hazırladığı məruzələrdə və digər rəsmi sənədlərdə, dövrün mətbu orqanlarında, eləcə də mühacirət nəşrlərdə əksini tapmışdır. Ermənilərin Mart vəhşiliklərin ildönümləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən 1919-cu və 1920-ci il martın 31-də milli matəm günü kimi qeyd olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində isə tarix tamamilə saxtalaşdırılmış və xalqımıza qarşı törədilmiş qətləmə unutdurmağa çalışmışdır. Sovet tarixçiləri faktların və sənədlərin əksinə olaraq bu qırğını bir millətin, başqa millətə qarşı ədavəti nəticəsində həyata keçirdiyi soyqırımı siyasəti kimi deyil, Ümumrusiya vətəndaş müharibəsinin tərkib hissəsi, Sovet hakimiyyəti uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi və onların əksinqilab üzərində böyük qələbəsi kimi təqdim etmiş , bununla da əslində qanıçən S. Şaumyanın “Bir tərəfdən, Sovet Qırmızı Qvardiyası, bizim təşkil etdiyimiz beynəmilləl qızıl ordu, qısa müddətdə yenidən qura buldiyimiz qırmızı donanma və erməni milli hissələri, digər tərəfdən “müsavat” partiyasına başçılıq etdiyi və içərisində çoxlu rus zabiti olan müsəlman dikaya diviziyası və silahlı müsəlman quldur dəstələri vuruşurdular”- fikrini təsdiqləmişlər.

1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tariximizin saxtalaşdırılmış səhifəsi yenidən yazılmağa başlanılmışdır. Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırım faciələrini qeyd etmək məqsədilə ilə "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyev 6 mart 1998-ci ildə Fərman imzalamışdır və həmin sənədə əsasən hər il 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü kimi qeyd olunur.

Yuxarıda da yazdığımız kimi, Sovet imperiyasının xalqdan gizlətdiyi Mart qırğını haqqında həqiqətin böyüyü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbu orqanlarında deyilmişdir. *"Bəsirət" qəzeti* 27 oktyabr 1918- ci il tarixli 197- ci nömrəsində Hacı İbrahim Qasımovun "Yenə qəflət ediləcəkmiki?" adlı məqaləsini dərc etmişdir. Jurnalist, publisist, yazıçı, teatr tənqidçisi, tərcüməçi Qasımov Hacı İbrahim Hacı Mahmud oğlu (1886-1936) "Tazə həyat", "Babayi-Əmir", "Zənbur", "Məlumat", "İrşad", "Yeni İrşad", "İqdam", "İqbal", "Yeni İqbal", "Məzəli", "Sədayi Qafqaziyyə", "Həqiqət", "Yeni həqiqət", "Həqiqəti-Əfkar", "Azərbaycan fəqərəsi", "Günəş", "Molla Nəsrəddin", "Bəsirət", "Zəhmət", "Kommunist" və s. kimi qəzet və jurnallarla sıx əməkdaşlıq etmiş, "Kəlniyət" jurnalının və "Bəsirət" qəzetinin redaktoru olmuşdur. "Açar", "Bağ Əyyar", "Qırmızı saqqal", "Dilavəri Dövrən", "Diplomat", "Əqrəb", "Əqrəbülbazar", "Əqrəbüləza", "Əyyari Çərəngi", "Zırx", "Yamaq", "Kəblə biz", "Kələkbaz", "Kəlniyət", "Köhnə", "O birisi", "Sirr dağarcığı", "Tamaşaçı", "Heyvərə", "Həq", "Hərdənbir", "Həftəbecar", "Həcəmət", "Çərmək", "Cümcüm Əyyar" və digər gizli imzalarla ədəbiyyat, sənət, sosial məsələlərə dair çox sayda məqalə və publisistik əsərlər, felyetonlar yazmışdır. Bu gün nadir tarixi mənbə kimi faydalı olan həmin məqaləni oxuculara təqdim edirik.

Yenə qəflət ediləcəkmiki?

Mart hadisəyi əliməsindən sonra qaztəmizi müvəqqətdən qapamağa məcbur olduq. Ürəyimizdə olan dərdlərimizi açma bilmədik, sözüümüzü deyə bilmədik. Çünki ermənilər hükmranlığı idi. Bu tətill zamanında, yəni altı ayda Dağıstanı,

Dağıstanın hər bir yerini dolaşdıq, bir çox ibrətamiz şeylərə təsadüf etdik. Bir çox görməli şeylər gördük ki gələcəkdə “Dağıstanda gördüklərim” ünvanı ilə sırayla məqalə yazacağımı vəd ediyorum. Fəqət yeni xətt ilə olsa da burasını söyləmək istərim ki Dağıstanlılarda tərif edilən Dağıstan bu gün öylə bir günə qalmış ki insan ona acımaya bilməz. Azad Dağıstanın dağları arasında bu gün azad Dağıstanlılar deyil, əksərən əxlaqsız dünyanın hər bir şeydən bixəbər heyvan kimi bir sürü insanlar yaşayırlar. Şeyx Şamil həzrətlərinin tökmüş olduğu qanları hep boş yerə getmiş. Bu gün Dağıstandan ancaq quru bir nam qalmış. Afvlarına məğrurən deyə bilərəm ki Dağıstanda yüzdə doxsan adam heva və həvəs ilə yaşayır. Millət nədir, milliyət nədir, insanlıq nədir, İslamiyyət nədir bunları bilməz və düşünməzlər. Bu gün Dağıstan adətə bir əxlaqsızlar yuvasıdır, cəhalət mənbəyidir. Əlbəttə Dağıstanda çox böyük adamlar, milləti düşünənlər vardır. Fəqət bunu da düşünməli ki bir gül ilə bahar olmaz. Dağıstan xüsusunda olan bəhsimizi gələn nömrələrə buraxaraq şimdilik mətləbə keçəlim.

Mart hadisəsindən bu anadək Qafqasyada, xüsusən Bakümüzdə bir çox hadisələr vüqu buldu, bir çox ürək yandırıcı hallar müşahidə edildi. Bir çox təqəyyür və təbəddülat əmələ gəldi. Təbii bu xüsuslarda söylənəcək şeylər vardır. Bən yalnız bu acizanəmlə yazımla bir şeydən bəhs etmək istiyorum.

Məlum olduğu üzərə mart hadisəyi əliməsi böyük fənalıqlar törətdi. Şəhrimizi tam bir məzaristana döndürdü. Ermənilər, ermənilərin daşnaq firqələri insaniyyətpərvərlik masqası altında on binlərlə qadın çocuq və aciz müsəlmanları qırdılar. Onlar bu kimi fənalıqları yapmaqla erməni tarixində misli görünməmiş bir səhv etdilər. Zira kəndilərini böyük fəlakət içərisinə saldılar.

Baküdə böyük bir qovğa düşəcəyi ermənilərin böyük bir fitnə qalxızacaqları təbii əvvəldən bəlli idi. Bunu o zamanki Türk gazətləri yazıb cəmaatı xəbərdar ediyor idi. Bəli mart hadisə-yi əliməsinin ümdə səbəbi ermənlər və daşnaq firqəsiydi. Çünkü bir gündə mütəassib daşnaqlar siyasət icabı ilə həpsi Bolşevik cildinə girib Bolşevik bayrağı altında mart rəzalətini yaptılar. Burası bir əmr-i

mühəqqəqdir ki şərhə belə ehtiyacı yoxdur. Fəqət bizcə mart hadisəsini salanlar ermənilər idisə də ama o hadisənin böylə surət almasına və bu dərəcədə vüsətlənməsinə də səbəb biz müsəlmanların qəfləti idi. Biz müsəlmanlar Bakü üzərində cövlan eden qara bulutları görmüyor idik. Biz müsəlmanlar ermənilərin və erməni bolşeviklərinin tədbirlərini hiss edəcək qədər qafaya malik deyildik. Öylə qafil, öylə asudə idik ki mart hadisəsi düşən gündə belə tiyatro və əyləncələri ilə meşqulduq. Əlimizdə böyük bir fürsət var ikən hazırlanmadıq. Mart ayında Baküdə iki müsəlman firqəsi yox idi ki birləşib də, çalışıb da müsəlmanların başına gələ biləcək onlara qarşı tədbirlər ittixaz eyləsin. Baküdəki firqələrimizin demək olar ki əksəri riyasətpərəstlik, mənəmliliklə uğraşib ancaq birbirinin ayağını qazıyıb birbirlərinə quyu qazıyordular. Firqələrimizdən bəzisi müsəlman qadınlarının çəkməsi ilə məşqul idi. Onlar müslimə bacıların çəkmələrini çıxarmakla millətə xidmət ediyordular. Bəziləri firqə seçkisi barəsində qiyamətlər qoparıyordular. Hərə bir firqə olub kəndisinə bir qoşun dəstəsi düzəldiyordu. O zaman hazırladığımız milli zabitlərimiz fəqət caddələrdə xanımlarla uxajivat ediyordular. Dikiy diviziya nəfərlərinin çoxsu fəqət ticarət için yalnız bir şəhərdən o şəhərə ticarət məqsədi ilə silah daşımaq için qoşun üniforması geyinmişlərdi. Dövlətlilərimiz də bir qəpik paralarından keçmiyordular. Onlara para dedikdə canları sıkılıyordu. İştə biz böylə qafil ikən, böylə həva vü həvəsə məşqul ikən düşmənlərimiz hazırlaşıyor, düşmənlərimiz qanımızı tökmək için çalışıyorlardı. Əlbətdə böylə qəflətlə öylə çalışqanlıq mart hadisəsi gibi bir faciə məydana gətirə bilərdi. Əlbətdə böylə qəflət ilə biz aciz, düşmənlərimiz isə qalib olacaqdılar. Bu xüsuslarda yazacaq olsaq mətləb uzanacaqdır, fəqət bən bunu ərz etmək istiyorum ki mart hadisə-yi əliməsindən biz ibrət almaq istəmiyoruz. Nə gizlədəlim, Türk qardaşlarımız imdadımıza çatmasaydı, Türk arkadaşlarımız vaxtında yetməsəydilər mart hadisəsindən daha böyük bəlalara düşər olacaqdıq. Şimdi şükürlər olsun Türklərin sayəsində biz asudə olduq, kəndimizə hükumət təşkil ettik. İnsancasına yaşamağa, rahatlıqla nəfəs almağa imkanımız vardır. Artıq heç kəs bizə təcavüz edə bilmiyor, hər gah bizim qeyrətimiz olarsa kimsə təcavüz edə bilməz. Lakin

bunun için də bizdə qeyrət lazımdır. Bunun için də biz əsgər olmalı, namusumuzu müdafiə üçün özümüz də çalışmalıyız. Ama çox təəssüf olsun ki bu həqiqətləri şimdi də düşünmüyoruz. Azad yaşamaq, nəfəs almaq istiyoruz fəqət vətənimizin səlamət və səadətində bais ola biləcək bir əmrdən ictinab ediyoruz.

Bunu bu gün hər kəs bilməlidir ki dünyada yaşamaq istəyən millət, zoruna güvənməlidir. Bu gün Qafqasyada altı milyon müsəlman vardır. Hər gah bunlar əsgər versəydilər tam bir qaç yüz bin əsgərlərimiz olardı. Əgər əsgərimiz olsaydı bu gün başımıza mart bəlaları gəlməzdi və bu gün biz düşmənlərimizi titrəderdik. Onsuz da müsəlmanlar hər yerdə qırılıb məhv oluyor. Vətən yolunda bir qədər qurban versək qiyamət mi qopar?

Bu gün çavanlarımız əsgərliyə gedəcəkləri gibi millətimizin hər bir təbəqəsi vətən səadəti üçün çalışmalıdırlar. Ziyalılarımız millətin irfanına bais olacaq cəmiyyətləri yenidən təşkil etməlidirlər. Vəlhasıl hər bir vətən övladı vətənin səadətində və özünün nik-bəxtliyinə çalışmalıdır.

Hacı İbrahim Qasımov, *Bəsirət*, no. 197, 27 oktyabr 1918.

Sözün, qələmin- dostu, qələbin- qənimini

“Bəlkə tələsirəm?”. Özümə dəfələrlə ünvanladığım bu sualı onu düşünərək “ Hələ tezdir. Yazsın, yaratsın. Daha çox sevilsin, daha çox seçilsin”- deyər cavablandırmış və hər dəfə də kağız-qələmi kənara qoymuşam. İllər isə axar sular

kimi sürətlə ötür keçir. Günlərin birində, lap bu yaxınlarda bir az təlaşla yenə özümdən “Gecikmirəm ki?”– deyə soruşur, bu dəfə isə özümü fikirləşərək “Deyəsən, vaxtdır, yazmaq vaxtıdır”– qərarına gəlirəm...

Çox güman ki, mahir rəssam da onun portretini yaratmaqda çətinlik çəkər: o, fırçaya gəlməz, tabloya sığmaz. Daim hərəkətdədir, dayanmadan qaynayır. Bəlkə, peşəkar filosof, səriştəli psixoloq da onun hiss-həyəcanlarını, duyğu və düşüncələrini, istək, arzularını bir yerə yığıb yığışdırmağı bacarmaz, onları sonadək öyrənə, oxuya, yaza, yoza bilməz: nə sərhədi var, nə həddi. Yəqin, inadkarlıqda, israrlılıqda, prinsipiiallıqda, qəfil və gözlənilməz qərar qəbul etməkdə heç kim onunla bəhsə girmək istəməz: Yazıçı Əlisa Nicatın təbirincə desək, o küçədən necə istəsə, elə də keçə bilər.

Ötən əsrin 70- ci illərində Azərbaycan Dövlət Universitetinin (BDU) jurnalistika fakültəsində oxuyarkən Kommunist Partiyasının tarixindən mühazirə deyən mərhum professor Xəlil Əlimirzəyev hər dərsdə azı iki dəfə “Yenə göylərdədir şair xəyalın”– deyə müraciət edərək daldığı düşüncələrdən ayıra, auditoriyaya sığışdırma bilməyibsə, onu bu gün də ram etmək, “yerə endirmək” müşkül məsələdir. Və əlbəttə ki, biz də bir yazı ilə onun keçdiyi mürəkkəb, çətin, eyni zamanda mənalı, şərəfli həyat və yaradıcılıq yolunu, əsərlərinin mövzu dairəsini, dil, üslub, sənətkarlıq məziyyətlərini tam əhatə etmək iddiasından uzağıq...

Söhbət istedadlı şair, jurnalist, tədqiqatçı, tərcüməçi, redaktor və nəhayət, tanınmış idmançı,— Kunq-Fu üzrə qara kəmə (1-ci dan) sahibi Qardaşxan Əzizxanlıdan gedir. Qardaşxan Yaradana sığınan, ondan uman, bəzən küsən, haqq-ədalət, dürüstlük, doğruluq axtaran şairdir. Onun Allah və ədalətlə bağlı poetik deyimləri böyük İsmayıl bəy Qaspiralının məşhur kəlamını xatırladır: “Şanı uca Quranın bir kəlmə ilə təfsiri “ədalətdir”.

Qardaşxan “Mehriban və bağışlayan Allahın adı ilə” başlayan və müəllimləri Mustafa Dadaşovun, Nərgiz Tahirlinin və Arif Əhmədovun xatirəsinə

ithaf etdiyi 98 şeirdən ibarət “Ürəyin baxdığı yerdən” adlı kitabındakı (Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2001, 105 səh.) 60-a yaxın şeirində 74 dəfə “Allah”, 18 dəfə “İlahi”, 18 dəfə “Haqq”, 8 dəfə “Tanrı”, 4 dəfə “Yaradan” kəlməsini təsadüfən işlətməyib. Bütün varlığı ilə dinimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə bağlı şairin müxtəlif mövzularda qələmə aldığı şeirlərinin misralarındakı “Təvəkkül böyük Allaha”, “haqqa var, ərzə nur olan Allaha”, “Allaha qurban olum”, “Allahın izni ilə”, “Təki Allah deyən olsun”, “Allah, şükür birliyinə”, “Sözün dadı, duzu Allah”, “Allah, sənə üz tutmuşam”, “məndən üz çevirmə, Allah”, “sən Allahı sal yadına”, “Allah, sən keç günahımdan”, “çarə qılar gözəl Allah”, “Allaha da xoş gəlib” ...kimi Yaradanın böyüklüyünə, birliyinə, mərhəmətinə və məsləhətinə dua, ricət, şükranlıq, imdad, ümid ifadə edən kəlmələr Qardaşxan əqidəsinin, əxlaqının, vicdanının səsidir, güzgüsüdür. Şairin mənəvi dünyası, ideali bu sətirlərin işığında və ahəngində açıq-aydın görünür:

necə veribsə Allahım
canımı eləcə alar.
söz əlində həlak canım
şeirlə ona ucalar.

Qardaşxan çox ciddi arqumentlərlə, inandıraraq düşündürməyi bacarır, soydaşlarını tarixin dərslərindən nəticə çıxarmağa çağırır. O, Nyutonun kəşf etdiyi cazibə qüvvəsinə işarə vuraraq

Başına bir alma düşməyi ilə
Ağlının üstünə gəlibdi ağıl –

yazır (“Nyuton”) və sonra da ürək ağrısı və təəssüflə əlavə edir:

Xalq var ki, başına yekə daş düşür,
Yenə də yerinə gəlməyir ağılı.

200 ildən bəri əsl milli faciə mənbəyinə çevrilmiş “erməni məsələsi”dən xilas olmaq üçün “unutqanlıq” mərzindən qurtara bilmədiyimizi fikirləşəndə “Hər dərdə dözən canları neylərdin, ilahi!”– deyə fəryad qoparan Sabiri və ya “ Niyə biz bunca bikamal olduq? Ayaq altında payimal olduq?”- deyə haray qoparan, bizi qamçılayan S.Ə. Şirvanini, yaxud da “Dağa dersən eşidir, sonra verir əks-səda, Daşa dönmüzlərə əks eyləmədi fəryadım”-deyə unutqanlıq sindromunun başlıca səbəbi– məktəbsizlikdən şikayətlənən Məhəmməd Hadini qınamadığımız kimi Qardaşxandan da bu iradına görə küsmürük.

Qardaşxan sözünə, əhdinə, peymanına, Vətəninə, millətinə sadıqdır, o, xəyanəti bağışlamır və bu duyğularını sərt və sərrast, eyni zamanda poetik dillə ifadə etməyi bacarır:

Sənə xəyanət eləsəm,
Allah mənə qənim olsun.
mənə xəyanət eləsən,
axırncı qəmim olsun.

Qardaşxan Məmməd Araz vurğunudur, Söhrab Tahir yanğılısı, Bəxtiyar Vahabzadə sevdalısıdır. Onların doğma Azərbaycana, onun hər qarış torpağına, gülünə, çiçəyinə, dağına, daşına məhəbbətlə ərsəyə gəlmiş irsi, poeziyası Qardaşxan üçün bir örnək, bir zirvədir. Bunu səmimiyyətlə, qürurla, həm də obrazlı şəkildə etiraf etməsi bir tərəfdən məsələni, Məmməd Araz şeirinin timsalında milli- vətəndaş poeziyasının sərhədsizliyini göstərsə, digər tərəfdən şairin öz yaradıcılığına oxucu marağını və sevgisini artırır. Və vətən sərhədinə:

Şəriyyətimin Məmməd Arazı
sevgi hüdudu
eşq həddi-

kimi poetik münasibəti, əslində, “Vətən mənə oğul desə nə dərdim” (Məmməd Araz), “İki bölünməkdən elə qorxmuşam, Çöpü də ikiyə bölmürəm daha” (Söhrab Tahir), “Könlümüzdə bir vahiddir güneyimiz, quzeyimiz, Vətən– bizim namusumuz, biz– Vətənik, Vətən də,– biz.”(Bəxtiyar Vahabzadə) misraları ilə böyüyən, nəfəs alan Qardaşxanın dolayısı ilə sözlə “çəkdiyi” öz portretidir. Qardaşxan bu tipli şeirlərində fikrini birbaşa, açıq-aydın, dolğun və eyni zamanda, təsirli şəkildə çatdırır:

Nə	Təbrizdə,	nə	Qarsda,
Nə	Dərbənddə		qalacaq;
Bu	gördüyün		sərhədlər,
Bu sədlər qalmayacaq.			

Müqəddəs bir amac yolçuları olanlar, arif və sərraflar “ikicə kəlmədən” şairin qəlbinin səsini duyur, onun əqidəsinə, məramına vurulur, “səninləyik!” deyir:

Bu	qurban	vətənin	Qardaşxan	adda
Bir qurbanlığı da var ehtiyatda!				

Qardaşxanın Vətənə, onun təbiətinə olan sevgisi mücərrəd anlayış, nə bilim qafiyəyə, hecaya hesablanmış misralardan ibarət söz yığını deyil. Təbiətə məhəbbət hissi illərlə onun canına, qanına işləyib, ruhuna hopub, sonra da qəlbindən qələminə süzülüb. Şairin poetik deyimləri, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, sözün qüdrətindən, məlahətindən məharətlə istifadə edərək yaratdığı ecazkar lövhələr unudulmaz təəssürat yaradır:

Aylı	bir	gecədə,	dumanda,	çəndə
Zirvəni		dolaşib	ətəyə	endim.
Gəzdim		ayaqyalın	şehli	çəməndə,
Bulaq	çayım	oldu,	ağ	qırov- qəndim;

O da bir gecəydi düşdüm eşqinə,
 Şahidim olmadı o gecə mənim.
 Mən bihuş gecənin mənzərəsindən, –
 Şələlə lüt-üryan asılıb-qalıb;
 Açıq-saçıqlığın məngənəsində
 Qaranlıq abrına qısılıb-qalıb?!..

Məcəzlar, fikrin obrazlı ifadəsi Qardaşxan yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Qardaşxan hamının gördüyü, bildiyi, bələd olduğu, adi, aydın təbiət hadisəsini, indiki halda yağışın yağmasını elə mənalandırır, ona elə “bər-bəzək” vurur ki, heyrtlənməyə bilmirsən:

Əvvəl dənə- dənə gecədən keçmiş,
 sonra narın- narın səhərə yaxın,–
 həyadan alışıb-yanan bir qıza
 utancaq oğlanın guya bilmədən
 toxuna bildiyi bir ehtiyatla
 yağışlar başladı,
 Payız başladı.

Qardaşxan hərdən 100-500 adamın iştirak etdiyi məclisdə də darıxar, sıxılar, oturmağa, dinləməyə səbri, hövsələsi çatmaz, amma burnu fırtıqlı bir çocuqla, gözü nəmli bir körpə ilə, bir ağsaqqala, ağbirçəklə, bir xan çınarla, yarpaqları saralmış-solmuş, budaqları qırılmış bir şöyüdlə, xəzan vurmuş bir çiçəklə, güllə,çağlayan bulaqla saatlarla baş-başa verər, dərdləşə bilər. Bu baxımdan o, özünü bu cümləsi ilə çox sərrast ifadə etmişdir: “... mənim ən güclü şeirim elə həyat tərzim olacaq...”

Məhəbbət mövzusu əbədidir, lakin Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuda yeni söz demək, oxucu qəlbinə yol tapmaq, onu heyrtləndirmək, düşündürmək

çətin məsələdir və bu temada yazmaq istedadla yanaşı böyük cəsarət də tələb edir. Qardaşxanın lirikası bəzən könül açır, bəzən ürək dağlayır, qəlb sızıldadır:

Gəlsəm yəqin görərəm

Xumar gözü yaşlı qız

Xıssın-xıssın ağlayır.

Bir «Vağzalı» zənciri

Qollarımı bağlayır.

Bəlkə elə görərəm

Yetib payız hədəsi.

Çatıb vaxtı, vədəsi,

Ayrılib gəlin köçür

Pəncərəsi daşlı qız...

Qardaşxan ilə tanışlığımızın tarixi əslində onun yaradıcılığı ilə tanışlığımızın tarixi ilə üst-üstə düşür və həmin vaxtdan bizi 40 ildən çox vaxt ayırır. Azərbaycan Dövlət Univetsitetinə qəbul olduğumuz 1975-ci ilin ilk günlərindən Qardaşxan Əzizxanlı da daxil olmaqla tələbə yoldaşlarımızdan Fikrət Mursaqulov, Nigar Mənsimova, Mehman Füturi..., imkan düşdükcə öz şeirlərindən həvəslə oxuyur, söz aşıqları ilə birgə şeirlərin mövzu, sənətkarlıq məsələlərinə dair fikir mübadiləsi edirdik. Ötən illər tələbə yoldaşlarımızın poeziya sevgisinin ötəri, keçici olmadığını göstərdi, yazdılar, yaratdılar, sevildilər. Bəziləri ədəbi mühidə, qələm əhli arasında sayılıb- seçildi.

Qardaşxan Əzizxanlının yaradıcılıq sahəsi poeziya ilə məhdudlaşmır. O, mahir publisist, peşəkar tərcüməçi və tədqiqatçı kimi bir çox sanballı işlərə imza atıb. O, rəğbətlə qarşılanan “Seçilmişlər və mən” adlı publisistik toplunun müəllifi

olmaqla orijinaldan alman şairləri Y.V.Hötenin, H.Haynenin, H. Fallerslebenin şeirlərini, rus dilindən fransız filosofu və psixoloqu G.fon le Bonun “Kütlə psixologiyası”, Çin filosofu U-Tszinin “Qədim Çinin yeddi hərbi qanunu”, Heydər Hüseynovun “XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən”, detektiv yazıçı Ç.Abdullayevin “Müqəddəs olmaq istəyi” əsərlərini və türkcədən Türkiyə yazarı Z.Makasın “Mismarlı dolab” hekayəsini tərcümə edib, 100 cildlik “Fikir antologiyası” seriyasının baş redaktorudur.

Q. Əzizxanlının təfəkkür tərzində, yaradıcılığında konservatizm, yoxsa modernizm meyllərinin hakim olduğunu müəyyənləşdirmək həqiqətən çox çətin, çünki o ehkamların, çərçivələrin, qəliblərin də qənimidir. Onun yaradıcılığının başlıca meyarı, göstəricisi, fərqi də məhz bundadır. Və sonda. Dilimizdə elə adlar var ki, məsələn, “Azərbaycan “ sözü kimi, onu səsləndirəndə sevnələr də, sevməyənlər də “can” deməyə məhkumdur. Q. Əzizxanlının da xəmiri əzəldən elə yoğrulub ki, onun poeziyasını təqdir edənlər də, tənqid edənlər də dilinə mütləq “qardaş” kəlməsini gətirməlidir.

“Ədəbiyyat qəzeti” , 16 iyul 2016;

modern.az saytı, 18 iyul 2016.

İki fotonun tarixçəsi

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə oktyabrın 10-da “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr” mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransı öz işinə başladı. Müxtəlif ölkələrindən dəvət olunmuş qonaqların da iştirak etdiyi tədbirdə 1991-ci ildə keçirilmiş I konfransdan ötən müddətdə görülmüş işlərə nəzər salınır, mühacirət ədəbiyyatı problemləri, mühacirət ədəbi irsinin toplanılması, nəşri, tərcüməsi, tədqiqi, təbliğ problemləri müasir tələblər baxımından müzakirə edilir, müvafiq qərarlar qəbul olunur.

Elmi konfrans ərəfəsində arxivimdə bu tədbirlə birbaşa əlaqəsi olan iki foto diqqətimi çəkdi və onları oxucuların diqqətinə təqdim etməyi lazım bildim. Məsələ burasındadır ki, hələ Sovet hakimiyyəti dövründə- 1988-ci ildə Xalq yazıçısı Elçinin rəhbərlik etdiyi Xaricdə Yaşayan Həmvətənlərlə Azərbaycan Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti- “Vətən” Cəmiyyəti çox çətin maneələrə baxmayaraq, böyük mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadənin anadan olmasının 175 illiyi münasibəti ilə Azərbaycanın tarixində ilk dəfə həmvətənlərin iştirakı ilə beynəlxalq simpozium keçirdi. Tədbirdə ölkəmizin adlı-sanlı elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət xadimləri ilə yanaşı, xarici ölkələrdən dəvət edilmiş çoxsaylı tanınmış türkoloqlar, şərqşünaslar, ədəbiyyatşünaslar, yazıçı və şairlər, tərcüməçilər də iştirak edirdi. Təbii ki, bu möhtəşəm tədbirdə həm M.F. Axundzadə irsindən, onun Azərbaycan xalqının ədəbi- mədəni həyatında oynadığı misilsiz xidmətlərdən, həm də onun yolunu qətiyyətlə, fədakarlıqla davam etdirən xadimlərin həyat, fəaliyyətindən, o cümlədən bu əqidə və amal uğrunda qərib ölkələrdə mücadilə aparan həmvətənlərin taleyindən, mühacirət problemlərindən, ədəbi irsindən sərbəst danışıldı. Simpoziumda mühacirətin ədəbi irsi, bu irsin toplanılması, Vətənə gətirilməsi, öyrənilməsi məsələsi daha aktual məsələ kimi qoyuldu. Yeri gəlmişkən bu mövzu xarici ölkələrdə ədəbiyyat və mədəniyyətimizi yaşadan, tədqiq və təbliğ edən Turxan Gənceyi, Sərvər Tanilli, İren Məlikova, Şirin Məlikova, Məhəmməd Gəngərli, Əhməd Qaraca, İlber Ortaylı, Əbdüllətif Bəndəroğlu, Canpyero Bellinceri, İldırım Dağyeli, İrfan Nəsrəddinoğlu, Nurəddin

Qərəvi, Əli Yavuz Akpınar, Yücel Feyzioğlu, İbrahim Əhrari, Əkbər Behkəlam, Davud və Əyyub İmdadian qardaşları, Rza Diqqəti kimi tanınmış araşdırmaçılar, nəşirlər, redaktorlar, istiqlal mücahidləri, fotoqraf və rəssamların-həmvətənlərimizin və Azərbaycan dostlarının iştirakı ilə həmişə gündəlikdə olurdu.

Bu tədbirdən bir müddət sonra Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına dair 1991-ci ilin aprel ayında “Vətən” Cəmiyyətinin bilavasitə təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutu və Yazıçılar Birliyi ilə birgə keçirilən beynəlxalq konfrans isə qürbətdə formalaşmış ədəbi irsin öyrənilməsində yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Həmin elmi simpoziumdan ötən 25 il ərzində bu istiqamətdə ciddi işlər görülmüş, ədəbi nümunələr toplanılmış, tədqiq edilmiş, elmi məqalələr yazılmış, kitablar nəşr olunmuşdur. Onu vurğulamaq yerinə düşər ki, 2013-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsi yaradıldıqdan sonra mühacirət ədəbi irsinin araşdırılması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Fikrimcə, “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr” mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransı keçirilərkən bu problemlə bağlı müəyyən ilklərə imza atanları xatırlamaq məqsədəuyğundur. Həmin niyyətlə də “Ədəbiyyat qəzeti”nin fotomüxbiri Rasimin 1988-ci ildə M.F. Axundzadənin yubileyindən çəkdiyi bu **fotoları təqdim edirəm.**

**“Ədəbiyyat qəzeti”, 8 oktyabr 2016;
modern. az , 10 oktyabr, 2016.**

Qəlblərin fatehi

(Azərbaycan Yazıçılar Birliyini üzvü, prof. Cahangir Məmmədlinin 75 yaşına)

Hər dövr insanların özünəməxsus həyat və təfəkkür tərzini, maddi- mənəvi tələbatı, istəkləri olur. Ötən əsrin 70- 80-ci illər Azərbaycan Dövlət Universiteti (indiki Bakı Dövlət Universiteti) Jurnalistika fakültəsinin tələbələri də bu baxımdan istisna deyildi və onların da məxsusi məziyyətləri vardı, həmin xüsusiyyətlər onları özündən əvvəlki və sonrakı dövrlər gəncliyindən xeyli dərəcədə fərqləndirirdi. Xarici ölkələrlə , Qərbi dünya ilə SSRİ arasında “dəmir

pərdə”nin mövcud olduğu zaman, kompüter, xüsusilə internet anlayışlarının hələ laboratoriyalardan çıxmadığı, milli dildə elmi, bədii əsərlərin qıtlığı şəraitində təhsil alan tələbələr daha çox oxumağa, daha çox mənimsəməyə maraq göstərir, heyrətamiz ehtiras və həvəslə ətrafda cərəyan edən prosesləri izləyir, onları dərk etməyə və dəyərləndirməyə çalışırdı. Həmin dövr tələbələrinin bəxti onda gətirmişdi ki, müəllimlər də tələbələrin tələbatını duyur, hiss edir və onların mənəvi, ruhi istəklərinə, ehtiyaclarına biganə qalmırdılar. Şirməmməd Hüseynov, Abbas Zamanov, Mir Cəlal Paşayev, Nurəddin Babayev, Nəsir İmanquliyev, Şamil Qurbanov, Nəriman Zeynalov, Abuzər İsmayılov, Qulu Xəlilov, Famil Mehdi, Xəlil Əlimirzəyev... kimi qələmi və kəlamı ilə məşhur olan xadimlər sovet rejimi və kommunist ideologiyasının prinsip və qaydalarına açıq-aşkar zidd getməsələr də, sətiraltı sözlərlə, mətbuat tariximizin azmanlarından gəritdikləri sitatəlarla, nəhayət, həyat hekayələri ilə tələbələrin gözlərini açır, onlara fakt və hadisələri müstəqil şəkildə təhlil etmək, dəyərləndirmək, nəticə çıxarmaq bacarığı, vərdisi aşılayırdılar.

Adını çəkdiyimiz və məhəbbətlə xatırladığımız həmin böyük müəllimlərlə çiyin-çiyinə nisbətən cavan Cahangir Məmmədli, Yalçın Əlizadə, Mahmud Mahmudov, Əliş Nəbili, Akif Rüstəmov, Nəsir Əhmədli... kimi müəllimlər də ustadlarla eyni yolu gedir, eyni məramı, məsləyə xidmət edirdilər. Onların hamısının tələbələrinin, o cümlədən mənim də taleyində rolu, yeri olmuşdur. Kökdən gələn, adət-ənənələrimizdən qidalanan milli duyğuları, zəngin mənəviyyəti, parlaq dünyagörüşü, geniş intellekti, çevik və aydın düşüncə tərzini, pedaqoqluq məharəti, iti qələmi ilə Cahangir Məmmədli həqiqətən də ötən illər ərzində böyük nüfuz qazanmış, qəlblərin fatehinə çevrilmişdir.

Sadə və səmimi insan, dəyərləli alim-pedaqoq Cahangir Məmmədlinin həyat və fəaliyyəti haqqında sənədli film çəkilmiş, barəsində KİV-də çoxlu sayda məqalələr dərc edilmişdir. Onun sarsıntı və sıxıntılarla dolu körpəlik, uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik illəri, əsgərlik, tələbəlik həyatı ilə tanış olduqca, Cahangir müəllimin əzəmətli obrazı göz önündə canlanır və taleyin sitəm və sınaqlarına sinə gərən bu

insanın dözümlü, iradəsi, inadkarlığı, zəhmətsevərliyi və nikbinliyinə məftun olursan.“C. Məmmədli daha çox zəhməti, yoxsa istedadı sayəsində bu zirvəyə yüksəlib?”- sualının cavabı fikrimcə, belədir: İstedadı Cahangir müəllimi fədakarlığa, zəhmətə sövq edib, yaxud, belə də demək olar, əməyə bağlılığı Cahangir müəllimin istedadını üzə çıxarıb. Saysız- hesabsız elmi- publisistik məqalələr, bir- birindən dəyərli kitablar C. Məmmədlinin maraq və fəaliyyət dairəsinin genişliyinə dəlalət edir. Hələ cavan yaşlarından qələmə sarılan Cahangir müəllimin nəbzi daim ölkənin ədəbi-mədəni, mətbu həyatı ilə birgə vurmuş, qəlbini çırpıntılarını oxucularla bölüşmüşdür.

Cahangir Məmmədlinin sözü ilə əməli həmişə bir-birini tamamlamışdır. O, həmkarlarına, tələbələrinə obyektiv, operativ, vicdanlı, dürüst, prinsipial, ədalətli olmağı, qərəzə, böhtana yol verməməyi tövsiyə edir. C. Məmmədlinin fəal və faydalı ictimai, elmi- pedaqoji fəaliyyəti, eyni zamanda istər kafedra müdiri, istər dekan kimi daşdığı vəzifələrdə təmiz əməlləri, xoş niyyəti və məramı bu tələblər üçün ciddi mənəvi əsas verir və ona haqq qazandırır.

Təbiət etibarını yazmağa, yaratmağa meyilli olan Cahangir Məmmədli həmişə axtarışdadır. Hərdən elə təəssürat yaranır ki, qarşında sanki eyni zamanda iki Cahangir Məmmədli var: biri auditoriyada mühazirə oxuyur, digəri fikrən hansısa elmi məqalə üzərində işləyir, yaxud biri dekanlıqda iclas aparır, digəri qəlbində bir rəyin planını cızır, biri tədbirdə çıxış edir, digəri xəyalən yenidən başa çatdırdığı məqaləni təkrarən gözdən keçirir və s. Əsərləri ilə milli jurnalistika irsinə layiqli töhfələr verən, onu zənginləşdirən Cahangir müəllimin ən üstün cəhətlərindən biri özünə tənqidi yanaşmasıdır. Müsahibələrindən birində həmkarı ondan yaradıcılıq planlarını və bu vaxta kimi etmədiklərini soruşur. Cahangir müəllim cavab verir ki, jurnalistika nəzəriyyəsi ilə bağlı çox kitablar yazmışam, çox problemlər qaldıra bilmişəm. Onlardan bəzilərini etmişəm. Təbii ki, yeni dövrün jurnalistikası ilə bağlı əsərlərim var. Amma görürəm, jurnalistikanın Qərb standartlarına münasibəti yenidən işləmək olardı. Tam əminliklə deyirəm ki, əgər

Cahangir müəllim bu dediklərini də etsəydi, yenə yeni problemlər haqqında və onların həllinin vacibliyindən danışacaqdı.

30 ildən də çox Azərbaycan jurnalistikasının elmi-nəzəri və praktik problemləri sahəsində çalışan Cahangir Məmmədli son illərdə müasir dövr jurnalistikasının qurucusu və mahir təşkilatçısı funksiyasını bacarıqla yerinə yetirməkdədir. Zəngin təcrübənin və gərgin axtarışların bəhrəsi kimi ərsəyə gətirdiyi “Azərbaycanda jurnalistikanın müasir inkişaf meylləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası Cahangir müəllimin sahənin inkişafına sanballı töfhəsi oldu. Əsərdə çağdaş jurnalistikanın başlıca cəhətləri, məziyyətləri göstərilir və bu kontekstdə yeni dövr Azərbaycan jurnalistikasının inkişaf meylləri ümumiləşdirilir, təhlil olunur, xarakterizə edilir, dəyərləndirilir.

Cahangir Məmmədlinin jurnalistika ilə bağlı çoxsaylı kitablarının, o cümlədən dərsliklərinin dəyəri və sanbalı ayrıca və geniş bir mövzudur. Tələbələri Cahangir müəllimə bağlayan yalnız onun əsərləri deyil, fakültədə, auditoriyada, kafedradakı görüşlərdən, söhbətlərdən, müzakirələrdən, bəzən mübahisələrdən yaranan və hər birinin tərcümeyi-halına yazılan, həkk olunan, unudulmaz, əziz xatirələrdir. 1970- ci illərin sonlarında- 2-ci, 3-cü kursda oxuyarkən Cahangir müəllim bizə XIX əsr rus jurnalistikasıdan mühazirələr oxuyurdu. O, mühazirələri elə məhəbbət və şövqlə aparırdı ki, dərsin bitdiyini bildirən zəngdən sonra tələbələr onu dəhlizdə dövrəyə alır, ardı-arası kəsilməyən suallar verirdi. Cahangir müəllim yorulmur, usanmır, sualları özünəxas təbəssümlə cavablandırır, tələbələrin predmetə böyük maraq göstərməsindən məmnunluğunu gizlətmirdi. C. Məmmədli həmin dövr rus ədəbiyyatı, publisistikası kimi jurnalistikasının da öz tarixinin zəngin və mübariz səhifələrini yazdığını, çöldən sərhədlərini genişləndirən, içdən çürüyən «Avropa jandarmı»nın – Rusiya imperiyasının bütün problemlərini, təhkimçilik küləliyinin və mütləqiyyət zülmünün törətdiyi fəsadları, dərd-sərini, yükünü öz çiyində çəkdiyini deyir, çar üsul-idarəsini, onunla bağlı cəmiyyətdə mövcud olan bütün eybəcərlikləri darmadağın edən, ictimai, inqilabi-demokratik fikri formalaşdıran, publikanın zövqünü tərbiyələndirən tərəqqipərvər

qüvvələri səfərbər edən rus mətbuatının ən parlaq nümunələrinin- «Russkaya mısl», «VestnikYevropı», «Russkoye boqatstvo», «Russkiy vestnik», «Jizn», «Naçalo», «Niva», «Rodina», «Vokruq sveta», «Polyarnaya zvezda», «Kolokol», «Teleskop», «Nedelya» və s. kimi nüfuzlu qəzet və jurnalların rus cəmiyyətindəki yeri və rolunu vurğulayır, A.A.Bestujev, V.K.Kjulxelbeker, F.A.Bulqarin, A.İ.Gertsen, N.P.Oqaryov, N.L.Dobrolyubov, N.Q.Çernışevski, D.İ.Pisarev, V.Q.Belinski, A.S.Suvorin kimi nəşir, redaktor və publisistlərin coşqun fəaliyyətindən söz açırdı.Belə mühazirələrdən sonra tələbələr öz aralarında maraqlı fikir mübadiləsi edir, növbəti dərslərdə Cahangir müəllimə ünvanlayacaqları sualları formalaşdırırdılar.

Təcrübəli, mahir pedaqoq Cahangir Məmmədlinin yuxarıda adını çəkdiyimiz mütərəqqi rus ziyalılarının, maarifçi- dekabristlərin həyat və yaradıcılığından dönə-dönə, sevə-sevə bəhs etməsinin səbəbi təkcə onun öz peşəsinə vurğunluğunda deyildi. Tələbə yoldaşımız, “Azərbaycan” qəzetinin müxbiri Raqif Məmmədovla ötnləri, Cahangir müəllimin mühazirələrini xatırlayarkən dedikləri maraqlıdır və həqiqəti əks etdirir:- Cahangir müəllim özünü xalq yolunda fəda edən , bu yolda hər cür məhrumiyyətlərə dözən rus publisistlərindən, mətbuatından məhəbbətlə bəhs etməklə, sanki “ xalqına, millətinə xidmət edən jurnalist və mətbu orqan necə olmalıdır?”- sualını cavablandırır. Onun o dövrlərdə açıq-aşkar sovet sisteminə, kommunist ideologiyasına qarşı çıxdığını söyləmək, səmimiyyətdən uzaq olardı. Amma fikir verin, o heç vaxt bizə “Kommunist” qəzetini, yaxud “Pravda”nı oxuyun deməzdi, deyərdi ki, 60- cı illər ədəbiyyatını mütaliə edin, “Azərbaycan gəncləri”ni, “Bakı” axşam qəzetini, “Ulduz” jurnalını, “Literaturaya qazeta”nı, “Arqumentı i faktı”, “Komsomolskaya pravda” qəzetlərini, Məmməd Arazı, Bəxtiyar Vahabzadəni oxuyun, deyəndən sonra tövsiyə edərdi ki, Süleyman Rüstəmin Cənub şeirlərini də oxuyun. Əlbəttə, ayıq tələbə anlayır, görürdü ki, o, partiya, komsomol mövzusunun üzərindən niyə sükutla keçir...

Bu günlərdə mənalı, halal və şərəfli ömrü, əsərləri, pedaqoji fəaliyyəti ilə örnək olan professor Cahangir Məmmədlinin yubileyi qeyd olundu. Bakı Dövlət

Universitetinin rektoru Abel Məhərrəmov Cahangir Məmmədliyə Azərbaycan milli jurnalistika elmi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi, ali jurnalistika təhsilinin təşkilatçılarından biri, tanınmış elm, təhsil və mədəniyyət xadimi adlandırmış, demişdir ki, Cahangir Məmmədli uzun illər boyu səmərəli elmi-pedaqoji və ictimai-mədəni fəaliyyət ilə elmin və təhsilin tərəqqisinə çalışmış, universitetimizdə böyük hörmət qazanmışdır.

Biz də böyük eşq və ehtirasla ilə yaşayan, yaradan hörmətli professoru, müəllimimizi yubileyi münasibəti ilə səmimi qəlbdən təbrik edir, ona müstəqil jurnalistikanın elmi-nəzəri və praktik tərəqqisində, təhsil- tədris təşkilatçılığı sahəsində yeni uğurlar arzulayırıq.

“Ədəbiyyat qəzeti”, 4 fevral 2017;

“525-ci qəzet”, 11 fevral 2017.

modern.az, 4 fevral 2017.

Özünüifadənin təsdiqi, yaxud imzanın izi

Ötən əsrin 70-80-ci illərində bizim jurnalistika fakültəsində təhsil alan bütün tələbələrin hamısı sanki eyni kursda oxuyurdu. Bir də görürdün ki, I kursa yenidən qəbul olunmuş İlqar Həsənov 2-ci, 3-cü, 4-cü, hətta 5-ci kursun tələbələri ilə elə danışır-gülür, elə mübahisə edir ki, elə bil yüz ilin tanışlarıdır. Müxtəlif kurslarda oxuyan tələbələr arasındakı fərq, xüsusi ilə tənəffüslər zamanı hiss olunmurdu. Auditoriyalardan geniş və işıqlı dəhlizə atılan tələbələr bir andaca öz düşüncə və maraq dairələrinə uyğun qruplar formalaşdırır və müzakirələrə, mübahisələrə, diskussiyalara başlayırdılar. Ağız deyəni qulaq eşitmirdi. Mövzudan korluq çəkmirdik: kimi həvəslə, ehtirasla bəlkə də, dərstdə son nöqtəsini qoyduğu şeirini oxuyur, kimi qəzetdə yenidən dərc olunmuş məqaləsindən danışır, kimi son

günlərdə ədəbi mühitdə əks-səda doğuran hekayə, povest, yaxud roman haqqında fikirlərini bölüşür, kimi çayxanada, kinoda, yaxud baş çəkdiyi redaksiyada vəqə olan maraqlı əhvalatı nəql edir, kimi də məhəbbət, yaxud ona bənzər macərələrindən söz açırdı. Düşünürəm ki, jurnalistika fakültəsinin tələbələri arasındakı isti ünsiyyətin, mehriban münasibətin formalaşması bir tərəfdən onların öz təbiətindən, xarakterindən, yaradıcılığa meyl-məhəbbətindən qaynaqlanırdısa, digər tərəfdən də fakültədəki mövcud mühit bu əlaqələrə zəmin yaradırdı.

Dəhlizin divar qəzeti vurulan qisminin daimi sakinləri də vardı. Onlardan biri, bəlkə də birincisi, səhv etmirəmsə, bizdən bir kurs yuxarı oxuyan «Gənc jurnalist» adlı divar qəzetinin redaktoru Məzahir Süleymanzadə səliqəli geyimi, sakit, təmkinli davranışı, səbirli, məntiqli nitqi ilə diqqəti çəkirdi. M.Süleymanzadə nəinki fakültənin, bütün Universitetin ictimai həyatında fəallıq göstərir, müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlərin təşkilində yaxından iştirak edirdi. Bir sözlə, Məzahir Süleymanzadə hələ tələbə ikən istedadı və zəhməti sayəsində özünü həm fəal ictimaiyyətçi, təşkilatçı kimi tanıtmış, həm də imzasını təsdiq etmişdir.

Universiteti bitirdikdən sonra da o, tez-tez diqqət mərkəzinə düşürdü: müxtəlif janr və mövzularda qələmə aldığı dərin məzmunlu, maraqlı, cəsarətli yazılarla, prinsipial, qətiyyətli mövqeyi ilə seçilən M.Süleymanzadə də bu keyfiyyətlərin əlamətləri özünü erkən yaşlarından göstərməyə başlamışdı. Şamaxıda – Sultan Məcid Qənizadə adına 1 nömrəli orta məktəbdə oxuyanda gündəlik (!) divar qəzetinə redaktorluq edir, radio qovşağı üçün verilişlər hazırlayır, rayon və respublika qəzetlərinə məqalələr yazır, rəssamlıqda, şairlikdə özünü sınayır, idmanla məşğul olurdu. Hələ şagird ikən respublikanın «Kommunist», «Sovet kəndi», «Azərbaycan gəncləri» kimi nüfuzlu mətbu orqanlarında yazıları dərc olunan M.Süleymanzadə haqqında onu tanıyanların təsəvvüründə yenilikçi, istedadlı, məhsuldar, parlaq jurnalist-naşir-redaktor obrazı yaranırdı. Öz üzərində yorulmadan, həvəslə, tükənməz enerji və fədakarlıqla çalışan yeniyetmə bu obrazın ştrixlərini formalaşdırırdı... Onun tərcümeyi-halını qəzətdən, yazı-pozudan, qələmdən ayrı nəinki yazmaq, heç təsəvvür etmək belə

çatındır. Orta məktəbdə, hərbi xidmətdə, ali məktəbdə, ona qədər və ondan sonrakı əmək fəaliyyətində Məzahir Süleymanzadə qələminə vəfalı, imzasına sədaqətli olmuşdur. İstedadlı jurnalistin məhsuldar və coşqun fəaliyyəti ölkəmizin tanınmış ziyalıları, şair, yazıçıları, eləcə də həmkarları tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. Yazıçı, filologiya elmləri doktoru, professor, ictimai xadim Əzizə Cəfərzadə onu «istedadlı, bacarıqlı, başqa tələbələrdən fərqlənən» kimi xarakterizə etmişdir. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə Məzahir Süleymanzadənin naşiri və redaktoru olduğu qəzet barədə bunları söyləmişdi: «Mən «Səhər» qəzetinin ölüsüyəm. Bu balaca qəzet mənim həyatıma elə daxil olub ki, onsuz darıxıram. Mənim hər səhərim sözün həqiqi mənasında «Səhər»lə açılır. O, mənim başdan-ayağadək oxuduğum yeganə qəzetdir». Azərbaycan Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar mədəniyyət işçisi, görkəmli şair Fikrət Sadıq M.Süleymanzadənin imzasını o, hələ şagirdkən tanıdığını qeyd edir və onu «yaradıcı, duyğulu adam» adlandırır. Xalq şairi Nəbi Xəzri M.Süleymanzadəyə ünvanladığı məktubda onda «poetik duyğuların və yeni fikir söyləmək bacarığının» olduğunu xüsusi vurğulayır. Tanınmış yazıçı-publisist Məzahir Süleymanzadənin tələbə yoldaşı, müasir jurnalistikamızın istedadlı və cəfəkeş xanımlarından biri Flora Xəlilzadə isə Əməkdar mədəniyyət işçisi, bədən tərbiyəsi və idman xadimi olan həmkarını «sözlə tikilən sənət mülkünün ən halal sahiblərindən biri» adlandırır və dərhal da epitetini şərh edir: «Çünki əlinə qələm aldığı və sözə könül verdiyi gündən həmişə seçilib. İllər saçlarına bəyazlıq, ömrünə yaş gətirsə də, həmişə qələminə etibarlı çıxıb. Çalışıb ki, sözünün ağası olsun. Bu səbəbdən də dilimizin şirinliyindən, zənginliyindən, zərrə-zərrə toplayaraq kəlmə-kəlmə hördüyü söz mülkü bu məhəbbətin və qayğının müqabilində onu peşman etməyib. Şöhrətə, şana çatdırıb, ünvanına təbriklər, minnətdarlıqlar, təltiflər, mükafatlar, fəxri adlar... gətirib. Adı çəkiləndə fərəhlənmişik, uğuruna sevinmişik, hər dəfə ürəyimizdən xəbər verən yazılarını oxuyanda «Əhsən, Məzahir» söyləmişik».

Məzahir Süleymanzadənin mətbuat tarixində iz qoymuş əməllərinin hər biri bir kitablıqdır. Yenidənqurma və aşkarlıq dövründə – XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında mərkəzi – Moskva mətbuatında, xüsusi ilə «Literaturnaya qazeta»da dərc olunan kəskin süjetli, problematik məqalələrin bənzəri respublikada Məzahir Süleymanzadənin qələmindən çıxırdı. 1990-cı ildə yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Sovet qoşunlarının Bakıya təcavüzü zamanı törədilən cinayətin, vəhşiliyin isti-isti və bütün təfərrüatı ilə tarixə həkk olunması M.Süleymanzadənin payına düşdü. Sovet hərbi senzurasının mövcud olduğu dövəmdə bu addımın atılması, rejimin və ideologiyanın açıq-aydın ifşa olunması Azərbaycan mətbuat tarixində yeni mərhələnin başlandığından xəbər verirdi. Bir-iki cümlə ilə qeyd olunan bu əməllərin arxasında istedadlı, qətiyyətli, prinsipial, sarsılmaz, səmimi, əqidə və məsləyinə sədaqətli jurnalistin gecə-gündüz bilmədən, «yoruldum, usandım» demədən, problemlərin çoxluğundan, ağırlığından sınımadan, şikayətlənmədən işləməsi, fədakar, ağırlı-acılı axtarışları, çətin, gərgin, lakin şərəfli əməyi durur. Bütün bunlar mətbuatda «Məzahir Süleymanzadə» imzasını izləyənlərə yaxşı məlumdur. Bu gün də Məzahir Süleymanzadənin ömür və yaradıcılıq yolunun böyük hissəsi ilə tanışlıq mümkündür. «İzim qalmasa da, sözüm qalacaq» (Bakı, «Nurlan», 2009, 560 səh.), «Ocaq başında» (Bakı, «Nurlan», 2009, 221 səh.), «Jurnalist ömrünün naxışları» (Bakı, «Nurlan», 2010, 240 səh.) adlı nəfis tərtibatlı kitabları M.Süleymanzadənin ömür yoluna işıq salır, onun yaradıcılığı haqqında geniş təəssürat yaradır...

Mübaligəsiz deyirəm ki, bir sıra ərəb və fars kəlmələri mətbuatımızın sayəsində dilimizdə əbədiyaşarlıq statusu qazanmışdır. Əgər XX əsrin əvvəllərində eyni adlı qəzetlər olmasaydı, heç şübhəsiz ki, kəşkül (qab, çanta), irşad (doğru yol göstərmə), dəbistan (ibtidai məktəb), füyuzat (fayda, xeyir-cəmdə), məzhər (təzahüretmə, yetişmə), zənbur (arı), iqbal (bəxt, tale, irəli çıxma), bəsirət (gözüaçıqlılıq, diqqətlilik), ittihad (birləşmə, birlik) və sair kimi sözlər klassik ədəbiyyatımızda olan yüzlərlə digər sözlər kimi çoxdan arxaikləşmişdir.

Yeri gəlmişkən, «Məzahir» sözü də ərəb kəlməsi olan «məzhər»in cəmidir – yəni hansısa keyfiyyətlərin yetişdiyi, aşkar olduğu, üzə çıxdığı, təzahür etdiyi yerlər. Dediklərimin mistik təfəkkürün məhsulu kimi qəbul olunması tərəfdarı deyiləm. Lakin qələmin, fırçanın, gücün təzahür etdiyi Məzahirə – düz 62 il əvvəl – dekabrın 22-də dünyaya göz açan körpəyə bu adı qoyanlar qətiyyən yanılmamışlar.

”Kaspi” qəzeti, 4 dekabr 2013.

Əsərlər , rəylər...

Əbədi məşəlin ədəbi təcəssümü

Əməlləri və əsərləri ilə əbədi məşələ çevrilərək əfsanələşən tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazını yaratmaq zəngin bilik, iti qələm və yaradıcılıq təcrübəsi, təxəyyül, istedad, millət, vətən sevgisi, nəhayət cəsarət, fədakarlıq tələb edir. Bu keyfiyyətlərə sahib tanınmış yazar, tədqiqatçı Sona Vəliyevanın hələ sağlığında “millətin xilaskarı” adını almış, xalqımızın tarixində və taleyində parlaq iz qoymuş Həsən bəy Zərdabının bədii obrazını yaratmaq cəhdi uğurlu alınmışdır, təqdirə və alqışa layiqdir. İstedadlı yazıcının gərgin zəhməti, ciddi axtarışları sayəsində ərsəyə gələn “İşığa gedən yol” adlı əsəri (Bakı, “Zərdabi” MMC, 2016, 768 səh.) Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinə, onun tarixi roman qoluna layiqli töhfədir.

Romanın spesifik forma- strukturu, özünəməxsus dili, üslubu əsərin ideya və məzmununun dolğun, aydın çatdırılmasına, xarakterlərin, onların cəmiyyət həyatındakı yerinin, rolunun açılmasına, haqqında bəhs olunan dövrün ədəbi-mədəni mühitin işıqlandırılmasına, cəmiyyəti çulğalayan ictimai-siyasi proseslərin, xüsusi ilə maarifçilik hərəkatı mənzərəsinin, yenicə intişar edən tərəqqi işartılarının toplumun lap dərinliklərinə qədər işləmiş cəhalətlə, qaranlıqla, zülmətlə, biganəliklə, milli mərzə çevrilmiş unutmazlıqla mücadiləsinin bütün incəliklərinə qədər təsvirinə, təqdiminə xidmət edir. İki hissədən və hər biri ayrı-ayrılıqda müstəqil hekayə təəssüratı da yaradan , eyni zamanda məzmun, ideya, süjet və xronologiya ilə bir-birinə sıx bağlı olan 89 parçadan ibarət irihəcmli roman Zərdabdan dünyaya yenicə boylan, hələ erkən yaşlarından təbiət , cəmiyyət hadisələrinə heyrətamiz maraq göstərən , boyuna, yaşına uyğun olmayan bir istəklə, maraqla sirli-sehrli dünyanı öyrənməyə can atan Həsənin atası Səlim bəylə, babası Rəhim bəylə söhbətləri və saysız –hesabsız sualları ilə başlayır. Beləliklə, müəllif məqsədinə doğru ilk addımlarını atır, Həsən bəy Zərdabının əzəmətli obrazının təməlini qoyur, böyük xalq xadiminin portretinə ilk ştrixlərini vurur: sağlığında, ölümündən az sora “tərəqqi məşəli”(Məhəmməd Hadi), “dünya arifi” (S,Ə Şirvani) “islam mücahidi” (M. Ə. Sabir), “adlı, şərəfətli, böyük insan” (Abdulla Şaiq) , “geniş həyat təcrübəsi və fitri istedadlı” (Firudin bəy Köçərli), “əlində məşəl qaranlığı işıqlandıрмаğa çalışan adam” (Ə. M. Topçubaşov) kimi yüksək dəyərləndirilən Həsən bəyin uşaqlığı təbii ki, ətrafındakıların diqqətini cəlb etməli, yaddaşlarda qalmalı idi. Mənalı gözləri, cəsəreti, ağılı, natiqlik məharəti ilə hər kəsin heyran qaldığı balaca Həsənə atasının və babasının tövsiyələri müasir gəncliyə də xitab kimi səslənir: ədalətli və xeyirxah ol, zülmə, zalımla barışma, insanları səbirlə dinləməyi bacar, onlara yardım et! Elmə, təhsilə yiyələn, əcnəbi dilləri də öyrən, mütaliə et!

Müəllif Həsən bəyin həyatı ilə az, ya çox dərəcədə bağlı olan fakt və olaylardan, məkanlardan bir tərəfdən qəhrəmanın xarakterik çizgilərini üzə çıxarmaq, digər tərəfdən doğma ocağın tarixini, təbiətini, coğrafi mövqeyini və

mövcud vəziyyətini əks etdirmək, dövrandaşlarının, xüsusi ilə məsləkdaşlarının, silahdaşlarının həyat və təfəkkür tərzinin spesifik cəhətlərini işıqlandırmaq, cəmiyyətin durumunu dəqiq ifadə edən “çağırırım gəlmir, göstərirəm görmür, deyirəm qanmır” –mənzərəsinin real təsvirini canlandırmaq üçün məharətlə istifadə edir. Oxucu Həsən bəyin Şamaxı gimnaziyasındakı təhsil illərini izləyən zaman bu qədim mədəniyyət mərkəzinin tarixi, onun yetişdirdiyi böyük sənətkarlarla da tanış olmaq imkanı əldə edir. Romançı Həsən bəyin Tiflis gimnaziyası dövründən bəhs edərkən Qafqaz canişinliyinin mədəni və inzibati paytaxtının tarixinə də səyahət edir, burada yaşayan və müxtəlif görüşlərə, fərqli siyasi baxışlara malik olan, eyni zamanda millətin tərəqqisi naminə fədakarlıqla fəaliyyət göstərən Azərbaycan ziyalılarından söhbət açır. Çağdaş Azərbaycan mədəniyyətinin patriarxı M. F. Axundovla, dövrünün parlaq simalarından, bədii nəsrimizin və publisistik irsimizin ilk yaradıcılarından, məktəb və maarif fədaisi general İsmayıl bəy Qutqaşınlı ilə, Peterburq Tibb Cərrahlıq Akademiyasının məzunu, Tiflis gimnaziyasının müəllimi Mirzə Hüseyn Qayıbovla, Abbasqulu Ağa Bakıxanovun qardaşı, maarifpərvər general Abdulla Ağa Bakıxanovla ... Həsən bəy Zərdabının tanışlıq səhnələri unudulmaz təəssürat yaradır. Müəllif bu xadimlərin millət yolunda mücadiləsini poetik ehtirasla, tükənməyən sevgi ilə qələmə alır. Burada bir məqama diqqət yetirmək vacibdir. Yazıçı əməl və amal dostlarının missiyasına vurğunluğunu gizlətməsə də , onların nə şəxsi keyfiyyətlərinə, nə də fəaliyyətlərinə lazımsız bər-bəzək vurmur. O, mötəbər mənbələrdən, elmi məxəzlərdən, tarixi sənədlərdən və təxəyyülün gücündən yerli yerində istifadə edərək ziyalılar, bir- birini əvəz edən nəsillər, əsrlər arasında mənəvi körpü salır, bir növ milli- mənəvi varislik missiyasını həyata keçirir. Sözün təsir və təlqin gücündən istifadə edən yazıçı tarixi rəqəmlərə can və ruh verir ki, bu da təsvir və təqdim olunan səhnələrin koloritli, inandırıcı olmasını şərtləndirir.

Moskva Dövlət Universiteti Həsən bəyin həyatında yeni səhifədir. Onun tərəqqipərvər rus ziyalıları, pedaqoqları, demokratları ilə tanışlığı Həsən bəyin dünyagörüşünə , düşüncə tərzinə ciddi təsir göstərir. Bütün qəlbi ilə Həsənə aşıq

olan, vurulan Veranın göz yaşları, müəllimlərinin Moskvada qalıb işləmək, irəliləmək təklifi, şirin vədlər H. Zərdabini yolundan, əqidəsindən döndərmək iqtidarında deyil. O, gələcək şan-şöhrətdən, dəb-dəbəli, rahat həyatdan, Veraya olan ülvi duyğularından imtina edərək Vətənə qayıtmağı, doğma xalqının maariflənməsi, tərəqqisi naminə çalışmağı üstün tutur: “Biz böyük təhsil ocaqlarının məzunları şəxsi mənafeyimizi düşünüb hərəməz bir rus xanımı ilə ailə qurmaqla gələcək həyatımızda yalnız özümüzü düşünsək, vay onda millətin halına”. Ali təhsili başa vurub Tiflisdə “Mejevaya palata”da məmur və komissiya üzvü kimi işə başlayan Həsən bəy Zərdabi elə ilk gündən sərt sınaqlarla üz-üzə qalır. Yazıçı qəhrəmanının ədalət carçısı, kəndlilərin arxa-dayağı olduğunu, eyni zamanda insafsız, haramxor, qudurğan bəylərdən çəkinmədiyini, onlara qarşı mübarizə apardığını diqqətə çatdırmaq üçün xarakterik, təsirli səhnələr yaradır: ” Kəndlilərin ən yaşlısı ağlaya –ağlaya kürəyini açıb Həsən bəyə göstərdi. Qamçıların yeri gömgöy kəsilmiş, qançır olmuş yaralar ürək dağlayırdı”. Qolu zorlu Yadigarov kəndlinin torpağını əlindən almış özünü də şil-küt etmişdi. Yadigarov qəddar, həyasız olduğu qədər də hiyləgərdir, əli uzun, əlaqələri böyükdür.. O, əvvəlcə şirin dillə Həsən bəyi ələ almağa çalışır, buna nail olmadıqda Həsən bəyə hədə -qorxu gəlir: ”Siz məni, qanunu müdafiə etmək əvəzinə bu cındırından cin hürkən kəndliləri müdafiə edirsiniz”. Sarsılmaz əqidə sahibi Həsən bəy isə nə bəylərdən, nə də vəzifəsini itirməkdən qorxur. Müstəmləkəçilik üsul-idarəsinin, mövcud məhkəmə sisteminin çürüklüyünü, perspektivsizliyini görmək üçün əsərdə cəmi bir neçə cümlə ilə təsvir olunan mənəviyyatsız, rüşvətxor məhkəmə sədrinin düşünsə və danışıq tərzilə tanışlıq kifayətdir. Həsən bəy mövqeyini, prinsiplərini yox, işini qurban verir və Bakı Qəza İdarəsinin pasport-masa bölməsində çalışmağa başlayır. Burada da eyni mənzərə, eyni haqsızlıqla qarşılaşan Həsən bəyin içindən bir səs yüksəlirdi: “Mənim dərddli, əzabkeş millətim zülm, cəhalət içində boğulduğu bir məqamda mən rahat yaşaya bilmərəm. Hara ayaq basıramsa, həmişə insanların müşkülü ilə üzləşirəm, onların özlərindən öncə dərddləri qarşıma çıxır...Allahım, xalqımın,

millətimin dərdlərinə çarə üçün göndərilmişəmsə, mənə bu yolda sona qədər dəstək ol, yetərincə güc və iradə ver, ətrafımın işıqlı, ziyalı adamlarla dolu olmasına, xeyirxah işlərdə onlarla birgə əl-ələ verməyimə şərait yarat”. Riyakarlığın, məmur özbaşınalığının açıq-aşkar meydan suladığı bu İdarədə də Həsən bəy uzun müddət işləmədi. Bakı qubernatoru Mixail Kolyubakinin sərəncamı ilə Quba məhkəməsində hakimin katibi vəzifəsinə təyin olundu, əslində bu bəhanə ilə Bakıdan uzaqlaşdırıldı. Yazıçı Həsən bəyin tərcümeyi- halının kədərli səhifələrini elə məharətlə vərəqləyir ki, oxucu əsərin qəhrəmanı ilə eyni hiss və duyğuları yaşayır. Haqsızlıqlarla üz-üzə qalan, bəylərin zülmələrindən fəryadları ərşə bülənd olan, savadsızlıqdan əziyyət çəkən kəndlilərin acıları Həsən bəylə yanaşı oxucuya da sirayət edir, onu da düşündürür, həyəcanlandırır. Təhdidlərdən, təqiblərdən yorulan Həsən bəy Qubadan da uzaqlaşmalı olur. Amma o, xalqa xidmət istəyindən, millətin maariflənməsi missiyasından imtina etmir. Bir- birinin ardınca ona dəyən zərbələr Həsən bəyi sarsıtmır, əymir, əksinə daha da mətinləşdirir, mübariz edir.

Həsən bəy Bakı Realnı Gimnaziyada müəllim kimi fəaliyyətə başlayandan bir müddət sonra müəllim və tələbələrlə dostlaşır. Həsən bəy sonralar silahdaşlarına çevrilən tələbələri Nəcəf bəy Vəzirova, Əsgər ağa Goraniyə və Şirvanlı Məmmədtağıya böyük ümidlər bəsləyir, “onlara xalqımızın gələcəyi, xilaskarı” kimi baxır, onları qabaqcıl ziyalılarla tanış edir, görüşdürür. Bu mənada tələbələrin M. F. Axundovla görüşü təsirli və unudulmazdır. Böyük mütəfəkkirin gənclərə öyüd-nəsihəti tələbələrdə zəngin, unudulmaz duyğular oyadır. İstedadlı yazıçı Sona Vəliyeva M. F. Axundovla bağlı illərlə dildə-ağızda dolaşan bir ehkamı, onun “bidin” və “ateist” obrazını filosofun öz dili ilə alt-üst edir: “ ...hər yerdə çalışırlar ki, mənə dinin düşməni kimi qələmə versinlər. Mən dinsiz ola bilmərəm, çünki axund ailəsində dünyaya gəlmişəm. Amma axund ailəsindən olmağım , həm də mənə əsil dini bəzi mollaların təqdim etdiyi dini xurafatdan , mövhumatdan ayırmağıma , insanlara dinin gerçək mütərəqqi xüsusiyyətlərini başa

salmağıma şərait yaradıb, bu da həmin mollalara sərf etmir. Mən bəzi mollaların təqdim etdiyi dini puç və əfsanə sayıram”.

Dünyəvi məktəbi və milli mətbuatı millətin nicat yolu sayan Həsən bəy onların mövcud şəraitdə, çar üsul- idarəçiliyin hakim olduğu dövrdə intişarının, fəaliyyətinin yalnız xeyriyyəçilik yolu ilə mümkünlüyü qənaətinə gəlmişdi. “ Xeyriyyə cəmiyyəti yaratmaq ideyası gecə- gündüz Həsən bəyə rahatlıq vermirdi. “Əgər bir xeyriyyə cəmiyyətinin yaranmasına nail ola bilsək, bizim zənginlər onu dəstəkləsə, imkanlı adamların köməyi ilə hər il yüzlərlə uşağı təhsilə cəlb edə bilərik, bu da məmləkətimizdə savadlı insanların yetişməsinə, sayının gündən-günə artmasına səbəb olar”.

Romanda Həsən bəyin xeyriyyə cəmiyyəti yaratmaqla bağlı fəaliyyətinə geniş yer ayrılmışdır. Bu təsvirlər Həsən bəyin yeni keyfiyyətlərini daha qabarıq üzə çıxardır. Yazıçı onu cəhalət, ətalət bayquşları, zülmət, qaranlıq, mövhumat divanələri ilə qarşı-qarşıya gətirir. Hər cür müqavimətə, istehza və kinayələrə, atmacalara mətanətlə dözən, opponentlərinə ağılla, təmkinlə , məntiqlə cavab verən Həsən bəyin ilk cəhdi uğursuz alınsa da, o, geri çəkilmir. Xeyriyyə cəmiyyəti yaradılmasına min bir bəhanə ilə əngəl törədən geri zəkali hacılar, məşədilər, axundlar, mollalar və bəylər H. Zərdabini tutduğu yoldan döndərə bilmir. Xeyriyyə cəmiyyəti yaratmaq məqsədi ilə o dərviş kimi səfərlərə çıxır, Bakıdan sonra Şamaxıda, Gəncədə, Tiflisdə, İrəvanda, Dərələyəz-Vedidə, Naxçıvanda, Şuşada...olur, yerli əhali ilə , ziyalılarla görüşür, gecə-gündüz bilmədən təbliğat aparır, nəticədə o, Azərbaycan tarixində ilk xeyriyyə cəmiyyəti yaratmağa nail olur. Yazıçı Həsən bəyin bəzən uğurla, bəzən də kədərlə nəticələnən macərəlarla dolu səfərini dərinləndirən, diqqətlə və məhəbbətlə izləyir, təsvir edir. Biz burada Həsən bəyin insanlarla dil tapmaq, ünsiyyət qurmaq, onları inandırmaq bacarığının şahidi oluruq, biz Azərbaycanın qədim və zəngin mədəniyyət nümunələrinə, füsunkar təbiətinə tamaşa edirik, biz xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşadan, zənginləşdirən el-obaları qarış-qarış gəzir, onlarla qürur

duyuruq. Biz bu səfərlər zamanı XIX əsrdə yaşayıb yaratmış demək olar ki, bütün adlı-sanlı Azərbaycan şair, yazıçıları, xalq xadimləri ilə tanış olur, söhbətləşirik.

Çoxşaxəli, çoxplanlı romanda müəllif əqidə, ruh, xarakter, ortaq dəyərlər baxımından bir- birinə bənzəyən və bir –birini tamamlayan Həsən bəy Zərdabi və onun xanımı Hənifə Abayeva arasındakı münasibətləri xüsusi məhəbbətlə işıqlandırmış, bu cütlüyü “mükəmməl ailə nümunəsi” kimi təqdim etmişdir. Həsən bəyin məhəbbəti məsləyinə xidmət edir, məsləyi də onu məhəbbətinə qırılmaz tellərlə bağlayır. Bütün həyatını xalqının maariflənməsinə, tərəqqisinə həsr edən Həsən bəy “Müqəddəs Nina” Qızlar gimnaziyasının məzunlarının siyahısında Qafqazın ilk təhsilli xanımlarından Hənifə Abayevanın adına rast gələndə “bu qız mənim taleyimdi”- deyir və onun arxasınca Tiflisə yola düşür. Valideynlərini vaxtsız itirmiş Hənifə xanım dayısının himayəsi ilə gimnaziyada təhsilə yiyələnir, xarici dillər öyrənir, asudə vaxtlarında evdarlıqla bağlı kurslara rəhbərlik edir. Həsən bəyi xanımının “yaşına uyğun olmayan müdrikliyi, dərin zəkası, elmə, təhsilə maarifçi münasibəti və xarakterindəki əzmkarlığı çox sevindirirdi. Hənifə xanım Həsən bəyin sirdaşı, silahdaşı, məsləkdaşı kimi onun ən ağır, çətin məqamlarında arxası, dayağı, təsəlli, təskinlik yeri olur.

Cəsarətlə bədii tədqiqat, bədii təhlil adlandırılacaq əsərin böyük qismi “Əkinçi” qəzetinin yaranması uğrunda Həsən bəy Zərdabinin mücadiləsinə həsr olunmuşdur. Fikrimizcə, müəllif milli mətbuatın yaradıcısının möhtəşəm obrazını məharətlə işləmiş, onun həyat və mübarizə yoluna bütün incəliklərinə qədər işıq salmış, Həsən bəyi XIX əsr maarifçilik hərəkatının lideri səviyyəsində təqdim edə bilmişdir. Tarixin gedişində dönüş yaratmaq istəyən bütün qəhrəmanlar kimi H. Zərdabini də “nə etməli, nədən başlamalı”- sualı daim narahat etmiş, düşündürmüşdür. Qaranlıqda boğulan cəmiyyət işığa möhtacdır, işığa həsrətdir. Xalq yolunda özünü fəda etməyə hazır olan Həsən bəy qəti qərara gəlir ki, “qəzet çıxarmaqdan başqa bir qeyri-əlac yoxdur...” Əsər boyu H. Zərdabinin qəzet çıxarmaq uğrunda mübarizəsi, onun keçirdiyi gərgin dramatik anlar, hiss-həyəcanlar, mənəvi- psixoloji məqamlar təfsilatı ilə təqdim olunur. Bir tərəfdən

çar üsul idarəsinin qadağaları, digər tərəfdən özümüzdən olan milli tərəqqi düşmənlərinin təhdidləri, hədə- qorxuları, eləcə də maliyyə- nəşriyyat problemləri H. Zərdabinin missiyasının ağırlığından, eyni zamanda müqqədəsliyindən xəbər verir.

Romanda həyatı, fəaliyyəti H. Zərdabinin tərcümeyi-halı, xüsusən onun “Əkinçi” uğrunda mücadiləsi dövrü ilə az-çox dərəcə bağlı olan, ideya, təfəkkür tərzini, əqidə baxımından bir-birinə yaxın, yaxud zidd obrazlar qalereyası yaradılmışdır. Burada böyük yazıçı-dramaturq M. F. Axundovun maarifçi-mütəfəkkir siması, Bakı qubernatoru Staroselskinin xoş məramla ifrat ehtiyatlılığı birləşdirən obrazı, maarifçi-realist poeziyanın yaradıcısı S.Ə, Şirvaninin və qüdrətli maarifçi- publisist Məhəmməd ağa Şahaxtının inadkar və sarsılmaz xarakteri, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Rusiya müsəlmanlarının lideri İsmayıl Qaspiralının əzəmətli tablosu, “varlandıqca düşüncəsi artanlar, millət tərəqqisinə qoşulanlar xoşbəxtliyi dərk edənlərdir” – deyimini özünə həyat kredosu seçən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin portreti tarixi həqiqətlə yazıçı təfəkkürünün məhsulu kimi canlandırılmışdır. Əsərdə erməni xisləti, xəyanəti, xəbisliyi, hiyləsi, məkri konkret fakt və tarixi hadisələrə istinad edilərək, bədii boyalarla təsvir olunmuşdur. Müəllif mürəttib Minasovun, gimnaziya direktoru Çermakin müavini Avanesovun, keşiş Ambarsumovun, sensor Qriqor Qaraxanovun timsalında erməni xarakterinin, əməllərinin insana, insanlığa zidd, antibəşəri məğzini, mahiyyətini açmışdır.

Və nəhayət, bir məsələyə də toxunmaq istərdik. İstiqlal mücahidi, yazıçı-publisist Ceyhun Hacıbəyli «Kaspi» qəzetində bir əsr bundan əvvəl (1914-cü il, № 267) Həsən bəy Məlikovun vəfatının ildönümünə həsr etdiyi «Yeddi il» adlı məqaləsində ürək ağrısı ilə yazırdı: ”Bu gün müsəlmanların (azərbaycanlıların – T.A.) mədəni-maarifçilik sahəsində pioneri sayılan Həsən bəy Məlikovun vəfatının 7 ili tamam olur. Bakılıların pafoslu nitqləri və təntənəli mərasimlə öz xadimlərini dəfn etdikləri həmin gündən vur-tut 7 il keçir. Hələ tam soyumamış meyit üzərində səslənən o çıxışlar mənim indi də qulaqlarımdadır. Aman Allah, həmin nitqlərdən

necə od-alov püskürürdü, çıxışlar ürəklərdə necə bir ümid çırağı yandırır, mərhumun xatirəsi minnətdarlıq hissi ilə necə yad edilirdi. Həmin gündən cəmi yeddi il ötmüşdür. Nə olsun? O təmtəraqlı, ibarəli nitqlərdən nə qaldı? Deyəsən, külək elə həmin gün o çıxışları sovurub apardı. Həsən bəy təntənəli şəkildə dəfn olundu, onun haqqında 2-3 gün də orda-burda danışdılar, qəzet və jurnallar onun bioqrafiyasını dərc etdilər, portretini verdilər – vəssalam. Müsəlman cəmiyyəti ona müxtəlif sahələrdə ilk addımı atmağı öyrədən, ona zəngin miras, irs qoyan, onu mədəni həyata alışdıran xadimi ilə beləcə üzülüşdü. Deyəsən, hər şey bitdi...

Və müsəlman cəmiyyəti mərhumu tamamilə unutdu. Lakin bu hələ azdır. Digər xalqlar ona xidmət göstərən övladlarının xatirəsini əziz tutur, ona abidə qoyur, adını əbədləşdirir, ailəsinə qayğı göstərir və s. Bizdə isə tamamilə əksinədir. Biz nəinki Həsən bəyə abidə ucaltmadıq, heç adi qəbirüstü daş qoymaq üçün onun həyat yoldaşına kömək etməyə gəlmədik, biz nəinki Həsən bəyin adını və xatirəsini əbədləşdirmədik, hətta onun tamamilə unudulması üçün çalışdıq, nəinki onun ailəsinə qayğı göstərmədik, əksinə elə bil ona əlavə dərd, kədər gətirmək prinsipi ilə bəhsə girdik". Yəqin ki, sonralar Həsən bəyin məzarına tutulan divandan Ceyhun bəyin xəbəri olmamışdı. Yoxsa, daha ağır və həm də haqlı iradlar söylərdi. Həmin vaxtlardan bizi uzun illər ayırır. İndi Həsən bəy Zərdabinin xidmətləri layiqincə dəyərləndirilir, yubileyləri ölkə miqyasında təntənəli qeyd olunur, əsərləri nəşr edilir, xatirəsinin əbədləşdirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirilir. İstedadlı yazıçı, tədqiqatçı Sona Vəliyeva haqqında bəhs etdiyimiz bu əsərlə Həsən bəyə əbədi abidə ucaltmışdır. "İşığa gedən yol" romanı ilə bağlı yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq aşağıdakı qənaətə gəlirik:

-yazıçı Azərbaycan cəmiyyətinin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasında misilsiz xidmətlər göstərmiş tarixi şəxsiyyətin- Həsən bəy Zərdabinin bədii obrazını yaratmağa müvəffəq olmuşdur;

- fədakar fəaliyyəti ilə həmişəyaşarlılıq haqqını qazanmış Həsən bəy Zərdabinin ideyalarının müasirliyi, aktuallığı müstəqil Azərbaycanın bu günkü tələbləri ilə

səslənir və əsər, onun qəhrəmanı milli- mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı, ötürücüsü təsiri bağışlayır. Başqa sözlə desək, romanda XIX əsrdə yaşamış qəhrəmanın həm də XX, XXI və daha sonrakı əsrlərdə yaşayacaq əbədi siması canlandırılmışdır;

-özünüdərk və milli-ictimai şüurun intibahı, ədəbi-mədəni həyatın dirçəlişi naminə mücadilə aparmış M. F. Axundov, İ. Qutqaşanlı, Seyid Əzim Şirvani, İsmayıl bəy Qaspiralı, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Hənifə xanım Abayeva, Məhəmməd ağa Şahaxtılı, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Hacı Zeynalabdin Tağıyev ... və sair kimi tarixi şəxsiyyətlərin Həsən bəyin tərcümeyihali və fəaliyyəti ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqələndirilməsi, həm əsərin qəhrəmanının, həm də onun silahdaşlarının, məsləkdaşlarının keçdiyi yola daha dərinləndən, daha geniş nəzər salmağa imkan yaratmışdır ki, bu da romanın həm tarixi, həm də bədii baxımdan daha maraqlı və dəyərli olmasına yardım etmişdir;

-XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi- mədəni, ictimai həyatının bədii salnaməsi olan romanın maarifləndirici, tarixin dərslərindən, təcrübəsindən nəticə çıxarmaq missiyası əsərin dəyərini artırır. Ailənin müqəddəsliyinə, məhəbbətin paklığına, əhd-peymanə sədaqətə, valideynlərə, ağsaqqallara, ağbirçəklərə qayğıya, xeyirxahlığa, ədalətə, elmə, təhsilə, ətalətdən, cəhalətdən xilas olmağa çağırış əsərin ruhuna həpmişdir. Yazıçı yeri gəldikcə ölkəmizin mədəniyyət mərkəzlərindən, onların tarixindən tükənməyən məhəbbətlə söz açmaqla , sanki hər kəsi Vətən tarixini öyrənməyə, onun maddi-mədəni sərvətlərini, abidələrini qorumağa, təbliğ etməyə dəvət edir. Müəllif qəhrəmanlarının dili ilə Vətən övladlarını daim ayıq-sayıq olmağa, erməni fitnə-fəsadlarına uymamağa, erməni hiyləsinə aldanmamağa səs-ləyir.

-yüksək vətəndaşlıq və vətənpərvərlik hissi ilə qələmə alınmış əsər bir tərəfdən Həsən bəy Zərdabının xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə layiqli bir hədiyyədirsə, digər tərəfdən də Azərbaycan nəsrinə töhfədir.

“Ədəbiyyat qəzeti” , 16 iyul 2016;

modern. az , 18 iyul 2016.

Rənglərin dili, sehri və sirri

Bir nəfər «Poçt qutusu» hekayəsini oxuyandan sonra dərindən köks ötürür, acı təbəssümlə «Eh, Novruzəli, Novruzəli» - deyərək qəhrəmanı avamlığına görə acizənə qınayır. Digər oxucu zərfi qutuya atıb oradan sürətlə uzaqlaşan erməni uşağından da geri qalan, dar düşünən qəhrəmana hiddətlə qəzəblənir və az qala qışqırır: «Eh, Novruzəli, Novruzəli», sonra kədərlə başını bulayır. Hekayəni oxuduqca başqa birisinin alnında qırıqlar, qəlbində suallar yaranır: «Bu Novruzəliyə nökar, kasıb deyirlər. Onun nəyi yoxdur? Toyuğu, cücəsi, taxılı, yumurtası, unu, balı, hətta mal-qarası var ki, ondan xana pay, töycü verir. Bəs bu bəlaya, köləlik xəstəliyinə o, niyə və necə tutulmuşdur?! Niyə ondan xilas ola bilmir? Eh, Novruzəli, Novruzəli!» - deyən oxucu başını əlləri ilə qamarlayıb kədərli düşüncələrə qərq olur. Oxucu təəssüratlarının sayını artırmaq da olar. Əsas məsələ və məqsəd yazıçının – Mirzə Cəlilin sənətkarlıq məharətinə diqqəti çəkməkdir: o, sözün qüdrəti ilə elə əsər yaratmışdır ki, düşüncə tərzindən, yaşından, intellekt səviyyəsindən, qavrama qabiliyyətindən, eyni zamanda baxdığı rakursdan asılı olaraq oxucu obrazlara dəyər verir.

Rəssamın fırçası da yazıçının qələminə bənzəyir, yaxud əksinə. Əsər yaradılır, sənətsevərin ixtiyarına, mühakiməsinə buraxılır. Bədii əsərin mətnini hamı eynən – olduğu kimi oxuyur, tabloya da hər kəs eyni gözlə, nəzərlə tamaşa edir. Hər ikisində müəllif arxa planda, oxucu, tamaşaçı axtarışda, öz dünyasındadır. Müasir İncəsənət Muzeyinin nəşrə hazırladığı «Məryəm Ələkbərli» adlı kataloqda (Bakı, «Şərq-Qərb», 2014, 95 səh.) istedadlı və tanınmış rəssam Məryəm Ələkbərli tamaşaçılarına belə fürsəti yaratmışdır: 63 kompozisiyanı, natürmortu, portreti birləşdirən kataloq zəngin və bənzərsiz kitab-muzeyi xatırladır. Maraqlı və diqqətçəkicidir ki, rəsmlərin adları şərtidir və onlar muzey bələdçisi kimi tamaşaçını istiqamətləndirmir, çərçivəyə salmır, eksponatı şərh, izah etmir,

tabloya, onun rənglərinə müxtəlif prizmalardan baxmağa, dəyərləndirməyə şərait yaradır: qoy tamaşaçı özü rənglərin «dilini» tapsın, onların təmas anını, ayrılıq məqamını müəyyənləşdirsin, rənglərin bulandığı, yaxud durulduğu nöqtəni təyin etsin, rənglərin qarışığından yaranan səhnənin «təzadmı, harmoniyamı?» olduğunu üzə çıxarsın, fikirlərə, xəyallara, düşüncələrə dalsın. Doğrudur, bütün hallarda rəssam qəlbinin çırıntıları duyulur, onun həyəcanı, istək, arzusu hiss olunur. Doğma dildən başqa rus, ingilis, fransız dillərini də bilən Məryəm Ələkbərli daha bir dillə də ünsiyyət yaratmağı danışmağı bacarır. Bu, sənətin dili, rənglərin dilidir. O, tamaşaçıya hökm etmir, lakin məhz rənglərin dili ilə onu öz iç dünyasına cəlb edir, onun ruhunu oxşayır.

Körpəlikdən rəsm çəkməyə başlayan gənc rəssamın baş qəhrəmanı insandır. O, özünüifadənin ən yaxşı üsulunu bəşər övladının müxtəlif məqamlarında, fərqli məkanlarda, dəyişik emosional-ruhi situasiyalarda rənglərlə «dondurmaqda» görür. İlk baxışda elə təəssürat yaranır ki, onun qəhrəmanları şəkil çəkdirmək üçün fotoqrafın qarşısında duran lal-dinməzlərdir. Lakin bu zahiri və keçici görüntü bir anın içərisində alt-üst olur. Al-əlvan rənglər çöhrələrə min-bir mənə, gözlərə işıq, saçlara yaraşlıq verir, rəssamın qəhrəmanının baxışı səni duyğulandırır, təsirləndirir, xəyala daldırır, düşündürür, ovsunlayır, doğmalaşdırır... Məryəm Ələkbərli gülləri də insanları sevdiyi qədər sevir. Təsadüfi deyil ki, güllər rəssamın sevimli mövzulardandır. Onun «Çiçəkləyən vadi»sinin əsrarəngizliyi və ətri səni bihuş edir, al-əlvan, bir-birindən gözəl gülləri (Sarı qızılgüllər, Qızılgüllər, qızılgüllər, qızılgüllər, Ağ qızılgüllər, Yaşıl fonda buket, Sarı buket, Kalla və s.) ruhunu oxşayır, uşaq-yaxın xatirələri yada salır. Fikrimcə, dəniz (Dəniz. Buludlar, Dəniz. Sakitlik, «Rozmari» çimərliyi) Məryəm Ələkbərliyə bir obrazdır, simvolikadır, təmizliyin, paklığın, ümidlərin, xəyalların, intəhasızlığın inikasidir.

Milli rəssamlığımızda xüsusi yeri olan natürmort janrına Məryəm Ələkbərli tez-tez müraciət edir. Onun natürmortlarındakı (Mavi fonda natürmort, Natürmort, Meyvə və ağ bardaq ilə natürmort, Buketlə natürmort) növbənöv meyvələr budaqdan ayrılrsa, rəngbərəng çiçəklər, güllər gövdədən qoparılsa da, qəlbləri fəth

etmiş, orada məskən salmışlar. Məryəmin rəsmləri rənglər kimi sədd-sərhəd tanımır, şəhərbəşəhər, ölkəbəölkə sərgilənir. İlk sərgisi 2010-cu ildə Bakıda təşkil olunmuş, sonralar İstanbulda, Ankarada, Berlində, Parisdə, Romada, Moskvada Məryəmin fərdi sərgiləri keçirilmiş, böyük maraqla qarşılanmış, əks-səda doğurmuşdur. İstedadlı rəssamın rus, ingilis, fransız, alman, yapon dillərində albomları buraxılmışdır.

Məryəm Ələkbərlinin kətan üzərində akrillə işlənmiş yuxarıda adını çəkdiyimiz «Dəniz. Sakitlik» və «Dəniz. Buludlar» əsərləri mövzu və kompozisiya baxımından bir-birinə bənzəsə də, rəng, məzmun, ideya baxımından tamamilə fərqlidir. «Dəniz. Sakitlik» tablosunda intəhasızlığa uzanan, səpələnmiş rənglər elə seçilmişdir ki, istər dəniz , istər dənizdən səmaya da sirayət etmiş səssiz-səmirsizlik bir anda insanın ruhuna hakim kəsilir, o da bu aoranın təsirinə düşür, elə bil ki, dənizin kənarında xoş xəyallara dalır, dəniz ona həzin nəğmə söyləyir. «Dəniz. Buludlar»da dəniz sözlü adama bənzəyir, bir kəlməyə bənd kimi «dolub- durmuş», bir qədər də «bozarmışdır». Bilinmir şimşək çaxacaq, yağış yağacaq, yoxsa parçalı buludlar dənizin üstündən uçub gedəcəkdir. Ayrılıq havası hakimdir. Böyük Nazim Hikmət yada düşür:

Budur, gəldik, gedirik,
 xoşca qal, qardaşım dəniz,
 bir az qumundan götürdük,
 bir az da sonsuzluğundan,
 bir azacıq da işığından,
 bir azacıq da kədərindən,
 nələr anlatmadın bizə
 dəniz olmağın
 qəzavü - qədərindən.
 Bir az da ümidliyik,
 bir az daha adam olduq,
 budur, gəldik, gedirik,

xoşca qal, qardaşım dəniz.

Tabloya hərəkətlilik, dinamizm çaları gətirən rənglər canlı obraz təsiri bağışlayır, romantik hisslər, duyğular oyadır. Kataloqdakı çoxsaylı portretlər bir fırçadan çıxsalar da, qalereyaya, cəm olan bir sərgi salonuna təşrif gətirən müxtəlif xarakterli, müxtəlif təbiətli insanları xatırladır. Kresloda əllərini çarpazlayıb, ayaqlarını üst-üstə atıb çəpəki əyləmiş Valeri heç şübhəsiz ki, kimdənsə küsmüşdür, simasına çökmüş hüzn, kədər bəlkə peşmançılığın, bəlkə də şıltaqlığın ifadəsidir (Valerinin portreti).

Qara, uzun saçları, sığallı yanaqları olan Fidan zil qara gözlərini uzaqlara zilləmişdir, kimisə gözləyir (Fidanın portreti). Xalçanın fonunda dayanan İradə qayğılı və düşüncəlidir. Görünür, rəssam bu fonu təsadüfi seçməyib, burada xalça portretin daha dolğun mənə kəsb etməsinə, daha məzmunlu olmasına xidmət edir (İradənin xalça fonunda portreti).

Ayşən zərif olduğu qədər də zəifdir, sanki kimdənsə kömək umur (Ayşənin portreti), Lük tərs və qətiyyətli adam təsiri bağışlayır (Lükün portreti), Lalə ciddi, qürurlu, iradəli və ağıllıdır (Lalənin portreti). Təbii sual yaranır. Məryəm Ələkbərli bir neçə rəngin qarışığında bu qədər fərqli və bir-birinə qətiyyət bənzəməyən obrazları necə yaratmışdır? Cavab sadədir. Hər rəngin dilini, yerini bilən rəssam kiçik bir ştrixlə istəyinə nail olmaq qüdrətindədir. Rəssamlıq sənətinin bütün formalarında (quaş, pastel, akril, kömür...) özünü sınayan Məryəm Ələkbərli qəhrəmanın daha qabarıq, daha xarakterik, özünəməxsus cizgisini üzə çıxarmaq, müşahidə etmək və onu kətana, yaxud kağız üzərinə həkk etməyin mahir ustasıdır. Fikrimizcə, avtoportreti yaratmaq ətrafda olan insanları izləmək, onların portretini işləməkdən qat-qat çətindir. Lakin Məryəm Ələkbərli bu işin öhdəsindən də uğurla gəlmişdir. Onun bir neçə avtoportreti söylədiklərimizə ciddi əsasdır. O, libaslarda və hallarda çəkdiyi bir neçə avtoportreti ilə öz ruh dünyasını, zəngin mənəvi aləmini, xoş niyyətini, arzularını və ümidlərini, tükənməz enerji ilə dolu həyat eşqini, parlaq sənət nümunələri yaratmaq yolunda daim fədakarlığa hazır olduğunu nümayiş etdirmişdir. Məryəm Ələkbərlinin avtoportretlərdə əksini tapan

məziyyətləri rəssam təxəyyülünün məhsulu yox, gənc və istedadlı bir rəssamın artıq geniş tamaşaçı auditoriyası və görkəmli mədəniyyət, incəsənət xadimləri, o cümlədən professional rəssamlar tərəfindən təsdiqini tapmış səciyyəvi keyfiyyətləridir.

Xalq yazıçısı Elçinin təbirincə desək, «Məryəm Ələkbərlinin rəsm əsərlərində sanki həyatın mənası, hisslərin məğzi barədə suallara cavab axtarılır. Onun işləri həm peşəkar rəssamların, həm də incəsənət pərəstişkarlarının böyük marağına səbəb olur. Moskvanın Multimedia Art Muzeyinin direktoru Olqa Sviblova: «Məryəmin əsərlərindən ətrafa hərarət yayılır. Mən bu əsərlərin sehrinə düşmüşdüm».

Professor Nərgiz Paşayeva: «Məryəm sözün əsl mənasında, hadisədir... elə mövzular var ki, onları bütün rəssamlar, dünyanın böyük rəssamları işləyib. Bu mövzular qadın surətidir, natürmördür, mənzərədir. Amma elə mövzular var ki, onları tək-tək insanlar işləyib. Bunlar «Novruz», «Səməni» mövzularıdır. Məryəm də bu mövzularda işləyib, özü də bənzərsiz işləyib».

Prof. Timuçin Əfəndiyev Məryəm Ələkbərli yaradıcılığını ən müxtəlif aspektlərdən – mövzu, janr, sənətkarlıq baxımından dərinlən təhlil edir, dəyərləndirir və bu qənaətə gəlir ki, «Məryəmin rəsmlərinə bir uşaq səmimiyyəti hakimdir» (Timuçin Əfəndiyev. Duyğulardan qanadlanan rənglər. 525-ci qəzet, 5 dekabr 2013).

Sərrat Balaxan adlı müəllif «Məryəmin dünyası» adlı yazısında (Azxeber.com, 19 may 2014) rəssamın rənglərdən yaratdığı dünyanı ziyarət etdiyini məmnunluqla qeyd edir və yazır: «Məryəm (rəssam Məryəm Ələkbərli) həm genetik kod, həm də mədəniyyət baxımından yeni bir dünyadır. Bu dünyanı anlamaq üçün ya evdəki balacalarımız üçün rabitəli nitqə hələ sahib olmayan uşaq, ya müdrək, ya da sadəcə Məryəm olmalısən».

«YARAT» Müasir İncəsənət Mərkəzinin rəhbəri, istedadlı gənc rəssam Aida Mahmudova: «Məryəmin əsərlərində çox güclü müsbət energetika vardır. Çoxsaylı

elementləri özündə cəmləşdirən bu işlər güclü emosiyalar doğurur... Onun əsərləri insana ruh verir».

Xalq rəssamı, Rəssamlar İttifaqının sədri Fərhad Xəlilov: «Məryəmin əsərləri onun təbiəti duyması və fəlsəfəsidir».

Xalq rəssamı, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının prorektoru Fuad Salayev: «Onun əsərləri azad insanın azad hisslərinin ifadəsidir».

Əməkdar incəsənət xadimi, sənətsünaslıq namizədi Ədalət: «Məryəmin sənətinin üstünlüyü ondadır ki, onun rəngkarlığı heç bir qəlibə, bölgüyə, metoda və qanunlara sığmır».

Almaniya sənətsünası İngi Şmidt: «Məryəmin əsərləri insanın ən dərin hisslərinə toxunur».

Xalq artisti, kinorejissor Eldar Quliyev: «Onun əsərlərinə tamaşa edəndə insan daxilən rahatlıq tapır».

Tanınmış rusiyalı rəssam İna Kostina: «Rəngkarlıq... Günəş, dəniz, musiqi və məhəbbət kimi o da Məryəmin həyatına üzvi şəkildə daxil olub».

Xalq artisti Polad Bülbüloğlu: «Onun əsərləri güclü daxili ekspressiya, rəng duyumu ilə təəccübləndirir, insanı heyran edir».

Rusiya Rəssamlıq Akademiyasının prezidenti Zurab Sereteli: «O, nadir istedaddır. Bir çox rəssamlar bütün ömrü boyu sadə xətlərlə obraz yaratmağa çalışırlar, Məryəm isə artıq bunu bacarır».

Tanınmış rusiyalı rəssam və fotoqraf Vladimir Mişutin: «Mən Məryəmin istedadına valeh olmuşam, hesab edirəm ki, o, müasir təsviri sənətdə əsl hadisədir».

Bu yazı ilə şöhrətli rəssamlar –İbrahim Əhrari, Davud və Əyyub İmdadian qardaşları, Əkbər Behkəlam, Mikayıl Abdullayev, Bəhram Əmioğlu barədə qələmə aldığım məqalələrin cərgəsinə biri də qoşulur. Və düşünürəm: bu rəssamlar yaradıcılıq yolları ilə, mənsub olduqları məktəblə, cərəyanlarla, üslub, sənətkarlıq göstəriciləri, toxunduqları mövzu və problemlərlə bir-birindən nə qədər

fərqlənsələr də, bir çox cəhətləri, ən əsası, sənətə aşıqlıqları, bağlılıqları ilə bənzərdirlər, oxşarırlar.

”Kaspi” qəzeti, 26 iyun 2014,

modern.az, 2 iyul 2014,

“ Qobustan” oktyabr 2014.

Dostumun 60 yaşına

Əqidə və əməlin vəhdəti, bəhrəsi

Qəbələdən pərvazlanan və ətir saçan əməlləri ilə ürəkləri fəth edən Ağalar İbrahimovun 60 yaşı ərəfəsində onun keçdiyi çox mənalı, maraqlı, şərəfli və zəngin, eyni zamanda çox çətin, mürəkkəb, macərəlarla dolu həyat yolu barədə düşünəndə həmkarım Rasim Qaracanın yaddaşımda ilişib qalmış bir fikrini xatırladım: “İnsan yaşamında sarsıntılardan qaçmağa çalışır, halbuki o, bir çox insanlar üçün taleyin hədiyyəsidir və hər kəsə "nəsim" olmur, sifarişlə sarsıntı yaşamaq isə mümkün deyil. Əslində, ... insanın fitrətində istedad vardır desək belə, haqqında danışdığımız o sarsıntı olmadan talant qığılcımı alışıraq böyük bir alova çevrilə bilmir”. Bu mülahizə mübahisə predmeti də ola bilər, kimi onu tutarlı faktlarla inkar edər, kimi də müdafiə üçün ciddi arqumentlər gətirər. İndiki halda bu mövzu ilə bağlı müzakirə açmaq niyyətimiz yoxdur. Amma Ağalar İbrahimovun hələ körpə ikən taleyin ağır, sarsıdıcı sınaqlarına sinə gərđiyi və parlaq istedad sahibi olduğu inkaredilməz həqiqətdir. Onun qeyri-adi təşkilatçılıq və idarəetmə məharəti müxtəlif vaxtlarda rəhbərlik etdiyi və əslində yeni həyat verdiyi müstəqil Azərbaycanın ilk illərində böhran vəziyyəti keçirən ayrı-ayrı müəssisələrində fədakar fəaliyyəti zamanı üzə çıxmışdır. Xəzər dənizində neft-qaz hasilatı proseslərinin təmin edilməsi, o cümlədən dəniz özüllərinin, estakadaların

tikintisi, geoloji kəşfiyyat, neft-qaz kəmərlərinin çəkilişi, onların istismar dövründə təmiri, neft obyektlərinin yanğından mühafizəsi, neftçilərin iş yerlərinə çatdırılması və sair kimi işləri yerinə yetirən Xəzər Dəniz Neft Donanmasına rəhbərlik etdiyi qısa müddətdə Ağalar İbrahimov Donanmanın normal işini nəinki bərpa etməyə nail oldu, həm də müəssisəni respublikanın qabaqcıl təşkilatları sırasına çıxardı. Bir müddət sonra o, təxminən eyni taleyi yaşayan və günü –gündən tənəzzül edən Dalğıc və Qəza-xilasetmə İşləri İdarəsində də ciddi islahatlar apardı, əsaslı dəyişikliklər həyata keçirdi. Ağalar İbrahimovun səyi sayəsində başlıca məqsədi dənizin müxtəlif dərinliklərində adi üsulla (hava dalğıc işləri) və dalğıc kompleksindən istifadə etməklə (saturasiya dalğıc işləri) bütün növ sualtı-texniki və dalğıc işlərini, həmçinin heyətsiz sualtı aparatlardan (HSA) istifadə etməklə sualtı-texniki işlərinin yerinə yetirilməsini, hidrotexniki qurğuların, obyektlərin tədqiq, tikinti-quraşdırma, təmir briqadalarına qəza xilasetmə işlərini, habelə, ekoloji vəziyyətlə bağlı gözlənilən qəzaların qarşısının alınması və ləğvi ilə əlaqədar digər xidmətləri həyata keçirməkdən ibarət olan Dalğıc və Qəza-xilasetmə İşləri İdarəsində də işgüzar mühit yaradıldı. Təsadüfi deyil ki, Ağalar Allahverdi oğlu İbrahimov Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafındakı xidmətlərinə görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 19 sentyabr 2006-cı il tarixli 1674 nömrəli Sərəncamına əsasən “Tərəqqi” medalı ilə təltif olundu.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, A. İbrahimov heç vaxt istehsalat göstəricilərinin artırılması ilə öz fəaliyyətini məhdudlaşdırmamışdır. İstehsalat mədəniyyətinin yüksəldilməsi, əməkçilərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, kadr potensialının gücləndirilməsi, fəhlə və mühəndis-texnik işçilərin asudə vaxtlarının maraqlı təşkili, o cümlədən idman yarışlarının, mədəni-kütləvi tədbirlərin keçirilməsi daim onun diqqət mərkəzində olmuşdur. Respublika tarixində ilk dəfə bir müəssisənin futbol komandası –“Dalğıc” futbol üzrə Azərbaycan çempionatının yuxarı liqasında çıxış etmişdir. Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasında və digər ali məktəblərdə tədris edilən “Dəniz neft və qaz

qurğuları” kursunun proqramına uyğun olaraq A. İbrahimovun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ölkəmizdə ilk dəfə ana dilində “Dalğıc işləri üzrə praktikum” adlı dərs vəsaiti nəşr olunmuşdur. Təşkilatçılığı, yaradıcı və yenilikçi fəaliyyəti ilə bağlı eyni sözləri təqaüdə çıxdığı vaxtadək rəisi olduğu Xəzər Hövzə Qəzaxilasetmə Xidmətindəki işinə də şamil etmək olar.

Təbii ki, Ağalar İbrahimov bu məqama birdən-birə yüksəlməmiş, yaxud uğurları təsadüfən qazanmamışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, onun həyat yolu enişli – yoxuşlu olmuşdur. Erkən yaşlarında atası Allahverdi kişini itirən Ağalar qardaşları Faiq, Lətif, Rəcəb, bacıları Şərqiyyə və Sariyyə ilə birlikdə analarının himayəsində böyümüş, boya-başa çatmış, təhsilə yiyələnmişlər. Böyük ailənin yükünü təkbaşına çəkən Düymə ana övladlarının sağlam, savadlı, el-oba üçün gərəkli yetişməsi üçün gecə-gündüz bilmədən çalışmış, hər bir çətinliyi dəf edərək istəyinə nail olmuşdur.

Hələ Qəbələ rayonunun Nohurqışlaq kənd orta məktəbində oxuduğu illərdə istedadı, dərin zəkası və zəhmətsevərliyi ilə diqqəti çəkən Ağalar 1973-cü ildə orta məktəbi bitirib Azərbaycan Politexnik İnstitutuna qəbul olundu. Amma... daha çox maddi problemlərlə bağlı İnstitutu tərk etdi, bir müddət istehsalatda çalışdıqdan sonra hərbi xidmətə yollandı (1975-1977). Sovet Ordusu sıralarında xidməti onun dünyagörüşünə, həyata baxışına təsirsiz ötüşmədi. 1978-ci ildə Bakıya gələrək “Xəzər Dəniz Neft Donanması”nda matros şagirdi kimi işə başlayan Ağalar eyni zamanda Odessa Ali Dənizçilik Məktəbinin “Dəniz yollarında gəmini idarəetmə” fakültəsinin qiyabi şöbəsinə daxil olur. Donanmada matros köməkçisi kimi fəaliyyətə başlayan və müəssisənin rəisi vəzifəsindəki yüksələn A. İbrahimovun taleyində

bu Donanma müstəsna və misilsiz rol oynamışdır. Gəmilərlə xarici ölkələrə aylarla davam edən ezamiyyətlər, dəniz və okean sularında rastlaşdığı ekstremal situasiyalar, ünsiyyətdə olduğu fərqli xarakterlər, özünə tabe olanlarla və yuxarı vəzifəli şəxslərlə münasibətlər A.İbrahimovun həyat və təfəkkür tərzinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Qürbətdə və Vətəndə ətrafında olan

insanlar, onların əməlləri və düşüncələri, qarşılaşdığı, yaxud iştirakçısı olduğu hadisələr, Avropa və Azərbaycan ədəbiyyatından mütailəsi onun kamil bir insan, peşəkar bir mütəxəssis, sarsılmaz əqidə və məslək sahibi, Vətəninə, millətində bağlı bir vətəndaş kimi yetişməsinə möhkəm zəmin yaradırdı. Bax, bu keyfiyyətlər onu xalqımızın tarixində və taleyində həlledici məqamlardan birində- Sovet Ordusunun 1990-cı ilin yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıda öz haqları, azadlıqları uğrunda mübarizə aparan, Dağlıq Qarabağda erməni seperatizminə son qoyulmasını tələb edən əliyalın insanlara qarşı törətdiyi vəhşiliklər zamanı əsl qəhrəman kimi səhnəyə çıxardı. Onun- “Sabit Orucov” gəmisinin kapitanının bilavasitə rəhbərliyi ilə Xəzər Dəniz Neft Donanma İdarəsinin həmin qanlı Yanvar günlərində göstərdikləri şücaət, qəhrəmanlıq xalqımızın yaddaşından heç vaxt silinməyəcəkdir. Donanmanın onlarla gəmisini qanlı təcavüzə etiraz əlaməti kimi Bakı dəniz limanı boyu düzölmüş, gündüzlər hər yarım saatdan bir 5 dəqiqə, gecələr hər saatdan bir 5 dəqiqə həyəcan signalı verir, radiostansiyalarla, digər müxtəlif vasitələrlə Bakıda Sovet Ordusunun törətdiyi cinayət haqqında dünyanı məlumatlandırır. Dənizçilərin bu tədbirləri, işğala dərhal son qoymaq, qoşunları şəhərdən çıxarmaq tələbi şəhərin hərbi komendantı Dubinyak başda olmaqla generalları özündən çıxarmışdı. Onlar tanklardan, toplardan, iriçaplı avtomatlardan irili-xırdalı 200-dək silahsız gəmini fasiləsiz atəşə verdikdən sonra gəmilərə desant çıxardılar. Ağalar İbrahimov da daxil olmaqla 47 nəfər qəddarcasına həbs edilərək Rusiyanın və Bakının türmələrinə salındılar. İşğalçı hərbcilər Ağalar İbrahimovu 24 gün Şüvəlan həbsxanasında işgəncələrə məruz qoysalar da, onun iradəsini qıra bilmədilər, Ali Sovetin bir qrup deputatının işə qarışmasından sonra A. İbrahimov həbsdən azad edildi.

Milli-azadlıq hərəkatının fəallarından olan A.İbrahimov Azərbaycanın öz müstəqilliyinin bərpa etməsindən sonra təcrübə və bacarığını, enerjisini ikiqat, üçqat qüvvə ilə Donanmanın fəaliyyətinin bərpa olunmasına, dirçəldilməsinə

yönəltdi. Onun qətiyyətli qərarları, prinsipial mövqeyi qısa müddətdə, necə deyərlər Donanmanı ”bataqlıqdan” çıxardı...

Söz sərrafı, şeir, sənət vurğunu Ağalar İbrahimovun maraq və fəaliyyət dairəsi heç vaxt istehsalatla məhdudlaşmamışdır. Onun mütamadi şəkildə teatr tamaşalarında, konsertlərdə, müxtəlif idman yarışlarında, kitab təqdimatlarında iştirakı, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət xadimlərinin , həkim, mühəndis ...dostlarının əhatəsində olması Ağalar İbrahimovun mənalı həyat tərzinə, geniş dünyagörüşünə dəlalət edir. A. İbrahimov istedadlı publisistdir. Onun qələmə aldığı «Sualtı dünya» adlı əsəri son dərəcə aktual və əhəmiyyətli bir mövzuya - Yer kürəsinin 2/3 hissəsini təşkil edən sirlə-sehrli bir aləmə - sualtı dünyaya, onun öyrənilməsinə, fəthi tarixinə, bəşər övladının yaranışdan bu günədək bu istiqamətdəki söylərinə, sahə ilə bağlı elmi-texniki nailiyyətlərə, Xəzər dənizinin problemlərinə həsr edilmişdir. Kitab ölkəmizdə bu mövzuda yazılan ilk əsərlərdən biri kimi də maraqlı və faydalıdır.

Ağalar İbrahimovun həyat və fəaliyyəti haqqında çox sayda məqalələr, 2 kitab yazılmış, irihəcmli telefilm çəkilmişdir. Düşünürəm ki, Vətəninə, xalqına, ailəsinə bütün varlığı ilə bağlı Ağalar İbrahimov dostluqda sədaqət, əməldə təmizlik, əqidədə sarsılmazlıq örnəyidir . Əziz dostumuzu 60 yaşı münasibəti ilə ürəkdən təbrik edir, ona ən xoş arzularımızı bildiririk.

4 oktyabr, 2016.

İstedad və zəhmətin bəhrəsi

Ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərinin – «Odlar yurdu» qəzetində çalışdığım illərin söhbətidir. Şifahi xalq ədəbi nümunələrinin – xüsusi ilə atalar sözlərinin fədakar toplayıcısı Əbülqasım Hüseynzadənin – yaşı 100-ü haqlamış bu qocaman ədəbiyyat aşiqinin həyat və fəaliyyəti barədə yazmaq üçün onun İçərişəhərdəki mənzilindəyəm. Məqsədimi əvvəlcədən telefonla dediyim üçün birbaşa mətləbə keçdim:

- Əbülqasım müəllim, necə oldu ki, atalar sözlərini toplamaq qərarına gəldiniz? – deyə ilk sualımı vermişdim ki, son illər ayaqlarında yaranan problemlə əlaqədar kreslo ilə hərəkət edən Əbülqasım müəllim yaşına yaraşmayan cəldliklə yanındakı mizin üstündəki kağız-qələmi götürdü və xoş bir təbəssümlə dilləndi:

- Mən sizin suallarınıza istədiyiniz kimi ətraflı cavab verəcəyəm. Ancaq arada mənim də sizə suallarım olacaq.

Onun dediklərindən təəccübləndiyimin fərqi nə varmadan Əbülqasım müəllim davam edirdi:

- Mənim suallarım sadə olacaq. Hansı atalar sözlərini bilirsən? Hansı bölgədənsən? O yerlərdə işlənən atalar sözlərindən hansılarını deyə bilərsən? Bax, beləcə, suallarımız qarşılıqlı olacaq.

Təbii ki, razılaşdım və çay süfrəsi arxasında uzun və maraqlı söhbətimizin bir məqamında telefon zəng çaldı. Əbülqasım müəllim evin o başında qoyulmuş stolun üstündəki telefonu götürməyimi və zəng edənə bir saatdan sonra təkrar zəng vurmasını bildirməyi xahiş etdi. Mən dəstəyi götürən kimi «Təbrizə cavab verin» - dedilər. Mən Əbülqasım müəllimə Təbrizdən zəng vurulduğunu bildirdim. Onun gözlərinə işıq gəldi:

- Şəhriyardır, Şəhriyar. Dəstəyi mənə verin.

Köhnə dostlar bir-birlərindən hal-əhval tutdular. Arada Əbülqasım müəllim ərəb əlifbası ilə vərəqlərdə qeydlər də edirdi. Telefon söhbəti bitdikdən sonra Əbülqasım Hüseynzadə dərinədən nəfəs alıb dedi:

- Şəhriyardan xahiş etmişdim ki, təzə atalar sözü eşidəndə mənə desin. 10-15 atalar sözü dedi. İçərisində bir-ikisi vardı ki, ilk dəfə eşidirdim. Buna da şükür...

80 ildən də çox bir müddətdə atalar sözlərini toplayan, nəşr edən Əbülqasım Hüseynzadə ilə bu söhbəti təsadüfən xatırlamadım. İstedadlı publisist, muğam və xalq mahnılarının bilicisi, eyni zamanda tanınmış insanların – daha çox ədəbiyyat, incəsənət xadimlərinin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı maraqlı hekayətlərin yorulmaz toplayıcısı Əkrəm Qaflan oğlu Məmmədovun qarşıdakı növbəti kitabının əlyazmasını vərəqləyəndə Əbülqasım Hüseynzadə ilə təxminən 30 il əvvəlki görüşüm – söhbətim yadıma düşdü və fikirləşdim ki, nə yaxşı ki, aramızda, sıramızda bu cür fədakar insanlar var. Özlərinin istedad və bacarıqlarını, qiymətli vaxtlarını, gözlərinin nurunu, hətta halal qazanclarının – maaşlarının bir hissəsini təmənnəsiz olaraq bu işə – şifahi ədəbi nümunələrin toplanılmasına, nəşrinə həsr edir, bu irsin yaşamasına, nəsildən-nəslə ötürülməsinə vəsilə olurlar.

Əkrəm Qaflanoğlunun bu sahədəki təqdirəlayiq fəaliyyəti məsulluğu, məhsuldarlığı və ciddiliyi ilə də diqqəti çəkir. O, şifahi ədəbi nümunələrin toplanılması sahəsində uzun illər ərzində zəngin təcrübə əldə etmişdir, fikrimizcə, hətta Əkrəmin özünəməxsus metodu, üslubu formalaşmışdır. Ə.Qaflanoğlunun metodu sadə, maraqlı, eyni zamanda ciddidir:

- o, intuitiv olaraq, kimdə, harada, hansı məclisdə «xammalın» olduğunu hiss edir;

- müsahibini dindirməyin, danışdırmağın mahir ustasıdır;

- qarşı tərəfi sonadək, diqqətlə dinləməyi bacarır;

- hərdən qələm-kağıza əl atsa da, niyyətini, məqsədini açıq-aşkar büruzə vermir;

- milli adət-ənənələrə, dini dəyərlərə xələl gətirən, onlara kölgə salan, adamların şərəf və ləyaqətinə toxunan, fiziki naqisliyi qabardan hekayətləri nəinki toplamır, hətta bu cür mövzuların ortaya atılmasına yol vermir;

- təkrarçılıqdan, plagiatçılıqdan, başqasının malını mənimsəməkdən çox uzaqdır;

- materialları saf-çürük etməyi, təhlillər və müqayisələr aparmağı bacarır;

- hekayətləri o, hər yerdə, hər zaman toplayır, bu mənada o, məkan, sədd, sərhəd tanımır: çayxana, xeyir-şər məclisləri, müxtəlif mədəni-kütləvi, rəsmi tədbirlər, görüşlər, səfərlər. O, Bakıda, Qubada, Qəbələdə, İstanbulda, Səmərqənddə, Dərbənddə... eyni amplitudadır. Heç kimin görmədiyini, müşahidə etmədiyini, diqqətini çəkmədiyini tərzdə söhbətlərdən ona lazım olan hissəni əvvəlcə qəlbinə, hafizəsinə həkk edir, vaxt tapan kimi kağıza köçürür, üzərində işləyir;

- bir qayda olaraq, o, topladığı materiallar üzərində yaradıcı iş aparır. Mətnin dadına-duzuna, dilinə, üslubuna, məzmununa xələl gətirmədən onu artıq ibarə və ifadələrdən təmizləyir;

- nəql olunan hadisəyə bir neçə prizmadan nəzər salır: mətndə adı çəkilən adamın, ətrafının (həm dostlarının, həm düşmənlərinin) gözü, təfəkkür tərzini ilə, oxucunun auditoriyanın nəzəri ilə baxır.

Əkrəm Qaflanoğlunun bu kitabında demək olar ki, cəmiyyətin bütün təbəqələrini təmsil edən insanların həyatına dair hekayətlər var. Oxucu kitabda müxtəlif peşə sahiblərinin – yazıçıların, şairlərin, xanəndələrin, musiqiçilərin, partiya, dövlət xadimlərinin, bir sözlə, bizi əhatə edən, hər gün rastlaşdığımız insanlarla bağlı gülməli, ibrətamiz, unudulmaz hadisələrlə tanış olur. Əkrəm bu hadisələri sadə, eyni zamanda canlı və oynaq bir dillə nəql edir. Onun topladığı gülməçələr oxucunun vaxtının maraqlı keçməsinə yardım edir, onu yormur, əksinə, yorğunluğunu çıxarır, problemlərdən bir az uzaqlaşdırır, digər tərəfdən onun çevik düşünməsi, nəticə çıxarması üçün zəmin yaradır, məntiqi düşüncəsinin inkişafına təkan verir. Digər tərəfdən qəti əminəm ki, o, bəzi hallarda qələm əhlinə yeni material verir. Əkrəmi mütləq edəndən sonra

bəlkə yeni hekayə, yeni ssenarilər yazılır, bəlkə hansı bir povestin, romanın bir epizodu, bir kinonun, tamaşanın kadri yaranır. Dəfələrlə şahidi olmuşam ki, müxtəlif tədbirlərdə natiqlər «Əkrəm müəllim kitabında yazır ki...» deyər çıxışlarına başlayıblar.

Desəm ki, Əkrəm Qaflanoğlu öz istedad və bacarığını bu qəbildən olan materialların toplanılmasına sərf etməsəydi, bəlkə də o, öz imzasını bir şair, bir publisist kimi təsdiq edəcəkdi, bəlkə, bu qənaətimə kimsə şübhə ilə yanaşar. Lakin nahaq yerə. Bu mülahizəm üçün Əkrəmin az sayda olsa da, hekayə və şeirləri ciddi əsasdır. Onun bədii təxəyyülü, obrazları, lirik-fəlsəfi düşüncələri o qədər dərin, təbii və təsirlidir ki, onlardan aldığı təəssürat bir oxucu kimi uzun müddət sənəti tərk etmir.

Ə.Qaflanoğlunun ədəbiyyat və sənət adamları ilə məlhəm, isti münasibətləri, əlaqələri təbiidir. O, uzun illər boyu Yazıçılar Birliyində, sonra «Vətən» Cəmiyyətində işləmiş, daim yaradıcı adamların əhatəsində çalışmışdır. Mirzə İbrahimov, Elçin, İsmayıl Şıxlı, İmran Qasimov, Balaş Azəroğlu, Hüseyn Abbaszadə, Cabir Novruz, və s. və i.a. kimi yazıçılarla bir idarədə çalışmış, onlarla ünsiyyətdə olmuşdur. Digər tərəfdənsə, Əkrəm bir neçə il (1973-80) el-oba şənliklərində xanəndəlik etmişdir. Onun müəlliminin xalq artisti Əlibaba Məmmədov, sinif yoldaşının Məmmədbağır Bağırzadə olduğunu söyləsək elə bilirəm ki, Əkrəmin bu sənətdə – muğam ifaçılığında yerini düzgün müəyyənləşdirməyə yardım edər. Zeynəb Xanlarova, Həbil Əliyev, Arif Babayev, Ağaxan Abdullayev, Vamiq Məmmədəliyev, Möhlət Müslümov, Mirnazim Əsədullayev və s. kimi sənətkarlarla daim ünsiyyətdədir. Heç vaxt unutmadığım bir hadisə. Tədbirlərin birində Əkrəm dostlarının təkid və xahişi ilə «Mənsuriyyə»ni oxuyub qurtardıqdan sonra məclis əhli onu ayaqüstü alqışladı. Əyləşəndə fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, Təhsil Nazirliyinin məsul işçisi Natiq İbrahimov qeyri-ixtiyari dilləndi:

- Əkrəmin timsalında təəssüf ki, Azərbaycan xalqı böyük sənətkarını itirmişdir, onu tanımır...

Əkrəm müəllimin birinci kitabı «Həm gülək, həm düşünək» (Bakı, 2002, 351 səh.), ikinci kitabı «55+1» (Bakı, 2008, 376 səh.) adlanır və 2008-ci ildə «QAPP-Poliqraf» nəşriyyatında buraxılmışdır. İrihəcmli bu kitablarda yüzlərlə gülməcə və bu qəbildən olan şifahi ədəbi nümunələr toplanılmışdır. Həmin vaxtdan bizi beş-altı il ayırır. Əkrəm Qaflanoğlu bu müddətdə də eyni həvəs və maraqla öz axtarışlarını davam etdirmiş, nəticədə daha dolğun, sanballı əsər ərsəyə gəlmişdir. Bu kitabı oxuyarkən yüzlərlə insanla sanki birbaşa ünsiyyətdə olursan, onların həyatındakı mənalı və maraqlı məqamlarla rastlaşırsan. Təbəssüm, təəccüb dolu simalar, unudulmaz səhnələr bir-birini əvəz edir. Bu zaman xoş ovqatı sənə bəxş etdiyi üçün sənətkarların talelərində yaşanmış bir anı, məqamı oxucuya çatdırdığı üçün Əkrəm Qaflanoğlunun ünvanına minnətdarlıq dolu duyğularını izhar edirsən: «Əkrəm, dayanma, yenə axtar, yenə tap, yenə yaz, yenə nəşr et!» Əminəm ki, istedad və zəhmətin bəhrəsi olan bu kitab da oxucular tərəfindən məhəbbət və maraqla qarşılanacaqdır.

“525-ci qəzet”, 21 iyun 2014.

Müstəqillik şərəfinə ucaldılan ədəbi abidə

Yaşı yüz illərlə ölçülən yazılı bədii söz tariximizin peşəkar elmi tədqiqinin təməli yalnız XX əsrin əvvəllərində qoyulsa da, bu istiqamətdə, xüsusi ilə 20-ci illərdən sonra sovet rejimi və kommunist ideologiyasının hegemonluğu və nəzarəti şəraitində olsa da, sahəyə dair fundamental araşdırmaların aparıldığı, son dərəcə sanballı, dəyərli əsərlərin, cild-cild kitabların ərsəyə gəldiyi, ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif qolları ilə bağlı məktəblərin yarandığı inkarolunmaz faktdır. Amma bu da həqiqətdir ki, müstəqillik dövründə təşəkkül tapmış, formalaşmış çağdaş milli ədəbi sərvətimizin inkişaf meyillərini və perspektivlərini, xarakterik xüsusiyyət və keyfiyyətlərini, yaradıcılıq prinsip və metodlarını yeni meyarlar, tələblər və

dəyərlər kontekstində araşdırmaq, qiymətləndirmək məxsusi mənə, əhəmiyyət kəsb edir və daha əlamətdardır. Bu baxımdan ölkə Prezidenti İlham Əliyevin müstəqillik dövrünə həsr edilən sanballı elmi əsərlərin də yaradılması ilə bağlı tövsiyəsinə əsasən müstəqil respublikamızın tarixində ilk dəfə onun ədəbi salnaməsini yaratmaq yükünü üzərinə götürən və bu şərəfli, məsuliyyətli, həm də çətin vəzifənin öhdəsindən layiqincə gələn Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dövlət müstəqilliyimizin 25 illiyinə həsr edilmiş "Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı" (Bakı: I cild 800 s., II cild 1088 s., "Elm və təhsil", 2016. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının 21 sentyabr 2016-cı il tarixli qərarı ilə çap olunmuş kitabın elmi redaktoru akademik İsa Həbibbəyli, məsul redaktoru isə professor Tehran Əlişanoğludur) adlı bənzərsiz kitabı həm elmi-nəzəri çəkisi, həm də tarixi və siyasi missiya daşması ilə ədəbi-mədəni həyatda böyük əks-səda doğurmuşdur.

Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, ədəbiyyatşünaslıq elminin parlaq nümayəndələrindən Yaşar Qarayev ədəbiyyat tarixinin yazılması problemləri mövzusunda bəhs edən "Ədəbiyyat tarixi konsepsiyası (Dövrləşdirmənin meyarı və prinsipləri) adlı məqaləsində haqlı olaraq yazırdı ki, ədəbiyyat tarixlərinin həmişə bir əsas məqsədi, bir suala cavab vermək borcu, missiyası var: qədimdən indiyə qədər, mifdən, folklordan müasir günlərə qədər Azərbaycan xalqı dünya ədəbi-mədəni fikrinə hansı yenilikləri gətirib, hansı mənəvi, əxlaqi, bədii dəyər və sərvətlərlə onu zənginləşdirib? Əgər bu suala cavab versək, ədəbiyyat tariximizin bu vaxta qədəri bütün dərslərini, təcrübəsini, ənənələrini rəhbər tutsaq, onun tam və dolğun elmi tarixini yarada bilərik: millətlərin, xalqların bugünkü mənəvi-əxlaqi-bədii dəyərlər müsabiqəsində və yarışında milli mədəniyyətimizin özünü təsdiq edə bilməsinə kömək etmiş olarıq. Tam əminliklə söyləmək olar ki, yuxarıda adını çəkdiyimiz kitablara zəngin nəzəri təcrübəsi və elmi əsasları olan ədəbiyyatşünaslığımızın ənənələrindən bəhrələnməklə, eyni zamanda müstəqil dövlətçilik ideologiyasının

tələb və meyarlarına cavab verməklə müəllif kollektivi çağdaş dövr ədəbi xəzinəsinin nəzəri-estetik baxımdan konseptual təhlilinə, tədqiqinə, ümumiləşdirməsinə və dəyərləndirilməsinə uğurla imza atmış, son 25 ilin ədəbi tarixinin prof. Y. Qarayevin təbirincə desək, tam və dolğun elmi tarixini yarada bilmişdir.

Müstəqillik şərəfinə ucaldılan bu ədəbi abidəni sahə ilə bağlı bundan əvvəl yazılmış əsərlərlə birləşdirən kifayət qədər ortaq meyarlar, eyni zamanda fərqləndirən xüsusiyyətlər vardır. Təbii ki, milli ədəbiyyatşünaslığımızın mənşəyini, qaynaqlarını inkar etməklə, uzun illər boyu yüzlərlə alimin səyi ilə formalaşmış ənənə və dəyərləri danmaqla, yazılmışları təftiş və rədd etməklə, nəhayət, zəngin beynəlxalq təcrübədən imtina yolu ilə çağdaş dövrün ədəbi salnaməsini yazmaq, yaratmaq ağılsızdır. Amma bu, həm də o demək deyil ki, ədəbi fakta yanaşmada, təhlildə və elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrdə, əsərin ideya, dil, üslub, sənətkarlıq nöqtəyi -nəzərindən dəyərləndirilməsində sovet dövrünün ehkamları və metodologiyası toxunulmazdır. Bəs müstəqillik dövrünün məhsulu olan bu kitabların əvvəlkilərdən fərqi nədədir? Kitabın elmi redaktoru akademik İsa Həbibbəyli əsərə yazdığı “Müstəqilliyin şərəfli yolu və müstəqillik ədəbiyyatı” adlı ön sözdə bu suala lakonik, eyni zamanda dolğun cavab vermişdir: “... təhlil və ümumiləşdirmələrdə yeni cəmiyyətin doğurduğu bədii metod və ədəbi cərəyanların yeni ədəbiyyatından söz açılmışdır”. Bu zaman ədəbi həyatda cərəyan edən hadisə və proseslərə yanaşma tərzində müstəqilliyin məhsulu olan dəyərlərə-cəmiyyətdə tədriclə bərqərar olan demokratik mühitə, plüralizmə, söz azadlığına uyğun formalaşır.

Kitabda müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı haqlı olaraq iki mərhələyə təsnif edilərək tədqiq və təhlil olunmuşdur: keçid dövrü və müasir mərhələ. Bu bölgü müstəqil dövlət quruculuğunun ilk dövrlərində yaranan problemlərin ədəbiyyata təsiri ilə şərtlənir. Hələ Sovet İttifaqının süqutundan xeyli əvvəl- ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarından Dağlıq Qarabağda havadarlarının maddi və mənəvi

dəstəyi ilə erməni separatizminin baş qaldırması, Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiaları, bunların ardınca Ermənistanda və Qarabağda tüğyan edən erməni vəhşilikləri, əzəli və əbədi torpaqlarımızdan qaçqın və köçkün axınları 1991-ci ildə öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş ölkəmizin ərazi bütövlüyünə, iqtisadi, sosial sferalarına olduğu kimi, ədəbi-mədəni həyatına ciddi zərbələr vurdu. SSRİ-də 80-ci illərin ikinci yarısından başlanan yenidənqurma siyasətinin təsiri ilə ədəbi mühitdəki canlanma Milli Azadlıq hərəkatı və müstəqillik uğrundakı mücadilə ilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Hələ də konservativ baxışlara, köhnə stereotiplərə aludə olanlara təsadüf edilsə, senzura qalsa da, hətta bəzən “bəlkə də qaytardılar” xülyası ilə “qələm çalanlara” rast gəlinərsə də, ədəbi mövzular “milliləşməyə” başladı. İstiqlal, müstəqillik uğrunda mübarizə, Qarabağ problemi, erməni xislətinin, Mərkəzi Moskva hakimiyyətinin ikiüzlü, riyakar siyasətinin, Bakıda əliyalın əhalini qanına qəltan etmiş Sovet Ordusunun əsl simasının ifşası qələm əhlinin müraciət etdiyi başlıca “keçid dövrü” mövzuları idi. Bax, həmin mərhələdə bütün bu temalarda müxtəlif janrlarda qələmə alınmış bədii nümunələr kitabda ideya istiqaməti, dil, üslub, sənətkarlıq baxımından yüksək peşəkarlıqla təhlilə cəlb olunmuş, dəyərləndirilmişdir.

Keçid dövrünün tam ədəbi mənzərəsini verən “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabının I cildinə akademik İsa Həbibbəylinin “Müstəqilliyin şərəfli yolu və müstəqillik ədəbiyyatı” adlı ön sözü, “Müstəqillik haqqında oda”, “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü”, “Qarabağ müharibəsinin ədəbiyyatda inikası”, “1990-cı illərdə nəsr”, “1990-cı illərdə poeziya”, “1990-cı illərdə dramaturgiya və teatr”, “Bölgələrdə müasir ədəbi həyat” adlı 7 fəsil, Nəticə daxil edilmişdir. Hər bir fəsildə qoyulan problem peşəkarlıqla araşdırılır, dəyərləndirilir. Toxunulan mövzuların portret oçerklərlə müşaiyət olunması tədqiqatın daha sanballı və dolğun alınmasına yardım edir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tanınmış nümayəndələri İsa Həbibbəylinin, Qəzənfər Paşayevin, Tehran Əlişanoğlunun, Şirindil Alışanlının, Vaqif Yusiflinin, Nərgiz

Cabbarlının, Bədirxan Əhmədlinin, Asif Rüstəmlinin, Qurban Bayramovun, Əlizadə Əsgərlinin, Dilarə Əliyevanın, Mərziyə Nəcəfovanın, Mənzər Hüseynovanın, Bahar Bərdəlinin, Elnarə Akimovanın, Günay Qarayevanın, Yaşar Qasımbəylinin məqalələri sahə elminin müasir metodologiyası tələbləri və səviyyəsinə uyğundur, müstəqillik dövrü ədəbiyyatının təşəkkülü, ümumi xüsusiyyətləri, inkişaf tendensiyaları, ideya istiqaməti, cərəyan və axınları, mövzu və janrları, dil, üslub, sənətkarlıq məsələləri, həmçinin dövrün əsas yaradıcı simaları barədə kifayət qədər dolğun təsəvvür yaradır.

Portret oçerklərdə Bəxtiyar Vahabzadə, Elçin, Anar, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Sabir Rüstəmxanlı, Zəlimxan Yaqub, Vaqif Səmədoğlu, Nəriman Həsənzadə, Fikrət Qoca, Musa Yaqub, eləcə də Hüseyn Kürdoğlu, Nurəngiz Gün, Firuzə Məmmədli, Firuz Mustafa kimi şair, yazıçı və publisistlərin yaradıcılığından, xüsusi ilə müstəqillik dövrü ədəbi fəaliyyətindən, əsərlərinin məziyyətlərindən bəhs olunur. Məqalə və icmallarda ədəbiyyatımızın orta və gənc nəsil nümayəndələrinin yaradıcılığına da kifayət qədər yer ayrılmışdır.

Haqqında bəhs etdiyimiz kitabın “Azərbaycan ədəbiyyatı müasir mərhələdə” adlanan II cildi “Ədəbi- mədəni proses”, “Müasir Azərbaycan nəsr”, “Müasir Azərbaycan poeziyası”, “Müasir dramaturgiya və teatr”, “Ədəbi cərəyanlar müasir Azərbaycan ədəbiyyatında”, ”Müstəqillik illərində uşaq ədəbiyyatı”, “Elmi və ədəbi tənqid müasir mərhələdə”, ”Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının dünya konteksti” adlı 8 fəsildən və “Nəticə”dən ibarətdir. Fəsillərin adlarından da görüldüyü kimi, bu dövrün bədii irsi ədəbi proses, inkişaf meylləri və meyarları, ideya, məzmun kontekstində, eyni zamanda cərəyanlar və janrlar üzrə təhlil olunmuş, dəyərləndirilmişdir. Müasir dövr ədəbi-mədəni prosesindən bəhs edərkən müəlliflər (İsa Həbibbəyli, Tehran Əlişanoğlu) haqlı olaraq, bu hadisəyə əlahiddə deyil, qədim tarixə və zəngin ənənələrə malik ədəbi irsimizin məhsulu, eyni zamanda dünya miqyasında ədəbi mühitdə gedən dəyişikliklərin tərkib hissəsi kimi yanaşır, müqayisə və təhlillər aparırlar. Problemin nəzəri qoyuluşu, bədii

nümunələrin dərindən, hərtərəfli, obyektiv təhlili, dəyərləndirilməsi, elmi fikrin, qənaətlərin tutarlı və təkzibolunmaz dəlillərlə əsaslandırılması, ənənələr və müasirlik, tarixi xronoloji ardıcılıq prinsiplərinə riayət edilməsi müasir dövr ədəbi mənzərəsinin bütün rəngləri və tərəfləri ilə təsvirinə imkan vermişdir. Məqalədə ədəbi prosesə təsir edən amillər-ictimai-siyasi, sosial- psixoloji mühit, müstəqilliyin bəxş etdiyi geniş və azad yaradıcılıq imkanları hərtərəfli şərh olunmuş, ədəbi prosesin yaranmasını, gedişatını təmin edən fərqli, fərdi ədəbi təcrübəyə, yaradıcılıq laboratoriyasına, dünyagörüşə, təfəkkür tərzinə və baxışlara, özünəməxsus dil, üslub bazasına, sənətkarlıq səviyyəsinə və səriştəsinə malik yazıçı və şairlərin yaradıcılığı müasir tələblər baxımından təhlil olunmuş, qiymətləndirilmişdir. Burada adı artıq ədəbiyyat tarixinə əbədi həkk olunmuş Bəxtiyar Vahabzadə, İsa Hüseynov, Elçin, Anar, Sabir Əhmədli, Maqşud İbrahimbəyov, Məmməd Araz, Kamal Abdulla, Nəriman Həsənzadə, Fikrət Qoca, Vaqif Səmədoğlu, Sabir Rüstəmxanlı, Musa Yaqub, Çingiz Abdullayev, Mövlud Süleymanlı və digərləri ilə yanaşı, yeni nəsil ədib və şairlərinin, eləcə də ədəbi mühitə təzəcə qədəm qoyan və özünü təsdiq etməyə çalışan gənclərin ədəbi prosesin yaradıcısı və iştirakçısı qismində təqdim olunması müstəqillik dövrü ədəbi mühitinin bütün mürəkkəbliyi, ziddiyyətləri, inkişaf spesifikasiyası, sosioloji və estetik təmayülləri haqqında aydın təsəvvür yaratmağa zəmin olmuşdur.

Kitabın I cildində olduğu kimi, II cildə də hər fəsildə qoyulan problemin daha geniş və dərindən təqdiminə, araşdırılmasına xidmət edən portret- oşerklər verilmişdir. “Hidayətin peoportretindən cizgilər” (Qurban Bayramov), “Elmilik və bədiilik: paralelliklərin vəhdəti: Kamal Abdulla”, “Bütün yolları ilə yaradıcı- Rəşad Məcid” (İsa Həbibbəyli), “İşığa gedən yollar”- Sona Vəliyeva (Vaqif Yusifli) və digər portret oşerklər (I fəsil) ədəbi-mədəni prosesin bütün rəng və təmayüllərinin açılmasına xidmət edirsə, “Aqil Abbasın yazıçı-vətəndaş missiyası”, “Səyyad Aran nəsrinin həqiqətləri” (Tehran Əlişanoğlu), “Mövlud Süleymanlının mif aləmi” (Pərvanə Bəkirqızı), “Detektiv Çingiz Abdullayev”

(Salidə Şərifova) və başqa yazılar (II fəsil) müasir Azərbaycan nəsrinin, “Vətən şairi Məmməd İsmayıl”, “Ramiz Rövşenin şeiri iki əsrin qovşağında” (Elnarə Akimova), “Vaqif Yusifoğlunun sənət dünyası” (Məmməd Əliyev), “Sözün Adil Cəmil həqiqəti (Mehman Həsən), “Salam Sarvan şeiri” (Nərgiz Cabbarlı), “Bu Qulu Ağsədir” (Vaqif Yusifli) çağdaş poeziyanın (III fəsil) , “Dramaturq və nasir Əli Əmirli (Tehran Əlişanoğlu) (VI fəsil) dramaturgiya və teatrın müasir dövr Azərbaycan ədəbiyyatında yerini müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

İdeya, məzmun, üslub xüsusiyyətlərinin və bədii-estetik prinsiplərin məcmusundan formalaşan, həyat hadisələrinin və xarakter tiplərinin seçilməsi, onların işıqlandırılması və dəyərləndirilməsi, süjetin quruluşu, əsərlərdə istifadə olunan dil və bədii ifadə vasitələri ilə xarakterizə olunan ədəbi cərəyanlara kitabda ayrıca fəslin verilməsi təsadüfi deyil və təqdirəlayiqdir. Müstəqillik, qloballaşma, ədəbi inteqrasiya, bir sözlə, sovet rejimi və kommunist ideologiyası buxovlarından, senzuradan azad həyatın, ədəbiyyatın özü ədəbi cərəyan problemini də aktuallaşdırmışdır. Ehkamları, keçmişini inkar edən, yeniliyə can atan, psixoloji düşüncənin açılmasına, işarələrə, mifologiyaya, əfsanələrə, mistisizmə və fantaziyalara üstünlük verən, obyektlərin, varlıqların, vəziyyətlərin görüldükləri kimi olmadığına əsaslanan, həqiqətin xarici aləmdə deyil, insanın iç dünyasında olduğuna inanan, daha çox fərdin ruhuna, şüuraltına nüfuz edən modernizm (Çağdaş ədəbiyyatda modernizmin gəlişməsi. T. Əlişanoğlu; Dekadans və yeni təfəkkür kultu. E. Akimova), xəyali dünyanın, gələcək haqqında fərqli, utopik düşüncələrin əks olunduğu magik realizm (Milli nəsrə magik realizm. Elnarə Qaragözova), sabit ədəbi düsturları, bütövlüyü inkar edən, sərhədsiz sərbəstliyə, mücərrədliyə meyilliliyi, çoxşaxəliliyi, rəngarəngliliyi ilə xarakterizə olunan postmodernizm (Postmodernizm və onun Azərbaycan ədəbiyyatında yaranışı. Salidə Şərifova) cərəyanları, onların çağdaş ədəbiyyatımızdakı yeri, nümayəndələri və bu cərəyanlarda qələmə alınmış əsərlərin təhlili, problemlə bağlı hasil olan qənaətlər müstəqillik dövrü bədii irsinin tam mənzərəsinin yaranmasına xidmət

edir. Eyni fikir kitabın “Müstəqillik illərində uşaq ədəbiyyatı” (Aygün Bağırılı, Günay Qarayeva), “Elmi və ədəbi fikir müasir mərhələdə” (E. Akimova, Rahid Ulusel, Tahirə Məmməd, Maral Yaqubova) və “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının dünya konteksi” (Cavidə Məmmədova, Xanım Zairova, Eşqanə Babayeva, Mərcan Sofiyeva, Bəsrə Əzəizəliyeva, Gülər Abdullabəyova, Rəna Cahangirli, Nərgiz Kərimova, Gülnar Yunusova, Ağahüseyn Şükürov, Töhfə Talıbova, Mehman Həsən, Almaz Ülvü) keçərlidir.

Dövlət müstəqilliyimizi 25 illiyi şərəfinə nəşr olunmuş əsərlə bağlı deyilənləri yekunlaşdıraraq aşağıdakı qənaətə gəlmək olar: Milli Elmlər Akademiyasının hazırladığı elmi-tədqiqat əsər:

- dünya və klassik Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının baxışları, tarixi təcrübələri və ənənələri əsasında müasir meyarlar və dəyərlər nəzərə alınmaqla müstəqillik dövrünün ədəbiyyatı haqqında, monoqrafik xarakterli fundamental araşdırmadır;
- müasir dövr ədəbiyyatşünaslığının bütün məziyyətlərini özündə əks etdirən nümunə və müstəqilliyin 25 illiyinə layiqli ədəbi töhfədir;
- ilk dəfə yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ideya- bədii dəyərləri, mövzu, cərəyanlar, janrlar, sənətkarlıq baxımından fərqli, fərdi keyfiyyətlərini küll halında üzə çıxarmaq, təhlil etmək, dəyərləndirmək, çağdaş dövr ədəbi prosesini bütün rakurslardan işıqlandırmaq kimi tarixi vəzifəni yerinə yetirdi;
- müstəqillik dövrü ədəbiyyatının bəşəri və milli əhəmiyyət kəsb etdiyini, eyni zamanda bədii fikrin demokratik dəyərlər, söz azadlığı, istiqlal, milli dövlətçilik şəraitində cəmiyyət həyatındakı yerini və rolunu qabarıq göstərmiş oldu;
- elmi ictimaiyyət arasında geniş əks-səda doğurmaqla son dərəcə aktual və əhəmiyyətli problemə toxunulduğunu təsdiqlədi.

“Kaspi” qəzeti, 24 may 2017;

modern.az 24 may 2017.

“yeni səsli, yeni imzalı ədəbi qüvvələrin” sorağında

(“Ulduz”un dekabr nömrəsinə bir nəzər)

“Yeni ulduz doğulur. Ədəbiyyat və incəsənətimizin, siyasi və ictimai həyatımızın üfüqlərində yeni bir ulduz... Elə isə gəlin onun adını böyük hərflərlə yazaq: Ulduz! İlk baxışda səma ulduzları bir-birinə oxşar kimi nəzərə çarpır. Sanki onların hamısı körpə uşaqlar tək eyni təbəssümlə gülümsəyir. Əslində isə ulduzlar arasında milyon, bəlkə də daha çox yaş fərqi, birinin digərinə bənzəməyən tərcümeyi-halı, astronomik taleyi vardır...Jurnal N. Gəncəvi, M. Füzuli, M. F. Axundov, Ə. Sabir, C. Cabbarlı, Ü. Hacıbəyov, S. Vurğun ənənəli böyük ədəbiyyatımızın , incəsənətimizin yeni səsli, yeni imzalı ədəbi qüvvələrini üzə çıxaracaqdır. Jurnalın səhifələrində Siz müxtəlif məsələlərə dair müzakirələrin, disputların iştirakçısı olacaq, müasir poeziya və nəsrimizin problem məsələlərinə həsr edilmiş materiallar oxuyacaqsınız.” Bu cümlələr düz 50 il bundan əvvəl-1967-ci ilin yanvar ayında 15.000 tirajla ilk dəfə oxucularının görüşünə gələn “Ulduz” jurnalının “Redaksiyadan” adlı proqram məqaləsindən götürülmüşdür. Ötən illər ərzində “Ulduz” vədinə sadıq qalmış, ədəbi-mədəni irsimizin daha da zənginləşməsinə ləyaqətlə və fədakarlıqla xidmət etmiş, onlarca gənc şair və yazıçının əgər belə demək mümkünsə, “əlindən tutub” böyük ədəbiyyata həvəsləndirmişdir. Və təsadüfi deyil ki, “Ulduz”da imzası olanların böyük

əksəriyyəti ümidləri doğrultmuş, özlərini təsdiq etmiş və ədəbiyyat tariximizdə müəyyən izlər buraxmışlar...

Poeziya. Haqqında bəhs edəcəyim noyabr nömrəsindəki müəlliflər barəsində də 50 il sonra eyni sözlərin deyilməsi arzusu və ümidi ilə Mətləbə Mətləb Ağa ilə başlayıram. Sözün düzü, onun “özüylə söbəti”ndə ədəbi düşüncələri, öz təbiri ilə desəm, ”niyə yazdığı” barədə daha geniş, daha maraqlı mülahizə və fikirlərini gözləyirdim. O, isə iddiası böyük, imkanları məhdud olan “yaradıcı adamlardan”, “Azərbaycan əlifbasında otuz iki hərf olduğundan qəti xəbəri olmayanlardan”, “bir kitabı oxuyub başa çıxma bilməyənlərdən”, amma ədəbiyyatdan moizə oxuyanlardan kiley- gūzar etməklə kifayətlənir. Fikrimcə, bu qəbildən şikayətlərdənsə,

...və bu sentyabr da

köçünü yığışdırır...

yenə bir külək düşüb

küçəni yığışdırır...

kimi təsirli misraların sayını artırmaqla ədəbi meydandakı, Mətləbin sözləri ilə ifadə etsək, “zir-zibili”, “makulaturanı” təmizləmək daha effektiv olardı. Mətləbin şeirlərinin ideya- bədii məziyyətləri barədə söz açmaq üçün kifayət qədər əsas olsa da, onu deməklə kifayətlənirəm ki, müəllifin sözün gücü ilə peşəkar rəssamların belə həsəd apara biləcəyi mənzərə yaratmaq məharəti diqqətəlayiqdir ki, bu onun həm də dərin müşahidə qabiliyyətinə dəlalət edir.

Pərakəndəlik olmasın deyə, söhbətimizi nömrədəki poeziya nümunələri ilə davam etdirəcəyik. Furqanın şeirlərinə ilk dəfə səhv etmirəmsə, “525-ci qəzet”də 2-3 il bundan əvvəl rast gəlmişdim və həmin nümunələr məndə böyük təəssürat yaratmışdı. Bir kəlmə ilə desəm, onun şeirləri fikrə daldıran, düşündürəndir. Elə bil, sözlər sehirlilə, misralar sirlilə, aralanmağa, ayrılmağa qoymur. Məncə, şair hamının gördüyü, bəlkə də, hətta bildiyi “işin içindən iş çıxardır”, gördüklərini elə mənalandırır, yazır, yozur ki, təəccüblənməyə bilmirsən.

məsələn,
 bu ağac
 öz kölgəsini qoruyur
 günəşin istisindən...
 ...və biz də
 yarpaq olmalıydıq, əslində...
 olamдық-
 heyif

Təqdirəlayiqdir ki, “Ulduz” ənənəsinə sadıq qalaraq dekabr nömrəsində də “Debüt” rubrikasında özünün çoxsaylı müəlliflər siyahısına daha üçünü əlavə etmiş, gənc yazarlar Qərib Nicatın, Gülşən Mustafanın və Sevinc Məmmədlinin şeirlərini vermişdir. Qərib Nicat “taleyinin uşaq otağının divarından asdığı rəsmin” (Uşaqlığımın rəsmi), Gülşən Mustafa isə “xisləti, əməli ilə mərd, mətin insanlardan seçilməyən” aynabəndlərin (Aynabənd) onlarda yaratdığı fərqi, fərqli ovqatı poetik deyim və lövhələrlə, bədii boyalarla ifadə etməyə, mənalandırmağa çalışmışlar.

Balacaydın, anlamırdın,
 Kimlər kimdir, nələr nədir,
 Ətrafında gördüklərin baxışında oyuncaqdı-
 söyləyən Sevinc Məmmədlinin “Günahsızım” adlı şeirinə də bu ruh , bu duyğu hakimdir.

Jurnalda Tural Adışirinin irili-xırdalı, adlı-adsız 13 şeiri dərc olunub. Sadə, səmimi, oynaq, axıcı və aydın dillə qələmə alınmış bu məhəbbət ətirli şeirlərdə gənc şairin ürək çırpıntıları, hiss və həyəcanı duyulur, hiss olunur. Məhəbbət, sevgi mövzusunda yazmaq, qələmi sınamaq əlbəttə, heç kimə yasaq edilməyib, lakin ədəbi xəzinəmizin bu səpkidə bənzərsiz nümunələrinin olduğunu nəzərə alsaq,

Tural Adışirinin cəsərətini təqdir etməliyik. Eyni zamanda şeirlərdə oxşar, təkrarı xatırladan poetik deyimlərin, səslərin, nəfəslərin oxucuları qayğılandırdığını da qeyd etməliyik. Məs., harada və hansı missiyada işlənməsindən asılı olmayaraq, “sahilsiz dəniz” Nəbi Xəzri başda olmaqla bir neçə başqa şairi xatırladır. Yaxud, Osman Sarıvəllinin, Hüseyn Arifin, Musa Yaqubun təbiəti tərənnüm edən, metafora, epitet, təşbeh və s. kimi digər bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə süslənmiş zəngin yaradıcılığı bu sənətkarları zirvəyə ucaltmışdır. Həmin nümunələrdən, poetik lövhələrdən sonra bu ifadələr caizsə, ətəklərdə, yaxud yamaclarda gəzişmək, şübhəsiz ki, yazılanlara oxucu marağını azaldacaqdır.

Aşağıdakı misralar Hikmət Məlikzadənin “Ulduz”un dekabr nömrəsindəki şeirlərindəndir.

...İtib elçi daşı mamırın altda,

Donub küçənizdə ayaq izləri...

***

Təkcə bu bulaqdı şahidim, o da

Kimsə yoxdu deyə, qaşını əyib.

***

Dünya bəzən məndən sənə

Adəmdən mənə qədərdir.

***

Dünyanın, bəlkə də, ən pis qızıdı

Dünyanın, bəlkə də, ən gözəl qızı...

Bu sətirlərin bədii yükü, sanbalı və sahmanı göz qabağındadır, inkaredilməzdir və şairin düşüncəsinin, zövqünün, sözdən uğurla və yerli-yerində istifadə etmək bacarığının, yeniliyə, axtarışa meylinin, marağının göstəricisidir.

Yaxşı haldır ki, “Ulduz” ənənəsinə sadıq qalaraq bu nömrəsində də “Bölgələrdən soraqlar” rubrikası ilə ADPU Cəlilabad filialının müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Bilal Alarının təqdimatı ilə Cəlilabaddan Allahşükür Alaşarının “Qezəllər”ini dərc etmişdir. Bilal müəllim Allahşükürü oxuculara “öyrənməkdən yorulmayan, yeniliyə böyük ehtirasla can atan, həvəslə yazıb yaradan” gənc şair kimi təqdim edir, əminliklə yazır ki, şeirlərində Füzulinin ruhu yaşadığı kimi, Aşıq Ələsgər havası da ürək sərinlədir sərinlədir.

Poeziyadan söz düşmüşkən qeyd edək ki, jurnal ötən nömrəsində şifahi ədəbi nümunələrə də yer ayırmışdır. İstedadlı şair- publisist, pedaqoq İslam Sadıqın “Ulduz”un Baş redaktoru Qulu Ağsəmə ünvanlandığı məktubdan məlum olur ki, müəllim tələbələrinə bölgələrdən şifahi ədəbi nümunələri toplamaq tapşırığı vermiş və tələbə İlkin Elsevəroğlu da tətil zamanı Cəlilabadın Ləzran kəndindən atalar sözlərini, bayatıları və holavarları toplamışdır. Təqdirəlayiqdir ki, İslam Sadıq tələbəsinin həmin örnəkləri necə topladığı haqqında yazdığı məqaləsini şifahi ədəbi nümunələri ilə birlikdə jurnala təqdim etmişdir.

Nəsr. Vüsal Nurunun “Tüklü sabun” hekayəsi nəzərimi daha çox mövzunun, problemin aktuallığı ilə çəkdi, hərçənd ki, əsərin dil, üslub, sənətkarlıq məziyyətləri də diqqətəşayandır. Hekayənin mövzusu hansı səbəbdənsə, Almaniyaya gedən, orada məskunlaşan, alman qızı ilə ailə həyatı quran Ayazın- Ayzikin həyatından- əslində faciəsindən bəhs edir. Ən əvvəl qeyd edək ki, ədəbiyyat tariximizdə təhsil almaq amacı ilə Avropaya üz tutan həmvətənlərimizin taleyi ilə bağlı xeyli maraqlı bədii nümunə var. Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsinin qəhrəmanını maarif, tərəqqi işığını elinə-obasına gətirmək, təhsil almaq, müasir ideyalara yiyələnmək arzusu onu Avropada, Almaniyada təhsil almağa getməyə sövq etmişdir. Qəhrəmanın məqsədi ətalət və cəhalət içərisində böyüyüb boya-başa çatdığı mühiti dəyişməkdir. Bunun üçün isə mücadilə aparmaq, bir ziyalı kimi kamilləşmək lazımdır. Yusif Vəzir Cəmənəminlinin “Studentlər” romanı da dini cəhalətin sürətlə yayıldığı bir

zamanda Kiyevdəki türk (azərbaycanlı) tələbələrin 1910-15-ci illərdəki fəaliyyətləri haqqındadır. Əsərin ikinci hissəsi olan “1917-ci ildə” romanının baş qəhrəmanı Rüstəm bəy dərin zəkası, filosofanə fikirləri, cəmiyyət həyatı ilə bağlı maraqlı və ziddiyyətli mülahizələri ilə seçilir, o da Fəxrəddin bəy kimi mənsub olduğu xalqı və vətəni dərin məhəbbətlə sevir.

Vüsal Nurunun Ayziki fərqli obrazdır və daha çox Mirzə Cəlilin felyetonunlarındakı, Ceyhun Hacıbəylinin publisistikasındakı “avropalıları” xatırladır. Ayaz niyə “Ayzik” olmuşdur? Onu milli hiss və duyğulardan, adət-ənənələrdən uzaqlaşmağa, libası, həyatı ilə bərabər, təfəkkür tərzinin dəyişməsinə, öz kökündən ayrılaraq yad bir məxluqa çevrilməsinə nə səbəb olmuşdur? Problemin aktuallığını nəzərə alaraq, məsələnin üzərində bir qədər ətraflı dayanmağı məqsədmüvafiq hesab edirik. Tarixə qısaca nəzər salaq. Bəri başdan deyim ki, başlanğıcını orta əsrlərdən götürən, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən geniş vüsət alan, sürətlənən, bəzən milli-mənəvi dəyərlərin bəlası kimi təqdim olunan qloballaşma müasir, modern texnologiyanın sayəsində cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahələrini bürüyən, hər cür milli, dini, regional sədləri, sərhədləri dəf edərək iqtisadiyyatı, ictimai-siyasi hadisələri, axınları, cərəyanları, ideologiyaları bir məcraya yönəldən tarixi prosesdir. Obrazlı desək, qloballaşma bir tərəfdən şirin su kanalları kimi torpağa can verir, iqtisadiyyatı, ona bağlı sahələri dirçəldirsə, digər tərəfdən kükrəyən dağ çayı kimi təbiətin və bəşər övladının əli və əqli ilə yaranan nemətlərin bir qismini məhv edir, dağıdır, viran qoyur. Hələ çar Rusiyası dövründə imperiya ərazisindəki müsəlman bacı-qardaşlarını tərəqqiyə, elmə, Avropa mədəniyyətinə sahib olmağa səsləyən maarifçilər öz milli- mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi də unutmamağı tövsiyə edirdilər.

Qərb həyat, təfəkkür tərzinə daha dərindən nüfuz etdikcə, bələd olduqca böyük maarifçi, nəşir, redaktor, irsi və şəxsi həyatı ilə Azərbaycana bağlı İsmayıl Qaspiralının Avropa mədəniyyəti adı altında digər xalqlara insan haqları, yaxud

vicdan azadlığı adı altında inteqrasiyasına, belə demək mümkünsə, bir sıra əxlaqdan kənar xüsusiyyətlərin sırımmasına, transferinə etiraz etmiş, bədii və publisistik əsərləri ilə bu prosesə qarşı kəskin mübarizə aparmışdır. Bədii əsəri «Firəngistan məktubları»nda «Bu gün Avropadan geri qalmış millətlər Avropanı müəllim və xoca tutmalıdırsa da, Avropanın qüsurlarından, xətalərindən ibrət alıb bundan daha səadətli yaşam tərzini qurmağa səy göstərmələri daha ziyadə vacibdir» - yazan İ.Qaspiralı «Avropa mədəniyyətinə bir nəzər» adlı publisistik əsərində qeyd edir ki, Avropa bir ixtiyardır, təcrübəsi çoxdur. İxtiyarlığına hörmət edək. Təcrübəsindən bəhrələmək, xətalərini təkrar etməmək: məktəblərini, universitetlərini bizlər də təsis edək, elmlə aqlımızı ziyalandırdığımız qədər haqq və ədalətlə ürəklərimizi doldurmağa çalışaq. Avropada pis-yaxşı nə varsa, uşaq kimi çapmayaq, bir insan kimi götür-qoy edək: nədir, nəyə yarar, vicdan və haqq-ədalət xaricində deyil ki?!”

“Tüklü sabun” hekayəsinin qəhrəmanı sələflərinin tövsiyəsinə əməl etməmiş, onların yolu ilə getməmiş, nəticədə uçuruma yuvarlanmışdır. İndi o, yad diyarda tüfeyli bir həyat sürür, qaş-gözünü aldırır, sığındığı Amaranın istədiyi kimi bir kloun həyatı sürür. Atasını naxələf oğlunu lənətləmiş, özü də dünyasını dəyişmişdir. Onu Vətənə gətirən doğma torpağa sevgi, valideyn məhəbbəti yox, Ayziki təqib edən, addımbaaddım izləyən, ona rahatlıq verməyən atasının ruhudur. Maraqlıdır ki, Vətəndə hələ də Fəxrəddin bəy dövrünün ab-havası hakimdir. Yenə bədəndən cin çıxaran mollalar meydanda, yenə cəhalət bayquşları iş başındadır. Gözlənilməz bir hadisənin qurbanına çevrilən Ayzik qətlə ittiham olunaraq həbs edilir. Ayzikin əldən çıxmasından ehtiyatlanan və onu səfərdə müşaiyət edən Amara geri qayıdır. Əlbəttə, hekayənin süjeti, kompozisiyası, yuxarıda söylədiyim kimi dili, üslubu, digər sənətkarlıq məsələləri ətrafında da müəyyən mühakimələr yürütmək olardı. Lakin hər il ən müxtəlif səbəblərdən, o cümlədən təhsil almaq niyyəti ilə Avropaya üz tutan, bəzi hallarda bir sıra gənclərin “ayzıkləşdiyini” nəzərə alaraq, əsərin aktualıq nöqtəti-nəzərindən dəyərləndirilməsinə üstünlük

verdik. Bu gün qloballaşmanın təcavüzünə məruz qalan milli-mənəvi dəyərlər, adət-ənənələr hər kəsi düşündürən ciddi problemlərdir.

Murad Köhəqala maraq dairəmdə olan müəlliflərdəndir, onun publisistik yazılarında toxunduğu mövzular diqqətimi çəkir. Yanılmıramsa, bir yazısında da uşaqların, məktəblilərin mütaliəsi məsələsini qaldırmışdı və xüsusi ilə dərsliklərdə ciddi problemlərin olduğunu vurğulamışdı. Yazını oxuyanda Azərbaycan Atatürk Mərkəzində Dilsuzun nağıl kitablarının təqdimatında (o,70-dən çox nağılımızı yenidən işləmiş və hər bir nağılın ayrıca, illüstrasiyalı kitab şəklində nəşrinə nail olmuşdu) akademik Bəkir Nəbiyevin “Bəzi xəstəliklərdən qorunmaq üçün körpələrə peyvənd edilir. Onların mənəvi mərzəyə məruz qalmaması, yad, zərərli, ziyanlı vərdişlərə düşər olmaması üçün valideynlər körpələrini Dilsuzun hekayələri ilə vaksin etməlidirlər”- fikrini xatırlamışdım. “Ulduz”da Murad Köhəqalanın “Heyvanların söhbəti” proyektində” rubrikası altında verilmiş hekayələrinə rast gələndə yenə Bəkir müəllimin dedikləri yadıma düşdü və həqiqətən də məzmun, ideya, dil baxımından müasir tələblərə cavab verən əsərlərə çox ciddi ehtiyac olduğunu bir daha vurğulamağı lazım bildim.

“Ulduz”un təqdim etdiyi hekayələrdən Cavid Qədirin “Şahid adamların hekayəsi” oxucunu təkcə mövzunun ağırlığı, hadisələrin drammatizmi yox, həm də müstəntiq Rəhimov kimi tiplərlə eyni mühitdə, eyni cəmiyyətdə, eyni dövrandə yaşamağın ağrı-acısı, nigarançılığı üzür. “Başı qarına işləyən”, əyri yollarla mənsəb-rütbə, vəzifə alan müstəntiq Rəhimovun istintaq zamanı şilə-yumuruğuna tuş kələn və bu halı ilə *kefli* İsgəndərdən də çarəsiz *dəli* Səfərin “deməliyəm ki, çox iyrenc məxluqlarsınız. Geydiyiniz geyimlər, yediğiniz yeməklər, yaşadığınız evlər, həyatınız...”la başlayan ittihamları- monoloqu əslində müəllifin müstəqilliyimizə ləkə gətirən, inkişafımıza zərər vuran Rəhimovlara qarşı etirazın özünəməxsus ifadəsidir.

Tanınmış yazıçı- publisist, ssenarist Orxan Fikrətoğlu xalq dilində danışan, xalq dilində yazan, xalqı da düşünməyə vadar edən qələm əhlidir. Anlatmaq onun ən böyük missiyası, anlada bilmək ən böyük məharətidir. Ədibin “Ulduz” da verilmiş “Tülü” povestinin məzmunu, ideyası onu deməyə əsas verir ki, bu, fikir və intellektual əsəridir, ictimai və şəxsi həyatda təcavüzə məruz qalan milli və bəşəri dəyərlərin, mənəvi, əxlaqi amillərin xilasına, ailədaxili və insanlararası münasibətlərin təmizliyinə, cəmiyyətdə ədalət ölçülərinin itirilməməsinə xidmət edən bir yazıçı töhfəsi, müəllif mövqeyinin bədii ifadəsidir. Əsərin ideya və sənət dəyəri, bədii məziyyətləri, süjeti, kompozisiyası, obrazları, onların həyat və düşüncə tərzini irihəcmli və sanballı yazı üçün orijinal faktlarla zəngindir. Vətəndaş-sənətkar Orxan Fikrətoğlu bu əsəri ilə də sözün gücünə inanaraq həmvətəninə müraciət edir: “Papağını qarşına qoy, yaxşı-yaxşı fikirləş, “zəlzələ” baş verəndə gec olur. Təmənnəsiz yaxşılıq elə, “mürəbbə qazanına istiot tökmə”, “şər atma”, “yalan danışma”, zorlama, öldürmə, haqsızlıq etmə, pis vərdişlərdən əl çək, narkotik alverinə qurşanma, mürtəce, mürtəd və əclaf olma! Bir sözlə, tövbə et, haqqa tapın, yenidən başla!”

Zeynəb Əliqızının “Ən yaxşı it”, Tural Sahabın “Yağışlı bir sentyabr gecəsində”, Mənsur MATT-ın “Utanc” hekayələri təhkiyənin təbiiliyi, kədərli tərzini, emosionallığı, eyni zamanda səmimiliyi ilə yadda qalır.

Görkəmli türk yazıçısı, filosof və tərcüməçi Cəmil Meriçin üzümüzə gələn il anadan olmasının 100 ili tamam olur. Təqdirəlayiqdir ki, bu əlamətdar hadisə münasibəti ilə “Ulduz” jurnalı Cəlal Bəydilinin “Əsrin vicdanı Cəmil Meriçin 100 illik yubileyinə” adlı yazısını və böyük qələm və zəka sahibinin kəlamlarını vermişdir.

Tərcümə. Oxucular jurnalın dekabr nömrəsində XX əsrin və modern Alman ədəbiyyatının ən parlaq simalarından Frans Kafkanın “Hibrit” (tərcümə edən Taleh Həmidoğlu), tanınmış rus yazıçısı Valentina Yerofeyevanın “Vüsal” (

tərcümə edən Knyaz Qaçaq), Başqurdstanın gənc və istedadlı yazıçısı Ayqiz Baymuxametovun “Getmə, ana” (tərcümə edən Aygün Yaşar) hekayələri ilə də tanış olmuşlar.

Ədəbiyyatşünaslıq. Müasir Azərbaycan ədəbi tənqidində öz imzasını təsdiq etmiş Əsəd Cahangir yeni il ərəfəsində Arzu Hüseyn, Elşad Ərşadoğlu, Hədiyyə Şəfaqət, Dilqəm Əhməd, Ruslan Dost Əli, Aqşin Evrən, Leyla Əliyeva, Akif Ulucay, Xatirə Nurgül, Feyziyyə, Fəridə Məmmədova, Emin Piri, Ramil Əhməd, Fərid Hüseyn, Alik Əlioğlu, Nicat Məmmədov, Leyla Nənə, Aysel Novruz, Elnaz Eyvazlı, Rəqibə Nazimqızı, Sevinc Elsevər, Əvəz Qurbanlı, Aysel Əlizadə, Nilufər Şıxlı, Könül Arif kimi gənc nəsil yazarların timsalında çağdaş şeirimizin ümumi mənzərəsinə lakonik, eyni zamanda peşəkar, operativ və obyektiv (yəqin, bayramqabağı olduğundan bir qədər də səxavətlə) nəzər salmış, onların yaradıcılığını mövzu, sənətkarlıq baxımından təhlil etməyə, müasir tələblər nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirməyə çalışmışdır. Tənqidçi çağdaş şeirimizin nümayəndələrindən və nümunələrindən söz açarkən klassik poeziyanın yaradıcılarının irsi ilə paralellər aparır, nəsillərarası əlaqələrə, ənənələrə toxunur, ortaq və fərqli məqamlarla bağlı maraqlı mülahizələr irəli sürür.

Şair, tədqiqatçı Namiq Hacıheydərlinin qənaətinə görə “Əski türkün ... həyatının və yaradıcılığının elə bir tərəfi yoxdur ki, orada “at” sözü keçməsin” (Əski türkün yaşamında və dünyagörüşündə at). Müəllif fikirlərini türk xalqlarının yazılı və şifahi ədəbi nümunələrindən tutarlı misallar gətirməklə əsaslandırır.

Jurnalistika. Gənclik jurnalında əlamətdar günlərlə, tarixi hadisələrlə bağlı materialların dərc edilməsi müsbət haldır. Hər il noyabrın 6-da ölkəmizdə qeyd olunan “Azərbaycan televiziyası və radiosu günü” münasibəti ilə jurnalist Hicran Hüseynovanın “Mənim radiom” adlı məqaləsi və radio sahəsində xidməti olan insanların-Əməkdar jurnalist Gülbəniz Hüseynlinin, tanınmış radio jurnalistləri Aybəniz Məmmədəliyevanın, Sarıtel Vahidin, İntiqam Mehdizadənin və

“Qobustan” jurnalının baş redaktoru Vaqif Əlixanlının ürək sözləri təsirli, mənalı və maraqlıdır. Azərbaycan radosunu bənzərsiz yaradıcılıq məkanına bənzədən Gülbəniz xanım mədəniyyətimizin səs salnaməsinin yaradılmasında iştirakından qürur duyduğunu haqlı olaraq fəxrlə deyir. Həyatının 30 ilini Azərbaycan radiosuna həsr edən Aybəniz xanım radionu maarifçilik missiyasını yerinə yetirən müqəddəs məkan adlandırır. Təranə xanım əmindir ki, söz özünü heç yerdə radiodakı kimi rahat hiss etmir. İntiqam Mehdizadə: “ Qızıl fonda düşmüş 300-dən çox hazır, istənilən vaxt efirdə səslənə biləcək verilişimizin lent yazıları qorunur ki, mən onları öz övladlarım qədər sevir, əzizləyirəm”. Bu isə Vaqif Əlixanlının qəlbinin pıçıltılarıdır: “ 90 yaşlı Radio – öz taleyimi, ömürlüyümü etibar etdiyim həyatım qədər əziz insan deməkdir”.

Bədi tərtilat, dizayn, rəssam işi və illüstrasiyalar. Bu cəhətləri ilə də indiki tələblərə tam cavab verən “Ulduz” öz ünvanına ən xoş sözləri haqq edir.

Bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq bildiriəm ki, jurnaldakı materialların əksəriyyəti ideya-məzmun baxımından sanballı və zəngin, dil-üslub, sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən qənaətbəxş, janr cəhətdən rəngarəng, coğrafi yöndən əhatəlidir. Və fürsətdən istifadə edib, dərginin 50 yaşı münasibəti ilə bütün əməkdaşları ürəkdən təbrik edir və yeni- yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

abid_tahirli@mail.ru

**“Ulduz” jurnalı, №1, 2017;
modern.az, 21yanvar 2017.**

“Füyuzat”ın iki yazarı haqqında orijinal tədqiqat

Proqramına, turançılıq, türkçülük ideyasına, dilə, dinə, sənətə, ədəbiyyata münasibətinə, mühərrirlərinin əqidəsinə, onların cəmiyyət həyatında tutduğu mövqeyinə, ictimai rəyin, milli şüurun formalaşmasında oynadığı roluna görə Azərbaycan mətbuat tarixində ən çox və ən kəskin tənqiddə məruz qalan, eyni zamanda elə yuxarıda sadaladığımız cəhətlərinə görə həm də, şəhinə ən çox tərif söylənilən dövrü nəşrlərdən biri və bəlkə də birincisi türk-islam dünyasının parlaq zəka və əməl sahiblərindən Əli bəy Hüseynzadənin baş redaktorluğu və Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi köməyi ilə 1906-cı ilin noyabrından 1907-ci ilin noyabrınadək Bakıda buraxılan ədəbi, fənni, siyasi, ictimai, müsəvvər, həftəlik məcmuəyi-islamiyyə “Füyuzat”dır. Sovet hakimiyyəti illərində, bir qədər də dəqiqləşdirsək, ötən əsrin otuzuncu illərindən sonra “Füyuzat” və füyuzatçılar düşmən elan olundu və məcmuəyə kəskin hücumlar başlandı. Tanınmış bir ədəbiyyatşünas alimin “Füyuzat”a ünvanladığı “Sinfi mübarizədə-əksinqilabçı, milli məsələdə pantürkist, mədəniyyət sahəsində kosmopolit, dinə münasibətdə-ortodoks islampərəst” fikri- damğası sovet dövrünün məcmuəyə münasibətini tam əks etdirir.

1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra “Füyuzat”a və füyuzatçılara münasibət dəyişdi və bu zəngin xəzinə milli- mənəvi irsimizin, mədəni sərvətimizin mənbəyi kimi yeni dövrün tələblərinə uyğun tədqiqata cəlb olunmağa başlandı. Vaxtı ilə Cəlil Məmmədquluzadə, Əlabbas Müznib, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Məmməd Səid Ordubadi, Qafur Rəşad tərəfindən yüksək qiymətləndirilən məcmuə müstəqillik illərində Rəfiq Zəka, Yaşar Qarayev, Kamal Talıbzadə, Əziz Mirəhmədov, İsa Həbibbəyli, Şamil Vəliyev, Xeyrulla Məmmədov, Rasim Kamaloğlu (Mirzəyev), Kamil Vəliyev, Azər Turan, İslam Ağayev kimi görkəmli alimlərin tədqiqatlarında layiqli dəyərini almışdır. Filologiya elmləri namizədi Ofelya Bayramlı 2006-cı ildə, obrazlı ifadə ilə desək, öz adını əbədi olaraq “Füyuzat” tarixinə yazdırdı: məcmuənin tam

mətninin ərəb əlifbasından latın əlifbasına transliterasiyasını ön sözlə birlikdə hazırlayıb çap etdirdi. Mövcud tədqiqatlar məcmuə və füyuzatçılarla bağlı bütün suallara cavab verildiyini, qaranlıq məqamların tamamilə işıqlandırıldığını, məcmuənin, onun mühərrilərinin irsinin hərtərəfli və tam şəkildə tədqiq olunduğunu, dəyərləndirildiyini iddia etməyə əsas vermir. Görkəmli ədəbiyyatşünas, fədakar elm və dövlət xadimi prof. Vilayət Quliyevin bu yaxınlarda işıq üzü görən “Füyuzat”ın iki yazarı” adlı monoqrafiyası (Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2017, 224; prof. Asif Rüstəmlinin elmi redaktorluğu ilə) fikrimizə ciddi əsasdır.

“Füyuzat” məcmuəsinin ilk nömrəsinin çapdan çıxmasının 110 illiyinə ithaf olunmuş kitaba akademik İsa Həbibbəyli “Ədəbiyyatşünaslıq andına sədaqət” adlı ön sözündə monoqrafiyanı “ciddi, düşündürücü və əhəmiyyətli bir elmi əsər”, “oxunaqlı və təsirli bir “JZL”, “Füyuzat”ın fəal əməkdaşlarından Həsən Səbri Ayvazovun və Əhməd Kamalın həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş “həm də tale romanı olan orijinal bir tədqiqat” adlandırır.

Onlarca mötəbər mənbəyə, tarixi sənədlərə, məqalə və kitablara istinad edilərək qələmə alınmış “Füyuzat”ın iki yazarı” kitabında əslən Krım yarmadasının Alupka qəsəbəsindən olan milli ədəbiyyat və ictimai-siyasi fikir tarixində, yazıçı, dramaturq, publisist, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas alim, dövlət xadimi və diplomat kimi parlaq iz buraxmış Asan Səbri Ayvazov (1878-1938) və Osmanlı ordusunun miralayını Əhməd Rasimin oğlu, türk publisisti, şair, tənqidçi, pedaqoq, gənc türklər hərəkatının tanınmış simalarından Əhməd Kamal Akünalın (1873-1942) həyat və yaradıcılığı, xüsusi ilə onların “Füyuzat” məcmuəsindəki fəaliyyəti yüksək peşəkarlıqla hərtərəfli və dərinlən araşdırılır. Dövrün 30 nəfərə yaxın görkəmli xadiminin, o cümlədən Krımdan, Türkiyədən, İrandan olan yazıçı, şair və publisistin də əməkdaşlıq etdiyi “Füyuzat” məcmuəsindən prof. Vilayət Quliyevin məhz Krımlı Asan Səbri Ayvazovun və Türkiyədən olan Əhməd Kamal Akünalın həyat və yaradıcılığından bir kitabda bəhs etməsi təsadüfi deyil, çox

təbiidir. Əvvəla, xarici ölkələrdən “Füyuzat”la əməkdaşlıq edənlərin ən fəalları elə Asan Səbri Ayvazov və Əhməd Kamal Akünal olmuşlar. A.S. Ayvazovun məcmuənin işıq üzü görün 32 nömrəsində 24 (!), Əhməd Kamalın “Füzuzat”la 5 aylıq əməkdaşlığı dövründə 13 məqaləsi, 5 şeiri dərc edilmişdir! Onlar Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə məcmuənin istiqamətini yönləndirən, əsas ağırlığını üzərinə götürən ədəbi simalardır. Bu iki publisistin yaradıcılıq və tale yolları da bir-birinə bənzəyir. Görünür, bütün bu amillər tədqiqatçını iki görkəmli qələm ustasının həyat və yaradıcılıq yolunu bir kitabda, akademik İsa Həbibbəylinin təbirincə desək, “elm ağırlıqlı JZL”də birləşdirməyə sövq etmişdir.

Monoqrafiya “Asan Səbri Ayvazov” və “Əhməd Kamal” adlı iki hissədən ibarətdir. Krımlı yazarın çətin keçən uşaqlıq həyatı, boya-başa çatdığı mühit, gəncliyinin İstanbul dövrü barədə kifayət qədər məlumat verdikdən sonra tədqiqatçı yazır ki, ictimai-siyasi proseslərə fəal qoşulan H.S. Ayvazov ekən yaşlarından mətbuatla da əməkdaşlıq etməyə başlamış, Qahirədə çıxan “Müvazene”, “Türk” və Baxçasarayda buraxılan “Tərcüman” qəzetlərində məqalələrlə çıxış etmişdir. Hasan Səbri Ayvazovun fikri inkişafında, məsləyinin formalaşmasında İsmayıl Qaspiralı, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev kimi xadimlər, XX əsr Azərbaycan ədəbi, mədəni mühiti, mətbuatı mühüm rol oynamışdır. Prof. Vilayət Quliyev Hasan Səbri Ayvazovun müasirləri, yaradıcılığındakı başlıca mövzular, publisistin sənətkarlıq məharəti, məqalələrinin dil, üslub rəngarəngliyi, oxucuların beyninə və hisslərinə təsir etmək bacarığı barədə məhəbbətlə söz açır, yazılarından sitatlar gətirərək fikir və mülahizələrini əsaslandırır. Hasan Səbri Ayvazovun türkçiliyə, Azərbaycan mədəniyyətinə, mətbuatına, “Həyat”ın və “Füyuzat”ın ideallarına bağlılığını, mehr-məhəbbətini, heyranlığını duymaq, hiss etmək üçün onun “Füyuzat”ın 2-ci nömrəsində “Həyat”ın qürubundan və “Füyuzat”ın tüülundan hasil olan təəssüratım”, 6-cı nömrəsində “Krımlılar nə üçün tənqid edilmiyor” adlı məqalələrini və Türkiyəli tanınmış tədqiqatçı Ömər Özcan tərəfindən tapılan

Əli bəy Hüseynzadəyə Krımdan ünvanlandığı məktubu oxumaq kifayətdir. “Həyatın” bağlanmasına dərindən kədərlənən, “Füyuzat”ın tüüluna bütün varlığı ilə sevinən Hasan Səbri Ayvazovun duyğularının tərcümanı kimi V. Quliyev yazır: “Özünü yetim qalmış hiss edən, səsini, sədasını, fəryad və fəğanını insanlara çatdırmaq imkanını itirdiyindən, hüzn və ələmə qapılan Asan Səbri belə üzücü ab-havada gələcəyə ümidlə baxa bilmək üçün bir səbəb, vəsilə tapdığına sevinirdi. Həmin səbəb “Həyat”ın yerinin boş qalmaması, onun ardıcılı, varisi kimi ədəbi-bədii və fəlsəfi ağırlıqlı “Füyuzat”ın meydana çıxaraq əvvəlki dəsti-xətti, əski milli maarifçilik missiyasının davam etdirməsi, üstəlik, bəzi məsələlərdə ortaya daha güclü və səbatlı mövqe qoyması ilə bağlı idi”.

Milli ədəbiyyat tarixinə, həm də nasir və dramaturq kimi düşən Hasan Səbri Ayvazovun bu istiqamətdəki fəaliyyətinə diqqəti çəkən Vilayət Quliyev onun “Füyuzat” məcmuəsində dərc olunmuş “Nədən bu hala qaldıq” üç pərdəli pyesinin mövzu və sənətkarlıq problemlərindən də bəhs edir. Təqdirəlayiqdir ki, V. Quliyev Hasan Səbri Ayvazovun “Füyuzat” bağlandıqdan sonrakı taleyini də izləməkdə davam edir, onun Krımdakı pedaqoji fəaliyyətindən, Misirə, Moskvaya, İsveçrəyə səfərlərindən, İsmayıl Qaspiralının vəfatından sonra “Tərcüman”a, eləcə də “Millət” qəzetlərinə redaktorluğundan, Krım Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında fəal iştirakından, Krım Parlamentinə rəhbərliyindən, 1922-ci ildə Krımda baş verən dəhşətli aclığın arada qaldırılması məqsədi ilə yardım üçün Türkiyəyə getməsindən, 1926-cı ildə Bakıda Türkoloji qurultayın işində fəaliyyətindən kifayət qədər əhatəli məlumat verir.

Krımда bolşeviklərin hakimiyyəti bərpa olunduqdan sonra baş verən ictimai-siyasi proseslər, təbəddülatlar Hasan Səbri Ayvazovun dünyagörüşünə, fəaliyyətinə və düşüncə tərzinə də təsirsiz ötüşmür. Vilayət Quliyev əski “Füyuzat”çının şübhə, tərəddüd və qorxularla dolu həyatındakı dəyişiklikləri, iztirab, üzüntü və sıxıntıları, xilas üçün dostlarından dönə- dönə və acizənə, çarəsiz imdad və yardım diləməsini mövcud rejimin təbiəti ilə məharətlə əlaqələndirir və

qeyd edir ki, 16 il davam edən təqib və təzyiqlər məntiqi sonluqla bitir, 1937-ci ilin aprelin 5-də Krım –tatar ədəbiyyatının canlı klassiki Hasan Səbri Ayvazov həbs olunur. Zindanda ona həbsxana qeydləri yazmaq üçün “münasib şərait” yaradılır və o, bir çox hallarda həyat və yaradıcılıq kredosu ilə uyuşmayan xatirələrini yazmağa məcbur edilir. Bir il sonra – 1938-ci il aprelin 17- də 60 yaşının tamamına bir neçə gün qalmış güllələnir.

Vilayət Quliyevin yazdıqlarına əsasən Hasan Səbri Ayvazovun yaradıcılığını 4 dövrə bölmək olar: “Füyuzat”a qədərki, “Füyuzat”, 1937-ci il həbsinə qədərki və həbsxana dövrü. Monoqrafiyanın əvvəlində Vilayət Quliyev haqlı olaraq belə bir fikir irəli sürür ki, ədəbiyyat və mədəniyyətimizə xidmət edən, onu bəlli bir ölçüdə zənginləşdirən ədəbi simaların, o cümlədən qədirşünaslığı ilə seçilən, mədəniyyətimizin zənginliyinə və uğurlarına heyranlığını gizlətməyən Hasan Səbri Ayvazovun şəxsiyyət və yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində əhatəli öyrənilməsinə, qarşılıqlı əlaqələrini, ədəbi irslərini müqayisəli araşdırmağa ehtiyac var. Düşünürəm ki, sanballı tədqiqat əsəri ilə Vilayət Quliyev örnək addım atmışdır və bu istiqamətdə daha dərin və əhatəli tədqiqatlar aparılmalıdır.

Hasan Səbri Ayvazovla bağlı V. Quliyev əsərin sonunda indiyə qədər adı İsmayıl Qaspiralı ilə bir sırada Krım-tatar ədəbiyyatının klassikləri sırasında çəkilən Asan Səbriyə formal bəraət verilmədiyini qeyd edir və yazır ki, əslində isə onu və yüz minlərlə insanları məhvə sürükləyən sovet rejiminin özü biabırçı şəkildə tarixin arxivinə atıldığından, belə bəraətə indi ümumiyyətlə, lüzum qalmayıb. Bu sətirləri oxuyarkən xatırlayıram ki, bir neçə il əvvəl- 1937- ci il repressiya qurbanları haqqında məqalə yazarkən biz də eyni ürəkağrıdıcı məlumatla rastlaşmışdıq: Ömər Faiq Nemanzadə başda olmaqla bu qəbildən bir neçə tanınmış xadimimiz də bu günədək bəraət almamışdır...

Qeyd etdiyimiz kimi, monoqrafiyanın 2-ci hissəsində “Osmanlı türklərinin ən mükəmməl mühərrir və şairlərindən” (Əli bəy Hüseynzadə) Əhməd Kamalın həyat və yaradıcılığından söz açılır. Səriştəli tədqiqatçı Vilayət Quliyev Əhməd

Kamalın Bakıya gəlişinədək həyat və fəalliyətinə nəzər salır, ilk təhsili və ilk yaradıcılıq nümunələri barədə məlumat verir, Sultan istibdadına qarşı mübarizəyə qoşulduğunu, bunun nəticəsi kimi bir müddət mühacir həyatı yaşamağa məcbur olduğunu, nəhayət Əli bəy Hüseynzadənin dəvəti ilə “Füyuzat”da işə başladığını, məcmuə qapandıqdan sonra Balaxanıda pedoqoji fəaliyyətlə məşğul olduğunu təfəsilatı ilə yazır. Yeri gəlmişkən, qeyd olunmalıdır ki, Vilayət Quliyev Ankaradakı Qazi Universitetinin dosenti Metin Kayahan Özgilin Əhməd Kamalın irsi ilə bağlı tədqiqatlarını təqdir edir, onun qələmə aldığı “Son Jon Türk Kalesi Ahmed Kamal Akünal” adlı əsərini (İstanbul, 2010, Kitab evi yayınları, 436 səh.) yüksək dəyərləndirir, eyni zamanda müəllifin müəyyən mülahizələri, tarixi həqiqəti əks etdirməyən fikirlərini tutarlı mənbələrlə inkar edir. Əhməd Kamalın “Füyuzat”a dəvəti, onun məcmuədə iştirakı olmadığı dövrlərdə “Füyuzat”ın maraqsız və solğunluğu, Əhməd Kamalın həbsinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində “İttihad” fraksiyasının rəhbəri doktor Qara bəy Qarabəyovun xəyanəti ilə əlaqələndirilməsi kimi məsələlərdə V. Quliyev Kayahan Özgülün iddiaları ilə razılaşmadığını bildirir və mülahizələrini əsaslandırır.

“Füyuzat”da həm şair, həm də publisist-tənqidçi kimi çıxış edən Əhməd Kamalın yaradıcılığından söz açan V. Quliyev göstərir ki, şairin məcmuədə dərc olunan poetk nümunələri daha çox fərdi həyəcan və duyğularının ifadəsi təsiri bağışladığından, ictimai mənə kəsb etmədiyindən, xüsusən isə dilinin ağırlığından şeirlərinin oxucu dairəsi məhdud idi. Bununla belə, tədqiqatçının fikrincə, şairin “Füyuzat”ın 18-ci nömrəsində “Gözəlim, açma maziyi” misraları ilə Şekspirin bir sonetinə yazdığı nəzirə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni hadisə olmaqla yanaşı, Fars poeziyasında da bu janrın yaranmasına zəmin olmuşdur: Səid Səlmasi bu nümunədən təsirlənib fars dilində bir sonet yazmışdır.

Əhməd Kamalın publisistikasını gözdən keçirən Vilayət Quliyev onun Əli bəy Hüseynzadənin yazdığı “Qaf və Simurq” məqaləsindən təsirlənərək qələmə aldığı

və məcmuənin 18-ci nömrəsində çap olunan “Simurqun qanadları altında” adlı yazısını gələcək fəaliyyətinin proqramı, yaradıcılığının ideya-istiqlaməti, arzularının anonsu adlandırır. Əhməd Kamal Bakıda mədəniyyət və azadlıq mübarizəsi aparmaq, Qərbdə olduğu kimi ədəbi tənqiddə fikir rəngarəngliyini, müxtəlifliyini formalaşdırmaq niyyəti ilə gəldiyini bəyan edir. Əhməd Kamalın “Füyuzat”dakı fəaliyyətini izləyən V.Quliyev onun milli ədəbiyyatdan, çağdaş ədəbi mühitdən xəbərsiz, müraciət etdiyi əsər və müəlliflərin əhatə dairəsinin isə məhdud olduğunu, tənqidin vəzifəsinin yetərinə bilmədiyini, yalnız Osmanlı türkcəsini, Osmanlı ədəbiyyatını qəbul etdiyini vurğulayır, bu qənaətə gəlir ki, bütün bunlara görə Əhməd Kamal “dövrün ədəbi-bədii fikrinin dərinliklərinə nüfuz edərək ümummilli mahiyyət qazana bilməmişdi”. Bununla yanaşı V. Quliyev Əhməd Kamalın uğurlarını da qədirbilənliklə təqdir edir. Tədqiqatçı Əhməd Kamalın günümüzə səsleşən və çox aktual olan Avropa ilə münasibətlər mövzusunda həsr etdiyi “Avropalılarla anlaşalım” adlı məqaləsinin təhlilinə xeyli yer ayırır və yazır: “Əhməd Kamal milliyyətçi və türkçü kimi Qərb dəyərlərini qeyd-şərtsiz qəbul etmir, Qərb qarşısında dilsiz heyranlıq ona yad idi. Türklərin tarixdəki yerini bilir və bundan qürur duyurdu. Lakin eyni zamanda Avropa xalqlarının keçdiyi tarixi inkişaf yolunun uğurlarını mənimsəmək, köhnə qitədə meydana gəlmiş dünyəvi, mütərəqqi meylləri öyrənmək və onları milli həyata gətirməyin qızğın tərəfdarı kimi çıxış edirdi”. Tədqiqatçı bu fikri əsaslandırmaq üçün məqalədən yerli-yerində sitatlar gətirir, dediklərini konkret nümunələrlə əsaslandırır. Əhməd Kamalın publisistikasında səciyyəvi məqamlara diqqəti çəkən V.Quliyev müəllifin həyəcanının, nigarançılığının mənbəyi haqqında fikirlərini də bölüşür. Qeyd edir ki, “Əkinçi”ni yaşada bilməyən, onilliklər boyu yalnız iki vərəqlik “Tərcüman”ın ümidinə qalan çoxmilyonluq türk-müsəlman xalqlarının dünyada böyük dəyişikliklər baş verdiyi bir dövrdə də mətbuata laqeyd münasibət, “Mətbuat bir millətin lisanı, samiası, nəzəri, beyni deməkdir, mətbuatsız millət söyləyəməz, eşidəməz, görməz” deyən Əhməd Kamalı dərinədən qayğılandırır. Əhməd Kamal problemi göstərməklə kifayətlənmir, o, Avropa qapısının açmaq

yollarını da göstərirdi. Yazırdı ki, biz bağıra- çığıra bu həriflərin aralarına, qaibeyi-ictimaiyyələri içinə hər nə sürətlə olursa olsun, girməyə çalışmalıyıq. Bizi aləmdə istədikləri kimi tanıtmamaları üçün daima gözlərinin önündə olmalıyıq.

Kitabda Əhməd Kamal- İbrahim Tahir münasibətlərinə xeyli yer ayrılmışdır. İlk baxışda elə görünə bilər ki, daha çox şəxsi- qərəzlikdən, bəyənməzlikdən yaranan və dedi-qodu təəssüratı yaradan, bəzən də əndazəni aşan, etik çərçivədən, ədəbi diskussiyadan uzaq “qələm dueli”nin bir elmi-tədqiqat əsərində geniş işıqlandırılmasına ehtiyac yoxdur. Amma məlum olur ki, iki yazar arasındakı kəskin münasibət heç də yalnız şəxsi münasibətlərdən qaynaqlanmır, digər tərəfdən isə onların “söz davası”ı dövrün ədəbi, mədəni, mətbu mənzərəsini, bir sıra ağırlı problemləri ilə dərinləndirən tanışlığa imkan verir, ictimai məzmun daşıyır:

1. bu yazılar həm Əhməd Kamala, həm də İbrahim Tahirə xas bir sıra şəxsi xüsusiyyətləri üzə çıxarmaqla yanaşı, həm də onların dilə, ədəbiyyata, sənətə münasibətlərini ortaya qoyur, əsərlərinin mövzu, üslub, sənətkarlıq problemləri haqqında təəssüratı genişləndirir, zənginləşdirir;
2. ictimai-siyasi mövzularda çox ayıq-sayıq olan senzuranın şəxsi təhqirlər, təhdidlər zamanı susması, bir növ qızıqdırıcı mövqedə olması faktı kimi, bu yazıları dərc edən “Füyuzat”ın mövqeyi də diqqəti çəkir;
3. yazışmaların təhqirlərlə dolu dili, bayağı üslubu dövrünün bir sıra xadimlərinin, o cümlədən İsmayıl Qaspiralının və Sənəttüla İbrahimovun kəskin etirazlarına səbəb olur və onlar bu gün də çox aktual olan prinsipə-mətbuat polemikası zamanı tərəfləri ədəb və mərifətə riayət olunmasına dəvət edirlər.

Əsərin sonunda Vilayət Quliyev araşdırma zamanı “Son Jon Türk Kalesi. Ahmet Kemal Akunal” kitabına dönə-dönə müraciət etdiyini göstərir, kitabın müəlifli M.Kayahan Özgilin Əhməd Kamal haqqında pərişanlıqla yazdığı “Böyle biri hiç yaşamadı ki... Onu ne Türkiye tanıyor, ne de Azerbaycan...Ne

edebiyat tarixlərinə girdi, ne de siyasi tarixlərinə... Ne mezartaşı var, ne de ölüm tarixini hatırlayan” –cümlələrini üzülərək sitat gətirir və qədirbilənliklə bildirir ki, bu unutkanlığın aradan qaldırılmasında, fikrimcə, türk müəllifi öz kitabı ilə mövcud boşluğu xeyli doldurmuşdur. Əsər V. Quliyevin öz tədqiqatına təvazökarlıqla işarə vuraraq yazdığı bu cümlə ilə bitir “Əhməd Kamalın Azərbaycanla əlaqələrinin aşkara çıxarılması və müəyyən sistemə salınması baxımından isə təqdim olunan araşdırmanın müəyyən təsəvvür yaradacağına ümid etmək istədim”.

Şübhəsiz ki, görkəmli alim V, Quliyevin bu araşdırması iki tanınmış yazarın- Asan Səbri Ayvazovun və Əhməd Kamalın həyat yolu və yaradıcılıq yolunun, “Füyuzat” məcmuəsinin, ümumiyyətlə mətbuat tariximizin öyrənilməsinə, mövcud tədqiqatların daha da zənginləşdirilməsinə böyük və təqdirəlayiq töhfədir. “Füyuzat”ın öyrənilməsi isə Ofelya Bayramlının sözləri ilə desək, xalqın milli istiqlal uğrunda mübarizə tarixini, azadlıq, həqiqət yollarını,, böyük bir millətin təfəkkür xəzinəsini öyrənməkdir.

kulis.az dərgisi

30 iyun 2017

Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Azərbaycan
mühacirət ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Nikpur Mirhüseyn oğlu Cabbarlının «Mühacirət

və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri» monoqrafiyasına

R Ə Y

«Mühacirət və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri» monoqrafiyasının lap əvvəlindən – «Giriş»in ilk cümlələrindən bəlli olur ki, mühacirət ədəbiyyatının tanınmış tədqiqatçılarından olan Nikpur Cabbarlı növbəti dəfə də elmi ictimaiyyətin diqqətini çox ciddi, aktual, əhəmiyyətli problemə yönəltmək niyyətindədir. O, çağdaş ədəbiyyatşünaslıq qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən birinin müasir tələblərə uyğun, yeni konseptual baxışla «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin akademik çoxcildliyinin yazılıb başa çatdırılmasının olduğunu vurğulayır və qeyd edir ki, bu zaman uzun müddət elmi dövriyyədən kənar qalmış faktlardan, o cümlədən mühacirət ədəbiyyatşünaslığı faktlarından da faydalanmaq problemin həlli üçün əhəmiyyətli ola bilər. Tədqiqatçı haqlı olaraq bu fikirdədir ki, sovet dövrü və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı mühacirət elmi fikrinin bir sıra müddəaları günümüzdə də aktual və dəyərlidir.

«Giriş»lə birlikdə «Sovet Azərbaycanında ədəbi proses», «Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar poeziyası mühacirət ədəbi tənqidində», «Mühacirət poeziyasına mühacir baxışı», «Nəticə», «Ədəbiyyat» siyahısından ibarət elmi tədqiqat əsərində N.Cabbarlı mövzusunun araşdırılması tarixinə qısaca nəzər salır, toxunulan problemləri göstərir, məqalələri təhlil edir, dəyərləndirir, ən əsası isə sahənin mövcud tədqiqat materiallarını özünün axtarışları ilə ərsəyə gəlmiş elmi-nəzəri qənaətlərlə zənginləşdirir.

Əsərin «Sovet Azərbaycanında ədəbi proses» adlı bölümündə tədqiqatçı M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məhəmmədzadə, Ə.Cəfəroğlu, S.Təkinər kimi müəlliflərin sovet dövrü ədəbiyyatımızla bağlı araşdırmalarına əsasən fikir və mülahizələr yürüdür və bu qənaətə gəlir ki, həmin tədqiqatlar həm ədəbi-tarixi faktlara obyektiv münasibəti, həm də elmi-nəzəri səviyyəsi baxımından fərqlənir. Bu müddəanı əsaslandırmaq üçün N.Cabbarlı M.B.Məhəmmədzadənin «Azəri ədəbiyyatının dünən və

bu günü» adlı məqaləsini dərinlən təhlil edir. Mirzə Bala bir sıra Azərbaycan sovet alimlərinə fərqli olaraq, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı kimi yazarların əsərlərini həm sənətkarlıq, həm də ideya-siyasi baxımdan yüksək dəyərləndirir. M.Ə.Rəsulzadə də «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində həmin müəlliflərin əsərlərində dərin bir milliyyətçi ruh, vətənpərvərlik görür, «Peyğəmbər»dən, «Səyavuş»dan sitatlar gətirməklə fikrini əsaslandırır.

N.Cabbarlı mühacir ədəbiyyatşünasların irsinin əsl mahiyyətini, məğzini açmaq, Azərbaycan sovet nəzəriyyəçilərinə fərqlərini, eyni zamanda dövrün ədəbi mübarizəsinin kəskinliyini göstərmək üçün sitatları, xarakterik məqamları məharətlə seçir, təhlil və təqdim edir. Bu mənada, onun M.B.Məhəmmədzadənin «xalq dililə deyil, proletar dili ilə danışan» Süleyman Rüstəm, yaradıcılığı ilə sətirlərindən od püskürən istiqlalçı, milliyyətçi şair Ə.Cavad poeziyası haqqında mülahizələrini müqayisə yolu ilə təqdim etməsi mühakimə və qənaətlərin effektivliyini artırır.

N.Cabbarlıya görə, 1920-30-cu illər ədəbi prosesini və ədəbi mühitinə ilk dəfə obyektiv elmi təhlili və dəyərləndirilməsi məhz mühacirət ədəbiyyatşünaslığında öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçı mühacir ədəbiyyatşünasların ideya-siyasi, bədii-estetik görüşlərini onların əsərlərindən dəlillər gətirməklə diqqətə çatdırır, dəyərləndirir. Bir məqamı vurğulamaq yerinə düşərdi ki, N.Cabbarlı mühacirətin ədəbiyyatşünaslıq irsinin aktuallığını itirmədiyini və bu gün də mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etməklə kifayətlənmiş, bu fikri həm də əsaslandırır.

Tədqiqatçı 1950-60-cı illər mühacirət ədəbiyyatşünaslığından bəhs edərkən Süleyman Təkinər yaradıcılığına xüsusi diqqət yetirir. Bu da təsadüfi və səbəbsiz deyil. O, əminliklə bildirir ki, mühacir ədəbiyyatşünaslar içərisində 1950-60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi ilə müntəzəm məşğul olan yeganə mütəxəssis məhz S.Təkinər olmuşdur. N.Cabbarlı S.Təkinərin Rəsul Rza, Xəlil Rza, Məmməd Rahim, Qabil kimi şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı obyektiv mülahizələrini yüksək dəyərləndirir və təqdir edir. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun hazırladığı

«Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi»nin I cildi barədə S.Təkinərin yazdığı resenziyaya diqqəti çəkən N.Cabbarlı bu rəydə müəllifin həm tənqid, həm də təqdir etdiyi məqamlardan bəhs edir: S.Təkinər kitabda bir tərəfdən, bəzi milli ədəbiyyat nümayəndələrinin irticaçı adlandırılmasını tənqid edir, digər tərəfdən, həmin əsərin bütün qüsurlara rəğmən böyük boşluğu doldurduğunu və nəşrin önəmli ədəbi hadisə olduğunu nəzərə çatdırır.

N.Cabbarlının «mühacirət elmi fikrinin sovet dövrü ədəbiyyatına münasibətdə orijinal və əhəmiyyətli cəhətlərlə yanaşı, mübahisəli məqamlar da yox deyildir»-qənaəti ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. Təqdirəlayiqdir ki, tədqiqatçı əsərində hər iki məqamı kifayət qədər işıqlandıra, dəyərləndirə bilmişdir.

«Məhəmmədhüseyn Şəhriyar mühacirət ədəbi tənqidində» adlı bölümə N.Cabbarlı M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Cəfəroğlu kimi görkəmli xadimlərin irsinə istinad edərək, XX əsr Azərbaycan poeziyasının parlaq simalarından olan M.Şəhriyarın yaradıcılığına mühacirət ədəbiyyatşünaslığının münasibətini araşdırır. Əlbəttə, hər bir azərbaycanlı, xüsusən mühacirətdə yaşamağa məhkum olan soydaşımız üçün Şəhriyar poeziyasının dili doğmadır, əzizdir. M.Ə.Rəsulzadə də «Ədəbi bir hadisə» adlı məqaləsində şairin «Heydərbabaya salam» poemasının gücünü, qüdrətini şairin dil sənətkarlığında görür. N.Cabbarlı da bu fikirlə razılaşıb və tənqidçinin Şəhriyar poeziyası ilə bağlı elmi-nəzəri qənaətləri daha da zənginləşdirən mövqeyini təqdir edir.

M.Ə.Rəsulzadənin «Ədəbi bir hadisə» adlı yazısından sonra diqqəti prof. Ə.Cəfəroğlunun «Şair Şəhriyar» məqaləsinə yönəldən N.Cabbarlı bu qənaətə gəlir ki, M.Ə.Rəsulzadənin və Ə.Cəfəroğlunun şairin sənətinə milli və ümumbəşəri dəyərlər kontekstində verdikləri bu qiymət çağdaş şəhriyarşünaslıq üçün yalnız ədəbi-tarixi fakt kimi deyil, nəzəri-metodoloji baxımdan da əhəmiyyətlidir.

Monaqrafiyanın «Mühacirət poeziyasına mühacir baxışı» bölümündə tədqiqatçı Mirzə Bala Məhəmmədzadənin «Əli Usta və şeirləri» məqaləsi ,

«İstiqlal uğrunda» şeirlər məcmuəsinə yazdığı müqəddimə , həmin müqəddimənin bəzi ixtisar və əlavələrlə Gültəkinin «Buzlu cəhənnəm» kitabında verilmiş variantı, prof. Əhməd Cəfəroğlunun «Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi» əsəri, İstanbuldakı «Azərbaycan nəşriyyat yurdu»nun hazırladığı «Qurtuluş yollarında» şeirlər məcmuəsinin müqəddiməsi , Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsəri və digər mənbələr əsasında mühacirət poeziyası ilə bağlı mühacir qələm sahiblərinin eimi- nəzəri mülahizələrini təhlil edir, dəyərləndirir və bu qənaətə gəlir ki, Azərbaycan mühacirət poeziyasının (və bütövlükdə ədəbiyyatının) təşəkkülü, inkişafı, məfkurəvi yönü, bədii-estetik dəyəri barədə həmin müəlliflərin araşdırmaları bu gün də kimi əhəmiyyətlidir.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq, bəyan edirik ki, N.Cabbarlının «Mühacirət və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri» monoqrafiyası dəyərli tədqiqat əsəridir və onun nəşri məqsədəuyğundur.

Allahverdi Məhərrəm oğlu Məmmədlinin 10.01.01 – «Azərbaycan ədəbiyyatı» ixtisası üzrə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbində «Azərbaycançılıq» mövzusunda yazdığı dissertasiyaya

R Ə Y

Azərbaycan ədəbi-mədəni, mətbu və ictimai fikir tarixində misilsiz rol oynamış «Molla Nəsrəddin» jurnalının vaxtı ilə yalnız Azərbaycanda yox, eləcə də çar Rusiyasının digər əyalətlərində, həmçinin İran və Türkiyədə, hətta Amerika, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Çin, Finlandiya və başqa ölkələrdə də abunəçilərinin olması, hazırda isə bu jurnal dəstinin Paris, Kembriç, Ankara, İstanbul, Tehran, Helsinki və sair şəhərlərin kitabxanalarında mühafizə edilməsi və bu gün də eyni maraqla vərəqlənməsi, müətlə olunması mətbu orqanın necə böyük əhatə dairəsinə və təsir gücünə qadir olduğuna və əbədiyaşarlılıq qüdrətinə dəlalət edir. Türk-islam

dünyasında satirik mətbuatın əsasını qoymuş «Molla Nəsrəddin»in təsiri ilə Bakıda («Bəhlul», «Zənbur», «Mirat», «Kəlniyyət», «Məzəli», «Tuti», «Babayi-Əmir»), İrəvanda («Ləklək»), Orenburqda («Qarçıqa», «Çökuc»), Kazanda («Yasen», «Yalt-yult»), Həştərxanda («Tup»), Təbrizdə («Azərbaycan»), Rəştdə («Nəsimi-Şimal»), Tehrandə («Suri İsrəfil»), İstanbulda («Qaragöz», «Xoca Nəsrəddin») satirik jurnallar çıxmış, molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinə xas üslubda yazan bütöv bir nəsil ərsəyə gəlmiş, Şərq xalqlarının tarixində və taleyində əbədi iz qoymuş, milli şüurun, milli özünüdərkini, milli mənlik hissinin formalaşmasına xidmət etmək kimi müqəddəs missiyanı yerinə yetirmişlər. Məsələn burasındadır ki, «Molla Nəsrəddin» jurnalı və məktəbi 100 il əvvəl olduğu kimi aktuallığını və əhəmiyyətini bu gün də itirməmişdir. Hərçənd ki, dil pəhləvanları bəzən Mirzə Cəlilə, «Molla Nəsrəddin» məktəbinə də hücum etməkdən belə çəkinmir, onların mövcud problemlərə qarşı mübarizə metodunu bəyənir, bu üslubu «epiqonçuluq», «təkrarçılıq» adlandırırlar. KİV-də, xüsusilə bir sıra elektron qəzetlərdə bəzi üzdeñirəq tənqidçilər müasir dövrdə kitab, qəzet oxumağın əhəmiyyətinin «Molla Nəsrəddinsayağı» vurğulanmasını dilə gətirilməsini, teatrın önəminin qabardılmasını, bir sözlə, cəhalətə, geriliyə qarşı bu metodla mübarizə aparılmasını «yüz il bundan əvvəlin tərənələri» adlandırır və epiqonçuluq hesab edirlər. Halbuki, oxumağa, təhsilə, tərəqqiyə dəvət dünən olduğu kimi bu gün də aktualdır, sabah da aktual olaraq qalacaqdır və bu dəvətin «Molla Nəsrəddinsayağı» üslubda həyata keçirilməsi qəbahət yox, fərasət və istedad göstəricisi sayılmalıdır. Cəmiyyətimizdə hələ də ətirli və ütülü paltarlarda, rəngbərəng qalstuklarda, avropasayağı libaslarda gəzən çox sayda danabaşın, Novruzəlilərin, usta Zeynalların, Qurbanəlibəylərin, Məmməd həsənlərin olduğunu da dediklərimizə əlavə etsək, fikrimiz tam aydın olar.

Maraqlı və həm də təəccüblü odur ki, kimi özünü təsdiq və təbliğ etmək naminə «Molla Nəsrəddin» məktəbinə hücum edir, kimi isə öz çirkin əməlini ört-basdır etmək və özünə bəraət qazandırmaq üçün «Molla Nəsrəddin»ə sığınır. Əkrəm

Əylisli ya hələ dərk etmir, ya da özünü o yerə qoymur, guya anlamır ki, onun yazdıqları Azərbaycan millətinə xəyanətdən, nifrətdən xəbər verir, Mirzə Cəlil irsi ilə Azərbaycan xalqına məhəbbətin və xidmətin ən parlaq təzahürü və nümunələrindəndir. Yeri gəlmişkən, Əkrəm Əylislinin dildə Mirzə Cəlil ənənələrini yaşadan sənətkarlardan biri kimi dissertasiyada adı çəkilməsi (səh.62) çox təəssüf doğurur.

Mən bilərəkdən «Molla Nəsrəddin» jurnalı və ədəbi məktəbi, onun aktuallığı haqqında bir qədər ətraflı bəhs etdim və yaxşı ki, 30 ildən də çox müddətdə yaradıcılığını izlədiyim istedadlı həmkarım Allahverdi Məmmədli dissertasiya üçün bu mövzunu seçmişdir. Fədakar tədqiqatçının bu addımı diqqətçəkici və təqdirəlayiqdir. Dərhal da vurğulamaq istərdim ki, A.Məmmədli elmi-tədqiqat işində qarşısına qoyduğu vəzifənin öhdəsindən peşəkarlıqla gəlmiş, araşdırması ilə molla-nəsrəddinşünaslığa dəyərli töhfə vermişdir.

Dissertasiya «Giriş»dən, «Azərbaycançılıq və molla-nəsrəddinçilik», «Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi və azərbaycançılığın yeni mərhələsi», «Azərbaycançılıq «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin əsas yaradıcılarının fəaliyyəti kontekstində», «Yeni molla-nəsrəddinçi qüvvələr və azərbaycançılıq» adlı 4 fəsildən, «Nəticə» və «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın strukturu elmi-tədqiqat işinin dolğun, sanballı, əhatəli işlənməsi üçün münasibdir və fundamental araşdırmaya xidmət edir.

Tanınmış tədqiqatçı A.Məmmədli «Giriş»də tutarlı və təkzibolunmaz dəlillərlə mövzunun aktuallığını əsaslandırılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini aydın müddəalarla bəyan etmiş, problemin araşdırılması tarixini işıqlandırmış və mövcud vəziyyətini göstərmiş, tədqiqatın elmi yeniliyini diqqətə çatdırmış, metodoloji əsaslarını göstərmiş, dissertasiyanın nəzəri və təcrübi əhəmiyyətindən, aprobeşiyasından bəhs etmiş, elmi-tədqiqat işinin quruluşu haqqında məlumat vermişdir.

«Azərbaycançılıq və molla-nəsrəddinçilik» adlı I fəsildə müəllif azərbaycançılığın əsas prinsiplərindən, onun ictimai və elmi-ədəbi fikirdə təzahüründən, bu təlimin mahiyyətindən, yaranması və inkişaf mərhələlərindən kifayət qədər geniş bəhs etmişdir.

«Molla Nəsrəddin» məktəbini azərbaycançılığın inkişafında yeni mərhələ” adlandıran tədqiqatçı mövcud araşdırmalara, zəngin məxəzlərə istinad edərək, bu məktəbin əsas xüsusiyyətlərini, ideya və yaradıcılıq metodlarını sistemli, ardıcıl şəkildə diqqətə çatdırır, daha sonra azərbaycançılıq ideyasının intişarında və inkişafında müstəsna rol oynayan «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşri yollarından söz açır (II fəsil).

«Azərbaycançılıq «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin əsas yaradıcılarının fəaliyyəti kontekstində» adlı III fəsildə A.Məmmədli başda Mirzə Cəlil olmaqla, azərbaycançılıq ideyalarının daşıyıcılarının, «Molla Nəsrəddin» məktəbinin yaradıcılarının – Mirzə Ələkbər Sabir, Ömər Faiq Nemanzadə, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Məmməd Səid Ordubadi, Üzeyir Hacıbəyli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, Bayraməli Abbaszadə kimi görkəmli sənətkarların irsində azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasına xidmət edən nümunələri təhlil edir, dəyərləndirir.

Dissertasiyanın IV – «Yeni molla-nəsrəddinçi qüvvələr və azərbaycançılıq» adlanan fəslində isə müəllif molla-nəsrəddinçilərin bir qədər sonrakı nümayəndələrindən (Əli Razi Şamçızadə, Mirzə Məhəmməd Hatif Axundov, Məşədi Həbib Zeynalov, Mirzə Əsgərzadə, Əli Məhzun Rəhimov, Məmmədəli Nasir Hacı Məhəmmədzadə, Nuşirəvan Kərimov) söhbət açır, eyni zamanda «Molla Nəsrəddin» jurnalında azərbaycançılıq ideyalarının əks etdirilməsində təsviri sənətin imkanları haqqında jurnalda dərc olunmuş rəsmlərdən konkret nümunələrə əsaslanaraq fikir və mülahizələrini irəli sürür.

«Nəticə»də tədqiqatçı «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin azərbaycançılıq problemi ilə əlaqədar araşdırmaları zamanı əldə etdiyi qənaətlərini ümumiləşdirir və konkret tezislər şəklində diqqətə çatdırır. Tamamilə haqlı olaraq, bu ədəbi məktəblə özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş azərbaycançılıq mövzusunun bu gün də aktual və əhəmiyyətli olduğunu, bu ideyanın müstəqilliyimizin möhkəmlənməsinə, milli-mənəvi dəyərlərin daha da zənginləşməsinə, özünü təsdiqə xidmət etdiyini vurğulayır.

Problemin aktuallığı, dissertasiyanın məzmunu, strukturu, elmi-tədqiqat işinin əhəmiyyəti və müsbət xüsusiyyətləri, özünə xas məziyyətləri barədə fikrimizi yekunlaşdırsaq, bu qənaətə gəlmək olar ki, A.Məmmədli öz axtarışları ilə ədəbiyyatşünaslıq irsimizin maraqlı bir səhifəsinə, sahəsinə – molla nəsrəddinşünaslığa diqqətçəkən bir imza etmişdir. Bununla belə, sahə mütəxəssislərinin və tədqiqatçının diqqətini elmi-tədqiqat işində bir sıra iradlara əsas verən mülahizələrə, mübahisə doğuracaq bəzi , müddəalara , məqamlara yönəltmək istərdim.

1. Müəllifin mülahizələri bəzən öz-özünü inkar, təkzib təəssüratı yaradır. O, haqlı olaraq Cəlil Məmmədquluzadənin «Şərqi-Rus»da böyük təcrübə qazandığını, istedadlı jurnalist kimi formalaşdığını qeyd etdikdən (səh.30, I abzas) sonra , «Molla Nəsrəddin» jurnalına rəhbərlik dövrünə və Cəlil Məmmədquluzadənin jurnalı yaratdığı vaxt 37 yaşlı olduğuna işarə vuraraq yazır ki, o, 25 ilin publisistika çərçivəsində (? – kursiv bizimdir) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində silinməz cığırılar açdı (səh.40-41, V abzas). Əlbəttə, artıq müəllifin özünün də yuxarıda qeyd etdiyi kimi, özünü istedadlı yazıçı kimi təsdiq etmiş C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığını bu çərçivə daxilində dəyərləndirmək doğru deyildir. Dediklərimizi, elə tədqiqatçının 30-cu səhifədə yazdıqlarını özü də təsdiq edir: «Cəlil Məmmədquluzadə ilk gündən ədəbi mühitdə azərbaycançılıq ideologiyasının banisi kimi çıxış edərək vətənin, dilin, millətin tərəqqi etməsini, dünyada tanınmasını və sayılmasını əsas məqsədinə çevirmişdi» (səh.96, II abzas).

2. Mirzə Cəlil elə dühadır ki, onun yaradıcılığının dəbdəbəli sözlərlə şişirdilməsinə, müxtəlif ibarələr və ifadələrlə bəzədilməsinə qətiyyəən ehtiyac yoxdur. Əsərdə o, bəzən istiqlal mücahidi (dövlət müstəqilliyinin mübarizi kimi) təqdim olunur. Müəllif hətta «Cəlil Məmmədquluzadənin milli dövlətçilik haqqındakı gizli saxladığı arzuları» (səh.125, II abzas) olduğu barədə də yazır.

3. Fikir və mühakimələrin təkrarı hallarına təsadüf edilir (səh.41, V abzas, səh.44, III abzas, səh.67, III, V abzas, səh.96, II abzas). Bəzən isə sitatlar da təkrarlanır (səh.43, V abzas, səh.185, VI abzas). «Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi və Azərbaycançılığın yeni mərhələsi» adlı fəslin «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin əsas xüsusiyyətləri» bölməsində molla nəsrəddinçilərin bu istiqamətdəki fəaliyyətindən bəhs edən A.Məmmədli sonrakı fəsildə də bu məktəbin hər bir nümayəndəsinin fəaliyyətini ayrılıqda işıqlandırır ki, bu da müəyyən pərakəndəlik yaradır. Məs., o, 77-78-ci səhifələrdə də M.Sabirdən bəhs edir, 139-150-ci səhifələrdə də.

4. Müəllif qənaətlərində bəzən qəti fikir söyləməkdə, münasibət bildirməkdə tərəddüd edir. A.Məmmədli bir tərəfdən mövcud tədqiqatlara istinadən, eyni zamanda özünün axtarışlarına əsasən «Molla Nəsrəddin»in Təbriz nömrələrindən mühacir nəşr kimi haqlı olaraq bəhs etsə də, digər tərəfdən prof. Alxan Məmmədovun «vətəndən vətənə mühacirət olmaz» fikrinə hörmətlə yanaşdığını qeyd edir.

5. «Molla Nəsrəddin» jurnalının tədqiqatçılarının əməyi və irsinə hörmətlə, həssaslıqla və diqqətlə yanaşır, onların axtarışlarını yüksək dəyərləndirir, yeri gəldikcə həmin müəlliflərin əsərlərinə istinad edir və nədənsə, həmin sırada sahənin öyrənilməsində müstəsna xidməti olan t.e.d. Ataxan Paşayevin adını belə çəkmir. A.Paşayevin nəşrə hazırladığı və redaktoru olduğu «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşri tarixindən» adlı sənədlər məcmuəsi (Bakı, «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2000, 354 səh.) və «Molla Nəsrəddin»: dostları, düşmənləri» (Bakı, «Çaşıoğlu»

nəşriyyatı, 2010, 146 səh.) kitabı heç şübhəsiz ki, molla-nəsrəddinşünaslığın ən dəyərli nümunələrindəndir.

Qeyd olunan bütün iradlar islah edilə bilən və nəzərə alınması arzu olunandır, eyni zamanda bildirirəm ki, elmi-tədqiqat işinin kamilliyinə, sanbalına xələl gətirmir. Odur ki, dissertasiyanın müasir tələblərə cavab verdiyini nəzərə alaraq, Allahverdi Məmmədlini iddialı olduğu filologiya elmləri doktoru adına tamamilə layiq görürəm.

Aynur Əli qızı Nəsirovanın “Televiziya məlumatının məzmunu və
strukturu səmərəlilik amili kimi” mövzusunda 5720.01 – jurnalistika -
filologiya ixtisası üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün
yazdığı dissertasiyanın avtoreferatına

R Ə Y

Ölkəmizdə kütləvi kommunikasiyanın - texniki vasitələrin köməyi ilə təşkilatlanmış xarakter daşıyan nəhəng sosial qrupların ünsiyyətinin mövcud durumu elmi-tədqiqat işinin aktual, eyni zamanda əhəmiyyətli, maraqlı mövzuya həsr olunduğunu söyləməyə əsas verir: televiziya verilişlərinin, informasiya proqramlarının formatları qloballaşma şəraitində daha tez dəyişikliyə məruz qalır və təəssüf ki, bu yeniliklər bəzi hallarda hətta müstəqil dövlətimizin maraqlarına zidd olur, milli-mənəvi dəyərlərin aşınmasına, böyüməkdə olan nəslin yabançı, yad təsirlərə düşməsinə səbəb olur. Avtoreferatda mövzunun aktuallığından bəhs edərkən A. Nəsirova haqlı olaraq yazır ki, çağdaş zamanımızda kommunikasiya modellərinin araşdırılması, müqayisəli təhlili və istənilən teleinformasiyanın çatdırılmasında maksimum effektivliyə nail olunması son dərəcə vacibdir və aktualdır (səh.5).

Müəllif avtoreferatda tədqiqatın predmeti, məqsəd və vəzifələri , elmi yeniliyi, nəzəri- praktik əhəmiyyəti, elmi işin nəzəri və metodoloji əsası, aprobeasiyası, strukturu , habelə dissertasiya mövzusu ilə bağlı çıxışları- elmi konfranslarda məruzələri və nəşrlər haqqında yığcam, lakin kifayət qədər dolğun məlumat verə bilmişdir.

Tədqiqatın əsas məzmunu da müasir tələblər səviyyəsində təqdim edilmişdir: dissertasiyanın «Giriş»i , “ Telekommunikasiya aktının mövcud model –sxemlərinin təhlili” , “Televiziya məlumatının məzmunu və strukturu kommunikasiya silsiləsinin əsas komponentləri kimi” , “ Televiziya məlumatının səmərəsinin yüksəlməsinə məzmun və strukturun təsiri” adlı fəsillərin məzmunu tezislərlə yetərinə işıqlandırılmış, elmi nəticələrin müddəaları və praktik tövsiyələr konkret müddəalarla diqqətə çatdırılmışdır. Bir sözlə , avtoreferat dissertasiya barədə kifayət qədər zəngin məlumat verir.

Avtoreferatda dissertasiya mövzusunə dair müəllifin ölkə və xarici nəşrlərdə çap olunmuş məqalələrinin siyahısı , elmi-tədqiqat işinin rus və ingilis dillərində xülasəsi mövcud tələblər səviyyəsində , peşəkarlıqla hazırlanmışdır.

Avtoreferat ümumən həm məzmun, həm tərtibat-quruluş, həm də üslub baxımından dissertasiyanın sanbalı, müəllifin isə səriştəsi və istedadı barədə kifayət qədər yaxşı təəssürat yaradır. Bununla belə, avtoreferatda bir sıra məqamlar var ki, onları nəzərə çatdırmağı və həmin iradların gələcəkdə müəllif tərəfindən nəzərə alınmasını və islah edilməsini istərdik:

- bəzən müəllifin fikri aydın olsa da, o , mülahizə və mühakimələrini ağır, çətin cümlələrlə- yerinə düşməyən sözlərlə ifadə edir. Məs; “Teletamaşaçıların böyük bir qismi televiziyanı ciddi analitik informasiya mənbəyi kimi yox, istirahət və əyləncə aləti kimi qəbul edir” (Səh.21) . Əlbəttə, burada oxucu da , müəllif də söhbətin əşyadan , alətdən, televizordan yox , televiziyanı getdiyini yaxşı bilir. Yenə həmin səhifədə oxuyuruq:” “ Bu səbəbdən də , yadda qalan informasiya da ,

qeyr-ixtiyari olaraq yaddaşa həkk olunur”. “Yadda qalan”la “yaddaşa həkk olunan”ın arasında nə fərq var ki?! Yaxud, bu sözlərin yerini dəyişsək, mənə dəyişərmə?

- bir sıra hallarda tədqiqatçının qənaətləri anlaşılmaz olur, yaxud onlar bir-birini bir- birini təkzib edir: Misal üçün: ”Məlumatlarda tanınmış şəxslər barədə bol informasiya yadda saxlamaları yaxşılaşdırıla bilər, eyni zamanda o hadisələrdən bəhs edən informasiyanın yadda qalmasını zəiflədir” (səh.22). Əvvəla, burada “məlumatlarda” sözü artıqdır, “bol” əvəzinə “geniş” işlənməsi məqsəduyğundur. Digər tərəfdən isə, mürəkkəb cümlənin birinci hissəsində irəli sürülən fikir cümlənin ikinci hissəsində deyilən mühakimə ilə daban –dabana ziddir. Başqa bir misal: “ Əgər informasiyanın mövzusu mücərrədirsə, o zaman onun yadda qalması üçün məlumata yeni təsvir daxil etmək məsləhətdir” (səh.23) . Bəlkə informasiya müccərəd ola bilər, amma “informasiyanın mövzusu”-deyiriksə, o halda mücərrədlik qalmır.

Avtoreferatdan aldığı təəssürata əsasən bildirirəm ki, göstərilən iradlar əsərin ciddiliyinə, elmi-nəzəri, təcrübi dəyərinə qətiyyənlə xələl gətirmir. Odur ki, Aynur Əli qızı Nəsirovanın dissertasiyasını uğurlu tədqiqat işi, ona yazılmış avtoreferatı isə dissertasiyanın aynası hesab edir və müəllifi iddiasında olduğu fəlsəfə doktoru adına tamamilə layiq hesab edirəm.

Fidan Nizaməddin qızı Abdurəhmanovanın “Müasir Azərbaycan poeziyasında psixologizm” mövzusunda 10.01.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı ixtisası üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün yazdığı dissertasiyanın avtoreferatına

R Ə Y

Bir tərəfdən planeti cənginə almış təbii fəlakətlər - amansız sunami və zəlzələlər, dağıdıcı fırtına və qasırğa, aramsız əriyən nəhəng buz dağları, digər tərəfdən də elə bil ki, özünə qənim kəsilmiş bəşər övladının yaşadığı evi (Yer kürəsini!) on dəfə yox, yüz dəfələrlə məhv etməyə yetəcək dəhşətli silah-sursat arsenalını, anbarını, gündən-günə genişləndirməsi, Qarabağ və Fələstində, İraqda və Əfqanıstanda, Suriyada və Tunisdə... insan qanına susamış ermənilər və erməni xislətlilərin vəhşiliyinin getdikcə artması poeziyanı, ümumiyyətlə, ədəbi-mədəni-mənəvi dəyərləri sanki unutturmuşdur. Lakin istedadlı tədqiqatçı Fidan Abdurəhmanovanın poeziyada psixologizm mövzusunda qələmə aldığı dissertasiyanın avtoreferatını vərəqləyəndə, görkəmli söz ustalarının əsərləri haqqında yazılanları, onların tanış irsindən məharətlə seçilmiş sitatları təkrar oxuyanda insan ümidlənir və daş dövrünün yarıçılpaq, ibtidai insanların ürək çırpıntıları və göz yaşları ilə elm-texnikanın son nailiyyətləri ilə “zirehlənmiş”, “daşlaşmış” müasirlərimizin qəlb sızıltıları, göz yaşları və həmin məqamda psixoloji halı arasında məsafə və fərq yox olur.

Rəyə giriş qeyri-ənənəvi, bir qədər emosional dildə və daha çox publisistik üslubda qələmə alınsa da, elə bilərəm ki, mövzunun aktuallığını qabartmaq üçün yararlıdır. Yeri gəlmişkən xüsusilə vurğulamaq məqamıdır ki, dissertant avtoreferatda elmi-tədqiqat işinin bütün istiqamətləri üzrə, o cümlədən mövzunun aktuallığı ilə bağlı tam, əhatəli təəssürat yaratmağa nail olmuşdur. Diqqətçəkən məqamlardan biri, bəlkə də elə birincisi odur ki, müəllif dissertasiya haqqında fikirlərini çox yığcam, lakin aydın, səlis şəkildə ifadə etmiş, ümumiləşdirmələr uğurla aparılmış, qənaətlər, tezislər məharətlə təqdim olunmuşdur.

Avtoreferat dissertasiya mövzusunun obyektı, problemləri, işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd, vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti, metodları, aprobeasiyası, nəhayət, elmi-tədqiqat işinin quruluşu barədə kifayət qədər zəngin məlumat verir. Burada tədqiqatın əsas məzmunu qısaca, lakin qənaətbəxş şəkildə nəzərə çatdırılır. Elmi-tədqiqat işinin “Lirik poeziyada şair “mən”i və poetik

özünüifadə”, “Lirik qəhrəmanın psixoloji aləmi” adlı fəsilləri haqqında söz açan müəllif klassik və müasir poeziya nümunələrində psixologizmin bədii-fəlsəfi, lirik-romantik təcəssümünü, təzahürünü diqqətə çatdırmaq, dəyərləndirmək üçün mövcud tədqiqatlardan bəhrələnməklə yanaşı, yeni və maraqlı mülahizələrlə sahənin elmi-nəzəri irsini zənginləşdirməyə səy göstərmiş və istəyinə nail olmuşdur.

Avtoreferatdan məlum olur ki:

- elmi-tədqiqat işində nəzəri fikirdə bu vaxta qədər araşdırma predmeti olmamış bir çox problemlər nəzərdən keçirilmiş, müasir Azərbaycan poeziyasının ən kamil poetik nümunələri əsasında lirik şeirdə psixologizmin bədii-fəlsəfi inikası aşkara çıxarılmış, təhlil edilmiş, dəyərləndirilmişdir;

- Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə lirikada psixologizm mövzusu monoqrafiya səviyyəsində öyrənilmişdir;

- toxunulan problem ilk dəfə sinfi, siyasi, partiyalı münasibətdən, sovet rejim və kommunist ideologiyasından uzaq metodologiya ilə istiqlal məfkurəsinə müvafiq yeni üsulla tədqiqata cəlb olunmuşdur;

- hər bir fəslin nəticələri sıralanaraq ayrıca tesiz şəkildə diqqətə çatdırılmışdır;

- dissertasiyada son dövrün ən yaxşı poeziya nümunələri mövzu və üslub baxımından tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Avtoreferat ümumən həm məzmun, həm tərtibat-quruluş, həm də üslub baxımından dissertasiyanın sanbalı, müəllifin isə səriştəsi və istedadı barədə kifayət qədər yaxşı təəssürat yaradır. Bununla belə avtoreferatda bir sıra məqamlar var ki, onları nəzərə çatdırmağı və həmin iradların gələcəkdə müəllif tərəfindən nəzərə alınmasını və islah edilməsini istərdik:

- avtoreferatda diqqəti çəkə biləcək qədər orfoqrafiya qüsurları var, yalnız birinci səhifənin ikinci abzasında getmiş hərf səhvlərini göstərməklə kifayətlənirik. Burada Allah – Alah, kitablarda – kitablada, oxunan – onun və s. kimi yazılmışdır;

- bəzən müəllifin fikri aydın olsa da, mülahizə və mühakimələrini ağır, çətin cümlələrlə ifadə edir. Məs; 19-cu səhifənin 7-ci abzasında oxuyuruq: “Lirik şeirin sözləri olmasa mahnı görünməz”;

- avtoreferatdan məlum olmur ki, dissertasiyada Azərbaycan poeziyasının böyük və qüdrətli parçası, şifahi-ədəbi nümunələrdə (o cümlədən müasir dövrdə), yaxud seirimizin mühüm və maraqlı hissəsi – mühacirət poeziyasında, və ya müharibə dövrü (1941-1945) nəzmində psixologizm araşdırılmışdır, yoxsa yox?! İnkaredilməzdir ki, diqqəti yönəltdiyimiz həmin irs psixologizmin vacib, parlaq nümunələri ilə zəngindir.

- Füzuli, Nəsimi, S.Ə.Şirvani, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Cəfər Cabbarlı yaradıcılığından qaynaqlanan, qidalanan və həmin təməl üzərində çiçəklənən müasir Azərbaycan poeziyasında psixologizm mövzusunda bəhs edərkən fikrimizcə, klassiklərin irsinə də birinci fəsildə ümumi nəzər salınması elmi-tədqiqat işinə sanbal gətirərdi.

Avtoreferatdan aldığım təəssürata əsasən bildirirəm ki, göstərilən iradlar əsərin kamilliyinə, elmi-nəzəri, təcrübi dəyərinə qətiyyənlə xələl gətirmir. Odur ki, Fidan Abdurəhmanovanın dissertasiyasını uğurlu tədqiqat əsəri hesab edir və müəllifi iddiasında olduğu fəlsəfə doktoru adına tamamilə layiq hesab edirəm.

Elnur Allahverdi oğlu Niftəliyevin 5720.01- jurnalistika ixtisası- filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinin almaq üçün “Azərbaycanda siyasi

jurnalistikanın təşəkkülü və inkişaf mərhələləri” mövzusunda yazdığı
dissertasiyaya rəsmi opponent

rəyi

Müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğunun indiki mərhələsində milli, ədəbi-mədəni irsimizin , adət-ənənələrimizin müasir tələblər baxımından öyrənilməsi, dəyərləndirilməsi , yaşadılması, daha da zənginləşdirilməsi, gələcək nəsillərə çatdırılması xüsusi ilə böyük məsuliyyət və fədakarlıq tələb edir. Artıq dünyanı bürüyən , qarşısızalmaz bir prosesə çevrilən qloballaşma prosesi bir tərəfdən tərəqqiyə təkan verirsə , digər tərəfdən də xalqların mədəni mənliliyinə açıq meydan oxuyur, milli dəyərlərin qəniminə çevrilir. Qlobal təzyiqlərə davam gətirmək milli dövlətlərin daha çox sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni səviyyələrindən asılıdır. Milli inkişaf nə qədər yüksək olarsa, qloballaşma xalqa bir o qədər fayda gətirər, yad təsirlərdən ,qərəzli təzyiqlərdən az itki ilə ötüşər, dünyada gedən mürəkkəb siyasi proseslərdə daha fəal iştirak edər. Odur ki, milli dövlətçiliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi, iqtisadi müstəqilliyin təmin olunması, demokratiyanın daim inkişaf etdirilməsi və milli –mədəni sərvətimizə dogma münasibət bəslənilməsi dövrün zəruri şərtləridir

Qloballaşmanın ayrı-ayrı lokal mədəniyyətlərlə, yerli adət-ənənə, milli mentalitet, milli dəyərlərlə münasibətləri haqqında çox danışılsa da , onun bilavasitə KİV-lə qarşılıqlı münasibətləri çox vaxt diqqətdən kənar saxlanılır. Halbuki, mədəni özünəməxsusluğun deformasiyası qorxusunu yaşayan cəmiyyətdə mətbuat , xüsusi ilə onun siyasi publisistika sahəsi bir növ qloballaşmanın mümkün olan mədəni təhdidlərindən və təcavüzündən ən etibarlı müdafiəçisi ola bilər. Bu mənada gənc və istedadlı tədqiqatçı Elnur Niftəliyevin siyasi jurnalistikanın təşəkkül və inkişaf mərhələlərinin , siyasi jurnalistikanın keçdiyi şanlı, şərəfli, həm də məhrumiyyətli, zəngin , eyni zamanda ziddiyyətlərlə dolu yolunun, milli dövlətçiliyə xidmət edən yaradıcılıq sferasının ənənələrinin

araşdırılmasına, dəyərləndirilməsinə həsr edilmiş dissertasiyasını təqdir edir və düşünürəm ki, səd-sərhəd tanımayan qlobalaşma burulğanında ölkəyə nüfuz etmiş müxtəlif siyasi hərəkatların, ideoloji axın və cərəyanların, dini təriqətlərin, təmayüllərin Azərbaycanda bərqərar olmuş demokratik, münbit mühitdən sui-istifadə edərək öz murdar və məkrli niyyətlərinin həyata keçirilməsinin qarşısının alınmasında da bu qəbildən olan elmi-nəzəri ədəbiyyatın rolu, yeri, faydası böyükdür.

Dissertasiya “Giriş”dən, “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının inkişaf mərhələləri”, “Azərbaycan mətbuatında ideya- siyasi prinsiplər”, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə siyasi jurnalistika”, “Nəticə” və “İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı”ndan ibarətdir. “Giriş”də müəllif mövzunun aktuallığını, siyasi jurnalistikanın tədqiqatının günün tələbi olduğuna dair mülahizələrini tutarlı arqumentlərlə əsaslandırır, müasir şəraitdə jurnalistikanın, o cümlədən siyasi jurnalistikanın keçdiyi yolu, təcrübə və ənənələrini öyrənməyin, ondan bəhrələnməyin çox gərəkli olduğunu vurğulayır, qeyd edir ki, siyasi jurnalistikanın tədqiqi, həm də bütövlükdə Azərbaycan mətbuat tarixinin, onun nümayəndələrinin həyat və yaradıcılıq yolunun daha dərinlən öyrənilməsinə təsir göstərir. Tədqiqatçı haqlı olaraq bu qənaətdədir ki, keçilmiş yolun öyrənilməsi, dəyərləndirilməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsinə, demokratik dəyərlərin tam bərqərar olmasına, cəmiyyətdə sabit mühitin yaradılmasına, müstəqillik ideyasının, ideallarının hər kəsin siyasi əqidəsinə, amalına hakim kəsilməsinə xidmət etməlidir. “Giriş” də araşdırmaçı həmçinin, elmi-tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrini konkret müddəalarla diqqətə çatdıraraq, əsərin elmi yeniliyini vurğulamış, dissertasiyanın praktik əhəmiyyətini, eləcə də aprobasiyasını bəyan etmiş, tədqiqatın obyektini və predmetindən, işin metodoloji və nəzəri əsaslarından, istifadə etdiyi məxəzlərdən yetərincə bəhs etmiş, mövzunun tədqiq tarixi və öyrənilməsi vəziyyətini açıqlamış, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat vermişdir.

Elmi- tədqiqat işinin “ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının inkişaf mərhələləri” adlanan I fəslə iki yarım səhifəlik ibarətdir: “Azərbaycanda liberal, qanun və qeyri- qanun mətbuat” və “ Mətbuatda söz azadlığı və liberalizm”. Azərbaycanı liberal, qanun və qeyri- qanun mətbuat tarixinə qıscaca nəzər salan müəllif XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı mövcud ictimai-siyasi mənzərəni işıqlandırır, mətbuatın durumundan bəhs edir, xalq xadimlərinin, qələm əhlinin , maarifçi- publisistlərin milli şüurun dirçəldilməsi, kütlənin siyasi fəallığının artırılması istiqamətindəki fədakar nəşri fəaliyyətini təhlil edir, dəyərləndirir. Milli mətbu orqanların təsisatından sonra M. Ə Rəsulzadənin təbirincə desək, Qafqazda siyasi, ictimai və milli bir fikir təşəkkül edirdi. Bununla yanaşı çar üsul-idarəsinin anti- milli siyasəti, qəzet-jurnallar üzərində qatı sensor nəzarəti, habelə bir sıra köhnə, dar düşüncəli din xadimləri mətbuatın fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdırır, cəmiyyətin ,təhsilin ,elmin , siyasi fikrin tərəqqisinə əngəl törədirdi. Milli mənlük şüurunun formalaşmasında, ümummilli vəzifələrin təbliğində , dünyada baş verən mühüm siyasi hadisələrin işıqlandırılmasında, millətin siyasi baxımdan maariflənməsində mətbuatın rolunu dərinləndirən , qiymətləndirən dövrünün xalq xadimləri söz azadlığı uğrunda fəal mübarizə aparırdı. Tədqiqatçı I fəslin “Mətbuatda söz azadlığı və liberalizm “ yarım səhifəsində bu barədə danışarkən Ə. Hüseynzadə, M. Ə. Rəsulzadə, Ə. Ağaoğlu irsindən məharətlə istifadə etmiş , qənaətlərini sitatlarla əsaslandırılmışdır.

Dissertasiyanın “Azərbaycan mətbuatında ideya- siyasi prinsiplər” adlanan II fəslində E. Niftəliyev Azərbaycan mətbuatında siyasi jurnalistikanın və publisistikanın təşəkkülü, mollanəsrəddinçilərin və füyuzatçıların təmsalında publisistikada ideyalar mübarizəsi, ümummilli ideyaların formalaşmasında jurnalistikanın rolu ilə bağlı problemləri təhlil müstəvisinə çəkir. Təqdirəlayiqdir ki, bu zaman tədqiqatçı mövcud elmi- nəzəri materiallardan, xüsusən sovet dövrü araşdırmalarından kor-koranə yox, yaradıcı şəkildə, mənbələrə tənqidi

yanaşmaqla yerli yerində istifadə edir , irəli sürdüyü mülahizə və fikirləri əsaslandırmaq, qənaətlərini daha dolğun çatdırmaq üçün publisistik nümunələrdən sitatları uğurla seçir və təhlil edir. Bunun nəticəsində tədqiqatçı M. F. Axundovla başlayan N. Vəzirov, Y.V. Çəmənzəminli, C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyli, C. Hacıbəyli, M. S. Ordubadi, Ə. Haqverdiyev, Ə.Qəmküsar, M. Ə. Möcüz kimi sənətkarlarla davam etdirilən döyüşkən publisistikanın milli özünüdərk prosesinin güclənməsindəki mühüm rolunu, eləcə də mollanəsrəddinçilərin və füyuzatçıların timsalında publisistikada ideyalar mübarizəsini uğurla açıb göstərə bilmişdir.

Elmi-tədqiqat işinin III fəslə "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə siyasi jurnalistika" adlanır və "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ictimai-siyasi, mədəni mühit və mətbuat", "Mətbuatda demokratik cəmiyyət quruculuğu və Azərbaycanın siyasi müstəqilliyi" kimi yarımşərtlövhələri özündə ehtiva edir. Müəllif bu fikrində haqlıdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideya-siyasi, ideoloji bazası əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş xadimlərin irsində və milli mətbuat orqanlarında formalaşmışdı : "Demək olar ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının hamısı milli mətbuatımızın liderləri idilər:M.Ə. Rəsulzadə, Ə. Topçubaşov, Ə. Ağaoğlu, Ü. Hacıbəyli, N. Yusifbəyli, C. Hacıbəyli... Azərbaycanda XX əsrdə milli vicdanı və mənəviyyəti ifadə edən adlar və imzalar həm də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini ürəkdən alqışlayanlar idi: M. Hadi, F. Köçərli, Ə. Haqverdiyev, Ə. Cavad, S. S. Axundov, R. Əfəndizadə, M. T. Sidqi, S. M. Qənizadə, A. Divanbəyoğlu, E. Sultan, S. Mümtaz, H. Minasazov , H. Vəzirov, Y. Vəzir, C. Cabbarlı." (səh. 93). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mətbuatının təsnifatını və xarakteristikasını verən araşdırmaçı siyasi publisistikanın parlaq nümunələrindən sitatlar gətirərək dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini işıqlandırmış, demokratik cəmiyyət quruculuğunda mətbuatın mühüm roluna diqqəti çəkmiş, toxunulan problemlə bağlı maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürmüş, qənaətlərini bölüşmüşdür.

«Nəticə»də dissertant araşdırmanı yekunlaşdırır, elmi-nəzəri qənaətlərini ümumiləşdirir, eyni zamanda tədqiqat prosesinin məhsulu kimi formalaşan təkliflərini irəli sürür. Elmi-tədqiqat işinin nəticələri araşdırmaçının konkret müddəalarında öz təzahürünü tapmışdır. Bu müddəalar- E. Niftəliyevin siyasi jurnalistikanın təşəkkülü və inkişaf mərhələləri ilə bağlı tədqiqatının nəticələri onu deməyə əsas verir ki, bu problemin həqiqətən çox aktualdır, əhəmiyyətlidir və müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğuna töhfə vermək istəyən publisistlər siyasi jurnalistikanın ənənələrini öyrənməli, mənimsəməli və ondan bəhrələnməlidir.

Elmi-tədqiqat işinin qeyd olunan müsbət cəhətləri ilə yanaşı bir sıra nöqsanları da var ki, həmin məqamlara da diqqət yetirməyi vacib hesab edirik:

1. Elmi- tədqiqat işində siyasi jurnalistikanın təşəkkülü, inkişaf mərhələləri, publisistikanın , ümumiyyətlə , mətbuatın cəmiyyət həyatında oynadığı yer və rol kifayət qədər əsalı, ətraflı işıqlandırılsa da və bu zaman fakt və sitatlardan yetərincə istifadə edilsə də, fikrimizcə, siyasi jurnalistikanın dil-üslub , sənətkarlıq məsələləri bir qədər kölgədə qalmışdır. Bu problemin dissertasiyada səthi yox, sistemli şəkildə işlənməsi tədqiqat işini daha dolğun, daha sanballı edərdi.
2. XIX əsr milli mətbuatı “Əkinçi”, XX əsr Azərbaycan mətbuatı “Şərqi-rus”la başlayır. H. Zərdabi “ Kəşkül”-ün bağlandığı dövrdən -1891-ci ildən “Şərqi –rus”un açıldığı dövrdək olan müddəti “ qaranlıq dövr” adlandırmışdır. 12 illik fasilədən sonra – 1903- ci ildə "Şərqi – rus" həm inqilabi mübarizənin qızıdığı, həm də mürtəce hakim təbəqələrin təzyiqinin artdığı bir zamanda buraxılmağa başladı. Dissertasiyada siyasi jurnalistikanın rüşeymlərinin formalaşdığı “Şərqi-rus”un və onun mühərrirlərinin publisistik irsinin diqqətdən kənar qalması təəssüf doğurur.
3. Dissertasiyada rast gəlinən bəzi cümlələr elmi üsluba qismən xələl gətirir. Məs:” Lakin H. Zərdabi hər bir hərəkəti ilə xalqı milli oyanışa çağırırdı”

(səh.14) . Üzeyir Hacıbəyli irsinin zənginliyindən bəhs edərkən müəllif lirik-poetik ifadə tərzinə üstünlük verir: ” Hər dəfə bu xəzinəyə daxil olarkən neçə-neçə sirli aləmlə rastlaşırsan. Hər dəfə yeni fikirlər sənə bəlli olur bu sehrlı aləmdə” (səh.114).

Qeyd olunan iradlar islah edilə bilən və nəzərə alınması arzu olunandır, eyni zamanda bildirirəm ki, elmi-tədqiqat işinin kamilliyinə, sanbalına xələl gətirmir. Odur ki, dissertasiyanın müasir tələblərə cavab verdiyini nəzərə alaraq, Elnur Niftəliyevi iddialı olduğu filologiya üzrə fəlsəfə doktoru adına tamamilə layiq görürəm.

Rəhilə Rəsul qızı Kəsəmənlinin 5720.01 – jurnalistika ixtisası - filologiya ixtisası üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almaq üçün “Klassik Azərbaycan publisistikasının müasirlik prinsipləri” mövzusunda yazdığı dissertasiyaya rəsmi
opponent

rəyi

İctimai-siyasi, elmi, fəlsəfi, ədəbi-mədəni dəyərləri özündə əks etdirən, yaşadan və nəsildən-nəsilə ötürən publisistika bir yaradıcılıq sahəsi kimi geniş anlayışdır və ideyasına, mövzusunə, məzmununa, məqsədinə, tərzinə, təyinatına, eləcə də dilinə, üslubuna görə çoxşaxəli, çoxplanlıdır. Bədii publisistika bu sırada özünəməxsus yer tutur və yaranma tarixi, kütləviliyi, ictimai rəyə təsir gücü, predmeti, funksiyası, dilinin canlı, obrazlı, ehtiraslı, fikir, hiss, həyəcan və hadisələri ifadə qüdrəti, problemə nüfuz imkanlarının genişliyi, nəhayət, fakta, sənədə münasibəti ilə həm jurnalistikanın digər janrlarından, həm də

bellestrikadan fərqlənir. Publisistikanın keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salsaq, Azərbaycan cəmiyyətinin tarixi inkişaf mərhələlərində publisistikada baş verən forma, məzmun dəyişikliyinə şahidi olarıq.

Mübariz ruhlu, döyüşkən, qəlbə və beyinlərə hakim kəsilən, müasir anlamda qəbul etdiyimiz publisistikanın rüşeymlərini Xaqani Şirvani, M.Füzuli, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani yaradıcılığında, hətta şifahi ədəbi nümunələrdə – dastan, nağıl, aşiq şeiri, ağı və bayatılarda axtaran bir sıra müəlliflərlə mübahisəyə girişmədən, publisistikaya yeni ruh, yeni nəfəs verən, onu cəmiyyətin yüksək tribunasına çevirən M.F.Axundzadə olduğunu qeyd edirik. Məhz bundan sonra, xüsusi ilə Həsən bəy Zərdabi tərəfindən ilk milli mətbu orqanı yarandıqdan - «Əkinçi» qəzeti (1875-1877) fəaliyyətə başladıqdan sonra publisistika həm forma, həm də məzmun baxımından yeni keyfiyyətlər əxz etdi, obrazlı desək, mühitin nəbzi onunla vurmağa başladı. Sahənin ilk və fundamental tədqiqatçılarından biri prof.Famil Mehdi özünün «Bədii publisistika» əsərində («Maarif» nəşriyyatı. Bakı, 1982) bu janrın inkişafını şərtləndirən amillər, cəmiyyət həyatında onun yeri, rolu barədə kifayət qədər ətraflı bəhs etmişdir.

Mirzə Fətəli Axundov və Həsən bəy Zərdabinin ideya, yaradıcılıq və əqidə, amal estafetini qəbul edən maarifpərvər və demokratik ziyalıların yeni dəstəsi – N.Vəzirov, Əsgərağa Gorani, E.Sultanov, M.Sidqi, F.Köçərli, T.Bayraməlibəyov, S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, R.Əfəndiyev və bu kimi qələm sahibləri dövrün tələbinə və ruhuna uyğun əsərləri ilə inkişafın buxovuna çevrilmiş mövhumatı, cəhaləti, biganəliyi, fanatizmi tənqid edir, eyni zamanda cəmiyyət üzvlərini elmə, təhsilə, mədəniyyətə dəvət edirdilər.

M.Şahtaxtılı, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyli qardaşları, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Haşım bəy Vəzirov kimi istedadlı ziyalılar XX əsrin əvvəllərində buraxılan «Şərqi

Rus», «Həyat», «Füyuzat», «İrşad», «Molla Nəsrəddin» və s. kimi qəzet və jurnallarda mətbuat tarixinin ən parlaq səhifələrini yazdılar, publisistikamızın ən gözəl, klassik nümunələrini yaratdılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) publisistikanın başlıca mövzusu istiqlalın qorunub saxlanması, milli dövlət quruculuğu, müxtəlif sahələrdə aparılan islahatlar, məkrli erməni-bolşevik birliyinin və erməni vandalizminin ifşası idi.

Azərbaycan publisistikası tarixində sovet dövrü maraqlı, zəngin, ziddiyyətli məqamları ilə xarakterizə olunur. Rejim və ideologiyanın tələbləri, söz, mətbuat azadlığının olmaması, senzuranın qadağaları publisistlərin yaradıcılıq fəaliyyətini məhdudlaşdırmış, əsərlərə forma və məzmun baxımından müəyyən oxşarlıq gətirmişdir. Ümumi mənzərə belə idi. Lakin bütün maneələrə baxmayaraq, sovet dövründə də həm mövzu, həm sənətkarlıq baxımından diqqətçəkən və təqdirəlayiq nümunələr də çoxdur. M.S.Ordubadı, Seyid Hüseyn, İlyas Əfəndiyev, Mirzə İbrahimov, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Qulam Məmmədli, Mir Cəlal, Bəxtiyar Vahabzadə, Sabit Rəhman, Əbülhəsən, Osman Sarıvəlli, Süleyman Vəliyev, Yusif Şirvan, Əvəz Sadıq, Əbil Yusifovun publisistikası həm məzmun, həm də sənətkarlıq baxımından örnək ola bilər.

Azərbaycan publisistikası xəzinəsi zəngin olduğu qədər də əhəmiyyətlidir və onun araşdırılması da eyni dərəcədə aktualdır. Təəssüf ki, cəmiyyət həyatının güzgüsü və salnaməsi olan publisistika, onun tarixi, inkişaf mərhələləri və meylləri, toxunduğu problemlər, sənətkarlıq məsələləri əsaslı şəkildə hələ də araşdırılmamışdır. Ayrı-ayrı publisistlərin irsinə xüsusi tədqiqatların həsr edildiyini, Azərbaycan elmi-nəzəri fikrində publisistikanın bir çox aspektlərinin, xüsusi ilə bədii publisistikanın nəzəri əsaslarının fundamental şəkildə fil.e.d.prof.Famil Mehdi tərəfindən araşdırıldığını vurğulayan istedadlı, tanınmış

tədqiqatçı-publisist, professor Cahangir Məmmədli haqlı olaraq yazır: «Bütün bunlarla belə, publisistika – intellektual yaradıcılığın mürəkkəb bir sahəsi hələ daha dərinə və hərtərəfli tədqiqat tələb edir» (Cahangir Məmmədli. Jurnalistikaya giriş. Bakı Universitetinin nəşriyyatı, Bakı, 2001). Doğrudan da, publisistikanın, xüsusi ilə onun elmi-nəzəri əsaslarının müasir tələblər baxımından işlənməsi, eləcə də Azərbaycan mətbuat tarixində silinməz iz buraxmış görkəmli publisistlərin irsinin tədqiqi son dərəcə vacibdir. Bu baxımdan təcrübəli tədqiqatçı və səriştəli pedaqoq Rəhilə Kəsəmənlinin yuxarıda adı çəkilən dissertasiyasını klassik Azərbaycan publisistikasının müasirlik prinsiplərinin araşdırılmasında uğurlu addım hesab etmək olar.

Elmi-tədqiqat işi “Giriş”dən, “Klassik publisistikanın yaradıcılıq xüsusiyyətləri”, “Klassik publisistik irsin müasirliliyini şərtləndirən amillər”, “Azərbaycan publisistikasında irs-varislik əlaqələri” adlı 3 fəsildən, “Nəticə”dən və “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” siyahısından ibarətdir.

Araşdırmaçı tədqiqat əsərinin “Giriş”ində mövzunun aktuallığını kifayət qədər dəlillərlə əsaslandırmış, qeyd etmişdir ki, toxunulan problemlə bağlı əsərlər yazılsa da, tədqiqatlar aparılsa da, problem yetərincə öyrənilməmişdir. Doğrudan da, mövzunun araşdırılması yeni yanaşma tərzini, yeni baxış tələb edir. Tədqiqatçı «Giriş»də həmçinin elmi-tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrini konkret müddəalarla bəyan etmiş, tədqiqatın elmi yeniliyini vurğulamış, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyətindən ətraflı söz açmış, tədqiqatın predmetindən, metodlarından, istifadə etdiyi məxəzlərdən bəhs etmiş, dissertasiyanın quruluşunu diqqətə çatdırmışdır.

“Azərbaycan klassik publisistikasının ictimai xarakteri”, “Azərbaycan klassik publisistikasının mövzu dairəsi”, “Klassik publisistikada milli azadlıq problemləri və onun müasir dövrü” kimi yarımşərtlövhələri özündə birləşdirən “Klassik publisistikanın yaradıcılıq xüsusiyyətləri” adlı I fəsildə müəllif M. C. Məmmədquluzadə, Ə. Haqverdiyev, Ü. Hacıbəyli, Ə. Hüseynzadə, F. Köçərli, H.

Vəzirov, Y. V. Çəmənzəminli, M. S. Ordubadi M.Ə.Rəsulzadə, Ö. F.Nemanzadə kimi Azərbaycan publisistlərinin yaradıcılığına istinad edərək , bu yaradıcılıq sahəsinin cəmiyyət həyatındakı yerini, rolunu müəyyənləşdirməyə və milli azadlıq problemlərini bu kontekstdən təhlil etməyə , dəyərləndirməyə çalışmış və istəyinə nail olmuşdur.

II fəsildə tədqiqatçı klassik publisistikanı müasir dövrdə aktuallaşdıran siyasi, ictimai, sosial şəraiti xarakterizə edir, klassik publisistik nümunələrin əhəmiyyətini göstərir və həmin irsin yenidən nəşri zərurətindən bəhs edir. Araşdırmaçı təkrar nəşrlərin və publisistik irsin tədqiqatının əhəmiyyətindən danışarkən haqlı olaraq bu qənaətə gəlir: "Müasir müstəqillik dövründə bu istiqamətdə aparılan tədqiqat işləri və nəşr nümunələri ona görə mühüm ictimai-mədəni dəyər daşıyır ki, onlar vasitəsi ilə ümummilli tarixi yaddaş mənzərəsini daha aydın işıqlandırmaq , xalqı özünə və dünyaya tanımaq mümkündür."(səh.93).

III fəsildə tədqiqatçı publisistikada çox mühüm bir problemə irs-varislik əlaqələrinə toxunur: klassik irsin sənətkarlıq ənənələrini araşdırır, müasir publisistik nümunələri sələflər-xələflər münasibətləri kontekstində təhlil müstəvisinə çəkir və dəyərləndirir.

«Nəticə»də tədqiqatçı araşdırmaları zamanı əldə etdiyi qənaətlərini ümumiləşdirir və təqdirəlayiqdir ki, qənaətlərini konkret tezislər şəklində diqqətə çatdırır. Fikrimizcə, həmin müddəalar, həm də yeni axtarışlar üçün istiqamətverici rol oynaya bilər.

Elmi-tədqiqat işinin qeyd olunan müsbət cəhətləri ilə yanaşı bir sıra nöqsanları da var ki, həmin məqamlara da diqqət yetirməyi vacib hesab edirik:

1. Doğrudur, tədqiqatçı əvvəlcədən qeyd edir ki," dissertasiyada daha çox məktəb səviyyəsinə yüksələn publisistlərin yaradıcılığına müraciət edilmiş" (səh.6), " Molla Nəsrədinçi" və " Füyuzatçı" jurnalistlərin yaradıcılıq nümunələri

diqqət mərkəzində olmuşdur (səh.7). Lakin elmi- tədqiqat əsərinin adını, mövzusunun nəzərə alsaq, bu çərçivə, bu məhdudiyət qüsurludur, problemlə bağlı irəli sürülən elmi-nəzəri qənaətlərin də dolğunluğuna qismən də olsa, kölgə salır. Fikrimizcə, dissertasiyada klassik publisistikanın ilk kamil və ən parlaq nümunəsi İsmayıl bəy Qutqaşının “Səfərnəmə” əsərinin adının belə çəkilməməsinə heç cür haqq qazandırmaq olmaz.

2. Tədqiqatın elmi yeniliyi ilə bağlı bəzi müddəalarla, xüsusən “Giriş”dəki “indiyədək publisistika nəzəriyyəsi bu növ yaradıcılığın yalnız yarandığı dövr üçün aktual olması fikri təkzib edilir”, “klassik publisistikada ... ilk dəfə milli azadlıq hərəkatına bağlı mövzular obyektiv təhlil edilir” (səh.9) kimi iddialarla razılaşmaq ən azı insafsızlıq olardı.

3. Bir sıra hallarda müəllif öz-özünü təkzib edir.”...indiyə qədərki elmi ədəbiyyatın heç birində publisistikanın klassik xarakterə malik olması barədə fikir deyilməyib” və özünün “ bu tədqiqatda “klassik publisistika” anlayışını tətbiq etdiyini” yazan araşdırmaçı (səh.11), dərhal da qeyd edir ki, professor C. Məmmədli “klassik publisistika” anlayışını ilk dəfə elmi dövriyyəyə gətirmişdir (səh.12).

Beləliklə, göstərilən iradların nəzərə alınmasını arzu və islahını mümkün hesab edirik. Fikrimizcə, qeyd olunan qüsurlar elmi tədqiqat işinin ümumi dəyərinə, sanbalına xələl gətirmir. Əsərin müasir tələblərə cavab verdiyini, eyni zamanda elmi - tədqiqat işinin aktuallığını və əhəmiyyətini nəzərə alaraq , dissertant Rəhilə Rəsul qızı Kəsəmənlini göstərilən ixtisas üzrə fəlsəfə doktoru adını almağa tamamilə layiq görürəm.

Ofelya Surxay qızı Müslümovanın “Alman və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında tipoloji oxşarlıqlar” (1900-1945-ci illər) mövzusunda 5716.01, 5718.01 – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyasına oponent

RƏYİ

Hələ sovet dövründə rejimin və kommunist ideologiyasının müəyyən etdiyi çərçivədə və həddə Azərbaycan ədəbiyyatının dünya xalqlarının ədəbiyyatları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin tədqiqi, ədəbi əlaqələrin müxtəlif aspektlərdən araşdırılması sahəsində təqdirəlayiq addımlar atılmışdı və cəsarətlə demək olar ki, bu istiqamətdə görülən işlər, toplanan təcrübə müəyyən ənənələrin formalaşmasına da zəmin olmuşdu. Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ədəbi əlaqələrin daha geniş diapozonda tədqiqi imkanları yarandı. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılması ədəbi əlaqələrin tədqiqinə yeni çalarlar gətirdi və qürbətdə ərsəyə gələn ədəbi irsin mövzusu, ideya-istiqaməti, sənətkarlıq problemlərinin eyni taleli ədəbiyyatlarla qarşılıqlı, tipoloji oxşarlıqlar aspektində öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığın müasir problemlərindən biri kimi intişar etdi. Bu baxımdan Alman və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında tipoloji oxşarlıqların müqayisəli təhlili, tədqiqi dəyərləndirilməsə də böyük maraq doğurur.

Etiraf edilməlidir ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün tamamilə yeni olan bu istiqamətdə hələlik ilk addımlar atılır və kifayət qədər boşluq vardır. Tədqiqatçı Ofelya Müslümovanın “Alman və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında tipoloji oxşarlıqlar” (1900-1945-ci illər) adlı dissertasiyası həm hər iki xalqın mühacirət

irsinin müqayisəli tədqiqi nöqteyi-nəzərindən, həm də ümumən mühacirət ədəbiyyatının çərçivəsini, özəlliklərini, spesifikasını dəyərləndirmək baxımından diqqət çəkir. 1900-1945-ci illərdə “Alman və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətləri”, “Alman və Azərbaycan mühacir ədəbiyyatında tipoloji cəhətlər” adlı iki fəsildən, “Nəticə” və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarət elmi-tədqiqat işinin “Giriş”ində dissertant mövzunun aktuallığını kifayət qədər tutarlı dəlillərlə əsaslandırılmışdır, müəllifin təbirincə desək, problemə müraciətin “dövrün özünün diqtəsindən ictimai-siyasi durumundan irəli gəldiyini vurğulamış, mövzunun tədqiqi tarixinə qısaca nəzər salmış, tədqiqatın obyektini, məqsədi və vəzifəsini izah etmiş, əsərin elmi yeniliyini göstərmiş, nəzəri-təcrübi əhəmiyyətindən söz açmış, işin aprobasiyası və dissertasiyanın strukturu barəsində məlumat vermişdir.

Dissertasiyanın “1900-1945-ci illərdə “Alman və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətləri” adlı birinci fəslində müəllif yeni dövr alman mühacirət ədəbiyyatının formalaşmasından, alman mühacirət ədəbiyyatında faşizmin iflasından və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının təşəkkülündən bəhs edir.

Yeni dövr alman mühacirət ədəbiyyatının yaranmasına səbəb olan tarixi təbədüllətləri, ölkədəki ağır ictimai-siyasi mühiti və digər amilləri sadalayan tədqiqatçı bu ədəbi irsin ideyasını, başlıca amalını, konkret nümunələrə istinad edərək çatdırmağa çalışır və istəyinə nail olur. Alman mühacir yazıçı, şair və publisistlərin yaradıcılığına xas xüsusiyyətlərin – mülahizələrin, mövcud rejimə və ideologiyaya – faşizm kabusuna, onun antibəşəri və irticaçı mahiyyətinə qarşı barışmazlığın alman mühacir ədəbiyyatının səciyyəvi göstəricisi kimi təqdim edən araşdırmaçı bu qənaətə gəlir ki, mühacir yazıçılar əsərləri ilə “insanların diqqətini ölüm və qan qoxuyan rejimlərə qarşı yönəldir, həyəcan təbili çalırdı”. Faşist ideologiyası, Hitler rejimi alman mühacirət ədəbiyyatının yaranmasına əsas oldu. Sovet rejimi, kommunist ideologiyası Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının

təşəkkülünə zəmin yaratdı. Tədqiqatçı formaca fərqli, lakin mahiyyət etibarilə eyni olan rejim və ideologiyalara qarşı barışmaz mövqedə dayanan alman və Azərbaycan mühacirət ədəbi nümunələri arasında paralellər aparır və bu nəticəyə gəlir ki, hər iki xalqa mənsub mühacir yazıçıların “əsas məqsədi dünyanı faşizm və bolşevizm taunundan xilas etmək olmuşdur”.

Təqdirəlayiqdir ki, O.Müslümova mühacirət ədəbi nümunələrini birləşdirən ümumi cəhətlərlə yanaşı, onları fərqləndirən xüsusiyyətləri də ayırd etmiş və ümumi düşməni faşizm olan müxtəlif təmayüllərə mənsub yazıçıların fəlsəfi, siyasi, ideoloji, estetik baxışlarını nəzərə alaraq əsərlərini təhlil etmiş və dəyərləndirmişdir.

Alman mühacirət ədəbiyyatının coğrafiyası çox genişdir: Fələstindən Meksikaya, Fransadan ABŞ-a, Hollandiyadan Rusiyaya, Avstryadan İngiltərəyə, Polşadan İsveçrəyə qədər səpələnmiş alman mühacir ədəbiyyatının nümayəndələri alman ədəbiyyatı xəzinəsinə böyük töhfələr vermişlər.

Yeni dövr Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının təşəkkülündən bəhs edən O.Müslümova bu irsin yaranması mərhələsinə nəzər salır, mühacirət ədəbiyyatının tanınmış simalarının – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Fuad Əmircan, Nağı Şeyxzamanlı, Abay Dağlı, Yusif Vəzir Cəmənəminli, Ceyhun Hacıbəyli, Almas İldırım və başqa qələm sahiblərinin əsərlərini təhlil edir, bədii-estetik ideya-siyasi baxımdan dəyərləndirir. Alman mühacirət ədəbiyyatı nümunələri ilə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı arasında müqayisələr aparan tədqiqatçı haqlı olaraq bu qənaətə gəlir ki, hər iki ədəbiyyatın əsas mövzusu Vətən və onun istiqlalıdır.

Dissertasiyanın “Alman və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında tipoloji cəhətlər” adlı II fəslində tədqiqatçı Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı nümayəndələrinin, xüsusilə legion ədəbiyyatı yaradıcılarının əsərlərinə istinad edərək mühacirət ədəbi nümunələrini həm ideya, məzmun, həm sənətkarlıq

baxımından araşdırır, dəyərləndirir. Dissertasiyanın əvvəlki fəslində olduğu kimi O.Müslümova Alman və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatına xas olan ümumi cəhətləri konkret nümunələrlə diqqətə çatdırır, eyni zamanda onları fərqləndirən məziyyətləri də vurğulayır. Bir sıra alman mühacir ədiblər faşizmi lənətləsələr də, bolşevik ideyalarına heyran olduqlarının gizlətmir və ona Moskvanın ulduzlu məddahlarına qoşularaq onu tərənnüm edirdilər.

Tədqiqatçının gəldiyi nəticə isə doğru və qənaətbəxşdir: “Bütün uğurlu və uğursuz cəhətləri, yalnışlıqları ilə yanaşı, alman mühacir ədəbiyyatının nümayəndələri alman xalqına, bütövlükdə isə bəşəriyyətə dərin sevgi hissi ilə yazıb-yaratmış, öz xalqlarının vicdanı olmaq hissiyyatını həyata keçirməyə çalışmışdılar... alman mühacir ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri uzun on illər boyu faşizm dairələri üçün demokratiya və azadlığın qatı, dönməz eyni zamanda qorxunc mücahidləri xalq üçün isə gizli bir iftixar mənbəyi idi”.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində araşdırmaçı O.Müslümova elmi işini yekunlaşdırır, elmi-nəzəri qənaətlərini ümumiləşdirir, eyni zamanda tədqiqat prosesinin məhsulu kimi formalaşan mülahizələrini irəli sürür.

Dissertasiyanı uğurlu elmi-tədqiqat işi hesab etsək də, əsərdə bir sıra islah, vacib və mümkün olan nöqsanlar var ki, onları diqqətə çatdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

1.İstər alman, istər Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının sənətkarlıq problemlərinin sistemli ardıcıl və sistemli araşdırmaq məqsədi ilə ədəbiyyatın inkişaf mərhələlərinin təsnifatının verilməsi və bu prinsipə uyğun ədəbi irsin təhlil edilməsi, dəyərləndirilməsi daha effektiv olardı. Yaxud müəllif Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ilk mərhələsi kimi 1909-1910-cu illər göstərir (səh. 100).

2.Elmi-tədqiqat işində Azərbaycan mühacirətşünaslığı və mövcud vəziyyəti ilə bağlı dissertantın irəli sürdüyü mülahizələr bir sıra hallarda mübahisə doğurur.

Təəsüf ki, dissertasiyada mühacirət ədəbiyyatı ilə bağlı mülahizələr irəli sürülərkən bəzən elmi mənbələrə yox, daha çox informativ xarakterli məqalələrə istinad edilir.

3.Elmi-tədqiqat işində bəzən üslub, orfoqrafik nöqsanlara təsadüf edilir.

4.Bəzi mənbələrə istinadda yalnışlıqlara yol verilir. Məsələn, Almas İldırımın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının prezidentinin Sərəncamından sitat gətirilir, lakin mənbə düzgün göstərilir (səh.102).

5.İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı mövcud tələblərə uyğun tərtib edilməsi arzu olunandır.

Beləliklə, göstərilən bütün iradların nəzərə alınması və islahı arzu olunur, hesab edirik ki, qeyd olunan qüsurlar elmi tədqiqat işinin ümumi dəyərinə xələl gətirmir. Toxunulan problemin gələcəkdə müəllif tərəfindən daha dərinlən işlənəcəyinə ümid edərək əsəri müasir tələblərə cavab verən elmi-tədqiqat işi hesab edir və dissertant Ofelya Surxay qızı Müslümovanı göstərilən ixtisaslar üzrə fəlsəfə doktoru adını almağa tamamilə layiq görürəm.

Təranə Əbülfəz qızı Aslanovanın «Mirzə Bala Məmmədzadənin ədəbi-elmi yaradıcılığı» mövzusunda 571.01 – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyasına opponet

R Ə Y İ

İndiki dövrdə milli-mənəvi sərvətimizin, o cümlədən mühacirət irsinin müasir tələblər baxımından araşdırılması, dəyərləndirilməsi, təbliği son dərəcə aktual və əhəmiyyətlidir. Xalqımızın tarixində, taleyində silinməz iz qoymuş, türk-islam dünyasında ilk demokratik respublikaya – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə, onun liderlərinə, istiqlal mücahidlərinin ideya və əməllərinə sovet rejimi və kommunist ideologiyası kölgə salmağa çalışmış, düşmən münasibət bəsləmiş, hər vasitə ilə milli dövləti və onun qurucularını unutturmağa cəhd göstərmişdir. Nəticədə Xalq Cümhuriyyətinə aparan mücadilə yolu, Xalq Cümhuriyyətinin elanı, eləcə də bolşeviklərin Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirməsi faktları tamamilə təhrif olunmuş tərzdə təqdim edilmiş, Xalq Cümhuriyyətinin timsalında «quldur dövlət», onun liderlərinin timsalında «düşmən» obrazları yaradılmışdır. Yenidən müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan üçün bu tarixi ədalətsizliyin aradan qaldırılması, dövlət quruculuğu və ideoloji prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi baxımından zəruridir. Digər tərəfdənsə, qloballaşma şəraitində milli-mənəvi dəyərlərin deqradasiyası təhlükəsinə qarşı mübarizədə örnək tarixi şəxsiyyətlər, onların irsi cəmiyyətin arxalandığı, qidalandığı, istinad etdiyi tükənməz güc və mənbədir. Bu mənada tədqiqatçı T.Aslanovanın istiqlal mücahidi, istedadlı yazıçı-publisist Mirzə Bala Məmməd zadənin ədəbi-elmi yaradıcılığına həsr olunmuş dissertasiyası sanballı əsər kimi diqqəti çəkir və mirzə bala məmməd zadəşünaslığa layiqli töfhədir.

«M.B.Məmməd zadənin ictimai və publisistik fəaliyyəti», «M.B.Məmməd zadənin ədəbiyyatşünaslıq irsi», «M.B.Məmməd zadənin bədii yaradıcılığı» adlı 3 fəsil 8 bölmədən ibarət dissertasiyanın «Giriş» hissəsində tədqiqatçı mövzunun aktuallığını – mühacirət irsinin, o cümlədən M.B.Məmməd zadə yaradıcılığının araşdırılması zərurətini tutarlı arqumentlərlə əsaslandırılmış, elmi-tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrini konkret müddəalarla diqqətə çatdırmış, tədqiqatın elmi yeniliyini vurğulamış, dissertasiyanın praktik

əhəmiyyətini, eləcə də aprobasiyasını bəyan etmiş, tədqiqatın obyektini və predmetindən, işin metodoloji və nəzəri əsaslarından, istifadə etdiyi məxəzlərdən yetərinə bəhs etmiş, mövzunun tədqiq tarixi və öyrənilməsi vəziyyətini açıqlamış, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat vermişdir.

Dissertasiyanın «M.B.Məmmədşadəninin ictimai və publisistik fəaliyyəti» adlı I fəsildə T.Aslanova ədibin həyat yolunu izləyir, ilk yaradıcılığına nəzər salır, mühacirət dövrü publisistikasının problemlərini təhlil edir, dəyərləndirir. Diqqətçəkicidir ki, tədqiqatçı toxunduğu temaları dövrün ictimai-siyasi, mədəni və mətbu həyatında baş verən dəyişikliklər kontekstində araşdırır. Bu da, müəllifə daha obyektiv mühakimələr yürütməyə, inandırıcı və düzgün qənaətlərə gəlməyə yardım edir.

Dissertasiyada M.B.Məmmədşadəninin Bakı, İran, Türkiyə, Polşa həyatı və onunla paralel yaradıcılığı xronoloji cəhətdən uğurla, ardıcıl izlənilir ki, bu da istiqlal mücahidinin, istedadlı qələm sahibinin həm tərcümeyi-halı, həm də irsi haqqında daha geniş və aydın təsəvvür yaradır. M.B.Məmmədşadə öz yaradıcılığında Azərbaycan milli təfəkkür tərzini və məfkurəsinin formalaşması və inkişafında mühüm xidmətləri olan maarifçi xadimlərinin – M.F.Axundovun, H.Zərdabinin, eləcə də Cəmaləddin Əfqaninin və bütün türklərin tərcümanı İsmayıl bəy Qaspiralının tarixi roluna geniş yer ayırmışdır. Təqdirəlayiqdir ki, tədqiqatçı bu mövzunu kifayət qədər ön plana çəkmiş və problemi ətraflı təhlil etmişdir.

Elmi-tədqiqat işinin «M.B.Məmmədşadəninin ədəbiyyatşünaslıq irsi» adlı II fəsildə araşdırmaçı Mirzə Balanın klassik ədəbiyyat, folklor irsi, mətbuat tarixi, eləcə də türkologiya sahəsində qələmə aldığı materialları təhlil edir. Dissertant M.B.Məmmədşadə yaradıcılığında mühüm yer tutan bu qəbildən olan əsərlərə dərinləndirən nüfuz edən bilmiş, onların ideya, məzmun yükünü lazımınca dəyərləndirmişdir. Son nəfəsinədək Azərbaycan istiqlalı uğrunda ideoloji mücadilə aparan M.B.Məmmədşadəninin milli qələm sahibləri – Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad kimi söz sahiblərinin irsinə müraciət etməsi,

tədqiqatçının da problemə bu kontekstdən yanaşması təbiidir, təqdirəlayiqdir və azadlıq aşıqlərini birləşdirən ortağ dəyərlərin üzə çıxarılmasına, dəyərləndirilməsinə məharətlə xidmət edir.

Adı çəkilən fəsildə M.B.Məmmədžadənin bugün də aktuallığını və əhəmiyyətini zərrəcə itirməyən İslam Ensiklopediyasında dərc olunmuş məqalələri, eləcə də mətbuat tarixi və xadimləri haqqında materiallarının araşdırılması ayrıca qeyd olunmalıdır. Mətbuat tariximizin az qala 50 illik salnaməsini yazmış M.B.Məmmədžadənin xidməti dissertasiyada yüksək qiymətləndirilir, onun ayrı-ayrı mətbu orqanların nəşri, nəşirləri, mühərrirləri, proqramları, ideyası, istiqaməti barədə mülahizələri nəzərdən keçirilir, təhlil olunur. T.Asanova qeyd edir ki, Mirzə Bala 22-23 yaşlarında yazdığı bu əsəri ilə özünü artıq milli düşüncə sahibi, tarixi-ədəbi prosesləri məfkurəçi kimi təhlil etməyi bacaran bir tədqiqatçı kimi təsdiq edir. Tədqiqatçının M.B.Məmmədžadənin İslam Ensiklopediyasında dərc olunmuş məqalələri barədə bu qənaəti ilə razılaşmamaq mümkün deyil: «...sanbalına və elmi əhəmiyyətinə görə alimin ümumtürk folkloru, etimologiyası və etnoqrafiyası ilə bağlı əsərləri son dərəcə böyük əhəmiyyət daşıyır və milliyyətçilik xəzinəmizin incilərindəndir».

«Mirzə Bala Məmmədžadənin bədii yaradıcılığı» adlı III fəsildə ədibin dram yaradıcılığından və hekayələrindən bəhs olunur. Tədqiqatçı T.Asanova bu qənaətində haqlıdır ki, M.B.Məmmədžadə bədii yaradıcılığa mühacirətəqədərki dövrdə daha çox meyl göstərmiş, mühacirət dövründə isə qələmini publisistikada daha çox işlətməmişdir. Bu, əlbəttə, anlaşılındır və Mirzə Balanın istiqlal uğrunda ideoloji mücahid kimi fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

M.B.Məmmədžadənin Ədirnə uğrunda Türkiyə-Bolqarıstan savaşından bəhs edən «Ənvər bəy və yaxud Kamil paşa kabinəsi» dramının və «Bakı uğrunda müharibə» pyesinin mətni əldə olmadığından müəyyən mənbələrdə olan məlumatlara əsasən tədqiqatçı haqlı olaraq ehtiyatlı mülahizələr irəli sürməklə kifayətlənir.

Ədibin ilk mətbu bədii əsəri olan «Əksinqilabçılar»ı, eləcə də «Vətən qaldı», «On dəfə öldürülən», «32-lərin dastanı» hekayələrini təhlil etməzdən əvvəl tədqiqatçı bu nümunələrin janrı barədə qısa polemikaya yer ayırır, bədii əsərlə publisistikanın sərhədlərinə dair fikir və mülahizələrini bölüşür. Hər halda, T.Aslanovun sonda gəldiyi bu qənaət mübahisə doğurmur: «Bunların hamısının əsasında milli istiqlal hərəkatının, Demokratik Respublikanın xadimlərinin, milli ordu zabitlərinin və döyüşçülərinin taleyi durur». T.Aslanova haqlı olaraq Mirzə Balanı «Milli hərəkat tarixinin salnaməsiçisi», onun əsərlərini «istiqlal ədəbiyyatının inciləri» adlandırır və bu qənaətlərini onun qələmindən çıxan «Otuz bir mart», «Muğanın qurtuluşu», «Çingiz övladları», «Kommunistlər və istila», «İstiqlal zəfərinin dastanı» adlı bədii oçerkləri təhlil etməklə, dəyərləndirməklə əsaslandırır.

Mirzə Balanın döyüşkən publisistikasında məqalələr mühüm yer tutur. «Fətəli xan Xoyski», «Doktor Həsən bəy», «Azərbaycanın misaqi millisi», «Bolşeviklərin cəza və həbs üsulları» məqalələri ilə o istiqlal mücahidlərinin taleyini yazmaq, portretini işləməklə yanaşı, həm də əzab, işgəncə və məşəqqətlərlə dolu milli qurtuluş yolunun tarixini yaddaşlara əbədi olaraq həkk etməyə çalışmışdır. Tədqiqatçının uğuru ondadır ki, M.B.Məmməd zadə yaradıcılığının nüvəsini, mayasını təşkil edən bu ideyanı konkret nümunələrə istinad edərək tamamilə açmışdır.

Dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində araşdırmalar zamanı əldə olunmuş qənaətlər ümumiləşdirilmiş, tədqiqat prosesinin məhsulu kimi formalaşan elmi nəticələr təqdim olunmuşdur. Başlıca nəticə isə son cümlədə əksini tapmışdır: «M.B.Məmməd zadənin ictimai-siyasi, publisistik, ədəbi-bədii irsi xalqımızın milli şüurunun zənginləşməsinə, tarixi varisliyin əlaqəsinə və inkişafına layiqli nümunələr vermiş dəyərli bir örnək, parlaq bir yaradıcılıq nümunəsidir».

Elmi-tədqiqat işinin qeyd olunan müsbət cəhətləri ilə yanaşı bir sıra nöqsanları da var ki, həmin məqamlara diqqət yetirməyi vacib hesab edirik.

1. Dissertasiyada mühacirət irsinə, o cümlədən M.B.Məmmədzadə yaradıcılığına müstəqillik illərində müxtəlif müəlliflər tərəfindən bu və ya digər şəkildə müraciət edildiyi vurğulanır. Fikrimizcə, bu iş dövlət səviyyəsində, xüsusi ilə son illər göstərilən diqqət və qayğıdan da bəhs edilsəydi, yerinə düşərdi. M.Ə.Rəsulzadənin, Əli bəy Hüseynzadənin yubileylərinin qeyd olunması ilə bağlı Prezident Sərəncamları heç şübhəsiz ki, mühacirət irsinin toplanılması, tədqiqi və təbliğinə yeni təkan verəcəkdir. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsi yaradılmış, AMEA Rəyasət heyətinin qərarı ilə «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanasının» yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

2. Tədqiqat M.B.Məmmədzadənin ədəbi-bədii yaradıcılığına həsr olunmuşdur. Bizə elə gəlir ki, müəllifin istər bədii, istər publisistik yaradıcılığında sənətkarlıq problemləri pərakəndə halda yox, bir bölmə, yaxud bir fəsildə dəyərləndirilərdisə, əsər daha sanballı və dolğun təsir bağışlayardı.

3. Elmi-tədqiqat işində M.B.Məmmədzadənin imzaları və soyadının yazılışı ilə bağlı elmi dövriyyədə olan bütün mülahizələrə, mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirilməli, son nöqtə qoyulmalı idi. Bu bir yana, imzalarla bağlı qənaətbəxş araşdırmalar aparılmamış, Mirzə Balanın soyadı gah «Məmmədzadə», gah «Məhəmmədzadə» kimi verilmişdir.

4.Elmi-tədqiqat işində mövzunun öyrənilməsi tarixi və araşdırıcıları ilə bağlı mülahizələrdə müəyyən qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir:

- mövcud tədqiqat materialları səf-nəzər edilərkən mövzu ilə bağlı informativ xarakterli yazılarla sahə mütəxəssislərinin elmi-nəzəri məqalələri arasında fərq qoyulmur, onlar eyni rəqəsdən, eyni kriteriya ilə dəyərləndirilir;

- tədqiqat tarixinin təqdimində xronologiya və ardıcılıq prinsipi pozulur.

5. Dissertasiya mətnində ara-sıra üslub və orfoqrafiya xətalарına da təsadüf edilir.

Ümid edir və inanırıq ki, müəllif qüsurları islah edəcək, iradların aradan qaldırılması üçün lazımi addım atacaqdır. Beləliklə, qeyd edilən iradların düzəlməsinin mümkünlüyünü və elmi-tədqiqat işinin sanbalına, dəyərinə xələl gətirmədiyini vurğulayaraq, dissertasiyanı kamil əsər hesab edir və dissertant Təranə Əbülfəz qızı Aslanovanı göstərilən ixtisas üzrə fəlsəfə doktoru adına tamamilə layiq görürəm.

Ülviyyə Bəzim qızı Abdullayevanın «Televiziya yaradıcılığının etik normaları» mövzusunda 10.01.10 jurnalistika ixtisası üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyasına

R Ə Y

Ölkəmizdə kütləvi informasiya vasitələrinin mövcud durumu elmi-tədqiqat işinin aktual, eyni zamanda əhəmiyyətli mövzuya həsr olunduğunu söyləməyə əsas verir. Müstəqil dövlət quruculuğunun ötən illəri ərzində Azərbaycan KİV-inin, o cümlədən televiziyanın fəaliyyətində çox ciddi dəyişikliklər baş vermişdir: sovet rejimi və kommunist ideologiyasının hakim olduğu dövrdə formalaşmış müəyyən çərçivələr, köhnə iş üslubu və çürük stereotiplər tədricən sıradan çıxmış, «Kütləvi informasiya vasitələri haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun, digər hüquqi-normativ aktların qəbul edilməsi, senzuranın ləğv olunması ilə sahənin tərəqqisində yeni perspektivlər açılmışdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, son 21 ildə dövlət televiziyası ilə yanaşı respublika əhəmiyyətli 6 özəl telekanal, çox sayda yerli telekanallar fəaliyyətə başlamışdır. Belə demək mümkünsə, bu sıçrayışlı inkişaf heç şübhəsiz ki, özü ilə çox ciddi problemlər də gətirmişdir: yeni

format axtarışı, özünü təsdiq etmək, auditoriya qazanmaq üçün amansız rəqabət, reyting mübarizəsi bəzən fəsadlarla müşayiət olunur. Digər tərəfdən strateji, iqtisadi baxımdan müxtəlif dövlətlərin daim diqqətini çəkən, eləcə də fərqli xarici ideoloji-siyasi axın və cərəyanların, dini konvensiyaların maraq dairəsində olan müstəqil Azərbaycanın teleməkanı son dərəcə həssas və məsuliyyətli münasibət tələb edir.

Bütün sadaladığımız faktorlar bir tərəfdən həyat və təfəkkür tərzimizdən, adət-ənənələrimizdən, milli, dini dəyərlərimizdən qaynaqlanan etik normalara riayət etmək, digər tərəfdən müasir dünya ilə ayaqlaşmaq, onun nəbzini tutmaqla irəliləmək zərurətini bir daha təsdiqləyir. Bu baxımdan Ü.Abdullayevanın jurnalist etikasının həm cəmiyyət həyatında, həm də elmi-nəzəri ədəbiyyatda yerinin və rolunun müəyyənləşdirilməsinə, dəyərləndirilməsinə həsr olunmuş dissertasiyası kamil əsər kimi diqqəti çəkir.

Dissertasiya «Giriş»dən, «Televiziya jurnalistikası və etik normalar: konseptual struktur», «Televiziya yaradıcılığında etik meyarların formalaşması», «Peşə etikası və telejurnalistin cəmiyyət qarşısında məsuliyyəti» adlı 3 fəsildən, «Nəticə»dən və «İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı»ndan ibarətdir. Fikrimizcə, dissertasiyanın strukturu elmi-tədqiqat işinin sanballı əsər kimi ərsəyə gəlməsi üçün tam zəmin yaratmış və müəllif istəyinə uğurla imza atmışdır.

«Giriş»də Ü.Abdullayeva mövzunun aktuallığını – etik normaların elmi-nəzəri və praktik baxımdan araşdırılması zərurətini tutarlı dəlillərlə əsaslandırır. Ölkəmizdə KİV-in hüquqi bazasının xeyli dərəcədə formalaşdığı halda, televiziya etik norma və etik davranış qaydalarının müasir tələblərə tam cavab vermədiyini, lakin bu istiqamətdə müəyyən tədbirlərin həyata keçirildiyini qeyd edən dissertant ayrı-ayrı kanalların timsalında nəzərəçarpan dəyişikliklərə də diqqəti çəkir. Tədqiqatçı «Giriş»də həmçinin elmi-tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrini konkret müddəalarla bəyan etmiş, tədqiqatın elmi yeniliyini vurğulamış, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyətindən ətraflı söz açmış,

tədqiqatın predmetindən, metodlarından, istifadə etdiyi məxəzlərdən yetərincə bəhs etmiş, dissertasiyanın quruluşunu diqqətə çatdırmışdır.

«Televiziya jurnalistikası və etik normalar: konseptual struktur» adlı I fəsildə dissertant teleyaradıcılıqda hüquqi və etik normaların qarşılıqlı əlaqəsindən, ekran etikasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən, ona verilən tələblərdən ətraflı bəhs edir. Təqdirəlayiqdir ki, Ü.Abdullayeva tədqiqat prosesində jurnalistikanın aktual problemlərinə, o cümlədən telejurnalistikada etik normalara dair məsələlərə həsr olunmuş mövcud elmi-nəzəri ədəbiyyata müraciət etməklə yanaşı, mövzu ilə bağlı öz fikir və mülahizələrini də cəsarətlə irəli sürür, konkret nümunələrlə mövqeyini əsaslandırır. Bu nöqtəyi-nəzərdən onun «ANS», «Lider», «ATV» və digər kanalların populyar formatlarında problemlə əlaqədar özünü daha qabarıq göstərən epizodlara – etik normalara riayət olunmaması faktlarına diqqəti çəkməsi və professionalıqla dəyərləndirməsi nəzəri cəlb edir.

«Televiziya yaradıcılığında etik meyarların formalaşması» adlı II fəsildə etik normalar və prinsiplərin teleməkanda formalaşması prosesi izlənilir, təhlil edilir, bu sahədəki problemlər, uğurlar qeyd olunur, dəyərləndirilir. Dissertant bu problemdən – teleməkanda etik meyarların formalaşmasından bəhs edərkən haqlı olaraq beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan teleməkanında mövcud vəziyyətlə bağlı paralellər aparır, müqayisələr edir, dünyanın nüfuzlu telekanallarında artıq kodeks, qaydalar toplusu şəklində formalaşmış etik normalara ölkə televiziyasında da riayət olunması zərurətini əsaslandırır. Dissertant beynəlxalq təcrübədə formalaşmış etik norma və prinsipləri diqqətlə qruplaşdıraraq tezislər şəklində təqdim və şərh edir, həmin prinsiplərə riayət olunmasını şərtləndirən faktorları nəzərə çatdırır. Haqqında bəhs etdiyimiz II fəsildə dissertant «xəbərləri birinci əhəmiyyətli teleməhsul» hesab edir və haqlı olaraq xəbər verilişlərində etik normalara daha çox diqqət yetirir. Xəbərlərin dünya teleməkanında və Azərbaycan televiziyasında təqdimatını konkret nümunələr və müqayisələr şəklində diqqətə çatdıran, təhlil edən, münasibət bildirən, fikirlərini elmi-nəzəri baxımdan əsaslandıran

Ü.Abdullayeva sonnda bu qənaətə gəlir: xəbərlərin təqdimində beynəlxalq təcrübədə formalaşmış etik prinsiplərin gözlənilməsi mühüm şərtidir.

Elmi-tədqiqat işinin sonucu – III fəslə «Peşə etikası və telejurnalistin cəmiyyət qarşısında məsuliyyəti» adlanır. Bu fəsildə telejurnalistin ictimai məsuliyyəti, ekranda müsahiblə davranış tərzini, eləcə də şəxsi həyata müdaxilənin yolverilməzliyi, ekstremal şəraiti işıqlandıran etik əsasları geniş təhlil olunur, dünya və Azərbaycan telekanalında mövcud olan populyar formatların timsalında mövzuya münasibət bildirilir. Təqdirəlayiqdir ki, müəllif mülahizələrində təqlidçi mövqeyində durmur, problemə yaradıcı yanaşır, mövcud elmi-nəzəri fikirləri cəsarətlə dəyərləndirir, etik normalarla bağlı bu və ya digər mülahizəni, qənaətləri ehkam kimi qəbul etmir, onları saf-çürük edir, ekranda getmiş hansısa bir kadra, epizoda münasibət bildirərkən zamanı, şəraiti, milli, dini dəyərlər kimi amilləri nəzərə almağın vacibliyini vurğulayır.

«Nəticə»də dissertant araşdırmanı yekunlaşdırır, elmi-nəzəri qənaətlərini ümumiləşdirir, eyni zamanda tədqiqat prosesinin məhsulu kimi formalaşan təkliflərini irəli sürür. Elmi-tədqiqat işinin nəticələri araşdırmaçının konkret müddəalarında öz təzahürünü tapmışdır. Ü.Abdullayevanın televiziya yaradıcılığının etik normalarının ayrı-ayrı prinsiplər üzrə konkret öyrənilməsi və bu tipli tədqiqatların populyar üslubda jurnalistlərə təqdim edilməsi, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən telekanalların etik normalara münasibətini ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində araşdırılması, etik normalara dair konsepsiyanın hazırlanması, etik normaların teleformatlarda tam bərqərar olması üçün treninqlərin keçirilməsi kimi təklifləri təqdirəlayiqdir.

Elmi-tədqiqat işinin qeyd olunan müsbət cəhətləri ilə yanaşı bir sıra nöqsanları da var ki, həmin məqamlara da diqqət yetirməyi vacib hesab edirik:

1. Bəzən müəllif öz-özünü təkzib edir, yaxud çox ciddi mübahisə doğuracaq mülahizələr, qənaətlər irəli sürür. İkinci səhifənin birinci abzasında mətbuatın

dövlət nəzarətindən azad olunduğunu yazan müəllif, on üçüncü səhifənin ikinci abzasında etik normalara riayət olunmasına nəzarətin müvafiq dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirildiyini qeyd edir;

75-ci səhifədə (2-ci abzas) xəbərlərin təqdimatı barədə bəhs edərkən, müəllif Azərbaycan teleməkanının hələlik Qərb televiziyaedakı bu sahədəki standartı tam qəbul etməkdə çətinlik çəkdiyini yazır, bir səhifə sonra, 76-cı səhifədə Qərb telekanallarına xas xəbərin təqdimatı qaydalarının Azərbaycan teleməkanına güclü şəkildə nüfuz etdiyini vurğulayır;

19-cu səhifədə (3-cü abzas) müəllifin qəti və birmənalı hökmü yersiz görünür: «Hələ Azərbaycan tamaşaçısında (verilişin iştirakçısı olan) və onun qarşısında hesabat verən sənətçilərdə efir mədəniyyəti çatışmır».

2. Elmi-tədqiqat işində fikirlərin ara-sıra bu və ya başqa formada, bəzən olduğu kimi təkrarına yol verilir:

3-cü səhifənin ikinci abzasında oxuduğumuz «Lakin hüquqi normaların mənbəyi – dövlət təsisatları, ilk növbədə, qanunvericilik hakimiyyəti orqanlarıdır» cümləsi 13-cü səhifənin birinci abzasında olduğu kimi verilir. Şəxsi həyatla bağlı informasiyanın yalnız həmin məlumatın cəmiyyətə xidmət etdiyi halda istifadəsinin mümkünlüyü fikri dəfələrlə (səh. 31, 33, 70, 98 və s.) təkrarlanır.

3. Dissertant bəzən yeni fikir yürütməyə tələsir, nəticədə faktın təhrifinə yol verilir. Məsələn, o, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münacişəsi ilə başlayan ekstremal telejurnalistika haqqında bəhs edərkən, ümumiyyətlə Azərbaycanda ekstremal jurnalistikanın «sıfır»dan başladığını iddia edir. Halbuki, bu belə deyildir. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı cəbhədə, o cümlədən İranda, Almaniyada çox sayda cəbhə qəzetləri nəşr edildiyi məlumdur.

4. Araşdırmaçı bəzən toxunduğu mövzuya o qədər aludə olur ki, tədriclə o elmi üslubu unudur, fikirlərini tamamilə publisistik üslubda, emosional dillə

çatdırır, tədqiqatçı yox, pedaqoq, təcrübəli jurnalist kimi çıxış edir, gənc həmkarlarına yol göstərir, tövsiyələrini verir (112-ci səhifənin yeddinci abzasından 114-cü səhifənin sonuncu abzasınadək).

5. Ara-sıra dil-üslub, orfoqrafik xətalara rast gəlinir, bəzən rəsmi sənədlərin adları yarımçıq, təhrif olunmuş şəkildə verilir (səh. 14, II abzas; səh. 30, I abzas; səh. 34, II abzas; səh. 32; səh. 48; səh. 9, II abzas, səh. 17, III abzas və s.), mündəricatla kitabın içərisində verilən fəslin, yarımşərtlövhələrin adlarında uyğunsuzluq var, dissertasiyanın mətnində adı çəkilən bəzi müəlliflərin adları ədəbiyyat siyahısında fərqli yazılır, mətnə sitatların götürüldüyü mənbələr bəzən ya yarımçıq qeyd olunur, bəzən isə ümumiyyətlə göstərilmir (səh. 47, V abzas; səh. 43, I abzas və s.).

Deyilən bütün iradlar islah oluna biləndir və elmi-tədqiqat işinin ümumi dəyərini, sanbalını azaltmır. Odur ki, dissertasiyanı kamil əsər hesab edir və dissertant Ülviyyə Bəzim qızı Abdullayevanı göstərilən ixtisas üzrə fəlsəfə doktoru adına tamamilə layiq görürəm.

Tənzilə Yolçu qızı Rüstəmxanlının «Cənubi Qafqazda türk-müsəlman əhalisinə qarşı daşnak-bolşevik soyqırımı və dövrü mətbuat (1914-1920)» mövzusunda

10.01.10 jurnalistika ixtisası üzrə fəlsəfə doktoru alimlik

dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyasına

R Ə Y

Hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) azərbaycanlılara qarşı onların doğma yurd-yuvasında ermənilərin törətdiyi

soyqırımın, dəhşətli cinayətlərin nəticələrini araşdırmaq, həmin materialları ingilis, alman, rus, fransız dillərində nəşr edərək beynəlxalq ictimaiyyəti məlumatlandırmaq, erməni vəhşiliklərinə siyasi qiymət vermək cəhdi olmuş, bu məqsədlə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılmışdır. Komissiya qısa müddət ərzində erməni vandalizmini təsdiq edən 36 cildlik sənəd hazırlamışdır. Şərqdə ilk demokratik respublikanın süqutu bu işin başa çatdırılmasına imkan verməmişdir. İngiltərə, Rusiya, Fransa, İtaliya, Almaniya, ABŞ və digər Qərb-xristian dövlətlərinin maddi-mənəvi dəstəyi ilə türk-müsəlman əhalisinə onların əzəli və əbədi torpaqlarında, o cümlədən Cənubi Qafqazda ermənilərin həyata keçirdiyi soyqırımı siyasəti, ağılasız cinayətləri ilə bağlı tədqiqat işləri aparılmasına, elmi, publisistik məqalələrin yazılmasına, kitabların nəşr olunmasına, bədii, sənədli filmlərin çəkilməsinə, sərgilərin təşkil edilməsinə yalnız Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra (1991) başlandı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 18 dekabr tarixli «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyası haqqında» və 1998-ci il 26 mart tarixli «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» fərmanlarından sonra bu istiqamətdə tədqiqatlar daha sistemli və səmərəli xarakter aldı. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan xalqına qarşı yeridilmiş soyqırımı siyasətinin və erməni terrorizminin hərtərəfli və obyektiv surətdə araşdırılıb fundamental elmi-tədqiqat işlərinin hazırlanması, Azərbaycan, rus və digər dillərdə nəşr olunması, erməni vəhşiliyinə dair hüquqi-tarixi sənədlərin beynəlxalq təşkilatlara təqdim olunması, azərbaycanlıların soyqırımına həsr edilmiş elmi konfrans, simpozium və xatirə tədbirlərinin keçirilməsi sahəsində ardıcıl və mütəşəkkil fəaliyyət sovet rejimi və kommunist ideologiyası dövründə saxtalaşdırılmış, qərəzlə qələmə alınmış tarixi hadisələrin üzə çıxarılmasına və azərbaycanlıların soyqırımı ilə bağlı ölkə və dünya ictimaiyyətində düzgün ictimai rəyin formalaşdırılmasına təkan verdi. Problemin daha dərin, əhatəli, müasir tələblər səviyyəsində araşdırılması, təhlili,

dəyərləndirilməsi bu gün də aktualdır. Bu baxımdan vətəndaş fəallığı və fədakar fəaliyyəti ilə ölkəmizdə yaxşı tanınan Tənzilə Rüstəmxanlının «Cənubi Qafqazda türk-müsəlman əhalisinə qarşı daşnak-bolşevik soyqırımını və dövrü mətbuat (1914-1920)» adlı dissertasiyası diqqəti çəkir.

Dissertasiya «Giriş»dən, «Erməni-türk münasibətlərinin tarixi, kəskinləşmə səbəbləri, milli münaqişələrin Cənubi Qafqaza keçirilməsi və onun dövrü mətbuatda əksi», «1918-1920-ci illərdə bölgədə ictimai-siyasi vəziyyət, türk-müsəlman əhaliyə qarşı düşünülmüş soyqırımını siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı əsl həqiqətlər mətbuatın aynasında» adlı 2 fəsildən, «Nəticə» və «İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı»ndan ibarətdir. Hesab edirik ki, elmi-tədqiqat işinin bu strukturu dissertasiyanın sanbalı əsər kimi ərsəyə gəlməsi üçün zəmin yaratmış və müəllif istəyinə tam nail olmuşdur.

«Giriş»də T.Rüstəmxanlı mövzusunun aktuallığını tutarlı və təkzibolunmaz faktlarla əsaslandırılmış, qeyd etmişdir ki, toxunulan problemlə bağlı «əsərlər yazılsa da, tədqiqatlar aparılsa da, erməni məsələsinin ortaya atılması səbəbləri, onun arxasında duran məqsədlər yetərinə öyrənilməmişdir». Doğrudan da, mövzusunun araşdırılması yeni yanaşma tərzini, yeni baxış tələb edir. Bir tərəfdən ermənilərin və onların havadarlarının tarixi hadisələri, faktları təhrif etməsi, digər tərəfdən erməni təcavüzünə tuş gələn xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların müəyyən tarixi şəraitlə bağlı bu mövzudan uzaq düşməsi, bir qədər də laqeydlilik, biganəlik kimi bəlalərimiz əsl həqiqətin üzə çıxarılmasına uzun illər boyu əngəl olmuşdur. Tədqiqatçı «Giriş»də elmi-tədqiqat işinin məqsəd, vəzifələrini konkret müddəalarla bəyan etmiş, araşdırmanın elmi yeniliyini vurğulamış, əsərin nəzəri və praktik əhəmiyyətini diqqətə çatdırmış, tədqiqatın metod və predmetindən, araşdırma prosesində istifadə etdiyi məxəz və mənbələrdən ətraflı söz açmış, dissertasiyanın quruluşu barədə məlumat vermişdir.

«Erməni-türk münasibətlərinin tarixi, kəskinləşmə səbəbləri, milli münaqişələrin Cənubi Qafqaza keçirilməsi və onun dövrü mətbuatda əksi» adlı I

fəsildə tədqiqatçı erməni-türk-müsəlman münasibətlərinin tarixinə nəzər salır, erməni millətçiliyinin doğuşu və əhatə dairəsinin genişlənməsində erməni təşkilatlarının rolunu dövrün sənədlərinə istinad edərək qiymətləndirir, erməni şovinizminin yayılmasında kütləvi nəşrlərin, o cümlədən mətbu orqanların iştirakını işıqlandırır və tarixi torpaqlarımızda ermənilər tərəfindən törədilən təxribat və qırğınlarda erməni siyasi təşkilat və hərbi dəstələrinin iştirakı ilə bağlı mətbuat materiallarını təhlil edir, həmin materiallara dair fikir və mülahizələrini irəli sürür, elmi qənaətlərini ortaya qoyur. Müəllif Osmanlının «sadiq milləti»nin – azərbaycanlıların çağırılmamış, lakin müti, zəhmətkeş qonağının, qonşusunun tədricən xəyanət, xəbislik yolunu tutması, asi olması, canavara çevrilməsi prosesini tarixi-xronoloji ardıcılıqla izləyir, «Şərqi-erməni məsələsi»nin anatomiyasını məharətlə açır, problemlə bağlı elmi-nəzəri irsi daha da zənginləşdirir. Ermənilərin təşkilatlanmasında, vəhşiləşməsində xarici dövlətlərin, kilsənin rolunu, yerini düzgün dəyərləndirən T.Rüstəm xanlı haqlı olaraq göstərir ki, süni şəkildə ortaya atılmış «erməni məsələsi»nin həllində İngiltərə, Rusiya, İtaliya, Fransa, Almaniya, ABŞ, bir sözlə, bütün Qərb-xristian dövlətləri sanki «öz müttəfiq və rəqiblərindən geri qalmamağa» çalışırdılar. Beləliklə, I fəsildə müəllifin irəli sürdüyü müddəalar, mülahizələr erməni-türk münasibətlərinin tarixi, bu münasibətlərə Qərbin müdaxiləsi və təsiri, Osmanlı imperiyasının dağıdılmasına yönəlik missionerlik fəaliyyəti, dövlət yaratmaq ideyası ilə şirnikləşdirilən, maddi, mənəvi baxımdan hər cür yardım edilən ermənilərin bölgədə siyasi, terror təşkilatlarının, şovinizm ideyaları ilə «silahlanmış» mətbu orqanlarının, məkr, kin, küdurət yuvasına çevrilmiş kilsə, məktəb, xeyriyyə ocaqlarının yaradılması, tədricən yerli xalqların qanına susaması ilə bağlı həqiqətin, obyektiv fikirlərin formalaşmasına xidmət edir.

«1918-1920-ci illərdə bölgədə ictimai-siyasi vəziyyət, türk-müsəlman əhaliyə qarşı düşünülmüş soyqırımı siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı əsl həqiqət mətbuatının aynasında» adlı II fəsildə tədqiqatçı «erməni məsələsi»nin tarixi

şəraitə, beynəlxalq münasibətlərin mövcud durumuna uyğun olaraq gündəmə gətirilməsi – aktuallaşması, yaxud gündəlikdən müvəqqəti çıxarılması, passivləşməsi səbəblərini şərh, təhlil edir. Təqdirəlayiqdir ki, müəllif irəli sürdüyü fikir və müddəaları əsaslandırmaq üçün dövrün məxəzlərinə, tarixi sənədlərə, mətbuat nümunələrinə, memuar, xatirə, məktublara, müxtəlif yazışmalara müraciət edir. Dissertasiyanın II fəslində diqqətimizi çəkən və fikrimizcə, elmi-tədqiqat işində vacib məqamlardan biri də odur ki, müəllif son 200 il ərzində regionun siyasi xəritəsindəki dəyişikliklər, təbədüllatlar, iğtişaşlar, inqilablar, dövlət quruluşlarının, ictimai formasiyaların bir-birini əvəz etməsi fonunda «erməni məsələsi»nin dünəni ilə bu günü arasındakı əlaqəni, bağlılığı, formanın dəyişsə də, mahiyyətin, məzmunun eyni ilə qaldığını tutarlı dəlillərlə diqqətə çatdırmışdır.

«Nəticə»də dissertant araşdırmanı yekunlaşdırır, elmi-nəzəri nəticələri ümumiləşdirir, eyni zamanda tədqiqat zamanı formalaşan fikirlərini, təkliflərini irəli sürür. O, əminliklə bildirir ki, «günümüzdə «erməni məsələsi» yeni formada, yeni cildə ortaya çıxmışdır», odur ki, son dərəcə «diqqətli siyasət aparmaq», qondarma «erməni soyqırımı»nın bir erməni yalanı olduğu barədə dünya ictimaiyyətində düzgün rəy formalaşdırmaq, tarixi cinayətlərə, soyqırımına görə Ermənistanın Beynəlxalq tribunala verilməsinə nail olmaq lazımdır.

Fikrimizcə, dissertant erməni qəddarlığına, vəhşiliyinə, soyqırımına dair əsəri, elmi-nəzəri qənaətləri ilə bu problemlə bağlı sahənin daha da zənginləşməsinə, eyni zamanda, məsələnin yeni istiqamətdə tədqiqi – mövzunun mətbuatda işıqlandırılmasının araşdırılması kimi çoxşaxəli, həm də mürəkkəb və məsul bir işə öz layiqli töhfəsini vermişdir. Ümid etmək olar ki, dissertasiya bundan sonra daha dərin və fundamental əsərlərin ərsəyə gəlməsinə rəvac verəcəkdir.

Elmi-tədqiqat işinin qeyd olunan müsbət cəhətləri ilə yanaşı bir sıra nöqsanları da var ki, həmin məqamlara da diqqət yetirməyi vacib hesab edirik:

1. Əsərin adına rəğmən dissertasiyada doğru olaraq nəinki Cənubi Qafqazda, eləcə də Osmanlı imperiyası ərazisində, o cümlədən Anadoluda türk-müsəlman əhalisinin soyqırımından bəhs olunur.”Cənubi Qafqaz” yazmaqla, başqa sözlə desək, törədilən qırğınları müəyyən çərçivəyə salmaqla, digər tərəfdən isə bu soyqırımı daşnak-bolşevik aksiyası adlandırmaqla əslində «erməni məsələsi»nin, eləcə də erməni vəhşiliyinin tarixini, mahiyyətini, məzmununu məhdudlaşdırmış oluruq. Doğrudur, söhbət 1914-1920-ci illərdən gedir. Lakin soyqırımı bir-iki partiyanın, yaxud onların ideyalarının adı ilə bağlamaq fikrimizcə, qüsurludur. Soyqırımı Rusiya və Qərb dövlətlərinin himayəsində erməni siyasi və terror təşkilatlarının, quldur dəstələrinin, nizami ordusunun vasitəsi ilə türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən siyasətin nəticəsidir. Əslində, müəllif də problemə bu rükursdan yanaşmışdır, lakin əsərin adı, fikrimcə, məzmunu özündə tam əks etdirmir.

2. Dissertasiyada nəşri materiallardan – dövrü mətbuat nümunələrindən, memuar, məktub, xatirələrdən gen-bol istifadə olunmuşdur və bu, təqdirəlayiqdir. Lakin, zənnimizcə, daha aydın, daha sanballı elmi qənaətlər üçün əvvəlcə soyqırımla bağlı dövrü mətbuatı mənsubiyyətinə, məzmununa, ideya-istiqlamətinə, proqramına, dilinə görə qruplaşdırmaq (məs.: Osmanlı türk, erməni mətbuatı, Rus mətbuatı, ingilis mətbuatı, fransız mətbuatı, Azərbaycan mətbuatı, Azərbaycanda nəşr olunan erməni, yaxud ermənipərəst rusdilli mətbuat və s.), daha sonra həmin təsnifata uyğun hərəkət etmək lazım idi.

3. Dissertant bəzən fikirlərini, fakt və rəqəmləri təkrar edir, yaxud səhihliyinə diqqət etmir, bəzən də irəli sürdüyü müddəaları özü təkzib edir. O, Osmanlı dövləti hüdudlarında heç bir millətin dilinə, dininə, adət-ənənəsinə toxunulmadığını, əksinə, bu millətlərin inkişafına dövlət səviyyəsində yardım edildiyini dəfələrlə vurğulasa da, yazır: «Ermənilər də digər xalqlar kimi türklərin içərisində əriyib gedə, itə bilərdilər» (səh.12, aşağıdan V sətir).

«Giriş»də mənbə, məxəz göstərilmədən «erməni məsələsi» ilə bağlı 26 mindən çox ədəbiyyatın, 132-ci səhifədə ermənilərin türklərlə «mübarizəsi» tarixinə dair isə 27 min əsərin yazıldığı qeyd olunur. Fakt və rəqəmlərin bu cür təqdimi ortaya çox ciddi suallar çıxarır və elmi əsərə kölgə salır. Əsərlərin kim tərəfindən, nə vaxt, hansı məqsədlə, hansı dildə yazıldığı, harada, neçənci ildə nəşr edildiyi, yaxud bu siyahının, biblioqrafik göstəricinin kimin, necə hazırladığı məlum deyil. Əsər, ədəbiyyat- bu bir kiçik məqalə, yoxsa irihəcmli fundamental nəşrdir, yaxud publisistika nümunələridir? Bunlar da məlum deyil.

Ayrı-ayrı Azərbaycan bölgələrində qətlə yetirilən azərbaycanlıların sayı haqqında dissertasiyada qaranlıq, dolaşiq bir mənzərə yaradılmışdır (səh.94). Yaxşı olardı ki, bu barədə yazarkən Milli Arxiv İdarəsi ilə Türkiyə Dövlət Arxivləri İdarəsinin birgə nəşr etdiyi fundamental sənədlər məcmuəsinə, Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin himayəsi ilə Solmaz Rüstəmovə-Tohidinin nəşr etdiyi sənədlər toplusuna istinad ediləydi. Ədəbiyyat siyahısında da adına rast gəlmədiyimiz sahə mütəxəssisləri A.Paşayev, V.Abbasov, Ə.Abdullayev, C.Həsənov, A.İsgəndərov, L.Məmmədova, S.Rüstəmovə, İ.Musayev və s. kimi alimlərin də soyqırımınla bağlı dəyərli əsərlərinə müraciət etmək məqsədəuyğun olardı. Erməni soyqırımını ilə bağlı həmin mənbələrdə dövrün mətbuatı ilə də bağlı materiallar az deyil.

86-cı səhifədə Bakıda ermənilər tərəfindən öldürülən azərbaycanlıların sayının 15 min olduğu qeyd edilir, 6 sətir sonra yenə oxuyuruq: «Həmin günlərdə təkcə Bakı şəhərində 15 min nəfər şəhid verildi». Fikrimizcə, 1918-ci il erməni qırğınının coğrafiyasını göstərmək üçün gah «Bakı, Şamaxı, Quba, Kürdəmir və digər bölgələrdə» (səh.83), gah «Bakı, Şamaxı, Göyçay, Quba, Qusar, Salyan istiqamətində» (səh.84), gah da «Quba, Şamaxı, Salyan, Göyçay bölgələrində» (səh.86) yazmaqdan əlavə, tarixçilərin bu mövzu ilə bağlı formalaşmış fikrini əsas götürmək, 1918-ci il qırğınlarını dolğun, əhatəli və tam əks etdirmək lazım idi.

Səhifə 15-də 1859 əvəzinə 1969, səhifə 26-da 1877-78 əvəzinə 1977-78, səhifə 47-də 1896 əvəzinə 1996, bir yerdə «Erməni Məclisi Ümumi-i Millisi» (səh.14, II abzas), başqa bir yerdə «Erməni Millət-i Məclisi Ümumiyyəsi (səh.22), bəzən «sadiq təəbbə» (səh.15), bəzən «millət-i sadıka» (səh.12), bəzən də «millət-i-sadiqə», yaxud «Alp Arslan»ı (səh.11), həm də Alpaslan (səh.11, I abzas) kimi yazmaq çox ciddi xətalər olmasa da, belə qüsurlar arzu edilməzdir.

4. Tədqiqatda Azərbaycan xalqının tarixində və taleyində misli görünməmiş 1905-ci il fevral, avqust qırğınlarından, Cənubi Azərbaycanda - Maku, Urmiyə, Xoyda tügyan etmiş qətləmədən, son dövrdə isə Malıbəyli, Meşəli, Qarabağlı, Sumqayıt, nəhayət Xocalı faciəsindən də bəhs olunsaydı, əsər daha sanballı, daha dəyərli olardı. Yaxud, müəllif Tələt paşanın qətlindən və cani Teyleryana alman tribunali tərəfindən bəraət verilməsindən söhbət açanda (səh.57), eyni tarixdə İstanbulda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sabiq daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşirin qatil Torlakyan tərəfindən öldürüldüyünü və ona da ingilis tribunali tərəfindən bəraət verildiyini qeyd etsə idi, həm erməni vəhşiliyinin, terrorunun əhatə dairəsi, həm də ingilis-alman tribunallarının eyni prinsiplərlə hökm verdiyi daha qabarıq görünərdi. Yeri gəlmişkən, həmin qanun və qaydaların Budapeştdə Ramil Səfərova tətbiq olunmaması Qərbin bizə qarşı yürütdüyü çirkin siyasətin daha bir nümunəsidir.

5. Dissertasiyada bəzən qəti, lakin yanlış müddəalar, fikirlər irəli sürülür. Səhifə 87-də oxuyuruq: «Bakıda türk dilində çıxan yeganə türk qəzeti olan «Hümmət» bu hadisəyə bolşeviklərin mövqeyindən yanaşırdı». Söhbət Nuru Paşanın Bakıya gəlişindən gedir. Həmin dövrdə Bakıda türk dilində «Açıq söz» (1915-1918), «Bəsirət» (1914-1920), «Zəhmət sədası» (1917-1919), «İstiqlal» (1918-1920), «İttihad» (1917-1920), «Yeni həyat» (1918) adlı qəzetlər də nəşr olunurdu. 88-ci səhifədə isə əvvəlki fikrini müəllif özü təkzib edir: «İttihad» qəzeti bu məsələ ilə bağlı (Nuru paşanın ingilislər tərəfindən həbsi nəzərdə tutulur – T.A.) Q.Qarabəyovun məqaləsini vermiş və Nuru paşanın xidmətlərinin əvəzolunmaz

olduğunu qeyd etmişdir». Rusiya müsəlmanlarının fəaliyyət birliyi üçün göstərilən təşəbbüslərə, xüsusi ilə 1905-1906-cı illərdə Rusiya müsəlmanlarının qurultaylarının keçirilməsinə toxunulması, əlbəttə, yaxşıdır. Xüsusi ilə, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Rusiya müsəlmanlarının lideri İsmayıl Qaspiralının, «Tərcüman»ın xidmətlərinin qeyd olunması təqdirəlayiqdir. Lakin istər qurultaya hazırlıqda, istər əsasnamələrin yazılmasında, istər tədbirlərin keçirilməsində İ.Qaspiralı ilə çiyin-çiyinə çalışan və onun ən yaxın silahdaşı Əlimərdan bəy Topçubaşovun xatırlanmaması ən azı təəssüf doğurur. O ki, qaldı çar Rusiyasının Azərbaycanın bir türk dünyası mərkəzi olmasından ehtiyat edərək qurultayın Nijni-Novqorodda keçirilməsinə razılıq verməsi fikri – bu, tamamilə yanlış mülahizədir. Əvvəla, çar heç Nijni-Novqorodda da qurultayın keçirilməsinə razılıq verməmişdir, qurultay bərədə keçirilmişdir. Digər tərəfdən, qurultayın mərkəzdə Volqaboyu şəhərlərin birində keçirilməsi ideyası, təşəbbüsü tədbirin təşkilatçılmasına aid idi.

Beləliklə, deyilən bütün iradların gələcəkdə nəzərə alınması arzu edilir. Hesab edirik ki, qeyd olunan qüsurlar elmi-tədqiqat işinin ümumi dəyərinə, elmi sanbalına ciddi xələl gətirmir. Kamillik üçün sərhəd yoxdur – fəlsəfəsini əsas götürərək dissertasiyanı müasir tələblərə cavab verən əsər hesab edir və dissertant Tənzilə Yolçu qızı Rüstəmخانlının göstərilən ixtisas üzrə fəlsəfə doktoru adına tamamilə layiq görürəm.

Çağdaş Azərbaycan - Amerika ədəbi əlaqələrinin inkişafında bədii tərcümənin rolu haqqında dəyərli tədqiqat

Bu bir həqiqətdir ki, sovet dövründə yazıçı iradəsi, istəyi, istedadı rejimin və kommunist ideologiyasının müəyyən etdiyi həddə və sərhəddə qədər özünü üzə çıxarda, göstərə bilərdi. Eyni zamanda o da inkar edilməz faktdır ki, həmin çərçivədə də olsa, Azərbaycan ədəbiyyatının dünya, o cümlədən Amerika ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı münasibətlərinin, ədəbi əlaqələrin, tərcümə problemlərinin

həlli istiqamətində bir sıra təqdirəlayiq addımlar atılmış və inamla demək olar ki, bu sahədə görülən işlər müəyyən təcrübənin toplanılmasına, tarixi orta əsrlərdən başlayan bədii tərcümə ənənələrinin zənginləşdirilməsinə layiqli tövhə vermişdir.

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra digər ölkələrlə, o cümlədən ABŞ-la ədəbi əlaqələrin də daha da genişləndirilməsi, inkişaf etdirilməsi, tərcümə işinin yeni tələblər səviyyəsində təşkili üçün geniş imkanlar yarandı. Bircə faktı deməklə kifayətlənəcəyəm. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 23 may tarixli Sərəncamı ilə tərcümə işinin mərkəzləşdirilmiş qaydada və məqsədyönlü aparılması üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi yaradılmış, müvafiq Dövlət Proqramında bədii və publisistik əsərlərin orijinaldan tərcüməsinin müasir tələblərə uyğun həyata keçirilməsi üçün digər tədbirlər də müəyyənləşdirilmişdir.

Göründüyü kimi, tədqiqatçı Gülər Həsənovanın “Çağdaş Azərbaycan - Amerika ədəbi əlaqələrinin inkişafında bədii tərcümənin rolu (1991-2005-ci illər)” adlı dissertasiyası aktual və əhəmiyyətli problemə həsr olunmuşdur.

Elmi-tədqiqat işi “Milli tərcümə sənətimiz və Azərbaycan-Amerika mədəni əlaqələr tarixində tərcümə ədəbiyyatının yeri və əhəmiyyəti”, “Azərbaycan ədəbiyyatının Amerikada tərcüməsi və nəşri məsələləri” adlı 2 fəsildən, “Nəticə” və “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” siyahısından ibarətdir.

“Giriş”də tədqiqatçı mövzusunun aktuallığını əsaslandırarkən haqlı olaraq qeyd edir ki, dünyanı cənginə alan qloballaşma cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə, o cümlədən ədəbiyyata da təsirsiz ötüşmür. Dünyaya inteqrasiya yolunu seçən ölkəmiz bu axından milli-mənəvi, ədəbi dəyərlərimizə, adət-ənənələrimizə xələl gətirmədən, ədəbiyyatın, mədəniyyətin, təhsilin tərəqqisinə xidmət edən yeniliklərdən bəhrələnməlidir. Şübhəsiz ki, tərcümə ədəbiyyatı bu prosesdə mühüm rol oynayır və iddiaçı Gülər Həsənovanın yazdığı kimi, Azərbaycan

Amerika ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi, bu əlaqənin ədəbiyyatımızın inkişafına təsiri məsələlərinin araşdırılması olduqca aktualdır, əhəmiyyətlidir.

“Giriş”də Azərbaycan-Amerika əlaqələrinin tarixinə qısaca nəzər salan Gülər Həsənova bu sahədə görülən işlər barədə müfəssəl məlumat verir, mövzuya dair yazılmış əsərləri xronoloji ardıcılıqla qeyd edir və bu prosesin davamı kimi müstəqillikdən bəri təxminən 15 illik dövrün tərcümə əsərlərinin tədqiqata cəlb etdiyini vurğulayır.

Tədqiqatçının yazdıqlarından bəlli olur ki, son 15 il ərzində ABŞ ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələr, eyni zamanda ABŞ-da Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı olan və yaxud mövzu, məzmun etibarını ilə bu və ya digər dərəcədə milli söz sənətimizdən bəhs edən tərcümə və araşdırmalar dissertasiyanın tədqiqat predmetidir.

Gülər Həsənova tədqiqatının məqsəd və vəzifələrini konkret müddələrlə təqdim edir. Dissertasiyada həmin müddəalar ardıcılıqla izlənilir, müvafiq elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparılır, qənaətlər hasil olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi haqqında yazan müəllif qeyd edir ki, dissertasiyada keçən yüzilliyin sonu, yeni əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Amerika ədəbi əlaqələrinə xidmət edən tərcümə və araşdırmalar haqqında ilk dəfə monoqrafik təhlil aparılmış, ilk dəfə 15 illik bir dövrün tərcümə ədəbiyyatı elmi-nəzəri baxımdan təhlil olunmuş, dəyərləndirilmişdir. “Giriş”də həmçinin dissertasiyanın nəzəri metodoloji əsası haqqında, işin nəzəri-təcrübə əhəmiyyəti barədə, araşdırmanın aprobasiyası və strukturu barədə qənaətbəxş məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın “Milli tərcümə sənətimiz və Azərbaycan-Amerika mədəni əlaqələr tarixində tərcümə ədəbiyyatının yeri” adlı I fəsil özündə “Azərbaycanda bədii tərcümə tarixi və tərcüməşünaslıq”, “Amerika ədəbiyyatının Azərbaycanda tərcüməsi, nəşri və tədqiqi” adlı iki yarımşerləhvəni ehtiva edir.

Azərbaycanda bədii tərcümə tarixi və tərcüməşünaslıqdan bəhs etməzdən əvvəl iddiaçı doğru olaraq bədii tərcümə problemlərindən, onun xarakterik , özünəxas xüsusiyyətlərindən, ona verilən tələblərdən, tərcümənin xalqlar arasında

münasibətlərdə, ədəbi-mədəni əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə yerindən, rolundan söz açır, sonra Azərbaycan bədii tərcümə tarixində mühüm rol oynamış C.Cabarlı, S.Vurğun, M.Müşfiq, R.Rza, S.Rüstəm, M.Rəhim, M.Arif, Ə.Şərif, Ə.Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyli, M.Seyidzadə, B.Musayev, Ə.Məmmədخانlı, M.İbrahimov, M.Rəfili, C.Cahanbəxş, M.Rzaquluzadə, M.Hüseyn, A.Əfəndiyev, C.Məmmədov, Ə.Ağayev, C.Əzimov, V.Tahirbəyov, Ş.Qurbanov, C.Nağıyev, Ə.Cəmil, S.Məmmədzadə kimi istedadlı, mahir tərcümələri qədirbilənləklə xatırlayır. Tədqiqatçı XIX əsrin əvvəllərindən başlanan və sürətlə inkişaf edən Azərbaycan-rus əlaqələri ilə tərcümə işinin yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu, tərcümə ədəbiyyatının həm keyfiyyət, həm kəmiyyət baxımından haqlı olaraq xeyli irəlilədiyini yazır. Təqdirəlayiqdir ki, iddiaçı Azərbaycanda tərcümə tarixi və mövcud mənzərəni təsvir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda, tərcümə sahəsindəki nöqsanların, bir sıra qüsurlu prinsip və qənaətlərin “özbaşınalıq və kустарçılığın” aradan qaldırılması üçün təklif və təşəbbüslərlə çıxış edir. Xüsusi vurğulamağa ehtiyac var ki, tərcümə ilə bağlı problemlərdən, tərcüməyə verilən tələblərdən onun elmi-nəzəri aspektlərindən bəhs edərkən G.Həsənova milli və əcnəbi mütərcimlərin, tərcümə nəzəriyyəçilərinin irsindən gətirdiyi, tutarlı, sanballı, sitatlarla özünün irəli sürdüyü mülahizələri məharətlə əlaqələndirir, fikirlərini əsaslandırır.

I fəslin 2-ci yarımşərlövəsi Amerika ədəbiyyatının Azərbaycanda tərcüməsi, nəşri və tədqiqi” adlanır. İddiaçı son iki yüz ildə rus və ingilis dilində olan tərcümələrin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından üstünlük təşkil etdiyi qənaətini bölüşdükdən sonra Amerika ədəbiyyatının yaranması, inkişafı mərhələlərini qeyd edir, onun görkəmli nümayəndələri və ədiblərinin məşhur əsərləri haqqında məlumat verir.

Tədqiqatçı Amerika yazıçılarının əsərlərinin həm rus dilindən, həm də orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə edildiyini yazır. Ceyms Fenimor Kuper, Henri Lonqfello, Edqar Allan Po, Uilyam Sidni Porter, Cek London, Teodor Drayzer, Vaşinqton İrvinq, Şervard Anderson, Epton Sinkler, Con Rid, Uilyam

Folkner, Ernest Heminquey kimi klassik Amerika yazıçılarında Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş bədii nümunələri təhlil edir, dəyərləndirir.

Yaxşı haldır ki, iddiaçı tərcümə nümunələrini mövzu, dil, üslub, sənətkarlıq problemləri aspektindən təhlil edərkən sahə mütəxəssislərinin mövcud elmi-nəzəri irsindən yaradıcılıqla istifadə edir, yeri gəldikdə özünün cəsarətli fikir və mülahizələrini irəli sürür. O, “tərcümə edilibsə, deməli yaxşıdır” – prinsipini qətiyyənlə qəbul etmir, o mükəmməl tərcümənin, peşəkar işin tərəfdarıdır və pisə “pis”, yaxşıya “yaxşı deməyi bacarır. G.Həsənova Uilyam Sidni Porterin – O’Henri təxəllüsü yazıçının 17 hekayədən ibarət kitabı ilə bağlı yazır: “Ümumiyyətlə, O’Henrinin bütöv bir kitabının Azərbaycan nəşrini alqışlamaq lazımdır. Bununla belə, gözəl bir ədəbi hadisə olacaq kitabın çatışmazlıqları, ümumən xoş olan təəssüratı azacıq da olsa, korlayır. Bəzi tərcümələrin zəifliyini, aşağı səviyyəsini ortaya qoymaq üçün isə onların nə rus dilində tərcüməsinə, nə də ingilis dilində orijinalına müraciət etməyə belə ehtiyac qalmır. Məsələn, Əşrəf Hacıyevin tərcümə etdiyi “İncəsənətə məhəbbət naminə” hekayəsində belə bir cümlə var: “Verdiyi dərslərə görə ağır pul qazanır, ancaq yüngülcə öyrədir.” Məlum məsələdir ki, Azərbaycan dilində “ağır pul” deməzlər və yaxud həmin mütərcimin öz dilimizə çevirdiyi “Himeneyin məlumat kitabı” hekayəsində oxuyuruq: “Bəlkə də bunlar fiqural adlandırılan şeirlər cərgəsinə daxildir. Bu cür şeirlər qayda-qanunları təhqir edir, ancaq poçt bunları buraxır.” Aydın ki, orijinalda “məcazi” mənasını verən “fiqural” sözünü mütərcim yumor xətinə rus dilində olduğu kimi saxlamış bizim tərcüməçi isə fərqi nə varmadan onu eyni ilə ana dilimizdə səsləndirmişdir.”(səh.40). Tədqiqatçının sitatı uzun olsa da, yerinə düşür, məqbuldur, məqsədəuyğundur və məqsədyönlüdür.

O.Ş. Andersonun ana dilinə tərcümə olunmuş “Meşədə ölüm” hekayəsinin dilimizdəki variantını təhlili edərkən yazır: “Meşədə ölüm” hekayəsinin bir yerində oxuyuruq: “Sonra o, qəssab dükənina gedir və bir qədər it əti istəyir. O, on-on beş sent xərclədikdən sonra nəşə istəyir.” Əslində, hekayənin orijinalında qoca qadın “it əti” yox, “it üçün ət” istəyir. (səh.53)

Tədqiqatçı bir sıra tərcümə nümunələrinin peşəkarlıq səviyyəsini dəyərləndirmək üçün eyni əsərin həm rus dilinə, həm də Azərbaycan dilinə tərcümə variantlarını orijinala müqayisə edir.

Buradan bir daha aydın görünür ki, G.Həsənova problemə peşəkarcasına yanaşmağı, faktı hərtərəfli və dərinlən təhlil etməyi, dəyərləndirməyi və müvafiq nəticələrə gəlməyi yaxşı bacarır.

Amerika ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümə edilən nümunələrinin bədii-estetik, ideya, üslub, janr məziyyətlərini diqqətə çatdıran tədqiqatçı tərcümə materialını orijinala müqayisə edir, maraqlı mülahizələr irəli sürür.

Amerika ədiblərinin əsərlərinin vaxtı ilə daha çox ikinci dildən – rus dilindən tərcümə edilməsinin obyektiv səbəblərlə - Azərbaycanın Sovet respublikalarından biri olması və dünyaya daha çox rus dili ilə çıxması ilə əlaqələndirən tədqiqatçı həmin tərcümə nümunələrinin əksəriyyətinin mükəmməl olduğu və onların ikinci növ tərcümələr saymağın ədalətsiz olduğunu bildirən sahə mütəxəssislərinin fikri ilə razılaştığını qeyd edir. O, Zeydulla Ağayev, Niyazi Mehdiyev, Manaf Süleymanov, Sabir Mustafa, Qəzənfər Paşayev, Vilayət Quliyev, Ağasəlim Hacıyev, İsmət Rüstəmov, Sevil Nuriyeva və digərlərinin tərcümə sahəsindəki uğurlarını xüsusi vurğulayır.

İngilisdilli ədəbiyyatın tərcümə nümunələrini tədqiq etməklə kifayətlənməyən, tədqiqatçı həm də milli tərcüməşünaslığın araştıdırılması tarixinə bir nəzər salır. İngilisdilli ədəbi nümunələrin tərcüməsi ilə bağlı İsmixan Rəhimovun, Ruhulla Axundovun, Mirzə İbrahimovun, Bəşir Nəbiyevin, Əkbər Ağayevin son dövrlərdə Vilayət Quliyevin, Asif Rüstəmlinin və bir sıra digər müəlliflərin tərcüməşünaslıqla bağlı məqalələrinə nəzər salan tədqiqatçının bu fikri ilə razılaşmamaq olmur ki, ümumiyyətlə, bizdə tərcümə tənqidi çox zəifdir.

Elmi-tədqiqat işinin II fəslinin “Azerbaijan International” (“AI”) jurnalında “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı yarımşerləvhəsində müəllif əminliklə yazır ki, Azərbaycan ədəbiyyatının ingilis dilinə tərcümə yolu ilə bütün dünyaya tanıdan nəşrlərdən biri, bəlkə də birincisi bu jurnaldır (70). 1993-cü ildən nəşrə başlayan

jurnalın öz səhifələrində digər sahələrlə yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatına da geniş yer ayırır. Təsadüfi deyil ki, ulu öndər Heydər Əliyev bu jurnalın Azərbaycan mədəniyyətini, ədəbiyyatını Amerikada təbliği sahəsindəki fəaliyyətini çox yüksək qiymətləndirmişdir.

Tədqiqatçı yazır: “Dədə Qorqud”, əfsanə və rəvayətlər, görkəmli ədiblərin həyat yaradıcılığından bəhs edən yazılar, bədii əsərlərdən parçalar, demək olar ki, jurnalın hər bir nömrəsində özünə müəyyən qədər yer alır. (səh. 75) G.Həsənova göstərir ki, bu nəşr akademik Kamal Talıbzadənin, Anarın, Vaqif Səmədoğlunun, Jalə Qəribovanın, Zeydulla Ağayevin, İsmixan Rəhimovun, Gülhüseyn Hüseynoğlunun, Murtuz Sadıqovun, Kamal Abdullanın, Fərid Ələkbərovun, bir sıra digər qələm əhlinin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı məqalələrini dərc etmiş, “Dədə Qorqud” dastanından, Səməd Vurğun, Məmməd Araz, Almaz İldırım, Bəxtiyar Vahabzadə, Elçin, Anar, Vagif Səmədoğlu. Əli Kərim, Natiq Rəsulzadə, Xəlil Rza, Ulutürk, Abdulla Şaiq, Mir Cəlal Paşayev, İsmayıl Şıxlı, Ramiz Rövşən, Vaqif Bayatlı Önər, Çingiz Abdullayev, Afaq Məsud, Fikrət Qoca, Sabir Əhmədli və digər Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığından ingilis dilində nümunələr dərc etmişdir. Tədqiqatçı həmin tərcümələrin peşəkarlıq səviyyəsini kifayət qədər əhatəli və dərinlən təhlil etmiş, dəyərləndirmişdir. Poetik tərcümələrin daha çox sətiri tərcümə səviyyəsində olduğunu diqqətə çatdıran G.Həsənova yazır ki, hər halda bu yolla ingilis oxucu şairin poetik dünyasına daxil ola bilər.

Nəşr nümunələrinin tərcümə variantlarını təhlil süzgecindən keçirən iddiaçı konkret nümunələrə istinad edərək bu qənaətə gəlir ki, tərcümələri qənaətbəxş hesab etmək olar.

II fəslin “Mir Cəlal Paşayev yaradıcılığı ABŞ”-da adlı yarımşərtlövhdəsində tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, professor Mir Cəlal Paşayevin ABŞ oxucularına ingilis dilində təqdim olunan irsi barədə geniş bəhs edir. Yazıçının anadan olmasının 90 illiyi münasibəti ilə “Aİ” jurnalı Mir Cəlal Paşayev yaradıcılığına dəfələrlə müraciət etmiş, onun bir sıra əsərlərinin, o

cümlədən “Öyrəncəli” “İclas qurusu” hekayələrini ingilis dilində tərcüməsini vermişdir.

1998-ci ildə ABŞ-da Həsən Cavadinin tərcüməsində Mir Cəlalin hekayələr kitabı nəşr olunmuşdur. Həmin kitab səfir Hafız Paşayevin “90 illik yubiley. Atamı xatırlarkən” adlı məqaləsi ilə başlayır. Bu oğulun ata haqqında sıradan bir yazısı, xatirəsi deyil. Bu yazı Mir Cəlalin keşməkeşli, eyni zamanda zəngin, mənalı, şərəfli bir ömür yoluna, yazıçının irsinə bir baxışdır. G.Həsənova xatirədən gətirdiyi və həm ingilis, həm də Azərbaycan dilindəki variantlarda verdiyi və müqayisə etdiyi sitatlarla Mir Cəlal yaradıcılığı, onun həyat yolu haqqında geniş təəssürat yaradan məqaləni dərinlən təhlil edir, dəyərləndirir.

Mir Cəlalin ABŞ-da nəşr olunan kitaba daxil edilən hekayələrini mövzu, məzmun, ideya baxımından araşdıran G.Həsənova mütərcimin əsərin “Giriş” hissəsində irəli sürdüyü müddəalara da münasibət bildirir, o, hekayələrin tərcüməsini əsasən dolğun məqbul hesab etsə də, xırda nöqsanların olduğunu da yazır. “İclas qurusu” hekayəsini təhlil edən G.Həsənova bu qənaətə gəlir ki, mütərcim bəzən yazıçının təsvir etdiyi obrazı ifrat dərəcədə “bəzəyir”, halbuki, yazıçı istəsəydi, həmin surəti özü o şəkildə təqdim edərdi. Tədqiqatçı Həsən Cavadinin bir sıra mülahizələrinin qüsurlu olduğuna da diqqəti çəkir. Məsələn: Həsən Cavadi Bakının 1918-ci ildə ingilislər, sonra Osmanlılar tərəfindən işğal edildiyini yazır, halbuki, Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycanı erməni-bolşevik işğalından xilas etmək üçün Azərbaycana yardım etmişdir. H.Cavadi, Füzuli barədə, “Molla Nəsrəddin” jurnalının əmədaşları haqqında bəhs edəndə də səhvlərə yol vermişdir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində iddiaçı toxunduğu problemlə bağlı öz qənaətlərini ümumiləşdirir. Çağdaş Azərbaycan-Amerika ədəbi əlaqələrinin inkişafında bədii tərcümənin mühüm rol oynadığını, elə buna görə də müstəqillik illərində bu sahəyə daha ciddi qayğı göstərildiyini qeyd edir. G.Həsənova son illər rus dili vasitəsi ilə tərcümələrin azaldığını, ingilis dilindən birbaşa Azərbaycan dilinə edilən tərcümələrin artdığını, SSRİ-nin çökməsindən sonra başlayan və

surətlə inkişaf edən bu prosesin daha uğurlu olduğunu vurğulayır. Azərbaycan-Amerika ədəbi əlaqələrinin inkişafında bədii tərcümənin mühüm rol oynadığı qənaətində olan tədqiqatçı bu vasitə, vəsilə ilə Azərbaycan ədəbiyyatının daha geniş miqyasda tanıtılacağına, təbliğ ediləcəyinə, eyni zamanda Amerika yazıçılarının əsərlərinin ölkəmizdə yayılmasına daha münbit şərait yaradılacağına əminliyini ifadə edir.

Beləliklə, dissertasiya haqqında deyilənləri ümumiləşdirərək bu qənaətə gəlirik ki, aktual və əhəmiyyətli hesab etdiyimiz problemə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işində:

1. iddiaçı qarşıya qoyduğu məqsədə nail olmuş, çağdaş Azərbaycan-Amerika ədəbi əlaqələrinin inkişafında tərcümənin rolunu kifayət qədər tutarlı arqumentlərlə dəyərləndirmiş, tərcümə işindəki nailiyyətləri, həmçinin nöqsanları konkret nümunələr əsasında təhlil süzɡəcindən keçirmiş, qiymətləndirmiş, özünün qənaətləri, mülahizələri ilə mövcud tərcüməşünaslığın elmi-nəzəri bazasına layiqli tövhəsini vermişdir;
2. əsər peşikarlıqla qələmə alınmışdır, sanballı, dolğun və əhatəlidir, onun məzmunu, mündəricəsi, üslubu tələblərə tam cavab verir.

Bununla yanaşı, əsərdə bir sıra islahı vacib və mümkün olan qüsurlar var ki, onları diqqətə çatdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Görünür, bədii tərcümənin tarixi ilə bağlı mütəxəssislər arasında mövcud olan fərqli mülahizələr iddiaçıdan da yan keçməmişdir. O bədii tərcümə tarixinin gah Xaqani Şirvanidən (səh.12), gah Nəsimidən (səh.13) başladığını yazır.

2. Fikrimcə, tərcümə tarixindən bəhs edilərkən rus dilindən Azərbaycan dilinə ilk tərcümənin Abbasqulu Ağa Bakixanova aid olduğunu yazan tədqiqatçı, rus dilindən Azərbaycan dilinə ilk tərcümənin də M.F.Axundova məxsus olduğunu göstərməli idi.

3. Müəllif bəzən eyni fikri müxtəlif formalarla çatdırır ki, bu da bir növ mülahizələrin təkrar olunduğu qənaətini yaradır. Məsələn: O, “ ... tərcümə

əsərlərinə aid tənqidi yazılar çox azdır” (səh. 16) yazdıqdan bir müddət sonra yenə həmin fikri başqa formada ifadə edir: “... bizdə tərcümə tənqidi çox zəifdir” (səh. 62). Yaxud, 25-ci səhifədə tərcümə ədəbiyyatının xalqların ədəbi-bədii inkişafına qarşılıqlı kömək göstərdiyini yazan müəllif, az sonra 34-cü səhifədə də tərcümənin xalqlar arasında qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrin hərtərəfli inkişafı üçün zəruri vasitələrdən biri olduğunu qeyd edir.

4. İddiaçı Amerika ədiblərinin tərcümə olunan əsərlərini demək olar ki, bütün aspektlərdən təhlil edir, dəyərləndirir. Yeri gəldikdə (məs; səh.45), təəssüflə yazır ki, bəzi görkəmli Amerika yazıçılarının Azərbaycan dilinə çox az əsəri tərcümə olunmuşdur. Tədqiqat predmetinə birbaşa aidiyyəti olmasa da, fikrimizcə, iddiaçı kimlərin və hansı əsərlərin tərcümə edilməsini qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinə tərcüməsini məqsədəuyğun və tövsiyyə etdiyini yazsaydı, bunu ona heç kim irad tutmazdı.

5. Dissertasiyada cüzi olsa da, orfoqrafiya və tərcümə xətlərinə da yol verilmişdir. “Ərdəbil” əvəzinə “Əndəbil” (səh.14), “Əvhədi” əvəzinə “Əvhədin” yazılmış (səh.13), K. Çukovskinin istinad edilən əsərinin adı düz tərcümə edilməmişdir (səh. səh. 11, 125).

Bütün deyilən iradlar elmi-tədqiqat işinin sanbalına, dolğunluğuna və dəyərinə kölgə salmır və dissertasiyanı uğurlu tədqiqat işi, tərcüməşünaslıq irsinə layiqli töfhə hesab edirik.

may 2015

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şahbaz Şamıoğlunun “Əbdül Vahab Yurdsevər və klassik ədəbi irs” (“Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və əsərləri” monoqrafiyası əsasında) məqaləsinə

RƏY

Vaxtı ilə- 2004-cü ildə Əbdül Vahab Yurdsevər (Əbdül Vahab Məmmədzadə (1898, Bakı – 1976, Ankara) haqqında yazdığımız bir məqalədə, daha sonra 2005—ci ildə isə “Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991)” adlı monoqrafiyada qeyd etmişdik ki, çoxşaxəli və məhsuldar irsi olan ədibin yaradıcılığında klassiklərin irsi, onların tədqiqi, dəyərləndirilməsi əsas yer tutur və ədəbiyyatşünas alimin tədqiqatları söz ustalarının həyat və yaradıcılığna dair özünəməxsus yanaşma tərzini, ciddi mühakimələri ilə diqqəti cəlb edir. Təqdirəlayiqdir ki, sətıştəli araşdırmaçı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şahbaz Şamioğlu “Əbdül Vahab Yurdsevər və klassik ədəbi irs” (“Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və əsərləri” monoqrafiyası əsasında) məqaləsində də məhz Ə. Yurdsevərin tədqiqatlarında bu məziyyətləri üzə çıxarmağa, dəyərləndirməyə uğurla nail olmuşdur. Xüsusi vurğulanmalıdır ki, Ş. Şamioğlu əsərin aktuallığını kifayət qədər sanballı dəlillərlə əsaslandırmış, M. F. Axundzadənin tərcümeyi- halına, daha çox isə onun müəllimi M.Ş. Vazəhlə münasibətlərinə, əlifba islahatı ilə bağlı fəaliyyətinə dair mövcud tədqiqatlar daxil olmaqla, Ə.Yurdsevərin mülahizələrinə də mənəblərə, tarixi sənədlərə istinad edərək inandırıcı elmi-nəzəri qənaətlərə gəlmişdir. Məqalə müəllifi tanınmış axundzadəşünas Həmid Məmmədzadənin “Mirzə Fətəli Axundov və Şərqi” monoqrafiyasında yazıcının Türkiyədə tədqiqi məsələsi ilə bağlı hissədə obyektivliyini qoruya bildiyini, Ə.Yurdsevərə münasibətində qətiyyətin siyasi konyukturanın təsirinə qapılmadığını vurğulamaqla yanaşı, haqlı olaraq yazır ki, yetmiş il öncə bir mühacir alimin qələmindən çıxan bu əsər elmi təhlil və orijinal mülahizələrin zənginliyi baxımından sovet Azərbaycanında analoji tədqiqatlar apararı, əllərinin altında kifayət qədər mənəblər olan araşdırıcıların əsərlərindən qətiyyətin geri qalmır, əksinə, tədqiqat obyektinə tendensiyasız yanaşması ilə diqqəti cəlb edir.

Ş.Şamioğlu Ə.Yurdsevərin monoqrafiyada M.F.Axundzadənin nəzm, nəsr və dram əsərləri barədə ümumi məlumat verdiyini, hər bir komediyasını isə ayrıca

təhlil etdiyini yazır və tədqiqatçının mülahizələri, elmi- nəzəri müddəaları haqqında fikirlərini irəli sürür.

Bir məsələyə də toxunmağı lazım bilirik. Əbdül Vahab Yurdsevər əsərlərini əsasən “Abdul Vahab Yurdsevər”, Ə.Vahab Yurdsevər”, “Vahab Yurdsevər”, “A.V.Y”, “V.Y” imzaları ilə dərc etdirdiyindən fikrimizcə, müəllifin adının “Əbdül Vahab Yurdsevər” kimi yazılması daha doğrudur.

Məqalə müəllifi sonda düzgün olaraq bu nəticəyə gəlir ki, monoqrafiya üzərində təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Ə.Yurdsevərin M.F.Axundzadənin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bu tədqiqat əsəri axundzadəşünaslığımız üçün kifayət qədər layiqli töhfədir. Əsərin hərtərəfli tədqiqi və Azərbaycanda nəşri vacib məsələlərdəndir. Biz bu təşəbbüsü təqdir edir, eyni zamanda bildiririk ki, Ş. Şamioğlunun haqqında bəhs etdiyimiz məqaləsi də kifayət qədər peşəkarlıqla qələmə alınmış və onun elmi jurnallardan birində dərc olunması məqsədəuyğundur.

-

Rza Diqqəti , Ara Gülər və Qafar Çaxmaqlı

Nə Ara Gülər , nə onun sənəti , nə də sənətkarlığı haqqında yazmaq niyyətim yox idi. Sözü düzü , onun fotolarında qeyri-adi heç nə görmürdüm, sadəcə sıradan şəkillər. Bəlkə də bu münasibətə səbəb hələ 1988- ci ildən tanıdığım və müsahibə götürdüyüm (bax: “Odlar yurdu “ qəzeti , noyabr 1988 ,№22) dünya şöhrətli azərbaycanlı fotoqraf Rza Diqqəti , onun möhtəşəm fotoları, digər tərəfdən Ara Gülərin “erməni olmaq üstünlükdür”- kimi cılız , cəfəng və əsassız düşüncələri olmuşdur. İstər Türkiyə, istərsə də Ermənistan mətbuatında isə Ara Gülərin az qala Türkiyə fotoqrafçılığının banisi, “İstanbulun gözü” deyə-təmtəraqıla təqdim edilməsi məni həmişə təəccübləndirmişdir.

Bəli, Ara Gülərin çox sayda foto-sərgiləri keçirilmiş, onlarla nüfuzlu beynəlxalq mükafatlara layiq görülmüşdür. Lakin Gülərin bu yaxınlarda Türkiyə Respublikasının Prezidenti R.T. Ərdoğan ailəsində çəkdiyi şəkillər yumşaq desək, çox zəif alınmışdır. Diqqət edin, Prezident əlindəki kitabı vərəqləyir, körpə nəvələri, kitab dolablarının arasında (?), döşəmədə (?) kitablara baxırlar. Bəlkə Ara Gülərin kitab tozundan, onun körpələrdə yarada biləcəyi fəsadlardan xəbəri yoxdur, deyə bilmərəm. Lakin Prezidentin nəvələrinin kitab dolablarının əhatəsində, o şəkildəki kimi gün keçirmədikləri fikri ilə yəqin ki, hər kəs razılaşar. Kimin çəkdiyini bilməsəm də , Ara Gülərin Prezident ailəsi ilə birlikdə süfrə arxasındakı foto daha uğurlu alınmışdır..

Rza Diqqətinin dünyanın ən qaynar nöqtələrindən, səngərlərindən, döyüş meydanlarından , əsrarəngiz təbiətdən, ən müxtəlif xalqların həyatından, məişətindən, insanların qeyri- adi hallarından çəkdiyi fotolara həyəcanla , heyrətlə, heyranlıqla tamaşa edirsən. Silahdaşının İsrail əsgəri tərəfindən vurulduğu an səngərdən fəryadla sıçrayan Yasər Ərəfatın hədəqəsindən çıxan qəzəbli gözləri, hiddətdən şişən damarları Rza Diqqətinin obyektivində əbədiləşmişdir. Onun fotodan sənətə çevrilən bu cür əsərlərinin sayı on minlərlədir. Rza Diqqəti dünyanın yüzlərlə informasiya agentliyi ilə əməkdaşlıq

edir, dəfələrlə “ İlin ən yaxşı fotoqrafı” beynəlxalq mükafatına layiq görülüb, dünyanın müxtəlif ölkələrində foto- albomları buraxılıb, onlarca beynəlxalq foto-sərgisi keçirilib.

Türkiyə mətbuatının “İstanbulun g z ” , son vaxtlar isə “Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın fotoqraflarını  eken fotoqraf sanat ısı Ara G ler sosyal medyada yerden yere vurulan” Ara G l r kimi xarakterizə etdiyi Ara Gülərin sənəti də,  xsiyyəti də , ona olan münasibət də çox mətləblərdən xəbər verir.

Bütün bu pərakəndə qeydlərdən sonra  ziz dostum, tələbə yoldaşım, istedadlı həmkarım , Kayserid ki  rciy s Universitetinin dosenti, erm niş nas alim Qafar  axmaqlının erməni məsələsinə dair dəyərli məqalələrini bir daha xatırladım.

-----
modern.az,21 dekabr 2015

Jirinovskid n etiraf

Qəhrəman, yenilməz v   ziz t rk  ahinl rinin qana susamıř rus bombardıman ı t yyar sini vurduqdan sonra Rusiyanın KİV-i növbəti antitürk, antib řeri təbliğata bařladı. Hay- k yl , gurultu ilə davam edən bu kompaniya rus siyasətinin , rus řovinstl rinin əsl simasını bir daha göstərməklə yanaşı, bir sıra tarixi həqiqətlərə də iřiq salmaqdadır. Bu günlərdə Rusiya Dumasının  zv , Liberal-Demokrat Partiyasının sədri Vladimir Jirinovski Birinci kanalda "Pyotr Tolstoyla siyasət" veriliřinin efirində bəyan edib ki, Rusiyanın regionda yeganə müttəfiqi Ermənistandır. O qeyd edib ki, ermənilərə silah verilsə, onlar İstanbula qədər gedib çıxar.

Jirinovski adı çəkilən veriliřd  demiřdir: "Burada belə bir fikir səsləndi ki, Rusiyanın sadıq müttəfiqləri İran, Suriya, İordaniyadır. Bunlar yanlıřdır.

Ölkəmizin regionda bizim istədiyimizi yerinə yetirən yeganə müttəfiqi Ermənistandır. Bax, onlar hər şey edərlər". Zaldan etiraz edənlərə isə Jirinovski belə cavab verib: "Kim edə bilməz. Ermənilərə silah verin və onlar Türkiyə sərhədinə gedəcəklər... silahı ermənilərə vermək lazımdır. Amerika İsrailin arxasında olduğu kimi, biz də ermənilərin arxasındayıq". Əslində Jirinovskinin dedikləri ermənilərin və onların himayədarlarının erməni soyqırımını barədə , zavallı, yazıq, döyülən, söyülən erməni haqqında illər boyu üfördükləri yalanın inkarı, erməni vəhşiliyinin təsdiqidir.

Tarixi hadisələrə istinad edən Jirinovskinin dedikləri bir daha bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki;

-ermənilərə qarşı heç bir genosid törədilməmişdir, əksinə ermənilər özləri öldürmüşlər, hətta onların qarşısını Lenin almasaydı, qıra- qıra İstanbula qədər gedib çıxacaqlarmış;

-erməniyə silah ver, öldürsün, qətl etsin, baş kəssin;

1. ermənini silahlandır, qonşuların torpağını işğal etsin;
2. erməniyə silah ver, talasın, çapsın, dağıtsın, oğurlasın;
3. ermənini qısqırt, kimə istəsən hürsün;
4. Rusiya dünən olduğu kimi, bu gün də erməninin arxasındadır , onu silahlandırır, dəstəkləyir.

Hər çıxışında Türkiyə tarixini dərindən bildiyini bəyan edən Jirinovskinin dedikləri həqiqətdirsə, o zaman qondarma erməni soyqırımını mifini uyduranların mənfur və məkrli niyyətləri aşıkardır...

Solovyov və ansamblı bayquş rolunda

Artıq neçə həftədir ki, “Rossiya-1” kanalından Solovyov- soyadının mənasına naxələf çıxaraq və onun qana susamış, ermənilərdən və ermənipərəst “ekspertlər” yığınından ibarət komandasının bayquş səsi ekranlardan eşidilməkdədir. Bu dəfə hədəfdə Türkiyədir. Ukrayna ilə bağlı bir müddət əvvəl həyata keçirilən çirkin təbliğat kompaniyası eyni ssenari ilə, lakin daha sərt və şiddətlə həyata keçirilməkdədir. Tarixi təhrif etmək, olayları saxtalaşdırmaq, insanlara, hətta bütöv xalqlara şər- böhtan yağdırmaq adi hal almışdır. Verilişin mahiyyəti antibəşəridir, iştirakçılar sülhə yox, qırğına, müharibəyə səsləyir.

Daim pusquda duran, tarixi məqam , fürsət gözləyən və bu münaqişədən- Rusiya –Türkiyə arasındakı insidentdən də tula payı uman ermənilər ,xüsusi ilə canfəşanlıq edir, “Papadan daha çox katolik olduqlarını” sübut etmək üçün dəridən –qabıqdan çıxırlar. Solovyov və onun bayquşsayağı çağırışlarına züvy tutanlar, xüsusi ilə ermənilər nəhayət , anlamalıdırlar ki, yalanla, ermənilərin tarixən yol yoldaşlığı etdiyi vərdişin ömrü qırx gün çəkir. Gec-tez bu sərsəm təbliğat onların özlərinə qarşı çevriləcəkdir. Rusiya ağzı köpüklənə- köpüklənə rusları qızısdıran Bağdasarovlardan və flyuger kimi istiaqmətini tez-tez dəyişən simasız Jirinovskilərdən ibarət deyil.

03.XII.2015.

Milli mərəzimizin çarəsi yoxmuş...

Bu günlərdə qəzetlərin birində görkəmli yazıçılarımızdan biri barədə hədyan, böhtan, bədxahlıq, kin-küdurətlə dolu bir yazı oxudum. Hər sətirdən, hər sözümdən ətrafa çirkab fısqıran məqalənin məzmunu, mahiyyəti və məğzindən başqa hər şey qaydasındadır: sözlər (çirkin, fitnə və qeybət qoxulu olsa da), cümlələr (qərəzə, yalana və iftiralara xidmət etsə də) dil qanunlarına uyğun, yerli-yerində. Belə səviyyəsiz yazılar oxuculara ara-sıra təqdim olunur. Hədəfdə kimlərdir? Bugünkü nəsrimizin ən parlaq simaları Elçin, Anar, Əkrəm...

Bu qəbildən olan təhqiramiz, könülbulandıran, qərəzli yazıların müəlliflərinin, qəzet müxbirlərinin (bundan sonra – müxriblərin) niyə belə işlərlə məşğul olduqları çoxlu suallar doğurur. Məqsəd, niyyət nədir? Bəlkə kiminsə, hansısa mərkəzin sifarişi yerinə yetirilir? İnanmaq istəməzdim. Bəlkə müxrib, qəzet dəbdə olan ifadə ilə desək, reyting qazanmaq istəyir? Yenə inanmaq olmur ki, istedadsızlıq, savadsızlıq və tərbiyəsizlik, şərləmək yolu ilə ad-san çıxarmaq istəyəsən. Bəlkə qısqanclıqdandır? Axı, hədəfdəkilər həm də, mənəbə sahibidirlər: Baş nazirin müavini, Yazıçılar Birliyinin sədri, Milli Məclisin sabiq deputatı... Bu fikri də yaxın buraxmadım. Axı, o yazıçılar olmasa belə (onlar bu mənəbə qədər özlərini təsdiq etmiş, tanınmış, əsərləri ilə adlarını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə həkk etdirmiş yazıçılardır), kimsə başqa birisi həmin postda, mövqedə olmalıdır, ya yox? Qarayaxmanın müəllifi özünü yazıçı hesab edirsə və tənqid etdiyi yazıçını bəyənəmirsə, qoy özü şedevrlər yaratsın və bu yolla özünü təsdiq etsin. Yox,

peşəkar jurnalist, publisist, yaxud tənqidçi adı iddiasındadırsa, təhqirlərlə yox, təhlillərlə mövqeyini ortaya qoysun. Problem bu müxribin sərsəmləməsi ilə bitsəydi, nə vardı ki? Zülmət qatıdır, qalıdır. O, yazıb. Bəs qəzetin redaktoru, onun müavini, əməkdaşları hara baxır?! O, yazıb. Bəs dostları, qohumları, tanışları onu niyə tənbeh etmir?! O, yazıb. Bəs vicdanlı qələm sahibləri niyə səsini çıxarmır? O, yazıb. Bəs oxucu onu niyə qınamır? O, yazıb. Bəs cəmiyyət niyə susur. Nə isə... Tanınmış ziyalılara qarşı düşmən münasibətin haradan qaynaqlandığı barədə götür-qoylarıma Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyətinin mümtaz nümayəndələri, həm də vaxtı ilə bu və bundan da kəskin hədyanlara, hücumlara, tənqidlərə məruz qalmış xadimlər xəyalən cavab verdi:

Azərbaycanın ilk generalı, ilk kartoqrafı, ilk publisisti İsmayıl bəy Qutqaşınılı:

- Qəm yeməyin. Bu mərəzdir. Xidmətlərimin müqabilində mənə verilən mükafatdırmı ki, əsərlərimi pərən-pərən saldılar, izini-tozunu itirdilər. Bunlar azmış kimi bircə fotom belə qorunub saxlanılmamışdır?!

Materialist filosof, bədii nəsrimizin, dramaturgiyamızın banisi Mirzə Fətəli Axundzadə:

- Məgər poqonlarıma görəmi günlərlə nəşimi düzdə sahipsiz qoyur, dəfn etmirdilər?

Azərbaycan mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdabi:

- Bəs mənim günahım nə idi ki, məni gorbagor etdiniz? Qəbrimi nə az, nə çox 3 dəfə dəyişdiniz. Əbəs yerə demirdim ki, çağırırım eşitmir, deyirəm qanmır, göstərirəm görmür.

Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Seyid Əzim Şirvani:

- Hansı pis əməlin sahibi idim ki, hətta dostumun «Əkinçi»sində mənə həcv yazırdılar?

Böyük satira ustası Mirzə Ələkbər Sabir:

- Bəlkə mən düşmən idim, millətimi sevmirdim? Məni məktəb, məscid yolunda daş-qalaq edirdilər.

Azərbaycan klassik musiqisinin banisi Üzeyir Hacıbəyli:

- Xidmətlərimə görə təmənna ummamışam. Amma «Zənbur»dakı karikatura və bu kimi iyrenc hərəkətlər qəlbimə toxunub, könlümü bulandırır...

Türk dünyasının böyük ideoloqu Əhməd bəy Ağaoğlu:

- Günahım «Difai»ni yaratmaq idimi ki, məni Azərbaycandan didərgin saldılar?

«Mola Nəsrəddin» jurnalının nəşiri, redaktoru Mirzə Cəlil:

- 40 illik mətbu xidmətimin mükafatı idimi ki, dərman pulu almaq üçün Əliheydər Qarayevə ərizə yazmağa məcbur edilmişdim?!

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə:

- Mənə də haqsız yerə çox daş-kəsək atıblar. Nə oldu? İndi kim onları yada salır, xatırlayır?! Bəxtiyar Vahabzadə isə yenə var, həmişə də olacaqdır. Siz də fikir verməyin, yazın, yaradın. Onlar gedəcək, siz qalacaqsınız!

37-ci il repressiyasının 60 nəfərdən çox qurbanı olan istedadlı qələm sahibləri adından İbrahim bəy Musabəyov:

- Bizə ölüm hökmü kəsənlər, onları icra edənlər məlumdur: rejim, ideologiya nöqətləri. Bizdən donos yazanlardan, bizi mətbuatda ittiham edənlərdən soruşmaq istəyirəm: - Heç vicdan əzabı çəkdinizmi?

Burda dayandım. Deyəsən, axtardığımı tapmışdım. Əsassız ittihamların, böhtan və çirkabların səbəblərini yüz yerə yazmaq, yozmaq olar. İsmayıl bəy Qutqaşının söylədiyi «mərəz» kimi də qəbul etmək olar. Lakin qələmi zorlayaraq, onu əyri-üyrü yazmağa, təhqir etməyə, böhtan atmağa, şərləməyə vadar edənlər, əlbəttə, vicdan əzabı çəkə bilməzlər. Sadəcə, buna imkanları yoxdur. Görünür, bu milli mərəzin çarəsi də yoxdur... Elçinin tərcümə etdiyi Jan Pol Sartrın «Yalnız həqiqət» pyesinə yazdığı essedəki ikicümlülük bir abzası xatırlamaq və dərindən düşünmək yerinə düşərdi. Elçin yazır: «Əsərdə böhtan, yalan və riya aurası altında olan mətbuat mühiti qələmə alınıb və baxın, o böhtan, yalan və riya bu gün bizdən çox uzaqdır, bir sıra mətbuat orqanlarımızın tanış böhtançılığı və

yalanı deyilmi? Bu sualı təsdiq edən cavab, elə bilirəm ki, yuxarıda söylədiyim fikri – xislət naqisliyinin həmişəyaşar olduğunu da bir daha təsdiq edir».

Katalin Tira və biz

Sözün düzü, mən ölkəmizə çörək qazanmağa gələn, lakin ona qucaq açan, çörək verən xalqın övladına- indiki halda azarkeşə təpik atmasına, şillə-qapaz vurmasına görə Katalin Tiranı, yox, özümüzü, onu bura gətirənləri qınayıram. Katalin Tiranın İngiltərə, İspaniya, Türkiyə, heç qonşu Gürcüstan stadionlarında bu qələti edə biləcəyini ağıma gətirə bilmir, təsəvvür etmirəm.

Katalin Tira Azərbaycan sərhəddini keçənədək bilməli idi ki, bu xalqın hər bir nümayəndəsinə hörmətlə yanaşmaq onun bir nömrəli vəzifəsidir, borcudur. Öhdəsinə götürməli idi ki, qısa vaxt ərzində dilimizi, adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi, dini dəyərlərimizi öyrənəcək və onlara ehtiram edəcəkdir. Dediklərim yalnız Tiraya aid deyil. Messi, Ronaldo gəlsə də, onlara da şamil edilməlidir. Əlbəttə, bu ciddi və dərin mövzudur.

Stadiondakı olayla bağlı mənə başqa məsələ də düşündürür və daha çox narahat edir. İçimizdən bəzilərinin Tiranın müdafiəyə qalxması. Buna nə ad vermək olar- bax, bunu bilmək çətindir. Qonaqpərvərlik? - Əsla! Humanizm? - Qətiyyən! Ədalət?-Yox! Mərhəmət? –Sanmıram! Yaltaqlıq, qorxaqlıq?- Düşünmürəm. Kölə psixologiyası, düşüncə tərzi?-Bilmirəm. Nədənsə, bu qəbildən olan adamların mövqeyi yadıma klassikləri saldı . Elə bil, Mirzə Fətəli Axundov Tiranı müdafiə edən həmvətəninə qəzəblə deyirdi: “- Nə vaxtadək qəflət yuxusunda yatacaqsan?”, Həsən bəy Zərdabi təəssüflə başını bulayardı: “ Hər kəsi çağırıram-gəlmir, göstərirəm-görmür, deyirəm-qanmır”. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev dərinə ah çəkərdi: “ Başları qapazlı, üzləri tüpürcəkli marallarım.” Mirzə Ələkbər Sabir bu qəbildən olan qəhrəmanların dili ilə özlərini ifşa edirdi:

“Mən nə cəmaət, nə vətən anlıram,

Yansa vətən, batsa cəmaət belə!”

Mirzə Cəlilin Qurbanəlisinin naçalikə dediyi sözlər də yadıma düşür: “Allah da buna şahiddir ki, nə qədər bizim vilayətə naçalniklər gəlib gedib, mən onların heç birini o qədər istəməmişəm. Mən özüm sənin yolunda oda girərəm. Qurban sənə mənim canım, nə qədər ki, mən sağam, nökrəm sənə”. Bəlkə, kimlərsə stadiondakı olayla bağlı sərt mövqeyim xoşuna gəlməyə bilər, amma əmin olun ki, özümüə hörmət etməsək, tıraçılıq artacaq və daha çox fəsadlar verəcəkdir.

Mirzə Fətəli Axundovun dəfni ilə bağı Gürcüstənda ARXİVDƏN FOTOLAR
TAPILIB

Bəlli olduğı kimi, yazıçı-dramaturq, filosof, ictimai xadim, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundovun dəfni ilə bağı bəzi iddialar səsləndirilir. Məsələn, Mirzə Fətəli Axundovun nəşinə hörmətsizlik göstərilməsi, meyitinin üç gün ortalıqda qalması ilə bağı yazılar var.

Bunlar birmənalı qarşılanmır, tanınmış araşdırmaçı və elm adamları tərəfindən belə bir şeyin mümkünsüzlüyünün isbatına çalışılır.

Tanınmış alim Vilayət Quliyev yazır: "Doğrudanmı həyatının son günlərinə qədər yüksək çinli məmur kimi Qafqaz canişinliyində xidmət edən, təkcə Qafqazda, Yaxın və Orta Şərqdə deyil, Avropa ölkələrində də milli dramaturgiyanın banisi - "müsəlman Molyeri", yazıçı və tənqidçi, filosof və ictimai xadim, əlifba islahatçısı və maarifçi kimi tanınan görkəmli şəxsiyyət öldükdən sonra bir an içərisində hamı tərəfindən unudulmuş, tərk edilmişdi? Razılaşaq ki, rəsmi dairələr azərbaycanlı sənətkarın ölümünə etinasızlıqla yanaşmışdılar (vaxtı ilə Mirzə Fətəlinin əsərlərinə səhifələrində geniş yer ayıran hökumət ofisiozunun - "Kavkaz" qəzetinin kiçik bir nekroloq da çap etməməsi bunun nişanəsi idi). Bəs M. F. Axundovun yaxınları, qohumları, dostları harada idi?

Doğrudur, böyük ədib vəfat edəndə oğlu Rəşid vətəndən uzaqda - Belçikada idi. Brüsseldə ali mühəndislik təhsil alırdı. Lakin bu Mirzə Fətəlinin tam tənhalığı təsəvvürü yaratmamalıdır. O, Tiflisdə qohumları, yaxınları və doğmaları arasında yaşayırdı. Şəhərin mərkəzində, Kür çayının kənarında, indi Tbilisi azərbaycanlılarının Mədəniyyət Mərkəzi kimi fəaliyyət göstərən böyük mülkü vardı. Mülkün birinci mərtəbəsində kirayənişinlər, ikinci qatda isə ailə üzvləri yaşayırdılar. Bir sözlə, fəlakətdən xəbər tutacaq, kədəri bölüşəcək adamlar yetərincə idi.

Onların başında heç şübhəsiz, bəzi sənədlərdə M. F. Axundovun "qardaşı" kimi təqdim olunan Mirzə Mustafa Axundov (1834-1903) gəlirdi. Əslində Mirzə Mustafa onun qayını, arvadı Tubu xanımın qardaşı idi. Sənədlərdə həm Mirzə Fətəli, həm də Mirzə Mustafa Axund Hacı Ələsgərin oğlu kimi göstərildiyindən, habelə eyni soyadı daşdıqlarından rəsmi dairələrdə onları doğma qardaş sayırdılar. M. F. Axundovun Tiflisdə fəaliyyətə başladığı il Şəkiddə doğulan Mirzə Mustafa əvvəlcə yerli qəza məktəbində oxumuş, sonra isə bacısının ailəsində yaşayaraq təhsilini Tiflis gimnaziyasında davam etdirmişdi. Rusca mükəmməl savadı ilə

birlikdə üç Qafqaz və üç Şərqi dilini - Azərbaycan, erməni, gürcü, ərəb, fars və türk dillərini də yaxşı bildiyindən uzun illər canişinliyin hərbi-inzibati aparatının əvəzsiz tərcüməçilərindən olmuşdu. Bunu ilk növbədə M.F.Axundovun qayğı və himayəsi ilə əlaqələndirirdi.

Sual oluna bilər: Mirzə Mustafa yaxın qohumunun meyitinin üç gün ortalıqda qalmasına, yaxud küçədən tutulmuş hambalların çiyində qəbiristanlığa aparılmasına, zəruri dini ayinlər icra olunmadan dəfninə yol verərdimi".

"Yeniavaz.com" saytı xəbər verir ki, tanınmış tədqiqatçı, publisist, filologiya üzrə elmlər doktoru Abid Tahirli Mirzə Fətəlinin dəfni ilə bağlı Gürcüstanın Dövlət Arxivindən maraqlı fotoları üzə çıxarıb. Abid Tahirli bildirib ki, bu yaxınlarda tariximizdə bir sıra sahələrdə ilklərə imza atmış general, yazıçı-publisist, məktəb qurucusu, kartoqraf İsmayıl bəy Qutqaşının müəmmalarla dolu həyat və yaradıcılığı ilə bağlı arxiv sənədlərini axtarmaq məqsədi ilə Milli Arxiv İdarəsinin əməkdaşı Natiq Eminovla Gürcüstanın Dövlət arxivində olub: "Tarix arxivinin Fota şöbəsində çağdaş mədəniyyətimizin patriarxı, filosof-yazıçı Mirzə Fətəlinin dəfni ilə bağlı maraqlı fotolara da rəft gəldik. Elə bilirəm ki, həmin fotolar M. F. Axundovun dəfni ilə bağlı uydurulan, lazımsız söz-söhbətlərə son qoyulmasına əsas ola bilər. Vaxt tapıb Mirzə Fətəlinin Tiflisdəki ev-muzeyinə baş çəkdik, arxivdən aldığımız fotoları Tiflisdəki M. F. Axundovun ev-muzeyinə də təqdim etdik".

"Yeniavaz.com" saytı Abid Tahirlinin üzə çıxardığı həmin nadir fotoları təqdim edir.

Avropa Oyunları silsiləsindən

Çempion Ayxan, könüllü Həmid Xan, yaxud himn oxumaq dərsi

Çətin və gərgin yay imtahan sessiyasından sonra bir qədər sınıxmış İqtisad Universitetinin II kurs tələbəsi Həmid Xanı dincəlmək üçün doğma Qəbələyə göndərmək niyyətində idim. Lakin onunla aramızdakı bir söhbət bütün planları dəyişdi. Həmid Xan xeyli həyəcan və narahatlıqla soruşdu:

-Ata , bir xahişim var. Olarmı , mən bu yay Qəbələyə getməyim?

Mən təəccüblə: “ Niyə? “- deyə soruşanda o, birnəfəsə dedi:

- Mən Avropa Oyunlarına könüllü yazılmaq istəyirəm. Bu mənim üçün bir şansdır, bir qismətdir, bir fürsətdir ki, cüzi də olsa, xidmət edim, yardım göstərim. Söz verirəm ki, İngilis dilini də yaxşı öyrənəcəyəm, III kursda daha yaxşı oxuyacağam, lap səhər, axşam idman da edəcəyəm, yeməyimə də fikir verəcəyəm...

- Yaxşı, sənin işinin adı nə olacaq? –deyə Həmid Xanı güclə sakitləşdirdim.

-Mən müsabiqədən keçəndən sonra nə iş tapşırsalar, onu da yerinə yetirəcəyəm- deyə o, cavab verdi.

Razılığımı bildirəndə Həmid Xanın qanadları olsaydı, uçardı. Müsabiqədən uğurla keçdikdən sonra onu Avropa Oyunlarının ofislərindən birinə göndərdilər. Həmid Xan ona çox yaraşan könüllü paltarı və yerinə yetirdiyi işlə ilə qürur duyur, hər növbədən sonra təəssüratlarını danışmaqdan yorulmur. İmkan olanda Avropa Oyunlarını birgə izləyir, fikir mübadiləsi edirik. 17 iyun günü taekvonda üzrə

keçirilən final oyununa da birlikdə baxırdıq. Ayxan Tağızadə polşalı Karol Robakla döyüşdü. Həyəcan və gərginlik son həddə çatmışdı. Nəhayət , Ayxan həlledici zərbə ilə rəqibini məğlub etdi və qızıl medalı qazandı. Təltifetmə mərasimində çempionun şərəfinə Azərbaycan bayrağı qaldırılanda, himnimiz səsləndiriləndə Ayxan az qala bütün dünyanın eşidəcəyi səslə, bütün sevgisi və qəlbi ilə himnimizi oxuyurdu. Həmid Xan da ona qoşulmuşdu, himnimizi ayaqüstə durub ucadan oxuyurdu. Himn bitdikdən sonra Həmid Xan səsi titrəyə- titrəyə bunları dedi:

- Afərin Ayxan, bax ,himni belə oxuyarlar! Ayxan himni oxumağın da dərsini keçdi.

modern.az, 22.06.2015

Qoca Avropaya gənclik töhfəsi

Bakı I Avropa Oyunları və İsmayıl Qaspiralı. Bəlkə ilk baxışda bu kəlmələr arasında bir rabitə , bir əlaqə tapmaq çətin görünür. Lakin bu qətiyyənlə belə deyil. Bəşərin yetişdirdiyi parlaq və nadir simalardan biri , XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Rusiya imperiyası müsəlmanlarının lideri, ideoloq , reformator, yazıçı-publisist, naşir, redaktor İsmayıl Qaspiralı Avropa dəyərlərinə- elminə, təhsilə, mədəniyyətinə yiyələnməyə , qoca qitənin eybəcərliklərindən uzaq olmağa səsləyirdi. «Firəngistan məktubları»nda «Bu gün Avropadan geri qalmış millətlər Avropanı müəllim və xoca tutmalıdır da, Avropanın qüsurlarından, xətlərindən ibrət alıb bundan daha səadətli yaşam tərzi qurmağa səy göstərmələri daha ziyadə vacibdir» - yazan İ.Qaspiralı «Avropa mədəniyyətinə bir nəzər» adlı publisistik əsərində qeyd edir: “Avropa bir ixtiyardır, təcrübəsi çoxdur. İxtiyarlığına hörmət edək. Təcrübəsindən bəhrələmək, xətlərini təkrar etməyək: məktəblərini, universitetlərini bizlər də təsis edək, elmlə aqlımızı ziyalandırdığımız qədər haqq və ədalətlə ürəklərimizi doldurmağa çalışaq. Avropada pis-yaxşı nə varsa, uşaq

kimi çapmayaq, bir insan kimi götür-qoy edək: nədir, nəyə yarar, vicdan və haqq-ədalət xaricində deyil ki?!»

Bakı I Avropa Oyunlarının Azərbaycanda keçirilməsini qloballaşan dünyanın problemləri kontekstində dəyərlədirsək, heyrətamiz mənzərə yaranar: səd- sərhəd tanımayan, milli- mənəvi dəyərlər, adət- ənənələr üçün ciddi və real təhlükə yaradan qloballaşma dalğası Avropa Oyunları qarşısında ram olur, geri çəkilir. Qoca qitənin sakinləri milli mətbəximizə, adət-ənənələrimizə, maddi-mədəniyyət abidələrimizə, mənəvi- dini dəyərlərimizə məftun olduqlarını gizlətmirlər. Avropa Oyunları bütün incəliklərinə qədər elə məharətlə, yüksək zövqlə təşkil olunmuşdur ki, hər yerdə- qonaqlar qarşılانanda, yerləşdiriləndə, yarışlar keçiriləndə, mükafatlandırma mərasimində, şəhərin küçə və prospektlərində milli kolorit, milli ruh duyulur, hiss olunur. Mükafatlandırma mərasimində səsləndirilən milli musiqimiz Avropa Oyunlarının himni kimi qəbul edilsə, heç kimin buna təəccüblənməyəcəyinə tam əminəm. Bu musiqi çətin, lakin ədalətli mücadilənin təntənəsini, zəfərin bütün həzzini, məziyyətlərini, qələbənin qürur və fəxarət duyğusunu insanın qəlbinə və hafizəsinə əbədi həkk edir, hopdurur. Bütün deyilənlərə, idmançılarımızın möhtəşəm qələbələrini də əlavə etsək, ilk Avropa Oyunlarının ölkəmizdə keçirilməsinin tarixi əhəmiyyəti daha aydın görünər.

Və sonda . Bakı I Avropa Oyunları və İsmayıl Qaspiralının istək və arzuları haqqında düşünəndə bu qənaətə gəlicən ki, müstəqil Azərbaycanın-gəncliyin də qoca Avropaya töhfəsi mif yox, həqiqət, inkaredilməz faktdır.

modern.az, 25.06.2015

Avropa oyunları və avropalılارın oyunları

Azərbaycan mətbuatının mümtaz simalarından biri, istiqlal mücahidi, ictimai-siyasi xadim, tərcüməçi, yazıçı-publisist, nəşir-redaktor Ceyhun Hacıbəyli 100 il bundan əvvəl, bir qədər də dəqiqləşdirsək, 1915- ci ilin yanvar ayının 23-də XIX əsri sonu XX əsrin əvvəllərində ziyalılarımızın rus dilindəki əsas tribunası

sayılan “Kaspi” qəzetinin 18-ci nömrəsində dərc etdirdiyi “ Sərhəd”də adlı məqaləsində erməni qəzetlərinin yalanda və canfəşanlıqda onlardan heç də geri qalmayan bir sıra rus qəzetlərinin İranla sərhəddə yerləşən kəndlərdəki erməni əhalisinin təcili silahlandırılması və bununla da şahsevənlərin Arazı keçib ermənilərin həyatı və əmlakı üçün yaratdığı təhlükənin aradan qaldırılması ilə bağlı materiallarına- “həyəcan siqnalına” münasibət bildirir. Peşəkar publisist C. Hacıbəyli tutarlı və təkzibolunmaz faktlara , o cümlədən Qafqaz Sərhəd Komissarlığının rəsmi məlumatlarına istinadən göstərir ki, əslində şahsevənlər tərəfindən əmlakı talan olunan, öldürülənlər azərbaycanlılardır, erməni kəndləri dağlarda yerləşir, quldurlar ora getmək haqqında heç düşünmürlər, digər tərəfdənsə, erməni yaşayış məntəqələrinə yetişmək üçün hökmən müsəlman kəndlərindən keçmək lazımdır. Deməli, xristian əhalinin yox, müsəlmanların silahlandırılması vacibdir.

İlk baxışda elə təəssürat yarana bilər ki, bu yazı dərc olunduqdan sonra erməni və rus mətbuatı geri çəkiləcək, yalandan daha hay-küy qaldırmayacaq, əlaqədar dövlət qurumları sərhəddəki müsəlman əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər görəcəklər. Amma yox, qəzetlər daha ucadan vay-şivən salmaqda, imdad diləməkdə, müsəlmanları olmayan islam həmrəyliyinə görə qınamaqda, ittiham etməkdə davam edirlər...

XI əsrdə başlayan və 200 il davam edən səlib yürüşlərinin varisləri- yeni ideoloqları və icraçıları çirkin əməlləri ilə bu müharibənin bitmədiyini hər zaman hiss etdirirlər: Osmanlı imperiyasını çökdürmək üçün o ərazilərə missionerlər yerləşdirməklə, müharibə və fitnə- fəsadlarla, “Şərqi məsələsi” , yaxud “ Erməni məsələsi” adı ilə. Məsələ burasındadır ki, səlib yürüşlərinin başlıca hədəfi Qüds idisə, onların xələfləri bütün türk- müsəlman dünyasına düşmən kəsilmişdir.

Bütün bunların ilk dəfə ölkəmizdə keçirilən Avropa oyunları ilə bir əlaqəsi varmı? Heç dərinə nüfuz etmək lazım deyil, ilk baxışda açıq- aydın görünür ki, var. Avropa Oyunlarının bütün taleyini bizim həvalə etdiyimiz hakimlər maksimum

ədalətin təntənəsinə çalışdığı göz önündədir. Avropanın “Qarabağ oyununa” təyin etdiyi hakimlərin- Minsk qrupu həmsədrələrinin ermənipərəst və antiazərbaycan siyasətinin də sübuta ehtiyacı yoxdur, aşkardır. Bu “ədalət” və “insan haqları” keşikçiləri” bir milyondan çox azərbaycanlı əhalinin əbədi və əzəli torpağından didərgin salınmasına, xalqımıza qarşı törədilmiş Xocalı və ona bənzər qətlialmlara biganədir, Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin işğal altında saxlanılmasına göz yumur, sanki bu vəziyyətin təminatçısıdır. Addımbaşı insan haqlarının pozulduğu, on minlərlə bəşər övladının-miqrantın dəniz sularında batırıldığı Avropa min bir bəhanə ilə Avropa oyunlarına kölgə salmaq istəyir. Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa mətbuatı Azərbaycanla bağlı yanlış rəy yaratmaq üçün dəridən qabıqdan çıxır. 1992-ci ildə erməni lobbisinin təşəbbüsü ilə ABŞ Konqresi tərəfindən "Azadlığa Dəstək" Aktına qəbul edilən və Azərbaycana Amerikanın birbaşa dövlət yardımını yasaqlayan 907- ci düzəliş Qərbin baş dirijoru ABŞ-ın yeritdiyi ikili standartlara misaldır. Bu fakların sayını artırmaq da olar. Görünən, bilinən odur ki, bizim avropalılarla keçirdiyimiz oyunun prinsipi, məramı, leymotivi açıqdır, aşkardır, ən əsası ədalətli və təmizdir. Avropalılar isə bizimlə gizli, ikiüzlü, məkrli və çirkli oyuna üstünlük verir. Təəssüf.

modern.az, 27.06.2015

Həzi Həsənlinin 60 yaşına

Sazın, sözün sevdalısı

Düz söz, yaxud sözün düzü- Fikrətin kredosu

İstedadlı və nakam şair, tələbə yoldaşımız Fikrət Mursaqulov bir çox xüsusiyyətləri ilə onu tanıyanların xatirəsində əbədi iz salmışdır. Dünya işığından məhrum olan Fikrətdə qibtə ediləcək həyat eşqi, yaşamaq, yaratmaq ehtirası vardı. Şaqraq, özünəməxsus gülüşü simasından əksik olmazdı. Siqaret çəkməyi, qullab vurmağı da bir aləmdi. Zarafatı, ucadan, heç kəsə, heç nəyə məhəl qoymadan şeir

deməyi çox sevərdi. Fikrətlə gürcü balası Givinin dostluğu dərdin dünyadan böyük olduğu zaman insanlararası münasibətlərdə milli, dini ayrılığın, fərqi əridiyinə, itdiyinə dəlalət edirdi. F.Murşaqulovu çoxlarından fərqləndirən başlıca cəhəti isə ağına-bozuna, kimliyinə, mənəsinə, vəzifəsinə baxmadan həqiqəti, sözün düzünü üzə deməsində idi. Bir misal çəkəcəyəm. Hər kəsin artıq, lazımsız hesab etdiyi mühazirədə Fikrət başını qolları arasına alıb yatar (gecələr demək olardı ki, yuxlamır, korlar üçün olan xüsusi kitabları gecəboyu barmaqları ilə “oxuyardı”) , arada da bərkdən xoruldayardı. Bu hal bir neçə dəfə təkrarlandıqdan sonra mühazirə müəllimi dözmədi və əsəbi şəkildə “Səsləyin onu, elə bil, bura yatmağa gəlib”-dedi. Fikrət dovşandan da ayıq yatardı. Heç kimin onu dümsükləməsinə, çağırmasına ehtiyac qalmadı. Heyrətamiz cəldliklə dim-dik qalxdı və az qala bağırdı: “- Sizin heç kimə lazım olmayan mühazirəyə qulaq asmaqdan, yatmaqda fayda var”. Sonra başını tavana dikib amirənə şəkildə “Ayə, ay Mahmud, öyün yıxılmasın, mənə tez bayıra çıxar”- dedi. Belə məqamı, fürsəti çoxdan gözləyirmiş kimi Mahmud cəld ayağa qalxdı, bir müəllimə, bir auditoriyaya nəzər salıb, çiyinlərini çəkdi, qımışdı və adəti üzrə “ş”-ni “s” ilə əvəzləyərək “Bas üstə”- deyərək Fikrətin qoluna girib auditoriyadan çıxardı... Predmetin lazımsızlığı haqqında hamı eyni cür fikirləşsə də, heç kimin ağlına gətirmədiyi fikri Fikrət dilinə gətirmişdi. Düz söz, yaxud sözün düzü Fikrətin həyat kredosu idi.

Dostunu göstər...

Nə gizlədim, məhz daha çox buna görə Fikrəti yüksək dəyərləndirir, onun dostları ilə fikirləşmədən dostluq münasibətləri qururdum. Fikrətlə qəlb bir, can bir dostlardan biri kömür kimi qara, qıvrım saçları və xoş xırıltılı səsi ilə min adamın içində seçilən Həzi Həsənli idi. Onunla ilk dəfə 1973-cü ildə Jurnalistika fakültəsinə qəbul üçün birinci cəhdimiz zamanı tanış olsaq da, iş elə gətirdi ki, bir müddət bir-birimizi görmədik. Günlərin birində auditoriyadan çıxanda Həzini

Fikrəti qarşılayan gördüm. Yüz ilin dostları kimi görüşdük, hal-əhval tutduq. Fikrət soruşdu: “Ayə, ay Həzi siz bir-birinizi taneyermisiniz?” Həzi “-Qağa, tanıyırdıq, özü də lap çoxdan”-dedi. Fikrətlə olan bu üçlü görüşdən az qala 40 ilə yaxın vaxt keçir. O vaxtdan arada Həzinin “qeybə çəkildiyi” (hərbi xidmət, istehsalat, əmək fəaliyyəti illəri, ikinci təhsil və s.) müddəti nəzərə almasaq, onunla daim ünsiyyətdə olmuşuq.

Həzi hər adama könül verən deyil. Onun insanlarla münasibətində səmimilik, sədaqət, təmiz əməl, saf söz, ruh və düşüncə yaxınlığı əsas ölçüdür. Heç şübhəsizdir ki, Fikrət Mursaqulov, Məmməd Nazimoğlu, Mehman Füturi (ruhları şad olsun), Müzəffər Talıblı, Qafar Çaxmaqlı , Məhərrəm Qasımlı... ilə əbədi və sarsılmaz dostluğun təməlində də bu keyfiyyətlər durur.

Taleyinə bənzər poeziya

Kövrək və kədərli, təbii və məğrur, milli və müdrik...bu sözlər Həzi şəxsiyyətinə də, poeziyasına da eyni dərəcədə aiddir. Həzi Həsənlinin yaradıcılığı, imzası daim maraq dairəmdə olub, bəlkə nadir həmkarlarımdandır ki, mətbuatda gedən bütün yazılarını demək olar ki, hamısını oxumuşam. Bu barədə bir qədər ətraflı danışacağam. Çünki:

-Bu şairi oxumaq üçün içimdə bir ehtiyac duydum (Flora Xəlilzadə. Sinəsi dastan dolu. “Ədalət “qəzeti , 21 aprel 2011);

-Nə vaxt könlünə bir udum Borçalı havası düşdü Həziyə üz tut. Onun sinəsi bu havayla dopdoludu:

Bu necə çəməndi, bu necə güldü?

Nərgizlər boy verdi, lalələr güldü.

“Saritel” çalındı, duman çəkildi.

Çəkdim ciyərimə yaz havasını.

(Məhərrəm Qasımlı. Bir udum Borçalı havası. “Kəhər at nalı neylər...: kitabına ön söz)

-Bu kitab (H. Həsənlinin Fikrət Mursaqulovdan bəhs etdiyi “İşıq əlffası”ndan gedir- T. A.) məni elə kövrəltdi, elə təsirləndirdi ki, nəyi necə yazdığımı və ümumiyyətlə, yaza bilib bilmədiyimin fərqi də deyil. Həzi Həsənli, üzümü sənə tuturam. Etiraf edirəm ki, mən xatirə-povestlər oxumuşam və hərəsi də məndə bir ovqat yaradıb. Amma sən bu kitabınla sözün bütün mənalarında mərhum şairimiz Fikrət Mursaqulova bir söz abidəsi yapmışan. Özü də təkcə ona yox, bu kitabda adı çəkilən, dünyadan nakam köçmüş söz adamı Məmməd Nazimoğlunun da, üstəlik qolları Fikrətə yol olan Giviyyə də! Fikrətlə bağlı fikirlərini ürəklə, amma nisgillə dilə gətirən digər ziyalılarımızı da yenidən işıqlı məqamdan, işıqlı nöqtədən oxucuya göstərmişən. (Əbülfət Mədətoğlu. Bu zalım dünyada. “Ədalət” 5 may, 2012).

-“İşıq əlffası” kitabında Həzi Həsənli F. Mursaqulovun portretini bədii obraz səviyyəsində yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Bunu təmin edən birinci amil səmimiliyi, duyğu və düşüncələrinin ifadəsində təbiiliyi qoruya bilməsidir (İlham Abbasov. İşıqlı dünyanın adamı. «Uğur» nəşriyyatı, Bakı, 2012, 140 səh. Kitaba ön söz).

- Atam bir gün işdən evə gələndə mənə bir kitab göstərmişdi. Kitabın üstündə müəllifin adı yazılmışdı: Həzi Həsənli. Kitabın adı isə “Siz ey sevdiklərim...” adlanırdı. Həmin dəqiqə kitabı oxumağa girişdim. Şeirləri oxuya-oxuya Həzi əmini gözümlə qabağına gətirirdim. Hər şeirdə onun sərt üzü görsənirdi. Onun şeirlərinin kənd havası mənə bizim Muğanlı xatırlatdı. Yeddi ildir ki, getmədiyim, dağlarının görkəmini unutduğum Muğanlı kəndini... (qafqazinfo,13 may 2015).

- Lerikdə isə eşitdim ki, başqa bir şair dostum, tələbə yoldaşım Həzi Həsənli ötən payız burada olub və qayıdanbaşı "Lirik duyğularım- lirik duyğularım" adlı

təəssüratlarını qəzetlərin birində çapa verib. O yazını mən də oxudum və Həzinin poetik müşahidələrindən xeyli duyğulandım:

Göynəder	gözümdə	şeh	hərdən	məni,
Çeşmələr	çağırar,		şəhərdən	məni,
Görməsəm	yandırar		qəhərdən	məni,
Yaylaq	həsrətimin		körük	dağları,

Nə yaxşı görüşdük Lerik dağları.

(Əli Nəcəfxanlı. Baxıb cəlalına sevinir dağlar. “Xalq qəzeti”. 20 aprel 2010).

-...Həzi Həsənli şeirə ana südü kimi baxır və ona haram qatmaq niyyəti yoxdur. Qardaşım Həzi Yenisey çöllərindən, Altayın ətəklərindəniz alıb gələn bir cığırla yol tutub getməkdədir (Məmməd Nazimoğlu. Biz sözün acıyıq, Həzi də, mən də. “Siz ey sevdiklərim” şeirlər kitabına ön söz).

Əlbəttə, Həzinin yaradıcılığı haqqındakı müxtəlif məqalələrdən gətirdiyimiz sitatlardan da görünür ki, müəlliflər onun əsərlərinə fərqli aspektlərdən yanaşsalar da, ortaq qənaətlərdə birləşirlər: Həzi istedadlı, səmimi, duyğulandıran, düşündürən şair- publisist, qədirbilən, təəssübkeş insandır. Mübaligəsiz deyirəm ki, onun söz dünyası sirli, sehrlidir, dərin, genişdir, ana nəvazişi tək şirin, ata məsləhəti qədər dəyərlidir. Bu qənaətdəyəm ki, elə- obaya, yurda- yurddaşlara, adət-ənənələrə milli duyğularla, böyük sevgi ilə qələmə alınmış, mənəvi dəyərlərlə zəngin, sənətkarlıq baxımından təqdirəlayiq Həzi Həsənli poeziyası, publisistikası özündən gen-bol və səxavətlə bəhs etmək haqqını qazanmışdır.

Həzi həsrət şairidir. Borçalının, ata-baba ocağının nisgili, doğma diyarın pərişanlığı Həzinin **qələmində elə təsvir və təqdim olunur ki**, onun ağrı-acısı istər-istəməz oxucunu həyəcanlandırır, riqqətə gətirir. O, fərdi ovqatı, hiss və şəxsi yaşantıları poetik ideyaya çevirməyi, ona ictimai mənə və ruh verməyi bacarır:

Durnalar köç eylər, darıxar ürək,

Qollarım uzalı, əlim çatammaz. (Bir payız axşamı)

Yaxud,

Xəyalım bulud tək doldu, boşaldı.

Mənim baharımı boran, qış aldı.

Baxdım ata yurda gözümlə yaşardı,

Gəlmişəm, “Yal yolu”, tozundan öpüm.(Gəlmişəm).

Həzinin kökə, soya, el-obaya, doğma ocağa bağlı, təbiəti vəsf edən misralarından Aşıq Ələsgər, Aşıq Alı, Məmməd Araz, Hüseyn Arif, Zəlimxan Yaqub poeziyasının ətəri, qoxusu gəlir:

Gəlin bir də halallaşaq,

Qadanızı alım, dağlar.

Dözəmmərəm uzaqlaşsaq,

Qoy seyrinə dalım, dağlar. (Dağlar) , yaxud

Vətənim, itənim, tənim- a bəllim,

A şirin avazlım, a şirin dillim.

Əcdadım, əzəlim, ilkim, əvvəlim.

Məkanım, ay Şuşam, sonum, ay Şuşam! (Şuşa).

Həzi Həsənlinin dilinin sadəliyi, oynaqlılığı , canlılığı, koloriti onun şeirlərinnin təsir gücünü artırır, fikrin həm dərinliyinə, dolğunluğuna xidmət edir:

“Dubeyti” ürəyim, “Dilqəmi” qanım,

Bunları asta çal, sən mənim canım.

“Yanıq Kərəmi”də alışı-m-yanım,

Bağrını yandırım köz havasının.(Xəyalım xalların içində azdı).

Həzinin portret dünyası

Xalq şairləri Hüseyn Arif (Yaddaşimdakı Hüseyn Arif və ya söhbəti də səmimi idi, ülfəti də), Zəlimxan Yaqub (Unudulmaz Zəlimxan Yaqub), alman dili mütəxəssisi, istedadlı tərcüməçi, professor Çerkəz Qurbanlı (Amalı və əməli bütöv insan) tanınmış şairlər Fikrət Sadıq (Ağ işıq və ya unudulmaz şairimiz Fikrət Sadıqı bir daha xatırlayarkən), Eldar Nəsibli (Bircə qarış torpağa dönə bilsəydim Qazaxda), Əli Nəcəfxanlı (Uzaq illərin yaxın dostu), tanınmış pedaqoq, alim, dövlət qulluqçusu Əmirxan Babaşov (Alim ömrünün mənası), eləcə də nakam şairlər Fikrət Mursaqulov (İşıq əlifbası), Akif Afşan (Yaşasaydı, yazardı) haqqında yazdığı xatirələr, portret oçerklər, məqalələr Həzi Həsənlinin mahir publisist olduğuna dəlalət edir. Onun publisistikası səciyyəvi cəhətləri ilə maraqlı və yaddaqlandır. Həzi Həsənlisi:

1. aktual, əhəmiyyətli mövzu, problemlə ilgili xarakterik fakt seçməyin və ondan yerli- yerində istifadə mahir ustasıdır;
2. o, eşitdiklərindən daha çox gördüklərinə, müşahidələrinə istinad edir;
3. oxucuya təsir etməyi, onu inandırmağı, düşündürməyi bacarır;
4. qəhrəmanının qabarıq məziyyətlərini səmimi şəkildə, sevə-sevə təsvir və təqdim edir, bu üsulla da öz sevgisini digərlərinə də sirayət etdirir;
5. istifadə etdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələrinin köməyi ilə hadisələr, görüşlər, onlarla əlaqəli faktlar və rəqəmlər barədə zəngin və unudulmaz təəssürat yaradır;

6. sənədlə yaradıcı təfəkkür və bədii düşüncənin sərhədlərini bilir, duyur, onların harmoniyasını yaradır.

H. Həsənli “Unudulmaz Zəlimxan Yaqub” oçekində sənətkarın bənzərsiz portretini yaratmış, onu bir milli, vətəndaş şair və böyük insan obrazını canlandırmışdır. O, xəstəliklə üz-üzə qalan şairlə sonuncu görüşünü belə təsvir edir: “İçində həyatla ölümün savaşı gedirdi sanki. Onun bu halı ürəyimi yaraladı, könlümü ağrıtdı, qəlbimi göynətdi. Dağlar kimi vüqarlı görkəmindən, əzəmətli qədd-qamətindən, məğrur baxışından, ləngərli yerləşindən, şaqraq gülüşündən, aslanların mahnısına yatan səsindən əsər-əlamət qalmasa da, yaşamaq, yaratmaq həvəsi diri ydi, təkmini yerindəydi. Tanrı eşqini sevə-sevə, ürəyində yaşada-yaşada yaşayırdı. Coşqun təbindən doğulan poetik duyğularla dolu söhbətləri bitib tükənmirdi. Yazın nəfəsi gələndə də, suların səsi duyulanda da, qışın sazağı göylərin ətəyinə baş qoyan, şairi başına qaldıran uca dağların zirvəsinə vüqarlı və qübarlı qar gətirəndə də qəlbi nur çeşməsi kimi aşib-daşır, həyat eşqindən danışırdı. Danışdıqları Uca Tanrıya tapınan şair nəfəsinin dərinliklərindən gəlirdi.” Burada Həzi şairdən onun natiqlik üslubuna və yazı tərzinə uyğun bəhs etməklə Zəlimxan Yaqub xarakterinə xas cəhətləri daha uğurla ön plana çəkməyi bacarmış və görüş barədə təsirli təəssürat yarada bilmişdir.

Həzi Həsənlin Hüseyn Arif haqqında xatirəsi də eyni sevgi, eyni məhəbbətlə qələmə alınmışdır. Müəllif burada şairlə ilk görüşünü, ilk söhbətini xatırlayır, Hüseyn Arifin Vətəni, onun füsunkar təbiətini tərənnüm edən poeziyasından söz açır, “ağappaq ümid kimi könlündən” keçən misraları ilə oxucusunu feyziyab edir. Həzi səriştəli publisistlərə məxsus ustalıqla Hüseyn Arifi həm istedadlı şair kimi, həm də maraqlı bir insan kimi yada salır: “ O, həyatda qayda-qanunla yaşamağa meyilli deyildi, özünü çərçivəyə salan deyildi, azad insan idi, müdrik insan idi. Ona görə də dildə - ağızda onun təfəkküründən süzülüb gələn o qədər deyimlər, lətifələr dolaşmaqdadır ki... Bir gün Xalq

yazıçısı Mirzə İbrahimov ona zəng vurub deyir: - Hüseyn, bu gün Yazıçılar İttifaqında partiya iclası var. Sənin iştirakın vacibdir.

Hüseyn Arif deyir:

- Baş üstə, Mirzə müəllim, siz iclasınızı keçirin, mən sabah gələm.”

Bu cür hadisələri nəql etməklə publisist qəhrəmanının real obrazını canlandırmağa müvəffəq olur.

Bir neçə kitabın, onlarla publisistik məqalənin müəllifi Həzi Həsənlinin 60 illiyi münasibəti ilə qələmə aldığım bu yazıda dostumuzun həyatına və yaradıcılığına kədrli iz salmış bəzi üzücü olaylardan bilərəkdən bəhs etmədim. İstedadlı şair-publisistə çoxşaxəli fəaliyyətində, yaradıcılığında yeni uğurlar arzulayıram. Bundan sonra tale səni yalnız sənət meydanında sınağa çəksin, əziz dostumuz!
modern.az, 24 aprel 2017.

Yuxarıdakılar var!

Dəyişən zaman, dəyişməyən erməni xisləti və vəhşiliyi

Kütləvi İnformasiya Vasitələrində erməni quldurları tərəfindən körpə Zəhranın və nənəsi Sahibə İdris qızının qətli ilə bağlı dərc edilən yazılar nə qədər sarsıdıcı, ürəkağrıdıcı, kədrli olsa da, acı təəssüflə qeyd edirəm ki, mövzu yeni deyil və 100 ildən çoxdur ki, mətbuatımızın gündəliyindən düşmür: onlar öldürməkdə, işğal etməkdə davam edirlər. Havadarlarının maddi, ideoloji dəstəyi ilə xalqımıza qarşı Bakıda ermənilərin 1905- ci ilin fevral, avqust aylarında, 1918- ci ilin mart, aprel aylarında ölkənin demək

olar ki, bütün regionlarında törəttdiyi qətliamlara, 1988-ci illərdən sonra indiki Ermənistan ərazisində, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ona bitişik rayonlarında erməni quldurlarının dinc sakinlərə qarışı törəttdiyi ağlasığmaz cinayətlərə, o cümlədən Xocalı faciəsinə, ermənilərin həyata keçirdiyi saysız-hesabsız terror aktlarına dair kifayət qədər materiallar dərc edilmişdir...

Yeri gəlmişkən, qeyd olunmalıdır ki, sovet hakimiyyəti illərində mətbuatda erməni vandizmi ilə bağlı materiallar verilməsə də, tariximizin acı, ağır səhifələri haqqında illər boyu susmayan və susdurula bilməyən tək səs mühacir səsi olmuşdur. "Yeni Qafqasya", "Azəri-türk", "Odlu yurd", "Bildiriş", "İstiqlal", "Qurtuluş", "Azərbaycan" və başqa mətbu orqanlar, mühacirətin digər nəşrləri bu mövzunu daim diqqət mərkəzində saxlamış, soyqırım qurbanlarının xatirəsini yad etmiş, erməni qatillərin əməllərini lənətləmişlər.

Balaca Zəhranın taleyi onlardan birini- düz yüz il əvvəlki yaşda yavruların başına gələnlərdən bəhs edən bir məqaləni xatırlatdı... Azərbaycan mühacirlərinin 1932-ci ildə nəşr etdirdikləri "İstiqlal" qəzeti erməni vandalizmindən, qana susamış bədnam qonşularımızın xalqımıza qarşı törəttdiyi tarixi cinayətlərdən, bəşər tarixində görünməmiş vəhşiliyindən yeri gəldikcə bəhs etmişdir. Bu baxımdan istiqlal mücahidi, istedadlı publisist Mirzə Bala Məmmədzadənin qəzetin 1933-cü il 1 aprel tarixli 31-ci nömrəsində dərc olunan "Bir qırğının 15 illiyi" və "31 Mart" adlı məqalələri diqqəti çəkir, aktual və ibrətamizdir.

Məqalədə müəllif tarixi faktlara, etibarlı mənbələrə istinad edərək Şaumyan, Avakyan, Arakelyan, Ter-Petrosyan, Saakyan, Lalayan, Amazaps, Əmiryan... kimi quldurbaşlıların Azərbaycan ərazisində- Bakı, Şamaxı, Quba, Salyan, Lənkəran, Astara, İsmayılı... rayonlarında törəttdiyi qətliamları təfsilatı ilə təsvir edir, faktları saxtalaşdıran, hadisələrə başqa don geydirən sovet mətbuatından fərqli olaraq, Mart faciəsinin əsl səbəbini göstərir,

səbəbkarlarını ifşa edir. Yazılarda erməni cəlladlar tərəfindən silahsız insanlara, körpələrə, qadınlara, qocalara tutulan amansız divanlardan, talanlardan geniş söz açılır.

Maraqlı və diqqətçəkəndir ki, müəllif "mart günlərini fotolarla təsbit etmiş" bir çox iranlı, polyak, gürcü və s. əcnəbiləri tanıyır və yazdıqlarında da daha çox onlara istinad edir. Bakı faciəsini gözləri ilə görmüş M.Kulka adlı əcnəbinin dediklərini qələmə alır: "Erməni əsgərlər müsəlman məhəllələrinə girib əhalini öldürür, qılıncla parçalayır, süngülərlə dəlik-deşik edir, uşaqları odun içərisinə ataraq diri-diri yandırır, üç-dörd günlük südəmər körpələri isə süngülərinə taxırdılar" .

Erməni vəhşiliyini gözləri ilə görən şahid nəql edir ki, öldürmədikləri qadınların saçlarını bir birinə bağlayaraq çılpaq bir şəkildə küçələrə sürüyür, bədənlərinə tufəngin qundağı ilə zərbə endirirdilər. Heç kimə rəhm etmirdilər: uşaqlar kimi ixtiyarlara da aman yox idi.

Məqalə müəllifi əcnəbi diplomatın çəkdiyi fotolarda əksini tapmış dəhşətli mənzərələri isə belə təsvir edir: "Mələk qədər sevimli bir azərbaycanlı körpə Bakının bir divarına mıxlanmışdır. Mıx körpənin düz ürəyinin üstündən vurulmuşdur; bir yığın qızlı-oğlanlı uşaq ölüləri, üzərində qocaman çoban köpəkləri, onlardan biri məsum bir körpəni gəmirir..., çılpaq bir qadın ölü vəziyyətdə yerə sərilməmiş, bu ölü vücudun qurumuş döşlərini bir yavru əmməkdədir".

Müəllif bütün bunlardan sonra yazır ki, mən minlərlə qız və qadınların əsir götürüldüyünü, "Rekord" teatrının o gün məhşəri andıran mənzərələrini və s. qeyd etmirəm. Çünki 31 Martı xatırlamaq və canlandırmaq üçün bunlar da kifayətdir...

100 il əvvəl "mələk qədər sevimli bir azərbaycanlı körpə Bakının bir divarına mıxlanır", "qılıncla parçalanır, süngülərlə dəlik-deşik edilir, ocağın içərisinə atılaraq diri-diri yandırır, üç-dörd günlük südəmər körpələr

süngülərinə taxılırdısa" bu gün iki yaşlı Zəhra erməni minaatanlardan və dəzgahlı qumbaraatanlardan atılan mərmilərlə qətlə yetirilir. Azərbaycan tarixinə erməni qaniçənlərin növbəti cinayəti kimi düşən azyaşlı körpənin - Zəhranın ölümü erməni vəhşiliyinin sadəcə formasının dəyişdiyini bir daha təsdiqlədi.

